

TC.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

ASKERİ, SİYASİ VE SİLAH SANAYİCİSİ KİŞİLİĞİ İLE NURİ PAŞA (KİLLİGİL)

(DOKTORA TEZİ)

Hazırlayan
NEJDET KARAKÖSE

Danışman
Yrd. Doç. Dr. KENAN KIRKPINAR

İZMİR-2010

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kiřiliđi ile Nuri Pařa (Killigil)” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı dűşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gűsterilenler olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

03 / Haziran / 2010

Nejdet KARAKűSE

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün 03 / HAZİRAN / 2008 tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim Yönetmeliği'nin 30. maddesine göre, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı Doktora öğrencisi Nejdett KARAKÖSE'nin “**Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği ile Nuri Paşa (Killigil)**” konulu tezini incelemiş ve adayın 03 / HAZİRAN / 2010 tarihinde, saat’da jüri önünde tez savunmasını almıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerince sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin BAŞARILI olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

BAŞKAN

ÜYE

ÜYE

TEZ VERİ FORMU

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

TEZ VERİ FORMU

Tez No :

Konu :

Ünv.Kodu :

Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tezin yazarının

Soyadı: **KARAKÖSE**

Adı: **Nejdet**

Tezin Türkçe adı: **Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği ile Nuri Paşa (Killigil)**

Tezin Yabancı adı: **Nuri Pasha (Killigil), with his military, political personality and as a weapon industrialist has been looked into**

Tezin yapıldığı Üniversite: **Dokuz Eylül Üniversitesi**

Enstitüsü: **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü**

Yılı: **2010**

Tezin Türü: **Doktora**

Sayfa Sayısı: **Kapak hariç 461 sayfa**

Dili: **Türkçe**

Referans Sayısı:

Tez Danışmanı: **Yard. Doç Dr. Kenan KIRKPINAR**

Türkçe anahtar kelimeler:

Dünya Savaşı I

Dünya Savaşı II

Enver Paşa

Kafkas İslam Ordusu

Azerbaycan-Bakü

Trablusgarp Savaşı

Halil Paşa

Türkçülük

Karaburun

Nuri Killigil

Nuri Paşa

Sütlüce

Zeytinburnu

İngilizce anahtar kelimeler:

World War I

World War II

Enver Pasha

Caucasian Islam Army

Azerbaijan-Baku

Tripoli War

Halil Pasha

Turkism

Nuri Pasha

Tezimin kısıtlama süresi 3 yıldır.

Yazarın İmzası:

Tarih: Haziran –2010

ÖNSÖZ

Nuri Paşa (Killigil) Enver Paşa'nın kardeşidir. Son rütbesi Kaymakam (Yarbay) olmasına rağmen ölünceye kadar ‘Nuri Paşa’ olarak anılan (Azerbaycan’da Nuru Paşa olarak söylenmektedir); hatta resmi yazışmalarda bile bu şekilde yazılmış, yakın tarihimizin önemli şahsiyetlerinden birisidir. Hayatı incelendiğinde askeri, siyasi ve silah sanayicisi kişiliği ön plana çıkmaktadır. Tez konu başlığı da bu şekilde seçilmiştir.

1909 yılında başlayan askerlik hayatı 1911- 1912 Osmanlı- İtalyan Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı’nda çeşitli muharebelerde başarılarla geçmiştir. Böylece Nuri Paşa, Osmanlı Devleti’nin son dönemindeki bütün savaflara katılarak, çöküş yıllarının bütün acısını ve sıkıntılarını çekmiştir. Nuri Paşa’ya askeri kişiliği ile ilgili göze çarpan özellikleri; cesur, atılgan, teşkilâtçı, sorumluluk sahibi, kafasına koyduğu şeyi yapmak için uğraşan bir kişiliğe sahip olmasıdır. Birinci Dünya Savaşı, Nuri Paşa’nın askerlik hayatında iki nedenle çok önemli yer tutmaktadır. Birincisi; genç yaşına ve küçük rütbesine rağmen Trablusgarp Cephesi’nde geniş bir sahada komutanlık yapmıştır. Zira Osmanlı Devleti’nin savaştığı diğer cephelerde, Cephe Komutanları “general” rütbesinde ve tecrübeli subaylardan olmasına rağmen Nuri Paşa esas rütbesi yüzbaşı (sonra binbaşı), fakat Fahri Ferik rütbesiyle Trablusgarp Cephesi Komutanlığını başarıyla yürütmüştür. İkincisi; Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarında yine genç yaşına ve küçük rütbesine (Kaymakam / Yarbay) rağmen, yine Fahri Ferik rütbesiyle yaptığı Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı olmuştur. Bu görevi ile Azerbaycanlıların kalbinde unutulmaz bir yer edinen Nuri Paşa’nın hatırası günümüze kadar devam etmiştir.

Nuri Paşa’nın siyasi kişiliği hakkında en önemli özelliği ateşli bir Türkçü olmasıdır. Fakat Nuri Paşa asla ırkçı olmamıştır. İttihat ve Terakki mensubu ve Enver Paşa’nın kardeşi olmasına rağmen Türk İstiklal Savaşı’nda ve Cumhuriyet döneminde Atatürk’e ve yakın arkadaşlarının aleyhinde hiçbir faaliyet içerisinde bulunmamıştır.

Nuri Paşa’nın silah sanayicisi kişiliği ile ilgili en önemli özelliği; Cumhuriyet’in ilk yıllarında kurduğu demir eşya, silah ve mühimmat fabrikaları ile onun büyük bir özel sektör sahibi olmasıdır. Bunun yanında Nuri Paşa, araştırmacı, çalışkan ve mücadeleci karakteriyle işinde başarılı bir kişi olarak görülmektedir.

Yakın tarihimizin önemli şahsiyetlerinden biri olan Nuri Paşa'nın hayatı ve beraberinde meydana gelen tarihi olayları anlatan bu tezim ile okuyuculara ve bundan sonra tez hazırlayanlara faydalı olabilirsem, benim için en büyük mutluluk kaynağı olacaktır.

Tezin hazırlanmasında kaynak olarak; arşiv belgeleri, hatıralar, konu üzerinde yazılmış yerli ve yabancı kitap ve makalelerden istifade edilmiştir. Arşiv belgelerinin temininde, Gnkur. ATASE Başkanlığı, MSB Arşiv Müdürlüğü, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, T.T.K. Kazım Orbay Arşivi, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, İzmir Milli Kütüphanesi Gazete Arşivinden en iyi şekilde istifade edilmiştir. Bilhassa Nuri Paşa'nın şahsi bilgilerinin temininde, MSB Arşiv Müdürlüğü ve T.C. Emekli Sandığı Arşivi çok faydalı olmuştur. Nuri Paşa'nın Karaburun'daki cıva madenleri ile ilgili 1938 – 1942 yıllarını kapsayan mektuplarını yazdığı 100 sayfalık mektup defteri, T.T.K. Kazım Orbay Arşivinde bulunarak istifade edilmiştir.

Nuri Paşa'nın kendi kaleme aldığı hatıraları, fabrikasındaki patlamayla ilgili haberleri veren gazetelerde basedilmiştir. Ulus Gazetesine beyanat veren arkadaşı Şükrü Oğuz Bey'de (Yenibahçeli Şükrü) Nuri Paşa'nın hatıralarının olduğunu söylemektedir. Fakat yapılan araştırmalarda bu hatıralara rastlanılamamıştır. Şayet Nuri Paşa'nın bu hatıraları bulunduğu takdirde çok değerli bilgilere ulaşılabileceği değerlendirilmektedir. Sadece Şevket Süreyya Aydemir'in "Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa" eserinde Nuri Paşa'nın Kafkas İslâm Ordusu'nun Harekâtı ile ilgili raporunun olduğu ve Gnkur. ATASE Başkanlığı Arşivinde bulunduğu öğrenilmiştir. Raporun bir kısmını ve arşiv numarasını daha sonra Mehman Süleymanov'un " Nuru Paşa" adlı eserinde gördüm. Raporun tamamını temin etmek için Gnkur. ATASE Arşivine müracaat etmeme rağmen temin edemedim. T.T.K. Kazım Orbay Arşivinde araştırma yaparken raporun hem 47 sayfalık Osmanlıca hem de 12 sayfalık Latin alfabesiyle olan nüshalarını gördüm. Kopyasını istememe rağmen oradan da temin edemedim. Fakat arşiv numaralarını yazdım. Kaynak araştırmalarımda Mustafa Budak'ın " Nuri Paşa'nın Kafkas İslâm Ordusu Hakkındaki Raporu" adlı makaleyi buldum. Makalede arşivlerde bulunan Nuri Paşa'nın yazdığı rapor tam olarak yazılıydı. Bu nedenle Mustafa Budak'ın bu makalesi tezimin hazırlanmasında çok yararlı oldu.

Birinci Dünya Harbinde Kafkasya Harekâtına katılan, 15. Piyade Tümen Komutanı Kurmay Yarbay Süleyman İzzet Bey'in ve 5. Kafkas Tümeni Kurmay Başkanı Kurmay Yüzbaşı Rüştü Bey'in tümenlerinin harekâtı ile ilgili yazdığı harp tarihi kitapları, Kafkas İslâm Ordusu'nun harekâtını yazarken çok kıymetli kaynak olmuşlardır. İlk basımlarının 2006 yılında sade bir Türkçe ile tekrar yazılan söz konusu kitaplardan tezin yazılmasında eski basıma nazaran daha çok yararlanılmıştır.

Nuri Paşa dönemindeki olayları anlatan hatıralar tezin yazılmasında önemli faydalar sağlamıştır. (Halil Paşa'nın Hatıraları, Yüzbaşı Selahattin'in Romanı, Kazım Karabekir'in İstiklal Harbimiz, Naki Keykurun'un Hatıraları, Enver Paşa'nın Mektupları v.b.) Bilhassa Nuri Paşa'nın okul hayatı, subaylığının ilk yılları ve 1911 – 1912 Osmanlı – İtalyan Harbindeki bilgilerin temininde, amcası Halil Paşa'nın, ağabeyi Enver Paşa'nın ve Cafer-el Askeri'nin hatıralarından istifade edilmiştir.

Nuri Paşa'nın çocukları olmadığı için ailesine ulaşılammıştır. Kendisinden kalan hatıra ve bilgiye ulaşmak için Enver Paşa'nın torunlarına başvurulmuş; Nuri Paşa'nın atalarının yerleştiği Bozkurt ilçesinde akrabaları ile görüşülmüş, çok az bilgiye ulaşılmıştır. Mondros Mütarekesinden sonra yakalanarak İngilizler tarafından hapsedildiği Batum'daki Ardahan kışlasına gidilerek, resimler çekilmiştir.

Nuri Paşa'nın fabrikası ile ilgili bilgiler için İstanbul Ticaret Odası, Sanayi Odası, Ticaret Sicil Gazetesi, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı ile Hazine Müsteşarlığında yapılan araştırmada herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Fakat Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinden fabrikası ile ilgili faydalı bilgiler bulunmuştur.

Mezar yerinin tespiti için İstanbul Zeytinburnu'ndaki Mezarlıklar Müdürlüğü'ne gidilerek eski kayıtlar incelenmiş; fakat herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır.

Konu üzerinde yazılmış hatıralar, yerli ve yabancı diğer kitapların tespitinde ve temininde Ankara'daki Milli Kütüphaneden çok istifade edilmiştir.

Tezime başlarken Enstitü Müdürüm ve aynı zamanda danışman hocam, Prof. Dr. Ergün AYBARS idi. Engin tarih bilgisinin yanında, mütevazı bir kişiliğe sahip olan sayın hocama desteğinden dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Prof. Dr. Ergün AYBARS emekli olduktan sonra danışman hocam Yard. Doç. Dr. Kenan KIRKPINAR oldu. Her zaman bilgisine ve olayları yorumlamasına hayran olduğum sayın hocama da yardımlarından ve desteğinden dolayı çok teşekkür ediyorum. Daha sonra Enstitü Müdürümüz olan Doç. Dr. Kemal ARI'ya, çalışmamın her safhasında moral verici konuşmalarıyla yaptığı desteğinden dolayı teşekkür ediyorum. Ayrıca, Yard. Doç. Dr. Türkan BAŞYİĞİT ve Doç. Dr. Muzaffer TEPEKAYA hocalarıma da çalışmalarımın her safhasında verdikleri destekten dolayı teşekkür ediyorum.

Tezimin hazırlanmasında mümkün olduğunca birinci kaynaklara ulaşmaya çalıştım. Bu konuda bana gerekli yardımları yapan, Genkur. ATASE Başkanlığı Arşiv Müdürlüğü, MSB'lığı Arşiv Müdürlüğü, Başbakanlık Devlet Arşivleri ve Türk Tarih Kurumu Arşiv Müdürlüğü ve T.C. Emekli Sandığı Arşiv Müdürlüğü personeline teşekkür ediyorum. Elde ettiğim Osmanlıca ve yabancı dildeki kaynakların tercüme edilmesi çalışmanın en zor kısmını teşkil etti. Osmanlıca belgelerin tercüme edilmesinde bana büyük desteği olan başta amcam

Necati KARAKÖSE'ye ve Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin emekli hocalarından Selçuk UYSAL Bey'e; Kiril alfabesiyle yazılmış metinlerin okunmasında yardımcı olan Prof. Dr. Refail ALİZADE'ye; İngilizce ve Almanca metinlerin tercümesinde bana büyük desteği olan sevgili kızım Hande'ye; yine İngilizce metinlerin tercümesi, tezin yazılması ve sayfa düzenlenmesinde bana çok büyük destek sağlayan sevgili oğlum Çağatay'a çok teşekkür ediyorum. Her zaman tezin yazım kuralları hakkındaki sorularıma sabırla cevap veren Enstitü Müdürü Sekreteri Hülya ÖZYEŞİLÇİMEN hanıma da yardımlarından dolayı teşekkür ediyorum. Nihayet, tezimin hazırlanmasının başından sonuna kadar, ilgiyle izleyen, tavsiyelerini ve moral desteğini esirgemeyen, Osmanlıca tercümelerde yardımcı olan, tezimi okuyarak düzelten sevgili ağabeyim Nevzat KARAKÖSE'ye çok teşekkür ediyorum. Ayrıca tezimin hazırlanmasında bana yardım eden, burada isimlerini yazmaya imkân bulamadığım herkese şükranlarımı sunuyorum.

ÖZET

Bu çalışmada, “ Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği ile Nuri Paşa (Killigil)” incelenmiştir. Nuri Paşa, 23 Nisan 1306 (1890) tarihinde Manastır’da doğdu. 02 Mart 1949 tarihinde İstanbul’da öldü.

Nuri Paşa’nın askeri kişiliği incelenirken; 1911 – 1912 Osmanlı - İtalyan Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı’nda Trablusgarp ve Kafkas Cephesi ve Türk İstiklâl Savaşı’nda Doğu Cephesi’ndeki askeri faaliyetleri anlatılmıştır.

Siyasi kişiliği incelenirken; Birinci Dünya Savaşı’nda Trablusgarp Cephesi’nde Afrika Gruplar Komutanı, Kafkas Cephesi’nde ise Kafkas İslam Ordusu Komutanı olarak askeri yetkileriyle beraber siyasi yetkileri de anlatılmıştır. Bütün askeri birlikler ile sivil idare Afrika Gruplar Komutanı olarak Nuri Paşa’nın emrindeydi. Kafkas Cephesi’nde, Kafkas İslam Ordusu Komutanı olarak padişah fermanıyla, Kafkasya’da padişah adına siyasi ve askeri faaliyetlerde bulunma yetkisi verilmişti. Aynı zamanda Azerbaycan Hükümeti’nin Milli Savunma Bakanıydı. Ayrıca siyasi kişiliği incelenirken İkinci Dünya Savaşı esnasında Kırım, Kazan, Kafkasya ve Orta Asya’daki Türklerin bağımsızlığı için Almanlarla yaptığı görüşmeler anlatılmıştır.

Silah sanayicisi kişiliği incelenirken; Türk İstiklâl Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde askeri fabrikalarda yaptığı faydalı işler ile Cumhuriyet döneminde Zeytinburnu ve Söğüt fabrikalarında silah, mermi ve tapa imal etmesi, İzmir’in Karaburun ilçesinde cıva üretmesi, bunları yurt içi ve yurt dışına satması anlatılmıştır.

Yapılan çalışma sonucunda Nuri Paşa’nın askeri olarak cesur, siyasi olarak ateşli bir Türkçü, silah sanayicisi olarak araştırmacı ve yenilikçi bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

ABSTRACT

In this research, Nuri Pasha (Killigil), with his military, political personality and as a weapon industrialist has been looked into. Nuri Pasha was born in Manastır on 23rd April 1306 (1890) and he died in İstanbul on 2nd March 1949.

While looking through the military personality of Nuri Pasha; his military activities Ottoman – Italy War from 1911 to 1912, the Balkans War, the front of Tripoli and Caucas in World War I and at Eastern front of the Turkish Independence War were explained.

During the study of his political character, his martial and political authorities at the front of Tripoli in World War I as a Commander of African Groups and at the front of Caucas as a Commander of the army of Caucas İslam were presented. All the military troops with the civil administration were under the command of Nuri Pasha as a Commander of African Groups. With the edict of Sultan, as the Commander of Caucasian İslam Army, he was authorized in the name of Sultan, to be in political and military activities in Caucasia. At the same time, he was the Minister of National Defence of the Government of Azerbaijan. During the study of his political charecter, the negotiations with the Germans for the independence of Turks in Crimea, Kazan, Caucasia and Middle Asia during the World War II, were mentioned.

While looking into his personality as a weapon manufacturer, besides his valuable works in the military factories at Eastern Front of the Turkish Indepence War, the production of weapons and ammunition in the factories of Zeytinburnu and Söğüt in the term of Republic and also manufacturing of mercury in Karaburun, İzmir were explained. At the same time, his endeavours to import and export these goods were mentioned.

In conclusion of this research, it is understood that Nuri Pasha is brave as a soldier, an enthusiastic Pan-Türkist in politics and a researcher and an innovator as a weapon manufacturer.

İÇİNDEKİLER

<i>YEMİN METNİ.....</i>	<i>II</i>
<i>TUTANAK.....</i>	<i>III</i>
<i>TEZ VERİ FORMU.....</i>	<i>IV</i>
<i>ÖNSÖZ.....</i>	<i>V</i>
<i>ÖZET.....</i>	<i>IX</i>
<i>ABSTRACT.....</i>	<i>X</i>
<i>İÇİNDEKİLER.....</i>	<i>XI</i>
<i>KISALTMALAR.....</i>	<i>XV - XVI</i>
<i>GİRİŞ.....</i>	<i>1</i>
<i>I- 1911- 1912 OSMANLI – İTALYAN SAVAŞI İLE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NA KADAR OLAN DÖNEMDEKİ FAALİYETLERİ.....</i>	<i>11</i>
<i>A- TRABLUSGARP’IN TARİHİ.....</i>	<i>11</i>
<i>B- SAVAŞIN SEBEPLERİ VE SAVAŞ İLANINA KADAR GEÇEN OLAYLARIN ÖZETİ.....</i>	<i>12</i>
<i>C- SAVAŞIN İLANI.....</i>	<i>16</i>
<i>D- 1911 – 1912 OSMANLI – İTALYAN SAVAŞI’NIN HAREKÂT ALANI VE KARA SAVAŞLARINDAKİ CEPHELER.....</i>	<i>18</i>
<i>E- SAVAŞIN CEREYAN TARZI.....</i>	<i>19</i>
1- İtalya’nın Savaşı Başlatması ve Tarafların Kuvveti.....	19
2- Gönüllü Subayların Trablusgarp’a Gelmeleri.....	21
3- Nuri Paşa’nın Bulunduğu Cephele ve Katıldığı Muharebeler.....	24
a- Derne, Bingazi ve Tobruk Cepheleleri.....	25
b- Homs Cephesi.....	27
c- Mısırata Cephesi.....	29
<i>F- TÜRK ASKERİNİN KAHRAMANLIĞI KARŞISINDA İTALYA’NIN SAVAŞI TRABLUSGARP VE BİNGAZİ’NİN DIŞINA YAYMASI.....</i>	<i>31</i>
<i>G- SAVAŞIN SÖNA ERMESİ, OUCHY (UŞİ) BARIŞ ANTLAŞMASI VE TÜRK SUBAYLARININ TRABLUSGARP’TAN AYRILMALARI.....</i>	<i>34</i>
<i>H- NURİ PAŞA’NIN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NA KADAR ALDIĞI GÖREVLER.....</i>	<i>36</i>

II- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA NURİ PAŞA’NIN FAALİYETLERİ.....	38
A- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NIN ÇIKMASI VE OSMANLI DEVLETİ’NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NA GİRMESİ.....	38
B- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA NURİ PAŞA’NIN TRABLUSGARP CEPHESİNDEKİ FAALİYETLERİ.....	41
1- Ouchy (Uşi) Barış Antlaşmasından Birinci Dünya Savaşına Kadar Olan Dönemde Trablusgarp’ta Yerli Kuvvetlerin İtalyanlara Karşı Mücadelesi.....	41
2- İtalya’nın Birinci Dünya Savaşına Girmesi ve Osmanlı Devletine Savaş İlan Etmesi.....	44
3- Nuri Paşa’nın Trablusgarp’a Gelmesi ve İngilizlere Karşı Mısır Batı Hududunda Harekâta Girişmesi.....	45
4- Nuri Paşa’nın İtalyan İşgal Bölgesine Geçmesi ve İtalyanlara Karşı Mücadele Etmesi...65	
5- Nuri Paşa’nın Karargâhında Çıkan Anlaşmazlık ve Nuri Paşa’nın İstanbul’a Dönmesi.....	73
6- Şehzade Osman Fuat’ın Trablusgarp’a Gelmesi ve Birinci Dünya Savaşı’nın Sonuna Kadar Meydana Gelen Olaylar.....	79
C- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA NURİ PAŞA’NIN KAFKASYA CEPHESİNDEKİ FAALİYETLERİ.....	85
1- Birinci Dünya Savaşı’nda Bolşevik İhtilâline Kadar Kafkasya Cephesindeki Olayların Özeti.....	85
2- 1917 Bolşevik İhtilâli, Brest – Litovsk Antlaşması ve Kafkasya’da Meydana Gelen Gelişmeler.....	87
a- 1917 Bolşevik İhtilâli.....	87
b. Brest-Litovsk Antlaşması.....	91
c- Kafkasya’da Meydana Gelen Gelişmeler.....	96
3- Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusu Komutanı Olarak Görevlendirilmesi, Gence’ye Gelerek Teşkil Çalışmalarına Başlaması.....	111
a- Kafkas İslam Ordusu’nun Kurulma İhtiyacının Doğması.....	111
b- Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusu Komutanı Olarak Görevlendirilmesi.....	120
c- Nuri Paşa’nın Gence’ye Gelmesi ve Teşkilat Çalışmalarına Başlaması.....	126
4- Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’ye İlerlemesi, Birinci Bakü Taarruzuna Kadar Geçen Muharebeler.....	138
a- Gence’deki Ermenilerin İtaat Altına Alınması ve Silahlarının Toplanması.....	138
b- Gökçay Muharebeleri.....	140
c- Salyan Muharebesi.....	146
d- 5. Kafkas Tümeni’nin Doğu İstikametinde Harekâtına Devam Etmesi, Aksu, Kürtemir ve Şamahı’nın Kurtarılması.....	148
5- Birinci Bakü Taarruzu ve 5. Kafkas Tümeni’nin Geri Çekilmesi.....	161

6- Kafkas İslam Ordusu'nun Takviye Edilmesi, İkinci Bakü Taarruzu ve Bakü'nün Zaptı.....	176
a- 364 Rakımlı Yanardağ ve 311 Rakımlı Binegadi Tepelerinin Ele Geçirilmesi.....	176
b- 15. Piyade Tümeninin Gelmesi, Emir ve Komutanın Yeniden Düzenlenmesi.....	182
c- İkinci Bakü Taarruzu ve Bakü'nün Zaptı.....	187
7- Karabağ Harekâtı.....	213
8- 15. Piyade Tümeni'nin Dağıstan Harekâtı.....	221
a- 15. Piyade Tümeni'nin Dağıstan Harekâtı'na Kadar Geçen Sürede Kuzey Kafkasya'daki Gelişmelerin Özeti.....	221
b- Kuzey Kafkasya'da Türk Askerî Teşkilatının Yapılması İçin Çalışmalar.....	223
c- 15. Piyade Tümeni'nin Dağıstan Harekâtı, Derbent ve Petrovsk'u (Mahaçkale) Zapt Etmesi.....	226
9- Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı Osmanlı Ordusu'nun Kafkasya'yı Boşaltması.....	234
a- Nuri Paşa'nın Mondros Mütarekesi'ne Kadar Azerbaycan'daki Faaliyetleri.....	234
b- Nuri Paşa'nın Mondros Mütarekesinin İmzalanmasından Sonra Azerbaycan'daki Faaliyetleri.....	242
c- Türk Ordusu'nun Kafkasya'yı Boşaltması ve Karşılaştığı Zorluklar.....	254
10- Nuri Paşa'nın İngilizler Tarafından Tutuklanması ve Batum'daki Ardahan Kışlasından Kaçışı.....	258
11- Nuri Paşa'nın ve Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Halkı Üzerindeki Etkileri...264	
III- NURİ PAŞA'NIN İSTİKLÂL SAVAŞI DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ.....	274
A- İNGİLİZLERİN KAFKASYA POLİTİKASI.....	274
B- T.B.M.M. HÜKÜMETİ'NİN SOVYET RUSYA VE GÜNEY KAFKASYA ÜLKELERİ (AZERBAIJAN, GÜRCİSTAN VE ERMENİSTAN) İLE İLİŞKİLERİ.....	278
C- NURİ PAŞA'NIN ARDAHAN KIŞLASINDAN KAÇTIKTAN SONRA KAFKASYA'DAKİ FAALİYETLERİ.....	290
D- NURİ PAŞA'NIN ANADOLU'DAKİ FAALİYETLERİ.....	303
E- NURİ PAŞA'NIN ALMANYA'DAKİ FAALİYETLERİ.....	310
IV- NURİ PAŞA'NIN CUMHURİYET DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ.....	315
A- NURİ PAŞA'NIN SİLAH SANAYİSİ İLE İLGİLİ FAALİYETLERİ.....	315
1- Nuri Paşa'nın Zeytinburnu ve Sütluçe Silah Fabrikalarını Kurması.....	315
2- Nuri Paşa'nın Karaburun'da Cıva Madeni Çıkarması.....	325
B- NURİ PAŞA'NIN TÜRKÇÜLÜK FAALİYETLERİ VE İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ESNASINDA ALMAN YETKİLİLERLE GÖRÜŞMESİ.....	330

<i>C- SÜTLÜCE FABRİKASINDA PATLAMA MEYDANA GELMESİ VE NURİ PAŞA’NIN ÖLÜMÜ.....</i>	<i>361</i>
<i>SONUÇ.....</i>	<i>378</i>
<i>KAYNAKÇA.....</i>	<i>381</i>
<i>EKLER LİSTESİ.....</i>	<i>397</i>
<i>EK – 1’den EK – 39’a.....</i>	<i>399 - 446</i>

KISALTMALAR

A.g.a.	: Adı geçen arşiv
A.g.b.	: Adı geçen bildiri
A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
Alb.	: Albay
Arş.	: Araştırma
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
B.C.A.	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BDH	: Birinci Dünya Harbi
Bkz.	: Bakınız
Bnb.	: Binbaşı
ev.	: Çeviren
D. 40	: Dosya 40
D.P.T.	: Devlet Planlama Teşkilatı
F. 6- 005	: Fihrist 6- 005
Gnkur.	: Genelkurmay
GPU	: Sovyet Gizli Polis rgt
İSH	: İstkll Harbi
K. 3820	: Klasör 3820
K.	: Komutan
Kh.	: Karargâh
KO B	: Kazım Orbay Arşivi, Belge
Kol.	: Koleksiyon
Kor.	: Kolordu
Md.	: Müdür
M.S.B.	: Milli Savunma Bakanlığı
Mt.	: Makinalı tüfek
OKW	: Alman Silahlı Kuvvetler Başkomutanlığı
Or.	: Ordu
ę.	: Öğretmen
Prof.	: Profesör

s.	: Sayfa
SS	: Schutzstaffel (Koruma timi), Hitler'in özel birlikleri
Ş.	: Şube
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
Uzm.	: Uzman
Yay.	: Yayınları
Y.N.	: Yazarın Notu
y.y.	: Yüzyıl
Yzb	: Yüzbaşı

GİRİŞ

Enver Paşa'nın kardeşi olan Nuri Paşa'nın (Killigil) ataları Gagauz Türklerindendir. Bugün Moldova (Moldavya, eski adıyla Besarabya) Cumhuriyeti'nin güney batısı ile Ukrayna'nın batısında Prut nehri civarında yaşayan Gagauzlar, Hristiyanlaşmış fakat kimliklerini yitirmemiş Türk boylarından birisidir. Gagauzlar, çoğunlukla Karadeniz kıyılarında olmak üzere, Orta Asya, Kafkasya ve hatta Güney Amerika'ya kadar yayılmışlardır. Dünyada mevcut Gagauz sayısının üçyüzbin ile dörtyüzbin olduğu tahmin edilmektedir. Çuvaşlar bir yana bırakılırsa Gagauzlar Müslüman olmayan tek büyük Oğuz boyudur¹.

Gagauz adının nereden geldiği ve bunların menşei tartışmalı konudur. Bir kısım araştırmacılar, Gagauz isminin Gök Oğuz'dan geldiğini pek de sağlam esaslara dayanmadan ileri sürmüşlerdir². (Auz), (Oğuz)'un kısaltılmış biçimidir. (Gag) herhalde (Geek), (Gök)'e eşittir. Kabilenin seçkin vasfını belirtmektedir³. Ayrıca “gaga” (totem unsuru) ve “uz” eki bir araya getirilerek bundan “gagauz” kelimesinin çıktığı iddia edilmektedir⁴.

Gagauz adının Keykavus isminden kaynaklandığı ilk defa 1930'da G. Balasceff tarafından ileri sürülmüş; 1952 yılında Paul Wittek tarafından ispat edilmiştir. “K” harfinin Gagauzlar'ın çıktığı Konya – Karaman bölgesi dâhil Anadolu'nun bazı yörelerinde “G” şeklinde telaffuz edildiği düşünülürse Keykavus ve Gagauz kelimelerinin birbirine yakın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Gagauz'un Keykavus'tan çıktığını tarihi olaylar da doğrulamaktadır⁵.

Bu görüş itirazlarla karşılaşmıştır. Gagauzların, adlarını Keykavus'dan aldıkları düşünülse de, Gagauz'daki (Ga) yahut (Gaga) ekinin muhtelif Oğuz milletlerinden birine mensup bir kabile ifade eden bir ek halinde olmadığı, sadece Ortodoks Hristiyan Oğuz manasını ifade ettiği de belirtilmektedir⁶.

¹ Kemal Karpat, **Gagauzlar**, İslam Ansiklopedisi, Cilt 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 288.

² A.g.e., s. 288.

³ M. Türker Acaroğlu, **Gagauzların Kökeni**, Belleten C.LXIII, TTK Basımevi, Ağustos 1999, Sayı: 237'den ayrı basım s. 480.

⁴ Kemal Karpat, a.g.e., s. 289.

⁵ A.g.e., s. 289

⁶ Atanas Manof, **Gagauzlar (Hristiyan Türkler)**, (Çeviren: M. Türker Acaroğlu), Varlık Neşriyatı, Ankara, 1939, s. 34 -35.

V. A. Moskof tarafından öne sürülen diğer bir görüş de Gagauzların Kuzey Karadeniz toprakları üzerinden batıya doğru göç etmiş Uzlar'dan geldiğidir⁷. Gagauzların Tuna boylarına gelmeleri 13. yüzyılın ilk yarısına rastlamaktadır. 1224 tarihinde Ruslarla Kumanlardan mürekkep müşterek ordunun Moğollar tarafından imhası üzerine, Rus sınırları üzerinde yaşamakta bulunan Uz-Türkler, kütle halinde ve aileleriyle birlikte göç etmeye mecbur kalarak Tunayı geçmişler ve Türk kavimlerinden Peçeneklerle İlk-Bulgarların yaşamakta bulundukları Dobruca'ya yerleşmişlerdir. Bunlardan Hristiyan olanlar Karadeniz kıyılarına ve Silistre, Mankalya, Kavarna, Balçık, Varna v.s. gibi daha içerdeki yerlere yerleşmişler ve buralarda bugüne kadar UZLAR yahut OĞUZLAR kalarak milliyetlerini ve dilleri olan Türkçeyi muhafaza etmişler; fakat Hristiyanlığı kabullerinden sonra GAGAUZLAR namını almışlardır⁸. Sonuç olarak, Gagauzlar Hristiyan olmakla beraber Slavlaşmayarak (Bulgarlar gibi) Türk dilini ve Türk aslını muhafaza eden Türklerdir.

Yılmaz Öztuna'da Nuri Paşa'nın atalarının Kırmılı Gagauz veya Karaim Türklerinden olduğunu belirtmektedir⁹. Fakat Nuri Paşa'nın atalarının Hristiyan Gagauz Türklerinden olduğu amcası Halil Paşa'nın hatıralarından kesin olarak anlaşılmaktadır. Halil Paşa hatıralarında şöyle anlatmaktadır:

“ Bir gece, dedem Mustafa Kaptan'ın Unkapanı'ndaki evinde, babam Kamil Bey, Hasan amcam, İbrahim amcam, yemek yerlerken, biz onları dinliyorduk. Atalarımıza ait konuşuyorlardı. Hasan amcamın şu sözleri hala kulağımdadır:

- Ceddimiz Kırım'dan gelmiştir. Kırım hanlarının sarayına öteberi ve bilhassa kadın eşyası satan bir yemeniciymiş. Bu yakışıklı delikanlı Hristiyan olduğu için, harem dairesinde kimse ondan kaçmazmış. Bu sırada Kırım hanının yakınlarından bir kız, ona gönül vermiş. Nihayet evlenmelerine karar verilmiş. Yemenici delikanlı Müslümanlığı kabul etmiş. Evlenmişler. Bu yemenici Rum değil, (Romen) değilmiş. Şu halde Rum veya Ulah olmayan, Türkçe konuşan bu Hristiyan, Romanya'da yaşayan ve dini Hristiyan olan Gagavuzlardandı.

Bu evlenmeden sonra Ruslar, Kırım'ı istila etmişler. İşgal üzerine, ceddimiz, karısı ile beraber, Tuna ağzına Kilya şehrine göçmüşler. Rusların Romanya'yı işgalinden sonra da dedelerimizden Kahraman Ağa, Karadeniz'in Türkiye kıyılarında Abana'ya hicret etmişler¹⁰. ”

⁷ Kemal Karpat, **a.g.e.**, s. 289.

⁸ Atanas Manof, **a.g.e.**, s. 11.

⁹ Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074 – 1990)**, Cilt II, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Öncü Basımevi, Ankara, 2005, s. 652.

¹⁰ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt I, İstanbul, 1970, s. 183- 184.

Halil Paşa'nın verdiği bilgilere göre Abdullah Killi, gezici olarak dokuma satışı yaptığı; Ondan sonra da ailenin Abana'da bu ticarete devam ettiği; Kırım Han soyundan veya saraylı kadınlarından aldığı hanımdan Koca Ağa Killi'nin dünyaya geldiği; Onu Kahraman Ağa, Killioğlu Hüseyin Ağa, Hacı Mustafa Kaptan (1778 -1875) ve nihayet Hafız Kamil Bey'in, aile şeceresinde takip ettiği anlaşılmaktadır¹¹.

Nuri Paşa'nın babası Hacı Ahmet Bey (Paşa) (1860 -1947), Hafız Kamil Bey'in Hasene Hanım isimli eşinden doğan oğludur. Hasene Hanımdan 4 erkek ve 2 kız dünyaya gelir. Hacı Ahmet Bey (Paşa), Halil Bey (Paşa), Fuzuli Bey, Halim Bey, Melek Hanım ve Şükrüye Hanımdır.

Hacı Ahmet Beyin, eşi Ayşe Hanımdan 4 erkek 2 kız çocukları olmuştur. Bunlar; Enver (Enver Paşa) (1881-1922), Nuri (Nuri Paşa, Killigil) (1890-1949), Kamil (1898-1964), Ertuğrul (1907-1931), Hasene (1887-1963) ve Mediha (1894-)'dır.

Nuri Paşa 25 Temmuz 1946 yılında Mısırlı Prenses İffet Hanım ile M.Ali Bey'in kızı olan 1317 (1901) doğumlu Misli Melek Hanımla evlenmiştir. Çocuğu yoktur¹². Nuri Paşa, Soyadı Kanunu çıkınca “ **Killi-Killioğlu**” soyadını almıştır. (Tuna, Karadeniz'e dökülmeden üç kola ayrılır. Bu üç kolun isimleri şunlardır: Kuzeyden güneye doğru Kilya, Süne, Hızırilyas (Sen Jorj). İşte bu Kilya kolu üzerinde “ Kilya- Kilye” isimli bir kasaba veya bir şehir vardır.) Nuri Paşa soyadını buradan almıştır. Kilyalı manasına gelmektedir¹³.

Resmi kayıtlarda Nuri Paşa'nın isminin “Mustafa Nuri”, doğum tarihinin Rumi 23 Nisan 1306 (Miladi 05 Mayıs 1890; Hicri 15 Ramazan 1307), doğum yerinin İstanbul olduğu görülmektedir¹⁴. Ağabeyi Enver Paşa'nın İstanbul Divanyolu'ndaki eski Lisan Mektebi karşısındaki evlerinde doğduğu düşünüldüğünde Nuri Paşa'nın da aynı evde doğduğunu tahmin edebiliriz. Fakat Enver Paşa'nın hayat hikâyesi Nuri Paşa'nınki ile karşılaştırıldığında doğum yerinin Manastır da olduğu sonucuna varılmaktadır. Şöyle ki;

- Enver Paşa'nın doğum tarihi Rumi 12 Kasım 1297'dir. (Miladi 23 Kasım 1881) Altı yaşına kadar İstanbul'da bulunarak çeşitli ilk mekteplerde okumuş; babasının Nafia

¹¹ Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt 1, s. 184.

(Halen Hacı Mustafa Kaptan'ın torunları Kastamonu ilinin Bozkurt ilçesinde yaşamaktadırlar. Torunlarından Aydın Kubilay Yapıcı ve oğlu Vecdi Yapıcı ile yapılan görüşmede; Hacı Mustafa Kaptan doğduğu yer olan Bozkurt'ta Emine Hanım ile evlenir. Mustafa, Kara Salih ve **Killioğlu Hüseyin Ağa** adında üç çocuğu olur. Hacı Mustafa Kaptan geçim sıkıntısı nedeniyle İstanbul'a çalışmaya gider. Burada evlendiği Ayşe Hanımdan da üç çocuğu olur. **Killioğlu Hüseyin Ağa**'nın da Ali Efendi, Mehmet Çavuş ve Tahir Çavuş (Yapıcı) adında üç çocuğu vardır. Bunlardan Tahir Çavuş (Yapıcı), Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde amcaoğlu olan Halil Paşa'nın (Kut) emrinde savaşmıştır. Tezin içine Aydın Kubilay Yapıcı ve oğlu Vecdi Yapıcı'dan alınan Nuri Paşa, Tahir Çavuş ve Halil Paşa'nın birlikte çektiydikleri bir adet resim konmuştur. Y.N.)

¹² T.C. Emekli Sandığı Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

¹³ Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt 1, s.184.

¹⁴ T.C. Emekli Sandığı Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

Kondüktörlüğüne (Bayındırlık teşkilatında fen memuru) tayini üzerine Manastır'a gelmiştir. Bu tarih 1887'e tekabül etmektedir. Nuri Paşa henüz doğmamıştır.

- Enver Paşa 1889 senesinde Manastır Askeri Rüştîyesine (Askeri Ortaokul), 1893 yılında da Manastır Askeri İdadisi'ne girdiği düşünüldüğünde; Bu okul devresinde ailenin Manastır'da ikâmet ettiği ve Nuri Paşa'nın doğum tarihi dikkate alındığında Manastır'da doğmuş olabileceği kuvvetle muhtemeldir¹⁵. Yılmaz Öztuna eserinde Nuri Paşa'nın kız kardeşi Mediha Hanım'ın (Orbay) doğum tarihini 1894, doğum yerini Manastır olarak göstermektedir¹⁶. Mediha Hanım'ın da 1894 yılında Manastır'da doğmuş olması, Nuri Paşa'nın 1890 yılında Manastır'da doğduğunu ıspatlamaktadır. Ayrıca bu tarihlerde ailenin halen Manastır'da olduğu anlaşılmaktadır.

- Nuri Paşa Manastır'da doğmuş olsa bile nüfus kaydı İstanbul – Beşiktaş'ta bulunmaktadır¹⁷. Bu durumda, doğum yerine bakmaksızın nüfus kaydının babası tarafından İstanbul'a yapıldığı değerlendirilmektedir.

Hacı Ahmet Bey, devlet memurudur. Daha önce İstanbul'a Manastır şehrinden gelmişlerdi. Fakat 1887 yılında tayin görerek tekrar Manastır'a geldi¹⁸. Manastır'daki evleri nispeten yüksek fakat kenar bir semt olan Eğri Değirmen civarında Kara Köprü'dedir. Ev kendilerinin ama borçludur. Babası Ahmet Bey, oldukça kalabalık bir aileyi geçindirmek zorunda olduğundan ve evin borcu yüzünden oldukça sıkıntılı günler geçirmiştir¹⁹.

Nuri Paşa'nın ilk mektep tahsili ile askeri ortaokul tahsilini Manastırda yaptığı ortaya çıkmaktadır. Daha sonra Enver Paşa yüzbaşı rütbesinde iken Manastır'daki evleri borç yüzünden satıldığından Enver Paşa kendisini Selanik'e naklettirir. 1903 yılında Nuri Paşa'nın Kuleli Askeri Lisesi'ne girdiği dikkate alındığında babası Ahmet Bey'in de ailesi ile birlikte İstanbul'a taşındığı kuvvetle muhtemeldir. Zira Muharip Gazi Yazar Nurettin Peker hatıralarında şunları söylemektedir: “ Ben 320 -323 (1904 -1907) yıllarında Beşiktaş'ta (İstanbul) Akaretler'de askeri rüştiyeye (ortaokul) gider gelirken, Sultan Aziz Caddesi denilen caddeyi takip ettiğimden, cadde üzerindeki kahvede Ahmet Efendi (Enver Paşa'nın babası) otururdu. Evleri Akaretler'e pek yakın ve cadde üzerinde idi. O zaman Enver Bey kolağası rütbesinde ve Selanik'te 3. Ordu'da idi. Kardeşi Nuri Paşa o zaman kırmızı apolet

¹⁵ Ş. Süreyya Aydemir **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt 1, s. 450; **Enver Paşa'nın Anıları 1881- 1908**, (Yayına Hazırlayan: Halil Erdoğan Cengiz), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 34; **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, (Yayına Hazırlayan: M. Şükrü Hanioglu), Der Yayınları, İstanbul, 1999, s. 253.

¹⁶ 06 Mart 1949 tarihli Ulus Gazetesinde; Nuri Paşa'nın Manastır'da doğduğunu, Rüşdiye, İdadi ve Harbiye tahsilini Manastırda tamamladığını, talebe iken Hareket Ordusu'na iştirak ederek İstanbul'a geldiği yazmaktadır.

¹⁷ Yılmaz Öztuna, **a.g.e.**, s. 653.

¹⁸ T.C. Emekli Sandığı Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

¹⁹ **Encyclopaedia of Islam, “Enver Pasha”** New Edition, Volume-II, Leiden, 1983 s. 698.

¹⁹ Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt 1, s.186- 187.

ve kol işaretli, fındık püsküllü fes ile Kuleli İdadisi'ne (lise) gider gelir ve daima görürdüm²⁰. ... ''

Nuri Paşa, 1903 -1906 yılları arasında Kuleli Askeri Lisesi tahsilinden sonra Harp Okulu'na girmiştir. Harp Okulundaki tahsil hayatında notlarına bakıldığında başarılı bir öğrencidir. İkinci sınıfın birinci ve ikinci imtihanlarında notları düşük olmasına rağmen; aşağıda belirtildiği şekilde yıl sonunda 26 Ağustos 1324 (1908) tarihinde yapılan genel imtihan sonucunda yüksek notlar almış ve 506 puanla dördüncü bitirmiştir. Not çizelgesinin dördüncü sırasında ismi “Mustafa Nuri Efendi Bin Ahmet Deraliye” olarak yazmaktadır. Bilhassa, İstihkâmcılık, Asker-i Terbiye ve Almanca derslerinde notlarının daha yüksek olduğu görülmektedir.

<u>Dersler</u> :	<u>Aldığı Not</u> :
1. Akaid-i Diniye	36
2. Hizmet-i Seferiye Nazariyatı	37
3. Eslihayı Hafifiye ve Muhtır-ı Nakliye	37
4. İnşaat-ı Askeriye	45
5. Fen ve Fûrusiyet	43
6. Fransızca	44
7. Talim Nazariyatı	42
8. Malumat-ı Terbiyeyi Askeriye	45
9. İlmi Ahlak	43
10. Almanca	45
11. Yem Talimi	20
12. Topoğrafya Ameliyatı	15
13. Harita Resim ve Plan	18
14. Hizmet-i Seferiye Ameliyatı	18
15. Talim Ameliyatı	18
TOPLAM	506 ²¹

Nuri Paşa, 1906 -1909 yılları arasındaki Harp Okulu tahsilini bitirmeyi müteakip Rumi 13 Ağustos 1325 (Miladi 26 Ağustos 1909) tarihinde 1325 -7 sicil numarası ile Piyade Mülâzım-ı Sani (Teğmen) rütbesiyle mezun olur. Nuri Paşa, Harp Okulu'ndan mezun

²⁰ Muharip Gazi Yazar **Nurettin Peker**'in kendi el yazısı ile tuttuğu notlar. (Oğlu Orhan Peker'den alınmıştır.)

²¹ Kara Harp Okulu Arşivi **23 No.lu Numara Defteri**. (“Deraliye”, o zamanlarda “İstanbul” yerine de kullanılmaktadır.)

olduktan sonra 3ncü Ordu Karargâhına tayin edilir. 27 Kânunuevvel 1325 (09 Ocak 1910) tarihinde 3ncü Ordu 71nci Alay 3ncü Tabur 3ncü Bölük'e görevlendirilir. 29 Eylül 1326 (12 Ekim 1910) tarihinde ise Padişahın Maiyet Bölüğüne atanır²². Amcası Halil Paşa'nın (Kut) emrinde çalışır. Bu görevi esnasında Trablusgarp Savaşı başlar. Ağabeyi Enver Paşa ile Mısır yolu üzerinden Trablusgarp'a gider. Teğmen rütbesi ile önce Enver Paşa'nın emrinde Derne, Bingazi ve Tobruk bölgesinde; daha sonra amcası Halil Paşa (Kut) emrinde Homs ve Mısırta bölgesinde yerli kuvvetlerle birlikte İtalyanlara karşı savaşı²³. 15 Ekim 1912'de UŞİ Antlaşmasının imzalanmasından sonra İstanbul'a döner. 06 Teşrinievvel 1328 (19 Ekim 1912) tarihinde Mülazım-ı Evvel (Üsteğmen) rütbesine yükseltilir ve İSTANBUL, Selimiye'deki 1nci Kolordu 6ncı Alay 11nci Tabur 3ncü Bölüğe tayin edilir²⁴. Bu sırada Balkan Harbi devam etmekte ve Bulgarlarla İkinci Çatalca Muharebeleri yapılmaktadır. Nuri Bey'in tayin olduğu birlik Çatalca savunma hattında görev aldığından, Nuri Bey de bu muharebelere iştirak eder²⁵.

24 Teşrinievvel 1329 (06 Kasım 1913) tarihinde Yüzbaşı rütbesine yükseltilerek, Roma Askeri Ateşe Muavinliğine gönderilir. 02 Haziran 1330 (15 Haziran 1914) tarihinde Viyana Sefareti Askeri Ateşe Muavinliğine tayin edilir. Bu göreve gelmesinden kısa bir süre sonra 02 Ağustos 1330 (15 Ağustos 1914) tarihinde Harbiye Nezareti Makam Yaverliğine tayin edilir. İstanbul'a döner²⁶.

²² M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

(31 Mart 1909 Olayı bastırıldıktan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından sarayın gözüaltına alınmasına karar verilir. Halil Paşa hatıralarında yeni kurulan muhafız birliğini şu şekilde anlatmaktadır.

"23 Temmuz 1908'den sonra Yıldız'ın bütün muhafızları değiştirilmişti. Padişahın Zuhaf Alayı ve diğer Özel Muhafız Birlikleri dağıtılmıştı. Veya başka vilayetlere serpiştirilmişlerdi. Ama ona rağmen 31 Mart irticaında saray bütün ipuçlarını elinde toplamış olmasa bile bütün dikkatleri üstüne çekebilmişti. O halde sarayı gözüaltına almalydık. İşte belki bu düşüncelerle olacaktır ki sarayın ve padişahın muhafızlığı işini bana verdiler. Seçeceğim subay ve erlerden biri süvari, diğeri piyade iki ve güçlü Maiyet Bölüğü teşkil edecektim. Bunların kumandanı olacaktım Gözüm daima sarayın üzerinde olacaktı. Hemen 200 mevcutlu bir piyade ve 150 atlı bir süvari bölüğü teşkil ettim. Bu bölüklerin efradı gösterişli kıyafetlere büründüler. Beyaz pantolon, kırmızı ceket ve beyaz kalpaklı, zarif üniformalar giydiler. Zabıtlar ayrıca renk renk kordonlar taşıyorlardı. Hülasa saray ve padişah artık muhafazamız altındaydı. Sarayın dışında ve meclislerle, hükümette de İttihat ve Terakki'nin nüfuzu gittikçe artıyordu." Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, **Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları**, Akşam Gazetesi, 06 Kasım 1967.)

(Yüzbaşı Selahattin Bey'de hatıralarında; kendisi Harp Okulunda okurken, Nuri Bey'in (Killigil) Dolmabahçe'de Padişahın Maiyet bölümünde teğmen rütbesiyle görev yaptığını; Hüseyin Rahmi (Apak), Nuri Bey ile beraber kendilerine Türklüğünü öğreten Halit Bey'in evine gittiklerini yazmaktadır. Bkz. İlhan Selçuk, **Yüzbaşı Selahattin'in Romanı**, Birinci Kitap, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 367.)

²³ Şevket Süreyya Aydemir **Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları** Akşam Gazetesi (10Ekim-29Aralık 1967); Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911 – 1912)**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1981, s. 309 -325.

²⁴ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

²⁵ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Balkan Harbi, II. Cilt 2nci Kısım 2nci Kitap, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1981, s. 58- 59.

²⁶ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

Birinci Dünya Harbi'nin çıkmasıyla birlikte Enver Paşa tarafından, yerli halkı teşkilatlandırarak İtalyan ve İngilizlere karşı savaşmak üzere, bölgedeki tecrübesi dikkate alınarak, Trablusgarp'a tekrar gönderilir. Nuri Paşa, Şubat 1331 tarihinde Trablusgarp'a gelir. Araplar üzerindeki etkisini artırmak amacıyla Padişahın emri ile kendisine, önce 16 Mayıs 1331 (29 Mayıs 1915)'de Mirivalık rütbesi ve yetkileri; daha sonra 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915)'de yaverlik kordonunu taşıma dâhil Fahri Ferik rütbesi ve yetkileri verilir²⁷.

Nuri Paşa Ocak 1918 yılına kadar Trablusgarp'ta İngilizler'e ve İtalyanlar'a karşı savaşır. Önce Sollum'dan Mısır'a doğru, Kanal Harekâtı'na destek olmak amacıyla İngilizler'e taarruz eder. Fakat başarı kazanamaz. Bilahare yerli kuvvetlerle İtalyanlara karşı savaşır. Birçok yerde başarılar elde edilmesine rağmen İtalyanlar Trablusgarp'tan atılamaz.

Trablusgarp Savaşındaki başarılarından ötürü 11 Kânunuevvel 1332 (24 Aralık 1916) tarihinde Binbaşı, 03 Mart 1334 (1918) tarihinde ise Kaymakam (Yarbay) rütbesine terfi ettirilir. 15 Şubat 1332 (28 Şubat 1917) tarihinde de bir sene kıdem verilir²⁸. Ayrıca sırasıyla;

- 29 Temmuz 1916'da Almanya İmparatoru tarafından Birinci Rütbeden Demir Salip Madalyasıyla,

- 09 Teşrinisani 1332 (22 Kasım 1916)'da Osmanlı Altın Liyakat Madalyasıyla,
- 23 Eylül 1333 (1917)'de Padişah tarafından Altın İmtiyaz Madalyasıyla,
- 06 Şubat 1334 (1918)'de Üçüncü Rütbeden Kılıçlı Osmanî Nişanıyla,
- 06 Ağustos 1334 (1918)' Kılıçlı Birinci Mecidi Nişanıyla taltif edilir²⁹.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Çarlık Rusya'sında Ekim 1917 Devrimi olur. Bolşevikler iktidara sahip olur ve savaştan çekilirler. 03 Mart 1918 tarihinde Osmanlı Devleti, Sovyet Hükümeti ile savaşı sona erdiren Brest-Litovsk Antlaşmasını imzalar. Enver Paşa Sovyetler'in çekildiği bölgeleri ele geçirmek ve bu bölgelerdeki Türk ve Müslüman ahaliyi Ermeni zulmünden kurtarmak için Kafkasya'ya planladığı harekâtını gerçekleştirmek için kendi düşüncesinde olan amcası Halil Paşa'yı (Kut) Şark Orduları Grup Komutanlığı'na, kardeşi Nuri Paşa'yı Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na getirir. Asıl rütbesi Kaymakam olduğu için Padişah fermanıyla Fahri Ferik rütbesi ile Kafkaslar'da Padişah adına askeri ve

²⁷ M.S.B. Arşivi Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası.

²⁸ M.S.B. Arşivi Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası.

²⁹ M.S.B. Arşivi Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası.

siyasi faaliyetlerde bulunma yetkisi verilir. Ayrıca, Yaverân-ı Hazret-i Şehrîyârî'lik payesi verilerek Padişahın yaveri olur³⁰.

Nuri Paşa Kafkasya konusunu görüşmek üzere Ocak 1918 başlarında Trablusgarp'tan İstanbul'a hareket eder. İstanbul'da vazifesini öğrendikten sonra 25 Mart 1918'de Musul'a gelir. 08 Nisan 1918'de Musul'dan hareket eder. 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelir ve Karargâhını kurarak hazırlıklara başlar. Osmanlı Ordusu'ndan verilen takviye kuvvetler ve yerli halktan teşkil edilen kuvvetlerle Kafkas İslam Ordusunu teşkil eder. Bakü istikametinde taarruza başlar. Yapılan muharebeler sonucunda sırasıyla Gökçay, Salyan, Aksu, Kürtemir ve Şamahî kurtarılır. Bakü 05 Ağustos 1918'de yapılan taarruzda ele geçirilemez. Yapılan hazırlıklar sonunda 14 Eylül 1918'de tekrar taarruz edilerek şehir 15 Eylül'de ele geçirilir. Daha sonra Karabağ ve Dağıstan'da Derbent ve Petrovsk bölgeleri de ele geçirilir.

Nuri Paşa Mondros Mütarekesi'nden sonra 12 Aralık 1918 'de Batum'a gelir. Buradan Kars'a gelerek 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ile görüşür. Daha sonra Erzurum üzerinden Trabzon'a, oradan da deniz yoluyla İstanbul'a gider. İstanbul'da tutuklanarak İngilizler'e teslim edilir. İngilizler, Nuri Paşa'yı 01 Şubat 1919 tarihinde Batum'da hapsederler. Nuri Paşa 08 / 09 Ağustos 1919 gecesi Batum Hapisahanesinden kaçtıktan sonra Eylül 1919 'da Erzurum'a gelerek Kazım Karabekir Paşa ile görüşür. Sonra Azerbaycan'a geçerek Bakü'ye gelir. Daha sonra Aralık 1919'da Dağıstan'a geçer ve Nisan 1920'ye kadar burada, önce Denikin Ordusuna, daha sonra Bolşeviklere karşı savaşı. Buradan Bakü'ye ve sonra da Karabağ'a geçer. Haziran 1920'ye kadar da Karabağ'da Bolşevikler'e karşı savaşı. Bolşeviklere yenilmesi üzerine bir süvari alayı ve bir topçu bataryası ile Anadolu'ya geçerek Kazım Karabekir Paşa'nın Kolordusu'na katılır. Sarıkamış'ın kurtarılması için yapılan harekâta iştirak eder. Daha sonra Kars ve Erzurum'da tamirhane ve fabrikalarda çalışır. Ele geçen silah ve malzemeyi kullanılır hale getirerek faydalı işler yapar.

28 Temmuz 1921'de Erzurum'dan Miralay Kazım Bey (Orbay) (aynı zamanda eniştesi) ile birlikte İnebolu'daki akrabalarının yanına gelir³¹. Burada bir müddet kaldıktan sonra Ağustos 1921 sonlarında Ankara'ya gider. Daha sonra 1922 yılının başlarında Berlin'de bulunan kardeşi Kamil Bey'in yanına gider. Burada tedavi görür. Tacikistan'da Sovyet Ordusu ile savaşan ağabeyi Enver Paşa'nın Almanya'daki işlerini takip ederek haberleşmesini

³⁰ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**; Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002, s. 72.

³¹ Nurettin Peker, **İstiklal Savaşı Resim ve Vesikalarla İnebolu-Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı**, Gün Basımevi, İstanbul, 1955, s. 354.

sürdürür³². Enver Paşa şehit olduktan ve İstiklal Savaşı'nın kazanılmasından sonra Türkiye'ye döner.

04 Aralık 1928 tarihinde, 15 sene hizmetini tamamladığı kabul edilen 09 Kasım 1337 (1921) tarihinden geçerli olmak üzere piyade yarbay rütbesiyle emekliliği onaylanır. İstiklâl Savaşı'nda Sarıkamış'ın kurtarılmasına iştirak ettiğinden, kendisine 29 Şubat 1929 tarihinde İstiklal Madalyası verilir³³.

Bir müddet Ankara'da kalır. Ticaret ile uğraşır. Daha sonra İstanbul'a geçer ve 1933 yılında Zeytinburnu'nda Demir Eşya Fabrikasına kurar. Fabrikada matara, demir çubuk, soba, tuğla, kumbara gibi eşyaların yanında silah, tapa ve mermi de üretir. Bunun yanında 1938 yılında Sötlüce'deki Madeni Eşya Fabrikasını sahibi olan bir limited şirketten satın alır. Nuri Paşa bu fabrikayı da geliştirerek, matara, gaz maskesi, çelik başlık, soba gibi eşyaların yanında tabanca, 81 mm. havan, mühimmat, tapa, uçak bombası, tahrip kalıpları da üretir. Zeytinburnu Fabrikasını Haziran 1946'da kapatarak Sötlüce'ye taşır. Nuri Paşa, imal ettiği silah ve mühimmatı Milli Savunma Bakanlığı'na sattığı gibi, yurt dışına da ihraç eder. Silah ve mühimmat imaline ilave olarak İzmir'in Karaburun ilçesinde cıva madeni çıkarır. İç ve dış piyasada satar.

Nuri Paşa yurt içinde Türkçölük faaliyetlerinde bulunur. İkinci Dünya Savaşında Orta Asya ve Kafkasya'daki Türklerin bağımsızlığı ile ilgilenir. 22 Haziran 1941 tarihinde Almanlar Sovyetlere saldırınca; Nuri Paşa hem Sovyetlerin yenilmesini çabuklaştırmak, hem de Sovyet toprakları üzerinde bağımsız Türk Cumhuriyetleri kurmak amacıyla, esir alınan Türk asıllı askerlerden ordu kurmak fikri başta olmak üzere diğer faaliyetlerle ilgili olarak Alman yetkilerle görüşmeler yapar. Fakat her iki tarafın birbirine sürdüğü şartlarda anlaşma sağlanamaması üzerine 1942 sonlarına doğru görüşmeler kesilir.

Nuri Paşa bundan sonra fabrikadaki işlerine ağırlık verir. Milli Savunma Bakanlığı'na silah ve mühimmat yapmaya devam eder. Mısır, Pakistan, Suriye gibi ülkelere de silah, tapa ve mermi satar.

02 Mart 1949 Çarşamba günü saat 16.50 sıralarında sebebi bilinmeyen bir patlama yüzünden fabrika yok olur. Nuri Paşa'nın birkaç parçalanmış eşyası dışında cesedi bulunamaz. Öldüğüne karar verilir.

³² Masayuki Yamauchi, **Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s. 277.

³³ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

Nuri Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyetinde Meclis içinde, Merkez-i Umum üyeliğinde görev almasa da hem Cemiyetin³⁴ hem de Teşkilat-ı Mahsusa'nın³⁵ önemli şahsiyetlerinden birisidir.

³⁴ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 68.

³⁵ Philip H. Stoddart, **Teşkilat-ı Mahsusa**, (Çev. Tansel Demirel), Arba Yayınları, İstanbul, 1994, s. 144.

I- 1911- 1912 OSMANLI – İTALYAN SAVAŞI İLE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR OLAN DÖNEMDEKİ FAALİYETLERİ

A- TRABLUSGARP'IN TARİHİ

Trablusgarp sırasıyla Finikeliler, Kartacalılar, Romalılar ve sonra Müslüman Araplar tarafından ele geçirilmiştir³⁶. 1510 yılında İspanyol işgaline uğramış; 1530'da da Saint Jean şövalyelerinin eline geçmiştir. Yerli halkın kendilerini haçlılardan kurtarması için Osmanlı Devletine ısrarlı başvuruları üzerine 15 Ağustos 1551 yılında Kaptan-ı Derya Sinan Paşa, Murat Ağa ve Turgut Reis tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. Eyalet olarak teşkilatlandırılan Trablusgarp'a ilk beylerbeyi olarak paşalık rütbesi verilen Murat Ağa getirilmiştir³⁷.

Trablusgarp Eyaleti, Osmanlı Devletinin eline geçtikten sonra Türk denizcilerinin Garp Ocakları denilen Tunus ve Cezayir'den sonra Kuzey Afrika sahillerindeki üçüncü korsanlık merkezi olmuştur. Eyalette iktidar, bir divan ile desteklenen paşanın elinde idi. İdarenin başında bir dayı, ordunun başında ise bir bey vardı. Çok defa dayı ve bey şehrin gerçek sahipleri idiler. Ayrıca, Trablus'a giden Türk asker ve memurlarının yerli kadınlarla evlenmeleri Kuloğulları denen içtimai bir sınıfı meydana getirdi. Türk askeri garnizonları ve etrafi Kuloğulları ile iskân edilmişti. Bunların başında Baş-ağa denen hükümetin tayin ettiği kimse bulunurdu. Sur dışındaki bütün emniyet ve asayişten sorumlu idiler. Her türlü vergiden muaf idiler. Bu durum 1900 yılına kadar devam etmiştir³⁸.

Karamanlı hanedanı 1711- 1835 yılları arasında hüküm sürmüştür. Karamanlı Hanedanının kurucusu Karamanlı Ahmet Paşa, kuvvetli bir şahsiyetti. 34 yıllık saltanatı devrinde Trablus nisbi bir sulhtan ve iktisadi refahtan faydalandı. Onun iktidarı döneminde, Trablus eyaleti Fizan'a ve Berka arazisine kadar en son hududuna ulaştı³⁹. Karamanlı hanedanı döneminde Akdeniz'de korsanlık faaliyetine devam edildiği gibi Avrupa devletleriyle müstakil antlaşmalar yapıldı. Bu dönemde Osmanlı hükümetinin otoritesinin zayıfladığı görülmektedir.

³⁶ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911 – 1912)**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1981, s. 17.

³⁷ İsmail Kurtcephe, **Türk – İtalyan İlişkileri (1911 – 1916)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 4.

³⁸ **İslam Ansiklopedisi Cilt 12/1**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974, s. 447.

³⁹ **A.g.e.**, s. 448.

1835 yılında Osmanlı Devleti, Trablusgarp’a kuvvet sevk ederek Karamanlı sülalesine son vererek ve tekrar otoritesini tesis etmiştir. Bundan sonra Trablusgarp doğrudan Osmanlı Devleti’nce tayin edilen valilerce yönetilmiştir. Trablusgarp Eyaleti, 1864 tarihli vilayet kanunu gereğince vilayet olmuştur. 1877 tarihli bir kanunla yeni bir idari düzenlemeye gidilmiş ve Bingazi, Derne ve havalisi Trablusgarp’tan ayrılarak doğrudan doğruya İstanbul’a bağlı müstakil bir sancak haline getirilmiştir. Berlin Kongresinden sonra bu iki Osmanlı toprağı İtalyan yayılcılığının hedef alanı haline gelmiştir⁴⁰.

B- SAVAŞIN SEBEPLERİ VE SAVAŞ İLANINA KADAR GEÇEN OLAYLARIN ÖZETİ

İtalyan birliğinin geç kurulması yüzünden sömürgecilik siyasetine geç atılan İtalya, sömürge olmaya elverişli topraklardan hemen hepsinin sömürgeci devletler tarafından paylaşıldığını gördü. En son olarak, 1881 yılında Tunus Fransızlar tarafından işgal edilmiş, çok geçmeden de 1882 yılında İngilizler Mısır’a yerleşmişlerdi⁴¹. İtalya, Trablusgarp konusunda elini çabuk tutmak ve burayı büyük bir devlete kaptırmak istemiyordu.

Trablusgarp, Cebelitarık’tan Süveyş’e giden deniz yoluna hâkimdi. Schweinfurth bir yazısında; “ *Tobruk’u elinde bulunduran Şarki Akdeniz’in anahtarlarını da elinde bulundurur*” demektedir⁴².

İtalya’nın “büyük devlet” statüsünü koruyabilmesi ve siyaset alanında Akdenizle ilgili konularda söz sahibi olabilmesi için Akdeniz’de kuracağı egemenlik ve Akdeniz çevresinde ele geçirebileceğı topraklarla mümkün olabilirdi. Bundan başka artan nüfusuna da yer bulmak gerekiyordu⁴³.

İtalya Hükümeti, Afrika’da özellikle Trablusgarp ile Habeşistan’ı ele geçirmek ve bu ülkeleri birleştirmek suretiyle, bir Kuzeydoğu Afrika İmparatorluğu kurmayı tasarlıyordu. Önce Habeşistan’a saldırarak ele geçirmek istediye de 01 Mart 1896’da Adua Muharebesi’nde büyük bir yenilgiye uğradı. Hem bu yenilgiyi unutturmak, hem de tasarladığı planı gerçekleştirmek için Trablusgarp ve Bingazi’yi ele geçirmeyi ve buradan Afrika’nın

⁴⁰ İsrail Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 4 -5.

⁴¹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911 – 1912)**, s. 7.

⁴² İ. Revol, **1911 – 1912 Türk İtalyan Harbi II. Cilt**, (Çev. Em. Tümg. Kadri Demirkaya), 119 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Birincikanun – 1940, Sayı: 59, İstanbul Askeri Matbaası, 1940, s. 4.

⁴³ A.L. Macfie, **Osmanlı’nın Son Yılları 1908 – 1923**, (Çevirenler: Damla Acar – Funda Soysal), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 73; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911 – 1912)**, s. 118.

içlerine doğru topraklarını genişletmeyi hedef olarak kabul etti. İtalyanlar, Osmanlı Devleti aleyhine Balkanlar'da meydana gelen olayları da fırsat bilerek, Trablusgarp için, uluslararası ortamı hazırlamağa çalıştılar.

Fransa'nın Tunus'a yerleşmesi İtalya'yı Almanya – Avusturya cephesine katılmaya sevk eden sebeplerin en önemlisi olmuştur. Sömürgecilik faaliyetlerinde başlangıçta iki büyük merkezi devlete dayanmayı düşünmüştü. 1882 ve 1887'de Üçlü İttifak antlaşmalarında Trablusgarp üzerindeki isteklerini Avusturya ve Almanya'ya kabul ettirmek için gerekli zemini hazırlayan İtalya; 1891'de Almanya'ya, 1902'de de Avusturya'ya kabul ettirmeye muvaffak oldu. Bununla beraber İngiltere'nin desteğini de almak için de 1887'de antlaşma imzaladı. Fakat bu antlaşma daha sonraki yıllarda İngiltere'nin istememesinden dolayı yenilenmedi. İngiltere'nin bu tavrı karşısında İtalya, 1881'de Tunus'u işgal ettiğinden beri Fransa ile olan kötü ilişkilerini düzeltmek için Eylül 1896'da bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmadan sonra 1900 ve 1902 yıllarında iki antlaşma daha imzaladılar. Bu antlaşmalarla, İtalya Fransa'nın Fas'taki nüfuzunu; Fransa da İtalya'nın Trablusgarp'taki nüfuzunu tanıyordu⁴⁴. Bununla birlikte İngiltere de 11 Mart 1902 tarihinde bir notayla, İngiltere'nin Trablusgarp üzerinde hiç bir emel beslemediğini ve bir statü değişikliği kaçınılmaz hale gelirse, İngiltere hükümetinin amacının bu değişikliğin İtalya'nın zararına gerçekleşmesine imkân vermemek olacağını bildirdi⁴⁵.

Avusturya'nın 1908 yılında Bosna – Hersek'i ilhak etmesi, İtalya'yı Üçlü İttifaktan uzaklaştırdı. Bu durum İtalya'yı Rusya'ya dönmeye sevk etti. 24 Ekim 1909 yılında Racconigi Antlaşmasını imzaladılar. Beş maddelik antlaşmanın dört maddesi Balkanlar üzerine, beşinci madde ise Boğazlar ve Trablusgarp üzerine idi. Buna göre; İtalya Rusya'nın Boğazlardaki menfaatlerini, Rusya da İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi'deki menfaatlerini tanıyorlardı⁴⁶.

İtalya'nın Üçlü İttifaktan uzaklaşması ve İtalya ile Avusturya'nın ilişkilerinin kötüye gitmesi üzerine Almanya arabuluculuk yaparak, İtalya ile Avusturya arasında 19 Aralık 1909 yılında bir antlaşmanın imzalanmasını sağladı.

⁴⁴ İsrail Kurtcepe, **a.g.e.**, s. 12.

⁴⁵ Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimat'tan 1. Dünya Savaşına Cilt- 2**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s. 1069.

⁴⁶ Fahir H. Armaoğlu, **Siyasi Tarih Dersleri 1789 – 1919**, s. 429- 430; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 8.

Böylece İtalya Trablusgarp'a saldırmadan önce büyük devletlerle anlaşma sağlamış oluyordu. O sırada İtalyan Başvekili olan Giolitti hatıralarında bu durumu şöyle anlatmaktadır: *“Fransa ve İngiltere ile yaptığımız anlaşma neticesinde, biz bu iki memleketin (Fas)’da ve (Mısır)’da vaziyetlerine karışmamağı taahhüt etmiş ve buna mukabil Fransa ve İngiltere de İtalya’nın Trablusgarp’ta birinci derecede olan menafîini kabul ve tasdik etmişlerdi. Hatta o sıralarda Rusya Çarının İtalya’ya seyahati esnasında bizim Trablusgarp üzerindeki (hukuku !)muza Çar’a dahi tasdik ettirmiştim⁴⁷. ”*

İtalyanlar Tunus’u Fransa’ya kaptırdıklarından beri, gerekli ortamı sağlamak amacıyla, her konuda Trablusgarp ile ilgileniyorlardı. Trablusgarp’ın ekonomik hayatını ele geçirmek için yatırımlar yapıyorlardı. 1907 yılında Banko di Roma’nın şubelerini açmayı da başardıktan sonra faaliyetleri daha çok arttı. Bölgede toprak ve mülk alımlarını hızlandırdılar. Yiyecek maddelerini alıp stoklayıp suni kıtlık yaparak, halk nazarında Osmanlı Devleti’nin itibarını zedelemek, kendilerine bağlamak istediler. Bu arada okul, hastane, postahane gibi yerler açarak halkın sempatisini kazanmaya çalıştılar. Trablus’ta İtalyanların okul sayısı 1900 yılında dördü ibtidai ve biri rüşdi olmak üzere beş adetti. 1911 yılına gelindiğinde bu okulların sayısı 10’a çıkmıştı. Bu okullarda Arap çocuklarına İtalyan dili öğretilmekte ve İtalyan hayat tarzı benimsetilmeye çalışılmaktaydı. İtalyanlar misyonerlik faaliyetlerinde bulunup, para ile satın aldıkları veya kimsesiz olan zenci çocuklarını toplayarak din değiştirip Hristiyanlaştırıyor ve eğittikten sonra da ülkenin çeşitli bölgelerinde propagandacı olarak kullanıyorlardı. Bu arada Osmanlı Hükümetinden aldıkları maden arama izni ile bölgenin fosfat ve altın madenlerinden faydalandılar. Yaptıkları propaganda ile halkı Osmanlı Hükümetinden uzaklaştırmaya ve kendilerine yaklaştırmaya çalıştılar.

1906–1909 yıllarında, işgal için zemin hazırlamak maksadıyla, kabilelerin kendi aralarında ve Türk makamlarıyla gerginliklerden istifade için bazı hususi memurlarla Trablusgarp ve Bingazi’de kışkırtma faaliyetlerinde bulundular⁴⁸.

İtalyanların bu faaliyetlerine Vali Recep Paşa ve daha sonra İbrahim Paşa’nın karşı koymalarına rağmen Osmanlı Hükümetinin yanlış tutumu ve kararları sebebiyle mani olamadılar. Roma Büyükelçiliği yapan ve sonra da sadrazamlığa getirilen İbrahim Hakkı Paşa her iki görevde de Trablusgarp üzerinde İtalya’nın emelleri açık olarak belli olmasına rağmen gerekli tedbirleri almayarak, bu eyaletin kaybına neden oldu.

⁴⁷ Sabık İtalya Başvekili (Giolitti)’ nin Çok Mühim Hatıratı (**Trablusgarb’ı Nasıl Aldık**), Zaman Gazetesi, 29 Temmuz 1935.

⁴⁸ A.g.e., Zaman Gazetesi, 29 Temmuz 1935.

1908 yılında İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki mensuplarının hükümette söz sahibi olmasından sonra; İtalya'nın Trablusgarp'ı savaşız ele geçirme planı ortadan kalktı⁴⁹. O yıllarda İtalyan milliyetçiliği ile beraber İttihat ve Terakki'nin de Türkçülük akımı yükseliyordu. İtalya İtalyanları, Osmanlı da Türkiye'yi yaratmak istiyordu. Giolitti ve İttihatçılar karşı karşıya idiler. Daha sonra İtalya'nın Osmanlı Devletine verdiği notada İttihat ve Terakki mensupları ilk kez milletlerarası bir belgede bir devlet tarafından suçlanacaktır. Bu suçlama Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, Sevr Antlaşması hazırlayıcıları tarafından da benimsenecektir⁵⁰.

1911 yılına gelindiğinde, Mart ayından itibaren İkinci Fas buhranı (Agadir Olayı) ortaya çıkmaya başladı. İtalyan Başvekili Giolitti Trablusgarp'a saldırmadan önce buhranın bitmesini bekledi. Zira Almanya'ya karşı İngiltere ve Fransa'nın Avrupa'da savaşa girmesi kendisini zor duruma düşürecekti. İtalya hem Trablusgarp'ta hem de Avrupa'da savaşın yükünü kaldıramazdı⁵¹. Bu arada, Trablusgarp üzerinde propaganda faaliyetlerini artırdılar. Bab-ı Ali üzerine yaptıkları baskılar sonucu Trablus vali ve kumandanı Müşir İbrahim Paşa'yı 12 Ağustos 1911 tarihinde (İtalyan saldırısından bir ay önce) görevinden aldirdılar. İtalyanların faaliyetleri hakkında Roma Sefiri Kazım Beyin uyarıları, bilhassa 17 Şubat 1911 tarihli ciddi uyarısı da, İstanbul'da etki uyandırmadı. Osmanlı Hükümeti'nin yaptığı en büyük hatalardan birisi Trablusgarp'ta bulunan bir tümen gücündeki askerin 1910'da alevlenen Yemen isyanı için çekilmesi oldu. İbrahim Paşa'nın bütün direnmeleri fayda vermedi. Trablusgarp'ta jandarma gücünde az bir kuvvet bırakıldı⁵².

Osmanlı Hükümeti geri çektiği vali ve kumandanlık görevini yürüten İbrahim Paşa'nın yerine atamayı geç yaptığı için, yeni personel hala yerine ulaşamamıştı. İtalya savaşa başladığında Albay Neşet Bey Fırka Kumandanlığını vekâleten yürütüyordu. Vilayetin başında defterdar kalmıştı. Birçok kazada yönetici bulunmuyordu. Trablusgarp adeta terk edilmiş bir beldeye benziyordu. İtalya, bir direnişle karşılaşmadan kolayca bu topraklara sahip olacağını düşünürken haksız sayılmazdı⁵³. Fakat daha sonra Enver, Mustafa Kemal, Halil, Nuri Conker, Ali Fethi, Nuri (Killigil) Beyler gibi yüzlerce gönüllü Türk subayı Trablusgarp'a geldikten ve yerli kuvvetleri de teşkilatlandırdıktan sonra İtalyanlar Trablusgarp'ı kolay ele geçiremeyeceklerini anladılar.

⁴⁹ Giolitti , **a.g.e.**, Zaman Gazetesi, 29 Temmuz 1935.

⁵⁰ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi**, s. 534 -535.

⁵¹ Fahir H. Armaoğlu, **Siyasi Tarih Dersleri 1789 – 1919**, s. 432.

⁵² Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Cilt 2**, s. 219.

⁵³ İsrail Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 30.

C- SAVAŞIN İLANI

Osmanlı siyasi çevreleri, kapılarını çalan savaş tehlikesini ısrarla görmezlikten gelmeye devam ederlerken İtalyan Hükümeti, savaş bahanesi yaratma planının ilk safhasını uygulamaya koyar⁵⁴. Osmanlı Hükümetinin Derne adlı yük gemisi ile Trablus'a 12500 tüfek, 600 sandık cephane, 500 çuval un, 500 çuval peksimet ve 200 asker elbisesi göndermesini bahane yapan İtalya Hükümeti 23 Eylül 1911'de notasını verir. Verilen notada;

- Osmanlı zabitanı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti unsurlarının cahil ve mutaassıp ahaliyi İtalya ve İtalyanlara karşı kışkırttıklarını,
- Kendilerini tehlikede gören bir kısım ailelerin 24 Eylül'de bu havaliyi terk edeceklerini,
- Erzak ve mühimmat yüklü gemilerin gelmesinin taassup duygularının artmasına neden olacağını belirtir⁵⁵.

Osmanlı Devleti 26 Eylül 1911'de verdiği cevapta;

- Trablus ve Bingazide İtalyan Tebasının emniyet ve huzurunu bozacak bir durumun ve tehlikenin olmadığını,
- Birdenbire halkın taassubunun galeyan edeceği yolundaki kaygıların haklı bulunmadığını,
- Hükümetin oralarda emniyet ve asayişi sağlamağa muktedir olduğunu bildirir⁵⁶.

Fakat İtalya verilen cevaptan tatmin olmaz, zira İtalya, Trablusgarp'ta ekonomik yönden üstün durumda olmaktan ziyade; asıl istediği Fransa'nın Fas'ı ele geçirdiği gibi Trablus'u ele geçirmektir. İtalyan Hükümeti 26 Eylül'de toplanarak Osmanlı Hükümetine savaş notası vermeyi kararlaştırır. 28 Eylül 1911 yılında Osmanlı Hükümetinin eline geçen notada İtalya'nın istekleri şöyledir;

- Osmanlı Devleti Trablusgarp'ı kargaşalık ve kendi halinde bırakmış; Kuzey Afrika'nın diğer kısımlarının kazandığı ilerlemelerden faydalandırmamıştır. İtalya Krallığı bu duruma son vermek istemektedir. Bu durum kıyıların Trablusgarp'a mesafesi yakın olan İtalya için birinci derecede hayati menfaat konusudur.

⁵⁴ İsrail Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 53.

(İtalya Hükümeti, Derne Vapurunun hareketinin çok vahim bir hadise olduğunu bildirmek için Ege sahillerini terk etmesini bekler. Vapuru yolda tevkif etmemeğe dikkat eder. Trablusgarp'a ulaşarak yükünü karaya çıkarmasına izin verir. Böylece, harekete geçmek için bir bahane elde edilmiş olur. Bkz. İ. Revol, **a.g.e.**, s. 7.)

⁵⁵ Celal Tevfik Karasapan, **Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan**, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1960, s. 197; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım I**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s. 88.

⁵⁶ Celal Tevfik Karasapan, **a.g.e.**, s. 197.

- İtalya her konuda Osmanlı Devletini desteklemesine rağmen, Trablusgarp konusunda gerekli karşılığı alamamıştır.

- Trablusgarp’da görevli subay ve memurlar İtalyan ve diğer ecnebi uyrukları için tahriklerde bulunmuşlardır. Bunların Trablusgarp’dan ayrılmaya başladıkları tespit edilmiştir.

- Daha önce Trablusgarp’a askeri gemilerin gönderilmesinin ciddi sonuçlar çıkaracağı bildirilmiştir. İtalya Hükümeti bu durumdan doğacak tehlikelere karşı gerekli tedbirleri almak amacıyla, Trablusgarp ve Bingazi’yi askeri kuvvetleriyle işgale karar vermiştir.

- İşgale karşı konulmaması ve bu notaya 24 saat içinde cevap verilmesi istenmiştir⁵⁷.

Osmanlı Devletinin İtalya’ya verdiği cevap, kendi vatan parçaları üzerinde savunma ve egemenlik hakkı yokmuş gibi bir anlam taşıyan zavallılık belgesidir. Bu cevapta şunlar belirtilmiştir;

- Trablusgarp ve Bingazi’nin geri kalmasının nedeni İstibdat İdaresidir. Meşrutiyet İdaresi sorumlu değildir.

- Osmanlı Hükümeti İtalyan teşebbüslerine husumet göstermemiştir.

- Gerek İtalya ve gerekse diğer yabancılar için tehlike yoktur.

- 23 Eylülde verilen İtalyan notasından önce yola çıkarılmış bir taşıt gemisinden başka bir gemi gönderilmemiştir.

- Eğer İtalya Trablus ve Bingazi’yi işgale girişmezse Bab-ı Âli meselenin hal ve tavsiyesine bütün kuvvetiyle çalışacak, Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü bozmayacak olan her teklifi kabul edecek ve bu hususta girişilecek müzakereler esnasında Trablus ve Bingazi’de durum, bilhassa askeri bakımdan değiştirilmeyecektir⁵⁸.

⁵⁷ Celal Tevfik Karasapan, **a.g.e.**, s. 197-198; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım I**, s. 93-95.; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 120-121, EK-9; Giolitti , **a.g.e.**, Zaman Gazetesi, 9 Ağustos 1935.

(Osmanlı Sadrazamı bir önceki görevi Roma Büyükelçiliği olan Hakkı Paşa’dır.. Büyükelçilik görevinde İtalyanların savaş hazırlıklarından hiç haberdar olmamış, hükümetini uyarmamış ve sadece uyumuştur. Büyükelçiliğindeki gafletinin aynısını sadrazamlık görevinde de yapmış ve devlete pahalıya ödetmiştir. 28 Eylül 1911’de İtalyan Notası verildiğinde Hakkı Paşa, Robilant Paşa’nın evinde hararetle bir briç partisindedir. Rabilant Paşa, aslen İtalyan olup, Osmanlı jandarmasının ıslahı nedeniyle İstanbul’da bulunmaktadır. Oyunun en hararetle bir anında, yaverinin getirdiği zarfı evin hanımı Madam Robilant alarak Hakkı Paşa’ya verir. Hakkı Paşa oyunun heyecanını bozmamak için zarfı açmaz ve yaverinin gitmesini söyler. Zarfın içinde İtalya’nın savaş notası vardır. Fakat Madam Robilant meraklanır ve huzursuzlanır. Paşa’ya açması için zarfı tekrar uzatır. Hakkı Paşa zarfı açıp, 24 saat süreli İtalyan Notasını okuyunca yıldırımla vurulmuş döner. Hemen Bab-ı Ali’ye gelir. İtalya’ya teklif edilen imtiyazlar fayda vermez. Hakkı Paşa sonra istifa eder. Hakkı Paşa daha sonra anılarında “Eğer, ben bu hatayı eski padişahların zamanında yapmış olsa idim kellemler çoktan uçurulmuştu” diyecektir. Bkz. İlhan Bardakçı, **İmparatorluğa Veda**, Hilbe Basım ve Yayın Tic. A.Ş. , Ankara, 1985, s. 314 - 316; İlhan Bardakçı, **Libya Bizden Nasıl Koparıldı**, Milliyet Gazetesi, 24 Ocak 1975; İsrail Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 71.)

⁵⁸ Celal Tevfik Karasapan, **a.g.e.**, s. 201; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 121, EK- 11; İsrail Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 65; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım I**, s. 95- 97.

Bu boşuna verilen cevaptan sonra İtalya 29 Eylül 1911 tarihinde verdiği nota ile savaş ilan etmiş ve İtalyan Donanması ilk önce Derne’de bulunan Osmanlı Telsiz İstasyonundan başlayarak, Derne, Bingazi ve Trablus şehirlerini topa tutmaya başlamıştır⁵⁹. Bu arada Sadrazam Hakkı Paşa istifa ederek, yerine Sait Paşa getirilmiştir. Sait Paşa’nın diğer büyük devletler ve bilhassa Alman İmparatoru Wilhelm aracılığı ile yaptığı barış teşebbüsleri de sonuç vermemiştir.

D- 1911 – 1912 OSMANLI – İTALYAN SAVAŞI’NIN HAREKÂT ALANI VE KARA SAVAŞLARINDAKİ CEPHELER

Osmanlı – İtalyan Harbi’nin Harekât Alanı; Afrika Kıtasında, Trablusgarp Vilayeti ve Bağımsız Bingazi Sancağı; Trablusgarp dışındaki (genellikle Doğu Akdeniz, Ege Denizi, Yunan Denizi, Adriyatik Denizi, Kızıl Deniz’deki) Osmanlı Devletine ait belli başlı limanlar ve adalar (özellikle Onikiadalar)dır⁶⁰.

Trablusgarp Vilayeti ve Bağımsız Bingazi Sancağında cepheler İtalyanların çıkarma yaptıkları şehir ve kaza merkezlerinin karşısında açılmıştır. Bunlar batıdan doğuya doğru Trablus, Homs, Mısırata, Bingazi, Tobruk ve Derne cepheleridir.

- Trablus Cephesi’nin Karargâhı Aziziye’de kurulmuştur. Komutanı Miralay (Albay) (Daha sonra Paşa yapılacaktır.) Neşet Bey; aynı zamanda bütün Trablusgarp ve Bingazi’deki kuvvetlerin komutanıdır. Kurmay Başkanı Binbaşı Ali Fethi Okyar’dır. Paris Askeri Ateşeliğinden gelmiştir. Yüzbaşı Tahir ikinci kurmay başkanıdır. Ayrıca, Kaymakam (Yarbay) Muhittin Bey komutasında, aşiret gönüllerinin ve dört Alman subayının kurduğu bir ileri karakol vardır.

- Homs Cephesinin Komutanı Kolağası (Önyüzbaşı) Muzaffer Halil Bey (Kut); Kurmay Başkanı Yüzbaşı Hasan Fehmi; Karargâhı Cebel Margab’dadır.

- Mısırata Cephesinin Komutanı Yüzbaşı Hakkı Bey ve Yardımcısı Teğmen Nuri Bey (Killigil)’dir.

- Bingazi Cephesi Komutanı Binbaşı Aziz Ali Bey; Kurmay Başkanı Süleyman Askeri Bey’dir.

⁵⁹ Celal Tevfik Karasapan, **a.g.e.**, s. 201; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 120, EK- 10; İsmail Kurtcepe, **a.g.e.**, s. 69; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım I**, s. 97- 98.

⁶⁰ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 17.

- Tobruk Cephesinin Komutanı Halepli Ethem Paşa; Yardımcıları Binbaşı Nazım ve Teğmen İslam Bey'dir. Karargâhı sahilden iki saat içerde Ayn el-Gazal'dadır.

- Derne Cephesinde Direniş hareketinin Başkomutanı Enver Bey; Yardımcıları, kardeşi Nuri Bey (Killigil) ve birkaç Alman danışmanı; Derne Komutanı Binbaşı Mustafa Kemal (Atatürk) Bey; Kurmay Başkanı Yüzbaşı Çerkes Reşit Bey; Bedevi Kuvvetlerin Komutanı Eşref Kuşçubaşı bulunmaktadır. Karargâhları Derne'nin güneyindeki Berka'dadır. Diğer kamplar, El-Zahir ve Ayn el-Mansur'dadır. Enver Bey'in de karargâhı Ayn el-Mansur'dadır. Enver Bey burada bir fişek imalat atölyesi, bir gazete (El-Cihad), bir askeri eğitim merkezi ve çeşitli şeyhlerin oğulları için bir okul kurmuştur⁶¹.

Nuri Paşa bu harpte teğmen rütbesiyle önce ağabeyi Enver Bey'in emrinde, Derne, Bingazi ve Tobruk cephelerinde; daha sonra amcası Halil Bey (Kut)'in emrinde Homs ve Mısırta cephelerinde savaşmıştır.

E- SAVAŞIN CEREYAN TARZI

1- İtalya'nın Savaşı Başlatması ve Tarafların Kuvveti

Savaşın ilan edilmesi ile birlikte İtalya güçlü donanması ile hem Trablusgarp ve Bingazi hem de Osmanlı Devletine ait limanları bombardıman etmeye ve abluka uygulamaya başladı. Ekim 1911 sonuna kadar; Preveze, Reşadiye, Derne, Tobruk, Şingin, Mısırta, Sirte, Homs, Bingazi, Zaviye, Acilat, Zuvara, Fruva ve Seydi Ali bombardımana uğrayan başlıca şehirlerdir⁶².

İtalya aynı zamanda Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal etmek için büyük bir çıkarma kuvveti hazırlar. İtalyan Başvekil Giolitti hatıralarında bu kuvveti şöyle anlatmaktadır:

“ Heyeti Seferiyi teşkil eden piyade, süvari ve topçu kıt'aları hazari kıt'alar olup yalnız Trablusgarb'a sevk münasebetiyle takviye edilmişlerdi. Heyet-i Seferiyeye icabında dâhile doğru iki üç gün ilerlemeğe müsait olacak surette gayet bol miktarda her türlü levazım ve vesait de verilmişti. Bu kuvvetler iki kısma ayrıldı.

Birinci kısım derhal harekâta girişmeğe memur olan kısım idi. Bu bir piyade fırkasından, iki süvari alayından, dokuz sahra bataryasından mürekkep olup, buna iki

⁶¹ Philip H. Stoddart, a.g.e., s. 74 -75.

⁶² Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 125- 126.

(Berzagliyeri) taburu ile üç cebel bataryası, iki ağır topçu bataryası ve muhtelif hidemât kıt'aları ilave edilmişti. Bu suretle bu kuvvetin heyeti umumiyesi 22.500 efrattan, 6.000 beygirden, 72 toptan ve 800 kamyonandan terekküp etmiş bulunuyordu.

İkinci kısım ise, 13.200 kişiden ve 30 toptan mürekkep idi; yani heyeti seferiyenin mecmuu takriben 36.000 kişiyi bulmakta idi. Piyade alayları ile (Berzagliyeri) taburlarına dağ mitralyözleri verilmişti. Bundan başka heyeti seferiyeye teyyarecilik kıtaatı da tefrik edilmiş ve dörtte teyyare verilmişti. Zannederim, teyyareler harp vasıtası olarak ilk defa Trablusgarp'ta kullanılmıştı⁶³. ''

İtalya savaşın ilerleyen günlerinde bu kuvvetini 80.000'e çıkaracaktır.

Trablus'ta karargâhı bulunan 42nci Tümen yeni kumandan gönderilmediği için Kurmay Başkanı Albay Neşet Bey vekâlet ediyordu. Trablusgarp ve Bingazi'de 2500 km.lik sahil şeridini korumak için Türk kuvvetlerinin mevcudu çok azdı. Yemen isyanı dolayısıyla 42nci Tümenin en seçme askerleri alınmıştı. Bu sebeple, takriben 600 mevcutlu taburlar, 200 – 300 mevcuda; 125 mevcutlu süvari bölükleri, 60 mevcuda indirilmişti⁶⁴. Tümenin geri kalan kısmının mevcudu, savaş başladığında Trablus'ta, şehrin 100 km. etrafına dağıtılmış müfrezelerde dikkate alındığında toplam 2930 er ile 36 top idi. Bingazi bölgesinde ise birçok müfrezelere ayrılmış iki tabur kadar piyade, bir süvari bölüğü, iki batarya ve üç batarya kadar dağ topu; Derne bölgesinde ise birçok müfrezeli bir piyade taburu ve bir dağ bataryası vardı. Ayrıca, Çirene'de 150 kadar piyade, Ucla ve Calu'da 100 er vardı. Bu koşullar içerisinde muharebe sahasındaki eldeki muntazam birliklerin genel mevcudu 4000 eri geçmiyordu⁶⁵.

Savaşa kabiliyetli yerli gönüllülere de birkaç haftalık öğretim ve eğitim verilerek, kısa zamanda 17 milis taburuyla, her biri beşer bölüklü altı süvari alayı, yani yaklaşık olarak 20.000 kişilik bir kuvvet teşkil edildi. Bununla beraber Mukaddes Cihad ilan edilerek istilacılara karşı çöl kabileleri de ayaklandırıldı⁶⁶.

Bilhassa yerli kabilelerden yüzlerce gönüllü gelmesinde, Küfre'de olayları yakından takip eden Şeyh Ahmet Şerif-el Senusi'nin talimatı ile hareket eden Bingazi'deki Senusi Zaviyesi Şeyhi Ahmet-el-İsevi'nin civardaki bütün Senusi zaviyelerini cihada katılmağa davet

⁶³ Giolitti, a. g. e. , Zaman Gazetesi, 06 Ağustos 1935.

⁶⁴ İ. Revol, a. g. e. , s. 60.

⁶⁵ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 59-63, 457- 459, EK-20; İ. Revol, a.g.e., s. 59-60.

(Trablusgarp hükümet sarayında ele geçirilen bir el yazılı vesikada toplam mevcudun 1700 yazdığı belirtilmektedir. Bkz. İ. Revol, a.g.e., s. 60; İlhan Bardakçı, **İmparatorluğa Veda**, s. 314; İlhan Bardakçı, **Libya Bizden Nasıl Koparıldı**, Milliyet Gazetesi, 24 Ocak 1975.)

⁶⁶ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 62, 460; İ. Revol, a.g.e., s. 61.

etmesinin büyük tesiri olmuştur⁶⁷. Osmanlı Parlamentosunda Trablus mebusu olan, bölgedeki sayılı Berberi aşiret liderlerinden Süleyman El Baruni ve Ferhat Bey ile Bingazi mebusu Ömer Mansur Paşa Ekim 1911 sonuna kadar bütün bölgeyi dolaşarak gönüllü toplamaya çalışmışlar ve aşiretleri savaşmaya ikna etmişlerdir⁶⁸.

Donanmanın bombardımanından sonra, İtalyan kuvvetleri sahildeki şehirlere asker çıkararak işgal etmeye başladılar. Sırasıyla; 4 Ekim’de Tobruk, 11 Ekim’de Trablusgarp, 18 Ekim’de Derne, 20 Ekim’de Bingazi ve 21 Ekim’de Homs işgal edildi. Türk birlikleri mevcutları yeterli olmadığından, fazla direnme göstermeden iç bölgelere çekildiler. Fakat toparladıkları yerli kuvvetlerle birlikte İtalyan mevzilerine ve yürüyüş kollarına baskınlar düzenleyerek zayıflattılar⁶⁹.

2- Gönüllü Subayların Trablusgarp’a Gelmeleri

Trablusgarp’ta İtalyan işgali başlaması genç Türk subayları arasında büyük heyecan yarattı. Gönüllü olarak yüzlerce subay ve diğer askeri personel Tunus ve Mısır yolunu kullanarak Trablusgarp’a gitti. Memleketin birçok yerinde halk silaha sarılarak gönüllü yazılmak için askerlik şubelerine koştu.

⁶⁷ Celal Tevfik Karasapan, **a.g.e.**, s. 205.

(Seyit Ahmet Şerif es Senusi, Türk – Libya müşterek tarihinin son safhasında, en seçkin ve daima saygıyla anılmaya layık büyük bir şahsiyet olarak geçmiştir. 1873 yılında Cağbub’da doğdu. Babası Es-Seyit Muhammet Şerif, Senusi ailesinin en büyüğü olan Es-Seyit Muhammet Bin Ali-es Senusi’nin ikinci oğlu idi. Kendisinden başka dört erkek kardeşi daha vardı. Senusi tarikatının lideri olan amcası Es-Seyit Muhammet-el-Mehdi’nin 1902 yılında ölmesinden sonra yerine geçmesi icap eden oğlu Es- Seyit Muhammet İdris’in henüz küçük yaşta olması nedeniyle geçici olarak, Senusilerin başına geçti. Seyit Ahmet, orta boylu, dinç, koyu esmer, azimli ve kararlı, karşısındakine güven ve saygı telkin eden bir yapıya sahipti. 1911 yılından itibaren İtalyanlarla, 1915 yılından itibaren de İngilizlerle savaştı. Savaşın sonlarına doğru İstanbul’a gitti. Padişah Vahdettin’e kılıç kuşandırdı. Mondros Mütarekesinden sonra Ankara’ya Mustafa Kemal Paşa’nın yanına gitti. Türkiye Büyük Millet Meclisi onu Irak Tahtına aday olarak ilan etti. Cumhuriyet döneminde Türkiye’yi terk ederek Medine’ye gitti ve orada 10 Mart 1933 yılında vefat etti. Bkz. Celal Tevfik Karasapan, **a.g.e.**, s. 226-227.)

(Seyit İdris, Seyit Ahmet’in amcasının oğludur. 12 Mart 1890 yılında Cağbub’da doğdu. Babası Mehdi es-Senusi 1902’de vefat ettiğinde henüz 12 yaşında olduğu için tarikatın şeyhlik makamına amcasının oğlu Ahmet Şerif es- Senusi geçti. Seyit Ahmet’in İstanbul’a gitmesinden sonra Osmanlı Devleti, İdris’i onun halefi olarak kabul etti. İdris tarikatın başına geçince İtalyan ve İngilizlerle anlaşma yoluna gitti. Seyit İdris 1922’de ülkesini terk ederek Mısır’a gitti. İtalyanlarla mücadeleyi Ömer Muhtar sürdürdü. Ömer Muhtar’da 1931 yılında İtalyanlar tarafından yakalanıp idam edildi. Seyit İdris 1943 yılında İngilizlerin izniyle ülkesine döndü. 25 Kasım 1950 yılında Libya Kralı ilan edildi. 25 Aralık 1951’de de Bağımsız Libya Krallığı kuruldu. 01 Eylül 1969 yılında Albay Muammer Kaddafi’nin başında bulunduğu 62 subay tarafından devrildi. İhtilal olduğunda Türkiye’de bulunuyordu. Mısır’a geçti ve buranın vatandaşı oldu. 25 Mayıs 1983 yılında Kahire’de vefat etti. Seyit İdris, zayıf bünyeli, ince zekâlı, uzak görüşlü, savaş yapabilecek cesareti olmayan mutedil bir kişiliğe sahipti. Bkz. **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 481- 483.)

⁶⁸ Lisa Anderson, **The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830 – 1980**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1989, s.126- 127; Philip H. Stoddart, **a.g.e.**, 72- 73.

⁶⁹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 530 -531; İ. Revol, **a.g.e.**, s. 65.

Bu gönüllü subaylardan başlıca bilinen isimler şunlardır:

Berlin Ateşemiliteri Erkân-i harp Binbaşısı Enver Bey, Paris Ateşemiliteri Binbaşı Fethi Bey (Okyar), Hareket Ordusu Kurmay Başkanı Kıdemli Kolağası Mustafa Kemal Bey (Atatürk), Cevat Abbas, Atıf (İsmet Paşa'nın yaveri), Fuat Bulca, Süleyman Askeri (Teşkilat-ı Mahsusa'nın sonradan reisi), Gazzeli Cemal, Manastırlı Nuri, Piyade Mülâzımı Boşnak Fazıl, Doktor Refik Saydam, Doktor Nihat Sezai, Kuşçubaşızade Eşref, Afyonkarahisarlı Ali (Çetinkaya), İşkodralı Ali Rıza, Müşir Fuat Paşa'nın oğlu Reşit, diğer oğlu İslam, Jandarma Yüzbaşısı Kadri, Süvari Mülâzımı Fuat, Topçu Yüzbaşısı İsmail Hakkı, Mülâzım-ı Evvel Arif, Yüzbaşı Ali (Teyyareci Sadık Beyin ağabeyi), Süvari Yüzbaşısı Çerkez Reşit, Piyade Mülâzım-ı Evvel Yakup Cemil, Bingazili Yusuf Şetvan, Doktor Kaymakamı İbrahim Tali, Binbaşı Halil (Enver Paşa'nın amcası), **Nuri Bey (Enver Paşa'nın biraderi)**, Trablusgarp'lı Süleyman el Baruni'dir⁷⁰.

Türk subaylarının gösterdikleri bu asil davranış karşısında hükümet de gidenleri teşvik etmek ve kolaylıklar göstermek için tedbirler alır. Trablusgarp'a giden subaylara dört misli maaş ve ayrıca 100 Türk Lirası yol parası verir. Bu subayların Trablusgarp'ta gönüllü birliklerin emir ve komutasını üzerlerine almayacakları, onların emirlerine girmeyecekleri, sadece kurmaylık ve danışmanlık yapacaklarına dair karar alır⁷¹.

Hükümetin, İtalya ve Büyük Devletler karşısındaki acizliğine rağmen, gönüllü Türk subaylarına ümit bağlaması, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Neşet Paşa'ya gizli kaydıyla gönderdiği mektubun son satırlarında açık bir şekilde anlatılmaktadır: “ *İşte bu menfi şartlar içinde o bir avuç kahraman evladımız, biz devrini tamamlama yolundakiler için teselli ve şeref mesnedidir. Gazaları mübarek olsun...* ”⁷²

Deniz yolu İtalyan donanması tarafından kapatıldığı için gönüllü subaylar, Trablusgarp'a gelmek için Mısır ve Tunus yolunu kullanmışlardır. İngiliz ve Fransızların çıkardıkları çeşitli zorluklara rağmen Türk subayları bunları aşmayı bilmişler ve Trablusgarp'a ulaşmışlardır.

Mısır yoluyla giden Enver Bey Berlin'den Selanik'e gelir. Burada İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup arkadaşları ile toplantı yapar. Mücadelenin şekli kararlaştırılır. Enver Beyin söyledikleri kabul edilir. Enver Bey hatıralarında şöyle anlatmaktadır: “ *Trablus'ta küçük gerilla harpleri yapmamızı tavsiye ettim. İtalyanlar sahile sahip çıkabilirler. Gemilerinin ağır topları ile bunu başarmaları zor değil. Biz ise karada ve dâhilde kuvvetler* ”

⁷⁰ Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası (Anlatan: Emekli Süvari Albayı Hüsamettin Ertürk, Teşkilatı Mahsusa Başkanı)**, Ararat Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 83.

⁷¹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 64.

⁷² Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, Yay. Haz: Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s. 13.

toplamaya çalışacağız. Genç subaylar, atlı Arap kabilelerinin başına geçecekler. Düşmana devamlı saldıracaklar. İtalyanlar devamlı rahatsız edilecek ve küçük müfrezeleri de yakalanıp mağlup edilecekler. Büyük kuvvetlere ise, taarruzdan sakınılacak. Ama düşmanı, sahildeki tahkimli noktalardan dâhile doğru çekmeye de gayret edeceğiz. Dâhile ilerleyen bu düşman kolları ise, bilhassa gece baskınları ile mahvedilecekler...⁷³''

Enver Bey İstanbul'a geldiğinde Padişah ve Harbiye Nazırını ziyaret eder. Beşiktaş'taki kendi evinde Mustafa Kemal Bey ve Eşref Bey ile birlikte toplanırlar. Burada izlenecek hareket tarzını tekrar gözden geçirirler⁷⁴.

Enver Bey beraberinde Rauf ve Ömer Fevzi Beylerle beraber savaş muhabiri kılığında gemiyle 15 Ekim 1911'de İskenderiye'ye gelir. 23 Ekim'de trenle Bingazi'ye hareket eder⁷⁵. Mısır sınırından sonra deve sırtında kara yolu ile zor şartlarda yolculuk yapar. 11 günlük bir yolculuktan sonra Derne'ye gelir. Burada karargâhını kurar⁷⁶.

Mustafa Kemal Bey (Atatürk), gazeteci Mustafa Şerif takma adıyla, Yakup Cemil Bey ve bir grup arkadaşıyla beraber 15 Ekim 1911'de yola çıkar. İskenderiye'ye geldiğinde hastalanır. 15 gün hastanede yatar. Bu sırada İskenderiye'ye gelen arkadaşları Nuri (Conker) ve Fuat (Bulca) Beylerle tekrar yola çıkar. Önce Tobruk'a daha sonra da Derne'ye gelir. Derne Cephesi kumandanı olur⁷⁷.

Tunus yolundan gelenlerden subaylardan önemli iki şahsiyet Ali Fethi (Okyar) ve Halil (Kut) Beylerdir.

Paris Askeri Ateşesi Ali Fethi (Okyar) Bey de arkadaşları gibi mücadeleye katılmak için ateşelik görevinden ayrılarak; Fransız tanıdıklarının yardımıyla, Tunus'un Sfax limanına, oradan da Tobruk limanına takma isim ve kıyafetlerle ulaşır. Derne'de Enver Bey'in karargâhında toplantıya katılır. Burada arkadaşları kendisinden Neşet Paşa'nın kurmay başkanı olmasını ve asıl savunmayı yapan genç kadro ile Neşet Paşa arasındaki sessiz ve açığa vurulmayan anlaşmazlığı çözmesini isterler. Fethi Bey, Neşet Paşa'nın yanına gittiğinde Paşa, kurmay başkanı olmasını kendisi teklif eder. Fethi Bey'de memnuniyetle kabul eder⁷⁸.

Halil Bey (Kut) Makedonya'da Üçüncü Ordu Kumandanlığında görevli iken gönüllü olarak, Halit Muzaffer takma adıyla, Paris – Marsilya ve Tunus yoluyla Trablusgarp'a gider. Yolculuğu esnasında Tunus'ta bulunan Fransız görevlilerle anlaşır. Paris'te bekleyen

⁷³ Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt 2, s. 227.

⁷⁴ İsrail Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 90.

⁷⁵ **A.g.e.**, s. 91.

⁷⁶ Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt 2, s. 232 -233.

⁷⁷ Hamdi Ertuna, **1911 – 1912 Osmanlı – İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal (Türk asker Büyükleri ve Türk Zaferleri Seri No: 10)**, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1984, s. 52 - 54, 207; İsrail Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 91- 92.

⁷⁸ Fethi Okyar, **a.g.e.**, s. 133 -137.

40- 50 kadar Türk subayının da Tunus yoluyla Trablusgarp'a gelmelerini sağlar. Neşet Paşa'nın Karargâhını ziyaret ettikten sonra Homs Cephesi Kumandanlığına görevlendirilir⁷⁹.

3- Nuri Paşa'nın Bulunduğu Cepheler ve Katıldığı Muharebeler

Trablusgarp Savaşı çıktığında Nuri Paşa, teğmen rütbesi ile Padişahın Maiyet Bölüğünde görevlidir. Komutanı olan amcası Yüzbaşı Halil Bey (Kut) kısa bir süre önce eşkıya takibi için tekrar Makedonya'ya görevlendirilmiştir. Her gönüllü subay gibi teğmen Nuri Bey'de Trablusgarp'a gitmek için müracaat eder.

Nuri Beyin, Trablusgarp'a Mısır yolu ile ağabeyi Enver Bey (Enver Paşa) ile birlikte gittiği amcası Halil Paşa'nın hatıralarından anlaşılmaktadır. Halil Paşa hatıralarında;

“ ...Cemiyet ise Trablus'a silah ve cephe değilse bile, genç ve mücadeleci subaylar göndermeye devam ediyordu. Nitekim yeğenim Binbaşı Enver (Enver Paşa) ile Enver'in kardeşi ve diğer yeğenim Nuri (Nuri Paşa) bir süre sonra Mısır yolu ile Bingazi cephesine geldiler. Enver orada Bingazi Cephesi Kumandanı olarak kumandayı ele aldı. Nuri bana katıldı.” diye anlatmaktadır⁸⁰.

Nuri Bey'in Trablusgarp'a Tunus yolu ile geldiği yine amcası Halil Paşa'nın hatıralarında⁸¹ (Taylan Sorgun'un yazdığı Bitmeyen Savaş adlı kitabında) belirtilmesine rağmen diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında Nuri Bey'in;

- Derne'deki ana karargâhta ağabeyi Enver Bey'in yardımcısı olduğu, Mısırata cephesinde de görev yaptığı,⁸²

- 11 Mart 1912 tarihinde meydana gelen Tobruk muharebelerine katıldığı,⁸³

⁷⁹ Taylan Sorgun, **Halil Paşa, İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Kamer Yayınları, İstanbul 1997, s. 96.

⁸⁰ Ş. Süreyya Aydemir, **Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları** Akşam Gazetesi, 14 Kasım 1967.

⁸¹ Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 96.

⁸² Philip H. Stoddart, **a.g.e.**, s. 74.

(Şevket Süreyya Aydemir ile İlhan Bardakçı da eserlerinde Trablusgarp'a gelen gönüllü Türk subayları içinde Nuri Paşa'yı da belirtmekte ve amcası Halil Paşa'nın (Kut) yanında Homs ve Mısırata cephesinde savaştığını yazmaktadırlar. Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt 2, s. 225; İlhan Bardakçı, **İmparatorluğa Veda**, s. 344.)

(Enver Paşa Trablusgarp'a gizlice giderken hatıralarını notlar halinde yazar. Notların yazıldığı günlerde bunların gizli kalması zorunluluğundan, Enver Paşa beraberinde olanların, konuştuğu kimselerin, kaldığı yerlerin, hatta Trablus'ta beraber çalıştığı arkadaşlarının, tuttuğu notlarda ismini yazmaz. Bu nedenle kardeşi Nuri Paşa'nın da ismi geçmemesine rağmen, yanında olduğu değerlendirilmektedir. Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt 2, s. 229 -230.)

⁸³ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 323- 324; Hamdi Ertuna, **a.g.e.**, s. 113 -114.

- 27 Nisan 1912 tarihinde Padişah Sultan V. Mehmet Reşat'ın Tahta çıkış yıl dönümü dolayısıyla Derne'deki karargâhta yapılan törende bulunduğu,⁸⁴

- 28 Mayıs 1328 (Miladi:10 Haziran 1912) tarihli Enver Bey'in Nuri Bey'e yazdığı mektuptan, Homs'ta amcası Halil Bey'in yanında olduğu,⁸⁵

- 12 Haziran 1912 tarihinde Türk Kuvvetlerinin Libde'ye taarruzunda, sahil kollarının komutanı olarak görev aldığı,⁸⁶ anlaşılmaktadır.

Yukarıda bahsedilen olaylar dikkate alındığında; Nuri Bey'in, ağabeyi Enver Bey ile birlikte İstanbul'dan önce İskenderiye'ye geldiği ve oradan Derne bölgesine ulaştığı; Derne, Tobruk ve Bingazi bölgesinde tahminen Mayıs 1912 tarihine kadar ağabeyi Enver Bey'in yanında görev yaptığı; bundan sonra da amcası Halil Bey'in (Kut) yanına giderek savaşın sonuna kadar Homs ve Mısırta cephelelerinde görev yaptığı anlaşılmaktadır.

a- Derne, Bingazi ve Tobruk Cepheleleri

Nuri Bey, teğmen rütbesi ile Derne güneyindeki ana karargâh Ayn el-Mansur'da ağabeyi Enver Bey'e yardımcı olduğu, Enver Bey'in katıldığı muharebelere iştirak ettiği değerlendirilmektedir. Nuri Bey'in ayrıca Tobruk bölgesinde Halepli Ethem Paşa'nın emrinde 11 Mart 1912'de yapılan muharebeye de iştirak ettiği anlaşılmaktadır.

Enver Bey ile birlikte Nuri Bey de 3 Kasım 1911 tarihinde Derne bölgesine gelir. Enver Bey 12 Kasım 1911'de Kurmay Yarbaylığa yükselterip Bingazi Komutanlığına atanır⁸⁷.

⁸⁴ Gazetenin birinci sayfasında merasimi gösteren bir resim bulunmakta ve resmin altında açıklaması yazmaktadır: “ *Sultan Reşad'ın cülüs merasiminde Libya'da kataları teftiş eden iki kumandanın hemen arkasında Nuri Conker görülmektedir. Enver Bey'in arkasında ise kardeşi Nuri Bey (Killigil) görülmektedir.*” Bkz. İlhan Bardakçı, **Libya Bizden Nasıl Koparıldı**, Milliyet Gazetesi, 23 Ocak 1975. Bu durumda Nuri Bey'in (Killigil) 27 Nisan 1912 tarihinde Derne'de ağabeyi Enver Bey'in yanında olduğu anlaşılmaktadır.

(Eşref Kuşbaşı söz konusu fotoğrafı bizzat kendisinin çektiğini; Enver Bey'in arkasında duranların Mustafa Kemal (Atatürk), Nuri Conker, Süleyman Askeri ve Mümtaz Beyler olduğunu ve resmin çekildikten sonra yerli ve yabancı birçok gazete ve dergilerde yayınlandığını belirtmektedir. Bkz. Cemal Kutay, **Trablusgarp'ta Bir Avuç Kahraman**, Neşreden: Mustafa Unan, Tarih Yayınları, İstanbul, 1963, s. 107.)

(Aynı fotoğraf Gazeteci Georges Remond'un eserinde de bulunmaktadır. Remon, resmigeçidin, 27 Nisan 1912 tarihinde Ayn-el Mansur Karargâhında, Padişahın Cülüs yıldönümünde yapıldığını, Enver Bey'in önünden düzenli Türk birlikleri ile aşiret birliklerinin geçtiğini yazmakta ve fotoğrafla göstermektedir. Bkz. Georges Remond, **Aux Camps Turco – Arabes, Notes de Route Et De Guerre En Tripolitane Et En Cyrenaque**, Librairie Hachette Et Cie, Paris, 1913, s. 167- 171.) (Ekler bölümüne söz konusu fotoğraftan konmuştur.)

⁸⁵ Türk Tarih Kurumu, **Kazım Orbay Arşivi**, KO B. V – 43.

⁸⁶ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 314 -317.

(Halil Paşa burada Nuri Paşa ile ilgili olarak ; “ *Bu sıralarda bana iltihak eden yeğenim MÜLAZIM NURİ (NURİ PAŞA)' yi de sahildeki hurmalık bölgede görevlendirdim.*” diye bahsetmektedir. Bkz. Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 100.) Enver Paşa'nın 10 Haziran 1912 tarihli mektubu da dikkate alındığında Nuri Bey'in Mayıs 1912 içinde Derne'den Homs'a geçtiği anlaşılmaktadır.

⁸⁷ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 250.

Bundan sonra yerli Arap aşiretlerinin teşkilatlandırılması yapılır ve İtalyan mevzilerine baskınlar düzenlenir.

28 Aralık 1911 tarihinde İtalyan kuvvetleri Derne'deki tahkimatlarından çıkarak Türk kuvvetlerine taarruza başlar. Bu sırada Kurmay Yarbey Enver Bey, Derne civarında bulunmaktadır. Emir ve komutasındaki yerli kabilelerle düşmana karşı taarruza geçer. Düşman bozguna uğrayarak adeta kaçarcasına tahkimatına geri döner. Düşmanın insan, silah ve malzeme kaybı fazla olur⁸⁸. Nuri Bey'in de bu muharebeye ağabeyi Enver Bey ile birlikte katıldığı değerlendirilmektedir.

Tobruk Cephesinin Kumandanı 20 Kasım 1911'den beri Halepli Ethem Paşadır. Mustafa Kemal Bey de 22 Aralık 1911 tarihine kadar Tobruk'ta Ethem Paşa'nın yanında savaşı; bu tarihten sonra Derne'ye geçerek buranın kumandanı olur. Halepli Ethem Paşa 21 / 22 Aralık 1911'de Nadura Çarpışmasında yerli kuvvetlerle İtalyanlara ağır zayıat veririr⁸⁹.

Bu tarihten itibaren Mart 1912 tarihine kadar düşmanın keşif harekâtından başka bir faaliyeti görülmedi. 8 ve 9 Mart günleri düşmanın çıkarma yapacağı haber alındı. 11 Mart'ta düşmanın taarruzu ile birlikte ve Nuri Bey'in de katıldığı Tobruk muharebesi başladı. Muharebenin cereyanı şu şekilde oldu:

“ 11 Mart günü sabah saat 0900'da, düşmanın baskın şeklinde bombardmanı başladı. Çok geçmeden düşman yönünden gelen bir Arap atlısı, büyük bir düşman kuvvetinin Türk Kuvvetlerine doğru ilerlediğini haber verdi. Günlerden beri Arapların böyle haberler getirdikleri, aslı çıkmadığını, mücahitlerin boş yere yorulduklarını, her seferinde Arap mücahitlere cephane dağıtıldığından bu gidişle cephanesiz kalınacağını düşünen Ethem Paşa, Teğmen Ali Saip komutasındaki bir müfrezenin evvela bir keşif yapmasını, eğer bir şey varsa mücahitlerin toplanmasını emretti. Arapların atlı çıkmaya üşendiklerini ve müfrezenin bir türlü teşkil edilemediğini gören Ethem Paşa, Saip Efendinin hiç olmazsa yaya olarak keşfe gitmesini emretti. Yarım saat sonra da Teğmen Nuri'ye (Killigil); gönüllülerden ve nizamiye erlerinden bir kısım kuvvet alarak, Arapları teşvik etmek maksadıyla, süratle ilerlemesi emrini verdi. Teğmen Nuri bir kilometre kadar ilerlemişti ki, düşman tarafından gelen atlı Arap habercileriyle karşılaştı. Aynı zamanda düşman topçusu da Tobruk'un batısını ateş altına almağa başlamıştı. O istikamete yönelmişti ki düşman ateşi durdu. Müfreze biraz daha ilerleyince bir dere içerisinde 200'e yakın Arap mücahidin toplanmakta olduğunu gördü. Şeyhlerden Seydi Salih ve Şeyh Abdülkadir, daha ileri gidilmemesini ve Arap mücahitlerin toplanmasının tamamlanmasının beklenmesini tavsiye ettiler.

⁸⁸ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 242.

⁸⁹ A.g.e., s. 230.

Bu sırada Saip Efendi de yanlarına geldi. Arap mücahitlerinden ve Münüfe Kabilesinden Sinusi'ye, Basil mevkiinde, direk üzerinde dalgalanan düşman bayrağını göstererek, düşmanın orayı ele geçirdiğini, bu durumda kalmanın tehlikeli olduğunu söyleyen Mülazım Saip (Teğmen Saip) ve Nuri Efendiler, müfrezeyle ileri atıldılar. Bunları gören Arap Mücahitler de gittikçe artan bir heyecanla ilerlemeğe başladılar. '' Basil Mevkiine 150 metre yaklaşıldığında düşmanla çatışma başladı. Düşmanın top ve makineli tüfek ateşi desteği ile yaptığı taarruz mücahitler tarafından geri püskürtüldü. Düşman askerleri kaçtı. Ele geçirilen bir esirden ; “ Basil mevkiindeki İtalyan erlerin daha ilk anda kaçmağa başladıkları, subayları tarafından kırbaça geri döndürüldükleri, çok miktarda ölü ve yaralı verdikleri’’ öğrenildi⁹⁰.

Bu muharebede düşmanın 70'e yakın ölüsü tespit edildi. Türk Kuvvetleri ise, birisi nizamiye eri olmak üzere 16 şehit ve 65 yaralı verdi. 25 Mart 1912 günü, Tobruk Komutanı Ethem Paşa, hastalığı nedeniyle Mısır'a döndüğünden görevini Yarbay Nazım üzerine aldı⁹¹.

b- Homs Cephesi

İtalyanlar, Homs şehrini 21 Ekim 1911'de işgal ederler. Bu sıralarda Kolağası Halil Bey (Kut) Homs'a gelerek emir ve komutayı Mutasarrıf Şefik Bey'den teslim alır. Kuvvet olarak Homs'taki taburun 37 askeri ile 300 mücahit bulunmaktadır. Halil Bey İtalyanların 23 Ekim 1911'de itibaren yapmış oldukları taarruzlara başarıyla karşı koyar. İtalyanlara büyük zayıat veririr.

Nuri Bey'in (Killigil) Homs cephesine Mayıs 1912 içinde geldiği değerlendirilmektedir. Zira Nuri Bey, Homs cephesine geldiğinde ağabeyi Enver Bey (Enver Paşa) tarafından kendisine 28 Mayıs 1328 (Miladi: 10 Haziran 1912) tarihinde aşağıdaki mektup gönderilir.

⁹⁰ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 323- 325; Hamdi Ertuna, **a.g.e.**, s. 113 -114.

(Tanin Gazetesi Muhabiri Ahmet Şerif Bey'de cephedeki gezi ve gözlemleri ile ilgili yazdığı makalelerde; İtalyan Ordusunda güven, üste itaat ve birlik duygusunun olmadığını, erleri subayların tabanca ve kılıçla tehdit ederek savaşa sevk ettiklerini; Esir düşen İtalyan askerlerinin bile hayatlarından memnun olduklarını, fırsat olsa diğer İtalyan askerlerinin bile savaşmamak için esir olmak istediklerini belirtmektedir. Bkz. Ahmet Şerif, **Arnavutluk'da, Suriye'de Trablusgarb'de Tanin II. Cilt**, Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 250, 270 -273.)

⁹¹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 323 -325; Hamdi Ertuna, **a.g.e.**, s. 115.

“ Ey Nuri!

Galiba işlere pek daldın. Hiç sesin çıkmıyor. Halil amcana ne olduğunu da anlayamayacağım. Muvaffakiyetlerini duydukça kalbim çırpınıyor. Haydi bakayım bu gidişle hepimize taş çıkartacaksın. Nasıl Berlin’den mektup alıyor musun? Hem de oradan ne getirdiğini ne yaptığını yazıyor musun? Bak hesap vermekten yakayı kurtaramazsın. Biz buraca çok iyiyiz. Her gün İtalyanların köküne kibrit suyu 5 -10 kişi ölüyor. Bizim milisler arı gibi istihkâmlar arasında çalışıyor. Hele, muntazam kıt’alarımızdan mükemmel surette tertip edilen Urban’dan müteşekkil ve (Muhafız) namı altındaki taburlarımız, pek çok işler yapıyor. Şimdi de Urban’dan topçu efradı yetiştirmekteyim. Her tarafta arkadaşlara sevkıyat ediyor. Bingazi’de Aziz İtalyanları kırıp geçiriyor. Tobruk’ta da Nazım Bey. Hülâsa her yer. İnşallah sonra da iyi olacak. Gözlerinden öper, mektubunu beklerim.

28 Mayıs 1328

Enver⁹²’

Enver Paşa’nın bu mektubundan Nuri Paşa’nın Trablusgarp’a gelmeden önce kısa bir süre için de olsa Almanya’ya gittiği; başarılarından bahsetmesi ile de Homs’a geldiğinde Mayıs 1912’de yapılan muharebelere iştirak ettiği anlaşılmaktadır.

Homs şehrine hâkim olan Markep (Mergap) tepesi bölgenin elde tutulması gereken en önemli bölgesidir. Başlangıçta Türk Kuvvetlerinin elinde bulunan tepeyi ele geçirmek için İtalyanlar 1912 yılı başından itibaren devamlı taarruz ederler. Tepe birkaç kez İtalyanlar ve Türkler arasında el değiştirir. Halil Bey devamlı baskınlarla İtalyanlara zayıat veririr. İtalyan Kuvvetlerini Homs çevresinde mevzilerinde sıkıştırır.

Fakat İtalyanlar 10.000 kişilik takviye kuvveti alarak Markep bölgesine 27 Şubat 1912’de taarruz ederek Türk kuvvetlerini geriye atarlar ve Markep tepesine yerleşirler. İlerleyen günlerde burayı tahkim ederler⁹³.

İtalyanlar cephelerini genişletmek için 01 Mayıs 1912’de donanma desteğinde ve daha büyük kuvvetlerle Homs’un doğusundaki Libde’ye taarruz eder. Türk Kuvvetleri karşı taarruzlarla ve kurdukları pusularla İtalyanlara ağır zayıat veririrler. İtalyanlar eski mevzilerine çekilmek zorunda kalır. Türk Kuvvetlerinin zayıatı olmaz⁹⁴.

Halil Bey, Türk Kuvvetleri için önemli olan ve Homs şehrine hâkim Markep (Mergap) tepesini tekrar ele geçirmek için 12 Haziran 1912’de taarruza karar verir. Baskın şeklinde yapılacak taarruz bizzat Komutan Binbaşı Halil Bey tarafından idare edilir. Sahil

⁹² Türk Tarih Kurumu, **Kazım Orbay Arşivi**, KO B. V – 43.

⁹³ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 311 -312.

(Halil Paşa hatıralarında Markep tepesini sırayla aşiret kuvvetlerine tutturduğunu; Tavurga aşireti mensuplarının uyuması nedeniyle İtalyanların sabah yaptıkları baskın şeklindeki taarruzlarıyla aşiret mensuplarını süngüden geçirdiklerini ve tepeyi ele geçirdiklerini yazmaktadır. Bkz. Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 98.)

⁹⁴ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 312 – 314.

kollarının komutanı, Binbaşı Halil'in yeğeni, Teğmen Nuri (Nuri Paşa, Killigil); düşmanı cepheden tespitle görevli kuvvetin komutanı ise Teğmen Ali Faik'tir⁹⁵. Halil Bey (Halil Paşa, Kut), hatıralarında tepenin geri alınması için yapılan taarruzu şöyle anlatmaktadır:

“ Yapılacak şey tepenin geri alınmasıydı. Sağ ve soldan sarılan tepeye doğru bir taarruz denemesine giriştim, fakat makinalı tüfek ateşinden aralık bulup içeri sıyrılmak mümkün olmadı. Bütün kuvvetlerimle sahilden 1500 metre Güneyde bulunan Reis Köhle ve Cebeli Kumandan silsilesine çekilerek orada yerleştim. Bu sıralarda bana iltihâk eden yeğenim MÜLAZİM NURİ (NURİ PAŞA) 'yi de sahildeki hurmalık bölgede görevlendirdim.

Gece teftiş için sahil bölgesine indim. Hurmalıklar içinden seri ateş sesleri gelmeye başladı, anlaşılıyordu ki düşman bütün kuvvetleriyle buraya saldırmıştır. Hurmalıklar içinde göğüs göğse devam eden savaş, sayı üstünlüğü ve askerlerin yetişme tarzı bakımından bizim geri çekilmemizi gerektirmişti.

Buranın kumandanı olan yeğenim Nuri'ye Hurmalığın Güney tarafında bulunan Şürefetülhammam tepesini tutturdum ve tahkim ettirdim. Benim birliklerimin bulunduğu yüksek nokta ile Nuri'nin bulunduğu yüksek noktalar arasında bir vadi uzanıyordu ve düşmanın bu bölgeden içeri sızabilmesi için vadiyi geçmesi lazım gelirdi. Fakat buna imkânları olamazdı.

İki yıl süren bu savaşta İtalyanlar bizim bulunduğumuz bölgedeki bu vadiden içeri akamadılar...⁹⁶”

Bu muharebede İtalyanlar biri yüzbaşı olmak üzere 17 subay, 1000'den fazla er zayıyatı verdiler. Türk Kuvvetlerinin zayıyatı ise; bir hatasından dolayı rütbesi geri alınmış olan ve daha sonra iyi hali ve üstün başarılarından ötürü rütbesinin iadesi üst makamdan istirham edilen ve Harbiye Nezareti'nce bu işlemi harbin sonuna bırakılan Üsteğmen Ali Faik'in de aralarında bulunduğu 100 kadar şehit ve 200 kadar yaralıydı⁹⁷.

c- Mısrate Cephesi

Nuri Bey'in savaştığı diğer bir cephede Mısrate'dır.

İtalyanlar, 16 Haziran 1912'de 9000 kişilik, bir tümen gücünde takviyeli bir tugayla Mısrate'nın Kasr-ı Ahmet iskelesine, donanma ateşinin desteğinde çıkarma yaparlar.

⁹⁵ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 314 -315; Hamdi Ertuna, **a.g.e.**, s. 112- 113.

⁹⁶ Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 98- 100.

⁹⁷ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 316 -317.

(Halil Paşa'da hatıralarında Üsteğmen Ali Faik'ten bahsetmektedir. Üsteğmen Ali Faik'in Trablus ananesine göre sağ bacağının bileğini baldırına bağladığını, sonuna kadar çarpışarak şehit düştüğünü ve sonradan görüştüğü İtalyan subaylarının da onun büyük bir cesaret ve inatla dövüşüğünü anlattıklarını yazmaktadır. Bkz. Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 113.)

Her taraftan baskın bekleyen mücahitler dağınık olduklarından, toplanırlar ve İtalyanlara hücum ederek durdurmayı başarırlar⁹⁸.

Halil Paşa hatıralarında, İtalyanlar Mısırata'ya çıkarma yaptıklarında 10 Türk askeri ve 500 Arap süvarisi ile karşı koymaya çalıştığını fakat üstün düşman kuvveti karşısında geri çekilmek zorunda kaldıklarını yazmaktadır. Daha sonra peyderpey gelen Arap aşiretleri ile kuvvetleri artar. Mısırata'yı tahkim ederek yerleşen İtalyanlara Homs şehrinde uyguladığı taktikle taarruz ederek İtalyanlara büyük zayıat veririr. Halil Paşa burada Türk askerinin ve yerli Arap askerlerinin kasatura ve hançerle kahramanca hücum etmelerini; bunun karşısında İtalyan askerlerinin panik ve korku içinde kaçtıklarını çok güzel tasvir etmektedir:

“ Homs savaşlarında olduğu gibi burada da hurmalıklar içinde zayıf kuvvetleri bıraktım ve diğer birlikleri kum tepeleri gerisine çekerek beklemeye başladım. Bir seher vakti İtalyanlar tekrar aynı oyuna düştüler ve hurmalıklar içinde taarruza kalktılar. Emirlerim gereğince hurmalıklardaki kuvvetlerim birdenbire hurmalıkların kenarlarına çekildiler. Bu anda kum tepeleri arkalarına sakladığım kuvvetlerim şu emrimi alır almaz saldırıya kalktılar:

< Silah kullanmadan kasatura ve hançerle düşmana sol kanat gerilerinden hücumla kalkılacak..>

Bir anda kasaturalar ve Arap hançerleri İtalyanların göğüslerine inmeye başladı ve bu onların arasında şiddetli bir panik doğurdu.

*Panikteki düşman askerleri tüfeklerini savurarak kaçmaya çalışırlarken bir mücahidin elinden öbürününkine geçiyor. Yediği kasatura, hançer darbesinden yıkılıp kalıyor.. Hurmalıkların sıklığı yüzünden ihtiyat kuvvetler ve topçular ateş imkanı bulamadığı için de İtalyanlar elimizde eriyip gidiyordu..”*⁹⁹

İtalyanlar 08 Temmuz ve 15 Temmuz 1912'de üstün kuvvetlerle tekrar taarruz eder. Mücahitlerin cephane yokluğu nedeniyle, yeterli savunma yapılamaz. İtalyanlar Zeruk bölgesini ele geçirirler. Bu muharebelerde büyük kahramanlıklar olur. Cephanesi biten bir kısım mücahitler geri çekilirken, bir kısmı ise bunu zillet kabul ederek, kama ve bıçakla düşmanla çarpışarak şehit olurlar¹⁰⁰. İtalyanlar Zeruk bölgesini ele geçirdikten sonra Türkleri bir daha taarruza geçemeyecek yenilgiye uğrattıklarını zannetmelerine rağmen, Türk Kuvvetlerinin baskınları devam eder ve İtalyanlara zayıat verdirilir.

⁹⁸ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 317- 319.

⁹⁹ Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 109- 111.

¹⁰⁰ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 320.

İtalyanlar 20 Temmuz 1912 sabahı saat 0400'te tekrar bütün kuvvetleriyle taarruz ederler. Taarruz 2 -3 kilometre ilerledikten sonra durdurulur. Mücahitler sağ ve sol yandan karşı taarruza geçerler. Hurmalıklar içinde boğaz boğaza geçen mücadelede İtalyanlar çok büyük zayıat verir. Kalanlar perişan bir vaziyette geriye doğru kaçarlar. Türk Kuvvetlerinin 15 şehit ve 30 kadar yaralı olması rağmen moral bakımından üstün seviyeye erişilir. Bu muharebeden sonra İtalyanların taarruz cesaretleri kalmaz. Harbin sonuna kadar mevzilerinde hareketsiz kalıp, baskından korunmaya çalışırlar¹⁰¹.

F- TÜRK ASKERİNİN KAHRAMANLIĞI KARŞISINDA İTALYA'NIN SAVAŞI TRABLUSGARP VE BİNGAZİ'NİN DIŞINA YAYMASI

İtalyanlar Trablusgarp'a gittiklerinde Arapların kendilerini kurtarıcı gibi karşılayacaklarını umuyorlardı. Fakat bunun tam tersi oldu. Çok az sayıda işbirlikçinin dışında, büyük çoğunlukla Türklerin yanında yer alarak İtalyanlara karşı savaşmışlardır. Bunda şüphesiz buradaki gönüllü Türk subaylarının etkisi büyük olmuştur¹⁰². Trablusgarp savaşında İtalyan Ordusunun, Türk birliklerine göre mukayese edilemeyecek derecede sayı bakımından üstün kuvvetleri olmasına rağmen, savaşmada gösterdikleri beceriksizlik ve korkaklık nedeniyle istedikleri başarıyı elde edememişlerdir.

İ. Revol eserinde, İtalyan askerinin kusurlarını, sefere katılan birliklerin yeni olmalarına ve tecrübesizliğine bağlamakta ve özetle aşağıdaki noksanlıkları sıralamaktadır:

- İtalyan askerinde ateş disiplini yoktur. Hedefin yaklaşması beklenilmeden çok uzak mesafelerden ateş edilerek, mermiler erkenden bitirilmektedir. Topçular cephanelerini israf etmektedirler

- Sıçramalar kısa yapılmakta ve uzun süre beklenilmektedir. Birlikler açılıp yayılmamakta ve toplu halde bulunmaktadır. Kum üzerinde hareketler güç yapılmaktadır.

- İhtiyatlar çok erken muharebeye sevk edilmekte ve eritilmektedir. İtalyan komutanlar liyakatsiz ve ehliyetsizdir¹⁰³.

İtalyan Başvekili Giolitti hatıralarında, İtalyan askerinin başarısızlığını, bütün müstemleke harplerinin özelliği olarak değerlendirerek çıkış yolu aramaktadır. İtalyan

¹⁰¹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 322- 323.

¹⁰² Hale Şıvgın, **Trablusgarp Savaşı ve 1911 – 1912 Türk İtalyan İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s.85; Lisa Anderson, **a.g.e.**, s.125.

¹⁰³ İ.Revol, **a.g.e.**, s. 73 -75.

ordusunun içerlere doğru gidememesini de susuzluk, çöl ve arazinin güçlüğü ile Türk kuvvetlerinin ortadan kaybolması nedenlerine bağlamaktadır¹⁰⁴.

İtalyan ordusunun imkânları karşısında Türk kuvvetleri ve mücahitler her bakımdan, bilhassa cephanesizliği içindedir. Her savaşıya 20 fişek verilebiliyordu. Cephanesizlikte kara barut kaçakçılarından, kapsüller Tunus üzerinden taahhütlü mektuplarla, kurşunların teminin de ise İtalyanların attığı bomba ve mermi şarapnellerinin toplanması yöntemi kullanılıyordu¹⁰⁵.

Savaş bölgesine yerli ve yabancı gazeteciler gelerek Türk askerinin ve mücahitlerin kahramanlıklarına, bizzat şahit olur. Bunlardan Fransız gazeteci Georges Remond, Ali Fethi (Okyar) Bey ile yaptığı mülakat sonunda, 3602 sayılı İllustration dergisindeki yazısının son paragrafında aşağıdaki cümleleri yazmaktadır: “ *Türk subaylarının içinde on iki kez yaralanmış olanlar vardı. Müthiş bir şey. Kendileri ile konuştuğum zaman edindiğim intiba şu oldu: Türk subaylarında yenmek veya ölmek duygusu, cinnet derecesine varmış bir istek halinde yaşıyordu...*”¹⁰⁶,

Tanin gazetesi muhabiri Ahmet Şerif Bey’in, Miladi 13 Mart 1912 tarihli yayınladığı yazısında, Trablusgarp Savaşı esnasında cepheye yaptığı gezi esnasında halk ile ilgili duygu ve düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir: “ *Hükümet şimdiye kadar, Trablusgarb’de hiçbir görevini yerine getirmediği halde, halkı, şu anda bile, Osmanlı Hükümetine sarsılmaz bir sevgi ve samimiyetle bağlıdır. Hükümet, bugün, Trablus’da, ne bayındırlık eserlerine, ne mekteblere, hiçbir şeye sahip değildir. Fakat yalnız bir şeye sahibdir ki, eğer takdir ediyorsa, bu her şeyden kıymetlidir: Halkın kalbi! Dün en sadık teb’a, bugün zamanın gereği olarak, en bağlı ve fedakâr bir asker, birer mücahid olan Trablusgarb halkının, kalbine hâkim olan bir hükümet ise, elbette her vakit orada yaşar.*”¹⁰⁷,

Arap mücahitler de Türk subaylarına inanırlar ve bağlanırlar. Yapılan her muharebeden sonra verilen zayıflatlar bile onların savaşma azmini yok edemez. Homs ve

¹⁰⁴ Giolitti, **a.g. e.**, Zaman Gazetesi, 10, 13 Ağustos 1935.

¹⁰⁵ Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s.101- 102.

(Tanin Gazetesi Muhabiri Ahmet Şerif Bey’de Miladi 30 Kânunuevvel 1911 tarihinde yayımlanan yazısında Türk askerinin sıkıntılarını şu şekilde anlatmaktadır:

“ *...Fırka, erzak yönünden sıkıntı çekmiyor. Yalnız cebhanesizlik çaresi bulunamıyor. Beni en çok üzen ağlatan, yaralıların durumudur. Öyle zamanlar oldu ki, bir pansuman yapılamadı, bir dirhem gaz, pamuk, sargı bezi, bulunamadı. Ameliyat için, bir dülger desteresi, arandığı halde, buldurulamadı. Bu yönlerden pek acı bir yoksulluk içindeyiz. Nazlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, geleli iki gün oldu. Bunların bu derece ağır hareketi, bana göre, affolunamaz bir kabahattir. İleride bahsedeceğim.*” Bkz. Ahmet Şerif, **a.g.e.**, s. 245.)

¹⁰⁶ İlhan Bardakçı, **İmparatorluğa Veda**, s. 344; İlhan Bardakçı, **Libya Bizden Nasıl Koparıldı**, Milliyet Gazetesi, 30 Ocak 1975.

¹⁰⁷ Ahmet Şerif, **a.g.e.**, s. 259.

Mısırta cephesi komutanı Binbaşı Halil Bey (Kut) hatıralarında, mücahitlerin bu duygusunu çok iyi bir şekilde anlatır:

“ Barış görüşmeleri haberinin gelmesi üzerine kendimizi güçlü göstermek için yaptığımız Lebda taarruzunda 2000 zayıat verildi. 2000 kişinin zayıatı beni çok üzdü. Bu sıralarda Trablus ilçelerinden Sirte Belediye Reisinden şu telgrafi aldım.

< Lebda’da yapılan taarruzda 2000’e yakın zayıat verilmiş olmasının kalbinizi rencide ettiğini öğrendik. Her birini 100’er fişekle hazırladığımız 2000 mücahit yarın yola çıkarılacaktır. Bunların yerini doldurmak üzere bir hafta sonra tekrar 1000 mücahit gönderilecektir. Sıhhat ve muvaffakiyetinizi temenni ederiz. Takdir Allahındır. >

30 yaşımı sürüyordum. Genç ve metanetli bir insandım. Ama bu telgrafi alınca kendimi tutamadım. Gözlerimden yaşlar boşandı. Evet Takdir Allah’ındı. Ama Trablus’ta dövüşen Türklerle, Trablus Arapları da başka türlü insanlardı. Ve Trablus Harbinde bu insanlar Allahın dahi hayran olacağı mucizeler yarattılar¹⁰⁸. ”

Türk subayları ve Arap mücahitler dünyayı hayrete bırakan savaşlar verirlerken ve bütün mahrumiyetlerle mücadele ederlerken, İstanbul Hükümeti ancak tavsiyelerde bulunmakta, sonucu olmayan vaadlerine devam etmekteydi. Bunlardan birisi de güneyden esen Sam rüzgârlarının İtalyanları menfi yönde etkileyeceği dikkate alınarak ve bu rüzgârlara alışık yerli kuvvetlerden istifade edilerek İtalyanlara taarruz edilmesi fikriydi. Birçok sorunlarla mücadele etmekten tahammülü tükenen Tümen Komutanı Neşet Bey, verdiği cevapta tavsiye edilen her şeyi düşündüklerini fakat cephane ve malzeme ihtiyaçlarının karşılanmadığını söylemiştir. Bu eksiklikler nedeniyle taarruz etmek isteyen yerli Arap gönüllülerinin isteklerinin bile yerine getirilemediğini belirtmiştir¹⁰⁹.

İtalyanlar sayı, silah ve cephanelerinin üstünlüğüne rağmen savaşın sonuna kadar hiçbir yerde deniz toplarının kendilerini koruyabildikleri yerlerin ötesine gidemeyecekler ve tel örgülerin arkasında barınabileceklerdir. Bunun yanında Türk ve yerlilerde, her ne kadar büyük kahramanlıklar göstermişlerse de ellerinde hemen hiç top bulunmaması ve cephane kıtlığı yüzünden İtalyanların tahkim ettikleri yerleri ele geçirip onları denize atamayacaklardır¹¹⁰.

Türk ve yerli Arapların başarıları karşısında, İtalya Hükümeti kendi halkının maneviyatını tutmak ve uğradığı bozgunlar yüzünden Büyük Devletlerin kendisi için uygun olmayan bir anlaşma girişimlerini önlemek için 05 Kasım 1911’de Trablus’u İtalya’ya kattığını ilan eder. Osmanlı Hükümeti bu ilhaka karşı 7 Kasım 1911 genelgesiyle var gücüyle

¹⁰⁸ Ş. Süreyya Aydemir, **Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları**, Akşam Gazetesi, 15 Kasım 1967.

¹⁰⁹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 280- 281.

¹¹⁰ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım I**, s. 101.

protesto eder. Bunun uluslararası anlaşmalara uygun olmadığını ve bunlardan Paris ve Berlin anlaşmalarının Osmanlı toprak bütünlüğü ile ilgili hükümlerinin bozulacağını söyler. Büyük Devletler Osmanlı protestosunu bir işe yaramayan ve yalnız görünüşte gönül alan sözlerle karşılayacaklardır¹¹¹.

Aralık 1911'in ikinci yarısından itibaren İtalya Hükümeti artık Trablus'ta askerlik bakımından sonuç verecek bir iş göremeyeceğini anlar; savaş uzadıkça savaşın maliyeti de kendisi için yük olmaya başlar. Büyük Devletlere barışı sağlamak için başvurur. Bu işte kendisine en çok yardım eden Rusya olur. Fakat bir netice elde edilemez¹¹².

Osmanlıların yenilgiyi kabul etmeleri için çabalamaktan bıkan İtalyanlar 19 Kasım 1911'de savaş gemileri ile Akabe'yi bombaladı. 24 Şubat 1912'de Beyrut'ta aynı kaderi paylaştı. Bunun sonucunda imparatorlukta yaşayan İtalyanlar kısmen sınır dışı edildi. 18 Nisan 1912'de İtalyan filosu Çanakkale tahkimatını bombaladı. Boğazlar beş hafta süreyle trafiğe kapandı. İngiltere ve Rusya'yı yakından ilgilendiren bu hareket Osmanlıları teslim olmaya ikna edemedi¹¹³. İtalya ayrıca Arabistan yarımadasında Osmanlı Devletine isyan etmiş olan Şeyh İdris'i destekledi.

Bu saldırılarıyla da bir şey elde edemeyen İtalya, donanmasının kendisine en çok kolaylık verdiği yerler olan Adaları işgal etmeye karar verdi. 23 Nisanla, 17 Mayıs 1912 tarihleri arasında Rodos'la onun etrafındaki 11 adayı ele geçirdi. Bu işgalde yerli Rumlar da İtalyanlara yardım etti¹¹⁴.

G- SAVAŞIN SÖNA ERMESİ, OUCHY (UŞİ) BARIŞ ANTLAŞMASI VE TÜRK SUBAYLARININ TRABLUSGARP'TAN AYRILMALARI

Savaşı diğer bölgelere yayan İtalya tam bir bocalama içindeydi. Fakat memleket içinde de durum iyi değildi. İttihat ve Terakki Partisi günden güne güvenini kaybediyordu. Partiden istifalar artıyordu. Muhalif olarak Ekim 1911'de Hürriyet ve İtilaf Partisi kuruldu. Tekrar seçime gidildi. İttihat ve Terakki kazandı. Ordu siyasete karıştı. Bunu önlemeyi başaramayan Sait Paşa kabinesi de istifa etti. Yeni hükümeti Gazi Ahmet Muhtar Paşa kurdu. Harbiye Nazırı Nazım Paşa, Hariciye Vekili Gabriel Noradonkian Efendi oldu. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da da durumu iyi değildi. Rusya'nın kışkırtmasıyla ve Trablusgarp Harbini fırsat

¹¹¹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım I**, s. 116- 117.

¹¹² **A.g.e.**, s. 119- 120.

¹¹³ A.L. Macfie, **a.g.e.**, s. 75 -76.

¹¹⁴ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım I**, s. 127.

bilen Balkan Devletleri bu durumdan faydalanmak istiyorlardı. Ayrıca Rusya’da Trablusgarp Harbini fırsat bilerek Boğazları açtırmak istiyordu. Gelişen durumlar Almanya’yı endişelendirdi. Osmanlı Devletine bir an önce İtalya ile barış yapmasını tavsiye etti.

Artık durumun çıkar bir tarafı olmadığını gören Osmanlı Devleti, nihayet 15 Ekim 1912’de Lozan’ın yanında bulunan Ouchy’de İtalya ile barış antlaşmasını imzaladı. Buna göre; Osmanlı Devleti Trablusgarp’tan askerini çekerek, burayı fiilen İtalya’nın egemenliğine bırakıyordu. Padişaha, Halife olarak Trablusgarp halkı üzerinde bazı yetkiler tanınıyordu. Geçici olarak Oniki Ada İtalya’ya bırakılıyordu. Bu suretle İtalya hem Trablusgarp’a, hem de Oniki Adaya yerleşmiş oluyordu¹¹⁵.

Balkan Devletlerinin 18 Ekim 1912’de Osmanlı Devletine harp ilan etmesi ve kısa sürede Balkanlar’ın elden çıkması karşısında Trablusgarp’taki Türk subayları kendi aralarında tartışırlar. Trablusgarp’ta mücadeleyi devam ettirecek subayları bırakıp Balkan Savaşına katılmak için dönmeye karar verirler. İstanbul Hükümeti tarafından da Trablusgarp’ın asker ve silah bakımından boşaltılması emri gönderilir.

Derne Komutanı Binbaşı Mustafa Kemal (Atatürk) ile Binbaşı Nuri (Conker) Balkan Savaşının başlaması üzerine, savaşa katılmak üzere hareket etmelerine müsaade istediler. Atatürk ve Nuri Conker beraberlerinde Kısıklı Cemil, Fehmi ve yaveri Fuat Bulca olmak üzere 24 Ekim 1912’de ayrılarak Mısır’a geldiler. Paraları bittiği için 10 Kasım 1912’de Harbiye Nezaretinden harcırah talep ettiler. Daha sonra Avusturya, Romanya yolu ile İstanbul’a döndüler¹¹⁶.

Enver Bey ve arkadaşları mücadeleye devam etmek için, Viyana’da tedavi gördükten sonra tekrar İstanbul’da bulunan Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal’i (Atatürk) Trablusgarp’taki kuvvetlerin başına geçmesi için düşündüler. Fakat Bulgar Ordusunun Çatalca Hattına ulaşması sonucunda Enver Bey derhal İstanbul’a döndü. Kısa bir zaman sonra arkadaşlarına, yanına gelmeleri için haber gönderdi. Savunma Kuvvetlerinin başında Binbaşı Aziz Ali Bey ve Çerkez Reşit Bey bırakıldı¹¹⁷.

Trablusgarp’ta en son ayrılan Neşet Paşadır. Tümenin bütün sorunlarını giderdikten sonra 14 Ocak 1913 günü İtalyanların tahsis ettiği gemi ile Beyrut’a hareket etti¹¹⁸.

¹¹⁵ Fahir H. Armaoğlu, **Siyasi Tarih Dersleri 1789 – 1919**, s. 436- 437.

¹¹⁶ Hale Şıvgın, **a.g.e.**, s. 84- 85; Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 123 -129. (Mustafa Kemal, Derne Cephesinde 3/4 Ocak 1912 tarihinde yapılan Kasr-ı Harun muharebelerinde gözüne çarpan kireçli toprak parçası nedeniyle rahatsızlanır. Mahalli imkânlarla tedavi edilmeye çalışılır. Acı çekmesine rağmen savaşın sonuna kadar cepheyi terk etmez. Savaşın sonunda tedavi maksadıyla Viyana yoluyla İstanbul’a döner. Bkz. Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 116 -123.)

¹¹⁷ Philip H. Stoddart, **a.g.e.**, s. 77 -78.

¹¹⁸ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Osmanlı – İtalyan Harbi (1911– 1912)**, s. 422.

Nuri Bey (Killigil), amcası Halil Bey (Kut) ve diğer arkadaşları ile beraber bir İtalyan gemisi ile Homs'tan ayrılırlar. Dört gün süren yolculuktan sonra Hayfa limanına ulaşırlar. Oradan Şam'a, sonra Konya'ya ve İstanbul'a gelirler¹¹⁹.

Türk askerinin Trablusgarp'tan ayrılması çok hüznü olmuştur. Yerli halk Türk askerinin kendilerini bırakıp gitmemesi için adeta yalvarmıştır. Halil Paşa (Kut) hatıralarında Trablusgarp halkının vefasını şu şekilde dile getirmektedir: “ *Biz Trablus'a şehitlerimizden başka belki bir şey veremedik. Uzun hakimiyet devirlerimizde ise belki oradan da bir şey alamadık. Ama oradan ayrılırken arkada bıraktığımız insanlar vefalı insandılar. İmparatorluğun hiçbir parçasını biz böyle şartlar içinde bırakmadık. Bıraktığımız memleket sonrada bırakacağımız memleket parçalarının hepsinden, oralarda yaşayan ve Türk olmayanların ihanet ve saldırıları altında ayrıldık. Halbuki Trablus ? O biz ayrılırken bizimle beraber ağıladı.*¹²⁰ ”

H- NURİ PAŞA'NIN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR ALDIĞI GÖREVLER

Nuri Bey, (Nuri Paşa) 06 Teşrinievvel 1328 (19 Ekim 1912) tarihinde Mülâzım-ı Evvel (Üsteğmen) rütbesine yükseltilir ve Trablusgarp'tan İstanbul'a döndükten sonra Selimiye'deki 1nci Kolordu 6ncı Alay 11nci Tabur 3ncü Bölüğe tayin edilir¹²¹. Nuri Bey İstanbul'a döndüğünde Balkan Harbi bütün şiddeti ile devam etmektedir. Bulgar Ordusu Çatalca önlerine gelmiştir. Çatalca savunmasını yapmak üzere teşkil edilen Çatalca Ordusu'nun içinde Nuri Bey'in tayin olduğu 1nci Kolordu 2nci Tümen 6ncı Alay da bulunmaktadır¹²². 1nci Kor. Çatalca savunma hattının güney kısmını, 2nci Tümen de

¹¹⁹ Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 116 -120.

¹²⁰ Ş. Süreyya Aydemir, **Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları**, Akşam Gazetesi, 16 Kasım 1967.

¹²¹ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

Osmanlı Ordusu 22 Haziran 1326 (Miladi: 9 Temmuz 1910) tarihinde yayınlanan “ Devlet-i Aliye-i Osmaniye Ordusunun Teşkilât-ı Esasiye Nizamnamesi'nin” kabulünden sonra teşkilatın yenilenmesine ve ıslâhatın pratik uygulanmasına geçilmişti. Buna göre Ordu Komutanlıkları yerine Ordu Müfettişlikleri kurulmuştu. Genel olarak üçer piyade tümenli ve birçok bağlı birlikleri olan kuvvetli kolordular ihdas edilmişti. Bu suretle Türk Ordusunda kolordu teşkilatı, ilk defa olarak 26 Aralık 1326 (Miladi: 8 Ocak 1911) tarihinde kabul edilmiş oluyordu. Osmanlı Devleti Balkan Harbine bu kuruluş ile girmiştir. Nuri Paşa'nın tayin edildiği birlik, İstanbul Selimiye'de bulunan 1nci Ordu Müfettişliğine bağlı 1nci Kolordu, 2nci Tümen, 6ncı Alay, 11nci Tabur, 3ncü Bölük tür. Bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III ncü Cilt, 6ncı Kısım, (1908 -1920), 1nci Kitap**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1971, s. 142, 147, 160, 161, Kuruluş 7/ A.)

¹²² Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Balkan Harbi, II. Cilt 2nci Kısım 2nci Kitap, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1981, s. 58 -59.

(Nuri Bey'in Balkan Savaşı'na iştirak ettiğini MSB. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyasında** bulunan yazışmalardan da anlaşılmaktadır. 31 Kânunusani (Ocak) 1926 yılında kendisinin emeklilik işlemi ile ilgili

Kolordunun güney kısmını işgal etmişti¹²³. Tümenin 4 ve 5nci Alayları birinci hatta 6ncı Alayı (Nuri Beyin tayin olduğu Alay) Karacadağ bölgesinde ihtiyatta tertiplenmişti¹²⁴. Nuri Bey'in görev yaptığı birlik, 13 Temmuz 1913 tarihinde başlayan Edirne'ye doğru yapılan ileri harekâta da iştirak etmiştir¹²⁵.

Nuri Bey, 24 Teşrinievvel 1329 (06 Kasım 1913) tarihinde Yüzbaşı rütbesine yükseltilerek, Roma Askeri Ateşe Muavinliğine gönderilir. Bundan sonra 02 Haziran 1330 (15 Haziran 1914) tarihinde Viyana Sefareti Askeri Ateşe Muavinliğine tayin edilir. Bu göreve gelmesinden kısa bir süre sonra da 02 Ağustos 1330 (15 Ağustos 1914) tarihinde Harbiye Nezareti Makam Yaverliğine tayin edilir. Nuri Bey İstanbul'a döner¹²⁶.

Nuri Paşa'nın genç yaşı ve küçük rütbesi ile Bingazi Cephesi'nde ağabeyi Enver Paşa, Trablus Cephesi'nde amcası Halil Paşa'nın emrinde çalışarak, kahramanca İtalyanlar'a karşı savaştığı; hemen arkasından Balkan Harbine'de iştirak ettiği görülmektedir. Nuri Paşa bu savaşlarda rütbesi ve yaşı küçük olduğu için büyük görevlerde bulunamamıştır. Fakat okuldan mezun olduktan kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaptığı iki büyük savaşa iştirak ederek büyük deneyim kazanmıştır. Bilhassa, Trablusgarp ve Bingazi'de bütün cephelerde savaşması bu bölgeyi tanınmasına ve tecrübe kazanmasına sebep olmuştur. Harbiye Nazırı olan ağabeyi Enver Paşa tarafından bu deneyimi dikkate alınarak, Birinci Dünya Savaşı'nın başında Afrika Grupları Komutanlığına tayin edilmiştir.

yapılan bir yazışmada Balkan Harbine iştirak ettiği ifade edilmektedir. İfade edilen cümlede: “*Hizmetine mebde 15 Mayıs 1335 tarihi eman-ı ittihaz ettirildiği taktirde Bingazi'de İtalya, Balkan ve Harb-i Umumiye iştiraki de tebeyyün olduğundan....*” diye yazmaktadır. Şahsi dosyasındaki bilgi ile tayin olduğu birliğin İkinci Çatalca Muharebelerine katıldığı dikkate alındığında Nuri Bey'in Balkan Harbi'ne katıldığı değerlendirilmektedir.)

¹²³ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, **Balkan Harbi, II. Cilt 2nci Kısım 2nci Kitap, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması**, s. 70.

¹²⁴ A.g.e., s. 286.

¹²⁵ A.g.e., s. 393.

¹²⁶ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

II- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA NURİ PAŞA’NIN FAALİYETLERİ

A- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NIN ÇIKMASI VE OSMANLI DEVLETİ’NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NA GİRMESİ

Birinci Dünya Savaşı, Fransız İhtilâli ve 25 yıla yakın süren ihtilal savaşlarının meydana getirdiği politik, sosyal ve ekonomik gelişmelerin devamlı ve doğal sonucudur. Sömürgeci devletlerin hammadde kaynakları ve üretim mallarına pazar bulmak için yaptıkları mücadele, 19. y.y’ın ikinci yarısında Alman ve İtalyan siyasal birliklerinin kurulması, Balkan Devletlerinde ulusalcılık ve bağımsızlık hareketlerinin hızlanması, Alman – Avusturya – İtalya yakınlaşmasına, Üçlü İttifak’ın kurulmasına yol açtı. Buna karşılık İngiliz – Fransız ve Rus yakınlaşması da Üçlü İtilaf’ı oluşturdu. 1914 yılına gelindiğinde, blokların temel sorunları olan ekonomik çıkar, Alsas-Loren sorunu, üstünlük kurma, deniz silahlanması, Fas Buhranları, Bağdat Demiryolu sorunu, Balkanlarda Avusturya – Rusya çatışması, Balkan Savaşı gibi sebeplerden dolayı savaşın çıkması yalnızca bahaneye bakıyordu¹²⁷. Nihayet, 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya – Macaristan Veliahdı Franz Ferdinand ve karısının Saray Bosna’yı ziyaretleri sırasında bir Sırp’lı tarafından öldürülmesi dört yıl sürecek Birinci Dünya Savaşı başlamasına sebep oldu.

Avusturya, Sırbistan’ın suikast ile ilgili çalışmalarını yeterli görmeyerek, 28 Temmuz 1914’te Belgrad’ı bombardıman ederek savaşa başladı. İngiltere’nin Almanya nezdinde yaptığı diplomatik girişimler sonuçsuz kalınca ve Rusya ile Fransa 31 Temmuz 1914’te seferberlik ilan edince, Almanya, 01 Ağustos 1914’te Rusya’ya, 03 Ağustos 1914’te Fransa’ya savaş ilan etti¹²⁸.

Fransa’ya saldırmak için Belçika’dan geçiş izni isteyen Almanya, ret cevabı alınca 04 Ağustos 1914’te Belçika’ya savaş ilan etti. Bunun üzerine İngiltere de aynı gün Almanya’ya savaş ilan etti. 06 Ağustos 1914’te de Avusturya Rusya’ya savaş ilan etti¹²⁹.

¹²⁷ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – 1*, Ercan Kitabevi, İzmir, 2003, s. 44- 45.

¹²⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914 – 1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983, s. 103- 104; Kemal Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1997, s. 19.

¹²⁹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914 – 1980*, s. 103 -104.

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı yenilgisinden sonra bir yandan ordusunu ıslah ederken, diğer yandan yalnızlıktan kurtulmak için ittifak arayışlarına girmiştir.

Osmanlı Devleti'nin ilk ittifak teşebbüsü İngiltere'ye oldu; ret cevabı aldı. İkinci ittifak teşebbüsü Bulgaristan tarafından Osmanlı Devletine yapıldı. Fakat görüşmeler sonuçsuz kaldı. Üçüncü teşebbüs ise Osmanlı Devleti tarafından Fransa'ya yapıldı. Fransa, Rusya'nın onayı olmadan kabul etmeyeceğini ileri sürdüğünden bu girişimde netice vermedi¹³⁰. İtilaf Devletlerinden gerekli desteği bulamayan Osmanlı Devleti mecburen Almanya'ya yanaşmak zorunda kaldı.

Almanya 1914 yılının başlarında Osmanlı Devletinin kötü askeri durumu yüzünden ittifak yapmak istemedi. Fakat daha sonra Halife'nin dinsel gücünden istifade ederek, Ortadoğu'ya, yani Osmanlı Devleti topraklarına sahip olmayı düşündü. İttifak önerisi yine Osmanlı Devleti'nden geldi. 22 Temmuz 1914 tarihinde Almanya ve Avusturya'ya aynı zamanda ittifak teklifi yapıldı. Çeşitli görüşmelerden sonra 2 Ağustos 1914 tarihinde, savaşın başlamasının ertesi günü, Osmanlı Devleti Almanya ile ittifak anlaşması imzaladı. 19 Ağustos 1914 tarihinde de Talat Paşa tarafından Bulgaristan ile savunma anlaşması imzalandı¹³¹.

Bu arada Amiral Souchon komutasındaki Geoben ve Breslau adlı iki Alman savaş gemisi İngiliz donanması önünden kaçarak 10 Ağustos 1914 tarihinde Çanakkale Boğazı önlerine gelir. Boğazdan içeri alınırlar ve Tuzla'ya kadar gelirler. 16 Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti bu gemileri 80 milyon marka satın aldığını ilan eder. Adlarını Yavuz Sultan Selim ve Midilli olarak değiştirir¹³². Bu açıklamalar İtilaf Devletlerini ikna etmediyse de Osmanlı Devletinin tarafsız kalmasını istediklerinden seslerini çıkarmazlar.

Osmanlı Devleti başlangıçta tarafsız kalmak istediye de Almanya ve Avusturya bir an önce savaşa girmesini istiyorlardı. Çünkü Almanya Marn muharebelerinde başarısızlığa uğramış, Avusturya ise Ruslar karşısında zor duruma düşmüştü. Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya cephe açmasını istiyorlardı. İstanbul'daki Alman askeri yardım heyeti hükümetinin paralelinde çalışmalar yaparak, Osmanlı Devletini savaşa sokmak için çabalıyordu. Başta Harbiye Nazırı Enver Paşa ile bazı kabine üyeleri de devletin savaşa girmesini istiyorlardı¹³³. Enver Paşa ve İttihat ve Terakki mensuplarının savaşa girilmesindeki acele etmelerinin sebebi, savaştan Almanya'nın kesin şekilde galip çıkacağına inanmaları ve bundan Osmanlı Devleti'nin istifade ederek, Balkanlarda ve Kafkasya'da kaybettiği toprakları geri alma

¹³⁰ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914 – 1980**, s. 107 -108.

¹³¹ Ergün Aybars, **a.g.e.**, s. 48- 49; Dr. Coşkun Üçok, **Siyasal Tarih 1789- 1950**, Ajans- Türk Matbaası, Ankara, 1961, s. 292; Kemal Arı, **a.g.e.**, s. 19.

¹³² Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIII nci Cilt, **Deniz Harekâtı**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1976, s. 50 - 52; Coşkun Üçok, **a.g.e.**, s. 292.

¹³³ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914 – 1980**, s. 110.

ümidiydi Bu gelişmeler sonunda, Enver Paşa'nın emri ile Amiral Souchon komutasında Osmanlı donanması 29 Ekim 1914'te Karadeniz'e açılarak Rus donanmasına saldırdı. Karadeniz Kıyısındaki Odesa ve Sivastopol gibi limanlarını topa tuttu. Ruslar 01 Kasım 1914'te Kafkasya'da saldırıya geçtiler. 05 Kasım 1914'te İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler¹³⁴. Böylece Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na girerek, sonunu hazırlamış oldu.

Osmanlı Devleti, seferberlik ilanı ile birlikte, 22 milyon nüfusunun 15 milyonundan istifade ederek, 21 Temmuz 1914'den 1915 sonuna kadar 2.523.000 insanı silahl altına aldı. Daha sonra bu sayı 2,8 milyona ulaştı. Seferberlik akıllı bir şekilde yapılmayıp, ülkenin üretici gücü kısa zamanda silahl altına alındı¹³⁵.

Osmanlı Devleti, kendi milli menfaatleri doğrultusundan ziyade Almanya ve Avusturya'yı Avrupa ve Rus cephesinde rahatlatmak için birçok cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Bununla da kalmayarak Avusturya ve Bulgaristan'a da kuvvet yardımı yapılmıştır. Türk kanı gereksiz yere dökülmüştür. Savaşın başından sonuna kadar artan bir şekilde açılan cepheler şunlardır:

- Çanakkale Cephesi: İngilizler başta olmak üzere bütün İtilaf Devletlerine karşı savaşılmıştır.
- Kafkas Cephesi: Ruslar, Ermeniler ve İngilizlere karşı savaşılmıştır.
- İran Cephesi: Ruslar ve İngilizler'e karşı savaşılmıştır
- Irak Cephesi: İngilizlere karşı savaşılmıştır.
- Kanal, Suriye ve Filistin Cephesi: İngilizlere karşı savaşılmıştır
- Hicaz ve Yemen Cephesi: İngilizlere ve onların kışkırttığı isyancı Araplara karşı savaşılmıştır.
- Trablusgarp Cephesi: Mısır batı hududu, Nil vadisi ve Sudan'da İngilizlere karşı; Trablus ve Bingazi bölgelerinde İtalyanlara karşı; Tunus ve Cezayir sınırlarında Fransızlara karşı savaşılmıştır.

¹³⁴ Ergün Aybars, **a.g.e.**, s. 47, 49 -50; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914 – 1980**, s. 110.

(Ergün Aybars, eserinde kuvvet dengesinin İtilaf Devletleri lehinde olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

“ Daha savaş başladığı zaman kuvvetler dengesi İtilaf Devletlerinin tarafına ağır basıyordu. Almanya, Avusturya, Macaristan'ın toplam nüfusları 120 milyon kadardı ve savaş için tüm kaynakları Avrupa'da sahip oldukları topraklarda idi. Hâlbuki İngiltere, Fransa ve Rusya'nın oluşturduğu İtilaf Devletlerinin yalnız Avrupa topraklarındaki nüfusları 238 milyon idi. Ayrıca sömürgelerde sınırsız hammadde ve insan kaynakları bulunduğu gibi savaşın ilk üç yılında A.B.D. de kendilerine büyük ekonomik destek sağladı. Almanya'nın kara ordusu güçlü olmakla beraber, Rusya'nın zengin insan kaynakları bulunuyordu. Denizlerde ise tek başına İngiltere bile üstün durumdaydı. Savaş başladıktan sonra İngiltere denizlerde üstünlüğü sağladı. Savaşı kim daha zengin kaynaklara sahipse onun kazanacağı daha Marn Muharebesi'nde anlaşılmıştı.” Bkz. Ergün Aybars, **a.g.e.**, s. 45.)

¹³⁵ Ergün Aybars, **a.g.e.**, s. 52.

- Makedonya Cephesi: Almanlar ve Bulgarlarla beraber İngiliz, Yunan ve Sırp'lar'a karşı savaşılmıştır.

- Romanya Cephesi: Almanya, Avusturya ve Bulgarlarla beraber Romanya'ya karşı savaşılmıştır.

- Galiçya Cephesi: Almanya ve Avusturya ile birlikte Ruslara karşı savaşılmıştır.

Nuri Paşa bu cephelerden, savaşın başından Ocak 1918 yılına kadar Trablusgarp Cephesinde, daha sonra savaşın sonuna kadar Kafkas Cephesinde savaşılmıştır.

B- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA NURİ PAŞA'NIN TRABLUSGARP CEPHESİNDEKİ FAALİYETLERİ

1- Ouchy (Uşi) Barış Antlaşmasından Birinci Dünya Savaşına Kadar Olan Dönemde Trablusgarp'ta Yerli Kuvvetlerin İtalyanlara Karşı Mücadelesi

Ouchy Barış Antlaşmasının imzalanmasından kısa bir süre sonra, Babîâli barış haberine karşı tepkiyi hafifletmek için, Şeyh Ahmet Senusi (Seyit Ahmet)'ye hediyeler gönderdi. Hediyelere karşı memnuniyetini belirten Şeyh Ahmet, Osmanlı Devletine bağlılığını bildirdi. Mücadelenin devamı için silah ve mühimmat yardımının devam etmesini istedi¹³⁶.

Halk, Barış Antlaşmasının imzalanmasını duyduktan sonra, kendi kaderlerini tayin edecek bu karardan hoşlanmadılar. Bu şartları kabul etmektense mücadeleye devam edip, gerekirse ölmek fikri daha çok rağbet görüyordu. Vilayetin ileri gelenleri geleceklerini kararlaştırmak amacıyla Aziziye'de toplandılar. Bu toplantıda üç görüş ortaya çıktı:

- Birinci görüş: Direnişin yarar sağlamayacağını söyleyenler, (İtalyan işgalindeki sahil kesiminde yaşayanlar)

- İkinci görüş: Direnişe devam etmek isteyenler, (İşgale uğramamış iç kesimlerde yaşayanlar; Bunların başında Cebel mebusu Süleyman El - Baruni bulunuyordu.)

- Üçüncü görüş: Diğer Osmanlı topraklarına göç etmeyi çözüm yolu görenlerdi¹³⁷.

¹³⁶ İsrail Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 223.

¹³⁷ İsrail Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 224 -225. (Osmanlı hakimiyetinin sona ermesiyle doğan otorite boşluğunu kısa sürede İtalyanların doldurması mümkün olmadığından; Bingazi bölgesindeki boşluğu Senusiler, Trablus bölgesinde ise direnişin önde gelen liderlerinden Süleyman El-Baruni doldurmaya çalışmıştır. Baruni, Cebel bölgesi ve güneyde kalan yerlerin bağımsızlığını ilan ederek geçici bir hükümet kurmuştur. Geçici hükümetin başkanlığını üstlenmiş ve Osmanlı Hükümetinden tanınmasını istemiştir. Osmanlı Hükümeti İtalyanlar henüz on

Osmanlı Hükümeti Trablusgarp vilayetindeki muntazam kuvvetlerini çekmesine rağmen, Sirt ve Fizan bölgelerinde yerli kabileler dağınık da olsa mücadelelerine devam etmiştir. Sirenayka (Berka) bölgesinde ise, kalan bir kısım Türk subay ve erleri ile Senusilerin bölgedeki etkinliği İtalyanların ilerlemesine mani olmuştur¹³⁸.

İtalyan kuvvetleri Türk subaylarının gidişini fırsat bilerek işgal ettikleri alanları genişletmeye başladılar. Berka bölgesindeki mukavemeti kırmak için 13 Nisan 1913 tarihinde Benina mekiine taarruz ederek burayı ele geçirirler. İtalyanlar bu başarılarından cesaret alarak kuvvetlerini takviye ederler. Taarruzlarına devam ederek Cardis-el- Abid mevkiine kadar ilerlerler. Bunun üzerine Carabub'tan bölgeye gelen Şeyh Ahmet, Türk ve Arap mücahitlerle Derne istikametinde karşı taarruza geçer ve büyük başarı kazanır. Karargâhını Seydi Aziz mevkiine kurar. İtalyanlar, bu mukavemet noktasını ortadan kaldırmak için 16 Mayıs 1913 tarihinde büyük kuvvetlerle taarruz ederler. Fakat mücahitlerin başarılı karşı koymasıyla ağır zayıat verirler. Tahkimli mevzilerine geri çekilirler. Bu zafer, Şeyh Ahmet'in ününü artırır¹³⁹.

Şeyh Ahmet'in İtalyan baskısından başka karşılaştığı güçlükler de vardı. Bunlardan birincisi veba, çiçek, tifüs gibi salgın hastalıklar ile kuraklık ve kıtlıktan dolayı verilen kayıplardı. Diğerisi ise, Enver Bey'in gönüllü subay ve askerlerinden kalanların başında bıraktığı Mısırlı Osmanlı Subayı Binbaşı Aziz-el-Masri'nin, (Aziz Ali Bey) İstanbul'dan aldığı iddia olunan emre uyararak, pek çok Osmanlı askerini, paranın ve topların çoğunu alarak Mısır'a çekilmesidir¹⁴⁰. Şeyh Ahmet ve bölgenin bütün şeyhleri, Aziz Bey'den kalması için rica ettiler; ancak o gitmekte ısrar etti. Hatta Şeyh Ahmet'in kendisini durdurması için gönderdiği Minifah aşiretinden Şeyh Ömer Muhtar komutasındaki müfrezeyi Mısır sınırında kanlı bir çatışmayla yenilgiye uğrattı¹⁴¹.

Osmanlı Devleti 2/3 Kasım 1914'te Almanya ve Avusturya – Macaristan İmparatorluklarının yanında savaşa katıldıktan sonra, Padişah V. Mehmet Reşat'ın 11 Kasım 1914'te Halife sıfatıyla Mukaddes Cihat ilan etmesine ilk iştirak eden yine Trablusgarp'taki Müslümanlar olmuştur. Zira Fizan'da başlattıkları ayaklanma ile İtalyanlara büyük zayıat

iki adayı boşaltmadıklarından ilişkilerin bozulmaması için tanımamıştır. Ayrıca Baruni'yi fikrinden vazgeçirmek için nasihat heyeti göndermiştir. Bkz. **a.g.e.**, s. 232 -233.)

¹³⁸ Celal Tevfik Karasapan, **a.g.e.**, s. 218.

¹³⁹ Celal Tevfik Karasapan, **a.g.e.**, s. 219- 220; Philip H. Stoddart, **a.g.e.**, s. 79.

¹⁴⁰ Celal Tevfik Karasapan, **a.g.e.**, s. 222.

(Binbaşı Aziz Ali Bey'in ayrılışının sebebi belli olmamasına rağmen, genel olarak Şeyh Ahmet ile ciddi anlaşmazlıklara düştüğü kabul edilmektedir. Aziz Ali Bey Mısır'a gittikten sonra parayı Mısır Valisinin karısı olan kız kardeşine verir. Seyit Ahmet söz konusu olaylar ile ilgili Enver Paşa'ya rapor gönderir. Aziz Ali Bey İstanbul'a döndükten sonra zimmetine para geçirme ve vatana ihanet suçundan yargılanır ve mahkûm edilir. Bkz. Philip H. Stoddart, **a.g.e.**, s. 79.)

¹⁴¹ Lisa Anderson, **a.g.e.**, s. 191 -192; Philip H. Stoddart, **a.g.e.**, s. 80.

verdirerek İtalyan garnizonlarını ele geçirmişlerdir. Bölgedeki İtalyan komutanı Albay Miyani kalan kuvvetleriyle Mısırata'ya çekilmek zorunda kalmıştır¹⁴².

Fizan ayaklanmasının başarıyla sonuçlanmasından sonra, Trablusgarp'te İtalyanlara karşı girişilen taarruzların artırıldığı görülmektedir. Bilhassa dağlık bölgelerde İtalyan kollarına yapılan taarruzlar çok etkili olmuştur. Şubat 1915'ten itibaren daha da güçlenen mücahitlerin taarruzu, İtalyanların kıyı bölgelerine çekilmelerini sağlamıştır¹⁴³. Sırasıyla yapılan;

- 15 Mart 1915 tarihindeki Cidabiye muharebesiyle İtalyanlar 73 ölü vererek Zuveytina tahkimli mevziine çekildiler.

- Karye-i Şarkiye ve Mizda muharebeleri ile İtalyanlar ağır zayıat vererek, dağlık kesimlerden çekildiler ve kendilerini, Garyan, Zaviye, Acilat ve Zavara gibi merkez şehirlerine zor attılar.

- 29 Nisan 1915'te yapılan Kerdabiye muharebesinde başlangıçta kendisi ile işbirliği içinde görünen Tarhune, Mısırata ve Sirtli gönüllülerin, Senusilerle anlaşarak tuzak kurmaları neticesinde, İtalyanlar büyük bir baskına uğradılar. Bu muharebede İtalyanların 18 subay, 200 er ölü, 400 kişi de yaralı zayıatları vardır.

- 28 Temmuz 1915 tarihine kadar yapılan Tarhune, Urfele ve Mısırata muharebeleri ile İtalyanlara büyük zayıat verdirildi ve Mısırata İtalyanlardan temizlendi¹⁴⁴.

İtalya, 24 Mayıs 1915'te Avusturya'ya, 20 Ağustos 1915'te Osmanlı Devletine savaş ilan ederek fiilen savaşa girdiğinden, Avrupa Cephesine önem vermek ve kuvvet kaydırmak zorunda kalmıştır. Trablusgarp'ta Senusiler başta olmak üzere aşiretlerin tamamına yakını anlaşarak İtalyanlara taarruz etmeleri sonucunda, İtalyanlar, iç bölgelerdeki işgal ettikleri yerleri terk ederek kıyı şeridinde çekilmek zorunda kalmışlardır. Eylül 1915 yılının sonlarında, İtalyanların elinde sadece Trablus, Bingazi, Homs, Zavare ve Garyan şehirleri bulunuyordu.

¹⁴² Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914 – 1918**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1978, s. 628 -632; Celal Tefik Karasapan, **a.g.e.**, s. 222.

(Osmanlı Devleti, İtalyanlarla savaşa girmeden Kasım 1914'te yerli kuvvetleri desteklemek üzere Trablusgarp'a bir subay kafilesi gönderir. 29 Nisan 1915'te ise ikinci kafile gönderilir. Bu personelin yardımlarıyla, mücahitler 1914 yılı sonları ile 1915 yılında İtalyanlara karşı büyük başarı sağlarlar. Bkz. İsrail Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 249 -250.)

¹⁴³ **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914 – 1918**, s. 632.

¹⁴⁴ **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914 – 1918**, s. 633- 340; Lisa Anderson, **a.g.e.**, s. 192 - 193

2- İtalya'nın Birinci Dünya Savaşına Girmesi ve Osmanlı Devletine Savaş İlan Etmesi

Birinci Dünya Savaşı başladığında İtalya, savaşın kendi iradesi dışında çıktığını ileri sürerek 3 Ağustos 1914 tarihinde tarafsızlığını ilan etti. İtalya müttefikli olmasına rağmen, Avusturya'ya olan düşmanlığı nedeniyle ve onun güçlenmesine yardım etmemek amacıyla, İttifak devletleri ile savaşa girmek istemiyordu. İtalya'nın İtilaf Devletlerine karşı savaşa girmek istememesinin diğer bir nedeni ise İngiliz ve Fransız donanmalarının Akdeniz'de İtalya'ya verebileceği zararları. İtalya'nın tarafsızlığını ilan etmesi İtilaf Devletlerini memnun etti. Bu devletler İtalya'nın kendi saflarında savaşa gireceğine inanıyorlardı. İtalya, Avusturya'nın kendisine Trento, Dalmaçya sahilinde Lisa ve on adanın verilmesi ile Trieste'ye muhtariyet tanınması gibi taleplerde bulundu. Bunların karşılanması halinde İttifak Devletlerinin safında savaşa girebileceğini belirtti. Bu arada İtilaf Devletleri İtalya'ya daha fazla teklifler sunarak kendi yanlarına çekmek istediler. Fakat İtalya'nın gayesi, kim kendisine fazla toprak vaat ederse onun yanında savaşa katılmaktı.

Avusturya, İtalya'ya sadece Trento bölgesini verebileceğini bildirdi. İtalya kabul etmedi. Bu arada İngiltere İtalya'yı, Avusturya üzerine yürümediği takdirde ihtiyacı olan kömürü vermemekle tehdit etti. İkili siyaset izleyen İtalya Mart 1915'ten itibaren İtilaf Devletlerine yanaşmaya başladı. Zira Müttefikler Çanakkale cephesini açmışlardı. Boğazların Rusya'ya verileceğini ve Osmanlı İmparatorluğu topraklarının paylaşılacağı haberini almıştı. Nihayet İtalya, İtilaf Devletleri ile 26 Nisan 1915 tarihinde Londra'da antlaşma imzaladılar¹⁴⁵.

Avusturya ile İtalya'nın arasını düzeltmeye çalışan Almanya'nın çabaları sonuç vermedi. 21 Mayıs 1915 tarihinde İtalya Başbakanı Salandra, Mecliste Avusturya ile olan ittifak antlaşmasının feshedildiğini açıkladı. 24 Mayıs 1915 tarihinde devletlere bir nota göndererek Avusturya'ya savaş ilan edeceğini bildirdi. Almanya'nın tepkisi sert olmasına rağmen İtalya, 24 Mayıs 1915 akşamı Avusturya'ya savaş ilan etti¹⁴⁶.

İtalya'nın Avusturya'ya savaş ilanından sonra İtilaf Devletleri Osmanlı Devletine de savaş açması için İtalya'ya baskı uygulamaya başladılar. Önce İtalya'nın Çanakkale Savaşı'na katılmasını istediler. Daha sonra, bütün cephelerde İttifak Devletlerine müşterek saldırı fikrini ortaya attılar. Fakat İtalya Osmanlı Devleti ile hemen savaşa girmek istemiyordu.

Zaman içinde gelişen olaylar, Osmanlı Devleti ile İtalya arasındaki ilişkileri bozdu. Akdeniz'de bulunan Mondello adlı bir İtalyan römorkörüne Osmanlı Devleti tarafından el konulması, İtalyanların Trablusgarp'ta uğradıkları yenilgiden Osmanlı Devletini sorumlu

¹⁴⁵ İsrail Kurtcephe, a.g.e., s. 237; Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914 – 1918, s. 117 -118.

¹⁴⁶ İsrail Kurtcephe, a.g.e., s. 239.

tutmaları, İtalyan vatandaşlarının Türkiye’den ayrılışlarında güçlüklerle karşılaşmaları, bununla birlikte İtalya üzerindeki artan İngiliz baskısı, Osmanlı Devleti ile İtalya ilişkilerini kopma noktasına getirir¹⁴⁷. Osmanlı Devleti’nin İtalya ile savaşa engel olmak için yapmış olduğu çabalar sonuç vermez. İtalyan devlet adamlarının çoğunluğu Osmanlı Devleti ile savaşa girmeyi istememelerine rağmen, Hariciye Nazırı Sonnino’nun ağırlığını koymasıyla İtalyan Hükümeti savaş kararı alır. İtalya, 20 Ağustos 1915 tarihinde Osmanlı Devletine savaş ilanı notası verir¹⁴⁸.

İtalya savaş ilan ettikten sonra, Osmanlı Devleti Çanakkale’ye ve adalara asker sevkine başladı. Fakat İtalya’nın Anadolu sahillerine herhangi bir taarruzu olmadı. Sadece İtalyan donanması Akdeniz ve Ege sahillerinde abluka uyguladı. Alman denizaltıları sebebiyle bunda da başarılı olamadı. İtalyanlarla kara savaşı sadece Trablusgarp’ta ve kıyı bölgesindeki belli başlı şehirlerde devam etti.

İtalya, Osmanlı Devleti’ne savaş ilan ettikten sonra, Osmanlı Meclisi toplanarak Ouchy Antlaşmasını feshine dair karar aldı. Trablusgarp vilayetini tekrar topraklarına kattığını ilan etti. Aylardır Şeyh Ahmet’in yanında bulunan ve İtalya ile savaş durumu olmadığı için kendilerini saklayan Nuri Paşa ve beraberindeki subay heyeti, savaş ilanından sonra faaliyetlerini açıktan yapmaya başladılar¹⁴⁹.

3- Nuri Paşa’nın Trablusgarp’a Gelmesi ve İngilizlere Karşı Mısır Batı Hududunda Harekâta Girişmesi

Alman kumandan ve kurmayları ile Enver Paşa ve Hafız Hakkı Bey’in İstanbul’da 15 Ağustos 1914 yılında yapılan konferansta, Osmanlı Devleti’nin yapabileceği hizmet ve hareketler kararlaştırılır. Almanlar, Osmanlı Ordusunun Süveyş Kanalına harekât yaparak, Kanalin kapatılmasını ve İngiliz Ordusunun burada tutulmasını isterler¹⁵⁰. Enver Paşa daha sonra Cemal Paşa’yı yanına çağırarak, Süveyş Kanalı istikametinde taarruz fikrini söyler. Maksudı; İngilizleri Mısır’da tutmak, Çanakkale’ye ve Avrupa Cephesine kuvvet sevk etmelerini önlemek ile Mısır’ı tekrar etkileri altına alarak İslam âlemindeki saygınlıklarını artırmaktır. Bu konu ile ilgili bazı ön hazırlıklara da başladığını söyler. Bu harekâtın yapılması için 4. Ordu Komutanlığını üzerine almasını ister. Cemal Paşa bu teklifi kabul

¹⁴⁷ A.g.e., s. 244.

¹⁴⁸ İsrâfîl Kurtcephe, a.g.e., s. 246- 247; Kemal Arı, a.g.e., s. 174.

¹⁴⁹ İsrâfîl Kurtcephe, a.g.e., s. 251.

¹⁵⁰ Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa**, Cilt 3, s. 154.

eder¹⁵¹. 4. Ordu'nun komutasını almak üzere 1914 Aralık ayı başlarında Şam'a gelir¹⁵². Cemal Paşa'nın bütün ümidi İngilizleri gafil avlayarak İsmailiye'yi ele geçirmek, daha sonra Mısırlı Vatanseverlerin isyanı ile koordineli olarak Mısır'ı ele geçirmektir¹⁵³.

Harbiye Nazırı Enver Paşa, Cemal Paşa'nın Süveyş Kanalı istikametinde yapacağı taarruzla koordineli olarak, İngiliz kuvvetlerini bölerek Kanal yönünde yapılacak taarruzun yükünü hafifletmek amacıyla Şeyh Ahmet'in de Sollum üzerinden Mısır'a taarruz etmesini de istiyordu¹⁵⁴. Şeyh Ahmet ve kuzeni Seyit İdris Mısır'a saldırma fikrine karşı idiler. Enver Paşa'nın emriyle, kardeşi Yüzbaşı Nuri Bey Afrika'daki kuvvetlerin başına komutan olarak görevlendirildi. Yüzbaşı Nuri'nin başlıca görevi Şeyh Ahmet'i Mısır istikametinde taarruz etmeye ikna etmek ve Trablusgarp'taki kuvvetleri emir ve komuta altına almaktır¹⁵⁵.

Yüzbaşı Nuri Bey, 15 Ağustos 1914 tarihinden beri İstanbul'da Harbiye Nezareti Makam Yaverliğini yapmaktadır¹⁵⁶. Enver Paşa tarafından Afrika Gruplar Komutanlığına görevlendirilen Nuri Bey, bir Yunan kaçakçı gemisiyle Şubat 1915'te Bingazi'nin Tobruk - Sollum arasındaki Defne kıyısına çıkar. Nuri Bey'in yanında Binbaşı Cafer el-Askeri ile mücahit lider Süleyman el-Baruni ve para olarak da 10000 altın bulunmaktadır¹⁵⁷. Olayın içinde olan Cafer el-Askeri hatıralarında, Nuri Bey ile birlikte Trablusgarp'a gidişlerini şu şekilde anlatmaktadır:

“ Daha önce bahsettiğim üzere Enver Paşa ile yakınlığım kişisel dostluk ve güvenden kaynaklanıyordu. Çünkü Almanya'da, Balkan Harbinde ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında birlikte resmi görevlerde bulunmuştuk. Üst düzey Alman komutanların benim hakkımda söylediği güzel şeylerden sonra hakkımdaki itimadı daha da artmıştı. Bana, Senusi

¹⁵¹ Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt 3, s. 157; İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912 -1922, Balkan- Birinci Dünya ve İstiklal Harbi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s. 131.

¹⁵² Muzaffer, (E. Miralay), **Büyük Harpte Mısır Seferi Çerçevesi İçerisinde Birinci Kanal Akını**, 92 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, Sayı: 33, İstanbul Askeri Matbaası, 1 Mart 1934, s. 12; Philip H. Stoddard, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁵³ Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt 3, s. 162.

¹⁵⁴ Philip H. Stoddard, **a.g.e.**, s. 81.

(Trablusgarp'ta imkânlar kısıtlı olduğundan, Şeyh Ahmet Mısır Batı Hududunda harekât başlayınca kadar, İngilizlerle dost geçinerek onlardan Sollum'a deniz yolu ile getirilen erzaktan yardım alıyordu. İngilizler de bu yardımı isteyerek yapıyorlardı. Bununla Senusi kuvvetlerinin Sollum'dan Mısır'a beklenen taarruzlarını önleyebileceklerini tahmin ediyorlardı. Hatta bunu emniyet altına alabilmek için Şeyh Ahmet'e bazı vaatlerde bulunuyorlardı. Bkz. **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı**, s. 812.)

¹⁵⁵ Philip H. Stoddard, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁵⁶ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

¹⁵⁷ **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı**, s. 111, 641. (Nuri Bey ile gelen Cafer el-Askeri beraberinde getirdiği Osmanlı Padişahı'nın fermanı ile Seyit Ahmet'e vezaret (Bakanlık) rütbesinin verildiğini duyurur. Seyit Ahmet bu rütbeyi az bulsa da kabul eder. Onun istediği Afrika'da Halife'nin vekili olmaktır. Bkz. **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı**, s. 641- 642.)

(Nuri Bey ile beraber gelen birçok subaydan birisi olan Cafer el-Askeri ve Nuri el Sait daha sonra Irak Başbakanı olmuştur. Bkz. Philip H. Stoddard, **a.g.e.**, s. 80.)

cephesinin desteklenmesinin ve bu kuvvetleri kullanarak İtilaf devletlerine ait güçlerin mümkün olduğunca parçalanmasının zaruri olduğunu söylediler. Enver Paşa'nın, Osmanlı Ordusunun gayretli subaylarından biri olan kardeşi Nuri Bey de Senusi'nin talebi üzerine Kuzey Afrika'ya gitmeye istekli görünüyordu. Böylece, ne olursa olsun Senusi'ye gitmeye karar verdik. Bu kararı, ulaşımın kesildiğini ve oraya varmanın güç olduğunu bile bile verdik. Çünkü bütün denizler İtilaf devletlerinin kontrolü altındaydı. Mısır'a giden karayolları da Süveyş Kanalı'na yerleşen İngiliz kuvvetleri tarafından kesilmişti. Böyle bir işe girişmek, birçok tehlikeyi ve başarısızlığı göze almak demektir. Bu yüzden, hedefimize ulaşmak için en iyi yolun ne olduğunu düşünürken, o dönemde tarafsız durumda bulunan ve Kaiser II. Wilhelm'in akrabası olan Kral Kostantin'in etkisiyle Almanlara katılma eğilimi gösteren Yunanistan'a gitmeye karar verdik. Nuri Bey ile gerekli hazırlıkları yapıp yeteri kadar resmi yazı ve parayı da yanımıza alarak 5 Aralık 1914'te İstanbul'dan Atina'ya doğru yola çıktık. Yanımızdaki belge ve paraların Bulgar ve Yunan gümrüklerinde ele geçirilmemesi için, Yunanistan'ın başkenti Atina'da bulunan Osmanlı Ortaelçiliğine giden diplomatlar sıfatıyla yola çıkmıştık. Atina'da bizi Osmanlı Ateşesi karşıladı ve işlerimizi yoluna koymamız için hatırı sayılır bir yardım yaptı. Sonra Pire'deki Osmanlı elçisiyle bağlantı kurduk ve Muhyiddin Şatilla isimli Beyrutlu bir silah kaçakçısıyla anlaştık. Anlaşmamıza göre, Sadeddin Şatilla'nın kardeşi olan bu kaçakçı, üç bin Osmanlı altını karşılığında bize küçük bir gemi satacak, sonra bu gemiyle bizi Afrika sahiline ulaştıracak, işi bitince de ödül olarak gemi tekrar kendisinin olacaktı.

Yunanistan'da kaldığımız sırada son derece düşük fiyatla bir miktar silah ve mühimmat almaya muvaffak olduk. Bunlar Balkan Harbinde Yunanlılar tarafından ele geçirilmiş olan Türk askerlerine ait silahlardı. Geceleyin, yolda ve gideceğimiz yerde ihtiyaç duyacağımız mallarla gemiyi doldurmaya başladık. Hiçbir gümrük memuru bizi rahatsız etmedi. Gemiye doldurduktan sonra Girit adasına doğru yola çıktık, oradan Tobruk ile Sellum arasındaki bir yer gidecektik. Deniz dalgalı olduğundan yaklaşık bir hafta kadar Girit adası yakınlarındaki küçük ve terk edilmiş bir adaya sığınmak zorunda kaldık. Bu yolculukta yanımızda bulunanlardan biri, Enver Paşa'nın Trablusgarb'da olduğu dönemlerde büyük hizmetleri geçen Bingazi eşrafından Muhammed el-Cabânî Bey'di. Yanımızda ayrıca, Nuri Bey'in arkadaşlarından olan ve bu görevde gönüllü olarak bize katılan Hacı Kâmil el-Bundukî Efendi de vardı.

Sellûm'un yaklaşık yirmi kilometre batısına düşen bir yerden Derne sahiline çıktık ve bu bölgeye yerleşmiş bulunan Menfe aşiretine konuk olduk. Büyük es-Seyyid Ahmet es-Senûsî'ye bir haberci gönderip geldiğimizi bildirdik. İki gün sonra Sellûm'a üç mil uzaklıktaki

*Bir-i Vâir'e doğru yola çıktık. Bir-i Vâir, Sellûm Kalesi'ne bir mil ötede çadır kuran Seyyid Ahmed es-Senûsî'nin karagâhı olarak kullanılıyordu.*¹⁵⁸''

Yüzbaşı Selahattin Bey hatıralarında 22 Aralık 1914 günü öğleden sonra saat 14.00'te Haydarpaşa'dan kalkan ve Halep'e giden, Beşinci Kuvve-i Seferiye karargâhını taşıyan özel trende Enver Paşa'nın kardeşi ve Halil (Kut) Bey'in yeğeni Yüzbaşı Nuri Bey'in de bulunduğunu; hatta kendilerine tepeden baktığını, bu üslupla konuştuğunu ve Trablusgarp'taki kahramanlıklarını anlattığını yazmaktadır. Nuri Bey'in Halep'te kendilerinden ayrılarak Trablus'a gittiğini belirtmektedir¹⁵⁹. Fakat daha sonraki yolculuğu hakkında bilgi vermemektedir. Halep'ten sonra Suriye sahillerinden bindiği bir Alman denizaltısı ile de gitmiş olabileceği değerlendirilebilir. Ayrıca, Cafer el- Askerî'nin belirttiği 5 Aralık 1914 tarihi ile de uyumsuzluk bulunmaktadır. Lawrence de, “*Seven Pillars of Wisdom*” adlı eserinde Cafer el-Askerî'nin Libya'ya bir denizaltı ile gittiği şeklindeki söylentiye yazmaktadır¹⁶⁰. Fakat Nuri Bey'in Trablusgarp'a gidişi ile ilgili tam ve doğru bilginin, faaliyetin içinde olan Cafer el – Askerî tarafından verildiği değerlendirilmektedir.

Yüzbaşı Nuri Bey'in, emrindeki subaylar Mısır, Habeşistan ve Sudan'a gönderilmiştir. Bunların görevi oradaki Müslümanları cihada davet etmektir. Ayrıca, Mısır'da Nil üzerindeki su depoları, baraj ve mahzenleri havaya uçurarak, Nil'in mecralarını değiştirmek gibi gizli görevleri de vardır. Afrika Grupları Komutanı olarak Nuri Bey'in sorumluluk sahasına Fransız müstemlekeleri olan Tunus, Cezayir ve Fas'da bulunan Müslümanlarla meşgul olmak da dâhildir¹⁶¹.

Nuri Bey'in Sollum'a çıktığı tarihlerde Çanakkale Savaşı da yeni başlamış; Doğuda Sarıkamış Harekâtı ve Cemal Paşa'nın yaptığı Birinci Kanal Harekâtı¹⁶² başarısızlıkla sonuçlanmış, İkinci Kanal Harekâtı'nın hazırlıklarına başlanmıştır.

¹⁵⁸ Cafer el- Askerî, **İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli**, (Hazırlayan: Necdet Fethi Safvet, Tercüme: Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 40, 41. (Sellûm'un yaklaşık yirmi kilometre batısına düşen bir yerden “Defne” sahiline çıktık, diye yazılması gerekirken Derne sahili yazılmıştır. Derne, Tobruk'un da batısında olduğundan burası olması imkânsızdır. Defne sahiline çıkıldığını Gnkur. Yayını da yazmaktadır. Bu nedenle Defne sahilinin doğru olduğu değerlendirilmektedir. Bkz. **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekâtı**, s. 111, 641.

¹⁵⁹ İlhan Selçuk, **a.g.e.**, s. 106 -108, 367 -368 (Beşinci Kuvve-i Seferiye Enver Paşa'nın 13 Aralık 1914 tarihli emri ile kurulmuş tümen gücünde birliktir. Komutanı Yarbey Halil (Kut)'dir. Tümenin görevi, Sarıkamış taarruzu ile koordineli olarak İran üzerine yürüyerek, buradaki Rus kuvvetlerini mağlup etmek ve İran'ı Ruslardan kurtarmaktır. Fakat birlik bu görevini yapamamış, Sarıkamış taarruzunun başarısız olmasından sonra Rusların taarruzunu durdurmaya çalışmıştır. Bkz. İlhan Selçuk, **a.g.e.**, Birinci Kitap, s. 105, 106, 120.)

¹⁶⁰ Cafer el-Askerî, **a.g.e.**, s. 46.

¹⁶¹ Samih Nafiz Tansu, **a.g.e.**, s. 118- 119.

¹⁶² Birinci Kanal Harekâtında Cemal Paşa, hazırlıklarını bitirdikten sonra, 16.000 kişilik kuvvetiyle 14 Ocak 1915 tarihinde Süveyş Kanalı istikametinde ileri yürüyüşüne başlar. 1 Şubat'ta Kanalin Doğusunda toplanılır.

Cemal Paşa hatıralarında harekât planını şu şekilde açıklar:

“2 -3 Şubat gecesi Merkez Kolu ile İsmailiye'ye bir baskın hücumu yapılmasına karar verdim. Sağ cenah kuvveti Kantarya'ya, Sol cenah kuvveti de Süveyş'e aynı zamanda birer nümayiş baskını icra edeceklerdi. O

Seyit Ahmet Birinci Kanal Harekâtı esnasında Mısır'a doğru İngilizlere taarruz etmemiştir. Fakat İngilizler, Alman ve Osmanlı Genelkurmaylarının niyetlerini sezinlediğinden, Şeyh Ahmet'in de Sollum yakınlarında 2000 mücahidi toplamasından kuşkulunmuşlar ve Binbaşı Royle'yi Şeyh Ahmet'in yanına göndermişlerdir. Şeyh Ahmet her ne kadar İngilizlere karşı kötü niyeti olmadığını temin etmiş ise de İngiliz Kumandanlığı bu bölgedeki garnizonlarını takviye etmiştir. Hatta İngilizler Mayıs 1914'te Hac yapmaya giden Seyit İdris'in (Seyit Ahmet'in amcaoğlu, daha sonra Libya Kralı) Şubat 1915'te memleketine dönüşünde özel bir motorla Sollum'a götürüp yolculuğunu kolaylaştırmışlardır¹⁶³.

Nuri Bey, Sollum limanına çıktıktan sonra hemen, aynı bölgede bulunan Bir-i Vaar'daki Seyit Ahmet'in karargâhına gider. Cafer el- Askerî ile beraber, İngilizler öğrenmesin diye Seyit Ahmet ile görüşmelerini gece vakti yaparlar. Yaptıkları bu gizli görüşmelerde, Nuri Bey ve Cafer el- Askerî, Seyit Ahmet'i sakinleştirmek için birçok mevzudan bahsederler. Fakat Seyit Ahmet her zaman şüpheli davranır ve geleceğinden endişe eder¹⁶⁴. Görüşmelerin amacı, yapılacak olan İkinci Kanal Harekâtı'nda Seyit Ahmet'i İngilizlere karşı taarruza ikna etmektir¹⁶⁵. Bu suretle İngilizlerin Çanakkale ve Avrupa Cephelerine kuvvet kaydırmaları önlenmiş olacaktır.

sırada Mısır vatanseverleri de bu Osmanlı Ordusu'nun İsmailiye'yi zaptetmiş olmasından cesaret alarak umumi ihtilale teşebbüs edecek olurlarsa, işte hiç ümit edilmeyen bir zamanda en iptidai vasıtalar ve pek az bir kuvvetle Mısır'ın kurtarılması meysur olmuş olurdu." Bkz. Cemal Paşa (Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı), **Hatıralar**, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selekt Yayınları, İstanbul, 1959, s. 170.

2 / 3 Şubat 1915 gecesi planlanan taarruz, ancak 3 Şubat sabahı güneş doğduğunda başlar. İngilizler su üstündeki ve karşıya geçen birlikleri topçu ve makineli tüfek ateşiyle şehit ederler. Bir kısmını esir alırlar. Dubaları ve tombazları batırırlar. Birinci Kanal Harekâtında Türk Kuvvetleri 1000 şehit 2000 yaralı ve 150 esir verir. Cemal Paşa 4 Şubat günü birlikleri geriye çeker. Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa Cilt 3** s. 166 -168; Emekli Miralay Muzaffer, **a.g.e.**, s. 46- 47.

Kanal Harekâtı ile ilgili düşüncelerini Liman von Sanders, " Türkiye'de Beş Sene" adlı eserinde şöyle anlatmaktadır:

" Mısır Seferi işi Ağustos sonlarında Enver'in yanında yapılan bir toplantıda konuşuldu. Bu toplantıda büyük rütbeli Türk ve Alman kara ve deniz zabıtları bulundu. Türkiye harbe girerse Mısır'a karşı bir hareketin lüzum ve faideleri mevzuu üzerinde münakaşalar oldu. Gariptir ki, buna en çok inanan Şoşon ve arkadaşlarıdır. Benim bu işi havsalam almıyordu. 17 Eylülde Alman Büyük Erkânıharbiyesi " Müşterek menfaatimiz için bu hareket yapılacaktır!" emri ile beni de susturdu." Bkz. Emekli Miralay Muzaffer, **a.g.e.**, s. 38.

Fon Kres'de Kanal Harekâtını şu şekilde yorumlamıştır.

" Türk Kuvve-i Seferiyesi tarihte benzeri olmayan bir hareket yapmıştır. Birçok güçlüklerle ve yokluklara katlanmıştır. Karşısında büyük kuvvetler tutulmuştur. Asıl projede Mısırın zaptı mevzuu bahis bile olmamıştı. Bu düşünce Cemal Paşa'nın müfekkiresinden doğmuştur. Kum fırtınası ve Arap askerindeki isteksizlik, geçidi akim bırakmıştır. Bu akın beklenen neticeyi vermemişse bile, büyük kuvvetler ve ağır topraklar çölin geçilmesi, İngilizleri büyük kuvvetlerle Mısır'ı müdafaaya mecbur etmiştir." Bkz. Emekli Miralay Muzaffer, **a.g.e.**, s. 39.

¹⁶³ Celal Tevfik Karasapan, **a.g.e.**, s. 224.

¹⁶⁴ Cafer el- Askerî eserinde, Senusi kuvvetleri için tek kaynak olan Mısır yolunun kapanmaması için Seyit Ahmet'in, İngilizlerle iyi ilişkiler içinde olmak ve bu durumda iki zıt taraf olan İngilizler ve Osmanlıları idare etmek zorunda kaldığını; buna rağmen şüphesiz desteklediği tarafın Osmanlılar olduğunu yazmaktadır. Bkz. Cafer el- Askerî, **a.g.e.**, s. 41, 45.

¹⁶⁵ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 111.

Yüzbaşı Nuri Bey'e Araplar üzerinde etkisinin daha fazla olmasını sağlamak amacıyla, Padişah fermanı ile önce 16 Mayıs 1331 (29 Mayıs 1915)'de Mirlivalık rütbe ve yetkileri; daha sonra 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915)'de yaverlik kordonunu taşıması dâhil Fahri Ferik rütbesi ve yetkileri verilir¹⁶⁶.

Yüzbaşı Nuri (Nuri Paşa) beraberinde getirdiği harp silah, araç ve gereçleriyle Senusi ordusunun yeniden teşkiline başlar. Ateş gücüne önem verilerek ağır makineli tüfek ve topçu birlikleri kurulmaya başlanır. Nitekim 31 Mayıs 1915'te birer subay komutasında üç tüfekli bir ağır makineli tüfek kıtası ve 13 Haziran 1915'te de dört toplu bir dağ bataryası (109 mevcutlu) teşkil edilerek muharebeye hazır hale sokulur. Bu arada Cafer el-Askeri örgütlenmeye gerekli olan subay ve bazı harp silah araç ve gereçlerini getirmek üzere Suriye kıyılarına gider ve tekrar Bingazi'ye döner. Beraberinde getirdiği silah ve malzeme ile Yüzbaşı Emin komutasında bir piyade Numune Taburu teşkil edilir. Seyit Ahmet'in izniyle kurulan bu tabura elde mevcut birkaç Türk eri de öğretmen olarak verilir¹⁶⁷.

Numune Taburu'nun dışında kalan kuvvetlerin tamamı yerli halktan meydana geliyordu. Birliklerin başında subaylar ve kabile reisleri veya onların çocukları bulunuyordu. Askeri eğitim Türk Ordusundaki gibiydi. Emirler de Türkçe veriliyordu¹⁶⁸.

(Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Bey, Büyük Şeyh'in (Şeyh Ahmet) zayıf yanlarını biliyordu. Onun benliğindeki para sevgisi ve güçlü olma isteği Türklerin hilelerine inanmasında kolaylık sağlıyordu. Mısır'ın zenginliğinin çekiciliği de ona düşman olma kararını verdirdi. Bkz. W. T. Massey, < Official Correspondent of London Newspapers with The Egyptian Expeditionary Force >, **The Desert Campaigns**, < With Illustrations from Drawings by James McBey >, < Official Artist with the Egyptian Expeditionary Force >, The Knickerbocker Press, New York, 1918, s. 133.)

¹⁶⁶ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**; **Kazım Orbay Arşivi** KO B. IV-37; İsrail Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 250

¹⁶⁷ **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı**, s. 111, 642.

(Nuri Paşa, Bir-i Vaar'a vardktan iki ay sonra, Seyit Ahmet tarafından Osmanlı Hükümeti'nin kendisini mali ve askeri açıdan desteklemesi için ısrarlı isteklerine maruz kalır. Seyit Ahmet, aksi halde hiçbir eylemde bulunmayacağını, özellikle de İngilizlerle mücadeleye girmeyeceğini belirtir. Bu durumun Enver Paşa'ya derhal haber verilmesi gerekmektedir. Zira Doktor Abdüsselam gibi bazı Trabluslu subaylar Nuri Paşa ve diğer Türk subaylarını İngilizlere teslim etmesi için Seyit Ahmet'i ikna etmek üzeredir. Vaziyet son derece nazik olduğundan, Nuri Paşa ve Cafer el- Askerî, birlikte uzun uzun düşünürler. Osmanlı Hükümeti'nin Senusi hakkında kesin tavrını belirleyebilmesi için bu haberleri Türkiye'ye ulaştıracak subay olarak Cafer el- Askerî gönüllü olur. Hacca giden Senusi tarikatına mensup biriymiş gibi yanına verilen iki kişi ile beraber, önce Mısır'ın İskenderiye şehrine, sonra da Suriye'nin Yafa şehrine gider. Buradan Kudüs'e geçerek durumu Cemal Paşa'ya anlatır. Gerekli olan yardımı Cemal Paşa'nın verdiği emirler sayesinde Halep ve Beyrut valilerinden temin eder. Bu arada İstanbul ile haberleşir. Yardım yapılacağı teminatlarını alır.

Cafer el- Askerî temin ettiği silah, malzeme ve erzakı bir yelkenliye yükleyerek, Beyrut'tan hareket eder. Alanya'ya varır. Buradan hareketle Rodos ve Girit adalarını sağına alarak, Sellum'un batısındaki Port Süleyman'a varır. Nuri Paşa ile görüşür. Yardım malzemelerini ve Enver Paşa'nın telgrafını verir. Telgrafta yardım için denizaltı tahsis edileceği yazmaktadır. Cafer el- Askerî sonra Seyit Ahmet ile görüşür. Osmanlı Hükümetinin ve özellikle Enver Paşa'nın kendisi hakkında iyi niyetlerini ikna edici bir dille anlatır. Enver Paşa'nın kendisine önem vermemiş olsa kardeşini hizmetine göndermeyeceğini söyler. Her şeye rağmen Seyit Ahmet'i, elindeki güçlerle İtalyanlara, Fransızlara ve İngilizlere karşı savaşmaya yetmediğini bildiğinden, endişeli ve şüphe içinde görür. Bkz. Cafer el- Askerî, **a.g.e.**, s. 47- 52.)

¹⁶⁸ Cafer el- Askerî, **a.g.e.**, s. 44.

Bingazi’de bu hazırlıklar devam ederken İstanbul’da Teşkilat-ı Mahsusa’dan kurulan mürettep bir piyade taburu (üç piyade bölüğü, bir ağır makineli tüfek takımı, bir istihkâm takımı), bir Alman denizaltısı (U -35) eşliğinde olmak üzere, iki yelkenli gemi ile Bodrum’dan Trablusgarp’a 19 / 20 Ekim 1915 tarihinde hareket ettirildi. Kafiye, Akdeniz’de maceralı bir yolculuktan sonra nihayet 22 Ekim 1915’te Sollum batısında karaya çıktı. Tabur ertesi gün buradan Sollum yakınlarında Bir-i Vaar yöresinde bulunan Senusi ordugâhına intikal etti. Yüzbaşı Nuri Bey (Nuri Paşa) 24 Ekim’de tabur subaylarını Senusi lideriyle tanıştırdıktan sonra onlarla yaptığı görüşmede “ Burada komutan olarak yalnız kendisi olduğu ve emirlerinin aynen uygulanmasını” istedi. Türk subaylarının yaptığı çalışmalar sonucunda, Bingazi’deki Senusi kuvvetleri Genel Komutanlığa bağlı dokuz piyade ve bir menzil komutanlığından ibaret bir kuruluş haline getirildi. Mısır Ordusundan, 17 ve 21 Kasım 1915 tarihlerinde toplam sayısı 81 kişi olan hecinsüvar birliği de katıldı. Çeşitli tarihlerde gelen subay ve astsubaylar, kabilelerden teşkil edilen birliklerin başına getirildi. Ayrıca Seyit Ahmet’in koruyucusu olarak da 150 kadar siyahî silahlı köle ile yaklaşık olarak 200 mücahit bulunuyordu. Bunlardan başka cephane ihtiyacını karşılamak üzere günde 1000 fişek yapabilen bir de küçük fabrika vardı¹⁶⁹.

Sonuçta, Bingazi bölgesinde, Senusi kuvvetlerinin toplam mevcudu 10.000 kadardı. Trablus bölgesinde örgütlenme parasızlık yüzünden zor şartlarda yapıldığından, kuvvet miktarı daha azdı. Düzenli birkaç bölük, iki top, jandarma ve yerli kuvvetlerden ibaretti¹⁷⁰.

Sollum bölgesinde İngiliz kuvveti olarak, Yarbay C. L. Snow komutasında kıyı koruma birliği bulunmaktaydı. Bu birliğin görevi Mısır batı sınırını korumak ve Senusilerin hareketlerini kontrol etmektir¹⁷¹. Sollum doğusunda Bakkak ve Sidi Barani’de birer küçük İngiliz kuvveti vardı. Senusilerin düşmanca tavırlarından sonra İngilizler Mısır Batı Hududundaki kuvvetlerini merkez Matruh olmak üzere iki tugaylı bir tümen seviyesine çıkardılar. Ocak 1916’dan itibaren Nil batısındaki vahalar da Senusiler tarafından tehdit edilmeye başlayınca, İngilizler buradaki kuvvetlerini takviyeli bir tugay seviyesine çıkardılar¹⁷².

¹⁶⁹ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 111- 112, 642. (Seyit Ahmet, kendisini tam güvende hissetmediğinden Yüzbaşı Emin komutasındaki Numune Taburunu kendi ordugâhına aldığı gibi adamlarından birini de bu taburun komutan yardımcılığına atadı. Bundan başka Cafer el-Askeri’ye de paşalık rütbesi vererek onu Yüzbaşı Nuri’ye karşı elinde tutmak istedi. Bkz. A.g.e., s. 111, 642.)

¹⁷⁰ A.g.e., s. 114, 115.

¹⁷¹ George Macmunn – Cyril Falls, **History of The Great War – Military Operations Egypt and Palestine (From The Outbreak of War with Germany to June 1917)**, The Battery Press, Nashville - Tennessee, 1996. (Orjinal Basımı, Londra, 1928.), s.104; Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 117.

¹⁷² Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 117 -118.

İtalyanların kuvveti ise, 1911 – 1912 Osmanlı İtalyan Savaşında 100.000 mevcutlu iki kolordu halinde iken, Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla bir kısım kuvvetlerini Avrupa’da Avusturya Cephesine kaydırıldığından Trablusgarp ve Bingazi cephelerinde toplam 60.000 kadar bir kuvveti bulunuyordu¹⁷³.

Şeyh Ahmet, Sollum yöresindeki ordugâhında bir yandan Türklerle işbirliği yaparak kuvvetlerini hazırlarken, diğer yandan İngilizlerle bağlantısını sürdürmeyi devam ediyordu. İngilizler Yüzbaşı Nuri’nin (Nuri Paşa) Seyit Ahmet’in yanına gelmesinden sonra büyük bir kuşku içine düşmüşlerdi. Nuri Bey’de Seyit Ahmet’i bir an önce İngilizlere saldırmak için ikna etmeye çalışıyordu. Enver Paşa’da bu konuda acele ediyordu. İtalyanlara karşı harekâtı idare etmek ve Tunus sınırındaki kabileleri organize etmek için görevlendirdiği Yarbey Musa ile Seyit Ahmet’e mektup gönderdi. Fakat Seyit Ahmet, kuvvetlerinin az olduğunu ve İngilizlerden yiyecek aldığını, hazır olunca İngilizlere taarruz edeceğini Yarbey Musa’ya söyledi¹⁷⁴.

Bu arada Almanlar da boş durmuyorlardı. Trablusgarp’a gönderilen Alman ajanı Manisman (Kuzey Afrika Konsolosu), Senusileri İngilizler üzerine taarruz ettirmek için şeyhler üzerinde faaliyetlerine devam ediyordu. Hatta Almanlar, Şeyh Ahmet’e Mısır ele geçtiğinde buranın sultanı olması yönünde destek vermişler; para, silah ve cephane yardımı yapmışlardır. Enver Paşa, Almanların desteğini alan Senusilerin bağımsız bir devlet kurmalarından korktuğu için kardeşi Nuri Paşa’dan Almanlarla Senusilerin irtibat kurmalarına engel olmasını istemiştir¹⁷⁵.

¹⁷³ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 119 -120.

¹⁷⁴ A.g.e., s. 642 -643.

(Cafer el- Askerî, yardım için Suriye’ye giderken Süveyş Kanalı etrafındaki İngiliz Ordusunun gücünü bizzat görmesine rağmen, yine de Mısır halkının kendilerine katılacağını, İngilizlere isyan edeceklerini ve Mısır içine sızacak küçük grupların çete savaşları yaparak düşman kuvvetlerini meşgul edeceğini ummaktadır. Cafer el-Askerî, Seyit Ahmet’e böyle bir mücadeleyle uluslararası kamuoyu tarafından kendisinin tanınacağını telkin etmektedir. Seyit Ahmet’i gayrete getirmek için Kur’an’dan ayetler okumaktadır. Bkz. Cafer el- Askerî, a.g.e., s. 53.)

¹⁷⁵ İsrail Kurtcephe, a.g.e., s. 252.

(Türk ve Alman Karargâhlarınca alınan karara göre, Almanların Trablusgarp’ta kendi hesaplarına değil, Osmanlı Hükümeti hesabına çalışmaları gereği üzerinde durulmuştu. Bu husus, Enver Paşa’nın Nuri Paşa’ya yazdığı mektupta da şöyle belirtilmiştir:

“ Trablus’ta Bingazi’de çalışmak üzere oralara gelen Alman ve Avusturyalı memurlar emriniz altındadır. Vereceğiniz yönerge dışında çalışan, maksatlar güden kimseleri, bulundukları yerlerden dışarı çıkarabilirsiniz. Bunlar hiç bir suretle Seyit Ahmet ile direkt temasta bulunamazlar ve onun Alman İmparatoru vesaire ile ilişki kurmasına aracı olamazlar. “

Her iki tarafça alınan karara rağmen Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesi ve kutsal savaşın ilanından sonra bile Almanlar Trablusgarp ile ilişkilerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Manismann’a ait olup, sonradan ele geçen raporda ; “Araplar Arap olarak kalacaklardır. Çünkü Almanya güçlü ve Alman İmparatoru Arap’tır.” sözleri onların Trablusgarp üzerindeki gerçek niyetlerini açıkça ortaya koymaktadır. Bkz. Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 36 -37.)

Nuri Paşa, İngilizlerin Mısır'daki askeri noktalarına saldırmak amacıyla küçük birlikler oluşturmaya düşünüyordu. Seyit Ahmet ise İngilizlere saldırmama taraftarıydı. Arap kabile önderlerine ve subaylara gönderdiği gizli ve kesin bir emirle, merkez karargâhından Nuri Paşa tarafından gönderilen emirlere uymamalarını istedi. Fakat bir taraftan da, aralarındaki bağın kopmasından ve bu yüzden Osmanlı Ordusunun yardımının kesilmesinden korktuğu için, Nuri Paşa ile iyi geçinmek istiyordu¹⁷⁶.

Nuri Paşa, Cafer el-Askeri ve Süleyman el-Baruni 1915 yılının yazında Şeyh Ahmet'in İngilizlere karşı taarruz etmesi için ikna etmeleri sonuçsuz kalınca; Cafer el-Askeri, Şeyh Ahmet'in çadırını havaya uçurmayı ve olayı Senusi tarikatının düşmanlarına yıkarak yerine daha ılımlı bir lideri geçirmeyi dahi düşündü. Şeyh Ahmet kendisine yönelik komploları haber aldıktan sonra Süleyman el-Baruni dâhil birçok kişinin tutuklattı. Mısır'a saldırı başlayınca da serbest bıraktı¹⁷⁷. Fakat Nuri Paşa ve beraberindeki Türk mücahit subaylar, Senusilerin bir an önce İngilizlere karşı harekete başlamalarını istiyorlardı. Bu istek ve telkinlerin neticesi olarak Trablusgarp ile Mısır hududunda İngilizlerle Senusilerin arasını açabilecek nitelikte bazı olaylar geçmeye başladı. Şöyle ki; 17 Ağustos 1915 Salı günü Sollum'un kuzey -batısındaki Merise limanına gelen bir İngiliz denizaltısından gönderilen ve kıyıya gelmekte olan sandala açılan ateş sonucu bir İngiliz eri ölür, denizaltıdan açılan ateşle de bir kaç Arap mücahit yaralanır. İngilizler, olayla ilgili açıklama isterler. Seyit Ahmet'in verdiği cevaba da ilişkilerin bozulmaması için inanır gibi görünürler¹⁷⁸.

İngilizlerin kuşkularını artıran diğer olaylar ise, Senusi kuvvetlerinin Sollum'daki kale çevresinde gece eğitimleri yapmaları, ellerine Seyit Ahmet'in imzası bulunan Arabistan ve Hindistan'daki Müslümanlara gönderdiği Cihat bildirilerinin geçmesi olmuştur. İngilizler bu sıralarda Mekke Şerifi ile görüşmeler yaptıklarından, Arapların düşmanlığını çekmemek için Seyit Ahmet ile ilişkilerini bozmamışlardır. Ekim 1915'te Çanakkale Savaşı ile ilgili İngilizlerin çıkardığı lehte yayınların olabileceği ihtimaline karşı Türk subayları, yerli

¹⁷⁶ Cafer el- Askerî, **a.g.e.**, s. 58.

¹⁷⁷ Philip H. Stoddard, **a.g.e.**, s. 8.

¹⁷⁸ İngiliz denizaltısı kıyıya yaklaşırken, Manismann adlı Alman da o gün orada bulunuyordu. İngiliz denizaltısından bir sandal içindekilerle kıyıya doğru gelirken Manismann beyaz bayrak sallayarak ve İngilizce bağırarak sandalı çağırır. Araplar da elleriyle işaret ederler. Kıyıya yanaşmış olan sandal birdenbire geri dönünce kıyıda sandala, özellikle denizaltıya ateş açılır. Denizaltı da makineli tüfeği ile karşılık verir. Denizaltı Komutanının Çanakkale'de Mesudiye zırhlısını torpilleyen Yüzbaşı Norman Holbrooke olduğu öğrenilir. İngilizler Seyit Ahmet'ten olayın açıklamasını istemişler; Seyit Ahmet'te denizaltının İtalyanlara ait olduğu sanıldığını ve olaya üzüldüğünü belirtmiş, İngilizler iyi ilişkilerin bozulmaması için açıklamaya inanır görünmüşlerdir. Bkz. **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı**, s. 643- 644.

Macmunn eserinde Holbrooke'nin rütbesini teğmen; sandalın geri dönüşünün sebebini, silahlı mücahitlerin ve Avrupalı dediği Almanların, yaklaşınca yakından görülmesi olarak yazmaktadır. Ayrıca, görüşmeye gelen Albay Snow, ellerinde Şeyh Ahmet'e ait Cihat bildirileri olmasına rağmen, Mekke Şerifi ile görüşmeler yaptıklarından ve Arap âleminin düşmanlığını kazanmamak için, Şeyh Ahmet'e inanır görünmüşlerdir. Bkz. Macmunn-Falls, **a.g.e.**, s. 104 -105.

askerlerden kurdukları 15- 20 kişilik ekiplerle, iki gecede bir Sollum'daki İngilizlerin Mısır ile olan telefon ve telgraf bağlantısını kesiyorlardı. Bu hareketler gece yarısından sonra, Seyit Ahmet'ten saklı yapılıyor ve gün geçtikçe artıyordu. İngilizler bu olayları şikâyet ve protesto ediyorlardı. Fakat Cafer el-Askerî'nin Seyit Ahmet'e yalvararak, ağlayarak ellerini öpmesi, Ayet ve Hadisler okuması neticesinde Seyit Ahmet'in yumuşaması ile geçiştiriliyordu¹⁷⁹.

Kasım 1915'te olaylar ilişkilerin daha da gerginleşmesine sebep olur. İlk hafta içinde bir Alman denizaltısı tarafından Tara adlı İngiliz kruvazörü ile Moorina adlı nakliye gemisi Sollum açıklarında batırılır. Kurtulan personel kıyıya çıkarılarak, Senusi kuvvetlerine teslim edilir. İngilizler olayı şiddetle protesto ederler. Seyit Ahmet yine olaydan haberi olmadığını söyler. İngilizler barışın korunması için resmi olarak görüşme yaparlar. Seyit Ahmet'e para karşılığı Türk subaylarını dağıtması önerisini sunarlar. Fakat başarılı olamazlar. Alman denizaltılarının sahil boyunca bu faaliyetleri de Senusilerin tavrını cesaretlendirir. Bu arada Alman denizaltıları da boş durmazlar. 6 Kasım 1915'te iki Mısır sahil koruma botuna saldırırlar. Abbas adlı bot batar, Nuhr-el-Bahr adlı bot ise hasar görür¹⁸⁰.

İngilizler meydana gelen olaylardan gelecekte Senusilerle çatışmanın kaçınılmaz olduğunu anlarlar. Sınırdaki bazı tedbirler alırlar. Sollum'daki kuvvetlerini taviye ederler. Karakolları ve General A. Wallace komutasındaki kuvvetleri Matruh'ta toplarlar. Bölgeyi top ve uçakla takviye ederler¹⁸¹.

Nuri ve Cafer Paşa'lar Seyit Ahmet'i İngilizlere karşı savaşmaya ikna edemeyince, işi oldubittiye getirmek için Sollum'un 77 km. doğusundaki Sidi Barani'ye Seyit Ahmet'ten habersiz baskın düzenlemeye karar verirler. Bu iş için Numune taburundan Trabluslu Teğmen Ahmet Muhtar Efendiyi, beraberinde Bingazi Zaviyesi Şeyhi ve Seyit Ahmet'in yakın çalışma arkadaşlarından Seyyid el- Îsevî'nin oğlu Seyyid Ebi'l Kasım'ı ikna ederek görevlendirirler. Teğmen Muhtar Efendi müfrezesiyle 21 Kasım 1915'te yola çıkar. 22 Kasım'da baskını başarılı bir şekilde icra eder. Buradaki İngiliz kuvveti Matruh'a çekilir. Bu baskından telaşa düşen İngilizler, Binbaşı Rovel'i Seyit Ahmet'e gönderirler. Rovel şimdiye kadar meydana

¹⁷⁹ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 643- 644.

¹⁸⁰ Macmunn – Falls, a.g.e., s.106; Massey, a.g.e., s. 133.

(Tara ve Moorina gemilerinden kurtulanlar, Senusi kuvvetlerince toplanıp iç bölgelere sevk edilir. Kıt olan imkânlarla yardım edilmeye çalışılır. İngiliz Sahil Güvenlik Komutanı Albay Snow, Seyit Ahmet'e müracaat ederek adamların teslim edilmesini ister. Fakat Seyit Ahmet tarafsızlığın gereği olarak bu isteği kabul etmez. Sadece kendilerine yiyecek, elbise ve bir miktar çadır gönderilmesini ister. Yakınlarıyla haberleşmelerinde kolaylık sağlanacağına söz verir. Bkz. Cafer el- Askerî, a.g.e., s. 58.)

¹⁸¹ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 646; Macmunn – Falls, a.g.e., s. 107.

gelen olayları ve en son Sidi Barani'ye yapılan baskını anlatır. Senusi askerlerinden kurulu bölüğün halen orada bulunduğunu anlatır, sebebini sorar¹⁸².

Kendisinden habersiz yapılan bu faaliyetlere sinirlenen Seyit Ahmet Binbaşı Rovel'e bunların kesinlikle önüne geçileceğine söz verir. Nuri ve Cafer Paşalarla Numune Tabur Komutanını yanına çağırır ve azarlar. Onur kırıcı davranış karşısında Nuri Paşa memleket menfaatini dikkate alarak bir şey yapmaz ve sineye çeker. Senusi lideri kendisinden habersiz bu tür hareketlerin yapılmaması konusunda uyarılarda bulunmak üzere bütün subay ve erlerin toplanması için silah başı borusu çaldırır. İngilizler bu hareketin Senusiler Solluma saldıracak diye algılarlar. Sollum'u başaltırlar, gemilerine binip uzaklaşırlar. Durumdan telaşlanan Şeyh Ahmet, İngiliz Komutanı'na bir heyet göndererek olayın doğrusunu anlatmak istese de başarılı olamaz. Zira İngilizlerin Sollum'u boşalttığını duyan Araplar, İngilizlere ait her şeyi yağmalarlar. Gemiden olan biteni seyreden İngilizler bölgeden tamamen uzaklaşırlar. Böylesine ilginç geçen olaydan etkilenen Seyit Ahmet, en güvendiği subay komutasında hazırlattığı bir kuvveti Teğmen Ahmet Muhtar Efendi'yi cezalandırmak üzere Sidi Barani'ye gönderir. Teğmen Ahmet Muhtar Efendi öldürülür ve cesedi bir mağaraya atılır. Sollum'da İngilizlerden ele geçen silah, malzeme, araç ve dosyalara el konur. Sollum ve civarında görev yapan Mısırlı subay ve erler ile birçok birlik Senusi kuvvetlerine katılır¹⁸³.

Şimdiye kadar meydana gelen olayların akışı Seyit Ahmet'i İngilizlere karşı harekete geçmeğe adeta zorlar bir mahiyet alır. Aslında İngilizlerle savaşmak istememesine rağmen, Kutsal Savaş taraflısı oluşu ve Kuzey Afrika'da bu hareketin lideri olması, İslamların gözünden düşmemek çabası, onu ister istemez böyle bir harekete iter. Buna göre Seyit Ahmet'in emriyle Evlâd-ı Ali kabilesinden hazırlanan 200 kişilik bir kuvvet, 25 Kasım 1915 saat 10.00'dan itibaren Sollum'dan doğuya hareket eder. Bunu Saat 13.00'te Cafer el-Askeri Paşa, dört Mısırlı subay ve Sollum Kaymakamının bulunduğu 20 kişilik müfreze ile 28 Kasım'da iki ağır makineli tüfek ve iki toptan ibaret olan bir müfrezenin hareketi izler. Büyük kısmı teşkil eden Yüzbaşı Emin komutasındaki Numune taburu 29 Kasım 1915'te fecir ile

¹⁸² Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 646; İsrail Kurtcephe, a.g.e., s. 253; Cafer el- Askerî, a.g.e., s. 59- 60. (Baskını yapan Teğmeni; Kurtcephe ve Cafer el- Askerî, Trablusgarplı Ahmet Muhtar Efendi olarak; Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı s. 646' da Numune Taburundan Trabluslu Mümtaz olarak yazmaktadır. Ancak aynı eserin 112nci sayfasında 2nci Numune Taburu Komutanı Trablusgarplı Teğmen Muhtar olarak yazmaktadır. Bu bilgiler ışığında doğru ismin Teğmen Ahmet Muhtar Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Y. N.)

¹⁸³ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 647, 648; Cafer el- Askerî, a.g.e., s. 60- 63.

(Nuri ve Cafer Paşaların Sollum'u ele geçirmelerinden sonra Batı Sahra'daki Mısırlı garnizonlarının çoğu, Yüzbaşı Salih Harb'in 145 kişilik birliği dâhil, saflarını terk ederek Osmanlı – Senusi kuvvetlerine katıldılar. Bundan dolayı, Mısır'daki bazı İngiliz yetkilileri, Mısır halkının Senusi savaşçıları kurtarıcı olarak karşılayabileceklerini düşündüler. Mısırlıların sadakatine duydukları kuşku, İngilizleri yüzlerce millik Nil vadisinde askeri devriyeler bulundurma yüküne maruz bıraktı. Ayrıca Senusi kuvvetlerinin Yukarı Mısır'a saldıracığı korkusuyla Asyut ve Minya bölgelerine iki tümen kaydıldılar. Bkz. Philip H. Stoddard, a.g.e., s. 81.)

birlikte hareket eder. Bunu çeşitli silahlarla donatılmış Teğmen Galip komutasındaki 185 kişilik Avagir kabilesi mücahitleriyle, 194 kişiden oluşan Ubeydat, Hassa ve diğer kabilelerin mücahitleri izler. Bu kollar birer günlük yürüyüşlerden sonra Sidi Barani batısına varırlar ve emniyet düzenlerini alırlar. Başlangıçta Sollum'da ordugâhta kalan Seyit Ahmet, Nuri Paşa ile birlikte 6 Aralık 1915'te iki makineli tüfek ve iki topla takviyeli kuvvetleriyle hareket eder ve akşama doğru Bakbak'a varırlar. Cafer el Askeri'de gelen habere göre İngilizlerin Matruh'un güney batısındaki Macit kuyusunu tuttukları öğrenilir. Seyit Ahmet, Cafer Paşa'ya Macit kuyusu istikametinde hareket etmesini emreder. Cafer Paşa 7 Aralık 1915'te Sidi Barani'den Matruh istikametinde hareket eder. Seyit Ahmet ve Nuri Paşa 8 Aralık 1915'te Sidi Barani'ye gelir. Burada İngilizlerden mektup getiren Mısırlı Şeyh Ömer Zahir kendisine katılır. Ayrıca İngiliz Kuvvetleri hakkında bilgi verir. İngilizler 10 Aralık 1915'te Mısır ileri gelenleriyle bir mektup daha gönderirler. Mektupta hem okşayıcı hem de tehdit dolu sözler bulunmaktadır. Şeyh Ahmet bunları ertesi gün Matruh'a geri gönderir¹⁸⁴.

Cafer Paşa, 11 Aralık 1915'te Matruh önlerine gelir. En çok çekindiği İngilizlerin zırhlı otomobilleri olduğundan ilerlerken ana yolu terk ederek adi çöl yolunu takip eder. İlerleme esnasında bir İngiliz süvari alayı ile çarpışır ve zayıf veririr. Asıl hedefi Vadi-i Macit olduğundan süvari alayından sıyrılarak ilerlemesine devam eder ve kendilerini zırhlı otomobillere karşı en iyi savunma imkânı sağlayan Vadi-i Macit'e atmayı başarırlar. 14 Aralık 1915 akşamı da Seyit Ahmet, Nuri Paşa ve beraberindeki kuvvetlerle birlikte gelerek Vadi-i Macit'in güneyinde Abidiye'de yerleşir. Senusi kuvvetleri burada 10 günden fazla kalarak hazırlık yaparlar. Bu arada Cafer Paşa, Matruh'un doğuda Dehabe ile ulaşımını kesmek üzere, Numune Tabur Komutanını bir müfreze ile Ceravlat'a gönderir. Kalan kuvvetiyle (300'er mevcutlu üç mücahit taburu, dört dağ topu ve iki ağır makineli tüfek) emniyet tertibi alarak Matruh istikametinde keşif faaliyetlerinde bulunur. Bazı İngiliz keşif kolları ile çarpışmalar yapılır. Şeyh Ahmet ise anlamsız bir tutum içine girerek İngilizlerle çarpışmak istemez, kuvvetlerini yanından ayırmaz ve askeri yönden yapılan tavsiyeleri dinlemez¹⁸⁵.

İngilizler, bir gece harekatiyle Senusi kuvvetlerine baskın tarzında taarruz etmeyi kararlaştırırlar. Üç piyade taburu ve iki süvari alayı (İngiliz resmi kaynağına göre bir süvari bölüğü), ve bir batarya kuvvetiyle 25 Aralık 1915 saat 05.00'te Matruh'tan iki kol halinde

¹⁸⁴ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. s. 648- 649.

¹⁸⁵ A.g.e., s. 650- 652.

(Cafer Paşa, Vad-i Macit'e ulaştıktan iki gün sonra Nuri Paşa yanına gelir. İlerlemelerinin Seyit Ahmet'i çok sevindirdiğini bildirir. İkisi uzun uzadıya konuşarak, müteakip harekât olarak Mersâ – Matruh'a saldırıp orayı ele geçirmeye güçleri yetmeyeceği için, düşmanı oyalamayı, bağlantı yollarını kesmeyi ve hareket kabiliyetini kısıtlamayı kararlaştırırlar. Bunun için Numune Taburunu görevlendirirler. Bkz. Cafer el- Askeri, a.g.e., s. 66.)

hareket ederler. Planları, bir kol Senusi kuvvetlerini cepheden tespit ederken, diğer kol kuşatıcı bir hareketle geri çekilme yollarını kesecekti. Bir harp gemisi de ateşleriyle destek sağlayacaktı. Cafer Paşa, İngilizlerin hareketine karşı birliklerine gerekli tertip ve düzeni sağlasa da İngilizlerin zırhlı otomobil, uçak, makineli tüfek, topçu, deniz ateş desteği ve süvari üstünlüğünden dolayı çatışmalarda mağlup oldular. Sabah saat 07.30'da başlayan çatışmalar, akşama doğru saat 15.45'te sona erdi. 14 şehit ve 35 yaralı zayıat verildi. İngilizler karanlık bastığından Senusi kuvvetlerini takip etmediler. Piyadeleri Celeb-i Medva'ya, suvarileri Matruh'a döndüler. Fakat İngilizler bu muharebelerde Senusileri yenmelerine rağmen kesin sonucu alamadılar. Seyit Ahmet, Nuri ve Cafer Paşalar kuvvetleriyle önce daha güneydeki Bir-i Serihat'a çekildiler. Buranın yerleşmeye elverişli olmaması nedeniyle, Matruh'un 36 km. güneybatısındaki Bir-i Ebu Tunus'a (Halazin) intikal ettiler. Senusi kuvvetleri, 30 Aralık 1915'ten 23 Ocak 1916'a kadar burada kalarak yeniden düzenlenme ve ikmal işleriyle uğraştılar¹⁸⁶.

Seyit Ahmet'in gerçek niyeti de pek anlaşılmıyordu. İstanbul'dan gelen üç mektupta paradan ve hediyeden söz edilmemesine ve özellikle Afrika'da Naip Sultanlığına dair istediği cevabı alamayışına pek üzülmüyordu. O bu üzüntüsünü “ *Kendisi için Mısır'a ilerlemenin kabil olamayacağını, durum ve mevkiini tamamıyla bilmeden hiç bir yere gitmeyeceğini* ” her yerde söylemeye başlamıştı. Seyit Ahmet'in olumsuz tutumuna rağmen Senusi kuvvetleri yeniden düzenlenirken, diğer yandan ilerde yapılacak harekâtla ilgili tasarılar üzerinde tartışılıyordu. Karargâhta hareket tarzının tespitinde bir tereddüt olmasına rağmen, mücahitlerle beraber savaşan Türk subayları, asla umutsuz görünmüyorlar, sabır, sebat ve azimle her güçlüğü yeneceklerine inanıyorlardı. Sonuçta, hareket tarzı belirlenerek, İngilizlere karşı daha güneyde bir harekette bulunmak üzere Mısırlı Yüzbaşı Salih Harb komutasında hecinsüvar müfrezesinin bir kısmı (birkaç yüz Bingazili Mücahit), iki makineli tüfek ve top ile teşkil edilen kuvvet 18 Ocak 1916'da Siva'ya hareket etti. Seyit Ahmet'in de 22 Ocak 1916'da buraya hareketi kararlaştırıldı¹⁸⁷.

¹⁸⁶ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 653- 655; Cafer el- Askerî, a.g.e., s. 69 -73.

(İngilizler, Vadi-i Macit muharebesiyle Senusileri ağır yenilgiye uğratmıştır ve kazandıkları başarıyla Senusilerin prestijini azaltmıştır. Ne yazık ki bu başarıyı perçinleyecek ihtimal gerçekleşmemiştir. Eğer süvariler, Senusilerin esas grubunun yolunu kesseydi, savaş hemen hemen burada biterdi. Bkz. Macmunn - Falls, a.g.e., s. 117.)

(Cafer el- Askerî, Vadi-i Macit muharebesinde Nuri Paşa'nın kendisini, Bir-i Vaar taburu ve Türkiye'den gönderilen iki top ile takviye etmediği için tenkit etmektedir. Vadi-i Macit'e ilerlemeye başladığından beri, böylesi bir Osmanlı Ordusunun başında kendisinin olduğu için, Nuri Paşa'nın buna tahammül edemediğini düşünmektedir. Bkz. Cafer el- Askerî, a.g.e., s. 72.)

¹⁸⁷ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 655 -656.

İngilizler, Bir-i Ebu Tunus bölgesinde yerleşen Senusi kuvvetlerine karşı 19 Ocak 1916'dan itibaren uçaklarıyla keşif faaliyetini artırdılar. Elde ettikleri keşif neticesinde, dört taburdan fazla piyade, bir alaydan fazla süvari, makineli tüfek ve topçu takımı kadar kuvvetiyle 23 Ocak 1916 saat 07.15'ten itibaren Senusi mevzilerine taarruza başladılar. Bir gün önce Seyit Ahmet (Nuri Paşa hariç) yanındaki bir kısım kuvvetlerle batıya doğru harekete başlamıştı. İngilizler yine piyadelerle Senusileri tespit ederken, süvarilerle Senusilerin sağ yanını kuşatmaya çalıştılar. Fakat Numune Tabur Komutanının üstün sevk ve idaresi ile süvariler iyice yaklaştıktan sonra ateşleri topluca açtırması; İngiliz süvarilerini mağlubiyete uğrattı¹⁸⁸.

İngilizler, süvarilerin uğradığı başarısızlık üzerine, 24 Ocak 1916 saat 04.00'ten itibaren piyade taburlarıyla taarruza başladılar. Daha iyi düzenlenen bu taarruzda İngilizler cephedeki Senusi kuvvetlerini etkili ateş altına aldılar. Fakat Yüzbaşı Nihat komutasındaki 40 kadar hecinsüvar ile bir makineli tüfek takımı düşmanın sağ kanadına (kuzeye); Bir-i Vaar Mücahit Taburu da sol kanada taarruz ettiler. Nuri Paşa komutasındaki Avagir ve Abidat Mücahit bölükleri de düşmanın sağ kanadını geniş kuşatacak şekilde kuzeyden muharebeye girdi. Nuri Paşa tarafından harekât buradan idare edilmeye başlandı. İngilizler, Senusilerin bu kuşatma taarruzu karşısında gerilemeye başladılar. Yeni Zelanda Bölüğü ile İskoç Taburunu muharebeye sokarak Senusilerin taarruzlarını yavaşlatabildiler. Fakat cephenin orta kesiminde İngiliz taarruzları yavaş da olsa geliyordu. Muharebenin ilerleyen saatlerinde olaylar İngilizlerin lehine gelişmeye başladı. Mücahitlerin cephanesi bitmeye başladı. Bir kısmının tüfek içneleri kırıldı. Cephanesi biten ve içnesi kırılan mücahitler geriye çekilerek ordugâhta toplanmaya başladı. Muharebeler saat 14.30 sıralarında sona erdi. Toplanan mücahitler daha batıya çekilerek 24 Ocak 1916 akşamı Mintarulgeneviyat'a vardılar. İngilizler Senusileri takip etmeyerek, 25 Ocak 1916 günü Matruh'a döndüler. Senusiler başlarında Seyit Ahmet olmak üzere 24 Ocak 1916 günü geceyi Mintrulgeneviyat'ta geçirdiler. 25 Ocak 1916 sabahı da daha batıdaki Bir-i Kelab'a çekildiler¹⁸⁹.

İngilizlerin Sidi Barani'ye çıkarma yaparak Sollum ile bağlantıyı kesme ihtimali üzerinde durularak savunma için en uygun yer tespit edilmeye çalışıldı. Birlikler Cafer Paşa'nın seçtiği Agagir (Agagiye)'in beş km. kadar doğusundaki Res-ül- Cemil'e intikal etti. Seyit Ahmet ise yanına bir kısım kuvvetlerini ve Bir-i Vaar Mücahit Taburunu alarak önce Ebu Selate'ye; burada birkaç gün kaldıktan sonra 30 Ocak 1916'da Siva'ya hareket etti. Seyit

¹⁸⁸ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 656- 658.

¹⁸⁹ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 658- 660; Massey, a.g.e., s. 139 -141; Cafer el-Askerî, a.g.e., s. 73 -75.

Ahmet bu kritik dönemde Türk Mücahit subaylara karşı olumsuz bir tavır takınmaya başladı. Bir yandan adamlarına Nuri Paşa'yı terk ederek kendisine katılmalarını telkin ediyor; bir yandan da İngilizlere haber göndererek *"Bu harekete Türkler sebep oldu. Ben kendileri ile birlikte değilim; işte gidiyorum"* diyordu. 01 Şubat 1916'da Avagır Bölüğünden 40 kadar mücahidin silahlarıyla birlikte kaçmaları üzerine, kendisine bu konuda görüşmeye giden Nuri Paşa'ya da *"Haberi olmadığımı Allahın izniyle her şeyin iyi olacağını"* söylüyordu. Bu arada Res-ül-Cemil'e intikal etmiş olan birlikler 03 Şubat'ta tekrar Agagır'e alındı. Erzak ve cephane ikmaline çalışıldı. Askeri harekâtı engelleyen mücahitlerin yanındaki kadın ve çocuklar Sollum'a gönderildi. Senusi kuvvetlerinin İngilizler karşısında başarısız olmaları ile Seyit Ahmet'in olumsuz tutumu etkilerini göstermeye başladı. 11 Şubat 1916'da Agagır, Ubeydat ve Münife Mücahitleri yerli subayların kışkırtmaları sonucu yeterli beslenemediklerini bahane ederek silahlarıyla birlikte batıya gittiler. Şeyh Ahmet'te Siva'da hurma ikmalini engellediği gibi, Sollum'a gelen erzaka da el koymaya çalıştı¹⁹⁰.

Bir-i Ebu Tunus muharebelerinde Senusileri batıya çekilmeye mecbur eden İngilizlerin asıl hedefi Sollum idi. İngilizler Matruh'taki birliklerini piyade, istihkâm ve bilhassa çölde hareket yeteneği yüksek hafif zırhlı otomobil ve motosikletli birliklerle takviye ettiler. İkmal işlerinin aksamaması için 2000 deve ayrıldı. Senusi kuvvetleri ise Şeyh Ahmet'in olumsuz tutumu ve çeşitli zorluklarına rağmen Türk komutanların idaresinde büyük bir çaba göstererek muharebe için hazırlanıyorlardı¹⁹¹.

İngiliz kuvvetleri birinci kademe olarak bir piyade alayı kadar kuvvetle 13 Şubat 1916'da Matruh'tan Sidi Barani'ye doğru hareket etti. Daha sonra 20 Şubat 1916'da ikinci kademe olarak üç piyade taburu, bir süvari alayı ve top takımı da hareket etti. Birinci kademe birlikleri Senusi mevzilerine 13 km. uzaklıkta ordugâh kurduğunda Nuri ve Cafer Paşalar, 25 Şubat 1916'da bir tabur kadar kuvvetle keşif taarruzu yaptırıldılar ve taburu tekrar mevzilerine çektiler. İngilizler de devamlı hava keşifleriyle Nuri ve Cafer Paşaların asıl kuvvetleriyle Agagır'da mevzilendiklerini tespit ettiler. Ayrıca, Seyit Ahmet'in de Nuri ve Cafer Paşalardan ayrılarak Siva'ya gittiğini öğrendiler. Böylece Seyit Ahmet'in Siva üzerinden Mısır'a taarruz edeceğini tahmin ettiklerinden Sollum istikametindeki bu harekâtı erkenden sonuçlandırmayı

¹⁹⁰ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 661.

(Cafer Paşa bu konu ile ilgili 1925 yılında Londra'da şunları söylemiştir: " Büyük Senusi (Şeyh Ahmet) İngiltere'ye karşı savaşmaya gerçekten istekli değildi. O, Tripoli'de İtalyanlarla ve güneyde Fransızlarla olan sorunlarla uğraşmak zorunda olduğunu biliyordu. Alman parası, bununla birlikte Alman ajanları, İstanbul'dan Enver'in kuvvetli çaba harcayarak etkilemesi, onu savaşın içine sürükledi." Bkz. Macmunn -Falls, a.g.e., s. 105.)

¹⁹¹ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 662.

istediler. İngiliz ikinci kademe birlikleri başlarında General Lukin olmak üzere 23 Şubat 1916'da birinci kademe birliklerine ulaştı. General Lukin bütün birlikleri emrine aldı¹⁹².

General Lukin, 26 Şubat 1916 sabahı süvari alayını Senusilerin mevzilerini batıdan kuşatacak şekilde muharebeye soktu. Bununla birlikte iki piyade taburunu da cepheden taarruz ettirdi. Daha sonra süvari birlikleriyle Senusi mevzilerini doğudan da kuşatmaya çalıştı. Mücahitler makineli tüfekleri etkili bir şekilde bilhassa süvariler üzerine kullanarak İngiliz taarruzlarını yavaşlatıyorlardı. Kahramanca savaşmalarına rağmen arazinin fundalık oluşu, zırhlı otomobillerin ateşi, süvarilerin her iki yandan kuşatma teşebbüsü, geri çekilerek daha uygun sırtlarda savunmayı gerektiriyordu. Bilhassa batı yandan kuşatma yapan süvariler tehlikeli olmaya başladılar. Bu bölgede makineli tüfekler Türk erleri tarafından kullanılıyor ve bunları Nuri ve Cafer Paşa'lar yönetiyordu. (Hatta Nuri Paşa elindeki fotoğraf makinesiyle, bu süvari hücumunu tespit eder.) İngiliz süvarileri makineli tüfek ateşlerinden mevcutları azalsa da taarruzlarına devam ediyorlardı. Nitekim 30'u geçmeyen bir İngiliz süvari grubunun, mevzilerinde ateş etmekte olan iki makineli tüfeğe yakından saldırdığı sırada, bu tüfeklere komuta eden subayların anlaşılmayan bir nedenle ateş kestirmesi sonucunda, makineli tüfek erlerinin bir kısmı şehit bir kısmı esir edildiler. Makineli tüfekler diğer erler tarafından kurtarıldı. Nuri Paşa ile Numune Tabur Komutanı Yüzbaşı Emin atlarına binip kurtulmayı başardılar. Cafer el-Askeri Paşa ile makineli tüfek komutanı Yüzbaşı Nihat ve Teğmen Mümtaz İngiliz süvarileri tarafından esir edildiler. Agagir muharebesinde İngilizlerin toplam kaybı 184'tür. İngilizler ileri hareketlerine devam ederek, 28 Şubat 1916'da Sidi Barani'yi işgal ettiler. İngilizler Agagir muharebelerinde de Senusi kuvvetlerini tamamen yok edemediler. Büyük kayıplara uğramayan Senusi kuvvetleri Sollum yakınındaki Bir-i Vaar ordugâhına çekilmeyi başardılar¹⁹³.

¹⁹² Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 663 -664; Massey, a.g.e., s. 142 -143.

¹⁹³ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 665- 667; Massey, a.g.e. , s. 144 -145.

(Keşif sonunda, taarruz iki koldan yapılır. Süvariler dörtnala ve düzenli bir şekilde saldırır. Birkaç makineli tüfek hemen ateş açar ve bu ateş ilk başta etkisini gösterir. Fakat Yeomanry birliği vardığında ateş daha da yoğunlaşır ve sonunda biter. Albay Souter, Cafer Paşa'nın başında bulunduğu 150 kişilik artçı birliğine 50 yarda yaklaştığında saldırı emrini verir. Dorset süvari birliğinin saldırısı karşısında Senusi artçı birliğinin düzeni bozulur. Bağırarak çöle doğru kaçarlar. Bu arada Albay Souter'in atı vurulur. Kendisi neredeyse Cafer Paşa'nın ayaklarına kadar savrulur. Süvari birliği için kritik bir andır. Makineli tüfekler yetişerek kurtarır. Bu arada Cafer Paşa yaralanır. Onunla birlikte iki Türk subayı esir edilir. Nuri Paşa'nın önce öldüğüne inanılır. Daha sonra kaçtığı öğrenilir. Kaçan Senusiler bir müddet çölde takip edilir ve büyük kısmı öldürülür. 39 kişi esir alınır. Hurma yüklü 60 deve ve 40.000 kadar mühimmat ele geçirilir. Senusilerin kaybı yaklaşık 500, İngilizlerin ise 184'tür. Cafer Paşa'nın ele geçmesi Agagir muharebesinde, İngilizler için en büyük şanstır. Zira onun liderliğinden ve yüksek karakterinden yoksun kalan Senusiler, bundan sonra daha az korkulan bir kuvvet oldular. Bkz. Macmunn – Falls, a.g.e., s. 128 -129.)

(Cafer el-Askeri, denizaltılarla bağlantıyı koruyabilmek ve Port Süleyman civarındaki engebeli araziden istifade etmek için derhal Bir-i Vaar'a çekilmek gerektiğini Nuri Paşa'ya söyler. Fakat erzak kafilisini bekleme kararı alınır ve Agagir'de kalınır. Düşmanın ilk kafiləsi görüldükten sonra, Cafer Paşa Batı'ya doğru çekilmek gerektiği konusunda Nuri Paşa'ya tekrar ısrar eder. Ancak, sabah intikal etmeye karar verilir. Sabah olduğunda

Agagir yenilgisinden sonra Nuri Paşa'nın İngilizlere karşı taarruz edebilme imkân ve kabiliyeti kalmadı. Bir-i Vaar'a çekilen kuvvetlerde her an İngilizlerin baskısına maruz kalabileceğinden İtalyan bölgesindeki Seydi Aziz'e geçmeye karar verildi. İngiliz keşif uçaklarının keşif uçuşları nedeniyle burada da fazla kalınmadı ve güneye intikal edildi. İngilizler ise 2 Mart 1916'dan itibaren yaptıkları keşifler sonucu ileri hareket ederek 14 Mart 1916 tarihinde Sollum'u ele geçirdiler¹⁹⁴.

İngilizler Sollum'u ele geçirdikten sonra geri çekilen Nuri Paşa ve kuvvetlerini yolda yakalayarak yok etmek istiyordu. Bunun için hareket kabiliyeti yüksek zırhlı otomobiller hazırlandı. Senusilerin, savunma imkânı olmadığı için bu silahlardan çekindiklerini biliyorlardı. 15 Mart 1916 günü harekete geçen ve süratle Bir-i Vaar'a gelen zırhlı otomobil birliği İtalyan bölgesine geçti. Seydi-Aziz'den güneye doğru giden Nuri Paşa kuvvetlerini yolun bir buçuk km. güneyinde yakaladılar ve derhal taarruz ettiler. Nuri Paşa zırhlı otomobillerin görünmesi üzerine top indirip ateş etmek istediye de etkili olamadı. Makineli tüfek ateşleri de zırhlı otomobillere tesir yapamadı. İki yandan kuşatmaya maruz kalan Nuri Paşa'nın kuvvetlerinde zırhlı otomobillere karşı savunma silahı olmadığından şehit ve yaralı verilmeye başlandı. Bir müddet sonra herkes başının çaresine bakmaya başladı. Nuri Paşa'da atına binip güneye doğru uzaklaştı. Diğer subaylarda kum tepelerinden istifade ederek uzaklaştılar. İki top, bir makineli tüfek ve bütün cephaneye İngilizlerin eline geçti¹⁹⁵.

İngilizler Sollum'u geri aldıktan sonra, Kasım 1915'in ilk haftasında batırılan Tara ve Moorina gemilerinden alınan 91 İngiliz esirini kurtarmak için plan yaparlar. Önce bu esirlerin Bir-il Hekim'de muhafaza edildiğini Arap esirlerden öğrenirler. Zırhlı ve hasta nakliye arabalarından oluşan 45 araçlık bir motorlu kolla 17 Mart 1916 saat 01.00'de Sollum'dan hareket ederler. Saat 1500'te Bir-il Hekim'e ulaşılır. Muhafızların bir kısmı yok edilerek

ise İngilizlerin süvarileri ile çatışma başlar. Nuri Paşa, Agagir'e gelen erzak kolunu düşman eline geçmemesi için güneye doğru gitmesini emreder. Numune Taburunu, karargâh subaylarını, bir kısım kabile reisini ve süvarileri yanına alan Nuri Paşa güney istikametinde geri çekilir. Bkz. Cafer el- Askerî, **a.g.e.**, s. 76 -78.)

(Cafer el-Askeri, esir olduktan sonra İngilizlerin tarafına geçer ve Mekke Emiri Şerif Hüseyin ve Emir Faysal'ın yanında Osmanlı Ordusuna karşı isyancı kuvvetlerin başında savaşır. Birinci Dünya Savaşından sonra yeni kurulan Irak Devletinde Başbakanlık görevine kadar yükselir. 1936 yılı sonlarında Savunma Bakanı iken yapılan darbe sonucu öldürülür. Bkz. Cafer el-Askerî, **a.g.e.**, s. 103- 185; Philip H. Stoddard, **a.g.e.**, s. 80.)

¹⁹⁴ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 668.

¹⁹⁵ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 669; Massey, **a.g.e.**, s.146 -147.

(Macmunn ve Falls eserinde olayı şöyle anlatmaktadır : “ Şimdi Agagiya'nın manevi sonuçları açıkça görülmektedir. Birkaç Türk dışında düşman çöle doğru kaçtı. Bu Türkler top ve makineli tüfekleriyle yığıtçe karşı koydular. Bunlar da ilerleyen zırhlı otomobiller tarafından vuruldular. Üç top, dokuz makineli tüfek, çeyrek milyon hafif silah mühimmatı ele geçirildi. İçlerinde iki subay olmak üzere 30 esir alındı. Takip harekâtı 10 mil kadar sürdürüldü. Çok sayıda düşman öldürüldü. İngilizler zayıat vermediler.” Bkz. Macmunn – Falls, **a.g.e.**, s. 132.)

esirler kurtarılır. Aynı gün akşamı Bir-i Vaar'a getirilir. Ertesi gün Sollum'a; oradan da hastahane gemisiyle İskenderiye'ye götürülür¹⁹⁶.

Nuri Paşa, kurtulabilen subay ve mücahitlerle birlikte önce Tobruk güney batısındaki Akroma'ya sonra Cidabiye'ye, daha sonra da Mısırata'ya giderek burada karargâhını kurar ve yeniden hazırlıklara başlar.

İngilizler, Nuri Paşa'ya karşı kazandıkları zaferden sonra İtalyanlarla işbirliğine giderek, Senusiler üzerinde baskılarını devam ettirmeye çalıştılar. Birlikte teşkil ettikleri zırhlı otomobil kollarıyla etki alanlarını kıyı kesiminden 270 km. uzaklıktaki Cerabup'a kadar uzattılar.

Nuri Paşa kuvvetleri kıyı boyunca İngilizlere taarruz ederken, Seyit Ahmet'in 18 Ocak 1916'da görevlendirdiği Mısırlı Yüzbaşı Salih Harb'de Siva'dan itibaren Nil Güneydoğu vahalarına yönelmişti. Bu hareketin amacı Güney Mısır'da beklenen bir ayaklanma hareketini desteklemek ve bunun Kuzey Mısır'a yayılmasını sağlayarak İngilizleri Mısır'dan uzaklaştırmaktı. Yüzbaşı Salih Harb, Mart 1916'a kadar önemli vahaları ele geçirdi. Senusiler bölge halkı tarafından da iyi karşılandı. İngilizler bölgeye iki tugay kaydırmak zorunda kaldılar. Bu tarihlerde Sollum'u ele geçirmeye çalıştıklarından başlangıçta savunmada kaldılar. Senusiler için kuzeydeki harekât başarısız olmaya başlayınca, güneyde de moral bozuldu. Ayrıca, bölgenin olumsuz iklim koşulları, susuzluk ve hastalık ile İngilizlerin taarruz için hazırlığa başladıklarına dair haberlerin alınması sonucu, Salih Harb kuvvetlerini Siva'ya kadar geri çekti. Buraya gelmiş olan Seyit Ahmet'in kuvvetlerine katıldılar. İngilizler de Senusiler'in boşalttığı Herga'yı 15 Nisan 1916'da işgal ettiler ve hazırlıklara başladılar¹⁹⁷.

Yüzbaşı Salih'in kuvvetleri Seyit Ahmet'in kuvvetleriyle birleştikten sonra, bu sefer Seyit Ahmet komutasında tekrar Nil Vahalarına doğru harekât başladı. Hiç direnişe rastlamadan 24 Nisan 1916'da Vahatı Bahariye, 8 Mayıs 1916'da Farfara, Haziran 1916 ortalarında Dahle vadisi ele geçirilir. Ekim 1916'ya kadar buralar işgal altında tutuldu¹⁹⁸.

Seyit Ahmet'in bu harekâtıyla aynı zamanda, Sina – Filistin Cephesinde, 4. Ordunun İkinci Kanal Harekâtı başlar. 22- 23 Nisan 1916'da Türk ve İngiliz Kuvvetleri arasında Ağrantina ve Katya muharebeleri yapılır. İngilizler çok sayıda ölü ve yaralı verirler¹⁹⁹. Daha

¹⁹⁶ Macmunn – Falls, **a.g.e.**, s. 133; **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı**, s. 670 -671.

¹⁹⁷ **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı**, s. 674 -676.

¹⁹⁸ **A.g.e.**, s. 676 -677.

¹⁹⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt III, Kısım III**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 193 -200

(Birinci Kanal Harekâtının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Kanal'a tekrar taarruz için hazırlıklara başlandı. Fakat İngiliz ve Fransızların Çanakkale'ye saldırımları üzerine Suriye'deki üç tümen Çanakkale

sonra yapılan muharebelerde İngilizler kazanır. İngilizlerin ilerlemesi 25 Ekim 1918 tarihinde Halep'in elde çıkmasına kadar devam eder.

İngilizler 1916 yılının Mart ayından Ekim ayına kadar Güneydeki Nil vahalarında yapacakları harekât için hazırlandılar. Bu bölgedeki İngiliz Batı Kuvvetleri Komutanlığı 4 Ekim 1916'da Vahatı Bahariye'ye ilerledi. Burada bulunan Seyit Ahmet Siva'ya çekildi. İngilizler, 17 Ekim 1916'da Dahle'yi ele geçirdiler. İngilizler Siva'da bulunan Seyit Ahmet'i zırhlı otomobil kollarıyla kuşatıp ele geçirmek istiyordu. Bu nedenle, üç hafif zırhlı oto bölüğü 21 Ocak 1917'de Matruh'tan hareket etti. 5 Şubat 1917'de Siva'yı ele geçirdi. Fakat Seyit Ahmet daha önce Siva'dan Gırba'ya çekilmişti, aynı gün Carabub'a geldi. Amcaoğlu Seyit İdris'in onun burada kalmasına izin vermemesi üzerine, 7 Mart'ta Calu ve 9 Mart'ta Acula'ya ve buradan da hareketle Marada üzerinden 15 Mayıs 1917'de Sirt'e vararak, karargâhını kurdu²⁰⁰.

İngilizlerin Afrika kıtasında başarılı oldukları diğer bir bölge de Darfur'dur. Sudan Mısır'a bağlıydı. Darfur'da Batı Sudan'da yarı bağımsız bir devlettir. Darfur Sultanı Ali Dinar Osmanlı Padişah ve Halifesi'nin Kutsal Savaş çağrısına uyarak İngilizlere karşı isyan ederek

cephesine kaydırıldı. Kanal taarruzu ertelendi. Bununla beraber hazırlıklara devam edildi. İlave 264 km. demiryolu ile 570 km. karayolu yapıldı. Su ve irtibat sorunları çözülmeye çalışıldı. Çanakkale'ye gönderilen tümenlerin yerine yeni tümenler kuruldu. Almanya'dan takviye olarak, makineli tüfek, topçu, uçaksavar, uçak, muhabere, sağlık, birlikleri ve beraberinde silah ve malzemesi alındı. Bu kuvvetlere "Paşa Kolu" kod adı verildi.

İngilizler, Çanakkale'yi boşalttıktan sonra Mısır'da 13 tümen topladılar. Bunların mevcudu 300.000 kişi idi. Bu tümenlerin bir kısmını Avrupa, Selanik ve Irak cephelerine gönderdiler. Temmuz 1916'da Kanal bölgesindeki İngiliz kuvveti dört piyade tümeni, Anzak Kolordusu ve süvari tümeninden ibaretti. İngilizler Sina Çölünü geçerek Filistine taarruz için hazırlanmaktaydılar. Kuvvetlerinin bir kısmını Kanalın doğusuna geçirmişler, çölde demiryolu yapmışlardı.

Çölde İngiliz kuvvetlerinin karşısında zayıf Türk birlikleri olmasına rağmen başarılı keşif taarruzları yapıyorlardı. 23 Nisan 1916'da yapılan Katya baskınında, bir İngiliz alayından 23 subay ve 257 er esir almışlardır.

Bu arada Arap milliyetçileri Faysal yönetiminde isyan eder ve Mekke'yi ele geçirirler.

Seferi Kuvvet Komutanlığına Alman Albayı Von Kres atandı. Kuvveti, bir piyade tümeni ile Alman Paşa Kolundan ve bağlı birliklerden oluşuyordu. Mevcudu 10.000 muharip olmak üzere, 20.000 kişi kadardı. İkmal işleri 5000 deve ile sağlanacaktı. Bu kez harekâtın hedefi kanalı geçmek değil, doğu kıyısını ele geçirmektir. Fakat bu amacın sağlanamayacağı daha sonra anlaşıncı, İngilizleri Mısır'da büyük kuvvetler bulundurmaya zorlayacak bir taciz harekâtı ile yetinildi.

Seferi kuvvetin öncüsü 16 Temmuz 1916'da Elariş'ten hareket etti. Büyük kısım iki koldan ilerledi. 04 Ağustos 1916'da Nomani muharebesi yapıldı. Von Kres düşmanı bir piyade alayı ile cepheden tespit ederken iki piyade alayı ile güneyden kuşatmaya karar verdi. Fakat muharebenin ilerleyen saatlerinde düşmanın, ihtiyatları ile aldığı karşı tedbirlerle Türk birlikleri ağır zayıat verdi. Von Kres birlikleri geriye çekmek zorunda kaldı. İngilizler takip harekâtını sürdürdüler. Muharebeler 9 Ağustos 1916'ya kadar sürdü. Türk birlikleri 14 Ağustos'ta Elariş'te toplandı. Böylece İkinci Kanal Harekâtı da başarısız bir şekilde sonuçlandı. Ancak, İngilizleri Kanal'ın güvenliği için Filistin'in istilasına yöneldikleri ve bu nedenle bölgeye büyük kuvvetler ayırdıkları için Alman İmparatorluğu'nun amacına hizmet etmiş oldu. İkinci Kanal Harekâtında 4. Ordu'nun zayıatı harekâta katılan Alman ve Avusturya birlikleri de dâhil 4000, İngilizlerin zayıatı ise 1130 kişidir.

İngilizler, bundan sonra 22 Aralık 1916'dan itibaren başlattıkları taarruzlarla Elariş – Gazze – Kudüs – Şam – Halep istikametinde ilerleyerek; 22 Aralık 1916'da Elariş'i, 7 Kasım 1917'de Gazze'yi, 8 Aralık 1917'de Kudüs'ü, 1 Ekim 1918'de Şam'ı, 25 Ekim 1918'de Halep'i ele geçirdiler. Bkz. İsmet Görgülü, **a.g.e.**, s. 132 - 134.)

²⁰⁰ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 676- 680.

bağımsızlığını ilan etti. Fakat Osmanlı Devletinin gönderdiği subaylar ve yardımlar zamanında yetişemedi. İngilizler bu bölgede yaptıkları bir seri harekâtla Ali Dinar kuvvetlerini yendiler. Son yaptıkları 6 Kasım 1916'daki Cebel-i Cuba muharebesinde Ali Dinar da şehit oldu. İngilizler böylece Kasım 1916'da ayaklanmayı tamamen bastırdılar²⁰¹.

Tunus bölgesinde ise, Fransa Trablusgarp sınırında fazla kuvvet bulundurmuyorlardı. İtalyanlar kıyı şeridinde çekilince Fransızlar da bu durumdan olumsuz etkilendiler. Halife-ibn- Asker adlı mücahit 5000 adamı ve 30 Türk subayı ile Tunus'un Dehibat şehrine saldırdı. Aynı zamanda halk üzerinde propaganda faaliyeti yürütüldü. Bazı çatışmalar dışında Tunus genel olarak savaş boyunca sakin kaldı²⁰². Diğer bir Fransız bölgesi olan Fransız Sudan'ı, Nijer'e karşı sınır bölgesinde Osmanlı Hükümeti'nin komutanı olan Tevarekli Kösen, emrindeki kuvvetlerle Gat'tan hareket ederek Fransızlara saldırdı. Nijer'in Air ve Zinder bölgeleri istikametinde ilerleyerek karşılaştığı Fransız kuvvetlerini yenerek bu bölgeleri ele geçirdi; tekrar Gat'a döndü²⁰³.

Sonuç olarak ;

- Nuri Paşa'nın kuzeyde yaptığı harekât (Şubat – Mart 1916) ile Seyit Ahmet'in Güneyde Nil vahalarında yaptığı harekât (Şubat 1916 – Mayıs 1917) ve Darfur harekatı bir seneden fazla bir zaman sonra sona ermiştir. İngilizler söz konusu bölgelerde fazla kuvvet bulundurma pahasına ancak buraların kontrol ve güvenliğini sağlayabilmişlerdir.

- İngilizler, teknolojik üstünlüklerini kullanarak (zırhlı otomobiller, uçak, deniz gücü, otomatik top, v.b.) Nuri Paşa ve Seyit Ahmet kuvvetlerine karşı galip gelmişlerdir. Nuri Paşa ve Seyit Ahmet bölgenin geniş arazi ve bölge halkının kendilerini desteklemesi imkânlarını kullanarak küçük kuvvetlerle kendisinden daha büyük kuvvetlere başarılı muharebeler vermişlerdir. İstanbul'dan zamanında ve yeterli silah, mühimmat, yiyecek ve malzeme gelmeyişi, mücadeleyi menfi yönde etkilemiştir. İkmalin büyük ölçüde denizaltılara dayandırılması da yeterli olmamıştır.

- Bu mücadeleden İtalyanlar kazançlı çıkmıştır. Kıyı şeridinde bir kaç merkezde sıkışıp kalmalarına ve zor durumda olmalarına rağmen, Nuri Paşa'nın kendileri yerine İngilizlere saldırması bir yıl zaman kazandırmıştır. Nuri Paşa, kuvvetli olduğu 1915 yılında İtalyanlara taarruz etmeye başlasaydı, belki de Birinci Dünya Savaşı içinde İtalyanlar Trablusgarp'ı terk etmek zorunda kalacaklardı. Nuri Paşa'nın bu şekilde bir hareket tarzını

²⁰¹ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 681- 684; Philip H. Stoddard, a.g.e., s. 83- 84.

²⁰² Philip H. Stoddard, a.g.e., s. 83.

²⁰³ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 705 -706.

uygulayamamasının nedeni, Almanların baskısıyla ve Enver Paşa'nın emriyle Mısır'a taarruz edilmesidir.

- İngilizler, Nuri Paşa ve Seyit Ahmet'e kesin darbe indirememişlerse de Mısır topraklarından uzaklaştırmışlardır. Ayrıca, Seyit Ahmet'in nüfuzunu azaltmışlardır. Seyit Ahmet'i ikinci plana iterek, Seyit İdris'e yanaşmışlar ve onu Senusilerin gerçek lideri olarak tanımışlardır. Bunu fırsat bilen amcaoğlu Seyit İdris'in isteğiyle İngiliz ve İtalyanlar arasında görüşmeler başlamıştır. Görüşmeler sonunda 14 Nisan 1917'de İtalyanlarla, 17 Nisan 1917'de İngilizlerle ayrı ayrı anlaşma imzalanmıştır. İngilizler güçlü olduğu dönemde kendisiyle dost geçinmeye çalıştıkları Seyit Ahmet'e yenik düştükten sonra görüşme önerisinde bile bulunmaya gerek duymamışlardır.

- Nuri Paşa'nın bu muharebelerde askeri kişiliği değerlendirildiğinde, yok denecek kadar az düzenli birlik ve daha çok teşkilatlandırdığı yerli kuvvetlerle, üstün İngiliz kuvvetlerine karşı mücadele vermesi, onun teşkilatçılığının, cesaretinin ve savaşçı kabiliyetinin üstün olduğunu göstermektedir.

4- Nuri Paşa'nın İtalyan İşgal Bölgesine Geçmesi ve İtalyanlara Karşı Mücadele Etmesi

İngilizlerin 15 Mart 1916'daki Seydi Aziz baskınından sonra büsbütün dağılan ve mevcudu azalan Senusi kuvvetleri yollarda açlık ve susuzluk içinde pek çok sıkıntılar çektikten sonra Tobruk Güneybatısında Akroma'da toplanabildiler. Nuri Paşa'da gelenler arasında olup; yanında Yüzbaşı Emin, Yüzbaşı Galip, Mısırlı Teğmen Abdülkerim, Sudanlı Kurmay Yüzbaşı Tarık, Doktor Yüzbaşı Bekir Fuat, Tüfekçi ustası Ahmet ve Hasan da bulunuyordu. Buraya gelenlerin mevcudu 50 -60 kişi olmasına rağmen, olumlu propaganda ile mücahit sayısı artırılıyordu. Fakat yiyecek, silah ve cephane ihtiyacı çok fazlaydı. Nuri Paşa daha sonra kuvvetleriyle daha batıda ve kıyıda bulunan İngilizlere intikal etti. Bu sırada İtalyanlardan Nuri Paşa'ya gelen mektupta; uğranılan bozgundan üzülmelerini ve İtalyan topraklarında oldukları hatırlatılarak, isterlerse bir İtalyan harp gemisiyle İstanbul'a nakillerinin mümkün olacağı bildiriliyordu. Aslında İtalyanlar da Nuri Paşa'yı istemiyorlar ve onu nazik sözlerle uzaklaştırmaya çalışıyorlardı. Bunu anlayan Nuri Paşa ise, Kut-ül Ammara'da Türk kuvvetlerine esir düşen İngiliz Generali Townshend'in İtalyan gazetesinden kesilen bir resmini göndererek cevap verdi²⁰⁴.

²⁰⁴ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 671.

Nuri Paşa, İngazali’de imkânsızlıklar içinde hazırlıkların devam edemeyeceğini anlayınca, subayları burada bırakarak, görüşmek üzere Cidabiye’de bulunan Seyit İdris’in yanına gitti. Nuri Paşa’nın Cidabiye’ye gitmesinden bir kaç hafta sonra Bingazi güneyinde Züveytina’ya bir Alman denizaltısı ile Süvari Yarbay Hüsamettin Bey (Hüsamettin Ertürk, Süleyman Askeri’den sonraki Teşkilat-ı Mahsusa’nın Başkanı) geldi. Beraberinde getirdiği paranın bir kısmını İngazali’deki subayların yiyecek satın almaları için verdi. Karargâhı ile Cidabiye’de bulunan Seyit İdris, İngazali’deki Türk subaylarının faaliyetlerinden kuşku duymağa başladı. Bunları kontrol etmek amacıyla en güvendiği adamlarından Seyit Ömer Muhtar’ı yanlarına görevlendirerek, işlerine karışmaya başladı. Fakat Nuri Paşa buna meydan vermeyerek, bu subayları peyderpey Cidabiye’ye yanına aldı. Nuri Paşa bir müddet sonra karargâhını Mısırata’ya taşıdı. 15 Mayıs 1917’de Siva’dan çekilerek bölgeye gelen Seyit Ahmet’in yanındaki subayları da Mısırata’ya aldı.

Nuri Paşa’nın Mısır’a saldırıları başarısız olup, İngilizler Sollum’u tekrar ele geçirince birinci plana çıkan Şeyh İdris, İngiliz ve İtalyanlara Temmuz 1916’da görüşme teklifinde bulunur. Bingazi güneyindeki Züveytina’da görüşmeler yapılır. Bu arada İngiliz, İtalyan ve Fransızlar da kendi aralarında Senusilere karşı üçlü anlaşma yaparlar. Nuri Paşa’nın engellemelerine ve görüşmelerin sık sık kesilmesine rağmen, Tobruk’tan 40 km. uzaklıktaki Akroma’da yapılan görüşmeler sonucunda Seyit İdris, 14 Nisan 1917’de İtalyanlarla, 17 Nisan 1917’de İngilizlerle kesin anlaşma imzalar. İtalyanlarla yapılan anlaşma maddelerinde; 1) Çatışmanın derhal kesilmesi, 2) Berka’da Senusilerle İtalyanların kontrolunda bulunan bölgeler arasında sosyal ve ticarî münasebetlerin serbest bırakılması, 3) Her iki tarafın kendi bölgelerinde güvenlikten sorumlu olması, 4) Yeni karakol ve mevziler yapılmaması, 5) Bir bölgeden diğerine akınlara müsaade olunmaması, 6) Ahalinin ileride silahsızlandırılması ve tahrikçilerin gerilere sürülmesi, 7) Askeri maksatlar dışında işgal edilmiş Senusi zaviyelerinin boşaltılması ve vergiden muaf tutulması, 8) Zaviye şeyhlerinin aylıklarının İtalyanlar tarafından ödenmesi ve halkla irtibatın bu şahıslar vasıtasıyla yapılması, 9) İtalyan kontrolündeki bölgelerde bulunan mahkemelerde dini kanunların ve okullarda dini eğitimin uygulanması kabul edilmekteydi²⁰⁵.

Seyit İdris’in İngilizlerle yaptığı anlaşmada ise şu maddeler kabul edilmekteydi: 1) Senusilerin elinde bulunan esirlerin geri verilmesi, 2) Bütün Türk ve diğer muhasım devlet tebasından subay ve ajanların İngilizlere teslim edilmesi veya Afrika dışına gönderilmesi, 3) Mısır topraklarında hiç bir silahlı Senusinin bulundurulmaması ve bunun karşılığında

²⁰⁵ Celal Tevfik Karasapan, a.g.e., s. 228; Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 673; Jamil M. Abun-Nasr, A History of The Maghrib in The Islamic Period, Cambridge University Press, 1987, s. 394.

Sollum'un Senusiler için açık bulundurulması, 4) Mısır'daki Seyit İdris'e ait mülklere riayet edilmesi, 5) Mısır'a ait olmakla beraber Carabub vahalarının Seyit İdris tarafından idare olunması şeklindeydi²⁰⁶.

Nuri Paşa Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı taarruz hazırlıklarını yaparken, Çanakkale zaferinden siyasi alanda yararlanmak isteyen Osmanlı Hükümeti Trablusgarp'ı tekrar topraklarına katmak istiyordu. Bu tarihlerde İstanbul'da bulunan Süleyman el-Baruni 11 Haziran 1916'da Enver Paşa'ya bir muhtıra sundu. Bu muhtırada, Trablus halkının Osmanlı yönetiminde yaşamak istediği, bu nedenle Trablusgarp vilayetinin Osmanlı topraklarına katılmasının ilan edilmesi, Bingazi'ye yapılan yardımın Trablus halkına da yapılması, genel barış görüşmelerine Trablus'un durumunun da sokulmasını istedi. Bingazi bölgesinde her ne kadar Seyit İdris, İngiliz ve İtalyanlarla anlaşma yoluna gittiyse de Senusi halkının çoğunluğu da Osmanlı yönetimini istiyordu. Yerinde yapılan inceleme sonucunda Osmanlı Devleti Trablusgarp'ı tekrar ülkesine katmaya karar verdi. Süleyman el-Baruni'yi de 21 Eylül 1916'da Trablusgarp ve dolayları valiliğine atadı.

Süleyman el-Baruni'nin hükümet işlerinde yeterli tecrübesi olmadığı için yanına Kurmay Binbaşı Abdurrahman Nafiz Bey (Orgeneral Gürman) bir üst rütbe ile sivil ve asker müşavir sıfatıyla Trablusgarp Bağımsız Kuvvetleri Kurmay Başkanlığına getirildi. Hükümet kendisine 22 Eylül 1916'da görev ve yetkilerini belirten bir yönerge verdi. Bu yönergede görevler; Sivil İdare, Askeri İdare ve İcraat başlıkları altında belirlenmişti. Nuri Paşa ile ilişkisi İcraat bölümünde; “ *Afrika'daki askeri hareketlerin bir elden düzenlenmesi Afrika Grupları Komutanı Nuri Paşa ile bağlantı kuracak ve temasta bulunacaktır.*” cümlesi ile belirtilmişti²⁰⁷.

Vali Süleyman el-Baruni yönerge ve yanındaki heyetle 28 Eylül 1916'da İstanbul'dan hareket eder. Viyana üzerinden Pola limanına gelir. Buradan bir Alman denizaltısı ile Trablusgarp'a hareket eder. Önce Bingazi bölgesine varılır. Nuri Paşa'ya verilmek üzere

²⁰⁶ Celal Tefvik Karasapan, a.g.e., s. 229

(Seyit İdris, Hicaz Emiri Şerif Hüseyin'in ve Asir'deki Seyit İdris'in de yayınladıkları olumsuz bildiriler ile bazı eski Osmanlı Ordu mensuplarının kötü telkinleriyle Mısır gazetelerinde yayımlanan aleyhte yazıların etkilemesiyle, Osmanlı Hükümetine karşı düşmanca tavırlar takınmaya; İngiliz, İtalyan ve Fransızlarla anlaştıktan sonra da kendini daha güçlü görmeye ve uygulamalarında ileri gitmeye başlar. Yanındaki Osmanlı subay ve memurlarının bir kısmını çöllere sürerek oralarda iki sene hapsedtirir. Daha sonra İtalyanlara teslim eder. Bunlardan bir kısmı zindanlardan kaçmayı başarır. Mısırda ve Seyit Ahmet'in yanına döner. Bir kısmı da ıssız çöllerde kaybolup gider. Ayrıca, Şeyh İdris halka da zulmetmeye başlar. Zaten halkın çoğunluğu İngiliz ve İtalyan çıkarlarına hizmet ettiği için kendisinden nefret eder. Bkz. **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı**, s. 712 -713.)

²⁰⁷ **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı**, s. 686 -687.

30.000 lira bırakılır. Buradan hareket edilerek 15 Ekim 1916'da Mısırata'ya gelinir. Mısırata halkı tarafından coşkuyla karşılanır. Cadde ve sokaklar Osmanlı Bayrakları ile donatılır²⁰⁸.

İtalyanlar iç bölgeleri boşalttıklarından, kıyı kesiminde Trablus, Bingazi, Homs, Zuvare ve Garyan şehirlerinde tahkimatlarını geliştirmekteydiler. Mücahitlerin durumu da iyi değildi. İtalyanlara karşı mücadele verirken kendi aralarında iç çekişme ve mücadele yaşamaktaydılar. Bölgenin güçlü liderlerinden Mısırata Mutasarrıfı Ramazan Bey ile Batıdaki Tarhuneliler ve Doğudaki Senusiler savaş halindeydiler. Seyit İdris, Trablusgarp ve Bingazi'nin, babasından dolayı kendisine ait olduğunu iddia ediyordu. Trablusgarp'ın hâkimiyetini de ele geçirerek, Bingazi bölgesi de dâhil bağımsız devlet kurmak istiyordu.

Bunları önlemek için Süleyman el-Baruni Osmanlı zamanındaki askeri ve sivil örgütlenmeyi kurmaya çalıştı. Çatışmalı aşiretleri barıştırdı. Senusilerin üzerine kuvvet gönderildi. İkmal işleri düzene sokulmaya çalışıldı. Askeri örgütlenmenin çabuk yapılabilmesi için para ve ikmal maddeleri İstanbul'a bildirildi. Bunların iki ayda bir gönderilecek denizaltı ile sağlanması istendi. Fakat Almanlar kışın sefer yapamayacaklarını belirterek denizaltıları göndermediler. Bu sebeple İtalyanlara karşı harekât 1917 yılı baharına ertelendi²⁰⁹.

Cidabiye'de bulunan Seyit İdris, Osmanlı idaresine karşı sempati beslemediğinden, yanında bulunan Nuri Paşa'nın artık Cidabiye'de herhangi bir faaliyette bulunma imkânı kalmadı. Buradan ayrılarak Sirt üzerinden Mısırata'ya hareket etti. Bunu haber alan Kurmay Yarbay Abdurrahman Nafiz Gürman, birlikte gezide bulunduğu Süleyman el-Baruni'den ayrılarak Müsellata'da Nuri Paşa ile buluştu. Her iki komutan, 22 Aralık 1916'da önce Homs cephesini ziyaret ettiler. İtalyan mevzilerinin yakınına kadar sokulup inceleme yaptılar. Hatta Nuri Paşa burada dürbünlü tüfeği ile gözetleme kulesindeki İtalyan nöbetçisine de bir ateş denemesinde bulundu²¹⁰.

Nuri Paşa'nın batıya gelişi ile birlikte emir komuta ilişkilerinde bazı değişiklikler yapıldı. Vali yanında müşavir sıfatıyla bulunan Yarbay A. Nafiz Gürman Afrika Grupları Kurmay Başkanı adıyla Nuri Paşa'nın karargâhına geçti, Vali de bu komutanlık emrine girdi. Birlikler de Sudan, Fizan, Bingazi ve Trablusgarp Grupları olarak teşkil edildi. Bunların içinde Mücahit Kolları ile Nizamiye ve Mücahit karışık Kollar bulunmaktaydı. İkmal Şubesine bağlı olarak fişek ve barut yapımı evleri, silah onarım evleri ile donatım ve giysi yapım evleri bulunmaktaydı. Ayrıca, komutanlık karargâhı yardımcı kadrosu olarak iki sivil memur olan Pertev Tevfik ve Mısırlı Abdurrahman Azam bulunuyordu. Her ikisi de Nuri

²⁰⁸ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 686 -687.

²⁰⁹ A.g.e., s. 690 -691.

²¹⁰ A.g.e., s. 692.

Paşa'ya sadık, kendi fikir ve düşüncelerinden ziyade onun görüşünü benimserlerdi. Bu nedenle Nuri Paşa ile Yarbay A. Nafiz arasında ilk günlerden itibaren fikir ayrılıkları ortaya çıktı²¹¹. Nuri Paşa, Afrika Gruplar Komutanı olarak Afrika'daki bütün askeri birliklerinin komutanlığını yürütürken, Trablusgarp Valisini de kendisine bağlayarak, askeri yönüne ilave olarak siyasi olarak da sorumluluk yüklenmiş oluyordu. Böylece Afrika'da hem askeri hem de siyasi yönden en büyük makamı taşıyordu.

Bu arada Nuri Paşa, Trablusgarp ve Bingazi bölgelerinde şimdiye kadar göstermiş olduğu yararlı çalışmalarından dolayı, 29 Temmuz 1916'da Almanya İmparatoru tarafından Birinci Rütbeden Demir Salip Madalyasıyla, 09 Teşrinisani 1332 (22 Kasım 1916)'da Padişah tarafından Osmanlı Altın Liyakat Madalyasıyla taltif edildi. Asıl rütbesi Yüzbaşı olduğundan 11 Kânunuevvel 1332 (24 Aralık 1916) tarihinde rütbesi Binbaşılığa yükseltildi. 15 Şubat 1332 (28 Şubat 1917) tarihinde de bir sene kıdem verildi²¹².

Nuri Paşa'nın Batı bölgesine gelişinden sonra İtalyanlarla yapılan muharebeler genel olarak İtalyanların, varlıklarını hissettirmek ve mücahitlerin hazırlıkların bozmak amacıyla, yaptıkları çıkış ve temizlik hareketleri ile Trablusgarplıların bunlara karşı koyma ve baskın hareketleri şeklinde geçmiştir. İtalyanlar, Homs, Trablus ve Zuvara kıyı kesiminde üç grup halinde tahkimli mevzilerde yerleşmişlerdi. Trablusgarplı mücahitler ise İtalyanların karşısında tedbir aldıkları gibi, halen çatışma halinde oldukları Sirt bölgesinde Senusilerin karşısında da tedbir almak zorunda kalmışlardı.

İtalyanlar, birinci çıkış hareketini 4 Ocak 1917'de, ikinci çıkış hareketini 10 Ocak 1917'de Kırkariş bölgesinden yapmışlardır. Mücahitler altı şehit, 23 yaralı vermişlerdir. İtalyanların zayıtı fazla olmuştur. Üçüncü çıkış hareketi Trablusgarp cephesinde 27 Şubat 1917'de üç koldan yapılmıştır. Fakat başarılı olmayarak, İtalyanlar saat 13.00'ten itibaren mevzilerine geri çekilmişlerdir. Mücahitler 12 şehit ve 33 yaralı vermiştir. İtalyanların zayıtı daha çoktur²¹³.

Acilat'taki mücahit kuvvetlerinden bir grup, Zuvara'daki İtalyan mevzilerine taarruz için 16 Ocak 1917'de Acilat'tan Akrebi istikametinde ilerlerken Cinanı bin Nasip hizalarına vardığında Zuvara istikametinde ilerleyen altı topla takviyeli 10.000 kişilik İtalyan kuvvetiyle karşılaştı. Burada başlayan tesadüf muharebesi saat 14.00'e kadar devam etti. Üstün düşman kuvveti karşısında mücahitler geri çekilmek zorunda kaldı. İtalyanlar 17 Ocak 1917'de Acilat'ı işgal ettiler. Fakat takviye gelen mücahitlerin saldırıları karşısında İtalyanlar Acilat'ı

²¹¹ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 692, 706 -707; Kazım Orbay Arşivi, KO B. IV- 247.

²¹² M.S.B. Arşivi Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası.

²¹³ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 693 -695.

boşaltarak Kum tepelerine çekildiler. Burada da çatışmalar akşama kadar sürdü. İtalyanlar ağır zayıat verdi. Kıyı kesimindeki tepeliklere çekilen İtalyanlar burada 18 Ocak 1917 sabahından itibaren tahkimat yapmaya başladı. Burada da tutunamayacağını anlayınca Zuvara'ya çekildiler. Bu muharebelerde mücahitlerin kayıpları 100, İtalyanların ise 800'dür. Şehitler arasında Çanakaleli Astsubay Celal de vardır. Bir müddet sonra İtalyanlar Zuvara'da kendi yanlıları yerli halk ile bir piyade bölüğü kuvvet bırakarak, diğer kuvvetlerini deniz yoluyla Trablus'a çektiler. Mücahitler, bu muharebelerden sonra hazırlık yaparak, Zuvara üzerine 11 ve 12 Mart 1917 tarihlerinde iki gün üst üste taciz amaçlı taarruz düzenlediler. Bu muharebelerde iki şehit ve üç yaralı verdiler. İtalyanlara ise 12'den fazla ölü verdirdiler. Ayrıca tüfek, cephane ve 100'den fazla deve ele geçirdiler²¹⁴.

Mücahitlerin taarruzları karşısında tedirgin olan İtalyanlar, karşılık vermek amacıyla 5 Nisan 1917'de deniz ve hava gücüyle de desteklenen 7000 kişilik kuvvetle üç koldan Acilat üzerine saldırıya geçtiler. Mücahitler üstün düşman kuvveti karşısında tutunamayarak 80 şehit vererek geri çekildiler. İtalyanlar yolda rastladıkları silahsız ve suçsuz halkı da öldürmeye başladılar. Halk kasabayı boşaltarak doğuya çekildi. İtalyanlar Acilat'ı kolaylıkla işgal ettiler. Durumu öğrenen Nalut Komutanı Halife bin Askeri ile Vali Süleyman el-Baruni toplayabildikleri kuvvetlerle Zaviye istikametine hareket ettiler. Burada yapılan muharebelerde büyük kayıplar verdirilen İtalyanlar daha fazla dayanamayarak Acilat'ı terk ederek Zuvara'ya çekildiler²¹⁵.

Mücahitler, İtalyanların Acilat'a yaptıkları taarruzun intikamını almak için Cedide'de her biri 2000 piyade ve 600 süvariden oluşan iki kol teşkil ettiler. Birinci kol 9 Mayıs 1917'de Mangup ve Menişe istikametine ilerleyerek ve rastladığı düşmanı mağlup ederek Zuvara mevzilerine kadar geriye atar. Üç şehit verilir. Birçok ganimet ele geçirilir. Diğer kol ise 12 Mayıs 1917'de Cedide'den gece hareket ederek düşmanın emniyet kıtalarını geriye atar ve Zuvara önlerine gelir. Zuvara mevzileri mücahit topları ile ateş altına alınır. Bu sırada batıdan takviye olarak gelen İtalyan süvari jandarma birliği ile yapılan çarpışmada 11 ölü verdirilir ve sekiz esir alınır. Mücahitlerin kaybı olmaz. Yarbey Nafiz Gürman, bu iki muharebenin sonucu olarak hatıralarında şöyle yazmaktadır:

“ Bu son iki hareket, Zuvara'da bulunan ve İtalyan taraflısı kabileleri çok korkutmuştu. Bunlar bütün aile ve hayvanlarıyla Tunus'a göç etmeyi bile İtalyanlara teklif ettikleri ve İtalyanlarla Fransızlar arasında muhaberede bulunduğu işitilmişti.

²¹⁴ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 695 -697.

²¹⁵ A.g.e., s. 698.

Fransızlar, mücahitlerimize hoş görünmek için, bu muharebelerden az sonra şimdiye kadar yasakladıkları çay şeker ve manifaturanın, kafil kafil bizim tarafa gelmesine izin vermişlerdi.

Kıyılardan denizaltı korkusu, karadan mücahitlerin baskısı altında kalan Zuvara'da oturan İtalyan taraflısı bir kısım Acilât ve Nevail halkı, tüfeklerini İtalyanlara geri vererek aileleriyle birlikte Tunus doğrultusunda gitmeye başlamışlardı.

Bu sıralarda elde mücahitleri beslemek için, para ve tüfeklerine yetişecek cephane olsaydı İtalyanları yerli taraflılarının yardımlarından tamamen yoksun bırakmak ve kendilerini de Zuvara'dan çıkarıp atmak pek kolay olacaktı²¹⁶.

1917 yılı başından beri Acilât ve batısındaki Trabluslu mücahitlerin taarruz ve baskılarından kurtulamayan İtalyanlar Zuvara'da topladıkları üstün kuvvetlerle, Eylül 1917'de doğu yönünde yeniden ileri harekete geçtiler. Mücahitleri mağlup ederek Acilât, Sorman, Zaviye ve Zanzur hurmalıklarını ele geçirdiler. Bunu haber alan Nuri Paşa, Mısırata ve Homs'taki yeni teşkil edilerek yetiştirilen dört piyade bölüğü ile bir makineli tüfek bölüğünü ve 3,7 cm. lik iki toplu bir topçu takımını yanına alarak batıya yöneldi. 20 Eylül 1917'de General Cassini'nin komuta ettiği İtalyan kuvvetlerinin bütününün Zanzur'dan sonra Süvani bin Adem'de toplandıklarını öğrendi. Bu kuvvetlerin daha güneye inmelerini önlemek ve geriye atmak amacıyla Nuri Paşa taarruz kararı aldı. Beraberinde getirdiği kuvvetlerle birlikte Fındık bin Gaşir, Bir-il Adem ve Bir-i Terrane'de toplanan kuvvetlerle, 20 / 21 Eylül 1917'de üç koldan Süvani bin Adem'e ilerledi. Nuri Paşa kuvvetlerinin buraya yaklaştığı sırada Cassini kuvvetleri de güneye Fındık bin Gaşir doğrultusunda hareket etti. Bunun üzerine Nuri Paşa, asıl kuvvetleri ile vakit kaybetmeden düşmanın yan ve gerilerine taarruza geçti. İtalyan taarruzları durdurulduğu gibi, içerisinde bir alay komutanı ile birçok subayın bulunduğu ağır kayıplara uğratıldı. Bu darbe karşısında daha fazla dayanamayacağını anlayan Cassini kuvvetleri ertesi gün (22 Eylül 1917) Süvani bin Adem'de işgal ettiği bütün mevzileri boşaltarak Trablus şehrine çekilmek zorunda kaldı. Sadece Zanzur kuzey-batısındaki kıyı kesimindeki Seydi Bilal tahkimli mevzilerini ellerinde tuttular²¹⁷.

Çok çetin geçen bu muharebede Trablusgarplıların da kayıpları çok oldu. Bunun nedeni, İtalyanların muharebe esnasında işgal ettikleri yerlerde silahsız ve suçsuz halka

²¹⁶ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 698- 699.

²¹⁷ A.g.e., s. 699- 700. (Bir İtalyan ajansı olan Stefani yapmış olduğu yayınlarda, bu muharebeleri başından sonuna kadar İtalyan Ordusunun bir zaferi gibi göstermeye çalışmıştır. Acilat bölgesindeki başarılarının, Süvani bin Adem'de de olduğunu yazmıştır. Nuri Paşa'nın, Cassini kuvvetlerinin yan ve gerilerine yaptığı etkili taarruzları görmezden gelmiştir. Nuri Paşa kuvvetlerini kendi kuvvetlerinden fazla göstermiş, kendi zayıflarından da hiç bahsetmemiştir. Bu kadar başarı kazanmalarına rağmen General Cassini'in neden işgal ettikleri yerleri terk ederek tekrar Trablus şehrine çekildiğini açıklayamamıştır. Sadece "bozulan hasım karşısında bazı nedenlerle" deyimini kullanarak kendisiyle çelişkiye düşmüştür. Bkz. A.g.e., s. 701- 702.)

saldırıp, kadın, çocuk ve yaşlı demeden öldürmeleridir. Muharebenin sonunda Süvani bin Adem hurmalıkları, baştan başa günahsız ve çaresiz insanların cesetleriyle dolmuştur²¹⁸.

Nuri Paşa bu muharebelerde gösterdiği başarılarından dolayı 23 Eylül 1333 (1917)'de Osmanlı Padişahı tarafından Altın İmtiyaz Madalyasıyla taltif edilir²¹⁹.

Bu çatışmalardan başka 1917 yılı içerisinde, Mücahit kuvvetler ve İtalyanlar arasında keşif ve gözetleme faaliyetleri sürdürüldü. İtalyanlar uçaklarıyla keşif ve gözetleme yaptıkları gibi, mücahit mevzilerini ve sivil halkı da bombaladılar. Bu uçaklar, mücahitler tarafından vurularak düşürülemedi. Ancak iki tanesi Şubat 1917'de Cafare ve Aziziye bölgelerinde zorunlu iniş yaptılar. Her iki uçak da halk tarafından parçalandı. Personeli esir edildi.

Trablusgarplı mücahitler, İtalyanlarla mücadele ettikleri gibi, Senusilerle de hasım durumda idiler. Seyit Ahmet'ten sonra birinci plana geçen Seyit İdris hazırlattığı kuvvetlerle Sirt'ten batıya doğru taarruzu planlıyordu. Nuri Paşa, bu duruma son vermek için, Mısırata'daki kuvvetleriyle 10 Mayıs 1917'de Sirt'e doğru hareket etti. Seyit İdris'in önceden buraya gönderdiği 800 kişilik kuvvetiyle irtibat kurdu. Bu kuvvete komuta eden aşiret reislerinden bir kısmını ikna ederek 400 kişilik bir kuvvetin kendi tarafına geçmesini sağladı. Nuri Paşa'nın bu başarısı, doğudan batıya hareket etmiş olan Seyit İdris'in, kuvvetlerinin dağıldığını duyunca planını uygulamaktan vazgeçmesini sağladı²²⁰.

Nuri Paşa'nın diğer bir başarısı da Fizan'da isyan eden Seyit Abit'in isyanını bastırmasıdır. İtalyanlar Fizan'ı 3 Mart 1914 tarihinde işgal etmişlerdi. Burada yaşayan Koloğlu aşiretleri İtalyanlara isyan ederek, 1914 yılı sonlarında bu bölgeyi İtalyanların elinden kurtarmışlardı. Bu kurtarma harekâtında Senusi ileri gelenlerinden Seyit Ahmet'in kardeşi Seyit Abit'in de rolü büyük olmuştu. Seyit Abit, Osmanlı yönetimine karşı idi. Fizan'da duruma egemen olduktan sonra kendisini Trablus, Tunus ve Cezayir Sultanı ilan ettirmeye kalkıştı. Kötü yönetiminden dolayı halk tarafından sevilmiyordu. Trablusgarp üzerine kuvvet gönderip yenilince halk üzerindeki baskısı daha çok arttı. Fizan'dan Mısırata'ya devamlı şikâyetler gitmeye başladı.

Nuri Paşa buraya gönderdiği Yüzbaşı Sakıp ile durumu yerinde inceletti. Mart 1917 yılında tekrar Mısırata'ya dönen Yüzbaşı Sakıp, Fizan'daki karışıklıkları ve Seyit Abit'in kötü

²¹⁸ İtalyanların Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal ettiklerinden bu yana, her fırsatta başvurdukları bu insanlık dışı temizlik hareketleri hiç kuşkusuz Uluslararası Cenevre Anlaşmalarına tamamen aykırı olmasına rağmen, onlar bu kurallara uymamada bir sakınca görmediler. Trablusgarplılar, tüyler ürpertici bu cinayetleri unutmadılar, her seferinde kamçılanan nefret duygularıyla İtalyanlara karşı mücadele etmeye devam ettiler. Bkz. **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı**, s. 699- 700.

²¹⁹ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

²²⁰ **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı**, s. 703.

yönetimini ve alınacak tedbirleri Nuri Paşa'ya anlattı. Bunun üzerine Nuri Paşa kendisini asayışı ve hükümet otoritesini tesis etmek için bir kısım kuvvetle tekrar Fizan'a gönderdi. Yüzbaşı Sakıp aldığı akıllıca önlemlerle Fizan'ı Seyit Abit'ten ve Seyfettin Nasır'dan (Seyfettin Nasır başlangıçta Osmanlı Hükümet yanlısıdır. Daha sonra karşı duruma geçmiştir.) kurtardı. Bu başarısından dolayı Fizan Mutasarrıf ve Komutanlığına atandı. İyi yetiştirilmiş disiplinli 300 mevcutlu bir bölükle iki ağır makineli tüfek ve bir toptan ibaret kuvvetiyle Mütarekeye kadar Fizan'ın merkezi Murzuk'ta hükümet otoritesini korudu²²¹.

5- Nuri Paşa'nın Karargâhında Çıkan Anlaşmazlık ve Nuri Paşa'nın İstanbul'a Dönmesi

Nuri Paşa, Bingazi'den Mısırata'ya geçtikten sonra yeni karargâhında aşağıdaki personel bulunmaktaydı:

- Afrika Grupları Komutanı: Nuri Paşa
- Afrika Grupları Kurmay Başkanı: Kurmay Yarbay Abdurrahman Nafiz Gürman
- Afrika Grupları Karargâh Bölük Komutanı: Yüzbaşı Bilal
- Afrika Grupları Muhafız Bölük Komutanı: Binbaşı Halil Uras
- Afrika Grupları Ağır Makineli Tüfek Komutanı: Veli Çavuş
- Afrika Grupları Telsiz İstasyon Komutanı: Teğmen İhsan (General Aksoley)
- Afrika Grupları Harekat Şube Müdürü: Üsteğmen Muharrem Veli Dağlı
- Afrika Grupları İkmal Şube Müdürü: Yüzbaşı Vasfi

Bunlardan ikmal şubesine bağlı olarak, fişek ve barut yapım evleri, silah onarım evi, donatım ve giysi yapım evleri faaliyette bulunuyordu. Bunlardan başka Komutanlık Karargâhı yardımcı kadrosu olarak Pertev Tevfik ve Mısırlı Abdurrahman Azam bulunuyordu. Her ikisi de Nuri Paşa'ya sadık, kendi fikirlerinden ziyade onun görüşünü benimserlerdi. Bu nedenle Kurmay Başkanı ile arasında daha ilk günlerde fikir ayrılıkları göze çarpıyordu²²².

Seyit Ahmet, Nil Batı vahalarında İngilizlerle yaptığı mücadeleden sonra Siva – Carabub – Calu – Ucla – Marada – Marduma – Kasrızafran – Sirt yolunu takip ederek 15 Mayıs 1917'de Sirt'e gelerek burada karargâhını kurmuştu. Nuri Paşa ve adamları, halen Sirt'te bulunan Seyit Ahmet'in batıya Mısırata'ya gelmesini istiyorlardı. Belki de Bingazi'de olduğu gibi burada da birlikte çalışmayı tasarlıyorlardı²²³.

²²¹ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 704.

²²² A.g.e., s. 706- 707.

²²³ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 680, 707, Kroki: 79a.

Nuri Paşa bu tarihlerde ağabeyi Enver Paşa'ya Trablusgarp'taki genel durumu ve alınacak tedbirleri ve düşüncelerini açıklayan aşağıdaki mektubu yazdı.

“ Dersaadet, Harbiye Nazırı Enver Paşa Hazretlerine

Muhterem Ağabey,

On gün evvel yazdığım mektupta Şark ile Garp arasındaki meseleyi hal etmek üzere hareket edeceğimi yazmıştım. Bugün mesele hal edildi. Sirte'deki Senusi kuvvetinin kısmi küllisi bana iltihak etti. Fakat Senusi ailesinde bir hareket olarak değil. Seyit Ahmet Marada'dan avdet etti. İdris'ten korktuğu için Garb'a gelmek istiyordu. Bu sefer de içerilerde dolaşmaktadır. Yakında kendisiyle görüşeceğim. Senusilik bütün vatanda tehlikede ise de bendeniz atiyi düşünerek icabı vechile hareket ediyorum. Ati vaziyetimizin pek mükemmel olacağını tahmin ediyorum. İdris'in İngiliz ve İtalyanlarla yaptığı sulhu bozacağım.

İki tahtelbahirin (Denizaltı) aynı zamanda gelmesi kuvve-i maneviyeyi pek artırdı.

Ağabey, buraya icrası mümkün fedakârlığı yaparsanız Harbi Umumiyeeye mutlak tesir yapacağına kanaatim vardır.

Elbise ve kasatura, matara vesaireyi buradan temin için imalâthane yapıldı. Cephane, silah, para lazım. Şark kuvvetini takviye ile İngilizlere karşı tekrar hareket pek kâbildir. Bunun için otomatik topa ihtiyaç olabileceği; erzaka fevkalâde lüzum vardır. Garp az zaman için kendisini idare edebilecektir. Şarkta İtalyandan çıkan cüzi erzakı insanları ölmekten muhafaza ediyor.

Artık vazifesi kalmayan bir tahtelbahirin üç - dört yol yapması gayri mümkün müdür? Bu vasıta ile Afrika yüzünüzü ak edecektir. Ve bunu namusumla temin ederim. Sizlere katıksız üç buçuk senedir ettiğim sabrın mükâfatını bana göstermeyecek misin? Bir İngiliz otomobilinin kırıldığını görmek bizim için büyük mükâfat olacaktır. Tunus, Cezayir belki üç ay zarfında Fransızlardan temizlenir. Mezkûr tahtelbahirlerden birinin temini mümkün olursa her şeyi esaslı görüşmek ve hazırlamak üzere onbeş gün müsaade ediniz yanınıza geleyim. Kabul olmazsa yanınıza gelmeme lüzum yoktur. Hasretle ellerinizden öper, babalığınızdan dolayı tebrik eylerim.

Kardeşin Nuri

Sultan Efendi Hazretlerine tebrikât ve ihtirâmâtımı takdim eylerim²²⁴. ”

Nuri Paşa'nın mektubu incelendiğinde aşağıda belirtilen sonuçlara ulaşılmaktadır:

- Mektubun yazıldığı tarih belli olmamasına rağmen Seyit Ahmet'in Sirt'e geldiği tarih olan 15 Mayıs 1917 ile Enver Paşa'nın ilk çocuğu olan Mâhpeyker Hanımın doğum

²²⁴ Kazım Orbay Arşivi, KO B. V- 138.

tarihi olan 17 Mayıs 1917²²⁵ dikkate alındığında; mektubun Mayıs 1917 son haftalarında veya Haziran 1917 ilk haftalarında yazıldığı değerlendirilmektedir.

- Senusi meselesinin halledildiğini belirtmesiyle, Seyit İdris'in Trablus üzerine yapacağı saldırıyı Nuri Paşa'nın bizzat kendisinin giderek 10 Mayıs 1917'de önlemesi ve aşiret reislerini ikna ederek kendisine katılmalarını sağladığını açıklamaktadır.

- Seyit Ahmet'in Seyit İdris ile arasının iyi olmadığını ve bu yüzden batıya gelmek istediğini, Sirt'e avdet ettiğini ve mücadele için kendisi ile görüşeceğini belirtmektedir. Nuri Paşa'nın bu girişimi karargâhındaki fikir ayrılıklarının ve anlaşmazlığının temelini teşkil edecektir.

- Seyit İdris'in İngiliz ve İtalyanlarla anlaşması, Bingazi bölgesinde ayrı bir devlet kurmak ve buna Seyit Ahmet'i karıştırmamak, gerekirse Tobruk ve kuzeyini İngilizlere bırakarak karşılığında da mali destek sağlamak düşüncesi, Trablus bölgesini de hakimiyeti altına alma isteği, Nuri Paşa'nın nazarında Senusilik bir tehlike olarak da görülmektedir. Bunun için Nuri Paşa, Seyit Ahmet'e destek sağlayarak Seyit İdris'e karşı dengeyi sağlamayı düşünmektedir. Fakat bu fikir de karargâhı tarafından benimsenmemiştir.

-14 Mayıs 1917'de Avusturya'nın Adriyatik'teki Pola limanından kalkan Gebesli Mehmet Kaptan Gemisi ile UC -73 Alman denizaltısının Mısırata limanına²²⁶ aynı zamanda getirdiği silah, cephane ve malzemeler kastedilerek, bu ikmalin morallerini yükselttiği belirtilmektedir.

²²⁵ Yılmaz Öztuna, **a.g.e.**, s. 653

²²⁶ Gebesli Mehmet Kaptan Gemisi ile 1000 tüfek ve cephanesi; UC -73 Alman denizaltısı ile Telsiz istasyonu, cephanesi ile beraber top ve makineli tüfek getirilmiştir. Bkz. **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı**, s. 816

(Akdeniz'de İngiliz ve İtalyan Donanmasının üstünlüğü Osmanlı Devleti'nin deniz yolu ile Trablusgarp'ı ikmalini güçleştirmiştir. Akdeniz limanlarında yüklenen bazı gemiler daha limandan kalkmadan veya seyir halinde iken batırılmıştır. Bu nedenle deniz yolu ile ikmalde Alman denizaltıları silah ve malzeme taşıdıkları gibi, yük taşıyan gemilere de refakat etmiştir.

Almanlarla yapılan anlaşma gereğince yapılan denizaltı seferleri, başlangıçta Kiel limanından başlamıştır. Almanya'nın Kiel limanından hareket eden UC -20 Denizaltısının Komutanı Franz Becker bir hatıra yazısında şöyle demektedir:

"UC- 20 Denizaltı gemisinin ilk komutanı idim. Bu denizaltı gemisi, Afrika'da savaştan Türk müttefiklerimize savaş gereçleri taşımak için özel olarak tadil edilmişti. Bizim ilk seferimiz Kiel'den başladı. İngiltere'yi dolaşarak Güney Fas'a geldik. Bu seferimizde bazı subayları ve savaş gereçlerini karaya çıkarmak zorunda idik (ajan anlamında). Bundan sonra Cebel-i Tarık'tan geçtik ve Pola'ya geldik. Bu seyir 55 gün sürdü ve denizaltı gemileri için bu bir rekordu.

Bundan sonraki seferimizi silah ve mühimmat yüklü olarak Pola'dan Libya'ya yaptım. Silah ve mühimmatı, Türk subaylarının komutasında İtalyanlara karşı savaştan Araplara götürdük. Mühimmatı Mısırata yöresinde Sirt'e getirdik. Karaya çıktım ve oranın en yüksek komutanı olan General Nuri'yi tanıdım."

Daha sonra Akdeniz limanlarından kalkan denizaltılar, bu limanların bakım ve onarım imkânsızlığı nedeniyle Avusturya'nın Pola limanından hareket etmeye başlamıştır. Tasarlanan plan ve programa göre Trablusgarp'a dört-altı haftada bir denizaltı göndermek gerekiyordu. Fakat gerek Akdeniz'de yapılan denizaltı muharebelerinin artması, gerek kış aylarının elverişsiz koşulları ve sefer için ayrılan iki denizaltının, bazen uzun süren onarımları yüzünden, bu program düzenli ve periyodik uygulanamamıştır. Bkz. **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı**, s. 809, 815, 819, 822.)

- Trablusgarp'ın takviye edilerek İngilizlere tekrar taarruz edilmesini teklif etmektedir. İngiliz zırhlı otomobillerine karşı savaşmak için başta otomatik top olmak üzere silah ve cephane takviyesi istemektedir. Böyle bir teklif, Nuri Paşa'nın Seydi Aziz'de İngiliz zırhlı otomobillerinin taarruzunun etkisini unutmadığını ve bunun karşılığını vermek istediğini ortaya koymaktadır. Ancak, sadece Alman denizaltılarının seyrek olarak yaptığı ikmalle ve bölgedeki aşiret kuvvetleriyle; teknoloji, ateş ve zırh gücüne sahip İngiliz Ordusuna karşı böyle bir taarruzun başarı şansı olmayacağı aşikârdır.

- Nuri Paşa bölgede yiyecek sıkıntısının da çekildiğini Enver Paşa'ya söylemektedir. Bilhassa Doğu dediği Bingazi bölgesindeki Senusilerin, İngilizlerle çatışmadan sonra, Sollum limanına gelen erzaktan istifade edememeleri, yiyecek sıkıntısını artırmıştır. Türkiye'den yiyecek ve malzeme getiren gemilerin yolda İtilaf Devletleri Donanması tarafından batırılması da sıkıntının nedenlerindendir. Hatta alınan her türlü tedbire rağmen yiyecek sıkıntısının önüne geçilemediğinden Nalut'taki ve Cebel-i Garbi'deki halkın bir kısmı Tunus'a göç etmek zorunda kalmıştır.

- Nuri Paşa para sıkıntısını da dile getirmektedir. Türkiye'den gönderilemeyen bazı maddelerin bölgeden satın alınması için paraya ihtiyaç duyulmaktadır. Subay, astsubay ve erlerin iki senedir maaşları bile ödenememiştir. Bu yüzden Türk mücahit subaylar parasızlık nedeniyle şeyhlere sığınmak ve onların verdiği erzak ile geçinmek zorunda kalmışlardır. İstanbul'dan para gelmediği zamanlarda zengin şeyhlerden borç para bile alınmıştır²²⁷.

- Nuri Paşa, kendisine izin verilerek, bir denizaltı ile İstanbul'a gitmek istemektedir. Enver Paşa ile Afrika'daki durumu ve bilhassa Kurmay Başkanı A. Nafiz Gürman ile arasındaki fikir ayrılığını daha açık bir şekilde konuşmak istediği anlaşılmaktadır. Zaten 1917 yılının sonunda Nuri Paşa bu görevinden alınarak İstanbul'a çağırılacak; bilahare Kafkas Cephesine görevlendirilecektir.

Nuri Paşa'nın Seyit Ahmet'in Mısırata'ya gelmesini istemesi nedeniyle, Nuri Paşa'ya sadık olan karargâhta asıl görevleri bulunmayan Pertev Tevfik ve Abdurrahman Azam da

²²⁷ Vali Süleyman el- Baruni'nin yanında askeri danışman olan Kurmay Yarbay A. Nafiz Gürman çekilen para sıkıntısını ve Türk mücahit subaylarının acıklı, fakat gerçek durumlarını şöyle anlatmaktadır:

"Bütün subaylarımız senelerce bir şeyhe yaşayarak onun ekmeği ile yemeğiyle karınlarını doyurmuşlar, yine bu şeyhlerin verdiği üç beş kuruşla tütünlerini ve çamaşırlarını tedarike çalışmışlardı. Hiç birisinin üzerinde elbise kalmamıştı. Birer Arap abasına bürünmüşler, başlarına beyaz bir takye geçirmişlerdi. Çünkü oralarda bulunabilen, şeyhlerin de kendilerine verebileceği eşya ancak bu idi. Bu kadar yoksunluğa karşı yine bu arkadaşlar, vatanın menfaati ve mensup oldukları ordunun şerefi uğrunda kendilerini düşünmeyerek çalışmaktan ve ölmekten geri durmamışlardı. Bu gayretli insanlar ne kadar takdir edilse azdır. Biz bunlara İstanbul'dan getirdiğimiz para ile ilk maaşlarını, bir miktar altın para olarak verdik.

Bunların paraları alınca heyecanlarının insanı müteessir etmemeleri kabil değildi. Bazılarının bu Türk paralarını yüzlerine sürerek sevinçlerinden ve bu günleri gördüklerinden dolayı ağladıklarını işittim. Çok yazık ki bu insanlara Avrupa'dan gelirken hiç olmazsa çamaşır ve lüzumlu eşya getirmemiş olduğumuza biz de acıdık." Bkz. **Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı**, s. 828.

durmadan bu fikri savunuyorlardı. Kurmay Yarbay A. Nafiz ise bu fikre karşı idi. Çünkü batıda Mısırata, Zıliten, Müsellata ve Urfele bölgelerine egemen olan Ramazan Bey, Senusilerle evvelden beri anlaşmazlık halindeydi. Kendisinin Tarhunelilerle savaştığı bir sırada Senusilerin kendi üzerine kuvvet gönderdiğini unutmamıştı. Vali Süleyman el-Baruni de vaktiyle kendisini hapsederek kötü muamele yapan Seyit Ahmet'i istemiyordu. Kendisinin uysal mizacı bunu kabul etse bile Ramazan Bey ve onu destekleyen halk kitlesi reddederdi. Ramazan Bey'in karşı çıkmasına rağmen, Senusi kuvvetlerinin batıya gelerek Ramazan kuvvetlerini bastırma fikri ortaya atılınca; Kurmay Başkanı, karargâhta bu konuda çıkan her tartışmada bu tehlikeli oyuna karşı çıkmaktaydı. Yarbay A. Nafiz'in, bu tartışmalarla ilgili ve Nuri Paşa ile arasında geçen son konuşmaları ve görevinden ayrılışını anlatan hatırası şöyledir:

“ Karargâhta resmi bir görevleri olmayan yardımcı arkadaşların (Nuri Paşa'nın adamları iki sivil memur) bu işi, parmaklarına dolamaları ve her vesileden yararlanarak bu sorunu ileri sürmeleri benim sabrımı tamamen tüketmişti.

Bir gün akşam yemeğinden sonra Ramazan Bey'in yanına gitmiştim. Mısır vahalarından dönen Seyit Ahmet'in Sökene taraflarına geldiğinden, Fizan'a veya kuzeye doğru gelmesi ihtimali olduğundan ve gelen aldığı haberlerden Ramazan Bey söz ediyordu.

Karargâh arkadaşlarından birisi de gelmişti. Biz de dinledik. Ertesi sabah dairede masamın başında çalışırken, Nuri Paşa geldi. Seyit Ahmet'ten laf açtı. Sözü, benim akşam Ramazan Beyin yanında bulunmaklığıma getirdi. Seyit Ahmet hakkında Ramazan'ı dinlemenin doğru olmadığını, bu gibi hareketlerin Ramazan'ı teşvik yerine geçtiğini söyledi. Bu sözden ben son derece üzüldüm.

Kendisine bu sorunun tartışma zamanının geçtiğini, benim bu koşullar altında burada çalışmaklığımın mümkün olmadığını, İstanbul'a dönmeme izin vermesini söyledim. Kabul etti. Bu suretle benim Afrika'daki görevimde sona ermiş oldu²²⁸. ”

Kurmay Yarbay A. Nafiz Gürman, 29 Temmuz 1917'de bir Alman denizaltısı ile Trablusgarp'tan ayrılmıştır. Ertesi gün (30 Temmuz 1917) kendi teklifi ile denizaltı komutanı Homs'taki İtalyan mevzilerini ateş altına almış, etkisini bilemedikleri hasar ve zayıat verdimişlerdir. Kurmay Yarbay A. Nafiz Trablusgarp'tan ayrıldıktan 15 gün sonra (13 Ağustos 1917), Nuri Paşa, Enver Paşa'ya özel bir mektup yazar. Yazdığı mektupta “ *Burada Kurmay Başkanı Yarbay A. Nafiz Bey yorulmuş, ufak bir vesile ile İstanbul'a gitmeyi arzu etti. Gönderildi.* ” diye belirtir²²⁹.

²²⁸ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 707- 708.

²²⁹ A.g.e., s. 708- 709.

Nuri Paşa, Trablusgarp'tan ayrılmadan önce 19 Ekim 1917 tarihinde Başkomutanlığa o dönemdeki durumu açıklayan raporunda;

“ Askeri durumun iyi, iç siyasi durumun ise karışık olduğunu, Mısırata Mutasarrıfı Ramazan Bey'in tehdit edici durum aldığını, kendisinin sivrilmeye tutkusuna kapıldığını, Trablusgarp'ın yiyecek kaynağının elinde oluşunu bir silah bilerek bütün Trablusgarp'a eğemen olmak istediğini, Tarhunelilerle barışta görünmekte ise de, bunun uzun sürmeyeceğini, izlediği siyasete karşı çıktığını, Seyit İdris'in İngiliz ve İtalyanlarla anlaşmasına karşılık kendisinin de Seyit Ahmet'i elinde tuttuğunu, bu itibarla Seyit Ahmet'e Mısırata'dan gönderdiği yardım kafilesinin (100.000 Lira, bir top ve bir kısım donatım), Ramazan Bey tarafından yolu kesilerek yok edildiğini” bildirmektedir. Nuri Paşa, Seyit Ahmet'i tutan ve Mısırata Mutasarrıfı Ramazan Bey'i kötüleyen raporunun sonunda, İstanbul'dan bir kısım kuvvetle (Bir piyade ve bir ağır makineli tüfek bölüğü, 10,5' luk bir topçu müfrezesi, bir istihkâm müfrezesi, bir bando takımı) takviyesini istiyordu. Vali Baruni'nin bir Türk Valisi ile değiştirilmesini ve bir Trablus Kumandanı gönderilmesini öne sürüyordu. Ayrıca, Ramazan Bey ve onu destekleyen Trablusgarplı ileri gelenler ile Seyit Ahmet'in bir sebeple İstanbul'a çağrılmalarını istiyordu²³⁰.

Önerilerinden de anlaşılacağı üzere, Nuri Paşa' Trablusgarp'ta en çok anlaşılabileceği Seyit Ahmet ile faaliyette bulunmayı düşünüyor; Buna engel olmayacak sözünü geçirebileceği bir Türk valisini istiyordu. Seyit Ahmet'e karşı olan Ramazan Bey ile adamlarını uzaklaştırmaktan geri durmuyordu. Böylece, İngiliz ve İtalyanlarla anlaşılan Seyit İdris karşısında bir iş yapamaz durumda olan Seyit Ahmet'i destekleyerek yeniden ön plana çıkarmak istiyordu. Fakat Senusilerle mücadele halinde olan Ramazan Bey, Nuri Paşa'nın bu niyetini anladıktan sonra kendisiyle anlaşmazlığa düşmüş oluyordu. Bu durum ise Trablusgarp'ta aşiretler arasındaki anlaşmazlığı gidererek, bugüne kadar sağlanan Osmanlı Hükümetine bağlılık düzenini yıkacağı gibi, bundan sonraki faaliyetler için de büyük zararlar doğurabilirdi. Bu nedenle, alınan raporlardan bu sakıncalı durumu anlayan Başkomutanlık, Nuri Paşa'yı buradan alarak yerine, Afrika Grupları Komutanlığına Sultan Murat'ın torunu olan Şehzade Osman Fuat'ı atayarak Trablusgarp'a gönderdi²³¹.

Nuri Paşa, Kurmay Yarbay A. Nafiz Gürman'ın ayrılışından beş ay sonra, (Ocak 1918 başlarında) bir Alman denizaltısı ile Trablusgarp'tan ayrılarak, Mısırata – Pola yolu ile İstanbul'a döner. Daha sonra Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına atanır²³².

²³⁰ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 710.

²³¹ A.g.e., s. 710- 711.

²³² A.g.e., s. 709,711.

Nuri Paşa İstanbul'a döndükten sonra Trablusgarp ve Bingazi bölgesindeki çalışmaları dikkate alınarak, 06 Şubat 1334 (1918)'de Üçüncü Rütbeden Kılıçlı Osmanî Nişanıyla taltif edilir²³³.

6- Şehzade Osman Fuat'ın Trablusgarp'a Gelmesi ve Birinci Dünya Savaşı'nın Sonuna Kadar Meydana Gelen Olaylar

Nuri Paşa'nın, İstanbul'a dönmesiyle birlikte Afrika Grupları Komutanlığına Şehzade Osman Fuat atandı. Sultan Murat'ın torunu olan Osman Fuat, orduda süvari yüzbaşısı idi. Bu göreve atanmasıyla birlikte kendisine Fahri Ferik rütbesi verildi. Enver Paşa, Osman Fuat'a yardımcı, hatta gözetmesi için Kurmay Yarbay A. Nafiz Gürman'ı yanına Kurmay Başkanı olarak görevlendirdi. Şehzade Osman Fuat yeni teşkil edilen komuta heyeti ile 2 Nisan 1918'de hareket ederek Viyana'ya gitti. Burada hazırlıklar tamamlandıktan sonra 9 Mayıs 1918'de Pola'ya gelindi. 11 Mayıs 1918'de buradan UC -73 denizaltısı ile hareket edildi. 17 Mayıs 1918'de Mısırata'ya varıldı. Şehzade Osman Fuat, Mısırata'ya geldiğinde Batı Cephesi Komutanlığında Fahri Livalık rütbesi ile Emekli Süvari Yarbayı İshak, Kurmay Başkanlığında da Yüzbaşı Neşet, Vali olarak ta Süleyman el-Baruni bulunuyordu²³⁴.

Şehzade Osman Fuat, Trablusgarp'a geldiğinde genel durum özetle şöyleydi:

- İtalyanlar, kuvvetlerinin büyük kısmını anavatana çektiklerinden, kalan kuvvetleri ile Homs, Tacura, Trablusgarp ve Zuvara gibi şehirlerde savunma düzenlerini koruyorlardı. Bingazi bölgesinde de, Bingazi, Derne, Merç ve Tobruk'ta yerleşmişlerdi.

- Afrika Grupları Komutanlığı ise, Homs'ta Topçu Yüzbaşı Hasan, Trablus'ta Suvari Yarbayı İshak (Fahri Paşa) ve emrinde Teğmen Salim (Levazım Albay Değer) ve Nalut'ta Tunuslu Teğmen Ömer olmak üzere kuvvetleriyle İtalyanların karşısında bulunuyorlardı. Bingazi bölgesinde ise Senusi kuvvetleri bulunmaktaydı.

- Mısırata Mutasarrıfı Ramazan Bey ile İshak Paşa arasında anlaşmazlık vardı. İshak Paşa sert yönetimi nedeniyle bölge halkı tarafından sevilmiyordu.

- Doğu – Batı çekişmesi dediğimiz, başta Mısırata Mutasarrıfı Ramazan Bey ile Trablusgarp'ın ileri gelenleri ve halkı, Senusileri sevmiyorlardı. Seyit Ahmet'in batıya gelmesini de istemiyorlardı. İtalyanlar da bu hassasiyeti bildiklerinden devamlı kışkırtma faaliyetinde bulunuyorlardı. Bu konuda Seyit İdris'e destek sağlayarak, Batı'ya saldırmasını istiyorlardı.

²³³ M.S.B. Arşivi Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası.

²³⁴ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 709, 716.

- Bölgede genel olarak yiyecek sıkıntısı çekilmekteydi. Bu durum Doğu bölgesinde daha fazlaydı. İngilizler, çatışmadan sonra Sollum limanını Senusilere kapatınca yiyecek sıkıntısı daha da arttı. İtalyanlar bunu fırsat bilerek, yerli halkın kendilerine saldırmamasını sağlamak ve onları kendi yanlarına çekmek için şeker, çay, un gibi maddeleri çok ucuz fiyatla sattıkları gibi, buğday ve arpayı da bedava dağıtıyorlardı.

- Seyit İdris ve Seyit Ahmet çekişmesi devam ediyordu. Seyit Ahmet'in, İdris ile anlaşmak üzere giriştiği görüşme de sonuç vermedi. Seyit Ahmet, İngilizlere yenildikten sonra gücünden kaybetse de, Osmanlı Hükümetinden alabildiği Naip Sultan unvanını korumasından ve düşmanlarına karşı mücadeleyi bırakmamasından dolayı, hala bölgedeki aşiretler tarafından tutulmaktaydı. Seyit Ahmet şimdi Osmanlı yanlısı idi. İngiliz ve İtalyanlar onun başlıca düşmanıydı. Seyit Ahmet, Trablusgarp ve Bingazi'deki bu karmaşık durumdan kendini kurtarmak için İstanbul'a gitmek istiyordu. İstanbul'a gittiğinde, Osmanlı Devletine bağlı kalmak koşuluyla Seyit İdris'e bir mevki verdimeyi düşünüyordu.

- İtalyanlar, Zuveytina'da oturması koşuluyla Seyit İdris'in yanına bir müsteşar atamışlar, 500 kişilik askerlerinin eğitimi için 20 öğretmen subay görevlendirmişler, genel giderler için de ayda 200.000 Frank vermeyi kabul etmişlerdi. İngilizler ise 3000 lira ve ucuz fiyatla verdikleri 600 çuval pirinç ile Seyit İdris'e yardım yapıyorlardı. Seyit İdris bu pirinçleri daha sonra beş misli fiyatla halka sattırmıştır. Seyit İdris'in Bingazi bölgesindeki amacı; bu bölgede bağımsız bir Arap Hükümeti kurmak, buna amcası Seyit Ahmet'i karıştırmamak, gerekirse Tobruk ve Kuzeyini İngilizlere bırakarak karşılığında da mali destek sağlamaktı. Seyit İdris'ten, İngiliz ve İtalyan çıkarlarına hizmet ettiği için, Bingazi halkının çoğunluğu nefret ediyordu.

Şehzade Osman Fuat, Trablusgarp'a geldikten sonra, 31 Mayıs, 14 Haziran ve 4 Ağustos 1918 tarihlerinde Enver Paşa'ya bölgedeki durumu açıklayan mektuplar yazar. Bu mektuplarında:

- İstanbul'a gelmek isteyen Seyit Ahmet'in ayrılmasında sakınca olmadığı, Seyit İdris tarafından tehdit edilmesi nedeniyle, Seyit Ahmet'e silah ve cephane yardımı yapılması gerektiği,

- Türk subaylarının her birinin başka bir şeyhe bağlandıkları, Şeyhlerin arası bozulduğunda, subayların da arasının bozulduğunu, bu durumda olanların değiştirilmesi gerektiği,

- Kurmay Yarbay A. Nafiz Bey'in bazı ileri gelenleri ön planda tuttuğu için tarafsızlığını kaybettiğini, belirtmektedir²³⁵.

Kurmay Yarbay A. Nafiz Gürman, Şehzade Osman Fuat'ın yazdıklarına iştirak etmemektedir. Türk subaylarının, senelerce buralarda yaptıklarını örnek göstererek, aksine Şeyhler arasındaki kavgada barıştırmacı ve birleştirici rol oynadıklarını söylemektedir. Şehzadeye bunları yazdıranların etrafındaki bazı menfaat peşinde koşan kurnaz kimseler olarak belirtmektedir. Ayrıca, Seyit Ahmet'in de Şehzadeye sokularak, onu etkisi altına almak istediğini ve Şehzade vasıtasıyla Batı'yı ele geçirmek düşüncesinde olduğunu, Şehzade'nin de tatlı dillere kandığını açıklamaktadır. Böylece, çıkarıcı şeyhler ve özellikle Seyit Ahmet'in yeni karargâhta görüş ayrılıkları çıkarmaya başladıklarını belirtmektedir²³⁶.

Şehzade Osman Fuat'ı 18 Haziran 1918 tarihinde Vali Süleyman el Baruni, yanında ayan üyeleri olduğu halde saygılarını sunmak üzere Mısırata'ya gelerek ziyaret etti. Ertesi gün de düzenlenen bir törenle Padişahın 28 Mart 1918 tarihini taşıyan Fermanı okundu. Fermanda şöyle deniyordu:

“ İtalyan Harbinden beri düşmanlarımızın şiddetli hücumlarına karşı Allahın yardımıyla İslâmlık şanına layık surette direnerek İslâm Dininin ve kutsal vatanın korunması için, gösterdiğiniz didarane celadet ve bu uğurda halisane her türlü zorluklara göğüs gererek sebat ve hamiyetseverlikle yaptığınız çalışmalar pek büyük ve kıymetli olduğundan, size muhabbet ve teveccühüm daima yüksektir. Bu iyilik ve sevgimin delili olmak üzere gönderdiğim Ferik Nuri Paşa'ya karşı gösterilen iyi muamele ve tam itaat dahi başkaca beni hoşnut eylemiştir.

Nuri Paşa Kafkasya'daki İslâmlara memur edilip gönderildiği cihetle halkımızdaki eğilimlik ve teveccühâtı şahanemin delili olmak üzere bu kere de hanedanı saltanatımızın yüksek erkânından evladım Şeyhzade Osman Fuat Efendiyi memur edip gönderdim.

Bu Şeyhzade kesin vekilim olarak orada beni temsil ve ilerideki savaşlarımızda ve İslâmlığın yüksek çıkarlarını kazanmak için, yapılacak her türlü tedbirlerde adıma sizinle birlikte çalışacaktır.

Şimdiye kadar İslâm Halifeliği ve Osmanlı Sultanlığı hakkında gösterdiğiniz sadakat ve tam bir bağlılığı bundan sonra da gösterecek, Osman Fuat Efendi ile birlikte savaşlarda bulunarak İslam dininin mübarek bir kıtası ve Osmanlı Ülkesinin bir parçası olarak

²³⁵ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 717.

²³⁶ A.g.e., s. 718.

*Trablusgarp ve Bingazi ile bu il dolaylarının büyük bir cesaretle düşmandan temizlenmesine seve seve çaba göstereceğinizden eminim*²³⁷.’’

Şehzade Osman Fuat, 15 Temmuz 1918’de Başkomutanlıktan, Tunus’ta Fransızlara karşı yeniden alevlenen isyanın desteklenmesi için emir alır. Bunun üzerine Trablus ve çevresindeki birlikleri yakından görmek ve Tunus üzerinde yapılacakları kararlaştırmak için 25 Temmuz 1918’de geziye başlar. 13 Eylül 1918’de sona erer. Bu geziden İtalyanlar kuşkuya düşerler ve tepki gösterirler. Uçak taarruzları ve bazı çıkış hareketleri yaparlar. Fakat başarılı olamazlar²³⁸.

Şehzade Osman Fuat gezide olduğu sırada Seyit Ahmet’te İstanbul Hükümeti’nin izni ile İstanbul’a hareket eder. 30 Ağustos 1918’de İstanbul’a varır ve törenle karşılanır²³⁹.

Enver Paşa, Şehzade Osman Fuat’a 10 Ekim 1918 tarihinde son kez bir talimat gönderir. Bu talimatta, Seyit Ahmet’in İstanbul’a geldiği ve en iyi şekilde karşılandığı; Seyit İdris için de iyi şeyler söylenerek, kendisine silah ve cephane gönderildiği; Abdülkadir Bey’in de Sirt’e gönderildiği ve Doğu’da iş görebilecek kuvvet toplayarak Seyit İdris ile iyi ilişkiler kurmaya çalışacağı; Abdülkadir Bey’e şimdilik 1500 Lira verildiği belirtilmekte ve Senusilerle meydana gelen ilişkilerin hangi safhaya geldiğinin bildirilmesi istenmektedir²⁴⁰.

Şehzade Osman Fuat, Enver Paşa’nın talimatını almadan 24 Ekim 1918 tarihinde Harbiye Nezaretine gönderdiği şifrede rahatsızlığından dolayı gelecek denizaltı ile İstanbul’a dönmesine izin verilmesini istedi. Olaylar çabuk gelişti. İstanbul’da hükümet istifa etti. Enver Paşa Harbiye Nazırlığından çekildi. Müşir Ahmet İzzet Paşa hükümeti kuruldu. 31 Ekim

²³⁷ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 719- 720.

²³⁸ A.g.e., s. 720- 722.

²³⁹ A.g.e., s. 721.

(Stoddard eserinde Seyit Ahmet’in İstanbul’a gidişini şu şekilde açıklamaktadır : “ Daha büyük bir plan da, 1918 yılı başlarında Enver Paşa ve Teşkilat-ı Mahsusa uzmanları tarafından hazırlanmıştır. Enver Paşa, Hüsamettin Bey’e < Ertürk > < Teşkilat-ı Mahsusa subayıdır. > ve Yusuf Şetvan Bey’e < Bingazilidir, Askeri Temyiz Mahkemesi Başkanıdır.> Sirenik’e giderek Padişah adına Seyid Ahmed’i İstanbul’a davet etmelerini emretmiştir. Enver Paşa iki yıldır Şerif Hüseyi’in isyanının Müslüman, Arapların gözünde Osmanlı Devleti’nin itibarına düşürdüğüne inandığı gölgeyi kaldıracak bir fırsat arıyordu. Osmanlılar Kuzey Afrika’daki davalarının artık kaybedildiğine hükmederek, Seyid Ahmed’i, henüz, ilerleyen İngiliz kuvvetlerinin işgali altına girmemiş Arap bölgelerine propaganda misyonunu yerine getirmek üzere göndermeye karar vermişti.

Seyid Ahmed ve önde gelen başka birçok şeyh, bu misyonu yerine getirmeyi kabul etmiştir. Denizaltıyla İstanbul’a doğru yola çıkmış ve İstanbul’a gelince Topkapı Sarayı’nda Sultan’ın konukları olarak ağırlanmışlardır. Seyid Ahmed’e masraflar için 100.000 Lira verildi. Ayrıca Eyüp Camii’nde yeni Padişah’a kılıç kuşatma onuruna kavuşacaktı, böylece bu işi Mevlevi tarikatı liderlerinin yerine getirmesi geleneğinden de ayrılmış olunacaktı. Enver Paşa, Seyid Ahmed’in önemini, ziyaret edeceği Müslüman Arapların gözünde büyütme istiyordu. Ama 1918 Temmuz’unda itaatkâr ve zayıf V. Mehmet’in yerine geçen yeni padişah, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin işlediği hatalar saydığı şeyleri düzeltme gayretiyle bütün planı veto etmiştir. Dahası, Seyid Ahmed’i görüşmelerde bulunmak üzere Hicaz’a göndermeyi reddetmiş, bunun yerine ona Bursa’ya gitmesini emretmişti. Mondros Ateşkes Anlaşmasından sonra, Seyid Ahmed, Salih Harb’le birlikte Ankara’ya geçmiş, nihayet oradan Medine’ye gitmiş ve 1933 yılında bu şehirde ölmüştür.” Bkz. Philip H. Stoddard, a.g.e., s. 84 - 85.)

²⁴⁰ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 724.

1918’de UC -73 Alman denizaltısı Mısırata’ya gelmesine rağmen, denizaltı komutanının Pola’ya dönmeyeceğini, tarafsız bir ülke olan İspanya’ya gideceğini bildirmesi üzerine Şehzade Osman Fuat’ın İstanbul’ dönmesi mümkün olmadı²⁴¹.

31 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, mütareke şartlarına göre Şehzade Osman Fuat ile Trablusgarp ve Bingazi’deki bütün Osmanlı subayları en yakın İtalyan makamlarına teslim olması gerekiyordu. Fakat Şehzade Osman Fuat ve Osmanlı subayları hemen teslim olmadılar. Trablusgarp’ta İtalyanlar karşısında söz sahibi kılacak, bağımsızlığını savunacak bir hükümetin kurulması için başta Yarbey A. Nafiz Bey’in çabaları ile bir çalışma başlatıldı. Trablusgarp’ın ileri gelenleri bir araya getirilerek Meclis-i Mebusan açıldı. Anayasa yapıldı ve Milli Hükümet kuruldu. Yeni kurulan Cumhuriyet idaresi İtalyanlara bildirildi. Fakat İtalyanlar tanımadı. Daha sonra İtalyanlara karşı mücadeleyi sürdürececek milli ordu kuruldu²⁴².

Bu arada İtalyanlar, Şehzade Osman Fuat’a devamlı haber göndererek, Osmanlı subayları ile birlikte Alman ve Avusturyalı subayların da kendilerine teslim olmaları yönünde baskı yaptılar. Fakat Şehzade Osman Fuat hemen teslim olmayarak Trablusgarp’ta yeni kurulan hükümetin ve ordunun hazırlanması için zaman kazandı. İtalyanlar bu arada Osmanlı Hükümeti’ne de bu konuda baskı yaptıklarından, İstanbul’dan Şehzade Osman Fuat’a teslim olması için emirler geliyordu. Nihayet Şehzade Osman Fuat heyeti ile birlikte 8 Mart 1919 tarihinde Tunus’ta Dehibat şehrinde Fransızlara teslim oldu. Fransızlar, Mütareke şartlarına göre kendilerinin yerine İtalyanlara teslim olunması gerektiğinden; Şehzade Osman Fuat ve heyetini 24 Mart 1918 tarihinde Trablusgarp – Tunus sınırında Alvet el Gunna’da İtalyanlara teslim ettiler. İtalyanlar, Türk Heyetini 26 Haziran 1919’da Napoli yakınındaki Ischia adasına götürdüler. Heyet, 2 Ekim 1919’da Napoli’den önce trenle Brendizi’ye ve ertesi gün de buradan vapurla Pire üzerinden, İstanbul’a hareket etti. 7 Ekim 1919’da İstanbul’a varıldı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu’nun Üşi Antlaşmasıyla İtalyanlara kaptırdığı bu topraklarda, 1914 yılında yeniden giriştiği hazin macerası, Şehzade Osman Fuat ve heyetinin böyle bir sonuçla İstanbul’a dönmesiyle sona erdi²⁴³.

Dr. Philip H. Stoddard, Afrika’daki savaşın sonucu ile ilgili olarak şunları yazmaktadır:

“ Enver Paşa’nın ve Teşkilat-ı Mahsusa’nın önce İtalyanlara, sonra İngiliz ve Fransızlara karşı Kuzey Afrika’da verdiği mücadele gerçi sonuçsuz kalmıştır, ama azimli

²⁴¹ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 724- 725.

²⁴² Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 724- 725; Abun -Nasr, a.g.e., s. 395.

²⁴³ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 727- 728, 731- 734.

Osmanlı subaylarının komutasında, Almanların yardımıyla bir grup inançlı kişinin nasıl bir tehlike yaratabileceğini de göstermiştir. Ancak, bu mücadele, İngiltere ve Fransa için savaşın genelinde pek büyük bir endişe kaynağı olmamıştır, çünkü Mısır ve Tunus'a ciddi bir tehdit oluşturmamıştır. Birçok yazar, girilen mücadelenin yararlı, son derece düşük maliyetli bir operasyon ve 1911 – 1918 döneminde türünün en başarılı örneği olduğunu kabul ederler. Örneğin, Batı Sahra'yı savunma harekâtı, İngiltere'nin 30.000'in üzerinde askerini (çoğu sömürgeli ve Mısırlıydı) bağladı. Öte yandan, sadece yaklaşık 300 ile 500 arasında Türk subayı ve askeri ile birkaç Alman bölgeye giderek faaliyette bulunmuştur. Bu da Osmanlı Devleti'nin buraya katkısının sayıca ne kadar küçük olduğunu göstermektedir. İtalya'da pek başarılı olmadı. Dünya Savaşı'na katıldığı süre boyunca Trablusgarp sahilinde 60.000 asker tuttu. İngilizlerin verdiği kayıplar gerçi önemsizdi, ama savaş koşulları bir hayli çetindi. İngiltere sadece 1916 yılına kadar bu harekât için 80 milyon sterlin harcamak zorunda kalmıştı. İtalya ve Fransa'nın yüklendiği maliyeti saymıyoruz. Operasyonun ilk evresi, daha sonraki Teşkilat-ı Mahsusa operasyonlarının prototipini oluştuyordu ve Enver Paşa'nın kafasında şu düşüncüyü yaratmıştı: << Bedevilerin Cihat'a gitmeye duydukları istek, Müslümanların yabancı saldırganlığına nefretiyle birleştirilir ve doğru yönlendirilirse, Osmanlı Devleti için Dünya Savaşı'nda bir güç kaynağı oluşturabilirdi.>>

Olaylar bu düşüncüyü haklı çıkardı²⁴⁴.''

Fransız Harp Tarihi Yazarı Larşer, Osmanlı Devletinin Libya üzerindeki savaş amaçları ve buna erişilme derecesini kısaca şöyle ifade etmektedir:

“ Toplanan kuvvetler (organize edilen yerli güçler anlamında) Trablus'u, Berka'yı ve Libya'yı fethetme ve Mısır'ı istilaya, Tunus'u isyana tahrike ayrılmıştı. Türkler, harp maksatlarını, 1915 – 1916'da kısmen elde etmişlerdi²⁴⁵.''

Seyit Ahmet'in yanında İngilizlere karşı savaşan Mısırlı Yüzbaşı Salih Başa Harb Kuzey Afrika'da 1911'den 1918'e sürdürülen operasyonları; “ Yirminci Yüzyılda Arap – Türk işbirliğinin genellikle pek iç açıcı olmayan tarihinde en parlak sayfa” olarak açıklamaktadır. Keza bir İngiliz gözlemci de şöyle yazmıştır: “ Bu, kimi yönlerden, düşmanlarımızın savaştaki en başarılı stratejik hareketiydi, çünkü bu son derece zararlı birkaç bin Arap bir yıldan uzun bir zaman başka yerlerde çok ihtiyaç duyulan 30.000 askeri bu bölgeye bağlamış, ayrıca çöl demiryollarına, çöl arabalarına, ulaşım, vs. o kadar çok harcama yapmamıza

²⁴⁴ Philip H. Stoddard, a.g.e., s. 85- 86.

²⁴⁵ Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, s. 735.

neden olmuştur ki, bu harcamalar yüzünden, yeni nesil ömür boyu kişi başına 2 pens daha fazla gelir vergisi ödemek zorundadır²⁴⁶.’’

Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin savaştığı diğer cephelerde Orduların başında general seviyesinde yüksek rütbeli kumandanlar bulunmaktaydı. İstanbul’a en uzak ve ulaşımı imkânı oldukça kısıtlı ve zor olan Trablusgarp Cephesi’nde ise Nuri Paşa genç yaşına ve küçük rütbesine (esas rütbesi yüzbaşı, sonra binbaşı) rağmen bütün Afrika Cephesi’nin (bunu içinde, Trablusgarp, Bingazi, Sudan, Fizan ve Tunus hududu vardır) askeri ve siyasi sorumluluğunu almıştı. Almanların menfaati doğrultusunda İstanbul’dan gönderilen yanlış emirlere rağmen Nuri Paşa, elindeki az sayıdaki kuvvetlerle ve kısıtlı ikmal imkânlarıyla, personel, silah, araç, gereç ve teknolojik imkânları fazla olan İngiliz ve İtalyan kuvvetlerine karşı kahramanca savaşımıştır. Bu orduları yenmese de karşısında büyük kuvvetleri tutarak, diğer cephelerin yükünü hafifletmiştir. Bölge halkına verdiği, teşkilâtçılık, askeri eğitim ve savaşma ruhu sayesinde buradan ayrıldıktan sonra, bölge halkı mücadelesine devam etmiştir. Trablusgarp Cephesi’nde Nuri Paşa için söylecek söz; teşkilâtçı, cesur, kahraman ve mücadeleci bir liderliğe sahip olmasıdır.

C- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA NURİ PAŞA’NIN KAFKASYA CEPHESİNDEKİ FAALİYETLERİ

1- Birinci Dünya Savaşında Bolşevik İhtilâline Kadar Kafkasya Cephesindeki Olayların Özeti

Amiral Souchon’un emrindeki Türk Harp Filosu, 29 Ekim 1914’te Karadeniz’deki Rus limanlarını bombardıman etmesiyle Osmanlı Devleti fiilen Birinci Dünya Savaşı’na girer.

Üç kolordudan teşkil edilmiş Rus Kafkas Ordusu 1 Kasım 1914’te sınırı geçerek Erzurum istikametinde 3. Ordu’ya taarruza başlar. Böylece Osmanlı Devleti’nde harp ilk önce Kafkas Cephesinde başlamış olur. 7 -12 Kasım 1914 tarihleri arasında yapılan Köprüköy ve 17 -20 Kasım tarihleri arasında yapılan Azap muharebelerinde Rus Ordusu yenilerek geri çekilir. 3. Türk Ordusu ise ağır zayıat verdiğiinden Rus Ordusu’nu takip edemez.

Avrupa’daki Alman ve Avusturya Ordularının yükünü hafifletmek için Almanların baskısıyla, Enver Paşa kış koşullarını dikkate almaksızın Doğu Cephesinde Rus kuvvetlerin

²⁴⁶ Philip H. Stoddard, **a.g.e.**, s. 86.

imhasını hedef alan kuşatıcı taarruza karar verir. Taarruzun kış şartlarında yapılmasını istemeyen 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'yı görevden alır. 3. Ordu Komutanlığı görevini kendisi üstlenir. Kış koşullarına göre giydirilmemiş ve donatılmamış ordu ile 22 Aralık 1914 ile 15 Ocak 1915 tarihleri arasında cereyan eden Sarıkamış Muharebelerinde Türk Ordusu çoğu donarak şehit olmak üzere 60.000 zayıat verir. Rusların zayıatı ise 32.000'dir. Sarıkamış'a girebilen 300 kişilik kuvvet ise Ruslar tarafından geri atılır, bir kısmı da esir edilir.

Sarıkamış yenilgisinden sonra, Türk Ordusu Tutak-Narman hattına geri çekilir. Yeniden teşkilatlanmaya ve takviye almaya çalışır. Nisan 1915 yılı sonlarında Rus Ordusu, Tortum ve Malazgirt bölgelerinden Erzurum genel istikametinde kuşatıcı bir şekilde tekrar taarruz eder. Bu arada Ermeniler de geri bölgede Türk Ordusunu geriden vurmaya başlarlar. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti Ermenileri başka bölgelere göç ettirerek 3. Ordu'nun gerisini emniyete almaya çalışır. Rus Ordusu'nun taarruzları Tortum bölgesinde fazla gelişme göstermese de Malazgirt bölgesinde gelişir. Başlangıçta İran istikametinde harekât yapmak üzere hazırlanmış olan tümen gücündeki Beşinci ve Birinci Kuvve-i Seferiyeler'in Rusları durdurmak için 3. Orduyu takviye etmeleri de fayda etmez. 11 Mayıs 1915'te Malazgirt, 16 Mayıs'ta Van, Ruslar'ın eline geçer. Türk Ordusu büyük bir arazi kaybederek Van Gölü batısına çekilir.

1916 yılı başında Çanakkale Muharebelerinin sona ermesi üzerine bu cephede serbest kalan kuvvetlerden 10 piyade ve bir süvari tümeninden oluşturulacak 2. Ordu tarafından 3. Ordu'nun güneyinden, Elazığ-Diyarbakır bölgesinden Erzurum doğusuna, Rus kuvvetlerinin gerisine yapılması planlanan taarruz 2. Ordu'nun yığınakta geç kalması nedeniyle zamanında yapılamaz. Bunun üzerine Rus Kafkas Ordusu erken davranarak 11 Ocak 1916'da cephenin orta kesiminden Köprüköy - Erzurum istikametinde taarruza başlar. 16 Şubat 1916'da Erzurum, 17 Şubat 1916'da da Muş, Rusların eline geçer. Türk Ordusu Erzincan istikametinde çekilir. Ruslar taarruzlarına devam ederek Trabzon ve Erzincan'ı ele geçirirler. Türk Ordusu Tirebolu-Kemah-Kığı-Muş-Bitlis hattına çekilir.

Trakya bölgesinde görev almaya hazır tümenler olmasına rağmen, Osmanlı Başkumandanlığı bunları 3. Orduyu takviye için görevlendirmesi yerine, Avrupa cephelerine göndermeyi düşünmesi; 2. Ordu'nun geç yığınaklanma yapması, Rus taarruzlarını kolaylaştırır. 3. Orduyu yenilgiye uğratan Rus Kafkas Ordusu daha sonra 2. Ordu'ya taarruzla, kendisini imha etmek isteyen iki Türk Ordusunu teker teker yenme imkânı bulur.

Aynı harekât alanında görev yapan 2 ve 3. Ordular tam anlamıyla bir elden sevk ve idare edilmesi amacıyla, 18 Mayıs 1917’de Kafkas Ordular Grubu adı altında bir emir komuta makamı kurulur.

Komünizm akımı Kafkas Ordusu erleri arasında yayılmaya başlar. Mart 1917 devrimi ile iktidara gelen Kerenski Hükümeti Müttefikleri ile harbe devam etme kararı almışsa da artık Rus Ordusunun savaştacak gücü kalmaz. Ekim 1917 devriminden sonra Bolşeviklerin harpten çekilme kararı üzerine 16 Aralık 1917’de Ruslarla Erzincan Mütarekesi yapılır. Bu arada aynı tarihte Kafkas Ordular Grubu Komutanlığı lağv edilerek, bölgedeki harekâtın sevk ve idaresi önceden olduğu gibi 3. Ordu Komutanlığına verilir.

Erzincan Mütarekesinden sonra Ruslar Doğu Anadolu’yu boşaltmaya başlarlar. Bunların boşalttığı yerleri Ermeni kuvvetleri işgal eder. Ermeniler işgal ettikleri yerlerdeki Türk ve Müslüman ahaliyi yok etmeye başlar. Bunun üzerine, hazırlıklarını tamamlamış olan 3. Ordu, Şubat 1918 ilk yarısında ileri harekâta başlayarak Erzincan, Erzurum, Sarıkamış, Kars ve Batum’u kurtarır. Ermenistan ve Kuzey İran’a girer.

2- 1917 Bolşevik İhtilâli, Brest – Litovsk Antlaşması ve Kafkasya’da Meydana Gelen Gelişmeler

a- 1917 Bolşevik İhtilâli

Rusya Birinci Dünya Savaşına girdiğinde bile iç karışıklıklar yaşıyordu. Duma’nın açılması, Fransız İhtilali ile başlayan fikir akımlarının daha da ortaya çıkmasını ve gelişmesini kolaylaştırmış, Çarlık yönetimine karşı mücadeleyi şiddetlendirmişti²⁴⁷. Birinci Dünya Savaşı devam ederken Rusya’da Devrimin olmasının başlıca etkenleri arasında; Rusya’nın sanayi bakımından epey ilerlemiş olmasına rağmen sosyal adalet ve siyasal rejim bakımından çok geri olması, Çar II. Nikola’nın kötü idaresi, Türk Ordusu’nun Çanakkale’de başarılı savunması karşısında Rusya’nın abluka altında boğulması ve Lenin’in üstün ve becerikli kişiliği sayılabilir²⁴⁸.

8 Mart 1917 sabahı Petrograd’da Uluslararası Kadınlık Gününü kutlamak için dokuma fabrikalarında çalışan bir kısım kadın işçilerin grev yapıp, bunlara ağır sanayi işçilerinin katılmasıyla olaylar gelişir. Bolşevik ve Menşevik örgütlerin de desteklemesiyle 9

²⁴⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 421.

²⁴⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III, 1914 -1918 Genel Savaşı, Kısım: 4, Savaşın Sonu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s. 41.

Mart günü olaylar daha da büyür. 10 Mart günü 250.000 kişi grev ve gösteri yapar. Üniversite öğrencileri de gösterilere katılır. Çar, olayları bastırmak için askerleri de devreye sokar. Fakat halk ile erler arasında kaynaşma sağlanır. Bütün birlikler ayaklanmaya iştirak eder. Çar Duma'yı dağıtmak istese de başarılı olamaz. 12 Mart 1917'de "İşçi ve Askerin Sovyeti" adında kurul ayaklanmayı yapanları temsil edecek bir duruma geçer²⁴⁹.

Sovyet yetkilileri ve Duma temsilcileri arasında yapılan görüşmeler sonucunda, 14 Mart 1917'de geçici bir hükümet kurulması ve Çar'ın istifa etmesi kararlaştırılır. Prens Lvov başkanlığında geçici hükümet kurulur. 16 Mart 1917'de Çar istifa eder. Böylece 300 senedir devam eden Romanof hanedanı sona erer²⁵⁰. Yeni kurulan hükümette söz sahibi sosyalist olan Adalet Bakanı Kerenski'dedir. Kerenski ile beraber Dışişleri Vekili Milükov ve Harbiye Vekili Guçkov'un öne sürdüğü " Zafer kadar savaş ve Boğazların Rusya'ya ait olması gerektiği" sloganı Osmanlı Hükümetince, Geçici Rus Hükümetine karşı sempati beslememesine sebep olur²⁵¹.

Bu arada Lenin 16 Nisan 1917'de Petrograd'a gelir. Kendisine olağanüstü bir karşılama yapılır. 17 Nisan sabahı yapılan kongrede bolşevik üyelere görüşlerini açıklar. Bu görüşlerinde bilhassa; sürmekte olan savaşın emperyalist ve soyguncu bir savaş olduğu ve sona erdirilmesi gerektiği, iktidarın işçi ve yoksul köylülerin eline geçmesi gerektiği, ülke zapt etmekten vazgeçilmesi, toprakların sahiplerinden alınarak ulusallaştırılması gerektiği gibi önerilerdir. Fakat Geçici Hükümet savaş taraftarıdır. Müttefiklerine yardım etmek ve halkına moral vermek amacıyla Rus Ordusu 01 Temmuz 1917'de Alman ve Avusturya Ordularına karşı taarruz eder. Bir kaç günlük başarıdan sonra, Alman ve Avusturya Ordularının karşı taarruzu ile Rus Ordusu yenilir. Zaten harbe isteksiz olan Rus askerinde disiplinsizlik artar ve cepheyi bırakarak firar eder. Alman ve Avusturya Ordularının ilerleyişi karşısında büyük miktarda toprak kaybedilir. Bu durumdan Lenin istifade eder. "Savaşın sona erdirilmesi ve derhal köylülere toprak dağıtılması" gibi sloganlarla yaptığı propaganda tesirini gösterir. Askerler kitleler halinde firar ederek evlerine dönmeye, köylüler de etraftaki büyük çiftlikleri zapt etmeğe başlarlar²⁵². 16 Temmuz 1917'de Petrograd'da yeni bir ayaklanma meydana gelir.

²⁴⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 59 -60.

²⁵⁰ **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II** s. 422; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 60 -61; **Mustafa Çolak, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası**, (1914 -1918), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 177; Coşkun Üçok, **a.g.e.**, s. 306.

²⁵¹ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları / 1194, Kültür Eserleri Dizisi / 150, Ankara, 1990, s. 324; Coşkun Üçok, **a.g.e.**, s. 306.

²⁵² Rus İhtilâlinde sonra Rus Ordusu'nun savaşıacak durumu kalmaması üzerine 1 Mayıs 1917'de Muş'u kendi istekleriyle terk ettiler. Enver Paşa, Rus Ordusunun bu zaafiyetinden istifade etmek için 1917 yaz aylarında ileri harekâta geçmek istiyordu. Böyle bir harekât Rus ordusunun tamamen dağılmasına sebep olabilirdi. Enver Paşa bu düşüncesini Alman Orduları Yüksek Komutanı Lüdendorff'a bildirdi. General Lüdendorff 17 Mayıs 1918'de Enver Paşa'ya cevap olarak ; " ...Rus cephesinde Alman ve Avusturya birliklerinin herhangi bir harekâtı 31

Bunun üzerine Prens Lvov çekilir ve 27 Temmuz'da Kerenski Başbakan olur. Ayaklanma sebebiyle sıkı tedbirler alınır. Lenin kaçmak zorunda kalır. Trotsky ise tevkif edilir. Eylül'de serbest bırakılır²⁵³.

Eylül ayında General Kurnilov tarafından bir askeri diktatörlük kurmak için ayaklanma yapılır. Kurnilov iktidarın kendisine devrini ve bütün sovyetlerin dağıtılmasını ve bolşeviklerin idam edilmesini ister. Bolşevikler bu olayda hükümeti destekler, sonuçta Kurnilov başarılı olamaz. Kerensky 14 Eylül 1917'de Cumhuriyet ilan eder. Bu olaylar başlangıçta azınlıkta olan Bolşeviklerin çoğalmalarına ve daha çok söz sahibi olmalarına sebep olur. Lenin'in " Ekmek, Barış, Hürriyet ve Bütün İktidar Sovyetlere" propagandası bütün ülkede kabul görür. Böylece, Eylül 1917'de artık Petrograd Sovyeti'nde çoğunluk Bolşevik partisine geçer²⁵⁴.

İhtilal Hükümetinde söz sahibi olan Kerenski, Kafkas Orduları Başkomutanı Grandük Nikola'yı görevinden alır. Yerine Ordu Komutanı Yudenic'i atar. Fakat ihtilal yanlısı olmayan Yudenic de görevinden alınarak, yerine General Perjevalski getirilir. Rus ihtilalinin muvaffak olması üzerine 3. Ordu cephesinde ellerinde beyaz bayraklarla siperlerinden çıkan Rus erleri barış ve cumhuriyet lehinde tezahürat yapmaya başlarlar. Cephenin muhtelif kesimlerinde Rus erleri tarafından görüşme istekleri gelmeye başlar²⁵⁵.

Mayıs 1917'e kadar yasaklandı. Ruslarda bizim önerilerimizde samimi olduğumuza dair bir şüphenin uyanmaması için, tarafınızdan Kafkasya'da da herhangi bir harekâtın yapılmamasını sizden rica ediyorum. Bugünkü politik durum bunu gerektirmektedir." diye yazmaktaydı.

31 Mayıs'tan sonra da Almanlar aynı isteklerini tekrarladılar. 10 Haziran 1917'de Alman Orduları Yüksek Komutanlığı, İstanbul'a " bizim Doğu Cephesinde bundan sonra da herhangi bir harekâtımız olmayacaktır. Kafkas Cephesinde de ileri bir harekâtın yapılmaması isteğimizdir." telgrafını çekti. Bu isteklere Osmanlı Harbiye Nezareti aynen uydu. Türk Ordusu 18 Aralık 1917 Erzincan Mütarekesine kadar Kemah-Tirebolu hattını geçmedi. Bkz. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914 -1918)**, s.179 -180.

²⁵³ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914 – 1918**, s. 132; Fahri Belen, **20nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 343.

²⁵⁴ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914 – 1918**, s. 132; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 89.

²⁵⁵ **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 422.

(Kafkas Cephesindeki Rus siperlerinden zaman zaman " Çanakkale'yi istemiyoruz, Boğazları istemiyoruz, Harbe son verin" yazılı pankartlar yükselmekte ve Türk askerlerine karşı dostluk hisleri gösterilmekteydi. Bkz. Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 464.)

(Şevket Süreyya Aydemir, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesinde Cemendağ, Karadağ denilen silsile üzerinde 3100 metre yüksekliğindeki bir tepede bir makineli tüfek takımına komuta ederken, Rus ihtilalinin olmasından sonra muharebelerin durduğunu, karşılarında bulunan Rus askerlerinin mevzilerini terk ederek, bulunduğu mevzilere doğru topluca geldiklerini, mevzilerin önüne geldiklerinde kendisine Barış ve Dostluk göstergesi olan ekmek ve tuz ikram etdiklerini, bunları yediğinde Rus askerlerinin coşkuyla bağırarak ve sevinç çığlıkları attıklarını, bu hareketinden sonra, Alay Cephesinde bu tür görüşmelere kendisinin görevlendirildiğini yazmaktadır. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976, s. 108, 112 -114.)

(Halil Paşa da hatıralarında Rus İhtilalinden sonra İran Cephesinde Rus Ordusu kumandanı General Baratof'un gönderdiği heyet ile yaptığı görüşmelerde Rus Ordusunun disiplininin bozulduğunu ve yetkilerin siyasi komiserlere geçtiğini, cepheyi bırakarak Rusya'ya çekilmek istediklerini anlatmaktadır. Bkz. Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 210 -213.)

Cephedeki Rus erlerinin savaşmak istemediklerini her fırsatta açıklamalarına rağmen Rus Hükümetinin ve buna bağlı olarak Rus Kafkas Ordusu emir ve komuta heyetinin savaşa devam etme kararları; Osmanlı Hükümetinin barış yanlısı olan, “ İlhaksız ve tazminatsız barış” parolasını ilan eden Lenin’e karşı daha memnuniyet ve sempati ile bakmasına neden olur²⁵⁶.

Kerenski Cumhuriyeti ilan etmesine rağmen ülkenin durumu hala karışıktır. Orduda disiplin, idarede otorite ve düzen kalmaz. Köylüler zenginlerin çiftliklerini yağmalar ve yakar. Bolşevikler bu durumdan istifade ederek Trotsky’nin liderliğinde bir Askeri İhtilal Komitesi kurarak, 5 Kasım 1917’de bir hükümet darbesine teşebbüs ederler. 7 Kasım akşamı muvaffak olurlar ve Bolşevikler iktidarı ele geçirirler. 8 Kasım 1917’de Lenin gizlendiği yerden çıkıp Petrograd’a gelir. Böylece Rusya’da Bolşevik rejimi başlar²⁵⁷. Bolşeviklerin ilk icraatı Çarlık idaresinin yaptığı gizli antlaşmaları açıklamak olur. Böylece yapılan savaşın emperyalistlerin işine yaradığını anlatarak, halkın savaşa karşı olmalarını sağlamaya çalışırlar.

Lenin hükümeti kurduktan sonra, 26 Kasım 1917’de Almanların Doğu Cephesi Komutanlığına müracaat ederek hemen bir ateşkes anlaşması ister. Bu isteğin kabul edilmesi üzerine 2 Aralık 1917’de Alman Doğu Cephesinde bir ateşkes anlaşması yapılır. Görüşmeler geliştirilerek 15 Aralık 1917’de Brest-Litovsk şehrinde Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve Türkiye bir taraftan, diğer taraftan da Rusya arasında ateşkes anlaşması yapılır. 11 madde olan bu ateşkes anlaşması Türkiye adına, Berlin’deki askeri ateşe Zeki Paşa tarafından imzalanır. Brest- Litovsk’da söz konusu anlaşma imza edilirken, Enver Paşa’nın emriyle 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa da karşısında bulunan Rus Kafkas Ordular Grubu ile 18 Aralık 1917’de Erzincan Mütarekesini (Ateşkes Anlaşması) imzalar. Türk Heyeti’nin başında 3. Ordu Kurmay Başkanı Kurmay Albay Ömer Lütfü Bey ve Ordu Harekât Şube Müdürü Kurmay Binbaşı Hüsrev Bey; Rus Heyeti’nin başında ise Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı General Vişinski bulunmaktadır. Bu anlaşmaların (Brest- Litovsk ve Erzincan Mütarekenamesi) başlıca hükümleri her iki ordunun yerlerinde kalması, yeni yığınak yapmamaları ve Türklerin Rus cephesinden Irak Cephesine birlik taşımalarıdır²⁵⁸.

²⁵⁶ **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 422; Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 325.

²⁵⁷ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914 – 1918**, s. 132; **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 423.

²⁵⁸ Eğer Rus İhtilâli olmasaydı, Rus Kafkas Ordusu’nun 1917 kışını atlattıktan sonraki hedefi Sivas ve Sinop’a kadar olan bölgeyi ele geçirmek, müteakiben güneye doğru yönelerek Musul üzerinden, Irak’taki İngiliz birlikleriyle birleşmekti. Bkz. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914 -1918)**, s. 176.

b. Brest-Litovsk Antlaşması

Lenin yapılan ateşkes anlaşmasından sonra, kalıcı bir barış antlaşması imzalayarak, savaşı tamamen sona erdirmek, bu suretle bolşevik rejimini Rusya'ya rahatça yerleştirmek istiyordu. Lenin 8 Kasım 1917 tarihinde yayınladığı Barış Kararnamesinde; bütün devletlerin harbe hemen son vermelerini, ilhaksız ve tazminatsız adil bir barış yapmalarını öngörüyordu. Lenin'in bu barış teşebbüsü sonucunda 20 Aralık 1917 yılında yine Brest-Litovsk'daki Alman Karargâhında barış görüşmeleri başladı. Alman heyetine Doğu Orduları Kumandanı Max Hoffman; Türk heyetine Berlin Büyük Elçisi İbrahim Hakkı Paşa başkanlık ediyordu. Baş Müşaviri de Berlin'deki Türk Askeri Ateşesi Zeki Paşa idi. Sovyet heyetinde ise ihtilâlin göstergesi olarak işçi ve köylü temsilciler ile kadın temsilci bile vardı. Heyetin başında, ihtilâlcilerden Alfred Joffe, Kamanev, Sokolnikov ve Karahan bulunmaktaydı.

Brest-Litovsk görüşmelerine katılan Türk Heyeti iki yönlü politika benimsedi. Birincisi, Sovyet Hükümetiyle kendilerine bölgedeki hedefleri için yasal çerçeve sağlayacak bir anlaşma gerçekleştirmek; İkincisi, Güney Kafkasya ile ilgili daha ileri taleplerde bulunmak için, Bolşeviklerin ağır Alman isteklerini kabul etmesini beklemektir²⁵⁹.

Sovyet heyeti ihtilâlcilerle nutukları ve "ilhaksız ve tazminatsız barış" iddiaları ile görüşlerini söylemelerine rağmen Almanlar bunları kabul etmeyeceklerini, Polonya, Litvanya ve Kurland'ı tahliye etmeyeceklerini bildirdiler. Almanların bu tutumuna şaşırarak Ruslar görüşmeleri keserler. Alman teklifleri ile ilgili yaptıkları uzun tartışmalardan sonra tekrar barış görüşmelerine başlama kararı alırlar. Bu sefer heyete Trotskiy başkanlık eder. 9 Ocak 1918 günü başlayan görüşmelerde Trotskiy yine ihtilâlcilerle karakteriyle ateşli nutuklar çekmeğe başlar. Fakat Almanlar aynı isteklerine ilave olarak Ukrayna'nın istiklalini de tanımak üzere olduklarını ultiatom şeklinde 18 Ocak 1918 tarihinde Rus heyetine bildirirler. Bunun üzerine Trotskiy görüşmeleri keserek Petrograd'a döner. Petrograd'da hararetli tartışmalar yapılır. Lenin'in başını çektiği grup Almanlarla hemen bir barış yapılmasını, Trotskiy'nin başını çektiği grup ise Almanların isteklerini kabul etmemek taraftarıydı. Trotskiy'e göre Almanya'da ihtilâlin olması çok yakındı. Sonuçta, Almanları oyalama taktiği yapılması ve Almanya'da ihtilâlin çıkması için gayret gösterilmesi kararı ile Trotskiy tekrar Brest-Litovsk'a döner.

Görüşmelere 30 Ocak 1918 tarihinde Sadrazam Talat Paşa başkanlığında başlanır. Trotskiy yine ihtilâlcilerle konuşmalarını yapar. Almanlar 8 Şubat 1918 tarihinde Ukrayna'nın

²⁵⁹ Bülent Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918- 1923)**, (Çeviren: Sermet Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları 68, İstanbul, 1998, s.21.

bağımsızlığını tanıdıklarını ve Rusya'dan ayrı görüşüklerini bildirirler. Trotskiy bunun üzerine, “ Siz ne yaparsanız yapınız, bizde harp bitmiştir; biz sizin talepleriniz karşısında harp yapmayacağız, fakat sulh da akdetmeyeceğiz” anlamında beyanatta bulunur. 10 Şubat'ta görüşmeleri keserek Petrograd'a yola çıkar²⁶⁰. Bunun üzerine Alman Kumandanlığı 17 Şubat 1918 tarihinde Ruslara taarruza geçeceklerini bildirirler. Bu haber Bolşevik hükümetinde büyük heyecan uyandırır. Lenin yapılan tartışmalarda yine Almanlar ne isterlerse vermek suretiyle barış yapma taraftarıdır. Alman ilerlemesi süratle gelişince Ruslar barış görüşmesi isteğini tekrar ettiler. Bu sefer Almanlar daha ağır şartlar ileri sürerek, Livonya ve Estonya'nın da Ruslar tarafından terk edilmesini isterler. Rus heyetinde bu sefer üye olarak Sokolnikov, Çiçerin ve Karahan vardır. 27 Şubat'ta başlayan görüşmeler 3 Mart 1918 tarihinde sona erer. Rus heyeti başkanı Skolnikov bu antlaşmanın kendilerine zorla imzalatıldığını protesto ederek 3 Mart 1918 tarihinde antlaşmayı imza eder²⁶¹.

Brest-Litovsk'ta Türkiye tarafı en kısa sürede antlaşma imza edilerek savaşın sona ermesini istiyordu. Çünkü Ruslara ve İngilizlere büyük miktarda arazi kaptırılmıştı. Türk hükümeti Brest-Litovsk'a giderken müttefiki Almanya ve Avusturya'nın görüşlerini almayı ihmal etmemiştir. Alman ve Avusturyalılar, barış görüşmelerini sekteye uğratmamak, Rusları kuşkulandırmamak için Türk tarafının tekliflerinden olan Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum) sancaklarının Ruslar tarafından iadesi konusunun gündeme getirilmesini istememişlerdir. Sadece işgal ettikleri 1914 sınırlarına kadar olan bölgeyi boşaltmalarını istemişlerdir.

Değişik zamanlarda yapılan Brest- Litovsk görüşmelerine, Sadrazam Talat Paşa, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimî Bey, Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa, Mareşal Ahmet İzzet Paşa, Berlin'deki Askeri Ateşe Zeki Paşa ve Albay Hüseyin Rauf Orbay Bey katıldılar. Enver Paşa tarafından görüşmelerde Ruslardan istenecek şeyler tespit edilerek heyet üyelerine verildi. Bunlar:

- Karadeniz'de ticaret gemilerinin serbestçe seyrüsefere başlamaları,
- İran'ın Ruslar ve Türkler tarafından boşaltılması

²⁶⁰ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 347.

²⁶¹ Barış antlaşmasının imzalanmasından sonra, Alman taarruzu durmuş, Rusya'daki Sovyet rejimi rahatlamış; Komünist rejimin sağlamlaştırılmasına imkân vermiştir. Brest-Litovsk Antlaşmasının imzalanmasından sonra, Sovyet hükümeti Moskova'dan tasarruf ettiği kuvvetlerini Kazan'a göndererek buradaki Türk-Tatar milli teşkilatını dağıtma imkânı bulmuştur. Bkz. Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 349 -350.

- Rusların Türkiye sınırları içinde istila ettikleri sahayı hemen boşaltmalarındır²⁶². Elviye-i Selase hakkında şimdilik konu açmayıp gelişen duruma göre hareket edilmesi kararlaştırılmıştı.

15 Aralık 1917’de başlayan ilk ateşkes görüşmelerinde Ruslar işgal ettikleri Doğu Anadolu’daki yerleri şartlı olarak boşaltmayı kabul ediyorlardı. Şartları ise, bu bölgeden göç etmiş olan kimselerin tekrar eski yerlerine dönmeleri, bu dönüşü taraflarca teşkil edilecek bir komisyon tarafından nezaret edilmesi, ahali yerleştikten sonra Türkiye’ye bağlı kalmak veya muhtariyetle idare edilmek hususlarında belli edecekleri arzuya göre, bura ahalisinin idare şekli Türkiye tarafından garanti edilmesi lazımdı. Böyle bir teklifle Sovyet Hükümetinin emperyalist zihniyetinde Çarlık devriyle hiç farkı olmadığı ortaya çıkmıştı²⁶³. Sovyet Heyeti ile uzlaşma sağlanamayınca Türk Hükümetinin askeri tedbirlere başvurmaktan başka çaresi kalmadı. Bu sırada Doğu Anadolu’da Ermeni mezalimi artarak devam ediyordu. Enver Paşa’da 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa’ya bir telgraf çekerek Kafkas Cephesi Rus Başkumandanı ile görüşerek Ermeni mezalimini durdurması için gerekli tedbirlerin alınmasının istenmesini bildirdi.

Brest-Litovsk Antlaşması için toplanıldığında Sovyetler 11 Ocak 1918 tarihli Türk Ermenistanı hakkındaki dekreti yayınlamışlardı. Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi bu konu üzerinde Trostkiy ile 18 Ocak 1918’de uzun görüşme yapar ve şiddetli protesto eder. Bundan doğacak feci sonuçların Sovyet Hükümetine ait olacağını beyan eder. Kafkaslarla ilgili görüşmelerde ise Trotskiy, Kafkaslarda ortaya çıkan birçok hükümeti, Sovyet Hükümetinin tanımadığını belirterek adeta Türk Heyetine gözdağı vermek istemiştir. Görüşmelerin sonucunda Talat Paşa’da hâsıl olan kanaat, Ruslar Doğu Anadolu’dan çekilirken Ermenileri silahlandırarak, bu bölgeyi geri almak için Ermenilere karşı kuvvet kullanmak zorunluluğu ortaya çıkacaktı. Bunun için şimdiden askeri hazırlıklara başlanması gerektiğini Enver Paşa’ya bildirdi²⁶⁴.

Almanların 19 Ocak 1918’de Ruslar’a verdiği ultimatom üzerine, 20 Ocak 1918’de Türk Askeri Heyeti’nin başkanı Mareşal Ahmet İzzet Paşa, Kafkas cephesinde Rusların silahlı Ermeni kıtaları teşkilini yazılı olarak protesto eder. Sovyet Heyetinden A. Joffe verdiği cevapta; söz konusu Ermeni birliklerinin, Rusların Kafkas cephesindeki

²⁶² Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 359, 363.

²⁶³ Sovyet Hükümeti daha sonra 11 Ocak 1918’de Türk Ermenistan’ına ait dekret yayınladı. Bunun içeriği Brest-Litovsk’daki görüşleriyle aynıydı. Buna göre, Sovyet-Rus askeri işgali altındaki Türk arazisinde Erzurum’dan Erzincan’a kadar Muş, Bitlis ve Van vilayetlerinde, her taraftan Ermenileri tekrar getirilerek kalabalık bir Ermeni kitlesi meydana getirilecek ve yapılacak bir referandum ile burada muhtar bir Ermenistan kurulacak, daha sonra yapılacak referandum ile de Rusya’ya katılması sağlanacaktı. Bu suretle istila edilen bölgenin Türkiye’ye iadesi de önlenmiş olacaktı. Bkz. Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 364.

²⁶⁴ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 370 -373.

kuvvetlerini millileştirme faaliyeti kapsamında olduğunu söyler. Böylece Sovyetler, Rus işgali altındaki Türk arazisinde hakikaten Ermeni birlikleri teşkil ettiklerini itiraf etmiş olurlar²⁶⁵. Hatta Kazım Karabekir Paşa, Ermenilerin bir devlet ordusuna yakışır tarzda mertçe hareket etmediklerinden, (ellerine geçen silahsız halkı, hatta kadın ve çocukları, memede süt emenlerine kadar süngülüyor ve yakıyorlardı.) emirlerde ve raporlarda Ermenilere karşı düşman yerine “eşkiya” tabirini kullanmıştır. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa’da bunu kabul etmiştir²⁶⁶.

30 Ocak 1918’de tekrar başlayan görüşmelerde, Türk Heyeti, Doğu Anadolu ve Kafkaslarda Ermeni ve Gürcü silahlı birliklerin teşkilini ve hala devam eden Ermeni mezalimini tekrar gündeme getirdiler. Hatta 3 Şubat akşamı Talat Paşa’nın başkanlığında Sovyet heyeti ile ayrı bir toplantı yapıldı. Rusların Türk heyetine verdiği cevaplar yeterli görülmedi. Onlar, Kafkas cephesinde herhangi bir asker artırımına gitmediklerini, ihtilâlin şartlarını tatbik etmekte olduklarını ve milletlerin mukadderatlarını kendilerinin tayin hakkı olduğunu, bu sebeple değişik milletlerden ayrı askeri birliklerin teşkilinin gerekli olduğunu, eğer Müslüman ahali zulme maruz kalmışsa bunun önlenmesi için Rus Başkumandanlığına gerekli emirlerin gönderileceğini, söylediler.

Rusların Türk Heyetinin iddialarını kabul etmemeleri ve Doğu Anadolu’da Ermeni mezaliminin devam etmesi üzerine, Türk Hükümetince askeri kuvvet kullanılmasından başka seçenek kalmaz. Brest- Litovsk görüşmelerinin çıkmaza girdiğini haber alan Enver Paşa, 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa’ya Erzincan istikametinde ilerleme emri verir. 12 Şubat 1918’de harekât başlar. Talat Paşa İstanbul’a dönünceye kadar işgal altındaki sahanın büyük bir kısmı kurtarılmış olur²⁶⁷. Almanlar da 17 Şubat’ta taarruza geçerler ve 23 Şubat’ta da daha ağır

²⁶⁵ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 373.

²⁶⁶ Kazım Karabekir, **Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları No: 1, Erzurum, 1990, s. 81.

(Kazım Karabekir Paşa hatıralarında, 14 Ocak 1918 tarihinde Refahiye’de bulunan Birinci Kafkas Kolordusu Karargâhına gelen Rus Heyeti’nin, ruh hallerinin bitkin olduğunu; cepheyi boşaltan Rus birliklerinin yerine her millete ait unsurlar, ayrı birlikler oluşturduklarını; Ermeni kıtalarına komuta edenlerin Rus subayı olduğunu ve Taşnak Ermenilerinin katliama başladıklarını yazmaktadır. Bkz. Kazım Karabekir, **Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, s. 51.)

(Gelen bir esir erimizin ve bir Kürt’ün ifadesine göre; Erzincan’da Rus kalmadığı yalnız bir Ermeni taburunun kaldığı Ermeni çetelerinin de her tarafta Türkleri katliama başladıkları; Kürtlere de “ müttefik olalım Sivas’a kadar bize verildi, elli tabur Ermeni geliyor.” diye propaganda yaptıkları öğrenilmiştir. Ayrıca bölgeden kaçıp gelenlerde Ermeni mezalimi hakkında feci şeyler anlatmışlardır. On gündür mezalimin başladığını, 650 Türk’ü yol yaptıracağız diye götürdüklerini ve bunlardan haber alamadıklarını, kadınların ve çocukların ırzlarına geçtiklerini, cami ve evleri yaktıklarını ifade etmişlerdir. Bkz. Kazım Karabekir, **Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, s. 54, 58.)

²⁶⁷ Rusların Kafkas Cephesi Erkân-ı Harbiye İkinci Reisi General G. Karganoff’un 1927’de yayınlanan hatıralarında; Ermeniler, iklim ve arazi şartları nedeniyle Türk Ordusu’nun taarruz etmesine ihtimal vermedikleri, çünkü bütün boğazlar derin karla kuşatıldığını, Milli ordu teşkilatını tamamlamak için Ermenilere vakit kazanmak lazım geldiğini belirtmektedir. Bkz. Kazım Karabekir, **Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, s. 84.

şartları ihtiva eden yeni bir ultiatom verirler. 27 Şubat 1918'de yeniden başlayan görüşmelerde Sovyet heyeti Alman isteklerine fazla itiraz etmez. Bu görüşmelerde Türk heyeti de Ruslara karşı yeni taleplerde bulunur. Bunların başında Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye bırakılması vardır. Bu konuda Almanlar da Türk tarafını tuttuğundan Ruslar kabul etmek zorunda kalırlar. Bundan başka Kafkasya'da bir İslam devleti kurulması ile Rusya'da yaşayan Müslümanlara geniş haklar verilmesi teklif edilir. Bu konuda Almanlar bizi desteklemediğinden kabul edilmez. Fakat Ruslar, Müslümanlara geniş haklar vereceklerini vaat ederler. 03 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest- Litovsk Antlaşması, Türkiye adına İbrahim Hakkı ve Zeki Paşalar tarafından imzalanır²⁶⁸. Türkiye'yi ilgilendiren Genel Antlaşma maddelerinden önemli olanları şunlardır:

- Barış olacaktır.
- Propaganda ve kışkırtmalar yapılmayacaktır.
- Rusya, Doğu Anadolu illerinin çabuk boşaltılması ve düzenle Türkiye'ye geri verilmesi için, elinden geleni yapacaktır.

- Ardahan, Kars ve Batum bölgeleri de gecikmeksizin Rusya tarafından boşaltılacaktır. Rusya gerek âmme, gerekse devletler hukuku bakımından oradaki yeni duruma karışmayacaktır. Orada yeni durumun tespitini, komşu devletler ve hele Türkiye ile anlaşacak olan yerli halka bırakacaktır.

- İran ve Afganistan bağımsızdır. Toprak bütünlüklerine saygı gösterilecektir.
- Savaş ödeneği yoktur²⁶⁹.

Genel Anlaşmaya ek olarak Osmanlı-Rus antlaşmasının önemli maddeleri ise şunlardır:

Maverayı Kafkas Hükümetinin Vehip Paşa'nın mektuplarını fazla dikkate almamalarının nedenleri olarak; Osmanlı ordusunun güçsüz sayılması, Ermeni kuvvetlerinin onu durdurmaya yeterli görülmesi, Kış şartlarının ağır olması sebebiyle Osmanlı ordusunun ilerlemeyeceğinin sanılmasıdır. Fakat gelişen olaylar bunun tam tersini göstermiştir. İzzet Öztoprak, **Maverayı Kafkas Hükümeti**, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri-I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, 24 -26 Ekim 2001- İstanbul, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2003, s.129.

²⁶⁸ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 381 -384; Coşkun Üçok, **a.g.e.**, s. 308

(Enver Paşa'nın Brest-Litovsk'ta Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını istemesine karşılık Almanya'nın tavrı şu şekilde olmuştur : “ *Almanya'nın, Osmanlı Devleti; Kafkasya ve Orta Asya'daki menfaatlerini göz önünde bulundurarak, Enver Paşa'nın isteklerine kısmen olumlu bakmak; Böylece Osmanlı Devleti'nin Sarıkamış ve sonrasında uğradığı felaketleri ortadan kaldırmak ve Ermeni meselesini çözmesine yardımcı olmak; Ancak Osmanlı Devleti'nin Batum'dan daha ileriye gitmesini de engellemek.* ”

Almanya'nın İstanbul'daki temsilcileri, askeri ateşesi ve büyükelçisi olumlu bakıyordu. Askeri Ateşe General Lossow'a göre, Osmanlı Devleti'nin Kars, Ardahan ve Batum'u istemesi bir prestij meselesi olarak görülmekteydi. Osmanlı Hükümeti toprak kazanmaktan ziyade halk nezdinde desteğini artırmak istiyordu. Lossow, Enver Paşa'ya bu bölgelerde propaganda yaparak, bölge halkını Rusya'dan ayrılmaya razı etmesi tavsiye ediliyordu. Ayrıca bu olay gerçekleştiğinde Enver Paşa'nın da yeri sağlamlaşacaktı. Bkz. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914 -1918)**, s. 205 -206.)

²⁶⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 135 -136.

- Doğu Anadolu 6 -8 hafta içerisinde boşaltılacaktır.
- Türk Ordusu gelinceye kadar Ruslar orada güveni sağlayacaklar, öç alma ve soygun olaylarını önleyeceklerdir.
- Ruslar sınırı beklemek için 100 km. başına bir tümen bulunduracaklardır.
- Ermeni çeteleri silahsızlandırılacak ve dağıtılacaktır.
- Genel barışa kadar Rusya Kafkasya’da bir tünden fazla birlik bulundurmayacaktır.
- İran’ın paylaşılmasıyla ilgili antlaşmalar hükümsüz olup, bu ülke boşaltılacaktır²⁷⁰.

3 Mart 1918’de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Türk Orduları Kafkaslarda ilerlemek için diplomatik açıdan uygun yasal bir dayanak elde ettiler. Diğer cephelerdeki moral bozucu yenilgiye rağmen Kafkaslarda önemli kazanımlar elde edildi. Kars, Ardahan ve Batum sancakları kurtarıldı. A.B.D.’nin İsveç’teki orta elçisi antlaşmanın imzalanmasından sonra İsveç basınında yer alan, Türklerin 19. yüzyılda Rusya’ya kaptırdıkları her şeyi geri alacağı yönünde yorumları aktarıyordu. Hepsinden önemli olarak şunları yazıyordu: “ *Kars, dağlar arasında, savunmaya uygun bir kale olarak stratejik öneme sahip; fakat Batum, Hazar Denizi kıyısındaki büyük petrol merkezi Bakû’dan uzanan borular nedeniyle, Türkiye için en değerli yer. Bakû’daki muazzam petrol ticareti Türk kontrolü altına girecek*”²⁷¹.

c- Kafkasya’da Meydana Gelen Gelişmeler

Rus ihtilalcileri arasında Gürcüler ve Ermeniler önemli rol oynamışlardır. Rus Menşevik liderleri arasında bilhassa Gürcüler başta geliyordu. Ermenilerde Menşevik olanların çoğu milliyetçi Ermeni teşkilatı olan Taşnak’a mensuptular. Fakat Ermeni sosyalistlerin çoğu, Gürcülerin aksine Bolşeviktiler. Azerbaycanlılar ise Milliyetçi Musavat Partisini desteklemekteydiler. Ayrıca Himmet Partisi etrafında toplanan solcu Azeriler de bulunmaktaydı.

Mart 1917 İhtilâli çıktığında Maverayı Kafkasta (Kafkasberisi) Gürcü Menşevikler önder rolünü üzerlerine aldılar. İhtilâli müteakip kurulan Geçici hükümet tarafından Petrograd’daki mebuslardan bir Maverayı Kafkas Komitesi teşkil edilerek Tiflis’e gönderildi. Bu komitede Gürcüler önemli mevkileri işgal ettiler²⁷². Ermeni milliyetçileri ise

²⁷⁰ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 136 -137.

²⁷¹ Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 21- 22.

²⁷² Akdes Nimet Kurat, **a. g. e.** , s. 459; Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 24.

Kafkaslar ve Doğu Anadolu'da Büyük Ermenistan devletini kurmak için teşkilatlanma ve silahlanma faaliyetine devam ediyorlardı. Zaten Çarlık Rusya'sından gerekli desteği görmüşlerdi. Daha sonra Bolşevik Hükümeti de aynı desteği sağlayacaktır. Rusya'nın yeni liderleri Türk- Rus sınırında bir Ermenistan'ın bulunmasını Rus çıkarları açısından elverişli buluyorlardı. Onlara göre, böyle bir Ermenistan'ın zamanla Rusya'ya bağlanacağı, böylece Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya hakîm olacaklarını, Müslümanların da zaman içinde mezalime dayanamayarak bölgeden göç edeceklerini veya asimile olacaklarını düşünüyorlardı. İhtilalin olması ve 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesini müteakip cepheden Rus askerinin çekilip gitmesi, Ermenilerin işlerini kolaylaştırdı. Bu sıralarda Bolşevik Hükümeti, Kafkaslarla ilgisinin devam ettiğinin göstergesi olarak Ermeni asıllı Bolşevik üyesi Şaumyan'ı Kafkasberisine gönderdi. Çekilen Rus askerleri ve memurlarının yerlerini de Ermeniler almaya başladı. Ermeniler iddia ettikleri gibi daha önce Türklerden gördükleri baskılar ve 1915'te yapılan techirin öcünü almak için Müslüman ahaliye karşı imha hareketine giriştiler²⁷³.

Bolşeviklerin 7 Kasım 1917'de iktidarı ele geçirmeleri, Maverayı Kafkas Komitesince tasvip edilmedi. Adı geçen komite ile Tiflis'teki Sovyet teşkilatları mensupları toplanarak 28 Kasım 1917'de Maverayı Kafkas Komiserliğinin teşkil edildiğini ilan ettiler. Bu Komiserlik Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan üyelerinden kurulan bir nevi Federasyon görünümündeydi. Yapılan seçimler sonucunda Azerbaycan'dan Müsavat Partisi ile ittifaka giren Tarafsız Demokrat Grup 10 sandalye kazanarak Gürcü Menşeviklerden sonra ikinci parti olmayı başardı. Yine de bu komiserlik veya geçici hükümette, başbakanlık, içişleri ve dışişleri bakanlıkları gibi önemli mevkiler Menşevik Gürcülerin elindeydi. Maverayı Kafkas Komiserliği Petrograd'daki Sovyet hükümetini tanımadığını ilan etmesine rağmen, Rusya ile bağlarını büsbütün kesmedi. Bolşevik iktidarının çok sürmeyeceği, yakında toplanacak Kurucu Meclis'in bütün meseleleri meşru yoldan çözeceğine inanılıyordu²⁷⁴.

(Almanlar, daha Rus İhtilâli'nin başlarında Gürcüleri desteklemeye başlamışlardır. Gürcü Milli Komitesi 26 Temmuz 1917'de Berlin'de İttifak Devletlerine başvurarak Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınması ve Gürcü Ordularının İttifak Devletleri Ordularıyla müttefik olmasını talep etmişlerdir. Koromidse adlı Gürcü temsilci ise 7 Ağustos 1917'de Stockholm'de Almanlardan askeri yardım talep etmişlerdir. Almanlarda Gürcistan'daki ayaklanmaları desteklemek üzere denizaltıları ile 3 Ekim 1917 ve 10 Kasım 1917'de silah, cephane ve para getirmek istemişlerse de başarısız olmuşlardır. Bkz. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914 -1918)**, s. 183, 189 -190.)

²⁷³ Nurettin Türsan - Mustafa Pamuk, **Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü- Bugünü- Yarını**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1995, s. 12- 13.

²⁷⁴ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 462; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 168; Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934)**, **Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 79; Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No: 40, Ankara, 1991, s. 67.

Bolşeviklerin 18 Ocak 1918 tarihinde Petrograd'da toplanan Kurucular Meclisi'ni zorla dağıtmalarından sonra Maverayı Kafkas Komiserliğinin ümitleri boşa çıkmış oldu. Yine de kendisini Rusya'nın bir parçası görmesine rağmen, Sovyet hükümeti ile ilişkilerini kesti. Kurucular meclisine seçilmiş üyelerden kendisine bir Diyet Meclisi (Seym) meydana getirdi. 23 Şubat 1918 tarihinde Maverayı Kafkas Seym'i açıldı. Bu meclis Maverayı Kafkas Komiserliği'nin en yüksek yasama organı idi. Gerek Komiserlik, gerekse Seym'de Gürcü Menşevikler önder durumdaydı. Hem Komiserliğin hem de Seym'in başkanları Gürcülerdi. Seym'de Azerbaycan'dan Ali Merdan Topçubaşı'nın da içinde bulunduğu 44 temsilci bulunuyordu. Seym hemen bir hükümet meydana getirdi. Hükümetin asıl görevi ateşkes durumunda bulunulan Osmanlı Devleti ile barış görüşmeleri yapmaktı²⁷⁵.

Maverayı Kafkas Konfederasyonu içinde Gürcü, Ermeni ve Azeri milletleri kendi içinde müstakil idiler. Fakat teşkilatlanma ve silahlanma konusunda en geride olanlar Azerilerdi. Ermeniler, Rusya'ya ve İtilaf Devletlerine; Gürcüler duruma göre Rusya, Almanya veya İngiltere'ye; Azerbaycanlılar ise sadece Türkiye'ye dayanmak durumundaydılar. Bu şartlarda Maverayı Kafkas Konfederasyonu'nun kısa bir zamanda dağılacağı muhakkaktı. Dağılan Rus Ordusundan elde ettikleri silahlarla bölgede Ermeniler 20.000'den fazla ve Gürcüler ise 10.000'den fazla bir kuvvet teşkil etmişlerdi²⁷⁶. Ermeniler daha çok İtilaf Devletleri yanlısı olmasına rağmen Temmuz 1918'de Türk baskısı karşısında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na da başvurarak, himayesini istemiş, politik ve askeri yardım talep etmiştir. Fakat Avusturya- Macaristan İmparatorluğu, Rusya ile aralarında olabilecek ihtilaftan kaçınmak için bu öneriyi kabul etmemiştir²⁷⁷.

(7 Kasım 1917 ihtilalinden sonra Bolşevikler, her ulusun eğer isterse Rusya'dan ayrılma dâhil kendi kaderlerini belirleyecekleri yönünde bildiri yayınlamaları; Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlıları sevindirmesine rağmen bir kısım halkın Rusya ile çıkarları bulunması, ayrıca üç ulusta var olan özel düşüncelerden dolayı o anda Rusya'dan ayrılmak istenmez. Gürcü ve Ermeniler, Rusya'dan tamamen ayrıldığında Türkiye'nin egemenliğine girmekten korkmaktadırlar. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 167.)

(Maverayı Kafkas Komiserliği, 28 Kasım 1917'de kurulduğunda kendini Rusya'nın bir parçası sayıyordu. Fakat Bolşevik iktidarını tanııymıyordu. Rus Kafkas Ordusu, Aralık 1917 yılı sonlarına doğru Rus Köylüleri Kurucu Komitesi'ne gönderdiği açıklamada, ihtilâlle iktidara gelmiş olan Bolşevikleri tanımadıklarını, bundan dolayı barış görüşmelerinde Kafkasya'yı Bolşeviklerin değil, ancak Kafkasya'daki Kurucu Meclis'in temsil edebileceğini belirtmiştir. Kafkasya'da Bolşeviklerin söz sahibi olmadığını gösteren bir başka olay da; Maverayı Kafkas Hükümeti'nde bir tek Bolşevik'in bile bulunmamasıdır. Bkz. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914 -1918)**, s. 197.)

²⁷⁵ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 462; Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934)**, **Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili**, s. 79.

²⁷⁶ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 463; Josef Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914 -1918 I. Dünya Savaşı**, (Çeviren: Dr. Kemal Turan), Kayıhan yayınevi, İstanbul, 1990, s. 295 (Pomiankowski eserinde Kafkasya'da yaşayan Türklerden "Tatarlar" diye bahsetmektedir. İncelenen bazı yabancı yazarların kitaplarında da aynı tabire rastlanmıştır. Bölgedeki Türk kimliğinin görmezden gelindiği değerlendirilmektedir. Y.N.)

²⁷⁷ Josef Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 330.

18 Aralık 1917 tarihinde yapılan Erzincan Mütarekesinin Maverayi Kafkas Komiserliği adına ve ona bağlı Ordu Komutanlığı ile yapıldığının Rus Heyeti'nin başında bulunan General Vışinski tarafından ifade edilmesi üzerine, bu durumu Vehip Paşa, Enver Paşa'ya bildirir. Enver Paşa, Maverayi Kafkas Komiserliğine heyet göndermeyi, bağımsızlığını ilan ettiği takdirde, Osmanlı Devleti'nin tanıyacağını ve yardım edeceğini, hatta Ukrayna gibi Brest-Litovsk barış görüşmelerine müstakil olarak katıldığı takdirde Osmanlı Devleti'nin destek olacağını bildirir. Fakat Maverayi Kafkas Komiserliği, şimdilik Rusya'ya bağlı olduklarını, Rus Kurucu Meclisi'nin toplantısının sonucunu bekleyeceklerini söylediler. 18 Ocak 1918'de Bolşevikler Kurucu Meclisi dağıttıktan sonra, Maverayi Kafkas Komiserliğindeki Gürcü ve Ermeniler Türkiye'nin egemenliği altına düşmemek için Rusya ile bağlarını yine kesmek istemezler. Bağımsız bir devlet olarak Brest-Litovsk'a katılma teklifi ile ilgili yazışmalar Ordu'daki Rus subayları tarafından geciktirildiğinden Tiflis'e 14 Şubat 1918'de varır. Fakat Brest- Litovsk görüşmeleri 10 Şubat 1918'de kesildiğinden ve Alman Orduları da 18 Şubat 1918'de taarruza başladığından Maverayi Kafkas Komiserliği'nin bu gecikme yüzünden kendini Osmanlı Devleti ve onun müttefiklerine resmen tanıttırmak ve Brest-Litovsk'a gitme fırsatı kaçırmış olur.

Rus Ordu Karargâhının Erzincan'dan Erzurum'a taşınmasından sonra Erzincan ve çevresindeki Müslüman ahaliye Ermenilerin baskı ve zulmü gün geçtikçe artar²⁷⁸. Bunun üzerine Vehip Paşa Rus ve Gürcü askeri makamlarına 22 Ocak, 1 Şubat ve 11 Şubat 1918 tarihlerinde üç adet mektup yazar. Rus ve Gürcü askeri makamlarının kaçamak cevap vermeleri, Ermenileri kontrol altında tutamamaları nedeniyle işgal altındaki Müslüman Türk ahali için can emniyeti kalmamıştır. 10 Şubat'ta Brest-Litovsk görüşmelerinin kesilmesi üzerine Enver Paşa'da Rus işgali altındaki bölgenin ancak askeri kuvvetle kurtarılacağına karar vermiş ve Vehip Paşa'ya gerekli emirleri göndermiştir²⁷⁹. 12 Şubat 1918'de harekete

²⁷⁸ Kazım Karabekir Paşa, Ermeniler'in yaptığı katliam ve mezalimi hatıralarında detaylı bir şekilde anlatmaktadır. 15. Kolordu Kumandanı iken kendisini ziyarete gelen ve bölgede incelemeler yapan Amerikalı General Harbord ve Heyeti'ne verdiği raporda da detaylı bir şekilde anlatmıştır. Bkz. Kazım Karabekir, **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, s. 476- 485; E. Kurmay Albay Rahmi Apak'da hatıralarında, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Ermenilerin ve Rusların, Türk ve Müslüman ahaliye yaptıkları mezalimi görgü tanığı olarak örneklerle anlatmaktadır. Bkz. Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 92- 128.

²⁷⁹ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 465 -466.

(3. Ordu, 12 Şubat 1918'de Erzincan-Erzurum istikametinde ileri harekâta başladığında üç düşmanla uğraşmak zorunda kaldı. Bunlar AÇLIK, ERMENİLER ve KIŞ'tır. Ordu bilhassa iâşe yönünden zorluklar çekiyordu. Askerin beslenmesi iyi değildi. Bu nedenle bir kısım hafif hasta ve zayıf olanların < insan veya hayvan > geri bölgede bırakılması lüzumu hâsıl oldu. Bkz. Kazım Karabekir, **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, s. 57, 97.)

(Geriden getirilen erzak çok az olduğundan birliklerin iâşesine kâfi gelmiyordu. Türk birlikleri ileri harekâta başladıklarında karşılarındaki düşmanı imha ettikleri gibi, erzak depolarının sağlam ele geçirilmesine dikkat ediyorlardı. Ele geçen erzak sayesinde kışın birlikler aç kalmaktan kurtuluyorlardı. Ali İhsan Sabis, (General-

geçen Türk Ordusu, 13 Şubat 1918'de Erzincan'ı, 24 Şubat 1918'de Trabzon'u, 12 Mart 1918'de Erzurum'u alarak ileri harekâtına devamla 14 Mart 1918 tarihinde, 1914 yılındaki sınıra ulaşır.

Erzincan, Erzurum ve Kars'ın Ermeniler'den kurtarılmasında, Kazım Karabekir Paşa'nın inisiyatifini kullanarak, çabuk hareket etmesinde büyük pay vardır. Kazım Karabekir Paşa, ele geçirilen her yerde Ermeni mezalimini gördükçe en kısa sürede ileri harekâta devam ederek Ermeni işgali altındaki bölgelerin kurtarılmasının lüzumlu olduğunu anlar. Bazen kendisini sözlü ve yazılı ikaz eden Vehip Paşa'yı da dinlemez. Kazım Karabekir Mamahatun'daki Ermeni mezalimini gördükten sonra şunları söylemiştir: “ *Bu mezalim karşısında, dimağım kalbim büsbütün ateşlendi. Elimdeki kuvvetlerle bir an evvel Erzurum'da ilk intikamı almak, sonra da Kars, Gümrü'ye Ermenistan'ın yüreğine saplanmak için her şeyi göze aldım. Olanca süratimle kolordumu koşturacağım. Varsın Ordu Komutanlığının cepheyi tehdit eden hataları da kolordumun cephesine takılarak ileriye sürüklensin*²⁸⁰. ”

Türk Ordusunun ileri hareketi üzerine Maverayı Kafkas Seym'i 03 Mart 1918 tarihinde Türkiye ile müzakere kararı alır. Fakat 04 Mart tarihinde Brest-Litovsk'tan Karahan'ın çektiği telgraf üzerine Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye bırakılacağı öğrenilir. Maverayı Kafkas Hükümeti Petrograd, Londra, Paris, Berlin ve İstanbul'a telgraflar çekerek Brest-Litovsk Antlaşmasını tanımadığını bildirir. Çünkü Gürcü ve Ermeniler, Kars, Ardahan ve özellikle Batum'un elden çıkmasını istemezler. Fakat bu sıralarda Türk Ordusunun ilerleyişi devam ettiğinden durum daha da vahim bir hal alır. Nitekim Vehip Paşa 10 Mart 1918 tarihinde bir radyo-telgraf mesajı ile Maverayı Kafkas hükümetinden Kars, Ardahan ve Batum'un boşaltılmasını ister. Bunun üzerine Seym tarafından gönderilen kalabalık bir heyet, Batum'dan Trabzon'a görüşmeler yapmak üzere gelir²⁸¹. Maverayı Kafkas Heyetinin başkanı Gürcü Çenkeli'dir. Heyette dört Gürcü, dört Türk ve iki Ermeni vardır. Osmanlı hükümetini Adliye Nazırı Halil (Menteşe) ile Albay Rauf (Orbay) temsil etmektedir.

Görüşmeler 14 Mart 1918'de başlar. Maverayı Kafkas Heyeti'nin istekleri; Sınırın 1914 yılındaki hat olması, Doğu Anadolu'da bulunan milletlerin kendi kaderini tayin etme hakkı ve Türkiye Ermenistanı'na muhtariyet verilmesi şeklindeydi. Türk Heyetinin istekleri

Eski Altıncı ve Birinci Ordu Komutanı), **Harp Hatıralarım - 4. Cilt**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s. 173, 176, 179 -184.)

²⁸⁰ Cemalettin Taşkiran, **Kazım Karabekir Paşa Askeri Hayatı ve Komutanlığı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 36.

²⁸¹ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 467, İbrahim Ethem Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918 -1921)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s. 11; Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 25; İzzet Öztoprak, **a.g.b.**, s. 130.

ise; Maverayı Kafkas Hükümeti'nin Brest- Litovsk şartlarını kabul etmelidir. Zira antlaşma imzalandığında Maverayı Kafkas Hükümeti bağımsızlığını ilan etmediğinden Rusya'ya bağlı olarak görülmektedir. Rus Hükümetinin de antlaşmanın imza edildiği tarihte Kafkasya toprakları üzerinde tasarruf hakkı bulunmaktadır. Rauf Orbay, Maverayı Kafkas Cumhuriyetinin devletlerarası hukukun gerektirdiği koşulları sağlayıp sağlamadığını sorar²⁸². Osmanlı Heyeti, Maverayı Kafkas Devleti bağımsız olsaydı, Ukrayna gibi Brest-Litovsk'a gelirdi diyerek düşüncesini belirtir. Bu arada Mart sonunda Bakü'de Bolşevikler, Menşevikler ve bütün Ruslar Ermenilerle birlikte Türk ve Müslümanlara saldırırlar. 15.000 (bazı kaynaklarda 12.000) kadarını öldürürler, bütün mallarını yağma ederler²⁸³.

²⁸² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 186,187; Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 469 -471.

²⁸³ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 188; Yaqup Mahmudov, **Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Ensiklopediyası - 2. Cilt**, Lider Neşriyat Bakı- 2004, s. 174 -177; Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934)**, **Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili**, s. 80 -85; Elçin Neciyev, **Kafkaslarda Türk Katliamı**, Emre yayınları, İstanbul, 2006, s. 75 -96; Nesrin Sarıahmetoğlu, **Azeri- Ermeni İlişkileri (1905- 1920)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi – Sayı: 92, Ankara, 2006, s. 383 -393; Elçin Naciye, **31 Mart (1918) Bakü Katliamı, (Türkiye'de Eğitimlerini Sürdüren Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri - 9 Ocak 2005, İstanbul)** Yayına Hazırlayan: Vügar İmanov, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, İstanbul, 2005, s. 27 -37); Nurettin Türsan- Mustafa Pamuk, **a.g.e.**, s. 13.

(Bolşevik Rusya'da Bakü'yü ve onun doğal zenginliklerini kaybetmemek istiyordu. Bu nedenle Lenin, Ermeni ve aynı zamanda bolşevik olan Stepan Şaumyan'ı 18 Aralık 1917'de Kafkasya Olağanüstü Komiserlik vazifesiyle Bakü'ye gönderir. Lenin Bakü'de faaliyet gösteren Sovyet görevlilerine gönderdiği tavsiyelerde şöyle yazıyordu : “ *Bakü bizim için her şeydir ve onu elimizde tutmamız, korumamız gerekiyor.* ” Bakü'de halkın büyük çoğunluğu Müsavat Partisi etrafında toplanmıştı. Şaumyan, Bakü'de Müsavat Partisini etkisizleştirmek, Türk ve Müslüman amaliye katliam yaparak Bolşevikleri güçlendirmek istiyordu. Sonuçta Bakü'nün Türklerin elinden alınmasını amaçlıyordu. Şaumyan Bakü'de bulunan Ermenileri, Taşnakları, Bolşevik askerlerini, Menşevikleri dahi Türklerle karşı örgütleyerek büyük bir katliam yapmaya hazırlandı. Azerbaycanlı General Talişinski'nin 9 Mart 1918'de tutuklanması, Türkleri ilk tahrik eden olay oldu. Ayrıca, Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in, Dikaya Divizya tümeninin Lenkaran'daki birliğinde görev yapan oğlunun, cenazesini getiren 48 askerin Evelina gemisiyle geri dönmek isterken silahlarının alınmak istenmesi, Türkleri ikinci tahrik eden olay oldu. Şaumyan, Dikaya Divizya tümeninin Bakü'ye gelerek baskın yapacağı haberlerini yayarak, yapacakları katliamın sorumluluğunu Azerbaycanlıların üstüne yıkmaya çalışıyordu. Bu arada Türk ve Müslüman mahallelerde silahlar toplanmaya çalışılıyor; diğer yandan, Türk ve Müslüman mahallelerinde oturan Ermeniler buraları terk ediyorlardı. Bu arada Ermeni ve Bolşevikler, Ağdere, Novhanı, Karakoyunlu ve Şamahı şehirlerinde katliama başladılar. Bilhassa Şamahı'dan gelen haberler çok kötüydü. Bakü'den yardım göndermek de mümkün olmadı.

Müsavatçılar alınmış olan silahların Himmet Müslüman Bolşevik Komitesi aracılığı ile iadesi için müracaat ettiler. 30 Mart günü Neriman Nerimanov'un Stepan Şaumyan ile yaptığı görüşmeden sonuç çıkmadı. Bolşevik-Taşnak koalisyonu bu karara uymadı. 30 Mart 1918 akşamı saat 5'te silahlar patlamaya ve Türk ve Müslümanlar katledilmeye başlandı. Ateş bütün gece boyunca hiç susmadı. 31 Mart günü daha çok genişlemeye başladı. Çatışmalara Kızıl Ordu 1. Alayı ve 36. Türkistan Alayı'da katılınca Bolşevik ve Ermeniler daha da güçlendiler. Hazar Denizi'nde bulunan gemiler de Türk ve Müslüman mahallelerini top ateşine tuttular. 01 Nisan günü ateşkes yapıldı. Bakü Sovyeti olayların sorumluluğunu Müsavat Partisi'nin üzerine atmaya çalıştı ve Müsavatçılara ağır şartlar sürüldü. Müsavat kabul etmek zorunda kaldı. Ateşkes yapılmasına rağmen Ermeni ve Sovyet birliklerinin katliamı 02 Nisan akşamına kadar devam etti. Katliam sonunda 12.000 Azerbaycan Türkünün öldürüldüğü tespit edilmiştir. Katliamdan sonra Şaumyan şöyle konuşmuştur : “ *Bizim için çatışmanın sonuçları çok iyi olmuştur. Biz kendi isteklerimizi onlara anlattık, onlar da konuşmadan ve tartışmadan şartlarımızı kabul ettiler. Bu olayda başarı elde etmemize Avrasya Okulu'nun öğrencileri de yardım ettiler. Biz çatışmalarda parlak sonuç elde etmiştik. Düşman tamamen çöktülmüştü. Onlar Bakü'de üstünlük sağlamış olsalardı şayet, şehri Azerbaycan'ın başkenti yapacak, gayri müslimlerin silahlarını alıp onları katledeceklerdi* ” Bolşevik İ. Suhartsev katliam ile ilgili Bakü Sovyeti toplantısında bilgi verirken, Müsavat bayrağını ayakları altında çiğneyerek; “ *Müsavat Partisi yok edildi ve Osmanlı Devleti'nin Bakü cephesi alındı* ” diye konuşmuştur.

Bakü'deki Mart Olayları, Bolşeviklerin bölgedeki konumlarını güçlendirir. Bolşevikler ve Ermeniler tarafından Türklerin büyük ölçüde öldürülmesi sonucunda, Bolşevik iktidarı karşısında hiçbir güç kalmaz. Bolşevikler, Ermeni birliklerinin bir kısmını Kafkasya Kızıl Ordusu'na sokarak eritirler, kalanını terhis ederler, bütün muhalif parti ve gazeteleri kapatırlar. 25 Nisan 1918'de toplanan Bakü Halk Komiserleri Konseyi kendini Güney Kafkasya'nın ilk tam yetkili Sovyet yönetim kurumu ilan eder. Müslümanlar için Mart olayları kesin bir dönüm noktası olur. Müslümanlar Bolşevikler ile bağlarını koparırlar. Bakü'deki otoriteyi tanımazlar. Kurtarılma ümitlerini Türk Ordusu'nun ilerlemesine bağlarlar²⁸⁴.

Osmanlı Heyeti, Maverayi Kafkas Heyeti'nin işi uzatmasından ve Bakü'deki katliamdan dolayı 6 Nisan 1918'de 48 saatlik bir ultimatom vererek; Brest-Litovsk Antlaşmasının kabul edilmesini ve Türkiye ile kat'i müzakerelerde bulunabilmek için, Maverayi Kafkas Cumhuriyetinin kendini müstakil bir devlet olarak, Rusya'dan ayırdığını kesin bir şekilde ilan etmesini, ancak bunlar yerine getirildikten sonra Kafkas Heyeti ile müzakerelere devam edileceğini talep eder. 10 Nisan 1918'de Çenkeli, Tiflis'ten aldığı yetkiye dayanarak bunu kabul ettiğini bildirir. Fakat Tiflis'te hala Türklere karşı savaş düşüncesi vardır. 14 Nisan'da Seym Türkiye'ye savaş ilan eder. Fakat aynı gün Batum Türk Ordusu'nun eline geçer. Acaralar da Türkler ile birlikte hareket ederler²⁸⁵.

Katliam haberi Lenin'i de sevindirmiştir. Lenin memnuniyetini S. Şaumyan'a gönderdiği mektubunda şu şekilde ifade ediyordu : “ *Aziz kardeşim Şaumyan! Sizin sağlam ve kat'i siyasetiniz bizi çok sevindiriyor. Başarılı siyasetinizi şimdiki ağır durumun gerektirdiği ölçülü bir diplomasi ile birleştirdiğiniz zaman biz Bakü'de hâkimiyeti kendi elimize almış oluruz.*”

Ermeni ve Bolşevik birlikleri Bakü'den başka, en çok Şamahı'da olmak üzere Kuba, Haçmaz, Lenkeran, Hacıkabul, Salyan, Göyçay ve Kürdemir bölgelerinde de katliam yapmışlardır. Bkz. Elçin Naciye, **Kafkaslarda Türk Katliamı**, s. 75 -96; Bkz. Elçin Naciye, **31 Mart (1918) Bakü Katliamı**, s. 27 -37)

Tarih 1992 yılında da tekerrür etmiştir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, Ermeniler 25/26 Şubat 1992 gecesi, Karabağ'daki 366. Rus motorlu alayının yardımıyla Hocalı kentine saldırmışlardır. Burada 613 (106 sı kadın, 63 çocuk ve 70 ihtiyar olmak üzere) Azerbaycan Türkünü vahşice katletmişlerdir. Ayrıca, 487 sakat, 1275 esir, 150 kayıp vardır. Bkz. Yaqub Mahmudov, **Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Ensiklopediyası - 2. Cilt**, s. 353.

1998 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı tarafından 31 Mart tarihinin katliam günü olarak ilan edilmesi, olayın birçok yazar tarafından araştırılması ve değerlendirilmesi bakımından önem kazanmaktadır. Ocak 1990 ve Şubat 1992 Hocalı katliamları ve sırasıyla Şuşa, Laçın, Kelbecer, Ağdam, Cebrayıl, Fizuli, Kubatlı gibi önemli yerlerin Ermenilerin eline geçmesi göz önüne alındığında bu katliamların 31 Mart katliamının bir devamı olduğu görülebilir. Bkz. Elçin Naciye, **31 Mart (1918) Bakü Katliamı**, s. 27 -37.

²⁸⁴ Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 28.

²⁸⁵ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 472; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 188- 189; İbrahim Ethem Atnur, **a.g.e.**, s. 12; İzzet Öztoprak, **a.g.b.**, s. 133.

(Acaralar gibi bölgedeki Abazalar'da Gürcülere karşı Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmak istemiştir. Batum ele geçirildikten sonra buraya gelen Enver Paşa'ya Sohum Abaza Beylerinden Mirşan Dadaş Bey, Murad Bey ve diğerleri müracaat ederek, silah ve asker yardımı yapıldığı takdirde, Gürcülere karşı savaşacaklarını ve bölgeyi karıştıracaklarını teklif ederler. Enver Paşa bu teklifi kabul eder. 275 gönüllü askerden kurulu bir “Sohum Müfrezesi” teşkil edilir. Yusuf Ercan'ın da içinde bulunduğu bu müfrezenin başında Binbaşı İbrahim, Kıdemli Yüzbaşı Sabit Bey ve Üsteğmen Cemal Bey vardır. Bunlar Abazalara silah ve cephane yardımı yaparlar, Gürcü ve Ermenilerle çatışırlar. Bkz. Ömer Turan, **“Bolşevik İhtilâlini Takip Eden Günlerde Kuzey Kafkasya'da**

23 Nisan 1918 günü Seym uzun tartışmalardan sonra Maverayi Kafkas Cumhuriyetini müstakil bir devlet olarak ilan eder. 26 Nisan'da bağımsız bir hükümet kurulup Seym'den güvenoyu alır. 12 bakandan dördü Türk'tür. Mehmet Emin Resulzade, Kuzey Kafkasya'nın da birliğe alınmasını ister. Fakat kabul edilmez. Yeni Başbakan ve Dışişleri Bakanı Çenkeli, Türkler'in şartlarını kabul ettiğini Vehip Paşa'ya bildirir²⁸⁶.

Bu arada Türk Ordusu'nun ilerleyişi devam eder. 5 Nisan'da Sarıkamış, 25 Nisan 1918'de Kars Türk Ordusu tarafından ele geçirilir²⁸⁷. Daha güneyde harekât yapan 4. Kolordu'da 3 Nisan 1918'de Erciş'i, 6 Nisan 1918'de Van'ı, 15 Nisan'da Bayezid'i ve 16 Nisan'da da Başkale'yi, 20 Nisan'da Kotur'u ele geçirir²⁸⁸. 30 Nisan tarihine kadar Elviye-i Selase ele geçirilmiş olur. Maverayi Kafkas Cumhuriyeti yeni durum karşısında Türklerin daha fazla ileri gitmesini durdurmak amacıyla yeniden barış görüşmesi yapılmasını ister. Bunun üzerine her iki taraf heyetleri 11 Mayıs 1918 tarihinde Batum'da toplanırlar.

Türk Ordusu'nun ileri harekâtı ile Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirmesi Alman Başkomutanlığı'nın hoşuna gitmez. Mareşal Hindenburg tarafından Enver Paşa'ya 09 Nisan 1918 tarihinde tebliğ ve 23 Nisan 1918 tarihlerinde de ültimatom verilir. Bu tebliğ ve ültimatomda; Türkiye'nin Kafkasya'da, Müslümanlara yardım maksadıyla da olsa harekâtını derhal durdurması ve birliklerini çekmesi; Kars, Ardahan ve Batum sancaklarında sadece asayiş temin edecek kadar asker bırakılması, Gümrü hariç Tebriz demiryolunun zayıf Türk karakolları tarafından muhafaza edilmesi ve geriye kalan bütün Türk birliklerinin Irak ve Kuzey İran'daki İngilizlere karşı kullanılması isteniyordu²⁸⁹.

Batum Konferansında Osmanlı Heyetinde Halil Mentеше ile Vehip Paşa vardır. Maverayi Kafkas Heyetinde 45 üye vardır. Heyet Başkanı Gürcü Çenkeli'dir. Bundan başka bağımsızlığını ilan etmiş olan Kuzey Kafkas Dağıstan Cumhuriyeti de Halil Mentеше'nin önerisi ile Haydar Bammat'ı temsilci olarak göndermiştir. Ayrıca İstanbul'daki Alman Askeri Ateşesi General von Lossow da gözlemci olarak Batum'a gelmiştir. Tartışmalara katılmaz. Sovyet Dışişleri Bakanı Batum Konferansına katılmayı ister. Bu katılmanın Maverayi Kafkas

Bağımsızlık Hareketleri ve Yusuf Ercan'ın Sohüm Müfrezesi Hatıraları", Askeri Tarih Bülteni, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Sayı: 40, Ankara, Şubat 1996, s. 151- 158.

²⁸⁶ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt: III, s. 189; İzzet Öztoprak, **a.g.b.**, s. 133.

²⁸⁷ Kazım Karabekir, **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, s. 251, 327.

²⁸⁸ Ali İhsan Sabis, **a.g.e.**, s. 209; E. Aysan, **Büyük Harpte İran Cephesi (III. Cilt)**, Askeri Matbaa, İstanbul, 1938, s. 5.

²⁸⁹ Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt III, s. 420 -423 (Söz konusu ültimatom Enver Paşa üzerinde çok sert bir etki yapar. Hindenburg adeta onu ortadan silmektedir. Kafkasya Müslümanlarına verdiği vaadi yerine getirememesi endişesi ile görevinden istifa etmeyi bile düşünür. Bkz. **A.g.e.**, s. 423 -425.)

Hükümetini ve Batum Konferansında alınan kararları tanıma anlamında olmayacağını bildirir. Fakat Osmanlı Hükümetince reddedilir.

Osmanlı Heyeti'nin istekleri şunlardır:

- Maverayı Kafkas Hükümeti, Trabzon Konferansında Brest-Litovsk Anlaşmasını tanıdığını belirtmesine rağmen, sözünde durmamış ve savaşa girişmiştir. Bu yüzden Brest-Litovsk Antlaşması ile yetinemeyiz yeni bir antlaşma gerekmektedir.

- Osmanlı Devleti'ne katılmak için başvuran Tiflis güneyindeki Ahıska ve Ahalkalek bölgeleri istenmektedir.

- Daha doğuda Gümrü ili ile Kars-Gümrü-Culfa demir yolunu içine alan Nahçıvan bölgesinin Osmanlı Devleti'ne verilmesi talep edilmektedir.

- Bütün Kafkas demiryollarının Osmanlı Devleti tarafından serbestçe kullanılması istenmektedir. Bakü'ye karşı yapılacak harekâtı kolaylaştırmak için Batum- Tiflis- Bakü demiryolu ile Kuzey İran'da yapılacak askeri harekât için de Kars- Gümrü- Nahçıvan- Tebriz demiryolu Osmanlı Devleti için çok önemliydi²⁹⁰.

Bu arada Konferans devam ederken Ahıska ve Ahalkalek Müslüman halkı ile Gürcüler arasında çarpışmalar devam etmekte ve Türk Ordusunun Ermenilerle savaşı da sürmektedir. Türk Ordusu 15 Mayıs 1918'de Gümrü'yü, 28 Mayıs 1918'de Karakilise'yi ele geçirir. Osmanlı Ordusu'nun ilerleyişini Çenkeli protesto eder. Brest-Litovsk Antlaşması ile yetinilmesini ve Almanların aracı olmasını ister. Azerbaycanlı üyeler buna itiraz ederler. Üyeler arasında tartışmalar büyür. Azerbaycanlılar durumun böyle sürüp gitmeyeceğini, Azerbaycan'ın birlikten ayrılacağını belirtir. Bunun üzerine Gürcüler de ayrılıp bağımsızlıklarını ilan edeceklerini söylerler. Maverayı Kafkas Cumhuriyeti'nin dağılma aşamasına gelmesi ve Alman aracılığının Halil Menteşe tarafından kabul edilmemesi üzerine 24 Mayıs 1918'de von Lossow Batum'dan ayrılır. Ayrılırken Gürcü temsilcilerle anlaşmaya vararak, Gürcistan bağımsızlığını ilan ederse Almanya'nın kendilerini destekleyeceğini söyler. Menşevik liderlerden Gürcü Çeretelli, 26 Mayıs 1918'de Seym'de yaptığı uzun konuşmadan sonra Maverayı Kafkas Cumhuriyeti'nin dağılmasını ve Gürcistan'ın ayrı bir devlet olmasını teklif eder. Türk görüşünü Feth Ali Han Hoyski belirtir. Gürcü milletinin iradesi böyle ise engel olmayacaklarını, Azerbaycan Türklerinin de bu durumda lazım gelen kararı çıkaracaklarını söyler. 26 Mayıs 1918'de Gürcistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra,

²⁹⁰ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 190; İbrahim Ethem Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan**, s. 13- 14; Josef Pomianowski, **a.g.e.**, s. 321- 322.

(Maverayı Kafkas Heyeti, Batum Antlaşmasına Osmanlı Devleti ile beraber üç İttifak Devletinin de katılmasını ister. Fakat bu istek Halil Menteşe tarafından kabul edilmez. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s. 190.)

28 Mayıs 1918’de Azerbaycan ve Ermenistan’da bağımsızlıklarını ilan ederler. Gürcü hükümetinin başına Noi Ramişvili, Ermenistan’ın Kaçazuni ve Azerbaycan’ın ise Feth Ali Han Hoyski geçer. Bakü Rus, Bolşevik ve Ermeniler’in elinde bulunduğu Azerbaycan Hükümeti 17 Haziran 1918’de Gence’ye yerleşir²⁹¹.

Bunun üzerine Osmanlı Heyeti, 04 Haziran 1918’de Batum’da Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalar. 08 Haziran 1918’de Cibaliyyun İttihadı Hükümeti diye adlandırılan Dağıstan ile de barış antlaşması imzalanır. Bu sırada Osmanlı-Azerbaycan ve Alman-Gürcü antlaşmaları da yapılır. Bunlara ilave olarak, Bakü-Batum petrol boru hattının bakımı için Osmanlı, Azerbaycan ve Gürcistan arasında bir antlaşma imzalanır²⁹². Ermenilerle imzalanan Barış Antlaşmasında Osmanlı Heyeti, Ermeni Heyetinden Bakü şehrinin Ermeni kuvvetlerinden tahliye edilmesini ister. Ermeni Heyeti ise Bakü’de bir Ermeni ihtiyat alayının teşkilinin mutasavver olup, Ekim 1917’den beri Bakü ile irtibatları olmadığından teşekkül edip etmediğini bilmediklerini; bunun öğrenilebilmesi için Nazerbakov’a müracaat edileceğini bildirmişlerdir. Ayrıca Osmanlı Heyeti, Hazar Denizinde ticaret ve harp gemilerinin bulunup bulunmadığını da sormuştur. Ermeni Heyetince verilen cevapta Bakü ile irtibatlarının olmadığı tekrar edilmiş, ticaret gemilerinin bulunabileceği belirtilmiştir²⁹³.

Batum Konferansı sonunda Gürcistan ve Ermenistan toprak vererek zaman kazanmak umuduyla Türklerin ağır şartlarını kabul etmek zorunda kaldılar. Osmanlı İmparatorluğu, Brest-Litovsk Antlaşması’yla Güney Kafkasya’da üzerinde 600.000 kişinin ikamet ettiği 10.000 milkarelik bir toprak kazanmıştır. Batum’daki antlaşmaların sonucunda ayrıca 8000 milkarelik toprak ve 650.000 kişi daha ilave edilmiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu topraklarını sadece 1914 Türk-Rus sınırına kadar değil, 1878 öncesi sınırına kadar geri almıştır²⁹⁴.

Maverayi Kafkas Seym’indeki Azerbaycanlı mebuslar, kendilerini Azerbaycan Milli Şurası ilan ederek 28 Mayıs 1918’de İstiklâl Beyannamesini yayınlar. Çoğunlukla Müsavat Partisinin programından alınan maddeler şunlardır:

²⁹¹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 192 -194; Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 476- 477.

²⁹² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 192 -194; Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934), Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Temsili**, s.92.

(Osmanlı-Azerbaycan Antlaşmasının 4. maddesi uyarınca, Osmanlı Devleti Azerbaycan’a devlet düzeninin ve iç güvenliğin tekrar sağlanması doğrultusunda askeri güçleri ile yardım yapabilecekti. Azerbaycan Heyetinde bulunan Dışişleri Bakanı Hacinski yardım isteyen mektubunu Osmanlı Heyeti’ne verdi. M. E. Resulzade de Osmanlı askerinin gelmesini isteyen mektubunu Osmanlı Heyeti Başkanı Halil Menteşe’ye gönderdi. Bkz. Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934), Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Temsili**, s. 92.)

²⁹³ Kazım Karabekir, **Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, s. 84.

²⁹⁴ Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 30.

- Bu günden itibaren Azerbaycan halkı hakimiyet hakkına malik olduğu gibi Cenubi ve Şarkî Maverayı Kafkasyadan (Kafkasberisi'nin güney ve doğusundan) ibaret Azerbaycan dahi kamilelhukuk müstakil (bütün haklara sahip bağımsız) bir devlettir.

- Müstakil Azerbaycan devletinin şekli idaresi halk cumhuriyeti olarak takarrur eder.

- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlerle ve bilhassa hemcivar (komşu) olduğu millet ve devletlerle münasebeti hasene (iyi ilişkiler kurmaya) tesisine azmeder.

- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, millet, millet, mezhep, sınıf ve cins farkı gözetmeden kalemrevinde (buyruğu geçtiği yerlerde) yaşayan bütün vatandaşlarına hukuku siyasiye ve vataniye temin eyler.

- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, arazisi dahilinde yaşayan bilcümle milletlere serbestane inkişafı için geniş meydan bırakır.

- Meclis-i Müessesan toplanıncaya kadar, Azerbaycan idaresinin başında ârayı umumiye ile intihab olunmuş Şûraî Millî ve Şûraî Milliye karşı mes'ul Hükümet-i Muvakkate durur²⁹⁵. ”

Beyannamenin ikinci maddesinde yazan Halk Cumhuriyeti tabiri, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan “Halk Cumhuriyetleri” gibi komünist anlamında değildir²⁹⁶. Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildiği tarihlerde dünya devletlerinin büyük bir çoğunluğu, imparatorluk, monarşik, meşrutiyet veya istibdadla idare edilmekte ve bir kısmı da sömürge hayatı yaşamaktadırlar. Bu ortamda Azerbaycan Türkleri, Türk ve İslam Devletleri ile birçok ülkeden önce hürriyetçi-demokratik Cumhuriyet rejimini kurmayı sağladılar²⁹⁷. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun birinci yıl dönümünde, Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan gazetesinin 28 Mayıs 1919 tarihli 110 numaralı sayısında şunları söyledi: “ Türk menşeli tüm başka devletler meydana gelirken, özellikle dine dayanmışlarsa da, Azerbaycan Cumhuriyeti, Türk milli-demokratik devletçiliği zemininde, milli medeni tayini mukadderatın muassırlığına esaslanmıştır. Bu nokta-i nazardan Cumhuriyetimiz birinci Türk Devleti'dir²⁹⁸. ”

²⁹⁵ Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s. 89 -90; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 194 -195; Yaqub Mahmudov, **Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Ensiklopediyası - 1. Cilt**, Lider Neşriyat-Bakı- 2004, s. 27- 28; Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905- 1920**, (Türkçesi: Nuray Mert), Bağlam Yayınları, Ankara, 1988, s. 177; Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934)**, **Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili**, s. 86- 87; Prof. Dr. Mehmet Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi – 1, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 30.

²⁹⁶ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 194.

²⁹⁷ Mirza Bala Mehmetzade, **Azerbaycan Misak-ı Millisi, 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili**, (Yayına Hazırlayan: Alesker Aleskerli, Elşad Mahmudov), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, No: 50, Ankara, 2002, s. 10 -11.

²⁹⁸ Mirza Bala Mehmetzade, **Azerbaycan Misak-ı Millisi**, s. 20.

Azerbaycan Milli Şurası Başkanlığına Mehmet Emin Resulzade seçilir. Bu görev adeta Devlet Başkanlığıdır. Hükümet Başkanı Feth Ali Han Hoyski'dir. Kabinede 8 üye vardır. Altısı Müsavat, biri Himmet ve biri de Müslüman Sosyalist Blok'undandır²⁹⁹.

30 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olduğu dünyanın önemli siyasi merkezlerine; İstanbul, Berlin, Viyana, Paris, Londra, Roma, Washington, Sofya, Bükreş, Tahran, Madrid, Moskova, Stockholm, Kiev, Kopennhag ve Tokyo'ya bildirildi. Dünya merkezlerine gönderilen telgraf metni şöyleydi:

“ *Dışişleri Bakanlığı'na,*

Gürcistan'ın ayrılması ve Federatif Kafkasya Ötesi Cumhuriyeti'nin çöküşünden sonra Azerbaycan Milli Şurası 28 Mayıs 1918'de Doğu ve Güney Kafkasya Ötesi'nden ibaret olan Azerbaycan'ın istiklâlini ilan ederek, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Söylenenlere dikkatinizi çekerek zat-ı âlinizden bu konuda hükümetinize haber vermenizi rica ediyorum. Hükümetim geçici olarak Elizavetpol şehrinde bulunmaktadır. İmza Hoyski. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bakanlar Şurasının Başkanı³⁰⁰. ”

Hükümet kurulduktan sonra 16 Haziran 1918'de Tiflis'ten Gence'ye taşınır. 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelmiş olan Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa ve onun siyasi danışmanı Ağaoğlu Ahmet ile hükümet arasında Haziran krizi ortaya çıkar. Nuri Paşa Gence'ye gelmiş olan hükümeti tanımak istemez. Zira Osmanlı Hükümetinde ve Azerbaycan'da, Azerbaycan'ın geleceği ile ilgili iki fikir ortaya çıkar. Birisi ilhak suretiyle Osmanlı Devleti ile birleşme, diğeri de bağımsız bir devlet olması ve Osmanlı Devleti'nin yardım etmesidir (İlhakçılar ve İstiklâlciler). “Gerici – Mürteci” kara kuvvet olarak anılan “İlhakçılar” dürüst bir subay olan ve siyasi konularda tecrübesi olmayan Nuri Paşa'nın etrafında birikerek Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'ne katılması yönünde kendisini etkilediler. Müsavat yanlıları bağımsızlık taraftarı, Ağaoğlu Ahmet de ilhak taraftarı olduğundan, Nuri Paşa yeni hükümeti tanımaz. Nuri Paşa'nın bu davranışı mütefekkir Azerbaycanlılar üzerinde çok ağır tesirler yapar. Nuri Paşa, bu konuları görüşmek üzere gelen Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade, Başvekil Feth Ali Han Hoyski ve Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Beylerden ibaret heyeti, kendisi asker olduğu için siyasi konulardan anlamadığını ileri sürerek siyasi danışmanı Ağaoğlu Ahmet'e havale eder³⁰¹. Heyetin Ağaoğlu

²⁹⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt: III, s. 194; Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s. 90.

³⁰⁰ Nesrin Sarıahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 350 -351.

³⁰¹ Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934), Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili**, s. 93; Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s. 91 -92; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt: III, s. 238 -240; Yaqub Mahmudov, **Azerbaycan Xalq**

Ahmet ile görüşmesinde Ahmet Bey'in konuşması şu şekilde olur: “ *Halk sizi istemiyor. Kumandanlık da sizin işinize karışmak istemiyor. Kendi kuvvetinize güvenirseniz meclisinizi açınız, hükümetinizi kurunuz. Halk size karşı isyan ederse Türk askeri karışmaz; çünkü asker buraya kardeşlerini düşmandan kurtarmak için gelmiş, ahaliye kurşun atmak için değil.*” Heyettekiler Ahmet Bey'e; “ *Kumandanlık hangi suretle Azerbaycan hükümetine yardım edebilir?*” diye sorarlar. Ahmet Bey de; “ *Şûraî Milli kendisini lağveylesin. O zaman Paşa kendisi bir hükümet kurar.*” diye cevap verir. Heyet üyeleri buna itiraz ederler, “*Böyle olursa Azerbaycan'ın vaziyeti beynelmileliyesi işkâl olunur.*” diye söylerler. Buna karşı Ahmet Bey, Şûraî Milli Hükümeti kendisi teşkil ve bütün hukukunu ona terkle kendisi iş hatırı için fesh olunmasına, razı olur³⁰².

Daha sonra görüleceği üzere Nuri Paşa'nın görevlendirme fermanında askeri konuların yanında siyasi konularda da Padişah adına karar verme yetkisine sahip olmaktadır. Bu nedenle karargâhında siyasi danışman olarak Ağaoğlu Ahmet Bey'i bulundurmaktadır. Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanı olmasına rağmen askeri konular dışında siyasi konulara da karışarak, Azerbaycan hükümetinin teşkiline dahi müdahale etmiştir. Hükümete istemediği kişilerin girmesine mani olmuştur. Her ne kadar siyasi konulardan anlamadığını beyan ederek, siyasi danışmanı Ağaoğlu Ahmet Bey'e havale ettiyse de olayların kendisinin istediği doğrultuda yönlendirildiği değerlendirilmektedir.

Cumhuriyeti Ensiklopediyası - 1. Cilt, s. 29; Hüseyin Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi,** Gençlik Basımevi, İstanbul, s. 266- 267.

(İmanov eserinde, Haziran krizinde başlıca sebep olarak; ilhakçılarla, istiklâlciler arasındaki mücadele ve ilhakçıların Nuri Paşa'yı etkilemeleri olarak açıklamaktadır. Mehmet Emin Resulzade; söz konusu krizi, ülke yönetimi uğrunda demokratik ve aristokratik zihniyetin mücadelesi olarak değerlendirmiştir. Nuri Paşa her ne kadar siyasi işlerden anlamadığını beyan edip, iç işlerin dışında kalacağını ifade etse de Milli Şura'nın ve hükümetin feshedilmesini istemesi, ikinci kabinenin kendi isteği doğrultusunda yapılması, daha sonra yerli milliyetçiler ve kuvvetli sosyalistlerin Azerbaycan'dan bir sebeple uzaklaştırılması, Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'nın görüşü alınmadan Dışişleri Bakanlığı'nın kimseye ülkeye giriş izni vermemesi, tüm siyasi faaliyetlerin yasaklanması, sadece askeri konularda değil, yönetim işlerine de karıştığını göstermektedir. Azerbaycan bayrağı da Osmanlı Devleti'nin bayrağına benzeyen yıldız ve hilali olan kırmızı zemin üzerine yapılmış bayrağı kabul edildi. Sadece yıldız sekiz köşeliydi. Daha sonra Azerbaycan Hükümeti 9 Kasım 1918'de bugünkü Azerbaycan bayrağının sembolü olan üç renkli mavi-kırmızı ve yeşil zemin üzerine hilal ve sekiz köşeli yıldız kabul etmiştir. İmanov, ayrıca Haziran krizinin Osmanlı Devleti dış politika yapıcılarının Azerbaycan'a karşı yaklaşımının bir sonucu olduğunu iddia etmektedir. Bu politikanın ana noktası Azerbaycan'ı tamamen kontrol altında tutmak ve güçlü bir otoriteye izin vermemek şeklindedir. Bunu destekleyen olaylar olarak; Birincisi: Enver Paşa'nın Orta Asya'ya yönelik gelişmesinde Azerbaycan'ın önemli bir yer tutması, bu nedenle Trabzon Konferansına katılan Azerbaycanlı delegelere Avusturya-Macaristan örneğinde olduğu gibi Azerbaycan ile birleşme teklif etmesidir. İkincisi: Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımakta tereddüt göstermesidir. Feth Ali Han Hoyski 30 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan İstiklâl Beyannamesi telgrafının yabancılara devlet başkentlerine iletilmek üzere Batum yoluyla İstanbul'a göndermesine rağmen Osmanlı Dışişleri Bakanlığı bunu iletmemiştir. Resulzade bunu iki ay sonra İstanbul'a gittiğinde tespit etmiş, İstanbul'daki basın da bu konuda suskun olduğunu görmüştür. Bkz. Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934), Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili,** s. 93 -101.)

³⁰² Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi,** s. 92.

Milli Şura'nın 17 Haziran 1918 günkü çalışmasında Sosyalist bloku ile Himmet fırkası Milli Şura'dan çekilirler. Müsavat fırkası ile İttihat fırkasının üç kişilik heyeti kalır. Hükümet bu şekilde çalışamayacağını anlayınca Nesip Bey'in Müsavat fırkası adına verdiği teklif Milli Şura tarafından kabul edilir ve hükümet kendisini fesh ederek, yeni hükümet kurulmasına karar verilir. Yeni hükümeti yine Feth Ali Han Hoyski kurar. Hükümette bu sefer 12 bakan vardır. Bunlar tamamıyla Müsavat ve Bağımsız Tarafsız Grup üyeleridir. İçlerinde Nesip Bey ve ilk defa olarak Ali Merdan Topçubaşı görev alır³⁰³.

Hükümetle ilgili diğer bir sorun ise, önceki kabinede olan Harbiye Nezareti'nin bu kabinede kaldırılmış olmasıdır. Bu nezaretin olmaması, uluslararası alanda hükümetin bağımsızlığına gölge düşüreceğinden İstanbul'da bulunan Mehmet Emin Resulzade Azerbaycan Dışişleri Bakanı'na çektiği telgrafta Nuri Paşa da yürütse bu bakanlığın şeklen de olsa kurulmasını istiyordu:

“....Hususi Harbiye Nezareti tesisi bu hususta alelhusus faideli olabilir. Böyle bir nezaretin kabinede bulunması -Talat Paşa'nın reyine göre- Hükümetin mevki-i beynelmileliyesi nokta-yı nazarından da faidelidir, lazımdır. Koy, bu nezaret olsun, fiilen yine Nuri Paşa Hazretleri idare etsin...Hiç ayıbı yok³⁰⁴. ”

Mehmet Emin Resulzade'nin de itiraf ettiği gibi Nuri Paşa, Azerbaycan Hükümetinde Harbiye Nazırlığı görevini sürdürdü. Kafkas İslam Ordusu Komutanı olarak askeri konularda; Harbiye Nazırlığı görevi ile Hükümette yer alarak siyasi konularda da söz sahibi oldu.

Nuri Paşa, 25 Mayıs 1918'de karargâhını Gence'de kurmuş ve Kafkas İslam Ordusu'nun kurulması için hazırlıklara başlamıştır. 4 Haziran 1918'de imzalanan Osmanlı-Azerbaycan antlaşmasının 4. Maddesine göre, Osmanlı Devleti takviye kuvvetlerini Gence'ye göndermeye başlamıştır. Mehmet Emin Resulzade bir heyetle beraber yeni Kafkas

³⁰³ Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s. 93 -95; Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934)**, **Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili**, s. 99 -100; Yaqup Mahmudov, **Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Ensiklopediyası - 1. Cilt**, s. 29.

³⁰⁴ Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934)**, **Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili**, s. 100 -101 (Ali Merdan Topçubaşı, Haziran 1918'de Bakü'de hapse olsa da gıyabında ikinci hükümette Devlet Bakanı vazifesi verilir. Bolşeviklerin iç darbeyle devrilmesinden sonra hapisten çıkarak, Ağustos 1918'de Gence'ye gelir. O sırada İstanbul'da Mehmet Emin Resulzade olmasına rağmen, Ali Merdan Topçubaşı geniş yetkilerle İstanbul'a gönderilir. Azerbaycan yöneticileri Nuri Paşa'nın yerel işlere müdahale etmesinden endişe duyduklarından, Başbakan Fethali Han Hoyski temkinli bir şekilde İstanbul Hükümeti'nin siyasetinin öğrenilmesi, bağımsızlık yönünde gereken önlemlerin alınması için Ali Merdan Topçubaşı'nı görevlendirir. Aksi halde yönetim işlerinde ikili ve çok başlılığın ortaya çıkmasından endişe edilir. Fethali Han Hoyski bu endişelerini Mehmet Emin Resulzade'ye yazdığı ve Ali Merdan Topçubaşı ile gönderdiği mektupta belirtir. Bkz. Vügar İmanov, **Azerbaycan'ın Lider Bir Aydın: Ali Merdan Topçubaşı (1865- 1934)**, < **Türkiye'de Eğitimlerini Sürdüren Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri - 9 Ocak 2005, İstanbul** > Yayına Hazırlayan: Vügar İmanov, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, İstanbul, 2005, s. 13 -14.)

devletlerinin Osmanlı Devleti ve İttifak Devletleri arasında yapılacak konferansa katılmak üzere 24 Haziran 1918'de İstanbul'a gitmiştir.

Rus İhtilâli'nin olmasından sonra Osmanlı Devleti önünde Kafkasya ve Türkistan yönünde yeni fırsatlar meydana getirmesi, bu bölgede Almanları Osmanlı Devleti ile karşı karşıya getirmiştir. 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşmasının imzalanmasından sonra 7 Mart 1918'de Bükreş Antlaşmasıyla Bulgarların Romanya'dan Dobruca'yı alması yeni hesaplaşmaları beraberinde getirmiştir. Zira İttifak Devleri içinde toprak kazancı olmayan, hatta toprak kaybeden sadece Osmanlı Devleti oluyordu. Harbin yükünü fazlasıyla üzerinde taşımasına rağmen böyle kötü bir sonucun kabul edilmesi mümkün değildi. Bu sebeple Rus İhtilâlinin getirdiği faydalardan istifade etme teşebbüsü Osmanlı Devleti ile Almanya'yı karşı karşıya getirdi.

Bu safhada Almanların cephe aldıkları Osmanlı istekleri şunlardı:

- Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a ve Kuzey Kafkasya'ya ilerlemesine, Azerbaycan'ın istiklâlini ilan etmesine karşı çıktılar.
- Osmanlı Devleti'nden alınan ve güya geçici olarak Bulgaristan'a verilen Dedeâğaç bölgesinin iadesini unuttular. Hatta karşı çıktılar.
- Bulgaristan'ın Dobruca'yı ve Makedonya'dan toprak alması üzerine Osmanlı Devleti'ne Batı Trakya'nın bırakılmasını istemediler.
- Rus donanmasından hisse almak konusunda da Almanlar sert bir dille karşı çıkarak, donanmanın Ukrayna'ya ait olduğunu ifade ettiler³⁰⁵.

Enver Paşa bu isteklerin yerine getirilmesi için Alman Karagâhında Askeri Temsilci olan Zeki Paşa'ya 21 Aralık 1917 tarihli bir yazı göndererek, General Lüdendorf'a iletilmesini istemiştir. Osmanlı Devleti Brest-Litovsk görüşmeleri ve sonrasında Almanlarla Kafkasya konusunda devamlı bir mücadele içinde olmaya devam etmiştir. Almanlar bölgede Gürcüler, Ermeniler ve hatta Bolşeviklerle ittifak yoluna gitmişlerdir³⁰⁶.

³⁰⁵ Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Cilt III**, s. 369 -370.

³⁰⁶ Almanya, bölgenin yeraltı ve yerüstü zenginliklerinden istifade etmek için hem Kuzey Kafkasya, hem de Güney Kafkasya ülkelerine borç paralar vermiş, hem de bu ülkelere adamlarını göndermiştir. 1918 yılı başında Gürcistan için 726 bin ruble, Azerbaycan için 300 bin ruble, Kuzey Kafkasya için ise 300 bin ruble gönderilmiştir. 13 Şubat 1918'de Alman Dışişleri Bakanlığı, Macebelli isimli adamını Tiflis'teki Gürcü milliyetçileri, Desiderius Brandtner'i Bağımsızlık taraftarı Azerbaycanlıları, Cemalettin Albogaviç'i ise Viladikafkas'taki milliyetçileri organize etmek üzere görevlendirdi. Brandtner, Almanya ve Avusturya'nın yardımlarıyla Azerbaycan Ordusunu organize edecek, Azerbaycanlıları silahlandırarak ve Nuri Paşa ile irtibat kurmaya çalışacaktı. Alman Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay'na bölgenin durumu hakkında rapor yazacaktı. Ancak Haziran 1918'de Tiflis'ten Bakü'ye giderken, Yevlak yakınlarında, yanındaki parayı almak isteyen çeteciler tarafından öldürüldü. Bkz. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914 -1918)**, s. 202.

3- Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Komutanı Olarak Görevlendirilmesi, Gence'ye Gelerek Teşkil Çalışmalarına Başlaması

a- Kafkas İslam Ordusu'nun Kurulma İhtiyacının Doğması

Enver Paşa, daha Birinci Dünya Harbi'ne girerken Turan idealini gerçekleştirmek için Kafkasya ve İran üzerinden Orta Asya'ya gitmeyi ve İngilizleri Hindistan'da mağlup etmeyi düşünüyordu. Alman Büyükelçisi Wangenheim, Said Halim Paşa'ya 6 Ağustos 1914'te; “ *Eğer Almanya savaştan galip çıkıp, düşmanlarına barış antlaşması dikte ettirecek olursa, Türkiye'nin Rusya'daki Müslümanlarla ilişki kurması için, doğu sınırında düzenlemeler yapmasına yardımcı olacağını taahhüt etmektedir.*” garantisini veriyordu. Verilen bu garanti de Enver Paşa'nın hemen savaşa girmesini sağladı³⁰⁷.

Tekin Alp gibi Türkçü yazarlar 1915 yılında yazdıkları yazılarda, savaşa sadece düşmanlarımıza karşı savunmak için değil, milli idealimiz olan Türk Halkları ile birleşmek, İslam dünyasını dinsizlerin elinden kurtarmak için girdiklerini yazmaktadırlar. Ağustos 1915'te Enver Paşa; 40 milyon Türk'ü tek bir imparatorluk içinde görmek istediğini belirtiyordu³⁰⁸. Rusya'ya karşı savaş başladığında Türk gazetelerinde Rus Çarlığı aleyhine yazılar çıkmaya başladı. Bununla beraber İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından 11 Kasım 1917 tarihinde yayınlanan bildiride şu ifadeler vardı : “ *Vatanımızın ve milletimizin milli idealleri bizi Moskof düşmanı imhaya davet etmektedir; böylelikle (Rusya'daki) bütün ırkdaşlarımızı içine alan, onlarla birleşmemize imkân verecek tabii hudutlarımız elde edilmiş olacaktır.*” Savaşın gayesi olarak Türk kardeşleri kurtarmak, tabii hudut olarak da muhtemelen Kafkas Dağları kast edilmişti. Enver Paşa bu ideali gerçekleştirmek için Sarıkamış taarruzunu yaptı. Yenilmesine rağmen, yine de hem Enver Paşa'nın hem de İttihat ve Terakki üyelerinin birçoğunun Turancılık emelleri eksilmedi. Fırsat çıkınca bunu derhal tatbik edeceği muhakkaktı³⁰⁹. Enver Paşa, Sarıkamış taarruzu ile birlikte Kafkasya, İran, Orta Asya ve Hindistan'da ayaklanmalar bekliyordu. Hatta Kasım 1914'te teşkil edeceği Kuvve-i Seferiye kuvvetleri ile Tebriz üzerinden Dağıstan'a; İran üzerinden Türkistan, Afganistan ve

³⁰⁷ Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914 - 1918)**, s. 133.

³⁰⁸ A.g.e., s. 134.

³⁰⁹ Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s.498- 499

(İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faal üyelerinden ve Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa “ *Lanet olası çölü < Mezopotamya > İngilizlere bırakalım! Türkistan'a gidelim! Orada küçük Cihangir'im (oğlu) için yeni bir imparatorluk kurmak istiyorum.*” şeklindeki sözleri hayal ürünü bile olsa onun belli ölçüde Türkçü istekleri olduğunu göstermekteydi. Bkz. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914 -1918)**, s. 136.)

Hindistan'a gitme fikirleri vardı. Bunların başına amcası Halil Bey, Kazım Karabekir ve Ömer Naci gibi güvendiği kimseleri getirmek istiyordu. Halil Bey'in Kuvve-i Seferiyesi teşkil edilmesine rağmen, Kazım Karabekir'in Kuvve-i Seferiyesi Sarıkamış yenilgisinden dolayı yapılamadı³¹⁰.

Bolşevik İhtilâlinde sonra, Petrograd'daki yeni hükümetin cephelerdeki çatışmalara son verme kararı Osmanlı Hükümeti'nin umutlarını güçlendirdi. Türk Ordusu'na bölgede hiçbir ciddi engelle karşılaşmaksızın hâkimiyet kurması için fırsat sağladı. Alman Genelkurmay Başkan Yardımcısı General Ludendorf anılarında; “ *Türklerin Kafkaslarda ortaya çıkan askeri ve siyasi boşluğu doldurma fırsatına, tüm tutkulu Pan-Turancı yayılma planlarını gerçekleştirmek için < böyle takdir edilmiş an > olarak nasıl sarıldıklarını anlatmaktadır*”. İttifak Güçleriyle Sovyet Rusya arasında Aralık 1917'de başlayan barış görüşmeleri sürecinde Osmanlı Devleti'nin Kafkaslara yönelik istekleri anlamlı bir biçimde artış göstermiştir. Bunun amacı Anadolu Türkleri ile Kafkaslardaki Müslümanları birleştirmektir³¹¹. Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, 21 Şubat 1918 günü Mecliste yaptığı konuşmada, Kafkasya'da yaşayan 11 milyon nüfusun 7 milyonu Müslüman olduğu dikkate alınarak, kurulacak Cumhuriyetin Müslüman bir devlet yapısına sahip olması gerektiğini söylemiştir. Bu açıklama Osmanlı devlet adamlarının Kafkasya siyasetini Turancılık yönünde yürüteceklerini gösteriyordu. Zira Rusya'da yaşayan Müslümanlarla Osmanlı Devleti'ni bağlayan köprü Kafkasya idi. Kafkasya'nın alınması Turan düşüncesinin gerçekleşmesi için çok önemliydi³¹².

Enver Paşa'nın diğer cephelerdeki yenilgileri dikkate almaksızın Kafkasya'ya kuvvet göndermesi ve burayı ele geçirmek istemesi Turan idealinin gerçekleştirilmesinin yanında; bölgenin zengin ekonomik kaynaklarının, özellikle petrolün denetimini ele geçirmek, Anadolu'yu Kırım ve İran'a bağlayan ticaret yollarını denetlemek, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarını genişleterek tanınmasını sağlamak, Rusya ile arasına tampon devletler koymak, Bağdat'ın geri alınması için sefer hazırlığına imkân sağlayan bölgenin denetimini elde tutmak, diğer İttifak Devletleri'nin yenilgisinden sonra İtilaf Devletlerine karşı savaşı güvenli bir şekilde yürütebilmek için doğuda güç yığınağı yapmak olarak sıralanabilir³¹³.

³¹⁰ Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914 - 1918)**, s. 135 -137.

³¹¹ Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 20.

³¹² Josef Pomianowski, **a.g.e.**, s. 296 -297.

³¹³ A. L. Macfie, **a. g. e.**, s. 166; Mehman Ağayev, **Bakü'nün 1918'de Düşman İşgalinden Kurtarılmasının Tarihi Önemiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler, (Türkiye'de Eğitimlerini Sürdüren Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri - 9 Ocak 2005, İstanbul)** Yayına Hazırlayan: Vügar İmanov, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, İstanbul, 2005, s. 19- 22.

Azerbaycan Devleti'nin istiklâlinin ilanı 28 Mayıs 1918'de yapıldıktan sonra, Türkiye tarafından tanındı. 4 Haziran 1918'de Batum'da imzalanan yardım antlaşmasından sonra M. E. Resulzade'nin İstanbul'a bir heyetle gitmesi, görüşmelerde bulunması, Türk Ocağı'nda konuşmalar yapması, Enver Paşa'nın yardım teminatı vererek, Türk askeri harekâtının başlanacağına dair teminat vermesi, İstanbul'da ve bütün Türkiye'de Türkçülük hatta Turancılık havasının esmesine ve bu ruhun en yüksek seviyeye ulaşmasına sebep oldu.

Rus ihtilalinden sonra Kafkaslarda Rus etkinliğinin azalması ve onun yerine Ermenilerin alması; Ermenilerin de bölgede Türk ve Müslümanlara karşı vahşet ve katliamlara başlaması, Azerbaycanlıların Osmanlı Devletinden yardım istemeye sevk etti. Teşkil edilen heyet, Ekim 1917'de 6. Ordu Karargâhı'nın bulunduğu Musul'a geldi. Yerinde keşif ve inceleme yapmak üzere heyetin yanına Kurmay Yüzbaşı İsmail Berkuk (General İsmail Berkuk), Yüzbaşı Sarıgüzelli Mithat (Kurmay Binbaşılıktan emekli), Topçu Teğmeni Muzaffer (Orgeneral Muzaffer Tuğsavul) verilerek Kafkasya'ya gönderildi. Bu subaylardan Topçu Teğmeni Muzaffer, Musul'a döndüğünde Kafkaslarda durumun teşkilat yapmak için müsait olduğunu rapor etmiştir³¹⁴.

Rus İhtilalinden sonra Rus Ordusu'nun savaşamayacak duruma gelmesi, Enver Paşa'yı ideallerinin gerçekleştirilmesinde ümitlendirdi. Enver Paşa'yı Kafkas Harekâtı konusunda cesaretlendiren bir olay da; Ruslara esir düşmüş olan bir Avusturyalı yarbayın, Rusya'daki karışıklıktan istifade ederek ve buradan ayrılıp Türkiye'ye geçerek, 29 Aralık 1917'de 6. Ordu Komutanı Halil Paşa (Enver Paşa'nın amcası) görüşmesidir. Avusturyalı Yarbay, Halil Paşa ile yaptığı görüşmede yapılacak harekât için Kafkasların durumunun çok elverişli olduğunu açıklar. Halil Paşa, yarbayı Enver Paşa ile görüşmesi için İstanbul'a gönderir. Avusturyalı yarbayın Kafkaslarla ilgili verdiği bilgiler Enver Paşa'yı heyecanlandırır. Bu konuda 16 Şubat 1918 tarihinde 6. Ordu Komutanı Halil Paşa'ya çektiği telgrafta ; “ *Görüştiğim Avusturyalı yarbayın Bakü'nün durumu hakkında verdiği malûmattan anlaşıldığına göre, Azerbaycan halkının düşmana karşı teşkilâtlanmaya ve savaşmaya istekli olduğu, ancak onları teşkilâtlandıracak ve idare edecek bir lider bulunmaması nedeniyle harekete geçemedikleri kanaatını edindim.*” diyordu³¹⁵.

Kafkaslar'ın durumu ile ilgili Enver Paşa'ya bilgi veren ve harekât yapılmasını isteyen diğer bir subay da Üsteğmen Hüsametdin (Tuğaç) Bey'dir. Hüsametdin Bey,

³¹⁴ İlhan Selçuk, a.g.e., s. 357 -358; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 41, Hüsametdin Tuğaç, **Bir Neslin Dramı (Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusya'sında Tutsaklıktan Anılar)**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975, s. 192.

³¹⁵ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı...**, s. 42.

Rusya’da esir iken kaçarak önce Bakü’ye daha sonra Gence’ye gelmiştir. Gence’de bir müddet Milli Komite Başkanı ve Ademî Merkeziyet Müsavat Fırkası’nın Reisi Nesip Bey Yusufbeyli ile birlikte çalışır. Naki Keykurun ile birlikte Kafkaslardaki durumu Vehip Paşa ve Enver Paşa’ya anlatmak ve Türk Ordusunun yardımını sağlamak amacıyla Ocak 1918’de yola çıkarlar. Önce Suşehri’ne 3. Ordu Karargâhı’na gelerek Vehip Paşa’ya teferruatlı rapor verirler. Bu raporda Hüsamettin Bey şu hususlar üzerinde dikkati çeker:

“ - Rus ordusunun Bolşevik propagandası altında kumanda ve subayı tanımayarak nasıl dağılıp eve döndüğünü ve cephemizde bugün Rus ordusu diye muntazam hiç bir kuvvet kalmadığı,

- Azerbaycan’dan geçip Rusya’ya gitmek isteyen Rus askerî trenlerinin Gence yakınlarında yerli halk tarafından nasıl durdurulup silahlarının iyilikle bazen de zorla alındığı,

- Tiflis’te oturan bir İngiliz – Fransız askeri misyonunun cepheyi terkeden Rusların yerine bir Ermeni, bir Gürcü kolordusu ile Güney Kafkasya’daki Ruslardan ve Rumlardan birer tümen kurmaya çalıştıkları; Azerbaycan’da silahlanmak ve teşkilatlanmak için Tiflis’teki Seym hükümetine başvurmuşsa da ne bu hükümetin ne de İngiliz – Fransız misyonunun Azerbaycanlılara güvenleri olmadığından zorluk çıkardıkları ve Azerbaycanlıların silahlanma işini Şimali Kafkasya’da olduğu gibi kendi hesaplarına Milli teşkilatla Rus askerî trenlerini soyarak başarmaya çalıştıkları,

- Azerbaycan’daki genel durum ve Bakü’den başlayıp bütün Azerbaycan’ı kapsayacak nitelikte olan müşterek Ermeni Bolşevik taarruzları tehlikeli ve yerli Türkler arasında, bunları birbirine öldürtme gayretleri, (yani Bolşeviklik propagandası)

- Bir katliam tehlikesi karşısında ancak Türk ordusundan kurtarım bekleyen Azerbaycanlıları temsilen Gence Milli Komitesi’nin ve siyasi partilerinin iştirakiyle aldıkları karar üzerine Türk ordusunu davet için temsilci gönderdikleri,

- Rus ordusunun terkettiği vilayetlerimizden tek bir İslam bırakmamak maksadıyla Ermeni Taşnak Komitesi’nin hazırladığı katliam planı ve Taşnak Mavzerist livasının bu bölgelerde cinayetlere giriştiği,

- Rus ordusunun, harekât alanında ve geri bölgede pek çok miktarda yiyecek, giyecek, harp araç ve gereçleri bırakmış olduğudur.” Hüsamettin Bey verdiği raporun sonucunda, şu konuları da özellikle belirtir:

- Ordumuz vakit kaybetmeden ileri harekete geçmesi lüzumu.. Bu işte ne kadar geç kalınırsa Ermenilerin giriştikleri katliam işinin o kadar geniş olacağı ve Ruslardan kalan harbe lüzumlu maddelerin belki de tamamının imha olunmak ihtimali.

- Bakü ve Gence’de tanıdığım önemli kişilerin hakkımızdaki fikirleri ve bize faydalı olabilme derecesi, hakkındaki düşünceler³¹⁶.

Vehip Paşa, Hüsamettin Bey’e bu raporunun Ordu’ya çok büyük hizmet ettiğini belirterek teşekkür eder. Ordu’nun henüz hazır olmadığını, ancak Mayıs ortalarında harekâta geçebileceğini söyler. Bunun üzerine Hüsamettin Bey, Vehip Paşa’ya son olarak şunları söyleyerek etkilemeye çalışır : “ *Paşam ileriye doğru atılacak her adım sizi bol bol yiyecek ve giyim eşyasına, sayılmaz kadar çok nakil araçlarına, harp gereçlerine ve Ordu için lazım olan her türlü maddelere kavuşturacaktır. Rusların terk ettiği ulaştırma araçları, atlar ve mekkâriiler başıboş kalmıştır. Benim şu sıralarda Azerbaycan’dan ayrılıp bir an evvel huzurunuzda gelişimin en büyük sebebi budur. İleri Harekât gecikirse her şey imha edilebilir, insanlar da birlikte...*” Vehip Paşa bu konuşmadan çok etkilenir. Enver Paşa ile telgraf makinesi başında saatler süren konuşma yapar, sonunda Mayıs ortalarına planlanan harekât 12 Şubat 1918’de başlar. Bu nedenle Ermeni işgali altında bulunan bölgelerin kurtarılmasında Hüsamettin Bey’in raporu etkili olur³¹⁷.

3. Ordu’nun 12 Şubat 1918’de başlattığı harekâtla birlikte; Enver Paşa 16 Şubat 1918’de 6. Ordu Komutanı Halil Paşa’ya çektiği telgrafta şu emirleri vererek, Turan siyasetinin uygulama alanına geçirilmesini ister:

- Merkezi Tahran’da bir teşkilât oluşturularak, Kafkasya, Dağıstan, Türkistan ve bütün Rusya’daki İslamlara muhtaç oldukları yardımın sağlanması,
- Bu bölgelere dirayetli ve faal subayların gönderilmesi,
- Trablusgarp’tan izinli olarak gelen Yarbay Nuri Bey (Nuri Paşa)’in Tahran Merkez Heyeti Başkanı olması,
- Yarbay Şevket Bey’in Dağıstan’a, Binbaşı Naim Cevat’ın Afganistan’a ve Halil Paşa’nın uygun bulduğu diğer subaylar da Kafkasya’nın diğer bölgelerine ve Türkistan’a gönderilmesi,
- Anılan bölgelere gidecek olan subayların beraberlerinde, beş-altı subayı da götürebilmesidir³¹⁸.

Enver Paşa, Osmanlı Devleti’nin o günkü imkânlarını dikkate almadan çok geniş bir sahada harekât yapmak istemiştir. Fakat bunlardan Azerbaycan, Dağıstan ve İran’ın kuzeyinde askeri harekât yapabilmiş, Türkistan ve Afganistan’da herhangi bir harekât başlatılamamıştır.

³¹⁶ Hüsamettin Tuğaç, a.g.e., s. 210 -211.

³¹⁷ Hüsamettin Tuğaç, a.g.e., s. 212 -213.

³¹⁸ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı..**, s. 42.

Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk'ta ve Batum'da imzaladığı antlaşmaya göre, Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını elde etmesine rağmen, bu hattan ileriye geçmemeyi taahhüt ediyordu. Fakat Enver Paşa, Talat Paşa ve arkadaşlarının tasarladığı Turancılık idealini gerçekleştirmek için Kafkasya'da kontrolünü ele geçirmek ve Türkiye'nin bu yolda başarı kazanabilmesi için öncelikle Bakü'yü Azerbaycanlılara kazandırmak gerekiyordu. Hatta Kafkaslarda ve daha ötelerde Türk-İslam devletleri meydana getirmeyi düşünüyorlardı. Bu suretle Türkiye, Rusya ile arasında tampon devletler meydana getirerek korunmasını sağlayacaktı³¹⁹. Osmanlı Komuta Heyeti'ni Kafkasların kontrol altına alınmasında ne kadar kararlı olduğunu göstermesi bakımından Vehip Paşa'nın Batum Konferansındaki konuşması önemlidir. Batum Konferansı esnasında heyetler arası görüşmelerin uzaması ve bir netice elde edilememesi üzerine, Vehip Paşa Türk isteklerinin amacını Ermenilere şu kesin ifadelerle anlatır : “ *Kaderin Türkiye'yi Doğu'ya götürdüğünü görüyorsunuz. Balkanları terk ettik, Afrika'yı da bırakıyoruz. Fakat Doğu'ya doğru genişlemeliyiz. Kanımız, dinimiz, dilimiz orada ve bunun dayanılmaz bir cazibesi var. Kardeşlerimiz Bakü'de, Dağıstan'da, Türkistan'da ve Azerbaycan'dadır. Bu bölgelere doğru bir yolumuz olmalı ve siz Ermeniler yolumuzda duruyorsunuz. Van'ı talep ederek, İran'a olan yolumuzu bağliyorsunuz. Nahçıvan ve Zengazor'u isteyerek Kür vadisine olan inişimizi tıkiyorsunuz. Kars, Ahılkelek, Kazak ve Gence'ye olan rotamızı kapatıyorsunuz. Kenara çekilmelisiniz ve bize yer bırakmalısınız. Temel tartışmalarımız bu alanlara dayanıyor. Ordularımızın ilerlemesine ve kendimizi savunmaya izin verecek iki ana yola ihtiyacımız var. Bu rotalardan biri Gence'ye giden Kars-Ahılkelek-Borçalı-Kazak, diğeri Kür vadisine doğru Şerur- Nahçıvan-Zengazor üzerinden geçiyor. Siz Ecmiadzin ve Yeni Beyazıt arasında kalmalısınız*³²⁰.

Bu arada Almanlar da kendi menfaatlerine uygun olarak Kafkasların ve özellikle Bakü'nün Türklerin eline geçmemesi için sadece Gürcülerle değil, Sovyet-Rusya ile de anlaşma yoluna gittiler. Gürcülerle yaptıkları anlaşma ile Batum-Tiflis demiryolu kontrol ederek, Türk birliklerinin intikallerini engellemeye çalıştılar. Sovyet-Rusya ile 27 Ağustos 1918'de imzaladıkları Brest-Litovsk antlaşmasına ek bir antlaşma ile Türk Ordusu'nun Kür nehrini aşmaması, aştığı takdirde geri alınmasını sağlamayı Almanya taahhüt ediyorlardı. Sovyet-Rusya'da Bakü petrolünün dörtte birini Almanya'ya vermeyi kabul ediyordu³²¹.

³¹⁹ Hatta İttihat ve Terakki Partisi, sorumluluk alanı Azerbaycan ve Türkistan olan bir Kafkas Şubesi kurmuş ve başına Hasan Ruşeni Bey'i getirmiştir. Bkz. Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 508.

³²⁰ İbrahim Ethem Atnur, **a.g.e.**, s. 17.

³²¹ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 509 -510.

(Almanlar, Tiflis'te müstakil bir Alman misyonu gibi çalışan bir merkezi teşkilat kurmuşlardı. Bu teşkilatın başına General Von Kress'i, ayrıca Gürcistan demiryollarını kontrol etmek üzere General Von Lussow'u getirmişlerdi. Gerek Almanya'dan getirilen, gerek Rusya'da esaretten kurtulan Almanlarla ve yerli Gürcülerden

Batum Konferansı'na General Lossow başkanlığında gözlemci olarak katılan heyetin başlıca amacı Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasını sabote etmektir. Bu iş için ise Almanlar Gürcüleri kullandı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Siyasi İstihbarat Dairesinin hazırladığı rapora göre Almanların kendi politikalarına vasıta olarak Gürcüleri seçmelerinin nedeni Kafkaslarda Almanya'nın bir karakolu yapmak istemeleridir. Aynı şekilde Finlandiya ve Bulgaristan'ı da kendi ileri karakolları yapmak istemişlerdir. Gürcüleri de yanlarına çekebilmek için Türk baskısını koz olarak kullanmışlardır³²².

Rus ihtilalinden sonra Ermeni ve Gürcülerin kendi birliklerini kurmalarına rağmen Azerbaycan bu konuda geride kalmıştır. Kendi ordusunu kurmak ve kuruncaya kadar Bolşevik ve Ermeni kuvvetlerinden korunmak ve Bakü'yü Bolşevik ve Ermenilerden kurtarmak için Osmanlı Devletinin yardımına ihtiyaç duymuştur. Fakat Azerbaycan yöneticilerindeki genel düşünce; Osmanlı Devleti'nin kendilerini ilhak etmemesi, Türk Ordusu'nun sadece yardım amaçlı gelmesidir. Gence Milli Komitesi'nin Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi için görevlendirdiği Naki Keykurun'a vedalaşma anında Komite Başkanı Nesip Bey'in konuşması bu düşüncüyü açık bir şekilde açıklamaktadır:

“ Naki, sen İstiklal Komitesi'nin azasıdır. Olup bitenleri Osmanlı Devleti'ne anlat ve de ki: Milletimiz müstakil yaşamaya azmetmiştir, bu yolda her türlü fedakârlığı yapmıştır. Azerbaycan'ın dörtte üçü bugün Rusların hâkimiyetinden kurtarılmış vaziyettedir. Onlar noksanımız olan askeri tarafımızı tamamlasınlar. Bize kardeş eli uzatsınlar, elimizden tutsunlar, istiklalimizi ilan etmemize yardım etsinler. Ancak, bizi kendilerine ilhak etmek isterlerse gelmesinler. Biz kendi yağımızla kavrulur, başımızın çaresine bakarız.” dedi³²³.

teşekkül eden birlikler meydana getirmişlerdi. Bu birliklere Alman subayları komuta ediyordu. Bu birlikler Osmanlı Ordusu'nun Batum-Tiflis demiryolu hattını kullanmasına engel olmuşlardır. Hatta bu birlikle Osmanlı Ordusunun ileri müfrezeleri arasında yer yer çatışmalar da yaşanmıştır. Tiflis'teki Alman Misyonu'nun ve kuvvetlerinin esas hedefi, Bakü'ye ulaşmaktır. Bu nedenle Kafkas İslam Ordusu'nun harekâtına karşı çıkmışlar ve engellemeye çalışmışlardır. Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Cilt III**, s. 411.)

³²² K. Tuncer Çağlayan, **İngiliz Belgelerine Göre Transkafkasya'da Osmanlı Alman Rekabeti**, XIII. Türk Tarih Kongresi (**Kongreye Sunulan Bildiriler, 4- 8 Ekim 1999**), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2002, s. 415- 416

³²³ Naki Keykurun, (I. Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Emniyet Müdürü), **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905 -1920)**, İlke Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s. 85. (Kuzeyden Ermeni ve Rus tehdidine karşı önlem almak ile Bakü'yü Ermeni ve Ruslar'dan kurtarmak amacıyla Milli Komite Gence'de toplandı. Toplantıya Milli Komite mensuplarından başka şehrin ileri gelenleri de davet edildi. Bu tarihi toplantıyı açan Nesip Bey durumu izah ettikten sonra ezcümle şunları söyledi: *“Halkın insan kuvvetinin üstünde yaptığı işler zaferle neticelenmiştir. Ancak bu kahramanca hareketler neticeyi elde etmekten çok uzaktır. Zira başsız beden olamaz ve yaşayamaz. Bizim halk kuvvetlerimiz buna kâfi gelemez. Muhakkak büyük bir yardıma ihtiyaç vardır ve bu yardımı da bize ancak Osmanlı İmparatorluğu yapabilir. Burada karar alalım ve Osmanlı İmparatorluğu nezdinde bir murahhas heyet gönderelim. Türkiye'den askeri yardım isteyelim.”* dedi. Osmanlı İmparatorluğu nezdinde murahhas heyet gönderilmesi için Milli Komite'ye tam salâhiyyet verildi. Ertesi gün Milli Komite Reisi Nesip Bey, Naki Keykurun'u Mili Komite binasındaki odasına çağırdı ve şunları söyledi: *“Naki, biliyorsun büyük toplantı Osmanlı Devleti nezdinde bir murahhas heyet göndermek üzere bana tam salâhiyyet verdi. Bu*

Naki Keykurun, önce Suşehrinde Vehip Paşa ile görüştüktan sonra İstanbul'da Bab-ı Âli'de Talat Paşa, Enver Paşa ve Halil (Menteşe) Beylerle yapmış olduğı görüşmede şu konuşmayı yapar:

“Aziz Paşalarım. Azerbaycan halkı 100 küsur yıldır Rus idaresinin zulmü altında inlemekteydi. Kafkasya Ruslar tarafından işgal olunurken sekiz hanlığın halkı olan Azeriler ki dini bir, dili bir, adet ve gelenekleri bir olan milletimiz Türk milletidir. Rus idaresine karşı geceli, gündüzlü, her fedakârlığı göze alarak çalıştılar. Bu çalışmaların Rus Çarlığının devrilmesinde büyük rolü olmuştur. Kafkasya'da başsız kalan Rus ordusu perişan halde idi. Milletimizin silahlı kuvvetlerinin taarruzuna, tazyikine tahammül edemediler. Az bir vakitte silahlarını terk ederek çekildiler. Azerbaycan'ın her tarafından, halkı idare edebilecek milli komiteler kuruldu. Hemen hemen anarşiden eser kalmadı. Ancak bugün için iyi olan bu durum, yarın tehlikelidir. İktisadiyatımız, içtimaiyatımız, imanımız medeniyetimiz her sahada Rus milletinden kat kat üstün olduğı halde Azeri Türklerinin istikbali karanlık görünüyor. Müstakil yaşamaya azmetmiş milletimizin büyük bir noksanı vardır. Halkımızın vaktiyle askerlik talim ve terbiyesinden mahrum tutulması ve Rus Çarı Deli Petro'nun vasiyetnamesi gereğince İran ve Türkiye, Rus himayesi ve nüfuzu altına geçmeden Kafkasya'dan asker alınmamasını emretmesi bu eksikliği doğurmuştur. Azerbaycan halkı sizden yardım bekliyor. Milletimiz müstakil olmaya azmetmiştir. Siz kardeş elinizi bize uzatınız, bize yardım ediniz. Müstakil olalım. Siz bizi çekip kendi tarafınıza yıkmayınız, ayakta duralım. (Bu sırada merhum Talat Paşa salondakilere, bakın ilhakı ne güzel Türkçe anlatıyor, dedi.) Bize büyük askeri kuvvet göndermeyiniz. Bize askeri öğretmenler ve çavuş kadrosu gönderiniz. Bizde az bir zamanda büyük askeri kuvvet kurmanın imkânı vardır. Türk olduğumuz için istenen kuvvet kanımızda mevcuttur. Halkımızın milli kuvvetine güvenerek az bir zaman içinde Rusları toprağımızdan temizleyip atabildik.” Ben sözümü bitirmiştim. Talat Paşa Halil Bey' bakarak “Bravo Halil Bey” dedi ve bize dönerek “Efendim, dün fırka merkezinde bu meseleyi görüşüyorduk. Halil Bey ne pahasına olursa olsun, her fedakârlığa katlanıp Kafkasya'da bir

ağır ve tehlikeli vazifeyi senden başkasına veremem. Her taraf anarşi içinde, cephele Rus askerleri dolu. Hareket ettiğın andan itibaren senden hiçbir şekilde haber alamayacağız. Sağ kalıp kalmadığını da öğrenemeyeceğiz. Ancak, sana güveniyorum ve düşmana kolay kolay baş vermeyeceğine inanıyorum. Hüsamettin Bey de çoktan beri Türkiye'ye gitmek istiyordu. Ben kendisine mani oluyordum. Onunla uzun boylu konuştuk ve mutabık kaldık. Hüsamettin Bey de seninle birlikte gidecek. Hududu geçtikten sonra sana her türlü yardımı yapacak. O, bizim yardım istediğımız Osmanlı İmparatorluğunun bir subayıdır. Hüsamettin Bey halkımızı gördü, yapılan işleri biliyor. Orada Türk ordusuna bir rapor verecek. Bizi destekleyeceğine eminim.” dedi. Naki Keykurun'da Nesip Bey'e şu cevabı verdi: “Nesip Bey, vazife milli mukaddestir. Yalnız düşmana değil, ecel ile pençeleşip vazifemi yerine getirmeden Allah'ın Ezrail'ine de can vermem buna emin olunuz.” dedi. Naki Bey bundan sonra Hüsamettin (Tuğaç) Bey ile yola çıktı. Önce Vehip Paşa'nın karargâhına gittiler. Hüsamettin Bey Vehip Paşa'nın karargâhında kaldı. Naki Bey, Talat ve Enver Paşalar ile görüşmek üzere İstanbul'a gitti. Bkz. Naki Keykurun, a.g.e., s. 83 -84, 94.)

İslam Devleti kurmamız fikrini müdafaa ediyordu. (Ben hemen söze karıştım. “Evet, biz İslam’ız. Ancak Türk olduğumuzdan Milli Türk hükümeti kurulmasını düşünüyoruz ve istiyoruz” dedim) “Bu vaziyete çok memnun olduk, inşallah yapacağız” dedi³²⁴.

Sonuç olarak, Kafkas İslam Ordusu’nun kurulmasındaki başlıca etkenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Daha Birinci Dünya Savaşı’nın başında Enver, Talat ve arkadaşlarında var olan Turancılık fikri ile, Kafkaslarda ve Orta Asya’da müstakil Türk- İslam devletleri kurma düşüncesi,

- Buralara giden yolun Kafkaslardan geçmesi nedeniyle, bu bölgenin ele geçirilerek, burada İslam Devleti kurulmak istenmesi,

- Bölgenin doğal kaynaklarını, bilhassa Bakü petrollerini ele geçirmek ve kontrol etmek düşüncesi,

- Rus İhtilâli ile fırsatın doğması; Bilhassa Bakü olmak üzere Kafkasya’da Ermeni mezaliminin artması; Aynı zamanda istiklâlini ilan eden Azerbaycan’ın (Hatta Kuzey Kafkas ülkelerinin) Osmanlı Devletinden yardım isteyerek fırsata imkan tanınması,

- Brest-Litovsk Antlaşmasının Türk Ordusu’nun Kür vadisinden ileriye geçmesine izin vermemesi, Türk Ordusu bunu yaptığı takdirde Almanya’nın buna izin vermeyeceği, dikkate alınarak, Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan’ın kendi kuvvetlerinden kurulduğu izlenimi verilmesidir. İsmine de Kafkas İslam Ordusu denilmesi, Almanya’yı şüphelendirmemek içindir. Kafkas İslam Ordusunda Azerbaycan milis kuvvetleri olmasına rağmen esas muharip gücünü 5. Kafkas Tümeni ile 15. Piyade Tümeni teşkil etmiştir.

Mirza Bala Mehmetzade Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan Hükümeti’nin emrinde olması gerektiğini belirtse de³²⁵; Kafkas İslam Ordusu’nun harekât bakımından 3. Ordu Komutanı’nın emir ve komutası altında bulunacağı Şark Orduları Grup Komutanlığınca emredilmiştir³²⁶. Fakat Şark Orduları Grup Komutanı olan Nuri Paşa’nın amcası Halil Paşa, uygulamada bu orduyu Şark Ordular Grubuna bağlı olarak idare etmiş, harekâtını takip etmiş ve yeğenine gereken desteği sağlamıştır. Bu ordunun harekâtını Enver Paşa da bizzat takip etmiş ve ilgilenmiştir.

³²⁴ Naki Keykurun, a.g.e., s. 97 -98.

³²⁵ Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s. 96.

³²⁶ **Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 556.

b- Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Komutanı Olarak Görevlendirilmesi

Kafkas İslam Ordusu kurulmasına karar verildikten sonra Enver Paşa tarafından bu orduya komutan olarak üç kişi düşünülmüştür. Birincisi; Kazım Karabekir Paşa, İkincisi; Prens Faruk, Üçüncüsü ise Nuri Paşa'dır.

Enver Paşa Kafkas İslam Ordusu'na Komutan olarak ilk önce Kazım Karabekir Paşa'yı düşünmüştür. Kazım Karabekir Paşa bu sırada Mirliva rütbesinde 1. Kafkas Kolordusu Komutanı olarak Erzincan'ı kurtarmış ve Erzurum istikametinde harekâtına devam etmektedir. Kazım Karabekir, Enver Paşa'dan 23 Şubat 1918 günü öğleden evvel saat 11.00'de üzerinde “ Bizzat hallolunacaktır.” kaydı bulunan aşağıda yazılı şifreyi alır.

“BİRİNCİ KAFKAS KOLORDUSU KUMANDANI MİRALAY KAZIM BEY'E

Harbiye

23/2/1334

Bizzat hallolunacaktır.

Rusya'da zuhur eden ihtilal ve vekayi-i ahire üzerinde Kafkasya Müslümanları da müstakil hükümet teşkiline ve bizimle daha sıkı bir münasebet ve rabıta tesisine teşebbüs eylemişlerdir. Bunlara yardım etmek ve Müslümanları, Rus ve Ermeni elinden kurtarmak ve bu suretle bizimle Kafkasya İslamları arasındaki rabıtayı takviye etmek için şimdiden Bakü'de bir teşkilât vücuda getirilmektedir ki buradan gerek Bahr-i Hazer şimalindeki İslamlarla ve gerekse Kafkasya şimali ile temas edilecektir. Şimdiden Altıncı Ordu ve Üçüncü Ordu Kafkasya dâhili ile irtibat ve münasebet tesis etmişlerdir. Gerek teşkilatı askeriye gerek nokta-ı nazarımıza göre kendilerini sevk ve idare etmek hususunda Müslümanlara muavenet ve müzaheretimizi istiyorlar. Siz bu teşkilâtın başında bulunarak çalışmak ister misiniz? Yalnız harp zamanında değil bedelharpte bu teşkilat ehemmiyetini muhafaza edecektir. Ordudaki mevki ve irtibatınız tabii baki kalacaktır.

Başkumandan Vekili Enver³²⁷ ”

Kazım Karabekir Paşa, emir geldiğinde Erzurum istikametinde harekât devam ettiğinden ve ilerde kurtarılmayı bekleyen halkımız varken ve yurdumuzun düşman işgalinden kurtarılmasını yaparken, görevinden alınarak Kafkasya'ya gönderilmesini uygun

³²⁷ Kâzım Karabekir, **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, s. 101 -102.

(Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı için Kazım Karabekir Paşa'nın mı yoksa Nuri Paşa'nın mı uygun olacağını 6. Ordu Komutanı Halil Paşa'ya fikrini almak için sorduğunda; Halil Paşa, Kazım Karabekir'in daha uygun olacağını söylemiştir. Bkz. İlhan Selçuk, **Yüzbaşı Selahattin'in Romanı**, Birinci Kitap, s. 358.)

bulmamıştır. Enver Paşa'yı kırmadan görevi kabul etmediğini belirten aşağıdaki telgrafi göndermiştir.

“ BAŞKUMANDAN VEKİLİ ENVER PAŞA HAZRETLERİNE

Zata Mahsustur

Erzincan

C. 23 Şubat şifreye.

23/2/334

İbraz buyrulan teveccühü kıymetdarilerine arzı şükran eylerim. Emir ve teklif buyrulan mukaddes vazifenin tarz-ı icrası hakkında bazı maruzatta bulunmaklığıma müsaade-i fahimanelerini istirham eylerim:

Rusların, Bulgaristan'da 93 seferinden sonra yaptıkları teşkilata müşabih tarzda Ermenileri tuttukları ve aralarına Rus zabiti katarak teslih ettikleri görülüyor. Kafkasya'da İslamların tahrikâtı, Rus, Ermeni ve Gürcülerin zaten mevcut olan birliklerini daha ziyade tarsin edeceğini ve Ordu-yu Hümayunun bu ahval karşısında en geç eski hududa kadar memleketimizi istirdattan sonra yeni bir düşman ordusuyla karşılaşacağını ve yeni bir sefer açılacağını tahmin ediyorum. Bu mahzur olmayıp da bir kısım ordumuz o mıntıkaya gidebilir ve buna istinaden teşkilât yapılırsa kolay ve kavi olur. Fakat teşkilât orduya istinat edemeyecek ise hafî ve zaîf olacaktır. Bu ikinci halde Kafkasya'ya gidecekler, gizli veya çete tarzında olacaktır ki bunların beraberinde olarak geçmekliğim ve mahallinde teşkilât yapmaktığım imkânsızdır. Böyle bir halde teşkilâtın ancak kolordumun merkezi olarak Erzurum'da aynı vazife ile iştigal edilerek ifasını mümkün görüyorum. Mütaleat-ı acizaneme nazaran emir ve iradeleri maruzdur.

K. 1. Kafkas Kumandanı

Miralay Kazım Karabekir³²⁸”

Kazım Karabekir Paşa, Erzurum'un kurtarılmasından sonra, Vehip Paşa ile arasındaki olumsuz emir komuta ilişkileri ve kendi kolordusunun 2. Kolordu emrine verilmesi nedenlerinden, fikrini değiştirerek Enver Paşa'ya Kafkas İslam Ordusu Komutanlığını kabul ettiğini belirten aşağıdaki telgrafi çeker:

“ Zata Mahsustur.

Erzurum

30 Mart 34

Başkumandan Vekili Enver Paşa Hazretlerine

Kafkas Müslümanlarını kurtarmak ve onlarla Hükümet-i Osmaniye arasında sıkı bir rabita tesis etmek hususunun birçok mesaiye rağmen Erzurum'dan imkânsız olduğunu görmekte

³²⁸ Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, s. 103.

vicdanen muazzebim. Halen buradaki vaziyete nazaran dahi tamamıyla zait bir halde kaldığımdan yeis ve kederim pek büyüktür. Emir buyrulduğu üzere Kafkasya'ya veya sair tensip buyrulacak bir hizmete amade olduğumu en büyük ihtiramla arz eylerim.

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı

Miralay Kazım Karabekir³²⁹”

Kazım Karabekir Paşa karargâhı ile Horasan'da iken 3 Nisan 1918 gece 00.10'da Enver Paşa'dan, Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına kardeşi Nuri Paşa'yı görevlendirdiğini, isterse Şimali Kafkasya'da görev verebileceğini belirten aşağıdaki telgrafi alır.

“Numara

330

Birinci Kafkas Kolordu Kumandanı Kâzım Beye

C. 30 Mart 1334

Evvelce sizi Kafkasya'ya göndermek üzere istifsarda bulunmuş idim. Muvafakat olunmadığı için biraderi gönderdim. Sohum ve şimaliyle Viladikafkas'a doğru Çerkeşler'le meskûn olan havalide çalışmak ve teşkilat-ı lazime yapmak üzere oraya gitmek arzu eder misiniz? İşarını rica ederim.

Harbiye Nazırı

Enver³³⁰”

Kazım Karabekir Paşa 3 Nisan 1918 günü sabah saat 07.30'da Şimali Kafkasya'da verilen görevi kabul ettiğini bildiren aşağıdaki telgrafi Enver Paşa'ya gönderir.

“Zata mahsustur.

Horasan'dan

3 Nisan 1334

Emir buyrulan vazifeyi kemâl-i iftiharla kabul eyliyorum. İşbu vazifeye tayin buyrulacak zabitanı ilaveten halen refakatimde bulunanlardan birkaçının dahi birlikte alınmasına müsaade-i fahimanelerini istirham ve arzı tazimat eylerim.

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı

Kazım Karabekir³³¹”

³²⁹ Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, s. 272.

³³⁰ A.g.e., s. 273.

³³¹ A.g.e., s. 273.

Kazım Karabekir Paşa bu telgrafi yazdıktan iki hafta sonra 19 Nisan 1918 günü Vehip Paşa'dan Kafkasya'ya görevlendirilmesi ile ilgili aşağıda belirtilen mesajı alır. Fakat hayal kırıklığına uğrar. Mesajı kendisi olduğu kadar askeri tarihimiz için ibret dolu bir hatıra olarak niteler.

Trabzon'dan

“Gayet müstaceldir.

18 Nisan 1334

Mahrem ve zata mahsustur.

Öğleden sonra 7:45

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı Miralay Kazım Beyefendiye

Başkumandan Vekili Paşa Hazretleri zatı âlilerini Şimali Kafkasya'ya memur buyurmak istiyorlar. Orada bulunduğunuz müddetçe Mirliya formasını taşıyacaksınız ve bu ünvanı haiz bulunacaksınız. Yeni bir şekil husule yani Kafkas Kumandanlığını bilfiil acizleri tarafından deruhde edilinceye kadar Fahri Ferik Nuri Paşa'nın emri altında kalacaksınız. Bu işe muvafakat buyurduğunuzu bilerek şikk-ı ahir hakkında reyi âlilerini almak lüzumunu hissettim. Başkumandan Vekili Paşa Hazretlerinin emri vereceğiniz bu karara vabeste bulunacaktır. Serian tarafıma işarı keyfiyet buyrulmasını rica ederim.

3. Ordu Kumandanı

Vehip Mehmet³³²”

Kazım Karabekir Paşa, böyle bir emir verilmesine hayret eder. Nuri Paşa'nın kendisinden rütbe ve kıdemce küçük olmasına rağmen Fahri Ferik yapılarak, Mirliya rütbesinde ve kolordu komutanı olan kendisinin, onun emrine verilmesini kabul edemez. Görevi kabul etmeyeceğine dair aşağıdaki telgrafi Vehip Paşa'ya gönderir.

“Gayet müstaceldir.

Sarıkamış'tan

Mahrem ve zata mahsustur.

20 Nisan 1334

Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa Hazretlerine

Bendeniz nail olduğum rütbe ve mertebemin şükrünü henüz eda etmekten aciz olduğumdan birer rütbe mafevk makamı teemmül ile Kafkas teşkilatına talip olmamıştım. Maiyeti Samilerine layık görülmediğim gibi bir zehabı elimin ızdırabatı mütevaliye ve ruhiyesiyle henüz müteellim iken Grubun teşkili ile bir Fırka Kumandanı hizasında pek ağır bir vaziyette kalmakla bu hissiyatım tahrik ve takviye bulmuş ve kıtaatın sevk ve idaresinde bu emir ve kumandanın mucip olabileceği avakib-i elimeyi derpiş ile meyusiyetim fevkalade tezayüd etmişti. Zat-ı sami-i kumandanilerine arzı halin men buyrulduğunu teyakkun ederek ızdırabat-ı

³³² Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, s. 300 -301.

deruniyemin ilcasiyle Şimali Kafkasya memuriyetini kabul etmiştim. Fahri Ferik Nuri Paşa Hazretlerinin henüz orduda muhtelif meratipten geçerek yetişmediği gibi emsalleri dahi maiyeti acizide henüz bölük kumandanı bulunduklarından böyle bir maiyete değil, herhangi bir Kolordu Kumandanı'nın tayini tasavvurunu bile mukaddes mesleğimize karşı elim bir hakaret gibi âcizane teemmül etmekteyim. Eğer bu mülk ve millete nafî ve ciddi ve esaslı bir Kafkas unsuru teşkilatı arzu buluyorsa belki Nuri Paşa Hazretlerinin maiyeti âcizide daha faydalı olabileceğini arz ederim. Minelkadim hâkipayı kumandanilerine hürmet ve tâzimat

besleyen kalbimin ızdırabatı diğere bırakılmamasını en büyük hürmetlerimle istirham eylerim.

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı

Miralay Kazım Karabekir³³³”

Kazım Karabekir Paşa'nın gerekçelerini dikkate alan ve kendisiyle aynı fikirde olan Vehip Paşa, Enver Paşa'ya gerekli cevabı verir. Böylece Kazım Karabekir'in Kafkasya'ya görevlendirilmesi konusu kapanmış olur.

Kazım Karabekir Paşa'dan sonra Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na düşünülen kişi Prens Faruk'tur. Naki Keykurun Bab-ı Âli'de Talat Paşa, Enver Paşa ve Halil (Menteşe) Bey ile beraber yaptığı toplantıdan sonra, ertesi gün Enver Paşa ile görüşmek üzere Harbiye Nazırlığına gider. Nezarette Başyaver Kazım Bey ile (Orbay) görüşür. Sonra Enver Paşa'nın odasına geçer. Enver Paşa güler yüzle karşıladıktan sonra aralarında şu konuşma geçer:

"Enver Paşa: Dün verdiğiniz izahat beni çok sevindirdi. Sevincim ve neşem hala devam etmektedir. Askeri talim terbiye görmemiş halk kuvvetleri ne müthiş varlık, ne yenilmez kuvvet imiş.

Naki Keykurun: Evet paşam, o harikayı yaratan Türk Milletidir. Paşam, benim verdiğim izahat Azeri Türkleri hakkındadır. Rusya'da 35 milyon Türk ve İslam vardır. Bunlar Türkistan, İdil, Ural, Kırım, Şimali Kafkasya ve diğerleridir. Bu saydığım Türk kavimleri her tarafta kendi topraklarından Rusları kovmuşlardır. Artık bu yerlerde Rus askeri kuvvetleri diye bir şey kalmamıştır. Ancak muhakkak ki asıl Rus milleti 80 milyondur. Günün birinde bu millet kendini toplayacaktır. Etrafını tehdide başlayacaktır. Bizim endişemiz bugün için değil yarın içindir.

Enver Paşa: Biliyorsunuz ki Rus Çarı devrildikten sonra iş başına gelen Kerinski, harbi zafere kadar götüreceğiz diye bütün dünyaya ilan etmiş, bu bizi ve Almanları ne kadar

³³³ Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, s. 301 -302.

*düşündürmüştü. Çar idaresinin çürük olduğunu Almanlar bizler biliyorduk. Hâlbuki Kerinski devir aldığı idareye değil, 180 milyon Rus'a dayanıyordu*³³⁴.”

Enver Paşa daha sonra karar aldığını, Kafkas İslam Ordusu Teşkilatına başlandığını ve bir üst rütbe ile subay kaydedileceğini, bunun için bir komisyon kurulduğunu Naki Bey’e anlatır. Kendisine şunları söyler : *"Sizin de komisyonda bulunmanızı uygun bulduk. Şimdi sizi müstakbel Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Prens Faruk ile tanıştıracam"* der. İçeriye genç bir subay girer. Enver Paşa Prens Faruk’u Naki Keykurun ile tanıştırır. Sonra hep birlikte yaver beyin odasına geçerler. Orada da bir süre görüşükten

sonra ayrılırlar. Naki Bey’in daha sonra Prens Faruk ile görüşme fırsatı olmaz³³⁵.

Naki Keykurun daha sonra Meclis-i Mebusan’ı ziyaret eder. Kafkas İslam Ordusunun kuruluş çalışmalarını ve Prens Faruk yerine Nuri Paşa’nın görevlendirilmesini hatıralarında şu şekilde anlatır:

“ Bu arada, her gün kurulacak ordu ile ilgili komisyona gider, müracaat edenleri tetkik eder, kayda geçerdik. Ancak görüştüğüm siyasi şahıslardan, İttihat-ı Terakki merkezinde yalnız Talat, Enver ve Cemal Paşaların Türk ordusunun Kafkasya’ya gitmelerini istediklerini, diğerlerinin buna muhalif olduklarını öğrendim. Hemen hemen her gün Enver Paşa ile görüşüyoruz. Bir görüşmede kendimi toparladım ve Enver Paşa’nın beni sevmesinden de istifade ederek dedim ki: “ Paşam, sizin ile açık konuşmak istiyorum. Biz Kafkasya Türkleri iki kuvvete inanıyoruz. Yukarıda Allah, aşağıda Enver. Duyduğuma göre sizin Nuri adında bir paşa kardeşiniz vardır. Sizden rica ediyorum. Kafkasya’ya gidecek askeri teşkilatın başına Nuri Paşa’yı tayin ediniz. Paşam, ülkemiz dünyanın en zengin parçalarından biridir. Kocaman dev Rusya’yı kudurtan, sağa sola saldırtan Bakü petrolüdür ki yüzde yetmişi biz Azeri Türklerininindir. Halkı zeki ve çalışkandır. Aynı zamanda oldukça kahramandır. Bir de paşam, sizin Kafkasya’ya gidecek askerlere kumandan tayin ettiğiniz Prensi her akşam Pera Palas Otelinin salonunda içki içip dans ederken görüyorum. Kafkasya’da böyle hallerden hoşlanmazlar.” Enver Paşa bana “Naki Bey, sizin orada içki kullanmazlar mı?” diye sordu. Cevaben “ Kullanırlar Paşam. Ancak şarap, bira gibi hafif alkollü içkiler. Votka denilen sert içkiyi Ruslar kullanırlar. Bizde içki içerler, ancak sarhoş olmak için değil.”dedim. Beni dinleyen Enver Paşa “Çok iyi” dedi. Sonra telefonu alarak Kafkasya’ya gidecek subayların içki kullanmayanlar olması, içki kullanmayacaklarına dair

³³⁴ Naki Keykurun, **a.g.e.**, s. 99- 100.

³³⁵ **A.g.e.**, s. 100.

taahhütname alınması için emir verdi ve sonra bana “ Naki Bey, Nuri çok gençtir, nasıl olur?” dedi. Ben de hemen “Paşam, Nuri Paşa'nın Trablusgarp'taki faaliyeti hakkında burada kimseden malumat almadım. Rus matbuatı Nuri Paşa'dan ve O'nun faaliyetlerinden uzun boylu bahsetmişler. Kafkasya'da okumuştum. Ve bir de Paşam sizin kardeşiniz olması yeter” dedim. Enver Paşa “Peki yarın konuşuruz” dedi ve ayrıldık.

Ertesi gün geldiğimde beni hemen Enver Paşa'nın yanına aldılar. Paşa, daima olduğu gibi beni güler yüzle karşıladı ve "Evet, Naki Bey istediğiniz oldu." dedi. Bende "Paşam çok sevindim ve yarın bütün Kafkasya Türkleri de sevinecekler" dedim. Enver Paşa bana Azerbaycan'da İsa Aşirbekof adında birini tanıyıp tanımadığımı sordu. Ben de “Çok iyi tanırım, paşam. Zengin bir aileye mensup vatansever bir zattır.” dedim. Paşa ayrıca Aşirbekof'un Türkiyeli Ruşeni Bey adında bir arkadaşı olduğunu ve bunların mücadele için para istediklerini söyledi. Ruşeni Bey'i tanıımıyordum. Fakat işin içine para girince iş değişmişti. Enver Paşa'ya “Paşam, şimdi iş değişti. İsa Bey Bakülüdür. Bütün Kafkasya teşkilatlarının masrafları Bakü'den temin edilmektedir. Azerbaycan'da, hele Azerbaycan'ın merkezinde para meselesi düşünülmez. İsa Bey bunu benden iyi biliyor. Göndermeyin, ben mesuliyeti üzerime alıyorum. Bu işte bir acayıplik var” dedim. Enver Paşa kabul etti ve para gönderilmedi. Bu sırada içeri bir paşa girdi. Enver Paşa “İşte istediğin Nuri bu.” diyerek bizi tanıştırdı. Nuri Paşa ile birlikte İslam Ordusunun karargâhına geldik³³⁶.”

Nuri Paşa, kadrosunu tamamladıktan sonra Haydarpaşa'dan yolcu edilirken Enver Paşa ve maiyeti ile beraber Naki Bey'de bulunur. Enver Paşa ve Nuri Paşa yalnız kalıp bir müddet konuştuktan sonra, Enver Paşa Naki Bey'i de yanına çağırır. Gittiğinde Enver Paşa bir elini Nuri Paşa'nın, diğer elini de Naki Bey'in omuzuna koyar ve “ Siz ikiniz de benim kardeşlerimsiniz. Size son sözüm bu.” dedikten sonra Kafkasya'da yapacakları işler hakkında talimat verir³³⁷.

c- Nuri Paşa'nın Gence'ye Gelmesi ve Teşkilat Çalışmalarına Başlaması

Nuri Paşa, Ocak 1918 başlarında Trablusgarp'taki durumu görüşmek üzere Mısırata'dan bir denizaltısı ile Pola yoluyla İstanbul'a gelir³³⁸. Nuri Paşa İstanbul'a döndükten

³³⁶ Naki Keykurun, **a.g.e.**, s. 100- 102.

³³⁷ **A.g.e.**, s. 105.

³³⁸ Mustafa Budak, **Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu**, Kafkasya Araştırmaları Sayı: IV, İstanbul, 1998, s. 72; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, Harbi Neşriyat, Bakü, 1999, s. 123.

(Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu adını taşıyan bu raporu, Kafkas İslam Ordusu'nun faaliyetleri ile beraber Nuri Paşa'nın Azerbaycan'dan ayrılmasından sonraki meydana gelen olayları anlatan bir rapordur. Nuri Paşa bu raporu kendi isteği ile hazırlamamıştır. 1930 yılında Büyük Erkân-ı Harbiyye Re'isliği bünyesinde yer alan Harp

sonra Trablusgarp ve Bingazi bölgesindeki çalışmaları dikkate alınarak, 06 Şubat 1334 (1918)'de Üçüncü Rütbeden Kılıçlı Osmanî Nişanıyla taltif edilir³³⁹. Kazım Karabekir'in istememesi, Prens Faruk'tan da vazgeçilmesi sonucunda, Enver Paşa tarafından Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına atanır.

Nuri Paşa'nın Trablusgarp'tan döndüğünde rütbesi binbaşısıdır. 03 Mart 1334 (1918) tarihinde Kaymakam (Yarbay) rütbesine terfi ettirilir. Ancak emri altında kendisinden yaşça ve kıdemce daha büyük tümen ve birlik komutanları ile karargâh subaylarının olacağı bir orduya yarbay rütbesi ile komuta edemeyeceği düşünülerek, Padişah fermanıyla Fahri Ferik rütbesi ile Kafkaslar'da Padişah adına askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunma yetkisi verilir. Ayrıca, Yaverân-ı Hazret-i Şehrîyârî'lik payesi verilerek Padişahın yaveri olur³⁴⁰. Nuri Paşa bu görev ve yetkileri aldığı anda henüz 28 yaşındadır. İlerde görüleceği gibi, görevini başarmasında o zamanki Türk Ordusu'nun en seçkin subaylarından Albay Mürsel Bakü, Yarbay Süleyman İzzet Yeğin gibi tümen komutanlarının, Binbaşı Mehmet Nazım gibi kurmay başkanının olmasında büyük katkıları vardır. Amcası Halil Paşa'da Şark Orduları Grubu Komutanı olduktan sonra Bakü taarruzunda yanında bulunarak desteğini sağlamıştır. Padişah Fermanında Kafkaslar'da Padişah adına askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunma yetkisi verilerek, yaşına ve rütbesine göre kendisine büyük sorumluluk verilmiştir. Nuri Paşa, siyasi sorumlulukla ilgili görevlerini, karargâhına aldığı Ağaoğlu Ahmet vasıtasıyla yürütmüştür. (Daha sonra Kurmay Binbaşı Naim Cevat Bey yapmıştır.) Haziran 1918'de Azerbaycan Hükümeti'nin kurulmasına müdahale ederek ve ayrılıncaya kadar da Azerbaycan Hükümetinde Harbiye Nazırlığı görevini yaparak, askeri faaliyetlerinin yanında siyasi faaliyetlerde bulunma yetkisini kullanmıştır.

Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanı olduktan sonra takriben 20 kişilik bir subay heyeti ile birlikte Şubat 1918 sonlarında İstanbul - Haydarpaşa İstasyonundan trenle Musul'a doğru yola çıkar. Burada kendisini ve heyetini, ağabeyi ve aynı zamanda Harbiye Nazırı olan Enver Paşa maiyeti ile birlikte uğurlar. Uğurlamada Azerbaycan Heyeti Başkanı

Tarihi Encümeni Mondros Mütarekesi'nden Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ı işgaline kadar Güney Kafkasya'da meydana getirilen askerî teşkilât ile meydana gelen olaylar ile ilgili rapor istemiştir. Harp Tarihi Encümeni 29 Haziran 1930 yılında İstanbul Merkez Komutanlığı vasıtasıyla bir mektup göndermiş ve rapor istenmiştir. Nuri Paşa'dan cevap alınamayınca 16 Ağustos 1930 tarihinde bir mektup daha yazılarak istek tekrarlanmıştır. Daha sonra Nuri Paşa'nın İstanbul'da değil Ankara'da olduğu tespit edilmiş, kendisi ile irtibat kurularak raporu hazırlaması sağlanmıştır. Söz konusu rapor, Genelkurmay ATASE Başkanlığı ve Kazım Orbay Arşivinde bulunmaktadır. Rapor, Osmanlıca harflerle yazılmış 47 sayfa ve Latin harflerle yazılmış 12 sayfa halinde bulunmaktadır. ATASE Arşivinde Kls. 3823, Dos. 22, Fih. 6 ilâ Fih. 6 -32 arasındadır. Kazım Orbay Arşivinde ise Osmanlıca harflerle yazılan kısmı KO. B. IV- 194; Latin harflerle yazılan kısmı KO. B. IV- 201'de bulunmaktadır. Bkz. Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 69- 71.)

³³⁹ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

³⁴⁰ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı..** , s. 72; Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 69 ; **Kazım Orbay Arşivi** KO B IV-37.

Naki Keykurun'da hazır bulunur³⁴¹. Tren takriben 5 Mart 1918 tarihlerinde Nusaybin'e gelir. Nuri Paşa burada Musul'dan karayolu ile gelip, trenle İstanbul'a gidecek olan 6. Ordu Komutanı Halil Paşa'nın yaveri Yüzbaşı Selahattin Bey ile görüşür³⁴². Bundan sonraki yolculuğu Nuri Paşa'nın bölgede faaliyet gösteren Alman veya Avusturya uçaklarıyla yaptığı ve yanındaki heyetten daha erken Musul'a ulaştığı; maiyetinin ise yine bölgede faaliyet gösteren Alman veya Avusturya'ya ait kamyonlarla, ya da diğer vasıtalarla karayolu ile Musul'a gittikleri değerlendirilmektedir. Mart 1918'de bölgede hava aşırı yağmurlu ve yolların çamurlu olması nedeniyle, kamyonların bile yürümesine imkân vermemesinden dolayı karayolu ile giden heyetin Musul'a 25 Mart 1918 tarihine kadar ulaşabildiği değerlendirilmektedir.

Nuri Paşa, Musul'da Kafkasya'dan dönen Teğmen Muzaffer Bey ile de görüşür. Bölge hakkında bilgi alır. Bakü'den katliam haberleri geldiğinden bir an önce hareket etme mecburiyeti hâsıl olur. 6. Ordu'dan ikmal edilen personel ile 8 Nisan 1918 tarihinde Musul'dan hareket edilir. Yol üzerinde iâşe zorluğu nedeniyle yirmişer-otuzar kişilik kabileler halinde intikal edilir. Revandiz yolu ile sırasıyla; 26 Nisan'da Pesva'ya, 29 Nisan'da Savuçbulak'a, 9 Mayıs'ta Tebriz'e ulaşılır. Tebriz'de boş olan Konsolosluk binasına yerleşilir. Burada Gilan mıntikasına hakîm olan Küçük Han'dan İngilizler ve bölge hakkında bilgi alınır. Bakü hakkında bilgi almak ve bilahare Gence'de buluşmak üzere Yüzbaşı İbrahim Kemal Bey'i görevlendirir. Tebriz büyük bir kargaşa içindedir. Osmanlı taraftarı İttihat Partisi ile istiklâl taraftarı olan Demokratlar arasında çarpışmalar mevcuttur. Zayıf olan İttihatçılar Nuri Paşa'nın yanına sığınır³⁴³. Nuri Paşa ve heyetinin Savuçbulak'tan Tebriz'e hareketleri İranlılar tarafından abartılarak anlatıldığından Rumiye'deki Ermeni ve Nasturileri idare eden İngiliz ve Fransız subayları, kuşatılmak korkusuyla Rumiye'yi terk ederek 08 Mayıs 1918'de Tebriz'e gelirler. Ertesi gün de Kazvin istikametine çekilirler³⁴⁴.

Nuri Paşa, Ermeniler tarafından katliam yapılan Nahçıvan ve Ordu-âbâd bölgesinde askeri ve mülki teşkilatı yapmak üzere yanına iki subay vererek Binbaşı Halil

³⁴¹ Naki Keykurun, **a.g.e.**, s. 105.

³⁴² Yüzbaşı Selahattin Bey hatıralarında 1 Mart 1918 sabahı Musul'dan Avusturyalıları ait bir tonluk kamyonlarla hareket ettiklerini, bu kamyonların Nusaybin - Musul arasında ulaştırma faaliyeti yürüttüklerini, o gün akşam Demirkapı'ya geldiklerini, gece yağan yağmurdan dolayı sabah kamyonların hareket edemediğini, Avusturyalıların kendi personeline Musul'dan uçakla erzak getirdiklerini yazmaktadır. Üç gün sonra hareket ederek, 4 Mart günü akşamı Nusaybin'e vardıklarını, ertesi gün (5 Mart 1918'de) İstanbul'dan gelen Nuri Paşa ile görüşüğünü belirtmektedir. Bkz. İlhan Selçuk, **a.g.e.**, s. 364 -368.

³⁴³ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 72 -73; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 124; E. Aysan, **a.g.e.**, s. 14- 15.

(4. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Sabis Paşa, Karargâhı ile Saray'da bulunurken 12 Mayıs 1918 tarihinde 5. Tümen'den gelen bir telgrafa göre; Nuri Paşa'nın Tebriz'e 5 Mayıs 1918 tarihinde geldiğini belirtmektedir. Bkz. A. İhsan Sabis, **a.g.e.**, s. 220.)

³⁴⁴ E. Aysan, **a.g.e.**, s. 15.

Bey'i gönderir³⁴⁵. Halil Bey 9 Mayıs 1918 tarihinde Tebriz'den hareketle Hoy yoluyla 17 Mayıs 1918 tarihinde Nahçıvan'a ulaşır. Nahçıvan ve Havalisi Kumandanlığına atanan Halil Bey, kumandanı olan Nuri Paşa'nın yaptığı gibi Nahçıvan'da küçük bir İslam Ordusu kurmak istemektedir³⁴⁶. Halil Bey Nahçıvan bölgesinde yaptığı teşkilatlanma ile Ermenilere karşı başarılı mücadeleler verir.

Nuri Paşa, heyeti ile birlikte 12 Mayıs 1918'de Tebriz'den hareket ederek, Karadağ yoluyla Alacüce'ye gelir. Aras nehrini sal ile geçerek 20 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan'ın Zengazor bölgesine ulaşır. Azerbaycan topraklarına girdikten sonra aynı tarihte Nuri Paşa, Padişahın kendisine verdiği ve Kafkas Müslümanlarına hitaben yazılmış fermanını yayımlar. Yoluna devam ederek Cebail – Akdam – Terter üzerinden 25 Mayıs 1918 günü Yevlah istasyonuna gelir. Burada Gence'den gelen Naki Keykurun ve heyeti tarafından karşılanır. Nuri Paşa, önceden Karargâhını Nuha (Şeki)'de tesis etmeyi düşünse de Ermeniler'in tehditkâr tutumu ve demiryolu kolaylığı dikkate alınarak Gence şehrini tercih eder. Yola devam edilerek aynı günün akşamı (25 Mayıs 1918) halkın büyük sevgi gösterileri arasında Gence'ye gelir³⁴⁷. Mehmet Emin Resulzade hatıralarında Nuri Paşa'nın Gence'ye gelişini şöyle anlatmaktadır: “ *Mavera-yı Kafkas heyet-i murahhasası ile Türk heyet-i murahhasası Batum'da meşgul-i müzakere iken, Nuri Paşa ile beraber maiyetinde bulunan birkaç zabıt İran ve Karabağ tarikiyle Gence'ye vârid olmuşlardı. O zaman müthiş bir anarşiye maruz, diğer taraftan da Bolşevik tecavüzü ile tehdit olunan Gence, Nuri Paşa'yı*

³⁴⁵ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 72 -73.

³⁴⁶ İbrahim Ethem Atnur, **a.g.e.**, s. 30 -32.

³⁴⁷ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 72 -73; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 26 -29, 124; Naki Keykurun, **a.g.e.** s. 113; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı...**, s. 72.

(Gence, o yıllarda 55 -60 bin nüfusuyla Bakü'den sonra Azerbaycan'ın ikinci büyük şehriydi. Gence Kür Irmağına dökülen Gence Çayı'nın iki yakasında kurulmuştu. Nüfusu yirmi bin civarında olan Ermeniler, Gence Çayı'nın doğu yakasında, Türkler ve az sayıdaki Ruslar ise Batı yakasında yaşıyorlardı. Bölgede yaşayan Ermeniler Şaumyan yönetimindeki Kızılordu'nun Gence'ye gelmesini bekliyorlardı. Bu nedenle Türk Ordusu'nun Azerbaycan'a gelmesinden son derece rahatsız olmuşlardı. Bkz. Mustafa Görüryılmaz, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2007.)

(19. yüzyıl başlarında Çarlık Rusyası, Azerbaycan Hanlıklarından Bakü, Gence, Karabağ, Şeki, Şirvan, Zeketal, ve Lenkeran'ı on yıl içinde işgal etmeyi başarmıştır. Hanlıklar arasında birlik ve beraberliğin olmaması Rus işgalini kolaylaştırmıştır. Rusların en zor ele geçirdikleri hanlık ise Gence Hanlığıdır. Gence Hanı Cevat Han, Rus Ordularının Kumandanı General Tisititsyanov'un ultimatolarına ve tekliflerine aldırmayarak kahramanca Gence'yi savunmuştur. Ruslar şehre su temin eden çayın mecrasını değiştirerek şehri susuz bırakmışlardır. Cevat Han ve oğlu Hüseyin Han şehit düştükten sonra açlık, susuzluk ve topların döğüşü karşısında Gence Ruslara teslim olmuştur. Ruslar şehirde büyük bir katliam yapmışlardır. Hatta camiye sığınan hasta, ihtiyar ve çocukları bile kılıçtan geçirmişlerdir. Bir Rus çavuşu Cevat Han'ın ölüsüne küfredip kılıçla vurması üzerine, o esnada saygı duruşunda olan bir er tarafından Rus çavuşu boğazı sıkılarak öldürülmüştür. Fakat Azerbaycanlı er de diğer Rus askerleri tarafından öldürülmüştür. Bkz. Naki Keykurun, **a.g.e.**, s. 23 -26.)

*gökten inmiş halaskâr bir melek gibi telakki etmişti. Halkın kendisine yaptığı istikbal Gence tarihinde görülmemiştir*³⁴⁸.

Bu arada Başkumandan Vekili Enver Paşa, 4. Kolordu Komutanlığına (Kolordu Komutanı Ali İhsan Sabis Paşa'dır.) 15 Mayıs 1918 tarihinde aşağıdaki mesajı gönderir.

“ Dördüncü Kolordu Komutanlığına,

Kafkasya İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa Kafkasya'daki Teşkilat-ı Mahsusa-i Askeriye yapmak vazifesiyle ve kendi emrine iki üç fırka, kâfi zabitan kadrosu verilerek gönderilmiştir. Ahval müsait olursa Bakü'ye girecek ve oradaki Teşkilat-ı Mahsusa'yı idare edecektir. Orduyu Osmaniye'de rütbesi kaymakam olup, oradaki vaziyeti hususiyesi nazarı dikkate alınarak Fahri Ferik Rütbesi verilmiş ve kendisi senelerden beri bu rütbe ile Trablus Kumandanlığını ifa etmiştir. Dördüncü Kolordu'nun Harekâtı askeriyesi müşarünileyhi vazifesi itibariyle fevkalade alakadar edeceği cihetiyle yapılan veya yapılacak olan harekât hakkında kendisinin daimi ve emin bir muhabere temini (...) bilmuhabir isteğini mütemennan.

*Başkumandan Vekili Enver*³⁴⁹”

Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusunun hemen güneyinde Kuzey İran'da harekât yapan 4. Kolordu Komutanlığını haberdar ederek, Kafkas İslam Ordusu ile gerekli muhaberenin sağlanmasını ve harekâtın koordine edilmesini istemektedir. Ayrıca bu mesajda, Nuri Paşa'nın Kafkasya Harekâtına katılan Teşkilat-ı Mahsusa subaylarının da Komutanı olduğu ve onların harekâtını da idare edeceği belirtilmektedir.

Nuri Paşa Gence'ye geldikten sonra karargâhını kurar. Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde mülki ve askeri işleri düzenlemek için birer subay gönderir. Kaza ve nahiyelerdeki mevcut teşkilat ıslah ederek, memurların düzgün görev yapmalarını sağlar³⁵⁰.

³⁴⁸ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, (Hazırlayanlar: Dr. Yavuz Akpınar – İrfan Murat Yıldırım – Sabahattin Çağın), Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları: 1, İstanbul, 1990, s. 46.

³⁴⁹ **ATASE Arşivi**, BDH Kol. K. 51, D. 243A, F. 005 -01.

³⁵⁰ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 74; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 126; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı...**, s. 73.

(Nuri Paşa Gence'ye geldiğinde Karargâhında aşağıda belirtilen subaylar bulunmaktaydı:

- Kafkas İslam Ordusu Komutanı	: Fahri Ferik Nuri Paşa (Killigil)
- Ordu Kurmay Başkanı	: Binbaşı Mehmet Nazım (Albay)
- Ordu K. Başyaveri	: Yarbay Edip
- Ordu K. Yaveri	: Üsteğmen Asaf (Kılıç Ali)
- Ordu Kurmayı	: Üsteğmen K. Muzaffer (Orgeneral Tuğsavul)
- Ordu Harekât Şubesi Müdürü	: Binbaşı Tevfik (Bıyıklıoğlu)
- Ordu Kurmayı	: Binbaşı Naim
- Ordu Karargâh Subayı	: Yüzbaşı Sami (Yanardağ)
- Ordu Topçu Müfettişi	: Binbaşı Kemal (Korgeneral Doğan)
- Ordu Menzil Müfettişi	: Yarbay Şefik
- Siyasi Müşavir	: Ağaoğlu Ahmet . Bkz. İsmet Görgülü, a.g.e. , s. 128.)

Enver Paşa'nın imzasını taşıyan 12 maddeden ibaret 5 Nisan 1918 tarihli Kafkas İslam Ordusu'nun Teşkilatı ve Vazifelerine ait Talimatname Nuri Paşa'ya verilmişti. Gence'ye gelen Kafkas İslam Ordusu Heyeti bu talimata göre teşkilatlanmasını yapmaya başladı. Mülki, adli ve diğer hususlardaki personelin gelmesi için de girişimlerde bulunuldu. 15 Haziran 1918 tarihi itibarıyla Musul'daki 6. Ordu'dan, Kafkas İslam Ordusu teşkilatı için Gence'ye çoğu subay olmak üzere 149 subay ve memur, 488 astsubay ve er gönderilmişti. Geri kalanlar ise Haziran ayı sonuna kadar gönderilecekti. Talimatnamenin 11. maddesine göre, subaylar bulundukları rütbenin bir üstüne sahip olacaklar ve Kafkasya'da bulundukları sürece fahri rütbelerinin yetkilerini kullanabileceklerdi. Görev yapan bütün personele rütbesinin maaşının bir misli fazla maaş verilecekti³⁵¹. Talimatnameye göre Nuri Paşa Kafkasya'da Osmanlı Hükümeti'nin ve Halifenin en büyük temsilcisi oluyordu. Kafkasya ile Osmanlı Devleti arasında siyasi ve askeri işbirliğini tesis etmek birinci görevlerindendi. Siyasi konularda Siyasi İşler Şubesi ile birlikte kendisinin karar verme yetkisi vardı. İslam meseleleri, siyasi ve iktisadi konuları doğrudan Harbiye Nazırı'na danışma yetkisi de bulunuyordu. Bu hususlar dikkate alındığında Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı, Nuri Paşa'nın yaşına ve rütbesine göre sorumluluğu ağır olan bir görevdi.

Nuri Paşa'nın 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelmesinden bir gün sonra Maverayı Kafkas Cumhuriyeti Meclisi toplanarak kendisini feshetti. 28 Mayıs 1918'de bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kuruldu. 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında yardım antlaşması imzalandı.

Nuri Paşa, Azerbaycan'ın içinde bulunduğu zor durumu, milli kolordu olarak kurulan birliği ve ihtilal dolayısıyla tarlalarda bırakılmış olan mahsulü gördükten sonra 31

³⁵¹ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 72 -73; **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 553.

(Kafkas İslam Ordusu Komutanlığında ve Kuzey Kafkasya'daki subaylar birer derece fahri üst rütbe taşımalarına rağmen, harekâtın yükünü çeken 5. Kafkas Tümeni personeli başlangıçta bu ayrıcalıktan mahrumdu. Konu birkaç defa sözlü ve bir defa da yazılı olarak Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına arz edildi. Şark Ordular Grubu Komutanı tarafından verilen emirle, Azerbaycan bölgesinde bütün subayların fahri olarak bir derece üst rütbe taşımaları Kafkas İslam Ordusu Komutanlığının 7 Ağustos 1918 gün ve 3 numaralı günlük emriyle tebliğ edildi. Bkz. (E.) Yarbay Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, (Yayına Hazırlayanlar: Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik, Arş. Uzm. Mehmet Korkmaz), Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2006, s. 143.)

(15. Piyade Tümen Komutanı Kurmay Yarbay Süleyman İzzet Yeğin, 5. Kafkas Tümeni ve Kafkas İslam Ordusu ile Kuzey Kafkas Kolordusu subaylarının bir üst rütbe üniformalarını fahrî olarak taşımalarına rağmen, 15. Piyade Tümeni subaylarının Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da esas rütbelerini muhafaza ettiklerini belirtmektedir. Bkz. Süleyman İzzet Yeğin, (E. Kurmay Yarbay), **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, < Yayına Hazırlayanlar: Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik – Arş. Uzm. Mehmet Korkmaz >, Gnkur. ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s. 67.)

Mayıs 1918 tarihinde 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya, Kerim Vekilof Bey ile aşağıdaki mektubu gönderir:

“ Osmanlı birliklerinin Gence'yi ele geçireceğini ve Bakü'yü Bolşeviklerden temizleyeceğini gayri resmi bir şekilde öğrendim. Bu konuda bazı bilgiler vermeyi uygun görüyorum. Milli Kolordu adıyla Gence'de kurulan kolordunun mevcudu 600'dür. Mevcudun bir kısmını Osmanlı esirleri oluşturmaktadır. 250'ye yakını subay, 23 Müslüman ve geri kalanı Rus'tur. Bakû'ye karşı Kürdemir İstasyonunda 400 kadar asker vardır. Cephe Komutanı, Kınıaz Mağalof adında, Gürcü bir Albaydır. Gürcüler şimdiye kadar bu cepheye bulundurdıkları 300 kişilik kuvvetlerini de Tiflis'e çektiler. Acil tedbir olarak, Kafkas İslam Ordusu Kurmay Başkan'ı Yarbay Nazım'ı birkaç subayla bu cepheye göndermiştim. O taraflarda bulunan Müslümanlar kalabalık olsalar da birlik halinde değildirler. Askerliğe gönüllü pek çok kişi olmakla birlikte; elbise, silah ve cephaneye yoktur. Yanımda para pek azdır. Özellikle elbisesiz, asker hazırlamak mümkün olmayacaktır. Burada kumaş temin etmek şimdilik mümkün değildir. Silah ve cephaneye beraber 5 – 10 bin kat elbisenin de gönderilmesi halinde hemen asker kayıtlarının yapılması mümkündür.

Askerin talim ve terbiyesi için buraya gönderilmiş olan askerî heyet Musul'da kaldı. Bir aya kadar da gelemeyeceklerdir. Oluşturulacak askerî birliği eğitmek ve komuta etmek üzere, mümkün olduğu kadar eğitici subay ve astsubayların gönderilmesini özellikle rica ediyorum. Osmanlı birliklerinin Gence'ye gelememeleri muhtemel ise, özellikle söz konusu askerî heyete olağanüstü ihtiyacımız olacaktır.

Kürdemir istasyonunun güneydoğu taraflarına düşen Mugan ovasında, köylü Rus göçmenlerinin ekip bıraktıkları, 10 milyon kilo kadar arpa ve buğday vardır. Bolşevikler oraya gidememişler. Buranın korunması için gerekli tertip aldırılmışsa da ordunun gelmesi durumunda o erzak mahvolmayacaktır. Yine aynı şekilde Dağıstan'daki Kuba arazisinde de devlete ait pek çok ekili alan vardır. Devlet malı olan erzakı mahvolmaktan kurtarmak, özellikle Müslümanların göç meselesini çözümlmek ve iç asayişini sağlamak için yalnız bir tabur askerin bile Gence'ye gelmesi yeterli olacaktır. Bugün yol açıktır. Ufak bir müfrezinin hemen bu tarafa sevki için emir verilmesi hususu arz olunur³⁵². ”

³⁵² Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 9 -10; **Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 555.

(Osmanlı Ordusu'nun Güney Kafkasya'da üç zorlukla savaşağı anlaşılmıştı: Birincisi, Türklere karşı toplu katliam yapan Ermeniler; İkincisi, İran'dan gelip Bakü'yü alacak ve sonra Kafkas İslam Ordusu'na karşı savaşağı olan İngilizler; Üçüncüsü ise, Osmanlı Ordusu'nun Güney Kafkasya'ya girmesine, Azerbaycan'a ilerlemesine ve Bakü'yü ele geçirmesine karşı çıkacak olan Almanlardır. Ermenilerle ve İngilizlerle hasım taraf olduğumuz için savaşın izahı olabilir. Fakat müttefik olan Almanya'nın, Gürcistan ve Ermenistan'ın istiklâlini tanıyıp, Azerbaycan'ın istiklâlini tanımayan, onlara Türk demeyip Tatar diyen, Osmanlı Devletini Turan, İslam düşünceleriyle önce savaşa sürükleyip, sonra taahhütlerini bozan Almanya'nın durumunu izah etmek hakikaten

Nuri Paşa'dan mektubu alan 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Batum'dan 2 Haziran 1918 tarihinde henüz Osmanlı-Azerbaycan yardım antlaşması imzalanmadan Nuri Paşa'ya verdiği cevapta, Gence'ye vardığından dolayı ve yeni görevini tebrik eder, başarılar diler. Ermeniler ile barış imzalandığından ve Gürcülerle de imzalanmak üzere olduğundan ileri harekâtın durdurulduğunu belirtir. Vehip Paşa, bölgedeki teşkilatlanmanın hızlandırılmasını özellikle rica eder ve Azerbaycan Hükümeti'nin isteği üzerine Gence'ye göndereceği askeri birliklerle ilgili olarak da Nuri Paşa'ya şunları yazar:

“ Azerbaycan Hükümet-i Müstakille-i İslâmiyesinin talebi üzerine İslâmları Bolşevik tecavüzünden kurtarmak için muhtelit kuvvetli bir müfreze Kazak üzerinden Gence istikametinde tahrik edeceğim. Bu müfrezenin süvarisi Kazak ile Gence arasındaki istasyonları muhafaza edecektir. Müfreze ve birlikler kendi kumandanlarının kumandası altında kalacaktır.

Kafkas İslam Ordusu için muktazi (gereken) esliha (silahlar) ve cephanе Karakilise ve Celaloğlunda ihzar edilmiştir (hazırlanmıştır). Bunları aldırmanızı rica ederim. Dördüncü Kolordu Mıntıkasına civar mahaller için muktazi esliha Culfa'ya sevk olunacaktır.

Gümri – Culfa demiryolu bermucib-i muahede (antlaşma gereğince) bize verilmiş olup Gürcüler ile sulh takarrür ederse Batum – Gence hattından da atiyen istifade olunacaktır³⁵³.

Vehip Paşa bundan sonra aynı tarihte Enver Paşa'ya çektiği telgrafta; Azerbaycan Hükümeti'nin kendisine müracaat ederek, yardım istediğini; bu yardımı kabul ederek en cesur ve kabiliyetli yüksek askeri değere sahip, şimdiye kadar şan ve şerefle kendisini kanıtlamış 5. Kafkas Tümeni'ni Albay Mürsel Bey komutasında yola çıkardığını ve icap ederse bu tümeni takviye edeceğini bildirir.

3. Ordu Komutanından aldığı emre göre, 3. Ordu Grup Komutanı Yakup Şevki Paşa da 5. Kafkas Tümen Komutanlığına 9. Kafkas Alayı'nın Gence'ye intikal etmesi için verdiği emirde özet olarak şunları belirtiyordu:

güç olmuştur. Alman yetkilileri değişik tarihlerde Osmanlı Devletini İttifak Devletlerine danışmadan Kafkasya'da hareket etmemesi konusunda tehdit etmekten de geri durmamışlardır. Almanlar, Güney Kafkasya'da hiç bir ırki bağları olmadığı halde, bizimle aynı ırktan olan ve Ermeniler tarafından katliama uğrayan Azerbaycanlılara yardımımızı suç gördükleri ve engellemeye çalıştıkları günlerde, kendileri İttifak üyesi olan Osmanlı Devleti'ne danışmadan Ukrayna'da ilerlemişler, Rus donanmasına el koymuşlar, Baltık ülkelerini ve Kırım'ı işgal etmişlerdir. Almanlar, Gürcistan'a Poti limanı yoluyla asker göndermişler, Ermenilere uçak yardımı dahi yapmışlardır. Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt III, s. 411, 415 -418.)

³⁵³ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt: III, s. 210 -211; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 10 -11; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı..**, s. 74.

- Bölgede ortaya çıkan Alman müfrezelerine karşı önce uyarı ve önerilerde bulunulacak, dinlemezlerse veya silahla karşı koyarlarsa şiddetle karşılık verilecektir.

- Kazak istasyonundan Gence'ye kadar olan demiryolu hattının Almanların kontrolüne geçmemesi için Mürettep 2. Süvari Alayına bağlı 19. ve 42. Bölükler, Süvari Binbaşı Zihni Bey komutasında hat boyunca müfrezeler halinde kontrolü sağlayacaklardır. Önemli istasyonlarda müfrezelerin başında subay bulunacaktır.

- Mürettep 1. Süvari Alayından 5. Kafkas Tümeni emrine girecek olan 11. ve 20. Süvari Bölüklerinden çıkarılacak atlı postalar 5. Kafkas Tümeni ile Kazak'ta bulunan Binbaşı Zihni Bey'in irtibatını sağlayacaktır. Ayrıca Tiflis – Karakilis demiryolu hattını da ele geçirecek ve Almanlar'dan temizleyecektir.

- Borçalı bölgesinde bulunan Yüzbaşı Rıfat ve Kazak bölgesinde bulunan Yüzbaşı Sabri emirleri altında bulunan milis kuvvetleri ile Binbaşı Zihni Bey'in Süvari Alayına katılarak, bölgenin kontrol edilmesinde yardımcı olacaklardır.

- 5. Kafkas Tümeni'ne bağlı 9. Kafkas Piyade Alayı (iki piyade taburu, bir makineli tüfek bölüğü ve iki adet Şinayder dağ topundan teşkil edilmiş) Binbaşı Cemil Cahit Bey (Orgeneral Toydemir) komutasında Kazak istasyonuna yürüyecek; oradan da trenle Gence'ye intikal edecektir. Alay, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın emrinde olacaktır.

- İntikal esnasında bölgedeki Ermenilere iyi muamele yapılması kesinlikle sağlanacaktır³⁵⁴.

Emre uygun olarak, Binbaşı Zihni Bey Komutasındaki Mürettep 2. Süvari Alayı 6 Haziran 1918'de Kazak'a intikal etti. 4 Haziran 1918 günü, 9. Kafkas Alayı 25. Tabur ve Alay Makineli Tüfek Bölüğü saat 04.30'da Gergeri'den; Alay Karargâhı ve 27. Tabur saat 06.00'da Nikolayevka'dan hareket etti. 7 Haziran 1918 saat 12.30'da Kazak'a ulaştı. Alay, çok sayıda atlı ve bölgenin ileri gelenleri tarafından, şehrin dışında coşkulu şekilde karşılandı; kasaba Osmanlı bayrakları ve zafer taklarıyla donatıldı³⁵⁵. 9. Kafkas Alayı, Kazak'a ulaştıktan sonra, 2. Mürettep Süvari Alayını emrine alarak Gence Müfrezesi adını aldı. Müfreze, 9 Haziran 1918 günü saat 04.30'da Gence'den gönderilen trenlerle Akstafa istasyonundan

³⁵⁴ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 12 -13.

(Alman Albay'ı Von Kress, Gürcistan'da Cumhuriyetin ve Alman himayesinin ilanından sonra Gürcü demiryollarına el koyar. Orada mevcut Alman savaş esirlerinden birlikler teşkil ederek önemli istasyon ve noktaları işgal eder ve Alman bayrağı çeker. Ayrıca Kırım'dan iki Alman taburu da takviye olarak gelir. Poti ve Sohum limanları da işgal edilir. Almanya ile Osmanlı Devleti arasında Kafkasya üzerinde büyük bir menfaat çatışması vardır. Almanya, Bakü'ye giden Gürcistan demiryollarını Osmanlı Devleti'ne kullanırmayarak, Bakü istikametindeki harekâtı engellemeye çalışır. Bkz. Josef Pamiankowski, **a.g.e.**, s. 324, 329.)

³⁵⁵ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 15, 22.

hareket ederek saat 22.20’de Gence’ye vardı³⁵⁶. Tren Gence istasyonuna girdiği zaman karşılamayı o zaman 25. Tabur 1. Bölük Komutanı Üsteğmen Mucip (Kemalyeri) hatıralarında şu şekilde anlatmaktadır:

“ Gence istasyon meydanında muhteşem karşılanmanın sevinç ve heyecanı alayımızı adeta sarhoş etmişti. Artık ince belli, Kafkas kıyafetli Azeri Türklerinin sıcak çevresi içinde idik. İmdi o anı görmenin, yaşamının heyecanını dile getirmek kolay değildir. Ancak şu kadarını diyebiliriz ki, asırlardan beri esaret altında kalmağa mahkûm edilmiş olan ırkdaşlarımızın hürriyet ve istiklâllerine kavuşmalarının sonsuz sevincini paylaştığımız olağanüstü bir bayram günü idi o gün...³⁵⁷ ”

Mucip Kemalyeri, karşılamada Nuri Paşa’nın da bulunduğunu ve Alay’a yaptığı konuşmayı hatıralarında şöyle anlatmaktadır:

“ Trenimiz Gence istasyonuna girdiği zaman Nuri Paşa maiyet erkânı ile birlikte bizi karşılayanların en başında yer almıştı. Çok genç, kara sakallı ve yakışıklı bir insandı. Trenden indiğimiz yerde, hemen oracıkta kendisine karşı toplu halde resmi vaziyet alan subaylara şu kısa hitabede bulundu:

- Enver Paşa’nın, Azerbaycan’da ve Rusya’daki bütün Türk Aleminde ümit ve sevgilerle anıldığını, onun böylesine yayılmış şöhretinden istifade edilmesi maksadıyla, kendisinin ordu kumandanlığına tayin edilmiş olduğunu söyledi. Fakat en ağır vazife mes’uliyetlerin, tarihi şerefi ile beraber, bizlerin omuzlarına yüklenmiş olduğunu bilmemiz lazım geldiğini de ekledi..

- Subaylar Osmanlı Ordusunda Yarbay olan bu yeni paşayı müphem düşünceler içinde dinlemişlerdi. Ama bir kaç ay geçmeden, onun ciddi bir asker, 30 yaşında feragati nefis sahibi bir insan, mütevazı bir kahraman olduğu anlaşılmış, kendisine istisnasız gönülden bağlanılmıştı³⁵⁸. ”

³⁵⁶ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 23.

³⁵⁷ Mucip Kemalyeri, **Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı 1917 -1918**, Baha Matbaası, İstanbul, 1972, s. 124.

(Naki Keykurun’da 9. Kafkas Alayı’nın Gence’ye gelişindeki karşılama törenini şu şekilde anlatmaktadır: “ Gence halkı şehir meydanını doldurmuş, Devlet Daireleri ve mektepler tatil yapmış ve öğrenciler tabur halinde yerlerini almışlardı. Harp senelerinde, Ruslar’ın işgal ettikleri Türkiye’nin Şark vilayetlerinden toplanarak Cemiyet-i Hayriye tarafından Azerbaycan’ın her şehrindeki çocuk yuvalarına yerleştirilen sahipsiz çocuklardan dört yaşından yukarı olanlar da tabur halinde meydanda idiler. Meydanın etrafını saran kadınlı erkekli halk hep askerlere bakıyorlardı. Sevinçten herkesin gözleri yaşlıydı. Yuvalardan gelen çocuklar askerlere yanaşıyorlar, ellerine sarılıyorlar, neşeli olduklarını anlatıyorlardı. Askerler de her birisini ayrı ayrı seviyor ve okşuyorlardı. Bu sırada bir çığlık kopuyor. Dokuz yaşındaki bir çocuk babasını tanımış, birbirlerine sarılmışlar. Etraftaki binlerce insan bu manzaraya dayanamayıp ağlaşıyorlar. Bunlar hep sevinç gözyaşlarıydı.” Bkz. Naki Keykurun, **a.g.e.**, s. 113 -114.)

³⁵⁸ Mucip Kemalyeri, **a.g.e.**, s. 125 -126 (Mucip Kemalyeri hatıralarını yazarken Temmuz 1967 yılında Nuri Paşa’ya yaverlik yapmış Kılıç Ali’ye Nuri Paşa’nın hususi ve resmi hayatı hakkındaki fikirlerini sorar. Kılıç Ali de bir cümle ile ifade eder : “ Büyük vatanperver, enerjik ve melâike gibi bir insandı.” Bkz. **A.g.e.**, s. 126.)

Nuri Paşa, bu konuşmasıyla genç yaşta Fahri Ferik rütbesiyle Kafkas İslam Ordusu komutanı olmasının, kendisinden yaşça büyük ve kıdemli olan subaylar üzerindeki olumsuz etkiyi ortadan kaldırmak için; ağabeyi Enver Paşa'nın Azerbaycan'da ve Türkistan'daki etkisinden faydalanmak amacıyla yapıldığını açıklamak zorunda kalmıştır. Naki Keykurun'nun Enver Paşa ile görüşmesinde, Nuri Paşa'yı istemesine karşılık Enver Paşa kardeşinin daha genç diye söylemesine rağmen Naki Bey'in “ sizin kardeşiniz olması yeter” diyerek Enver Paşa'nın Kafkasya'daki itibarını dile getirmiştir. Enver Paşa daha sonra amcası Halil Paşa'yı da Şark Orduları Grup Komutanlığı'na getirerek Kafkasya ve Türkistan konusunda birbirlerini daha iyi tanıyan ve anlayan akraba işbirliğine gitmiştir.

3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Yakup Şevki Paşa'ya 7 Haziran 1918'de 5. Kafkas Tümeni'nin tamamının Kazak yolu ile Gence'ye intikali için emir verir. Yakup Şevki Paşa'dan intikal emri alan 5. Kafkas Tümen Komutanı Albay Mürsel (Bakü), Tümenini iki kademe halinde tertipler:

- Birinci Kademedeki; Tümen Karargâhı, 10. Kafkas Alayı, 9. Kafkas Alayına bağlı 26. Tabur, Şinayder Dağ Topçu Taburu, İstihkâm Bölüğü, Telgraf Takımı ve Mızıkâ Bölüğü bulunuyordu. Kademenin mevcudu; 147 subay, 2812 asker ve 698 hayvandı.

- İkinci Kademedeki; 13. Kafkas Alayı, Kudretli Dağ Topçu Taburu, Sıhhiye Bölüğü, 24. Seyyar Hastane, Ekmekçi Takımı ve Merkep Kolu bulunuyordu. Kademenin mevcudu; 110 subay, 2763 asker ve 668 hayvandı³⁵⁹.

Albay Mürsel, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'ya bir atıyla yazı göndererek 5. Kafkas Tümeninin intikali hakkında bilgi verdi. Akstafa istasyonunda gerekli malzeme ve iaşenin teminini istedi. Birinci kademe 8 Haziran 1918'de, ikinci kademe 9 Haziran 1918'de Celâloğlu'ndan hareket etti. 11 Haziran'da birinci kademe; 12 Haziran'da ikinci kademe Kazak'a ulaştı. Buradan Akstafa istasyonuna gelen birlikler tren ile 15 Haziran 1918 tarihine kadar Gence'ye intikal etti. 10. Kafkas Alayı Bolşevik ve Ermenilerin taarruzlarına karşı derhal Karamaryan-Gökçay bölgesine gönderildi³⁶⁰. 5. Kafkas Tümeninin bölgeye gelmesiyle artık Nuri Paşa'nın elinde kullanabileceği düzenli bir birlik bulunmaktaydı. Fakat Nuri Paşa gönderilen kuvveti yeterli görmeyerek, 20 Haziran 1918 tarihinde Enver Paşa'ya çektiği telgrafla; 20.000 tüfek ve çok miktarda cephane, bir miktar daha nizami kuvvet, süvari tümeni kurmaya yeterli subay kadrosu istedi. Ancak Enver Paşa

³⁵⁹ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 24 -26.

³⁶⁰ A.g.e., s. 26 -28, 45.

takviye imkânının olmadığını belirterek, eldeki kuvvetlerle Bolşeviklere karşı harekât yapılmasını istedi³⁶¹.

Enver Paşa'nın 5 Haziran 1918'de Batum'a gelip incelemelerde bulunduktan sonra Başkomutanlık Vekâleti olarak 7 ve 9 Haziran 1918 tarihlerinde iki emir yayınlayarak Şark Ordular Grubu Komutanlığını teşkil etti. Son yayınladığı emre göre; Şark Ordular Grubu 3 ve 9. Ordulardan teşkil edildi. 3. Ordu'nun birlikleri; 6. Kolordu (3. ve 36. Kafkas Tümenleri) ve doğrudan orduya bağlı 5. ve 37. Kafkas Tümenlerinden ibaretti. Romanya'dan gelecek 177. Alay'da 3. Kafkas Tümeni emrine verilecekti. 9. Ordu birlikleri ise; 1. Kafkas Kolordusu (9 ve 10. Kafkas Tümenleriyle 15. Piyade Tümeni) ve 4. Kolordu (5 ve 12. Piyade Tümenleriyle 11. Kafkas Tümeni) birliklerinden ibaretti. Şark Ordular Grup Komutanı Ferik Vehip Paşa (Kaçı), 3. Ordu Komutanı Ferik Esat Paşa (Bülkat) ve 9. Ordu Komutanı Mirliya Yakup Şevki (Subaşı) Paşa'dır³⁶².

Şark Ordular Grubu'nun vazifesi; Kafkas İslam Ordusu'na her bakımdan destek sağlayarak, Azerbaycan'da milli bir ordunun kurulmasına yardımcı olmak, İngilizlerin İran'daki harekât sahalarını daraltmak ve onların Bakü'ye girmelerine mani olmak, Rumiye Gölü ile Hazar Denizi arasında bulunan bölgeyi kontrol altında tutmak ve Ermeni çetelerinden temizlemektir³⁶³.

Başkumandanlık Vekâletinin 29 Haziran 1918 tarihli emri ile 6. Ordu'da Şark Ordular Grubuna bağlandı. Aynı tarihte Vehip Paşa görevinden istifa etti. Yerine 6. Ordu Kumandanı Halil Paşa (Kut) atandı. Başkomutanlığın emrinde, Şark Ordular Grubu'na, İngilizleri mağlup etmek ve Bağdat'ı kurtarmak için Basra üzerine yürümesi ilave görev olarak verildi³⁶⁴. Halil Paşa 28 Temmuz 1918 tarihinde Batum'a gelerek görevine başladı. Bu arada Şark Ordular Grubu Komutanlığına 3. Ordu Komutanı Esat Paşa vekâlet etti.

³⁶¹ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı...**, s. 76

(Mucip Kemalyeri, Kafkasya harekâtında yüzbaşı olan, daha sonra Türk Ordusunda süvari generalliğine yükselen Azerbaycanlı Samed Saygın'dan Mayıs 1967'de aldığı bilgilere göre 9. Kafkas Alayı Gence'ye geldiğinde Azerbaycan'daki milis teşkilâtı şu şekildeydi:

- Gence'de Kolordu Karargâhı ve Muhafız Süvari Bölüğü, 200 mevcutlu talimgâh bölüğü, 2 toplu sahra bataryası, 4 toplu 2 sahra bataryası, öğrencilerden teşekkül bir piyade bölüğü, zırhlı tren, Alman cephesinden Gence'ye dönen bir süvari alayı,

- Zagatal bölgesinde, bir milis süvari alayı,

- Halden bölgesinde, bir dağ bataryası ile yarısı atlı bir milis müfrezesi, (Bu birliğe Sibirya'daki esaret kampından kaçan Osmanlı Yüzbaşı Hasan Basri Bey komuta ediyordu.) bulunmaktaydı. Bkz. Mucip Kemalyeri, **a.g.e.**, s. 135 -136.)

³⁶² **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 526; Fahri Belen (General), **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri V. Cilt**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1967, s. 164; Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Başak Matbaası, Ankara, 2002, s. 57, 58.

³⁶³ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 82.

³⁶⁴ **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 538; A. İhsan Sabis, **a.g.e.**, s. 270, 285.

Kafkas İslam Ordusu emrine giren 5. Kafkas Tümeninin 15 Haziran 1918 tarihi itibarıyla birliklerinin bulundukları yerler şöyleydi:

- 9. Kafkas Alayı'ndan bir bölük Karabağ Müfrezesi Komutanı İsmail Hakkı Bey'in emrinde

- Tümen Karargâhı, Mürettep 2. Süvari Alayı (19. Bölüğü Müsüslü'ye gitmek üzere) ve 9. Kafkas Alayı ile bir Şinayder Top Takımı Gence'de,

- 10. Kafkas Alayı'nın 28. Taburu Uçar İstasyonu'nda; 29. Tabur Müsüslü'de; 10. Kafkas Alay Karargâhı, bir Şinayder Top Takımı ve 30. Tabur Gökçay'da,

- 13. Kafkas Alayı; Sıhhiye Bölüğü, 24. Seyyar Hastane ve Ekmekçi Takımı ve yük hayvanı kolu Kazak'ta,

- Telsiz telgraf müfrezesi Akstafa istasyonunda bulunmaktaydı.

- Tümenin Akstafa istasyonunda bulunan birliklerinin Gence'ye intikali devam etmekteydi³⁶⁵.

4- Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye İlerlemesi, Birinci Bakü Taarruzuna Kadar Geçen Muharebeler

a- Gence'deki Ermenilerin İtaat Altına Alınması ve Silahlarının Toplanması

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa 25 Mayıs 1918 tarihinde Gence'ye gelip teşkilat çalışmalarına başladıktan sonra ilk olarak Gence'nin doğusunda yaşayan Ermenilerin silahlarının toplanmasına ve itaat altına alınmasına karar verdi. Elde düzenli birlik olmadığı için Azerbaycanlı milis kuvvetleriyle bu işin yapılması imkânsızdı. Bu nedenle Nuri Paşa 9. Kafkas Alayı ve Mürettep 2. Süvari Alayı'nın (Bu birliğe Gence Müfrezesi adı verilmiştir.) Gence'ye gelmesini bekledi.

(Yüzbaşı Selahattin Bey hatıralarında Şark Ordular Grubu Komutanlığına gitmek için İstanbul'a gelen Halil Paşa'nın, burada Vehip Paşa ile görüşmesini ve Vehip Paşa'nın istifa gerekçelerini Halil Paşa'ya anlatması şu şekildedir : “ O sıralar Padişah her cuma günü namazı bir camide kılar ve Sultanın gelip gitmesi törenle olurdu. İşte bu törene de selâmlık denirdi. Halil Paşayla bir cuma selâmlığa gittik. Vehip Paşa'da oraya gelmişti. Vehip Paşa bizim Kumandana Şark Orduları Grubu Kumandanlığından neden istifa ettiğini anlattı. Vehip Paşa, Şark Ordular Grubu'nun Irak'ı almak üzere yeni Irak taarruzunu bir cinnet sayıyor ve diyor ki:

- Artık bizim muharebe edecek davamız kalmamıştır. Biz elimizdeki orduyu dinlenmeye çekelim. Yarın olacıklara karşı hazır tutalım.

Vehip Paşa'nın şu sözleri hâlâ kulaklarımdadır:

- Almanlar bizi Bakü'nün petrol kuyularından uzak tutmak için Irak'a sürüyorlar. Başkumandan bunların dolabına girmiştir. Sizden rica ederim, boş emeller uğruna Türk Ordusunu kırdırmayın.” Bkz. İlhan Selçuk, a.g.e., s. 401.)

³⁶⁵ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 24 -26; Mustafa Budak, a.g.m., s. 75; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 127.

Gence Müfrezesi Komutanı Binbaşı Cemil Cahit Bey, 10 Haziran 1918 günü aldığı şifahi emir gereği, gece saat 23.30'da harekete geçti. Alman köyü olan Elehendorf (Halk dilinde Helendorf) köyüne uğrayarak burada bulunan Almanlar tarafından teşkil edilen taburu da emrine alarak, 11 Haziran saat 03.00'te Ermeni mahallesi önlerine geldi. Burada ele geçirilen 4 Ermeni nöbetçi ile birlikte Üsteğmen. Selahattin Bey ve Azerbaycanlı subay olan Samet Bey'i Ermenilerle görüşmek üzere şehre gönderdi. Fakat Ermenilerin açtığı ateş nedeniyle anılan subaylar geri döndüler. Ermeniler, bununla beraber Gence Müfrezesine bağlı olan bölgeden ateş ettiler. Bunun üzerine Gence Müfrezesi biraz geriye çekilerek, mahalleyi kuşattı. 19. Süvari Bölüğü Tazekent'e sürüldü³⁶⁶.

Osmanlı askerinin geldiğinden haberleri olmadıkları ve yerli Müslümanların yaptıkları bir saldırıya karşı koymak amacıyla Ermenilerin ateş ettikleri düşünülerek başlangıçta Gence Müfrezesine ateş emri verilmedi. Ancak Ermenilerin ateş etmeye devam etmeleri ve ilerlemek istemeleri üzerine hemen ateş emri verildi ve çatışma başladı. Elehendorf'tan çağırılan bir Alman, Ermeni mahallesine gönderilerek, silahlarını teslim etmeleri, yoksa mahallenin bombalanacağı, şayet bundan çekiniyorlarsa ileri gelenlerden bir heyetin Müfreme Komutanının yanına gelmeleri haberi iletildi. Saat 11.00 sıralarında bir papaz, bir komiser ve bir subay ellerinde beyaz bayrak olduğu halde gelerek silahlarını teslim edeceklerini fakat yerli Müslümanlardan korktuklarını beyan ettiler. Binbaşı Cemil Cahit Bey kendilerine güvence verdi ve saat 17.00'e kadar silahlarını teslim etmelerini istedi. Süre dolmasına rağmen Ermeniler silahlarını teslim etmediler. Vakit gece olduğundan kuşatmada kalınarak sabahın olması beklendi. 11 Haziran günü yapılan çatışmada 13 er şehit oldu. Biri subay olmak üzere 6 er yaralandı ve 2 süvari bineği telef oldu. Azerbaycan'da Osmanlı Müfrezesinin ilk günden mağlubiyete uğramaması, Müslümanların maneviyatını kırarak hareketlerden kaçınılması; ayrıca miktarı az olan cephanenin de kullanmasında tasarruflu davranmak gerekiyordu³⁶⁷.

Ermenilerin verilen sürenin dolmasına rağmen silahlarını teslim etmemeleri ve teslim olmamaları üzerine Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Ermeni Tabur Komutanı'na şu mektubu gönderdi:

“ Osmanlı birliklerinin gelişi dolayısıyla genel emniyetin sağlanması bu birliklerin sorumluluğundadır. Osmanlı Devleti'yle Ermeniler arasında barış ilan edilmiş olduğundan, komutanız altındaki birliklerin silahları bırakması lazımdır. Her kim silahını teslim ederse,

³⁶⁶ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 30- 31; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı..**, s. 80- 81.

³⁶⁷ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 32; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı..**, s. 81.

halktan sayılarak serbest bırakılacaktır. Gerek silahlı kişilere gerekse itaat eden halka hiç kimse tarafından bir zarar verilmeyeceğine söz veriyorum. Bu sözüm, bugün, güneş batmadan iki saat öncesine kadar silahların teslimi halinde geçerlidir³⁶⁸. ”

Bu mektuba rağmen Ermeniler direnişlerinden vazgeçmediler ve şehrin doğu tarafından yarma harekâtı yapmak istediler. Fakat Mürettep 2. Süvari Alayı tarafından geriye püskürtüldüler. Ermenilerin direnişini kırmak için üzerlerine birkaç top ateşi açıldı. Bu arada Gence Müfrezesi Akstafa istasyonundan gelen 27. Taburun iki bölüğü ile takviye edildi. Ermeni mahallesindeki kuşatma daraltıldı. 13 -14 Haziran 1918 günlerinde de kuşatmaya devam edildi. Direnmenin bir işe yarayamayacağını anlayan Ermeniler silahlarını teslim ederek itaat etmeyi kabul ettiler. Mürettep Süvari Alayı Alay Komutanı iki piyade ve bir süvari bölüğü ile mahalleye girerek emniyet ve güvenliği sağladı. Ermeniler yavaşta olsa silahlarını teslim etmeye başladılar. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa Ermenilerin silahlarının alınmasında anlaşmazlığı mümkün olduğunca yumuşak bir şekilde çözmeye ve kan dökülmemesine gayret etmiş oldu. Ayrıca Bakü istikametinde yapacağı harekât için gerekli olacak mühimmatı da sarf etmemeye gayret etmiş oldu³⁶⁹.

b- Gökçay Muharebeleri

Bakü'deki Bolşevik idaresinin başında bulunan Şaumyan'ın en çok korktuğu şey Bakü'nün Türk Ordusu tarafından ele geçirilmesiydi. Diğer bir tehlikede İran'da bulunan İngilizlerin Bakü'yü ele geçirmek için hareket ettiklerinin öğrenilmesiydi³⁷⁰. Haziran 1918 başlarında Şaumyan Bakü'de 30 taburluk bir kuvvet meydana getirdi. Her taburun mevcudu 400- 500 kişiydi. Ayrıca 54 top mevcuttu³⁷¹. Bolşevikler ve Ermeniler tarafından 31 Mart 1918'de Türklere karşı yapılan katliamdan sonra Şaumyan, Bakü'yü ilerden savunmak, istiklâlini ilan etmiş Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırmak için Gence'yi ele geçirmek, Azerbaycan'daki Türk nüfusunu katliam ve göç yoluyla azaltarak nüfus bakımından Ermenileri avantajlı duruma getirmek maksadıyla Ermeniler ve Ruslardan teşkil edilmiş kuvvetleriyle Batı istikametinde taarruzlarına başladılar.

Bolşevik ve Ermeni kuvvetlerinin taarruzları üç koldan yapılmaktaydı. Birinci kol; sağda dört tabur ile Şamahı- Aksu istikametinde, ikinci kol; ortada dokuz tabur ile Kurdemir-

³⁶⁸ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 33.

³⁶⁹ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 33- 34; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı..**, s. 81.

³⁷⁰ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 532.

³⁷¹ W.E.D. Allen- Paul Muratoff, **1828- 1921 Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1966, s. 451.

Gence istikametinde, üçüncü kol ise; solda dört tabur ile Kura üzerinden hareket ettirildi. 15 Haziran 1918 tarihinde Bolşevik ve Ermeni kuvvetleri Aksu- Kürdemir ve Petrapavloska hattına kadar ilerledi³⁷². Karşılarında bulunan Azeri ve gönüllü Gürcülerden meydana gelen ve başlarında Gürcü Kınıyaz Megalof'un bulunduğu 300- 400 kişilik kuvveti geriye attılar. Ermeniler ve Bolşevikler ele geçirdikleri bölgelerde Türk ve Müslümanlara katliam yaptılar.

Bolşevik ve Ermeni kuvvetlerinin ilerleyişi karşısında durumun ciddiyetini anlayan Nuri Paşa, Kurmay Başkanı Yarbay Nazım'ı Müsüslü cephesinin emir ve komutasını almak üzere 14 Haziran 1918'de Müsüslü'ye gönderdi³⁷³. Düşmanın hızla ilerleyen Şamahı- Aksu istikametindeki kolu Gökçay'a yaklaşmaktaydı. Gökçay'dan sonra Yevlah istasyonunu ele geçirmek istiyordu. 15 Haziran 1918'de Karakilise- Delican üzerinden gelen 5. Kafkas Tümeninin 10. Kafkas Alayı, Akstafa istasyonundan trene bindirilerek daha tehlikeli görünen düşmanın kuzey koluna karşı koymak üzere doğrudan Gökçay'a gönderildi. Kurmay Yarbay Osman Bey komutasındaki 10. Kafkas Alayı, 17 Haziran 1918 günü topçu bataryası ile takviyeli olarak doğu istikametinde ileri harekâtına başladı. İki dağ topuyla takviyeli 28. Tabur, Karamaryam'ın batısındaki düşmana keşif taarruzu yapmak üzere alayın önünden Gökçay- Karamaryam yoluyla hareket etti. Yolum güneyinde ve yola uzanan ve üzeri insan boyundaki otlarla kaplı yayvan sırtın üzerinden ve yürüyüş kolunun yanından ve cephesinden baskın tarzında ani bir ateşe maruz kalan 28. Tabur bozguna uğradı. İki dağ topu düşman eline geçti. Taburun bu bozgununda havanın çok sıcak olması ve susuzluğunda etkisi büyük oldu. Susuzluk ve sıcaktan dolayı bitkin düşen askerlerimiz hunhar Ermeniler tarafından parça parça edildiler. 33. Taburun koruması altında 28. Tabur geriye çekildi. Düşman da daha fazla takip edemedi³⁷⁴.

10. Kafkas Alay Komutanı meydana gelen olayı Müsüslü'de Yarbay Nazım Bey'e bildirdi. Alay Komutanı Müsüslü'de bulunan 29. Taburu, Veyselli köyü üzerinden Karamaryam'ın batı sırtlarına, düşmanın sol kanat ve gerilerine taarruz etmek ve 28. Taburu kurtarmak amacıyla ileriye hareket ettirdi. Arazinin dik ve çıplak, havanın da çok sıcak olması nedeniyle tabur tepeyi çıkıncaya kadar, düşman 28. Taburu takip etmeyi bırakarak iki koldan kuşatıcı tarzda 29. Tabura taarruz etti. 29. Tabur kanlı bir mağlubiyete uğrayarak zorlukla Veyselli köyüne geri çekildi. Çatışmanın sonunda 200'den fazla şehit, yaralı ve kayıp verildi. İki dağ topu ve iki makineli tüfek düşman eline geçti. Kaybedilen bu muharebede Alay

³⁷² Allen- Muratoff, **a.g.e.**, s. 452.

³⁷³ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 35.

³⁷⁴ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 45 -46; Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 75; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 64, 65,127; **Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 558; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı..**, s. 83- 84.

Komutanının ihmali büyüktü. Kafkas İslam Ordusu'nun ilk muharebesinde böyle bir yenilgiye uğraması, askerin ve halkın moralini bozdu. Ermenilerin ve Bolşeviklerin moralini yükseltti³⁷⁵.

Bu gelişmelerden haberi olmayan Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Müsüslü ve Gökçay cephelerini teftiş etmek üzere, beraberinde Azerbaycanlı Ali Şeyhlinski Paşa, bazı karagâh subayları ve 5. Kafkas Tümeni Kurmay Başkanı olduğu halde 17 Haziran 1918 gecesi trenle Gence'den hareket ederek, 18 Haziran 1918 sabahı Müsüslü gerisinde bir yere geldi. Burada Kafkas İslam Ordusu Kurmay Başkanı Yarbey Nazım Bey ve Veyselli'de bulunan 29. Tabur Komutanından bilgi alındı. 17 Haziran günkü yenilginin büyüklüğü daha iyi anlaşıldı. Gökçay'a gelinerek 10. Kafkas Alay Komutanı Yarbey Osman Bey'den bilgi alındı. Birliklerin su ihtiyacının karşılanamadığı, halkın bu konuda birliklere yardım etmediği tespit edildi. Nuri Paşa Azerbaycan için kanlarını akıtan Türk askerine yardım etmeleri gerektiğine dair uyarılarda bulunmak üzere Gökçay kasabası halkını toplayarak, şu konuşmayı yaptı: “ *Azerbaycanı ve Azerbaycan halkını düşmandan kurtarmak için Osmanlı Ordusu vatanınıza geldi. Bu orduya canla başla yardım etmeniz lazımdır. Silahla yardım edemiyorsanız, hiç olmazsa askerin yiyecek ve suyunu temin ediniz. Şiddetli sıcakta savaşan subay ve askerlerden birçoğu susuzluktan ölmüştür.*” Halk bu konuşmayı tam bir sessizlikle ve dikkatle dinledikten sonra dağıldı³⁷⁶.

Nuri Paşa cepheyi gezdikten sonra, 5. Kafkas Tümeni Kurmay Başkanı ile yaptığı müzakereden sonra 5. Kafkas Tümen Komutanının, Tümeninin başına geçerek komutayı ele almasına, Tümen karargâhının hemen Gökçay'a nakledilmesine karar verdi. Bununla ilgili emirler Gence'ye yazıldı. Nuri Paşa, 18 Haziran gecesi Gökçay'dan ayrıldı. 19 Haziran 1918 sabahı Müsüslü'de bulunan Ordu Kurmay Başkanı Nazım Bey'e takviye kuvvetlerinin bölgeye gönderilmesi ile ilgili emir gönderdi. Kendisini bazı konuları görüşmek için aynı gün saat 15.00'te Yevlah istasyonuna çağırdı. Fakat Nazım Bey yetişemeyince kendisine ikinci telgrafi göndererek milis kuvvetlerinin teşkili ile ilgili emri verdi ve Gence'ye dönmesini istedi³⁷⁷.

19 Haziran 1918 günü 13. Kafkas Alayı'nın bazı birlikleri ve Dağ Taburu Akstafa istasyonundan Gence'ye trenle sevk edilmişti. Bu birliklerden bir piyade bölüğü, 4 ağır makineli tüfek, bir şınayder topu ve bir istihkâm müfrezesi Yarbey İsmail Hakkı'nın emrine

³⁷⁵ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 46- 47; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı..**, s. 84; Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 75; Kafkas Cephesi, **3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 558.

³⁷⁶ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 47; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 84.

³⁷⁷ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 48.

verilmek üzere Yevlah istasyonuna gönderildi. Bir tabur da Gökçay cephesini takviye etmek üzere Uçar istasyonuna gönderildi.

Nuri Paşa Gökçay cephesini gördükten sonra Gence'ye döndü. Bu seyahatinden sonra şu sonuçlara ulaştığı görülmektedir:

- Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmasında ağırlıklı olarak düşünülen milis kuvvetlerinden gerekli fayda sağlanamamıştır. Azerbaycanlıların eğitilerek, birlik kurulmasının uzun zaman alacağı ve bu durumda Bakü'ye olan taarruzu geciktireceği anlaşılmıştır. Zaten Kafkas İslam Ordusu Komutanı bu konuda Başkumandanlık Vekâletine ve Şark Orduları Grup Komutanlığına 1 Temmuz 1918'de şu telgrafi çekmiştir: “ *Güney Kafkas İslâmlarından birlikler teşkil etmenin umulduğundan daha güç olduğu anlaşılmıştır. Azerbaycan harekâtının zaman kaybına tahammülü yoktur. Askeri eğitimi olmayan gönüllülerden esasen pek az istifade edilebilmektedir. Bakü meselesinin halli Osmanlı nüfuzunun ahali indinde kıymetini muhafaza için lazımdır. 5. Tümenin takviyesine acil ihtiyaç vardır. Aksi takdirde vaziyetimiz iyi değildir*³⁷⁸. ”

- Milis kuvvetlerinden fayda sağlanamasa da Nuri Paşa cephenin önemsiz bölgelerinde milis kuvvetlerini kullanarak 5. Kafkas Tümenini mümkün olduğunca dağıtmadan toplu tutmaya çalışmıştır.

- Nuri Paşa muharebenin ilerleyen safhalarında takviye kuvvet, silah ve cephaneye istediğini sık sık tekrar etmiştir. Fakat Almanların muhalefetinden dolayı Başkumandanlık Vekâleti bu konuda çekingen davranmıştır.

Nuri Paşa; Gence'ye döndükten sonra 19 Haziran 1918 tarihinde Başkumandanlık Vekâletine yazmış olduğu raporda Gökçay muharebesi ile ilgili bilgiler verdi. Ayrıca;

- Cenubi ve Şimali Kafkasya'da, kendisine verilen vazifeyi yerine getireceğini; Şimali Kafkasya'nın da yardıma ihtiyacı olduğunu, bu nedenle, Gence'ye gelen 5. Tümenen bir piyade bölüğü, dört ağır makineli tüfek, iki top ve bir istihkâm müfrezesinden teşkil edilmiş birliği Dağıstan'a gönderdiğini,

- Bu bölgelerin tamamen Bolşeviklerin elinde bulunduğundan bir kısmı kurtarılamadığı takdirde Dağıstan'ın aç kalacağını,

- Kafkasya'da Kurtemir'in zapt edilmesinin düşünüldüğünün, Batıya karşı ilerleyen Bolşeviklere karşı bir alay sevk edildiğini,

- Bolşeviklerin ve Ermenilerin gittikçe kuvvetlendiğini ve tecavüzlerini arttırdıklarını,

³⁷⁸ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 85.

- Güney Kafkasya'da kuvvetlerin yeniden düzenlenmesinin şart olduğu ve bu nedenle bir süvari fırkasına ihtiyaç duyulduğu belirtti³⁷⁹.

5. Kafkas Tümen Karargâhı, Azerbaycanlı Sadık Paşa ve kardeşi Hazret Bey'in Gökçay kasabasındaki evinde 20 Haziran 1918 akşamı faaliyete geçti. 5. Kafkas Tümen Komutanı Mürsel Paşa bölgeye gelip emir ve komutayı aldıktan sonra Kafkas İslam Ordusu Komutanına şu teklifleri yaptı:

- Bolşevik kuvveti, büyük bölümü Ermeni olmak üzere, bir kısmı Yahudi, 1000 kadarı Müslüman ve 2000 kadarı İranlı Müslümanlardan olmak üzere 20.000 kadardır. Şamahı, Salyan, Derbent, Petrovsk, Timurhanşura ve diğer yerlerde bulunmaktadır. Bakü'nün çevresinde savunma için büyük hazırlık yapılmaktadır.

- 5. Kafkas Tümeni üstün düşman kuvvetine karşı hazırlıklarını tamamlamadan taarruz etmemelidir. Savunma vaziyetinde kalınmalıdır.

- Düşmanın kesin bir darbeye mağlup edilebilmesi için, Tümenin dağıtılan birlikleri toplanmalı; Kazak, Gökçay, Akçay, Berda ve Gence milisleri toplanarak Tümeni takviye etmelidir.

- Tümenin geri emniyetin sağlamak için Nuha istikametindeki boğaz ve geçitler emniyete alınmalıdır.

- Tümen, silah ve bilhassa cepheye yönünden desteklenmelidir³⁸⁰.

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, 5. Kafkas Tümen Komutanı'nın tekliflerini uygun bulduğunu ve düşmanın daha fazla hazırlanmadan imhası için taarruz zamanını 27 Haziran 1918 olarak kararlaştırdı. Bu arada Müsüslü cephesinde bulunan Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Nazım Bey görevine geri dönerek, yerine Azerbaycanlı Yarbay Habip Selimof görevlendirildi.

Taarruz zamanına kadar 5. Kafkas Tümeni tasarruf edilen piyade süvari topçu ve milis kuvvetleriyle takviye edildi. Taarruz edileceğini öğrenen Bolşevik kuvvetleri 27 Haziran sabahı baskın şeklinde 10. Kafkas Alayına taarruz etti. 10. Kafkas Alayı düşman taarruzunu geriye püskürtmeyi başardı. Muharebeler 28 Haziran akşamına kadar devam etti.

5. Kafkas Tümeni 29 Haziran 1918 sabahı Azerbaycan topraklarında ilk defa toplu bir taarruza başladı. Sadece cepheye azlığı, hava sıcaklığının fazla olması ve susuzluk askerin savaşmasını olumsuz etkiliyordu. Nuri Paşa, 5. Kafkas Tümen Komutanlığına verdiği emirde; Gökçay istikametinde yavaşlayan taarruzun hızlandırılmasını, mevsimin sıcak olması nedeniyle, taarruz harekâtında sabahın ilk saatlerinin ve akşamın geç saatlerinin

³⁷⁹ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 51, D. 243 A, F. 009- 07.

³⁸⁰ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 51- 52.

kullanılmasını, Kazak kasabasına gelen piyade ve topçu cephanesinin Uçar İstasyonu'na sevk olunduğunu ve geldiğinde aldırılmasını istedi³⁸¹. Bütün olumsuzluklara rağmen, 10. ve 13. Kafkas Alaylarıyla yapılan taarruz başarı ile gelişti ve düşman 29 Haziran akşamı Karamaryan doğu sırtlarının gerisine atıldı.

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, taarruzun yapıldığı 29 Haziran 1918'de 9. Ordu Komutanlığına çektiği telgrafta 5. Kafkas Tümeninin sıkıntısını çektiği çoğunluğu piyade tüfeği mermisi olmak üzere cephaneye ihtiyacını, en kısa zamanda gönderilmesini, ayrıca, Kafkas İslam Ordusunu takviye için Tebriz'e gelen subay heyetinin de süratle Gence'ye gelmelerinin sağlanmasını istedi³⁸².

30 Haziran günü Bolşevik kuvvetlerinin Tümenin sol cephesinden Gökçay istikametinde taarruz etmeleri, karşılarında bulunan Azerbaycan milislerinin dağılması, cephede ve Gökçay kasabasında tehlikeli bir durum meydana getirdi. Bunun üzerine Tümen ihtiyatı 25. Tabur, Karamaryan ve Ağdaş'taki birliklerin bir kısmı ile milis kuvvetleri bölgeye sevk edildi. Durumu öğrenen Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Kurmay Başkanı Yarbay Nazım Bey'in komutasında Gence'deki milis kuvvetlerinin bir kısmı ile 9. Kafkas Alayından tasarruf edilen kuvvetleri Gökçay bölgesine gönderdi. Bu birliklerle düşmana kuşatıcı bir taarruz yapılarak, büyük bölümü imha edildi. Düşmanın Gökçay kasabasını ele geçirilmesine engel olundu. Karamaryan bölgesindeki düşman, 13. Kafkas Alayı tarafından takip edilerek Karamaryan - Karayazı hattının doğusuna atıldı. Muharebe sonunda çok miktarda silah, cephaneye ve malzeme ele geçirildi³⁸³. Böylece, Gökçay bölgesindeki Ermeniler de itaat altına alınarak, Gökçay, Karamaryan bölgesi Ermeni ve Bolşevik kuvvetlerinden temizlenmiş, Bolşevik ve Ermeni kuvvetlerinin Gence istikametinde ilerlemeleri önlenmiş oldu. Bakü ile Ermenistan arasındaki irtibatın kurulması önlenmesi gibi, binlerce Türkün katliama uğramasına da mani olundu.

Bu arada Almanlar da boş durmayarak Türk Ordusu'nun Bakü istikametinde yapacağı harekâta mani olmaya çalışmaktadırlar. Türkler aleyhine Bolşeviklerle yakınlaşma içine girdiler. Alman esirlerini almak bahanesiyle Bakü'ye gitmek isteyen, heyet karayolundan gidemeyince, 22 Ağustos 1918'de Tiflis'ten kalkan bir uçak ile Bakü'ye gittiler. Bu görüşmeler sonucunda 27 Ağustos 1918'de Almanlar Bolşeviklerle antlaşma

³⁸¹ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 005.

³⁸² A.g.a.

³⁸³ Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni*, s. 58 -71; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı Cilt II*, s. 560- 562; Nasır Yüceer, *Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı...*, s. 86- 87; Mustafa Budak, *a.g.m.*, s. 76.

imzaladılar³⁸⁴. Almanlar bununla da kalmayarak Türk Ordusu'nun Bakü'ye girmemesi konusunda Enver Paşa üzerinde devamlı baskı uygulamışlardır. Aynı teşebbüsleri Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa üzerinde de yapmışlardır. Gökçay taarruzu başlamadan önce, 26 Haziran 1918'de bir Avusturyalı Yarbay olan Pavlus Bey ile iki Alman üsteğmeninden teşkil edilmiş bir heyet Nuri Paşa'yı ziyaret ederek ultimatom şeklinde isteklerini bildirmişlerdir. Buna göre Almanlar;

- Kurtemir civarlarında büyük çatışmaların olduğunun haberini aldıklarını,
- Gaz ocaklarının tahribine sebep olacak bu harekâtın, Almanya ile Osmanlı Hükümetinin arasındaki anlaşmalara ve Enver Paşa'nın Nuri Paşa'ya verdiği emre uygun olmadığını,
- Bu nedenle kendilerinin Nuri Paşa'yı protesto ettiklerini ve sonucundan Nuri Paşa'yı mesul tuttuklarını,
- Bu harekâtı müzakere etmek üzere Batum'a gideceklerini Nuri Paşa'ya belirtmişlerdir. Nuri Paşa'da kendilerine cevap olarak; Hükümetinden emir almadığını beyan ederek Bakü istikametindeki harekâtına devam etmiştir³⁸⁵.

c- Salyan Muharebesi

26 Haziran 1918'de 2000'den fazla piyade, 12 makineli tüfek, altı toptan oluşan düşman kuvveti, iki zırhlı ve bir nakliye gemisi ile Kura Irmağı'nın Hazar Denizi'ne döküldüğü yer olan Bank'tan Kura nehrine girerek, nehir kıyısı iki tarafındaki köyleri yakıp yıkarak Salyan'a üç kilometreye kadar ilerledi. Durumu öğrenen Cevat Müfrezesi Komutanı Binbaşı Nazım Ramazanof (Eski Çarlık Ordusu Müslüman subaylarından olup, Kafkas İslam Ordusu hizmetine girmiştir.) bir piyade bölüğü, bir makineli tüfek takımı, bir dağ topu ve 140

³⁸⁴ Mustafa Budak, a.g.m., s. 76; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 53; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 86.

(İngiliz siyasi istihbarat dairesine göre, Osmanlı Devleti Azerilerin hâkim olduğu Federal Transkafkasya Cumhuriyeti'nin kurulmasını istemelerine rağmen; Almanlar bölgeyi sömürmek için üç bağımsız devletin kurulmasını istedi. Fakat Almanya sadece Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıdı. Gürcistan'ın yeraltı ve yerüstü kaynaklarını kontrolüne alırken Tiflis'e 3000 asker gönderdi. İngiliz istihbaratına göre bu askerlerin asli görevi Türk Ordusu'nun daha fazla ilerlemesini önlemektir. Yine İngiliz istihbaratına göre, Almanlar İstanbul Konferansında Gürcistan'dan sonra Ermenileri de kazanmaya çalıştı. Bir Ermeni heyetini görüşmeler yapmak üzere Berlin'e davet etti. Almanlar, Azerbaycan heyeti ile de gizli görüşmeler yaparak Bakü petroleri üzerinde menfaat sağlamaya çalıştılar. Şartları ise; Azerbaycan, petrol üretiminden Almanya'ya sabit bir payı garanti edecek ve Bakü - Batum petrol boru hattının kontrolünü Almanya'ya bırakacaktı. Fakat Almanlar, İstanbul'da Osmanlı Hükümeti'ni Bakü'den vazgeçiremeyeceklerini anlayınca 27 Ağustos 1918'de Brest-Litovsk antlaşmasına ilave bir antlaşma ile Bakü'yü Sovyet nüfuzunda kabul edecek ve karşılığında sabit oranda petrol teminatını alacaklardır. Bkz. K. Tuncer Çağlayan, **İngiliz Belgelerine Göre Transkafkasya'da Osmanlı Alman Rekabeti**, s. 416- 417.)

³⁸⁵ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 51, D. 243A, F. 009- 08.

mevcutlu bir süvari birliği ile Salyan'a gelmiş ve savunma tertibi almıştır. 28 Haziran'da düşman saldırısı başlamış ve 02 Temmuz gününe kadar devam etmiştir. Düşman mağlup olarak, Bank'a çekilmiştir. Türk müfrezesi 12 şehit ve 17 yaralı zayıat vermiştir. Düşmanın ise 132'si ölü olmak üzere toplam 600 zayıatı olmuştur³⁸⁶.

Salyan mıntıkasındaki ikinci muharebe, 12 Temmuz 1918 tarihinde meydana gelmiştir. Salyan Müfreze Komutanı Binbaşı Ahmet Hamdi Bey 18 Temmuz 1918'de 5. Kafkas Tümen Komutanlığı'na gönderdiği raporda muharebeyi şöyle anlatmıştır:

“ Yenivasilevka- Bank hattında bulunan 50 süvari, 400 piyade, 12 makineli tüfek, 3 top ve 2 gemiden oluşan düşman kuvvetine, 12 Temmuz günü saat 03.00'te baskın yapılmıştır. Yenivasilevka'daki düşman kuvvetlerinin bir kısmı imha edilmiş, bir kısmı da halen gemilerle fırar etmektedirler. Bank'taki düşman kuvvetleri kârgir bir binada sıkıştırılmış, büyük kayıplar verdirilmiş ve bunlar da gemilerle kaçabilmişlerdir. Her iki köy de birliklerimiz tarafından ele geçirilmiştir. Düşmandan temizlenen Kür nehrinin ağzı, eski duba ve gemiler batırılarak kapatılmış ve Nazım Ramazanof, bir piyade bölüğü, iki Rus makineli tüfeği ve ve bir topla Bank'ta bırakılarak, geri kalan kuvvetlerle, 15 Temmuz günü, Polat- Toğay bölgesine gelinmiştir.

Hacıkabul'de bulunan iki düşman teyyaresi hergün Karaağaç üzerinde uçmakta olup, 16 Temmuz günü dört bomba atmıştır.

Kovulan düşmandan dört makineli tüfek, 63 piyade tüfeği, 100 sandık piyade tüfeği ve top mermisi, 7 küçük gemi, bir miktar benzin, tuzlu balık ve bazı eşyalar ele geçirilmiş, biri Ermeni ve diğerleri İranlı olmak üzere toplam 31 kişi esir alınmıştır. Müfrezeden ikisi milis olmak üzere 11 asker şehit olmuş, bir subayla 13 asker yaralanmıştır.

Bu harekâta ve muharebede, 28 nci Tabur 3 ncü Bölük Komutanı Üsteğmen Basri'nin ve 26 ncı Tabur 1 nci Bölük Komutan Vekili Hamdi'nin gösterdikleri fedakârlıklardan dolayı ödüllendirilmeleri uygundur³⁸⁷. ”

Salyan muharebesi de göstermiştir ki 5. Kafkas Tümeni mevcut kuvvetleriyle Azerbaycan'ın her tarafına yetişmeye çalışarak, halkı katliamdan kurtarmaya çalışmıştır. Bunu da yaparken subay ve erler büyük fedakârlık, üstün bir gayret ve mücadele örneği göstermişlerdir.

İran'da Rus Generali Baratof Kolordusunun kalanı ile İngilizlerin hizmetine girmiştir. Dilman- Rumiye bölgesindeki sıkışmış olan Ermeniler de İngilizlerden yardım

³⁸⁶ Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 564; Nasır Yüceer, *Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 88.

³⁸⁷ Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni*, s. 100.

bekliyorlardı. İngilizlerin Bakü'ye geçebilmeleri için Reşt bölgesi önem kazanmaktaydı. Buradan Enzeli ve deniz yoluyla Bakü'ye; karayolu ile de Dilman ve Rumiye'ye tesir edebilirlerdi. Bu durum ise Kafkas İslam Ordusu'nun harekâtını tehlikeye düşürebilirdi³⁸⁸. Kafkas İslam Ordusu'nun harekâtına yardımcı olmak amacıyla, Şark Orduları Grup Komutanlığı'nca 11 Haziran 1918 tarihinde 9. Ordu Komutanlığı'na; “ İngilizlerin İran'daki ileri harekâtını durdurmak, Bolşeviklere yardımlarına mani olmak, Dilman- Rumiye bölgesindeki Ermenileri tedip etmek” vazifesi verilmişti. 9. Ordu, 1. Kafkas Kolordusu (9., 10. ve 15. Tümenler) ve IV. Kolordudan (5., 11 ve 12. Tümenler) teşkil edilmişti³⁸⁹.

9. Ordu'nun İran içindeki yaptığı harekât sonucunda, IV. Kolordu tarafından 19 Haziran 1918'de Dilman, 31 Temmuz 1918'de de Rumiye işgal edildi. Böylece Ağustos 1918 başlarında Rumiye gölü batısı ve güneyi bölgeleri Ermeni ve Nasturilerden temizlenmiş oldu³⁹⁰.

d- 5. Kafkas Tümeni'nin Doğu İstikametinde Harekâtına Devam Etmesi, Aksu, Kürtemir ve Şamahı'nın Kurtarılması

Gökçay muharebesinden sonra 5. Kafkas Tümeni bölgede isyan eden Ermeni köylerine karşı harekât yapmış ve bölgede faaliyet gösteren düşman kollarını imha etmekle uğraşmıştır. Söğütlü ve Kayabaşı köylerindeki Ermeni isyan hareketleri de Aktaş bölgesinde bulunan Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Nazım Bey tarafından Aktaş, Haldan ve Nuha'daki kuvvetler kullanılarak bastırılmıştır.

Bu sırada Gence vilayeti ve Kür nehri güneyindeki Ermeniler her ne kadar sükûnet halinde hareket etseler bile; Karabağ Ermenilerinden emin olamayan Nuri Paşa, küçük bir müfrezenin de Culfa- Ordubat üzerinden Şuşa'ya gönderilmesini 4 Temmuz 1918'de Şark Ordular Grubu Komutanlığından istemiştir³⁹¹. Nuri Paşa'nın bu isteği 3. Ordu Komutanlığınca ve Şark Ordular Grubu Komutanlığınca uygun görülmeyle, birlik gönderilmemiştir. Nuri Paşa, takviye olarak 38. Alay geldiğinde bundan bir bölüğü Zengazur bölgesine görevlendirmiştir. Elde yeterli kuvvet olmadığından Karabağ bölgesindeki Ermenilere karşı harekât ise Bakü ele geçtikten sonra 1. Azerbaycan Tümeni tarafından yapılabilmektedir.

³⁸⁸ E. Aysan, **a.g.e.**, s. 21.

³⁸⁹ E. Aysan, **a.g.e.**, s. 23; Fahri Belen, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri V. Cilt**, s. 165, 167

³⁹⁰ E. Aysan, **a.g.e.**, s. 26, 41, 44; Fahri Belen, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri V. Cilt**, s. 165, 167.

³⁹¹ **ATASE Arşivi**, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 008.

Gökçay muharebesinde yenilen Bolşevik ve Ermeni kuvvetleri 3 Temmuz 1918 itibariyle Kürtemir- Aksu hattına çekilerek burada savunma tertibi aldı. 5. Kafkas Tümeni'nin cephesi Müsüslü'den Padar'a kadar uzanıyordu. Bolşevik ve Ermeniler Kürtemir – Aksu hattına çekilseler de hala Müsüslü cephesinde tehdit olmaya devam ediyorlardı. Bölgenin bataklık olması düşman için emniyet sağlıyordu. Bölgede bulaşıcı hastalık yaygınlaşmıştı. Düşmanın terk ettiği yerler çok pis ve mezbelelik bir haldeydi. Kolera ve tifodan korkulmaktaydı.

Aksu istikametinde taarruz zamanı 5 Temmuz 1918 sabahı olarak kararlaştırıldı. Muharebe idare yerinde Kafkas İslam Ordusu Komutanı da bulundu. Fakat öğleden sonra Gence'ye dönmek üzere ayrıldı. Bu arada Gökçay'da bulunan Kurmay Başkanı Nazım Bey'e Aktaş ve Haldan cephesinden tasarruf edilecek kuvvetleri Müsüslü'ye gönderip gerekli tedbirleri aldıktan sonra Gence'ye dönmesini emretti³⁹².

5 Temmuz 1918 günü sahtan itibaren yapılan taarruz harekâtında; arazinin engebeli olması ve alayın tedbirli davranması nedeniyle, 10. Kafkas Alayı bölgesinde taarruz yavaş ilerledi. 13. Kafkas Alayı da, 10. Kafkas Alayı'nın taarruzunun gelişmesini bekledi. Ayrıca havanın sıcaklığı ve su sıkıntısı birliklerin hareketini olumsuz etkiledi. Aynı gün akşamı olduğunda taarruzda fazla bir gelişme olmadı. Bununla birlikte Tümenin Levazım Başkanı Binbaşı Fuat Bey'in 4- 5 saat koleradan vefat ettiği haberinin duyulması Tümen personeline çok büyük üzüntü ve endişe yarattı³⁹³.

6 Temmuz 1918 günü saat 03.00'te 10. ve 13. Kafkas Alayları ile taarruz tekrar başladı. Taarruz hızla gelişti ve Bolşevik cephesi yarıldı. 13. Kafkas Alayından teşkil edilen Hasan Bey Müfrezesi aynı gün öğleden önce Karakoyunlu'yu ele geçirdi ve Kürtemir istikametinde taarruzlarına devam etti. 13. Kafkas Alayı'nın diğer birlikleri öğle vaktinde Aksu'yu zaptetti.. Aksu'da bir hastane çadırı ile ilaç yapımında kullanılan malzemeler ve dört mutfak arabası ele geçirildi. 10. Kafkas Alayı da Aksu caddesi ile Şamahı istikametinde kaçan düşmanı kuşatarak ağır zayıat verdirdi. Milis süvarilerinin takibi sonucunda da tamamen perişan edildi. Düşmandan bir sahra topu, bir cephanes arabası ve halka ait eşyayla dolu 10- 15 nakliye arabası ele geçirildi. Gökçay müfrezesi de isyan eden Ermeni köylerine karşı harekâtına devam etti. Köylere sığınan Ermeni çetecilerle çatışmalar sonucu imha edildi. Ele geçen köylerdeki kadınlar ve çocuklar korumaya alındı³⁹⁴.

³⁹² ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 008.

³⁹³ Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni*, s. 80- 82.

³⁹⁴ Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni*, s. 82 -83.

Düşmanın Gökçay'ı basması üzerine Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı tarafından durumun vahim olduğuna ve takviye birlik gönderilmesine dair çekilen telgraflar üzerine 9. Ordu Komutanlığı 15. Piyade Tümeninin 38. Alayının (65 subay, 2475 asker, 701 hayvan, 2092 tüfek, 16 ağır makineli tüfek ve 4 kudretli dağ topu) ve bir kudretli dağ bataryasının, 06 Temmuz 1918 günü Gümrü'den hareket ettiğini ve 11 Temmuz günü Kazak'a ulaşacağını Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına bildirdi³⁹⁵. Daha sonra bölgeye gelen 38. Piyade Alayından 3. Tabur Gence'de, 2. Tabur Müsüslü Müfrezesi emrinde, 1. Tabur'da cephe ihtiyatı olarak Kürtemir bölgesinde görevlendirildi. Bu şekilde 38. Piyade Alayı dağıtılmış oldu ve Alay Komutanına da 10. Kafkas Alay Komutanlığı görevi verildi. İhtiyaç üzerine Gence'de bulunan 3. Taburun bir bölüğü asayişini temin etmek üzere Zengazur mıntıkasına, bir bölüğü Gürcistan hududuna gönderildi. Diğer bir bölük de Gence'de bırakıldı³⁹⁶. Kafkas İslam Ordusu Komutanı bölgenin genişliği ve tehdidin fazla olmasına karşılık, kuvvet yetersizliği nedeniyle eldeki birliklerini değişik bölgelerde parça parça kullanmaya mecbur kalmıştır.

Aksu ele geçirilmesine rağmen Müsüslü cephesindeki düşman direnmesine devam ediyordu. 5. Kafkas Tümen Komutanlığı düşmanın hazırlanmasına fırsat vermeden imhasını sağlamak için en kısa sürede Şamahı ve Kürtemir'i ele geçirmek istiyordu. Bilhassa Kürtemir'in ele geçirilmesiyle Tümenin erzak ve irtibat işleri de kolaylaşacaktı. Fakat 5. Kafkas Tümen Komutanı taarruz etmeden önce birliklerini çaresiz durumlara düşüren cephane sorununa çözüm bulmak istiyordu. Zira son kurşun atıldıktan sonra düşman hücumunu beklemek gerekecek, asker süngüsüyle sonuç almaya çalışacaktı. Bu sebeple cephane sorunu iki günde bir Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na rapor edilerek önemle arz ediliyordu. Diğer sorun da irtibatın tesis edilmesi idi. Telefon hatları halkın bilgisizliği ve dikkatsizliği yüzünden kırılmış ve kesilmiş olduğundan haberleşme sekteye uğramıştır. Hatların direkler üzerinde olması sebebiyle Müsüslü, Gence ile kolay irtibat sağlıyordu.

13. Kafkas Alayından teşkil edilen Hasan Bey Müfrezesi 7 Temmuz 1918'de Kürtemir istikametinde ilerledi. Yapılan çatışma sonucunda saat 11.00'de Karasakal istasyonu ele geçirildi. Fakat düşman aldığı takviye kuvvetlerle yaptığı karşı taarruz sonucunda Müfreze Musabeyli köyüne çekilmek zorunda kaldı. Aynı gün Müsüslü Müfrezesinin yaptığı taarruzlar düşmanın aldığı takviyeler sonucu karşı taarruzlarıyla sonuçsuz kaldı.

Hasan Bey Müfrezesi ve Müsüslü Müfrezesi tarafından 7 Temmuz günü yapılan taarruzlar fazla kayıp verilmesine rağmen sonuçsuz kaldı. Her iki müfrezenin

³⁹⁵ A.g.e., s. 83.

³⁹⁶ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 020; Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 569.

haberleşememesi ve koordineli hareket edememesinden düşman istifade ederek, trenleri de kullanarak kuvvet kaydırmıştır. Müsüslü Müfreze Komutanlığının verdiği kayıplarla ilgili olarak, doğrudan Kafkas İslam Ordusu Komutanı'na verdiği rapor üzerine, Nuri Paşa, 5. Kafkas Tümen Komutanlığı'na şunları yazdı:

“ 7 Temmuz 1918 günkü durumunuzla ilgili haber alamadık. Kürtemir'e karşı Müsüslü Müfrezesinin tek başına ve cepheden yapt ı taarruz fazla kayıplar nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Hasan Bey Müfrezesinin gecikmesi de bu ba arısızlı a sebep olmuştur. Durumunuzu bilmemekle beraber, takviye birliği alınması ve telefon bağlantısının sağlanması için, Kürtemir'e yapılacak taarruzu 9 Temmuz  ar amba gününe erteleyiniz. Raporunuzu bekliyorum³⁹⁷. ”

Bu arada 5 Temmuz 1918 günü İran'daki Enzeli limanından hareket ederek Bak 'n n güneyindeki Alyat limanına 1200 Kazak ve altı topla gelen Rus Albayı Bicherakov ileri hareketle 8 Temmuz 1918 tarihinde Kürtemir'e geldi. Planı, Türk birlikleri arasından karşı taarruz yapmaktı. Fakat Türk Ordusu'nun taarruzlar karşısında buna fırsat bulamadı³⁹⁸. 5. Kafkas Tümen Komutanlığı 8 Temmuz günü de taarruzlara devam edilmesini emretti. Hasan Bey Müfrezesi 13. Kafkas Alayı'nın emrine verilerek Karasakal istasyonu yakınlarındaki Bolşevik ve Ermeni kuvvetlerine taarruz edildi. Muharebeler 9 Temmuz günü ak ama kadar da devam etti. Düşman kuvvetleri daha güneye sürüldü. 10 Temmuz 1918 günü 13. Kafkas Alayı Müsüslü M frezesiyle koordineli olarak Kürtemir'i ele geçirmek üzere tekrar taarruz etti. 13. Kafkas Alayı'nın taarruzları gelişmesine rağmen Müsüslü Müfrezesinin karşısında bulunan düşman inatla savunmasına devam ediyordu. Fakat 13. Kafkas Alayının karşısındaki düşman kuvvetinin çekilmesi  zerine, Müsüslü cephesindeki düşman da çekilmek zorunda kaldı. Kürtemir'deki muharebeler de bölgenin dağlık ve a a lıklı olması, Bolşeviklerin elinde zırhlı tren ve zırhlı otomobillerin olması nedeniyle çok  etin geçiyordu. 13. Kafkas Alayına bir da  topçu takımı ile 46. Taburun takviye olarak gelmesi, ayrıca Müsüslü M frezesindeki Dikidivizya (Vah i Tümen) süvari bölüklerinin yetişmesi sebebiyle Bolşevik ve Ermeni kuvvetleri Kürtemir'i bo altarak çekildiler. 13. Kafkas Alayı 10 Temmuz akşamı Kürtemir'i ele geçirerek, doğu istikametinde taarruzlarına devam etti ve 14 Temmuzda Kerar istasyonu ele ge irildi³⁹⁹.

10. Kafkas Alayı da 8 Temmuz 1918 günü erken saatlerde karşısındaki düşmana Mutan doğu sırtlarından taarruz etti. Alayın sol kanadındaki 30. Taburun taarruzu başarı ile

³⁹⁷ R   t  Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bak  Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 85.

³⁹⁸ Allen- Muratoff, **a.g.e.**, s. 453.

³⁹⁹ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı.**, s. 90.

ilerlerken, sağ kanattaki 29. Tabur düşmanın karşı taarruzuna uğradı. Karşı taarruza uğrayan 29. Taburun cephanesi tükendiğinden, 10. Kafkas Alayı güneş batınca, Şaradil sırtlarına çekildi. Alay bulunduğu mevzii süngü ile savunmak zorunda kaldı⁴⁰⁰.

5. Kafkas Tümeni kendisinden sayıca ve silahça üstün düşmana karşı büyük fedakârlıklar göstererek Azerbaycan topraklarını düşman işgalinden kurtarmaya başlamıştı. Diğer cephelerde yenilgiler olmasına rağmen Kafkas Cephesinde başarılar elde ediliyordu. Bu sıralarda Osmanlı tahtında da değişiklik meydana geldi. 3 Temmuz'da vefat eden V. Mehmet Reşat'ın yerine kardeşi VI. Mehmet Vahidettin 4 Temmuz'da padişah oldu. Vahidettin 7 Temmuz'da Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na şu mesajı gönderdi:

“ Emirülmüminin Ulu Hakan Başkumandanımız kardeşim Sultan Mehmet Han Hazretlerinin hepimizi ağlatan zayı ile emr-i kumandanızı ele alıyorum. Senelerden beri pek müşkilât içinde Osmanlı ve İslâm tarihine hanedanım için şanlı sahifeler ilâve eden siz arslanlar, yurdun kahraman yavrularına memnuniyet-i şahanemi beyan eder, bu uğurda hakkın rahmetine kavuşarak er meydanında can vermiş olan şuhedayı kemal-i hürmetle anarım. Vatanımızın selâmeti için şimdiye değin pek şanlı bir surette kahraman müttefiklerimizle omuz omuza devam ettiğimiz muvaffakiyetle dolu harp seneleri her halde azalmaktadır. Fakat henüz bitmemiştir. İşte bu ana kadar olduğu gibi Cenab-ı Hakkın haklı davamızda daima bizimle beraber olacağına zerrece şüphe etmeyerek aynı savlet-i cesurane ile düşmanla savaşmaya devam ediniz. Her yerde kemal-i şan ve şerefle taşıdığınız sancağım size daima zafer ve muvaffakiyet yolu gösterecek. İnayeti bari ve imdad-ı ruhaniyet Hazret-i Peygamberi siz kahraman askerlerimin muin ve zaferi olsun. Mehmet Vahidettin⁴⁰¹. ” Padişah Vahidettin savaşın sonlarına gelindiğini vurgulayarak, savaşın sürdüğü dört yıl boyunca askerin gösterdiği cesaret ve kahramanlığı övmekte, kendilerinden savaşın sonuna kadar aynı cesaret ve fedakârlığı beklediğini belirtmektedir.

Aksu ve Kürtemir'e yapılan taarruzların istenildiği şekilde gelişmemesinin başlıca nedeni cephane sıkıntısının çekilmesi idi. Birlikler cephaneleri bittiği için savunma durumuna geçip, süngü ile düşmanı bekledikleri oluyordu. Nuri Paşa, 12 Temmuz 1918'de 9. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği mesajda top ve tüfek cephane ihtiyacını tekrarladı. Günlük 80 sandık tüfek ve 500 atım top mermisi gönderilmesini istedi⁴⁰².

Bakü'nün Osmanlı düzenli birliklerince ele geçirilmesini gizlemek için 5. Kafkas Tümeni ve Azerbaycan milis kuvvetleri Şimal (Kuzey) Grubu ve Cenup (Güney) Grubu adı

⁴⁰⁰ Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 567; Rüştü Türker, Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni, s. 86- 87.

⁴⁰¹ Nasır Yüceer, Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı.. , s. 91.

⁴⁰² ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 012.

altında tekrar teşkilatlandı. Şimal Grubuna karargâhı ile birlikte 10. Kafkas Alay Komutanı Yarbay Osman Bey, Cenup Grubuna da Müsüslü Müfrezesi Komutanı Azerbaycanlı Yarbay Habip Selimof komuta edecekti. 10. Kafkas Alayı'na da 38. Alay Komutanı Fahri Albay Selim Bey komuta edecekti. (38. Alayın taburları dağıtıldığından, Alay Komutanı ve Karargâhı bu şekilde kullanılmıştır.) 5. Kafkas Tümen Komutanlığı da Şark (Doğu) Cephesi Komutanlığı adı verildi. Şimal Grubunda, 10. Kafkas Alayı, 13. Kafkas Alayı, Süvari Binbaşı Zihni Bey komutasında Zihni Bey Müfrezesi ile ihtiyat kuvveti olan 25, 26 ve 28. Taburlar bulunuyordu. Cenup Grubunda ise, Müsüslü Müfrezesi, 26. Taburdan bir piyade bölüğü, bir süvari takımı, 38. Alay'ın 2. Taburu, 27. Tabur'dan iki piyade bölüğü, tümenin istihkâm bölüğü ile 2 top ve bir zırlı trenden meydana geliyordu⁴⁰³.

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, 18 Temmuz 1918 tarihinde şu emri yayınladı:

“Almanlar, Bakü'nün yalnız Osmanlı askeri tarafından el geçirilmesini kabullenemediklerinden işe müdahale etmek üzeredirler. Vehip Paşa harekâtın hızlı yapılmasını emretmektedir. Başka kuvvet ve cephe gelmeyecektir. Burada yapılabilmesi mümkün olan bütün tertibat alınmıştır. Askerin bulunduğu mevkiî susuzdur ve sağlık açısından uygun değildir. Bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkması, işin gittikçe zorlaşacağını göstermektedir. Şu anda Bolşeviklerin kuvvetinin 3000'i geçmediği anlaşılmıştır. Zaman geçtikçe düşmanın İran'da bulunan Baratov kuvvetinden yararlanacağı ve diğer yerlerden takviye birliği alacağı beklenmektedir. Allah'ın yardımıyla genel harekâta Cumartesi günü sabahı gün ağarırken başlanması uygun görülmektedir. Hedefiniz Bakü'dür⁴⁰⁴.”

Bakü'de hükümeti elinde bulunduran Bolşevikler de şehri savunmak için hazırlanmaktadırlar. Hazar Denizindeki Harp ve Ticaret gemilerine de el koyarak, kendi hesabına çalıştırmaktadırlar. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın 18 Temmuz 1918 tarihinde 9. Ordu Komutanlığı'na çektiği telgrafta elde ettiği bu bilgilere göre Hazar Denizi'nde Kars ve Ardahan isminde iki harp gemisi olduğu, Bakü'de 40 ile 50 kadar ticaret gemisi bulunduğu, bütün Hazar Denizi'nde 400 kadar gemi olduğu belirtilmektedir⁴⁰⁵.

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Şark Cephesi Komutanlığı'na gönderdiği emirde Şamahı istikametinde yapılacak taarruzda, 13. Kafkas Alayı'nın güney istikametinden daha geniş bir kuşatma yaparak, düşmanın Bakü'ye çekilemeden imhasını emretti. Ayrıca, Şamahı Kasabası'nın güney ve doğu kesimindeki köylerin tamamı Müslüman

⁴⁰³ Nasır Yüceer, *Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 91; *Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı Cilt II*, s. 568 -569.

⁴⁰⁴ Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni*, s. 99- 100.

⁴⁰⁵ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 016.

olduğundan, süvarisi çok olan bir müfrezenin bu bölgeden gönderilmesinin başarıyı artıracığını belirtti⁴⁰⁶.

19 Temmuz 1918 günü sabah başlayan taarruzda Cenup Grubu güneyden düşmanı tespit ederken, Kuzey Grubu kuşatıcı tarzda ileri harekâtına başladı. Gece ve gün boyu yağan yağmurlar nedeniyle her taraf çamur olmuş ve birliklerin yürüyüşüne olumsuz etki etmişti. 13. Kafkas Alayı bu zorluklara rağmen ileri harekâtını sürdürdü ve Medrese sırtlarını ele geçirdi. Bolşevik ve Ermeni kuvvetleri fazla direniş göstermeden saat 11.00 sıralarında Şamahı istikametinde çekilmeye başladılar. Fakat Nuri Paşa o günkü harekâtın sonucundan memnun kalmadı. Zira kendisi Bakü'yü daha kolay ele geçirebilmek için düşman kuvvetlerinin çekilemeden imha edilmesini istiyordu. Nuri Paşa 19 Temmuz gecesi Şark Cephesi Komutanlığı'na şu telgrafi gönderdi:

“ Bugünkü harekâtın sonucu beni memnun etmemiştir. Çünkü ben düşmanın esir alınmasını ve imhasını, dolayısıyla Bakü'ye çekilmeyi başarmamasını istiyordum. Size Gökler köyü üzerinden Şamahı - Bakü yolunu kesmek üzere bir kolun gönderilmesinin uygun olacağını yazmıştım. Düşmanın kuvveti az ve ricat halindeyken ufak tefek artçı birlikleriyle iki alayın ilgilenmesi ve bunlardan 13. Kafkas Alayı'nın Medrese köyü üzerine dönmesi, amaca uygun bir hareket değildir. Elinizdeki süvari kuvvetlerinin tamamını, çok erken saatte, düşmanı uzaktan çevirecek şekilde gönderin. Ya hafif piyade kuvveti sevk ederek veya her süvari hayvanına bir piyade bindirerek, asıl süvari kuvvetini takviye edebilirsiniz. Yarınki harekâtın emrettiğim şekilde sonuçlanmasını bekliyorum⁴⁰⁷. ”

Şark Cephesi Komutanı Mürsel Paşa ise imkânsızlıklar içinde bulunan birliklerinin, daha fazla yayılarak, irtibatsızlık olması halinde aynı Gökçay muharebesindeki gibi baskına uğrayıp, galip durumdan mağlup duruma düşmeyi ve kazandığı yerleri kaybetmeyi istemiyordu. Taarruz harekâtıyla birlikte lojistik harekâtın da kendisi tarafından düzenlenmesi ileri harekâtı olumsuz etkiliyordu. Bu nedenle Mürsel Paşa cephenin bütün sorumluluğu kendisinde olduğu için hazırlıksız veya yarım hazırlıkla taarruz etmeyi istemiyor; tedbirli davranıyordu.

Türk Ordusunun taarruz hızını kesen en önemli etkenlerden birisi, Kura havzasında hüküm sürmekte olan aşırı sıcaklar diğeri de içme suyu temininde karşılaşılan güçlüklerdi. Ermeni askerlerini kırıp geçiren salgın dizanteri şimdi de Türk Ordusu'nu tehdit etmekteydi⁴⁰⁸. Bu nedenle Nuri Paşa, Bakü istikametinde yapılacak taarruzda su

⁴⁰⁶ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 015.

⁴⁰⁷ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 102.

⁴⁰⁸ Allen- Muratoff, a.g.e., s. 454.

kaynaklarının bulunması ve ele geçirilmesinin en önemli sorunlardan biri olduğunu biliyordu. Nuri Paşa, Bakü istikametinde tespit ettiği bol ve içilebilir kaynakları olan Marazi kasabası ile zorunlu hallerde kaynatılarak içilebilecek suyu olan Postcengi kasabasını, 19 Temmuz 1918 tarihinde çektiği bir telgrafla Şark Cephesi Komutanlığı'na bildirerek buraların tahkik edilmesini istedi. 5. Kafkas Tümen Komutanlığı'nın yaptığı araştırma sonucunda da bu bölgelerden sonra Bakü'ye kadar içme suyu olmadığı yönündeydi⁴⁰⁹.

19 / 20 Temmuz gecesı yağın yağmurlar nedeniyle her taraf bataklık haline gelmişti. Düşman aynı gece çekildiğinden 20 Temmuz sabahı yapılan taarruzda Şamahı kasabası kolayca ele geçirildi. Süvariler tarafından takip edilen düşman Marazi istikametinde geri çekildi. Bolşevik ve Ermeni kuvvetlerinden 2 top 3 toparlak, 2 makineli tüfek, 15 sandık tüfek mermisi, birisi zırhlı ikisi yük olmak üzere 3 otomobil ve eşya yüklü birçok araba ele geçirildi. Kuzey Grubu Çuhanlı- Melikçoban hattına kadar ilerledi⁴¹⁰.

Şamahı istikametinde ilerleyen Kafkas İslam Ordusunun taarruz hızını cephanesizlik yavaşlatmış ve bazen de geri çekilmelere sebep olmuştur. Kafkas İslam Ordusu'nun cephane ikmali de 9. Ordu Komutanlığı vasıtasıyla yapılmaktadır. Bakü istikametinde yapılacak taarruzun hızla devam etmesi ve Kıtaların moraline tesiri olan cephane sorununun giderilmesi amacıyla 21 Temmuz 1918 tarihinde Nuri Paşa, Şark Ordular Grubu Komutanlığına şu mesajı gönderdi:

“ Şark Ordular Grubu Komutanlığına

Gence

Cephanesizlik ayın sekizinci günü Şemahi istikametinde ilerleyen kıtaatımızı muvaffakiyetten feragatle geri çekilmeye mecbur bıraktı. Karakilise- Delican yolundan istifade mümkün ve bu da Dokuzuncu Ordu ile münasebetdar olduğundan mezkûr ordunun vesaiti mümkün ile mezkûr tarikile Kazak nam mahalle cephane sevkiyatı icara ettirmesine emir buyurulmasını, İkinci bir akıbetten kıtaat ve şerefi Askeriyemizi sıyanet maksadiyle sureti mahsusada istirham eylerim⁴¹¹. ”

Nuri Paşa, kendisine verilen görevi yerine getirememek ve Bakü'yü ele geçirememek endişesini taşımakta ve buna cephanesizliğin sebep olmamasını istemektedir. Cephane ihtiyacı ve birlik takviyesini her zaman üst komutanlarına bildirmiştir. Fakat

⁴⁰⁹ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 016; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 102.

⁴¹⁰ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820, D. 40, F. 6- 005; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 102; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 92- 93; **Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 570.

⁴¹¹ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 015.

Almanlar'ın baskısı, Batum – Tiflis - Bakü demiryolunun Gürcüler ve Almanlar tarafından kullandırılmaması Kafkas İslam Ordusu'nun takviyesini daima geciktirmiştir.

Dokuzuncu Ordu Komutanlığınca, Kafkas İslam Ordusu'na gönderilen telgrafta da cephanelerin sevki esnasında; cephane açık vagonlarda gönderildiğinden ve düzgün istiflenmediğinden yollarda döküldüğü, ayrıca telgraf haberleşmesinde aksaklıklar meydana geldiği ve gönderilen mesajların zamanında 9. Ordu'ya ulaşmadığı bildirilmiştir. Bu noksanlıkları tespit eden Nuri Paşa; Kazak Kasabasında sorumlu olan Binbaşı Kemal Bey'e bir emir göndererek, cephane ikmalinde sandıkların vagonlara düzgün şekilde yerleştirilmesinin sağlanması ve istifleme esnasında bizzat istasyonda bulunarak, nezaret etmesini, Kazak'ta kalmış telgrafların da, geri dönen cephane arabaları veya atlı haberci ile Karakilise'ye ulaştırılmasını istemiştir⁴¹².

Bu arada, Almanlar'ın baskıları sebebiyle Enver Paşa Bakü'nün bir an önce ele geçirilmesini istiyor ve Nuri Paşa'ya yazıyordu. Nuri Paşa'da Başkomutanlık'tan gelen bu emirlere göre hazırlık durumuna bakmadan taarruza devam edilmesini istiyordu. Ona göre düşman perişan bir durumda bulunmaktadır. Takviye almadan imha edilmesi ve Bakü'nün ele geçirilmesi gerekmektedir. Mürsel Paşa ise cephane, iâşe, su, ulaşım ve irtibat sorunları çözülmeden taarruz edilmesine karşıdır.

Nuri Paşa, Şamahı'nın ele geçirilmesinden sonra, Kuzey Grubu'nun süvari müfrezeleri ile takip edilmesine devam edilirken, Güney Grubu'nun Hacıkabul istasyonunu ve buradaki su kaynaklarını ele geçirmesini Şark Cephesi Komutanlığı'ndan istedi. 23 Temmuz 1918 itibarıyla düşman Hacıkabul'e kadar çekilmiş, demiryolu boyunca kademe kademe çekilirken su tesisatını, makasları ve hat üzerindeki köprüleri tahrip etmiştir. Bunları onaracak, ne Kafkas İslam Ordusunda ne de 5. Kafkas Tümeninde birlik ve malzeme vardı. Tümen İstihkâm Bölüğü her şeye koşturuyor ve gece gündüz çalışıyordu. Bu bölük şimdiye kadar tahrip edilen birçok şeyi onarmış ve bu sayede trenler işlemişti. Hacıkabul'deki su tesisatı çok önemliydi ve tahrip edilmeden ele geçirilmesi şarttı⁴¹³.

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa; Şamahı'nın ele geçirilmesinden sonra Harbiye Nezaretine 23 Temmuz 1918 tarihinde çekmiş olduğu bir telgrafta genel durumu açıklamakta ve Bakü'ye yapılacak taarruz için gerekli olan cephane ihtiyacını belirtmektedir. Telgrafi şöyledir:

⁴¹² ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 018.

⁴¹³ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820, D. 40, F. 6- 012- 03; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 110- 111.

Ermeni veyahut Bolşevikler esasen Gence ve Tiflis aleyhindeki tasvirlerini son günlerde tatbik edecek kadar kuvvete malik oldukları kanaatinde bulunduklarını gösteriyorlar ve filhakika Salyan - Kurtemir - Şamahî istikametinden tecavüzde bulunuyorlar. Bundan başka Gence- Bakü demiryolunun şimalinde ve dağlardaki Ermenilerin teslih ve ayrıca kuvvetler göndererek Gökçay üzerinden Uçar İstasyonu'na vaki olduğu gibi tecavüzde bulunuyorlar. Cenubi Kafkas memleketi bu tehlikeden vikaye etmek yüz binlerce hane berduş Müslüman mücahirini sefaletten, sâri hastalıklardan kurtarmak ve sıcağın pek ziyade müteessir olan askerlerimizi Şamahî Dağları'na çıkarmak ve kuvve-i Osmaniye'nin şevketini irae ederek Bakü'nün sulhen teslihini... ihzar etmek fikrinde idim. Düşman adeden faiktir. Acemistan ve İstrahan taraflarından son zamanda takviye aldığı da muhakkaktır. Bakü kuvvetlerine yeni kumandan olan Biçerohof Kazvin deki... kuvvetinin kumandanı idi.

İngilizlerin Bolşeviklere yardımı muhakkaktır. Cephaneşizlikten terki mevziye mecbur olan kıtaatımıza bir an evvel cephaneye yetiştirilmesinin teminin suret-i mahsusada arz eylerim.

Şimdiye kadar düşmandan üç seri ateşli top ile on iki maksim sistemde mitralyöz, 400 sandık Rus cephanesi, bine garip tüfek, iki yük otomobili iğtinam olundu⁴¹⁴.”

Nuri Paşa, Harbiye Nezaretinden aldığı telgrafları ve düşmanın daha fazla takviye alarak hazırlanmadan imha edilmesini dikkate alarak, 25 Temmuz 1918'de Şark Cephesi Komutanlığı'na şu emri gönderdi. “ Bakü'ye karşı kesin harekâtın süratle yapılması şarttır. 26 Temmuz'da genel harekâta başlayınız.” Bu emri alan Şark Cephesi Komutanlığı, Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na verdiği cevapta; henüz yeterli erzak ve nakliye aracının toplanamadığı, Hacıkabul istikametinde demiryolu onarımının tamamlanmadığından Hacıkabul'de düşman yanını tehdit edecek müfreze hareket edemeyeceğini, Bakü'deki düşmanın direncini kırmak için çok miktarda cephaneye ihtiyaç duyulacağından, Kürtemir'deki cephanenin hızlı bir şekilde 28 Temmuz akşamı Şamahî'ya ulaştırılabileceğini, bu nedenle söz konusu noksanlıkların tamamlandıktan sonra 28 Temmuz 1918 tarihinde taarruzun yapılmasının uygun olacağını bildirdi⁴¹⁵. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa bu teklife şöyle cevap verdi: “ Birliklerin nakliye araçlarının temini sizin emrinize bağlıydı. Her türlü fayda ve sakıncaları düşünerek verdiğim kesin emrin yerine getirilmesinin

⁴¹⁴ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 019.

⁴¹⁵ Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni*, s. 113; ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 018.

*geciktirilmesi en önemli fırsat zamanlarının kaybına ve düşmanın zaman kazanmasına sebep olmuştur. Gelecekte küçük bir tereddüdünüz iyi sonuçlar vermeyecektir*⁴¹⁶. ”

Bakü’ye karşı taarruz hazırlıkları yapılırken bölgedeki yol ve su kaynaklarının durumu da keşfedilmeye çalışılmaktadır. Kafkas İslam Ordusu Komutanının Şark Cephesi Komutanlığı’na 25 Temmuz 1918 tarihinde gönderdiği emirde, Kuba ‘dan Şamahi’ye doğru Ruslar tarafından yapılmış bir şosenin olduğu belirtilmektedir. Bakü civarındaki köylere daha evvel bir iki subay göndererek ahalinin yardımlarının sağlanması istenmiştir. Kuba’dan Bakü’ye borular vasıtasıyla gelen suya ait Hırdalan ve Hacıhasan köylerinde birer su haznesinin bulunduğu bildirilmiştir⁴¹⁷.

Nuri Paşa’nın kesin emri üzerine doğu istikametinde keşif kolları çıkarıldı ve birliklerde harekete geçti. Şark Cephesi Komutanlığı’nca, Hacıkabul su tesisatını ele geçirmek için Güney Grubu, Lezgi Süvari Alayı ile bir dağ top takımı ile takviye edildi. Güney Grubu birlikleri 26 Temmuz günü Karasu istasyonunu ele geçirdiler ve Cevat bölgesindeki Ahmet Hamdi müfrezesiyle irtibat sağladılar. 27 Temmuz günü taarruzlarına devam eden Güney Grubu süvarileri saat 11.00’de Hacıkabul istasyonunu ele geçirdiler. Düşman Pirsığat İstasyonuna çekildi. Düşman çekilirken, Karasu ve Hacıkabul istasyonları arasındaki altı köprüyü tahrip etti⁴¹⁸. Kuzey Grubunda ise Kaçar köyünde geceyi geçiren bir süvari keşif kolu, sabah görevine devam etmek üzere harekete geçtiğinde, bir zırhlı, bir yük kamyonu ve bir de binek aracından oluşan üç otomobilin Bakü’den Marazi’ye doğru ilerlediğini görünce pusu kurmuş ve pusu sonunda bütün otomobiller ele geçirilmiş, düşmana dört ölü, iki yaralı zayıat verdirilmiştir. Ayrıca biri subay olmak üzere dört İngiliz ve bir Ermeni askeri esir alınmıştır⁴¹⁹.

⁴¹⁶ Bütün harekât boyunca çok acı bir şekilde hissedilen şey; ulaşımın yeterli olmaması, lojistik destek teşkilatı ve bu teşkilatı oluşturacak kadronun olmaması ve cephanenin memleket aşırı çok uzaklardan azar azar gelmesinin beklenmesiydi. Demiryolundan uzaklaştıkça her konudaki zorluk daha da artıyordu. 5. Kafkas Tümeninin ilerlemesine lojistik teşkilatın eksikliği ve cephanesizlik engel teşkil ediyordu. Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, a.g.e., s. 113.

⁴¹⁷ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 020; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 114.

⁴¹⁸ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 114- 115.

⁴¹⁹ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 114- 115; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 99; Mustafa Budak, a.g.m., s. 75.

(Esir alınan İngiliz subayının verdiği ifadede; düşman kuvvetlerinin büyük bir kısmının Balacari’de olduğu ve Hırdalan bölgesini savunacakları, Hacıkabul’de bulunan Biçarekov’un, emrindeki Kazaklar ile iki piyade bölüğünü alarak Balacari’ye geldiği, Alyat ve Hacıkabul taraflarında 1000 kadar Bolşevik olduğu, İngilizlerin yardımını daha önce reddetmiş olan Bolşeviklerin, bu sefer İngilizlerden yardım istedikleri fakat İngiliz Generali Dunsterville’nin bunu kabul etmediği, Biçarekov’un İran’dan gelirken beraberinde 4 İngiliz subayı, 4 zırhlı otomobil ve 50 kadar İngiliz askerini beraberinde getirdiği, Kuzey Grubunda bulunan İngilizlerin zırhlısı ve yük arabaları olduğu, Bakü’de Bolşeviklere katılan Ermenilerin Bolşeviklerden ayrılacakları ve Türklerle barış imzalamak istedikleri öğrenilmiştir. Bkz. Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 118.)

Şark Cephesi Komutanlığı 28 Temmuz 1918 günü icra edilecek faaliyetler olarak; Kuzey Grubuna ileri harekâtına devam ederek Postaçengi mevkiisini el geçirmeyi, Güney Grubuna da onarıma devam etmeyi ve düşmana keşif harekâtı yapmasını emretti.

28 Temmuz 1918 saat 03.00'de Postcengi istikametinde ileri harekâta geçen Kuzey Grubu'nun ilerisinde ilerleyen Mürettep 2. Süvari Alayı, saat 11.30'da Kaçalar civarında karşılaştığı 150 kadar süvari, iki top ve zırhlı otomobilden oluşan düşmanı pusuya düşürdü. Düşman 200 kadar piyadesi ile 500 süvariden oluşan takviye kuvveti ile Mürettep 2. Süvari Alayı'nı kuşatmakta iken yetişen 10. Kafkas Alayı'nın müdahalesi ile geri çekildi. Güney Grubu birlikleri ise, aynı gün Pirsagat İstasyonu'nun batı sırtlarını ele geçirdi⁴²⁰.

Bu arada Gürcüler de Almanların kışkırtmasıyla Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki harekâtına zarar vermeye çalışmışlardır. Bakü'ye karşı yapılan taarruzdan birkaç gün önce 27 Temmuz 1918'de Gürcüler 50 kadar piyade ile Kazak ve Borçalı Kazaları hududunda bulunan ve Kazak'tan Tiflis'e giden yol üzerinde bulunan Şıhbeli Köyü yakınındaki Şıh köprüsünü geçmek istemiş ve oradaki İslam ahalisi tarafından karşı konulmuştur. Şıh Köprüsü'ne ilerlemek istemişlerse de ahali tarafından 26 zayıat verdirilerek geriye püskürtülmüş; iki makineli tüfek, bir miktar cephan ve 20 esir alınmıştır. Nuri Paşa, konuyla ilgili 3. Ordu Komutanlığına yazdığı telgrafta;

- Gürcülerin Almanlara güvenerek arazi almak maksadıyla her tarafa saldırmakta iseler de, bu sırada bütün kuvvetlerinin Viladikafkas taraflarında bulunduğunu,

- Gürcüler bu hareketlerini, erzak temini, Almanların kışkırtması ve Bakü harekâtının engellenmesi maksadıyla yaptıklarının muhakkak olduğu, bu hadiseden sonra haber alınamadığını,

- Fakat olayların büyüyeceği ve devam edeceğinin değerlendirildiğini; Bütün kuvvetler Bakü etrafında toplandığı için buraya kullanılacak bir bölükten başka muntazam kuvvet bulunmadığını, bu nedenle takviye edilmesini istemiştir⁴²¹.

Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı tarafından Menzil Müffettişi olarak görevlendirilen Yarbay Halim Pertev Bey, 28 Temmuz 1918 günü Şark Cephesi Komutanlığı'na gelerek ihtiyaçlar hakkında bilgi aldı. Bölgenin önemi ve Tümen'e yakınlığı dolayısıyla Şamahı kasabası Müffettişlik Merkezi olarak seçildi. Şark Cephesi Komutanlığı emrindeki bütün kollar Yarbay Halim Pertev Bey'in emrine verildi. Menzil Müffettişliği

⁴²⁰ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820, D. 40, F. 6- 036- 01; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 116; Kafkas Cephesi, **3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 572- 573; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 99.

⁴²¹ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 022; ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 025.

doğrudan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına bağlandı⁴²². Böylece 5. Kafkas Tümeni, geri hizmetlerden kurtularak, Bakü istikametindeki taarruzlarına daha öncelik verme imkânı buldu.

Sonuç olarak, Nuri Paşa'nın Gence'ye geldiği 25 Mayıs 1918'den, 5. Kafkas Tümeninin büyük fedakârlıklarla Bakü önlerine geldiği 28 Temmuz 1918 tarihine kadar geçen teşkilatlanma ve yapılan muharebelerde dikkati çeken önemli konular özetle şu şekildedir:

- Başlangıçta milislerinden ordu kurarak Azerbaycan'ın kurtarılması düşünülmüş, sonradan bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Zira müracaat eden gönüllü miktarı beklenenden az olmuştur. Yerli halkın Çarlık Rusya'sında askerlikten muaf olmaları bunların eğitilmelerini de güçleştirmiştir. Bu nedenle Azerbaycan'ın kurtarılması için acil olarak düzenli birliğe ihtiyaç duyulmuştur. Almanların baskıları nedeniyle sadece 5. Kafkas Tümeni'nin gönderilmesi, geniş bir bölgede fazla tehdiye karşı yeterli olmamıştır. Bolşevik ve Ermeniler bu fırsatı başlangıçta iyi değerlendirmiş, Osmanlı takviye kuvvetleri gelmeden Gence'yi de ele geçirerek Azerbaycan Cumhuriyetini kurulur kurulmaz ortadan kaldırmayı düşünmüşlerdir. 5. Kafkas Tümeninin gelişi ve Bolşevik ve Ermeni taarruzlarını durdurması, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması ve devlet olarak devam etmesinde çok büyük katkısı vardır.

- 5. Kafkas Tümeni geldikten sonra değişik bölgelere birliklerinin parça parça kullanılması, cephedeki kuvvetini azaltmış, bazı başarısızlıklara da sebep olmuştur. Tümen Komutanı Mürsel Paşa birliklerinin toplu bir şekilde emrinde ve cephede kullanılmasını Kafkas İslam Ordusu Komutanı'na belirtmiştir.

- Gökçay muharebesinde 10. Kafkas Alayı, hazırlık ve düşman hakkında keşif yapmadan taarruz ettiğinden dolayı başarısız olmuştur. Ayrıca bölgede emir komuta bakımından karışıklık da olmuştur. Birliklerin komutanı 5. Kafkas Tümen Komutanı 14 Haziran tarihinde Gence'ye geldiğinde, Kafkas İslam Ordusu Kurmay Başkanı Nazım Bey, Nuri Paşa tarafından Müsüslü'ye gönderilerek buradaki birliklerin emir ve komutasını alması emredilmiştir. Karargâh subaylarının bu şekilde kullanılması uygun değildir. Tümen ve daha üst birliklerdeki karargâhlarda bulunan kurmay başkanları, komutanların en yakın danışmanı ve yardımcısıdır. Bunların karargâhlardan ayrılması, yazışmaları, karargâhtaki hizmetleri ve o esnada Kafkas İslam Ordusu'nun teşkilatlanmasını aksatabilirdi. Yarbey Nazım'ın yerine Tümen Komutanının başlangıçta cepheye gitmesi ve emir komutayı alması uygun olurdu. Böyle kararlar vermesi, Nuri Paşa'nın genç yaşta büyük birlikler yönetmesi nedenlerine bağlanabilir. Daha sonra bu hatasını anlayarak Gökçay teftişinden sonra 5. Kafkas Tümen

⁴²² Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 573; Rüştü Türker, Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni, s. 116- 118.

Komutanını ve Karargâhını Gökçay'a göndermiştir. Tümen Komutanı bölgeye geldikten sonra başarılı muharebeler vermeye başlanmıştır. Nuri Paşa, Kurmay Başkanı Yarbay Nazım Bey'i daha sonra yapılan muharebelerde de birlik komutanı olarak kullanmıştır. Değerli bir Türk subayı olan Nazım Bey'e çok güvendiği anlaşılmaktadır. Yarbay Nazım Bey bu çalışkanlığını ve kahramanlığını Türk İstiklâl Harbinde'de göstermiştir. İstiklâl Harbin'de 4. Piyade Tümen Komutanı olan Nazım Bey, 15 Temmuz 1921 tarihinde Eskişehir Muharebesi'nde Yumruçal'da şehit olmuştur.

- Hava sıcaklığının aşırı olması ve susuzluk birliklerin başarısını önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir. Halkın teşkilâtsiz ve ne yapacağını bilmemesi nedeniyle bu konuda başlangıçta gerekli yardım alınamamıştır. Cephane ikmalindeki aksaklıklarda eklenince 5. Kafkas Tümeni çok sıkıntı çekmiştir.

- Düşmanla muharebe ederken lojistik ve geri hizmetlerin de 5. Kafkas Tümeni tarafından yürütülmeye çalışılması, Tümenin başarısını olumsuz yönde etkilemiştir. Mürsel Paşa'nın teklifi ile bu hizmetlerin Nuri Paşa tarafından Kafkas İslam Ordusu emrinde kurulan Menzil Müfettişliği'nin kurulması ve bütün Azerbaycan'ı kapsamı doğru bir karar ve uygulama olmuştur. Böylece 5. Kafkas Tümeni bütün dikkatini cepheye vermiştir.

- Zaman içinde Azerbaycan milislerinden de faydalanılmıştır. Bölgelerden teşkil edilen milis süvari birlikleri 5. Kafkas Tümenine yardım ettikleri gibi, bir kısmı geri bölgenin emniyetinde ve isyan eden Ermeni köylerinin itaat altına alınmasında faydalı görevler yapmışlardır.

- Nuri Paşa 5. Kafkas Tümenine ilave olarak, Başkomutanlık Vekaletin'den ve Şark Orduları Grup Komutanlığı'ndan devamlı takviye kuvvet isteğinde bulunmuştur. Fakat Almanların Enver Paşa'ya baskıları ve Bakü harekâtını engellemeleri nedeniyle bu istekler geri çevrilmiştir. Gelen kuvvetler de Batum- Tiflis- Bakü demiryolu Almanlar ve Gürcüler tarafından engellendiğinden Gence'ye gelişlerde zaman kaybedilmiştir.

5- Birinci Bakü Taarruzu ve 5. Kafkas Tümeni'nin Geri Çekilmesi

Türk Ordusu'nun ilerleyişi karşısında Bakü'deki Bolşevikler ile Kuzey İran'daki İngilizler kendilerini ortak bir tehdit altında buldular. Eğer Türkler Bakü'yü ele geçirirlerse, Bolşeviklerin ve İngilizlerin göz koyduğu petrol alanlarının sahibi olacaklardı. Bundan sonra Türkler'e İran ve Türkistan kapıları da açılmış oluyordu. O sırada bölgede Türk Ordusunu durduracak Bolşevik ve İngiliz kuvveti yoktu. İran'daki İngiliz kuvvetlerinin komutanı General Dunsterville, Bağdat'taki Mezopotamya seferi kuvveti Başkomutanı General

Marshall'dan, Bakü'nün savunulması için izin istedi. General Marshall durumu hükümete sordu. Hükümet izin vermedi. Dunsterville, petrolden vazgeçmemek için izin isteğini tekrarladı. Fakat yine red cevabı aldı⁴²³. Moskova'daki Bolşevik Hükümeti de Türklerin Bakü'ye karşı yaptıkları taarruzda İngilizlerden yardım alınmasına karşıydı. Her iki tarafın düşüncelerindeki benzerlik, Bakü'nün kuvvetli bir devletin eline geçmemesi isteği idi. Hem Londra hem de Moskova, Bakü'deki Türk hâkimiyetinin sürekli olacağına inanmıyorlardı. Moskova'daki Hükümet, Bakü'deki Bolşevikleri şehrin savunulması için İngilizleri çağırma yönünde zorluyordu⁴²⁴.

Türk taarruzları karşısında Bakü'de olaylar başka türlü gelişti. Bakü Kızıl Ordusu'nda çoğunluğu oluşturan Ermeni Taşnaklar, İngiliz Generali Dunsterville'ye bir heyet göndererek yardım istediler. Dunsterville önce içinde İngiliz subay ve erlerinin bulunduğu 1800 Kazaktan oluşan kuvvetiyle Anti- Bolşevik Rus Albayı Biçerahov'u Bakü'ye gönderdi. Biçerahov 05 Temmuz 1918'de Alyat'a çıktı⁴²⁵. Bu bölgedeki muharebelere katıldıktan sonra Kürtemir bölgesine geçti. Kürtemir, Şamahı muharebelerinde Türk taarruzları karşısında varlık gösteremeyerek çekildi ve Balacari bölgesinde kuvvetlerini topladı.

Türk Ordusu 25 Temmuz günü Alyat'a ulaştığında, aynı gün yapılan Bakü Sovyeti toplantısında, Şaumyan'ın muhalefetine rağmen İngilizlerden askeri yardım isteme yönünde bi önerge onaylandı. 236'ya karşı 259 gibi az bir farkla önerge kabul edildi. Kararı utanç verici olarak kabul eden Şaumyan görevinden istifa etti. 31 Temmuz'da Bolşevik Hükümeti görevinden çekildi. 1 Ağustos 1918'de Ruslar, Ermeniler ve Sosyalistlerin kontrolundaki “ Orta Hazar Yönetimi” (Orta Hazar Diktatoryası veya Sentrokaspi Diktaturası da denmektedir.) koalisyonu görevi devraldı. Bu yönetimin ilk icraatı Dunsterville'i Bakü'yü korumak üzere resmen çağırma oldu⁴²⁶.

Dunsterville, Bakü'den gelen bu yardım çağrısına dayanarak, İngiliz Hükümetini Bakü'nün küçük bir İngiliz kuvvetiyle Türklere karşı başarıyla savunulacağına dair ikna etti. Dunsterville'ye, ağır silahlar ve zırhlı otomobillerle takviye edilmiş iki tabur gönderme izni verildi. 04 Ağustos 1918'de ilk İngiliz taburu Bakü'ye vardı⁴²⁷. “Dunsterforce” adı verilen 39.

⁴²³ Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 33- 34.

⁴²⁴ **A.g.e.**, s. 35.

⁴²⁵ **A.g.e.**, s. 36- 37. (Allen- Muratoff, eserlerinde, Biçerahov'un kuvvetini 1200 Kazak askeri ve altı top olarak belirtmektedir. Bkz. Allen- Muratoff, **a.g.e.**, s. 453.)

⁴²⁶ Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 38- 39; Allen- Muratoff, **a.g.e.**, s. 454; Nesrin Sarıahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 354; Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 51.

⁴²⁷ Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 39- 40.

(Ermeniler, gelen İngiliz birlikleriyle moral bulmuşlardı. Halk arasında 20.000- 30.000 askerin daha geleceğini söylüyorlardı. Fakat gelen İngiliz kuvvetinin mevcudu 1500'ü geçmemiştir. Bkz. Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 109.)

Tugay'a ait 1000 kişiden oluşan kuvvetin tamamının ve General Dunsterville'nin kendisinin ve karargâhının intikali de 17 Ağustos 1918'de tamamlandı⁴²⁸. Dunsterville'nin görevi; bölge ile ilgili bilgi toplamak, Hindistan ve Afganistan için tehlikeli olan Alman propagandasını engellemek, mahalli güçlerin de yardımıyla bölgede bir savunma sistemi oluşturmak, Bakü petrollerine hâkim olmak, Bakü'yü Türk taarruzlarına karşı korumaktı⁴²⁹.

Dunsterville Bakü'ye geldikten sonra, ertesi gün, İngiliz askerlerinin yerleştiği kışlaları, yemekhaneleri, hastahaneyi ve cephedeki askerlerin mevzilerini ve genel durumu kontrol etti. Enzeli'den Bakü'ye gelirken kullandığı “ President Krüger” gemisine geçerek Orta Hazar Diktatörlüğü'nün üyeleriyle toplantı yaptı. Toplantıda şunları söyledi:

- Cepheelerde vaziyet ümitsizdir. Askerlerimize lazım olan her malzeme ve teçhizatı vermelisiniz.

- Sizin kuvvetleriniz çok zayıf, başıbozuk ve disiplinsizdir. Kuvvetleriniz bu durumuyla Türklerle savaşamazlar.

- Türk Ordusu'nun disiplinli, muharebe yeteneği yüksek, ölümden korkmayan bir ordu olduğundan hiç haberiniz yoktur. Sadece İngiliz Ordusu'na ümit bağlarsanız yanlışlık edersiniz. Ben bunları İran'a gönderdiğiniz temsilcinize de söylemişim. Bakü'ye sizin istediğiniz kadar kuvvet getiremeyeceğiz. Siz kendi kuvvetinizle savaşmalısınız⁴³⁰.

Dunsterville toplantıdan sonra Avrupa Otel'i'ne yerleşti. Karargâhı ve İngiltere Konsolosluğu da yakındaki Hacı Muhammed Hüseyin'in “ Zincirli Mülkü” adı ile meşhur olan binada yerleşti⁴³¹.

Bu arada Biçerahov, 02 Ağustos 1918 tarihinde yapılan muharebelere iştirak ettikten sonra 1000 kişilik birliğini Balacari istasyonunda toplamış ve Dunsterville kuvvetinin geldiği 04 Ağustos 1918 tarihinde, haber vermeden trenle Kuzey Kafkasya'daki Derbent'e hareket etmiştir. Bakü'deki Ermeniler Biçerahov'un habersiz ayrılışına üzülmüşler ise de aynı zamanda gelen İngiliz kuvveti kendilerini teselli etmiştir⁴³².

Almanya, Türk Ordusu'nun harekâtı ile ilgili Tiflis'te bulunan von Kres'ten bilgi almasına rağmen faaliyetlerin hangi aşamaya geldiğini öğrenmek için Osmanlı Harbiye Nezareti'ndeki subaylardan Harekât Şubesi Müdürü Feldman'ı bölgeye göndermiştir. Bunun

⁴²⁸ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar- Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu** (Çeviren: Şirin Tekeli), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 311- 312; L.C. Dunsterville, **The Adventures of Dunsterforce**, Illustrated, Printed by Lowe & Brydone (Printers) Ltd., London, N.W.I., (First Published, 1920), (First issued in the Kingfisher Library, 1932), s. 226.

⁴²⁹ Nesrin Sarıahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 354.

⁴³⁰ Menaf Süleymanov, **İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakû, 1989, s. 250.

⁴³¹ L. C. Dunsterville, **a.g.e.**, s. 228; Menaf Süleymanov, **İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim**, s. 251.

⁴³² Allen- Muratoff, **a.g.e.**, s. 455.

üzerine Enver Paşa, Şark Orduları Grubu Vekili Esat Paşa'ya gönderdiği telgrafta harekâtın boyutunun Feldman'dan gizlenmesini, Nuri Paşa'ya istediği kadar asker, silah, cephane ve para göndererek onun zorluklarının giderilmesini, bu işlerin Feldman gelmeden halledilmesini, zira onun gelmesiyle işlerin zorlaşabileceğini, Bakü'nün de bir an önce ele geçirilmesini istemektedir. Bakü'nün alınmasındaki gecikme Enver Paşa'yı iki yönde rahatsız etmektedir. Birincisi, burayı savunacak Bolşevik ve Ermeni kuvvetlerinin artması; ikincisi, Almanların Bakü'ye bizzat sahip olmak istediklerinden, bunların baskılarına boyun eğmek zorunda kalacağı korkusudur. Zira daha sonra Almanlar Bakü harekâtına katılmak için bir tabur göndermek isteyeceklerdir. Ağustos ayı geldiğinde ise Alman baskısı daha çok artacak ve Almanlar Bakü'yü sadece Alman birlikleriyle ele geçirmek için baskı uygulayacaklardır⁴³³.

29 Temmuz 1918'de saat 04.00'ten itibaren 5. Kafkas Tümeni taarruzlarına devam etti. Kuzey Grubu, Atbatan bölgesine geldiğinde karşıdaki düşmanı geri atarak, saat 12.30'da düşman mevzilerini ele geçirdi. Güney Grubu demiryolunun bozukluğu yüzünden ileri harekâtını yapamadı. 30 Temmuz günü de devam eden muharebeler sonucu, Kuzey Grubu, Kobi köyünün kuzeyindeki sırtları ele geçirdi. Düşman, Bakü ve Sumgayt'a çekildi. Bakü – Şimal Kafkas demiryolunda Sumgayt istasyonunda 71 vagonlu bir trene el konuldu ve demiryolu hattı iki noktadan tahrip edildi⁴³⁴. Şark Cephesi ihtiyatı olan 38. Piyade Alayı 1. Tabur; emrine 19. Süvari Bölüğünü ve bir topçu takımını alarak Sumgayt istasyonunu ele geçirmek üzere muharebeye girdi. Havanın sıcak olması ve susuzluğa rağmen düşmanı takip ettiler. Hırdalan batısında Kuba'dan Bakü'ye gelen su hattının yatağını ele geçirdiler. Susuzluk çekilen bölgede ele geçirilen bu kaynak askerlerimiz için moral kaynağı oldu. Çekilen düşman, Bakü, Sumgayt ve Hırdalan bölgelerinde toplanıyordu⁴³⁵.

31 Temmuz 1918 günü saat 03.30'da Eybat İstasyonu'nun 2 km. kuzeybatısındaki 905 rakımlı tepe, saat 08.00'de Hırdalan direniş noktası, saat 16.00'da ise Sumgayt istasyonu, Kuzey Grubu birlikleri tarafından ele geçirildi. 905 rakımlı tepe düşmanın yaptığı karşı taarruzla kaybedilediyse de, birliklerimiz tarafından tekrar ele geçirildi. Güney Grubu birlikleri tarafından Navagi ve Akbulak istasyonları ele geçirildi. Güney Grubu birlikleri susuzluktan zorluk çekmeye devam etmektedir. Su olmadığından lokomotifler bile çalıştırılmamaktadır.

⁴³³ Osmanlı Devleti Azerbaycanı kurtarma harekâtına başladığından beri Sovyet Rusya'yı, Ermenistan'ı, Gürcistan'ı, Azerbaycan Ermenilerini, İngiltere'yi ve müttefiki Almanya'yı müşterek bir cephe gibi karşısında bulmuştur. Bakü harekâtında Osmanlı Devleti'ni, diğer düşman unsurlardan daha çok müttefiki Almanya zor durumda bırakmıştır. Bkz. Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 96- 97.

⁴³⁴ **ATASE Arşivi**, BDH Kol. K. 3820, D. 40, F. 6- 044- 02; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 118- 119; **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 573.

⁴³⁵ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 120.

01 Ağustos 1918 günü Kuzey Grubu'nun sıklet merkezi sağ kanatta olmak üzere başlattığı taarruzlar başarıyla ilerledi. Taarruz demiryolu doğusunda kuvvetli tahkim edilmiş önü dik sırtlara yapılmaktaydı. Kuzey Grubu sağ kanatta Volçivorota dağının en hâkim tepesi olan 763 rakımlı tepeyi saat 14.30'da zapt etti. Düşman tepeyi almak için 13. Kafkas Alayı'na karşı taarruz yaptıysa da başarılı olamadı.13. Kafkas Alayı'nın solundan taarruz eden 10. Kafkas Alayı'nın 29. Taburu Salhan ve Kışla sırtlarına çıkarak Bakü'ye iki kilometre yaklaştı. Bilhassa topçu cephanesi bittiğinden Volçivorota dağının karşısındaki düşmana karşı harekât devam ettirilemedi ve kuşatma manevrası tamamlanamadı. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Gence'de bulunan 38. Alay 3. Taburu Şark Cephesi Komutanlığının emrine verdi. Cenup Grubu'nun su ihtiyacı karşılanamamıştı. Buna rağmen Alyat'ı ele geçirdi. Eybat istasyonu istikametinde yapacağı harekât susuzluk nedeniyle yapılamadı. Bu arada Bakü'den alınan bir mektuptan Ermenilerin korkmakta oldukları ve barış yapmak istedikleri haberi alındı⁴³⁶.

Şark Cephesi Karargâhı 01 Ağustos akşamını Gökmali'de geçirdi. 02 Ağustos sabahı başlayan taarruzlar akşama kadar şiddetli ve kanlı bir şekilde devam etti. Kuzey grubu'nun sol kanadı karşısındaki Salhana ve Kışla batısındaki düşman saat 11.00 sıralarında şehre doğru kaçmaya başladı. Topçu cephanesinin azlığı bu fırsatlardan faydalanmayı sağlayamadı. Cenup Grubu bugün de Eybat'a gelememi. Kafkas İslam Ordusu bütün kuvvetlerini cepheye gönderdiğinden, hem cephede ve hem de Azerbaycan'ın diğer yerlerinde ortaya çıkabilecek tehlikelere karşı kullanabileceği ihtiyat kuvveti olmadığından, Nuri Paşa takviye kuvvet olarak Şark Orduları Grup Komutanlığı'ndan Mürettep Rumeli Müfrezesi yerine 56. Piyade Alayı'nın süretle emrine gönderilmesini istedi. İngilizlerin takviye kuvveti öğrenilince de Nuri Paşa 15. Piyade Tümeni'nin hepsinin gönderilmesini istedi. Bakü'nün kuzeyindeki Müslüman köylerin teşkilatlandırılarak Bakü taarruzuna yardım etmesi için iki subay ile Lezgi Süvari Alay Komutanı emrinde bir Lezgi Süvari Bölüğü teşkilat yapmak üzere Sabuncu ve Sürehani bölgelerine gönderilmişse de istenilen netice alınamamıştır. Şark Cephesi Komutanlığı 02 Ağustos akşamı karargâhını Hırdalan İstasyonu'na aldı⁴³⁷.

03 Ağustos 1918 günü Mürettep Süvari Alayı'nın Hırdalan kuzeybatısındaki yaptığı çatışma düşmanın takviye almasıyla durmak zorunda kaldı. Bu arada Kafkas İslam

⁴³⁶ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 124- 125; **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 575.

⁴³⁷ **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 576- 577; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 126- 127.

(Nuri Paşa Kuzey Kafkasya'ya bir subay göndererek Yarbay İsmail Hakkı Bey'den Bakü harekâtına yardım etmesini istedi. Fakat İsmail Hakkı Bey, Ahti, Kuba ve Kasımkent bölgelerindeki milli kuvvetlerle 27 Temmuz 1918 günü Kuba üzerine harekât başlattığından kuvvet gönderemediğini bildirdi. Bu harekât hiç olmazsa Kuzeyden Bakü'ye takviye imkânını önlemiş oldu. Bkz. Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 129.)

Ordusu Komutanı Nuri Paşa'dan şu şifreli telgraf alındı: “ *Bakü'deki Ermenilerden, barış istediklerine veya harbe devam etmek istediklerine dair bir belge alınması hususu Başkomutanlık tarafından emredilmiştir. Ermeniler şehri terk etmek istedikleri takdirde, hemen şehri teslim etmek şartıyla, Bakü'den çıkıp Ermenistan'a gitmelerine izin verilecektir.*” Bununla ilgili bir mektup yazılarak Balacari bölgesinde Ermeniler'e teslim edildi⁴³⁸.

04 Ağustos günü, düşman, Şark Cephesi'nin sol kanadına karşı faaliyetlerini artırdı. Cephe karargâhı bir gün önce Kobi köyüne taşınmıştı. Cenup Grubu 04 Ağustos günü Puta'ya gelemediğinden Şimal Grubu'nun bugün yapması kararlaştırılan taarruzu yapılamadı. Cenup Grubu öğleye doğru Puta'ya gelebildi. Bakü'ye kesin taarruz 05 Ağustos 1918 saat 04.00 olarak kararlaştırıldı. Taarruz Planına göre; Şimal Grubu, sıklet merkezi sağda olmak üzere taarruzla düşman mevziini yararak Bakü'ye girecek, Baylof Burnu'na yerleştirilecek sahra topu ile limandaki düşman gemileri batırılacak; Cenup Grubu, Puta İstasyonun'dan Altay'a kadar sahil kısmını ve demiryolunu, denize karşı muhafaza edecek, zırhlı trenle muharebeye katılacak, istek halinde Şimal Grubuna yardıma hazır olacak; Binbaşı Zihni Bey Müfrezesi, Bakü'nün kuzeyindeki ve doğusundaki bütün Müslüman silahlı halkı toplayacaktır⁴³⁹.

Bakü istikametinde taarruza devam edilirken Aksu mevkiinin iki saat kadar kuzeybatısında iki yüz kadar Ermeni eşkıyasının görülmesi üzerine bunların tenkil edilmesi için Nuri Paşa'nın emriyle Süvari Kaymakamı Muhtar Bey görevlendirildi. Muhtar Bey'in emrine, Habib Bey kumandasındaki Zagatalalı Süvariler, Aktaş bölgesinden bir miktar piyade birliği verildi. Muhtar Bey'in hemen Kurtemir'den Aksu'ya giderek kumandayı alması ve harekâtın cereyanından Kafkas İslam Ordusu Karargâhına, Şark Cephesi Kumandanına, Menzil Komutanlığına, Aktaş ve Nuha Komutanlıklarına rapor vermesi istendi. Aksu'da bulunan 38. Piyade Alayı 3.Taburdan bir bölük ve makineli tüfek takımı tekrar cepheye iade edildi⁴⁴⁰.

⁴³⁸ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 120.

⁴³⁹ A.g.e., s. 130- 131.

(Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Bakü'ye taarruzda sıklet merkezini kuzey kanada, düşmanın daha az kuvvetle tuttuğu Balacari bölgesine almaya taraftardı. Bu bölge düşmanın gemi toplarının menzili dışındaydı. Kuzeydeki İslam ahalinden yardım görülebilirdi. Şark Cephesi Komutanı Mürsel Paşa aynı fikirde değildi. Ona göre sıklet merkezi sağ kanatta bulunmalıydı. Sağ kanattaki arazi yapısı, gemi toplarının etkisi azaltacak durumdadır. Sıklet merkezini sağdan sola kaydırmak zaman kaybına neden olurdu. Sol kanat Bakü'ye uzaktır ve düşman hâkim arazide bulunmaktadır. Bkz. **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 577-578.)

⁴⁴⁰ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820, D. 40, F. 6- 059- 08; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 130.

Türk Ordusu Bakü üzerine taarruzlarına devam ederken Enver Paşa'da harekâtı Almanlar'dan gizlemek ve oyalamak için çeşitli yöntemler kullanmaktadır. Bunlardan birisi de Nuri Paşa'ya birbirini tutmayan emirler göndermesidir. Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye birinci genel taaruzunu yaptığı 05 Ağustos 1918'den bir gün önce (04 Ağustos'ta) resmi olarak, yani Genel Karargâhta bulunan ilgili Alman subaylarının da görebilecekleri şekilde Nuri Paşa'ya şu teli çeker: “ *Emr-i kat'îmi tekrar ederim ki Bakû'ya hiçbir suretle tarafınızdan harekât-ı taarruziye olmayacaktır. Bundan başka herhangi çete olursa olsun, nereden gelirse gelsin, Bakû'ya kiç kimsenin ilerlememesi hakkında tekml nüfuzunuzu istimal etmelisiniz. Şu suretle Kürtemir – Marazi hattının ilerisinde ne bizim askerden ne de bize dost çetelerden hiç kimse bulunmayacaktır. O hattın ilerisinde bize bağlı kimse varsa geri çekilmelidir. Hidemat-ı Osmaniye'de Şark Ordular Grubu Karargâhında bulunan bir Alman Erkân-ı Harb zabiti gerek Başkumandanlık Vekâleti ve gerekse Şark Ordular Grubu namına irtibat zabiti olarak nezdinize gelecektir.*” Bu telin çekildiği sırada Osmanlı Ordusu ile yerli birlikler Kurtemir- Marazi hattını çoktan geçmiş ve Bakû önlerine gelmiş bulunuyorlardı. Ancak Enver Paşa bu teli resmen çekerken özel olarak, yani Genel Karargâhtaki Alman subaylarınca öğrenilemeyecek bir yoldan, Nuri Paşa'ya kendisine vereceği karşılığı da telletir. Bu karşılık şöyledir: “ *Evvelce işar ettiğim veçhile kıtaatı hastalıklardan kurtarmak ve cepheyi kısaltmak için Feldmann'la arz ettiğim ileri aldım. Kıtaatımı geri çekmeyi her suretle mahzurlu görüyorum. Bu ricat bundan başka Azerbaycan'dan ümit ettiğim askerî vesaire menafimize muhaliftir. Ben çekilmek istesem bile Azerbaycan kıtaatı tekrar geri kaçabilir. Ana ve evlatlarını Ermeni Bolşeviklerinin mezalimine terk etmeyeceklerinden bunların kuvve-i cebriye ile geri çekmek aramızda kan dökülmesini müstelzim olacaktır. Bu vaziyette kıtaatımla buraya kadar gelmişken emriniz veçhile Bakû'ya ilerlemekle Azerbaycanlıların kendilerini muhafaza yolundaki ısrar ve taleplerine karşı zaten müşkül bir vaziyette bulunuyorum. Geri çekilmekle vaziyet büsbütün gayrı kabil-i tahammül bir şekle girecektir. Her halde takdir buyurursunuz ki bu ve bu gibi emirle beni son derece müşkil vaziyete sokmamanızı bilhassa istirham ederim. Mamafih arzunuzu vaziyetin müsaadesi nisbetinde ve iktidarım dâhilinde çalışacağım ve vaziyetin inkişafına intizaren emrim altındaki kıtaatı yukarıdaki hattın ileri geçirtmeyeceğim⁴⁴¹.*”

5 Ağustos günü yapılacak taarruz için tertiplenme şöyleydi:

⁴⁴¹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III** s. 222- 223.

- Şimal Grubu Komutanı Yarbay Osman Bey'dir. Birlikleri; 10.Kafkas Alayı (3 tabur, 8 top), 13. Kafkas Alayı (4 tabur, 17 top), 19. Süvari Bölüğü ve Grup İhtiyatı olarak 25, 26 ve 29. Taburlar bulunmaktadır.

- Cenup Grubu Komutanı Azerbaycanlı Yarbay Habip Selimof'tur. Grup; Zırhlı tren, 5. Kafkas Tümeni İstihkâm Bölüğü, 26. Taburdan bir piyade bölüğü, bir süvari takımı ve iki Rus sahra topundan oluşmaktaydı.

- Süvari Binbaşı Zihni Bey Müfrezesi; 42. Süvari Bölüğü, Dikidivizya Süvari Bölükleri (bir alay kadardı), Lezgi Süvari Alayından bir süvari bölüğü, 9. Kafkas Alayı Makineli Tüfek Bölüğü'nden teşkil edilmişti.

- Sumgayt Müfrezesi; 38. Alay 1. Taburdan bir piyade bölüğü, bir milis süvari takımı ve bir ağır makineli tüfek takımından oluşmaktaydı.

- Ayrıca, bir bölüğü eksik olan 38. Alay 3. Tabur, Şamahı üzerinden Bakü'ye doğru yürüyüş halindeydi. 27. Taburun iki bölüğü Gence'den Bakü'ye doğru trenle yoldaydı. Topçu cephanesi azdı. Top başına ancak 45 mermi düşüyordu. Bu durum taarruzun başarısını olumsuz etkiliyordu⁴⁴².

Şark Cephesi Komutanlığı, sıklet merkezini Eybat'tan Balacari'ye giden tren yolunun bulunduğu vadiyi şehirden ayıran, bir sıradağı içine düşen ve Kurt Kapısı olarak bilinen geçitten inmekte olan ana yol üzerindeki Eybat istasyonunun bulunduğu noktadan bir yarma hareketi yapacak şekilde düşünmüşlerdi⁴⁴³. Taarruz 5 Ağustos 1918 günü saat 04.25'te başladı. Etkili topçu ve piyade ateşleri karşısında düşman, kademe kademe şehre doğru çekiliyordu. Grubun sağ kanadı Baylof sırtlarını ele geçirdiğinde, düşman salhane ve mezarlığa doğru firara benzer şekilde geri çekiliyordu. Topçu bataryaları ara sıra şehirde bulunan kışlalara mermi atıyor; bu da Ermeniler üzerinde korku ve panik yaratıyordu. Dinlenen düşman haberleşmesinden düşman direnişinin kırıldığı ve şehrin düşmesinin an meselesi olduğu anlaşıyordu. Düşmanın birinci savunma hattı ele geçirilmiş, ikinci savunma hattına yaklaşılmıştı. Fakat yeterli topçu cephanesi olmadığından, topçunun piyadeye sağladığı ateş desteği azalmış, 05 Ağustos günü öğleden sonra da topçu cephanesi tamamen tükenmiştir⁴⁴⁴.

⁴⁴² Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 132- 133; **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 578- 579.

⁴⁴³ Allen- Muratoff, **a.g.e.**, s. 455.

⁴⁴⁴ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 133; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 104- 105.

(Mühimmat ikmalinin bütünlemesi 1918 yılına gelindiğinde Osmanlı Genelkurmayı için kritik bir duruma gelmişti. Lojistik destek daha çok Alman yardımı silah ve mühimmata dönük olduğu için, birliklerden yapılan aşırı isteklerin yurda getirilmesi ve birliklere sevki ulaşım imkânlarının yetersizliği nedeniyle güçlükle yapılıyordu. 1918 yılında Osmanlı Genelkurmayı için önemli olan cepheler Doğu, Suriye ve Irak ile Makedonya

Türk topçusunun ateşinin kesildiğini fark eden düşman 10. ve 13. Kafkas Alayı'na kuvvetli topçu ateşi desteğinde karşı taarruza başladı. Piyadenin tek destek unsuru olan birçok makineli tüfek tahrip oldu. 10. Kafkas Alayı Komutanı, ihtiyatı olan 38. Alay 1. Taburu kullandı. Gittikçe şiddetlenen taarruz karşısında birlikler sabahki mevzilerine çekilmek zorunda kaldı. 10. Kafkas Alayından sonra 13. Kafkas Alayı da çekilmeye başladı. Şimal Grup Komutanı, zamanında karar vererek ihtiyatlarını kullanmakta gecikti. Zayıat çok fazlaydı. Düşman takip yapamadığından Şimal Grubu, subayların üstün gayretleri sonucunda Eybat- Balacari demiryolu batısındaki sırtlarda mevcut tahkimatta tutunabildi. Düşman da demiryolunun doğu sırtlarında mevzilendi⁴⁴⁵. 05 Ağustos'ta cereyan eden muharebede düşman ölü ve yaralı olarak 2000 zayıat vermiş, Türk Ordusundan ise, dokuzu şehit, 19 yaralı subay; 139'u şehit, 444 er yaralanmıştır. Ayrıca 43 hayvan telef olmuş, 32'si yaralanmış ve 19'u da kaybolmuştur⁴⁴⁶.

05 Ağustos 1918'de yapılan birinci Bakü taaruzunda başarısızlığın nedenleri olarak, taarruz için yeteri kadar hazırlanamadığından, kuvvet yetersizliği vardı. Topçu cephanesi yeteri kadar ikmal edilemediğinden taarruz, topçu ateşi ile etkili şekilde desteklenememiştir. Şimal Grup Komutanı iyi bir durum değerlendirmesi yapamamış ve üç taburluk ihtiyatını zamanında muharebeye sokamamıştır. Bu muharebede de milislerden gerektiği şekilde istifade edilememiştir. Bu birlikler kuvvetli ateş altında kaldıklarında firar ettiklerinden, Türk askerinin de moralini bozmuştur⁴⁴⁷.

Nuri Paşa Azerbaycan milislerine yeniden bir şekil, düzen ve disiplin vermek amacıyla yeni Azerbaycan Kolordusu'nun teşkili için 13 Ağustos 1918 tarihinde yeni bir tamim yayınladı. Bu tamimin içeriği şöyleydi:

Cepheleri idi. Bunlardan sadece Doğu Cephesinde gelişme vardı. Diğer Cephelerden iyi haberler gelmiyordu. Durum gereği üç cephenin mühimmat bütünleme ikmalî önem arz ediyordu. Osmanlı Genelkurmayı bu nedenle 3ncü, 9ncu ve Kafkas İslam Ordusu'nun ihtiyacının Batum'dan deniz yolu ile desteklenmesini istiyordu. Bir tertip olarak da 37.500 sandık (1500 ton), Osmanlı mavzer fişegi ile 47.000 atım (284 ton) 7,5'luk çabuk ateşli dağ, 27.100 atım (234 ton) 7,5'luk kudretli dağ, 200 sandık (8 ton) Alman piyade fişegi ve 30.000 adet (32 ton) tutarında Alman saplı el bombasının bu birliklere ivedilikle gönderilmesinin planlanmasını istemiştir. Köstence'den de bu bölgeye ve 3. Ordu'ya harp gereçleriyle dağ topu cephanesinin gönderilmesi yoluna gidilmişti. 5. Ordu'dan ise dört dağ ve iki dağ obüs bataryasının tertibi yapılmıştı. Bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi- Osmanlı Devri- Birinci Dünya Harbi, İdari Faaliyetler ve Lojistik "X ncu Cilt"**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1985, s. 561, 564.)

⁴⁴⁵ **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 579.

⁴⁴⁶ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 105; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 136.

⁴⁴⁷ **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 580.

(Milis toplamak için gayretlerde boşa çıkıyordu. Silahlı Müslüman halkı toplamak için Maştağa taraflarına gönderilmiş olan Lezgi Süvari Alay Komutanı ve görevli diğer Türk subaylarının verdikleri raporlardan, bu teşebbüsten bir sonuç anılamayacağı anlaşılmış ve konu Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na arz edilmiştir. Bkz. Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 141.)

“1. Azerbaycan Cumhuriyeti’nde ordu teşkil etme işlerini “ Kafkas İslam Ordusu” tanzim ve idare edecektir.

2. Kurulacak kolordunun harp tüzüğü hazırlanmış olup, 6 Ağustos 1918 tarih ve Şube: 173/5 numara ile gönderilmiştir.

3. Süvari kıtaları muhtelif mıntikalarda teşkil edilerek, bunlar sonradan ihtiyaca göre daha büyük birlikler halinde teşkilâtlandırılacaklardır.

4. Teşkil edilmekte olan küçük birlikler kolordu ve tümen karagâhlarının teşkiline kadar doğrudan Kafkas İslam Ordusu’na bağlı bulunacaklardır.

5. Kolordunun subaylarının tümü Müslüman olacaktır. Bütün subaylar ve erler Osmanlı üniforması giyecekler; süvariler, merasimlerde Çerkez üniforması giyeceklerdir.

6. Mevcut Azerbaycan Kolordusu hemen lağvolunacaktır. Kolordu’nun Gence ve diğer mıntikalarda bulunan her nevi silah, cephane, mühimmat, araba, hayvan ve elbiseleri yeni teşkil edilecek kolorduyu donatmak üzere Kafkas İslam Ordusu emrine verilecektir. Azerbaycan Kolordusu 15 Ağustos 1918 Tarihine kadar bunların listesini Kafkas İslam Ordusu’na gönderecektir.

7. Yeni teşkil olunacak birliklerde konuşma ve yazışma Türkçe olacaktır. Yayınlanan bu tamim Azerbaycan’da faaliyet gösteren bütün Osmanlı birlikleri ile Azerbaycan Kolordusu Komutanlığı’na ve Azerbaycan Hükümeti’ne gönderilmiştir⁴⁴⁸.” Nuri Paşa’nın gönderdiği tamimde dikkati çeken en önemli maddesi konuşma ve yazışmanın Türkçe yapılması ile ilgili emridir. Nuri Paşa, Trablusgarp’ta da milisleri eğitirken konuşma ve emirlerin Türkçe yapılmasını sağlamıştı.

Bu faaliyetle paralel olarak, Azerbaycan Hükümeti de 11 Ağustos 1918 tarihinde genel seferberlik ilan etti. 1894- 1899 doğum tarihli bütün Azerbaycan vatandaşları askerlik hizmetine çağrıldı. 1 Eylül 1918 tarihinde Savaş Bakanlığı’nın kurulması hakkındaki karar kabul edildi. Başbakan Fethali Han Hoyski aynı zamanda Savunma Bakanı, General Mehmedarov ise yardımcısı tayin edildi⁴⁴⁹.

Yeni kurulan Azerbaycan Kolordusu birliklerinde askerlerin firarı Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı’nın dikkatini çekiyordu. Bunu üzerine Nuri Paşa 11 numaralı Ordu günlük emrini yayımladı:

“1. Vatanını, dinini, evini, varlığını, haysiyetini ve namusunu korumak üzere çağrıldığı askerlik görevinden; asker ve din düşmanlarımızın sözüyle, parasıyla ve diğer birtakım bahanelerle kaçanlar ve kaçanlara sebep olanlara sesleniyorum! Yaptığınız iş ve

⁴⁴⁸ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 78- 79.

⁴⁴⁹ Nesrin Sarıahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 355.

tuttuğunuz yol doğru değildir. Allah yolu değildir. Her kim, bu bildirinin ilanından sonra, pişman olup da özürsüz olarak gelmezse, askeri kanunun icabı olarak o kişiler asılacaktır.

2. Bazı yerlerde, askerlerin firar ettikleri haberleri alınıyor. İlk olarak; firar edenlere ve halka, Ceza Kanununun firarla ilgili bölümü çeşitli şekillerde ilan edilecektir. İkinci olarak, Ceza Kanununun hükmü gereğince, Divan-ı Harp kurularak, cezalandırılması gerekenler yargılanacaktır. İdamları icap edenler, Komutanlığa bildirilecektir⁴⁵⁰. ”

Türk Ordusu’nun yenilgisi moral bozukluğuna neden oldu. Düşmanın moralini yükseltti. Düşman Bakü’de 15- 65 yaş arası herkesi silahaltına almaya başladı. 5. Kafkas Tümeninin ağır zayıatından sonra Bakü önlerinde 3500 muharip askeri kalmıştı. Bu arada Tiflis’te Gürcü Hükümeti ile müzakerelerde bulunan Şark Ordular Grup Komutanı Halil Paşa, iki haftaya kadar Bakü’ye iki piyade alayı yetiştirebileceği, sevindirici haberini verdi⁴⁵¹.

Birkaç günden beri Hacıabul ve Alyat taraflarında lojistik destek teşkilatı ile meşgul olan ve 06 Ağustos günü 5. Kafkas Tümeni Karargâhı’nın bulunduğu yer olan Kobi’ye gelen Kafkas İslam Ordusu Kurmay Başkanı Yarbay Nazım Bey, Tümenin son durumu hakkında bir rapor hazırlayarak Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa’ya gönderdi. Raporu şöyleydi:

“1. İki gün susuz ve yiyeceksiz bir yoldan, dört saat kadar da yaya yürüyerek 6 Ağustos günü öğleden sonra Kobi’yi ve yeni tutulan mevziyi buldum.

2. Asker yorgun, kayıplar çok ve moraller bozuktur.

3. Düşman takviye almıştır ve harekâtı düzenlidir. Miktarı 10.000’e yakındır.

4. İaşe ve su sıkıntısı çekilmiyorsa da cephanesizlik, subay ve asker sayısının az olması, kötü sonuçlar doğurabilir.

5. Toplara 800’er mermiyle, 15. Piyade Tümeninin tamamen ve mümkünse ...? Alayın da Batum- Tiflis yoluyla çağrılmasını çok gerekli görüyorum.

6. Başka maksatlarla Gence’de bulunan subayların birliklere gönderilmesi uygun olur.

7. 5. Kafkas Tümeninin şimdiye kadar tüfek mevcudunun yarısını, zayıat ve hastalık dolayısıyla kaybetmesi, göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir.

⁴⁵⁰ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 164.

⁴⁵¹ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 105- 106; **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 580.

(Halil Paşa hatıralarında, Gürcüler için mukaddes sayılan, manzarası ve havasıyla ünlü, Rus çarlarının yaptırdığı saraylarla dolu ve Gürcüler için maddi olmaktan çok manevi tarafı olan Abastuman- Ahushuri bölgelerini Gürcistan’a vererek demiryolunun açılmasını sağlamıştır. Böylece takviye kuvvetler Bakü önlerine gelebilmiştir. Bkz. Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 222; Ş. Süreyya Aydemir, **Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları** Akşam Gazetesi, 07 Aralık 1967.)

8. Parça parça oraya buraya araba göndermektense, düzenli bir kol oluşturmak daha uygun olacaktır.

9. Şamahı lojistik destek hattının kabiliyetinin artırılması ve mümkün olduğu kadar, demiryolunun kullanılmaması, 5. Kafkas Tümen Komutanıyla aldığımız kararlardandır.

Kafkas İslam Ordusu Kurmay Başkanı

Yarbay Nazım⁴⁵²”

Nuri Paşa da 6 Ağustos 1918’de Başkumandanlık Vekâleti’ne çektiği telgraf ile 5 Ağustos günü yapılan taarruzun sebeplerini ve başarısızlık nedenlerini şu şekilde açıklamıştır:

“Feldeman Bey’in mağlumu olan hata gelince Bolşeviklerin Bakü’den ilerleyerek ilerideki İslam köylerini tahrip ve Azerbaycan kıtaatını sürerek ilerlemeye başlamaları üzerine ben de Osmanlı kıtaatıyla takviyeye mecbur oldum. Vuku bulan muharebede Ermeniler, Bakü istikametinde tard ettim. Sol cenahımıza yaptıkları taarruzla bu cenahımızı geri sürdüler. Fakat mukabil taarruzla tekrar Bakü istikametinde tard ettim. Fakat topçu ve piyade cephanemizin bitmesi üzerine takip etmeyerek bulunduğum hatta kaldım. Karşımızdaki Ermeni Bolşevikleri, Rus Bolşevikleri değildir. Bunlar tamamıyla İngilizlerle hareket ediyor ve İngilizler bunları takviye edecektir. Hatta bu muharebe esnasında bir İngiliz zabiti ile dört neferi esir aldık. Bence en muvâkı Orduyu Humayuna bütün prestij kazanmak ve İngilizler Bakü’de kuvvetli birleşmeden evvel meseleyi halletmek.

Bakü’ye kuvvetli taarruz edip zapt etmek lazımdır. Çünkü İngilizler, şimdiye kadar İslamlarla güç muhafaza ettirdiğim petrol muessesatını daima arttırıyor. Bu vaziyeti Şark Ordular Grubu Kumandanlığına bildirerek takviye edilmekliğinin rica ettim⁴⁵³. ”

Nuri Paşa telgrafında Almanlarla olan anlaşma hattına gelindiğinde Bolşeviklerin taarruzuna uğradığında ve İslam köylerini tahrip etmeleri üzerine ileri harekâta başladığını belirtmektedir. Türk Ordusu karşısındaki Ermeni Bolşeviklerin, Rus Bolşevikleri olmadığını, İngilizlerin desteğini alan Bolşevikler olduğunu açıklamaktadır. Muharebeler esnasında bir İngiliz subayı ve 4 İngiliz eri esir alarak İngilizlerin yardımını teyit etmektedir. İngilizler Bakü’de kuvvetlenmeden, petrol tesisleri tahrip edilmeden ve İslam ahalisinin moraline merfi tesir etmemek ve mezalime uğramamak ve ordumuzun prestijini kazanmak amacıyla Bakü’ye taarruzun zorunlu olduğunu yazmaktadır. Bu nedenle Kafkas İslam Ordusu’nun takviye edilmesini istemektedir.

⁴⁵² Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 141- 142.

⁴⁵³ **ATASE Arşivi**, BDH Kol. K. 51, D. 243A, F. 009- 13.

Kafkas İslam Ordusu'nun 05 Ağustos başarısızlığı üzerine Nuri Paşa, 3. Ordu Komutanlığına aşağıdaki raporu yazarak, taarruzun yapılış tarzını, geri çekilmeyi ve Ordunun ihtiyaçlarını belirtmiştir.

“ 3ncü ordu Komutanlığına

Hacıkabul-Marazi hattında bulunmaktayken savunma hattımıza yaklaşan düşman kuvvetinin içinde İngiliz askerlerinin bulunması ve ele geçirilen İngiliz esirlerinden, Enzeli'den Bakü'ye 4000 kadar takviye birliğinin gelmekte olduğunun öğrenilmesi üzerine, şehri baskınla ele geçirmek için 2 Ağustos 1918 günü emir verdim. Düşmanın Bakü civarına kadar dikkate değer bir direnişte bulunmaması, Bakü'nün inatla savunulamayacak bir halde olduğu kanaatini uyandırmıştı. 5 Ağustos 1918 günü yapılan taarruzda, birliklerimizin fedakârca ve şiddetli hücumuna rağmen, düşman o gün olağanüstü direniş göstererek taarruzumuzu durdurdu ve karşı taarruza geçti. Topçu cephanesinin bitmesi yüzünden piyade taarruzu iyi himaye edilememiş ve birlikler, Bakü'nün 4 km batısı ile Puta- Hırdalan demiryolu hattının batısına alınmıştır. Takviye birliği ve çok miktarda cephane gelinceye kadar bu hat tahkim edilerek elde bulundurulacaktır. Düşman Bakü'de millet farkı gözetmeksizin eli silah tutan herkesi zorla silahaltına almaktadır. Bakü'deki düşman kuvvetinin 10.000 asker kadar olduğu tahmin edilmekteyse de takviye birliğinin alınmakta olduğu, casuslar aracılığıyla öğrenilmiştir. Bakü'nün ele geçirilmesi için mutlak ihtiyaç duyulan kuvvet ve cephane şunlardır:

- 1. En az 5000 yeni kuvvet*
- 2. Bu kuvvetle beraber 2 sahra bataryası ve düşman savaş gemilerinin Alyat- Puta demiryolu hattından ve Bakü limanından uzaklaştırılması için 4 ağır batarya,*
- 3. Bir teyyare müfrezesi*
- 4. Telefon ve telgraf hatlarının uzatılması ve iyileştirilmesi için bir telgraf bölüğü,*
- 5. Buradaki mevcut toplar için 10.000 Kudretli, 8.000 Şinayder, 4.000 Rus dağ topu, 6.000 Rus sahra top mermisi ile 1.000 sandık piyade mavzer ve 500 sandık Rus piyade cephanesi,*
- 6. Lojistik destek hizmetleri için 20 kadar nakliye arabası.*

Kafkas İslam Ordusu Komutanı

Tümgeneral Nuri⁴⁵⁴”

Türk Ordusu'nun Bakü'ye yaptığı 5 Ağustos 1918'deki taarruzun başarısızlığı Azerbaycan halkı ve hükümeti üzerine de kötü bir etki yapar ve Türk Ordusunun kendi başına

⁴⁵⁴ Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni*, s. 144- 145.

Bakû'yu alabilmesi üzerinde endişelere neden olur. Almanlar da bu yönde propaganda yaparlar ve diğer yandan Bakû'yu almamamız konusunda baskı yaparlar. Enver Paşa'nın 10 Ağustos 1918'de Nuri Paşa'ya çektiği aşağıdaki tel bu direnmeleri ve Azerbaycan'la ilgili Osmanlı hükümetinin ve hiç olmazsa askerlik çevrelerinin düşüncelerini belirtmektedir.

“1. Kafkasya'nın vaziyeti hakkında Almanya Hükümeti ile beynimizde (aramızda) cereyan eden müzakerat hala netice-i kat'iyeye vasil olamadı. Almanlar Brest-Litovsk muahedesinin muhafazasını, Rus hükümetiyle teessüs eden hal-i sulhun bozulmasına meydan verilmemesini ileri sürüyorlar. Maahaza Azerbaycan'ı müstakil bir Hükümet-i İslamiye olarak tanıyacağız ve bilahare (sonra) bu Hükümetin bizimle olan derece-i irtibatını tayin edeceğiz. Bakû şehrini Almanlar Azerbaycanlılara bırakmak taahhüdü altına girmek istemezlerse de teşekkül edecek Azerbaycan Hükümetinin Bakû'suz yaşayamayacağını iddia ve bu noktada ısrar ediyoruz. Bununla beraber Almanlara bazı fevaid-i iktisadiye teminine beis görmüyoruz ve Ukrayna meselesi hakkında yapılan ittifak şeklinde Kafkas için de bir ittifak akdinin Ukrayna'da tatbikata başlanıldığı zaman Kafkasya'da tatbik edeceğiz.

2. Şimali Kafkasya'ya gelince ordumuz tarafından tahlisine razı olmuyorlar. Belki gayr-i resmi surette orada çalışmamıza mümanaat göstermiyorlar. Bunun için Şimali Kafkasya'da teşkilat-ı askeriye yapmak üzere Yusuf İzzet Paşa'yı tayin ettim. Müşarünileyh Şimali Kafkasya'ya geçmeden evvel size uğrayacaktır.

3. Almanların Şimali Kafkasya'daki harekât-ı askeriyemize iştirak etmelerinde bir mahzur görmüyorum. Ancak şimdiye kadar böyle bir teklifte bulunmadılar⁴⁵⁵. ”

Nuri Paşa; Gürcüler'in demiryolunu serbest bırakmaları üzerine 14 Ağustos 1918 tarihinde Tiflis Gruplar Komutanlığına (Abdülkerim Paşa'ya) çekmiş olduğu telgrafta; Bakü taarruzunun başarısızlığının sebebini düşmanın mukabil taarruzu ve topçu cephanesinin tükenmesi olarak belirtmiştir. Eldeki kuvvetlerle Bakü'nün zapt edilmesinin mümkün olmayacağını, bu nedenle Kafkas İslam Ordusu'na takviye birliği, topçu cephanesi ve teyyare gönderilmesini istemiştir⁴⁵⁶.

İngilizlerin hareketlerini engellemek amacıyla 9. Ordu'nun Kuzey İran'daki harekâtı çerçevesinde IV. Kolordu'nun 11. Kafkas Tümeni, ilk kademesiyle 16 Ağustos 1918'de ve son kademesiyle 20 Ağustos 1918'de Tebriz'e girerek yerleşti. Şehirde asayiş ve güvenlik sağlanarak, Türk Ordusu'nun geliş maksadını açıklayan beyannameler sokaklara asıldı. Beyannamede; “ *Osmanlı Hükümeti'nin İran'ın mülki tamamîyetini muhafaza edeceği, Osmanlı Ordusu'nun İran'da bulunan din kardeşlerini İngiliz istilasından ve Ermeni*

⁴⁵⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III*, s. 225- 226.

⁴⁵⁶ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 025.

mezaliminden kurtarmak için buralara geldiği, İngilizlerin ve Ermenilerin tezviratına aldanılmaması, İngiliz ve Ermeni tahrikâtına uyarak nifak ve isyana ve selameti askeriyemiz aleyhine kıyama cüret edenlerin her kim olursa olsun Divan-ı Harplerde muhakeme ve ağır ceza ile tecziye edilecekleri” yazıyordu⁴⁵⁷.

Nuri Paşa şimdiye kadar Kafkasya’da gösterdiği bu çalışma ve gayretlerinden dolayı 06 Ağustos 1334 (1918) tarihinden geçerli olmak üzere Kılıçlı Birinci Mecidi Nişanıyla taltif edilir⁴⁵⁸.

Birinci Bakü Taarruzunda başarısızlığa uğrayan Kafkas İslam Ordusu tekrar yapacağı taarruz için hazırlıklar yaparken, bazı mevzi muharebeleri ile Bakü etrafındaki kuşatmayı daraltmaya başladı. İkinci Bakü taarruzundan önce 26 Ağustos 1918 tarihinde 364 rakımlı Yanardağ ve 311 rakımlı Binegadi Tepelerine yapılan taarruza kadar meydana gelen olaylar özet olarak şöyle cereyan etmiştir:

- Kuzey Kafkasya’daki birliklerimiz tarafından 03 Ağustos 1918’de Kuba, 11 Ağustos 1918’de Haçmaz kasabası ele geçirildi. Böylece Bakü’nün Kuzey Kafkasya’dan karayolu ile takviye imkânı kesildi.

- Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı tarafından teşkil edilen Lojistik Destek Müfettişliğine Kurmay Yarbey Şefik Bey tayin edildi. Eski Müfettiş Yarbey Halim Pertev Bey yeni teşkil edilen 4. Alay Komutanlığına getirildi.

- Nuri Paşa’nın, Hazar Denizi’nde kullanılmak üzere istediği denizaltılar için yeterli donanım bulunmadığından gönderilemeyeceği Şark Orduları Grup Komutanlığınca bildirildi.

- Cenup Grubu Komutanı Azerbaycanlı Habip Selimof Gence’ye gönderildi. Güney Grubu Komutanlığına 13 Ağustos 1918’de, 9. Kafkas Alay Komutanı Cemil Cahit Bey getirildi.

- 13 Ağustos 1918’de, Maştağa bölgesindeki birliklere “ Maştağa Müfrezesi” adı verilerek komutanlığına 38. Alay 2. Tabur Komutanı Yarbey Hasan getirildi. Kafkas İslam Ordusu 1. Şube Müdürü olan ve o bölgede bulunan Binbaşı Tevfik (Bıyıklıoğlu)’e de Mevki Komutanlığı ve İdari Hizmet görevlerini yürütmesi emredildi.

- 14 Ağustos 1918’de Karakilise’den 1200 mevcutlu 107. Alay bölgeye geldi. Salyan bölgesinde görevlendirildi. Kafkas İslam Ordusu 1. Şube Müdürü Binbaşı Tevfik’in

⁴⁵⁷ E. Aysan, a.g.e., s. 48- 49.

⁴⁵⁸ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil’in Şahsi Dosyası**.

bölgede yaptığı inceme sonucunda verdiği rapor üzerine 22 Ağustos 1918’de 107. Alay, bölgesini 4. Alay’a teslim ederek 5. Kafkas Tümeni emrine girdi.

- Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı, gelecek diğer takviye kuvvetleri beklemeden, yeni gelen 107. Alay ve Krupp Dağ Topçu Taburu ve eldeki kuvvetlerle Bakü’ye taarruz etmeyi düşündü ise de sonradan vazgeçti.

- Bakü’nün direnişini kırmak için 19 Ağustos 1918’de Kuba’dan gelen içme suyu hattı kesildi.

- Şark Orduları Grup Komutanlığı Kurmay Başkanı Albay Paraküvin beraberinde iki binbaşı olduğu halde 22 Ağustos 1918’de 5. Kafkas Tümeni Karargâhı’na geldiler. 24 Ağustos tarihine kadar bölgede inceleme yaptılar. Bakü’ye yapılacak taarruz için görüşlerini bildirdiler. Sonuçta, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa daha önce alınması için emir verdiği Yanardağ (364 rakımlı tepe) ve Binegadi (311 rakımlı tepe) tepelerine 26 Ağustos 1918 sabahı tarruz edilmesi için emir verdi.

6- Kafkas İslam Ordusu’nun Takviye Edilmesi, İkinci Bakü Taarruzu ve Bakü’nün Zaptı

a- 364 Rakımlı Yanardağ ve 311 Rakımlı Binegadi Tepelerinin Ele Geçirilmesi

Alman heyetinin yaptığı incelemenin sonucunda 5. Kafkas Tümen Komutanlığı’nın verdiği rapora cevap olarak Kafkas İslam Ordusu Komutanlığından şu emir geldi: “ 22 Ağustos 1918 tarih ve 500 sayılı emir gereğince 364- 311 rakımlı tepeler ve Digya’nın zaptı lazımdır. Harekâtı 26 Ağustos 1918 sabahı icra ediniz.” 25 Ağustos günü birlik komutanlarına taarruz edilecek arazi üzerinde bilgi verildi. Buna göre esas taarruzu 13. Kafkas Alayı yapacak, Muştağa müfrezesi gösteri taarruzu yapacaktı. 26 Ağustos günü 13. Kafkas Alayı düşman tahkim ettiği Yanardağ (Mud Volcano) tepesine topçunun şiddetli bir hazırlık ateşinden sonra taarruza başladı. Alay birlikleri tel engelleri makasla kesip inatla direnen düşmanı süngü ve bombalarla uzaklaştırarak tepeyi saat 11.40’ta ele geçirdiler. Düşman Balacari ve Binagadi taraflarına kaçmaya çalıştı. 311 Rakımlı Binegadi tepesine taarruz eden Muştağa Müfrezesi takviye alan düşmanın direnmesi sonucunda başarılı olamadı⁴⁵⁹.

⁴⁵⁹ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 163- 165.

Tepeyi savunanlar arasında İngilizlerin kuzey Staffordshire Bölüğü'nde vardı. Bu bölük çatışma sonunda bütün subay mevcudu ile seksen erini de kaybetti⁴⁶⁰. Ölenler arasında ayrıca bölgedeki muhabere hatlarını tesis eden Binbaşı Haslam'da bulunmaktaydı⁴⁶¹. Takviye olarak iki İngiliz bölüğü daha gönderildi. Fakat Balacari bölgesindeki Ermeni taburları takviyeye gelemedi. İngilizler Balacari ve Binegadi arasında ki yeni kurulmuş savunma hattını üç bölükle tutmaya çalıştılar⁴⁶².

Bakü'nün etrafındaki kuşatmayı daraltan ve şehre iyice yaklaşan Türk Ordusu Dusterville'nin yerleştiği Avrupa Otelini ve Karargâhı'nın bulunduğu Zencirli Mülkü'de top ateşine tutarlar. Krüger gemisinin de etrafına mermiler düşmeye başlar⁴⁶³. Otelin, geminin ve şehrin üzerine yapılan isabetli atışlar, General Dansterville'yi, çok yakınında birinin Türklerle telefon bağlantısı olduğu hakkında şüphelendirir. Sık sık yer değiştirilir. Fakat yine de topçu ateşi kesilmez. Sonunda Krüger gemisine yerleşilir. Bütün aramalara rağmen o kişi yakalanamaz. Savaşın sonra ateşleri tanzim edenin, yem satan birisi kılığında girmiş bir Türk subayı olduğu öğrenilir⁴⁶⁴. Dusterville'nin karargâhı ile birlikte "President Krüger" gemisine geçmeleri üzerine şehirde; İngilizlerin çıkıp gidecekleri hakkında dedikodu yapılmaya başlanır. Sentrokaspi üyeleri de bu dedikoduyu kuvvetlendirmeye çalışır. Bu haber Dusterville'ye bildirildiğinde; her tehlikeye karşı ihtiyatlı olmak için böyle davrandıklarını, Sentraskopi'nin birliklerinin cepheyi savunacaklarına evlerine geldiklerini, Taşnak kuvvetlerinin sadece büyük büyük övündüklerini, kendilerini cesaretlendirmek için meydanlarda boşu boşuna mermi yaktıklarını, bunları sağlam bir ordu zannetmemize rağmen başıbozuk ve disiplinsiz olarak gördüklerini, bu nedenle muvaffakiyete hiç bir ümit olmadığını belirterek cevap verir⁴⁶⁵.

⁴⁶⁰ Allen- Muratoff, **a.g.e.**, s. 457.

⁴⁶¹ L. C. Dunsterville, **a.g.e.**, s. 261.

(İngiliz Askeri Ateşesi Madam Haslam'ın eşi Binbaşı Haslam'da Kafkas İslam Ordusu'nun 26 Ağustos 1918 yılında Bakü istikametinde yaptığı taarruz esnasında komuta ettiği Fransız Müfrezesi ile birlikte savaşırken ölmüştür. Madam Haslam 1920 yılında, kocasını tanıyan bir Fransız subayından mektup almıştır. Fransız subayı Bakü'de savaş esiri iken Nuri Paşa'nın Binbaşı B.J. Haslam'dan bahsettiğini ve ağır yaralandığı için ölen bu subayın müfrezesini iyi idare ettiğini söylediğini, kendisinin bunları duyduğunu ve hatırladığını belirtmiştir. Bayan Haslam kocasının ölümü ile ilgili Nuri Paşa'dan bilgi almak istemişse de ateşkes sağlanmadığı için mektup gönderememiştir. Aradan zaman geçtikten sonra 15.1.1924 tarihinde Nuri Paşa'ya konu ile ilgili mektup göndermiştir. Bkz. **Kazım Orbay Arşivi**, KO B. VI – 150.)

⁴⁶² Allen- Muratoff, **a.g.e.**, s. 458.

⁴⁶³ L. C. Dunsterville, **a.g.e.**, s. 257; Menaf Süleymanov, **İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim**, s. 251; Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun** (Çeviren Mehmet Harmancı) Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, Bilgin Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 424; Peter Hopkirk, **Like Hidden Fire: The Plot to Bring Down the British Empire**, England, 1994, s. 342.

⁴⁶⁴ L. C. Dunsterville, **a.g.e.**, s. 257- 258; Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s. 424; Peter Hopkirk, **Like Hidden Fire: The Plot to Bring Down the British Empire**, s. 342.

⁴⁶⁵ Menaf Süleymanov, **İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim**, s. 251.

Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı 22 Ağustos 1918 tarihli emriyle, Grupların lağvedilerek, 5. Kafkas Tümeni'nin doğrudan Alaylara komuta etmesinin uygun olacağını belirtti. Fakat 5. Kafkas Tümen Komutanlığı cephenin genişliği ve sevk idare kolaylığı sağlaması bakımından Grup teşkilatının devam etmesini istedi. Tümen bölgesi; Kuzey, Batı ve Güney olarak üç gruba ayrıldı. 31 Ağustos günü Binegadi tepesine yapılacak taarruzun şekli, birlik komutanlarına arazide açıklaması yapılırken, aynı zamanda üç grubun sorumluluk sahaları da açıklandı. Kuzey Grubu'na Kurmay Albay Osman Bey, Batı Grubu'na Kurmay Albay Cemil Cahit Bey ve Güney Grubu'na da Yarbey Halim Pertev Bey komuta edecekti⁴⁶⁶.

31 Ağustos 1918 günü saat 04.00'te, Kuzey Grubuna bağlı 13. Kafkas Alayı ile 38. Alayın 1. ve 29. Taburları aldıkları emir gereğince taarruza başladılar. Saat 06.30'da 311 Rakımlı Binegadi Tepesi'ndeki tel örgüler kesildi ve tepe, 13. Kafkas Alayı tarafından yapılan hücumla ele geçirildi. Balacari istikametinde kaçan düşman topçu ve makineli tüfek ateşleriyle takip edildi⁴⁶⁷. İngilizler bu savunmada Kuzey Grubuna yanlardan karşı taarruz yapmak istemişlerse de Ermeniler gerekli yardımı göndermediğinden yapamadılar.. İngilizler'in kanatlarını koruyan Ermeni askerleri de kaçınca İngilizler kuşatılma tehlikesiyle kaldılar, bu nedenle geri çekildiler. Dunsterville ve kurmayları, Bakü şehrinden 10.000 askerin, 1000 İngiliz askerinin yanında savaşmadığı takdirde, şehrin ve Dunstergücü'nün sonunun geleceğini anlamıştı⁴⁶⁸.

Ermeni askerlerinin cepheden kaçtıklarını gözleriyle gören Dunsterville'nin sabrı taşı ve Diktatörlük makamlarına acil bir mektup yazarak askerlerinin korkaklıklarını kendi gözleriyle gördüğünü; savaşmaya niyeti olmayan askerlerle Bakü'yü savunmaya çalışmanın boşuna olduğunu bildirdi. 01 Eylül saat 16.00'da başlayıp gece yarısına kadar devam eden Bakü Savunma Konseyi'nin toplantısına Dunsterville'de katıldı. Anlatılan savunma tedbirlerini dinledi ve faydasız olduğunu gördü. Komite üyelerine “*Dünyada hiçbir güç Bakü'yü Türklerden koruyamaz*” dedi. Şimdiye kadar kendi askerlerinin kahramanca savaştığını, Ermeni askerlerinin ise seyirci gibi davrandığını söyledi. Toplantıdan sonra Dunsterville, kuvvetlerini Türk Ordusu'na kaptırmadan geri çekmeye karar verdi⁴⁶⁹.

⁴⁶⁶ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 167- 168.

⁴⁶⁷ A.g.e., s. 169.

⁴⁶⁸ Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s. 425; Peter Hopkirk, **Like Hidden Fire: The Plot to Bring Down the British Empire**, s. 342- 343.

⁴⁶⁹ L. C. Dunsterville, a.g.e. , s. 279- 280; Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s. 425- 426; Peter Hopkirk, **Like Hidden Fire: The Plot to Bring Down the British Empire**, s. 343- 344; Allen- Muratoff, a.g.e., s. 458.

Kuzey Grubundan 38. Alay 01 Eylül 1918 günü saat 04. 38'de taarruzlarına devam ederek öğle vakti Digya- Mehmetli hattı, Digya köyü ve güneyindeki 345 Rakımlı tepeyi tamamen ele geçirdi.

İkinci Bakü taarruzu için takviye olarak Şark Orduları Grup Komutanlığı'nda istenen 15. Piyade Tümeni'nin geleceğinin belli olması üzerine Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa şu emri yayınladı:

“1. Bakü cephesini takviye etmek üzere 9 ncu Ordu'dan 15 nci Piyade Tümen Karargâhı ile 56 ncı ve 106 ncı Piyade Alaylarıyla, bir kudretli, bir 10.5' luk Skoda dağ obüs ve bir de 10.5' luk sahra obüs bataryaları gelmektedir.

2. Bu birlikler geldikten sonra, Bakü'ye kesin taarruz yapılacaktır. Taarruzda, Doğu Orduları Grup Komutanı Halil Paşa'nın yanı sıra ben de bulunacağım.

3. 364 Rakımlı Yanardağ- Balacari İstasyonu hattı büyük ihtimalle 5 nci Kafkas Tümeniyle 15 nci Piyade Tümeni arasında ara hat olacaktır. Yanardağ, 15 nci Piyade Tümeni'ne ait olacak ve Tümen bu hattın doğusunda bulunacaktır.

4. Taarruza hazırlık olmak üzere şu hususların yerine getirilmesi şarttır. Yapılan işler ayrıca Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına bildirilecektir:

A. Mürettep Süvari Alayı ve Dikidivizya süvarileri hemen Merdikan'a giderek Lezgi Alayı ile birleşeceklerdir. Bu birlikerin hepsi, Binbaşı Zihni komutasında olacaklardır.

B. Dağınık olan birlikler, birliklerine katılacaklardır. 106 ncı, 56 ncı ve 38 ncı Alaylar, 15 nci Piyade Tümeninin emrinde bulunacaklardır.

C. Gence'den ve Kürdemir'den sevk edilmekte olan Rus sahra ve dağ topu mermilerinden alınarak, icapeden yerlere sevk edilecektir. Rus sahra topları için top başına binden fazla atım olduğundan, özellikle kesin taarruz bölgesinde, bunlardan daha fazla yararlanılacaktır.

D. 5 nci Kafkas Tümen Karargâhı Kobi'de, 15 nci Piyade Tümen Karargâhı Mesazir'de olacaktır. Bu mevkiilerle Gözdek arasındaki telefon irtibatı şimdiden hazırlanmış olacaktır. Telgraf hatlarının kurulması için, Kafkas İslam Ordusu telgraf müdürü gönderilmiştir.

E. Askerler kesin taarruz gününe kadar iaşe edileceklerdir. Cephe gerisinde ihtiyat erzak bulundurulacaktır.

Kafkas İslam Ordusu Komutanı

Tümgeneral Nuri⁴⁷⁰”

⁴⁷⁰ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 176.

Bu arada Bakü taarruzuna hazırlıklar devam etmektedir. Eksik olan kadroların tamamlanması için takviye personel Batum, Karscuma, Karakilise ve Delhan yoluyla Gence'ye sevk edilmektedir. Ordunun teçhizat ve silah bakımından herhangi bir ihtiyacı olmamasına rağmen, cephane bakımından büyük ihtiyaç bulunduğunu, Nuri Paşa Şark Ordular Grup Komutanlığına bildirmiştir. Ordu içinde çeşitli cinsten tüfek olması (Beşli Rus tüfeği, üçlü Fransız tüfeği, Osmanlı mavzeri, Alman mavzeri, Matliher vb.) cephane ikmalini zorlaştırmaktadır⁴⁷¹.

Türklerin Bakü'ye taarruzu karşısında Ruslar telaşa düştüler ve Brest- Litovsk Antlaşmasının ihlal edildiğini öne sürerek ve Almanlar nezdinde protesto ederek Osmanlıları durdurmak üzere müdahale etmelerini istediler. Alman Genelkurmay'ı da Enver Paşa'ya harekâtı durdurması için çeşitli baskılar uyguladı. Almanlar, Odesa'dan getirdikleri ve Tiflis'te topladıkları Albay von der Goltz komutasındaki bir tugay kadar kuvveti de Türk Ordusu ile birlikte Bakü'ye girmesi için cepheye göndermek istediler. Almanlar ayrıca Türkler'in Bakü'yü tek başlarına alamayacakları hakkında olumsuz propagandalarını Gürcistan ve Azerbaycan'da yaymaya başladılar. Enver Paşa Alman Tugayı'nın geçmesini istemiyor; gerekirse kuvvet kullanmayı bile düşünüyordu⁴⁷². Bu durum karşısında Bakü'yü bir an önce ele geçirmek için acele eden Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusunu takviye olarak gönderilen 107. Alay gönderildikten sonra, başka yardım beklemeden Bakü'yü alıp alamayacağını Nuri Paşa'ya, 3. Ordu Komutanı Esat Paşa (Bulkat) vasıtasıyla sordu. Esat Paşa'nın Nuri Paşa'ya gönderdiği 24 Ağustos 1918 tarihli telgrafi şöyleydi:

“...Enver Paşa Hazretleri'nden mevrud (gelmiş) 23 Ağustos 1334 (1918) tarihli zata mahsus telgrafnamede Almanların Bakû'nun yalnız Alman kıtaatı tarafından zapt edilmesini arzu ettikleri ve bu maksatla istihrazatta bulundukları, buna henüz muvafakat cevabı verilmeyip kendileriyle halen müzakere olunduğu ve ahiren gönderilen alayın üç dört gün zarfında oraya vasil olacağına nazaran meseleye kendiliğinden hitam verilmek üzere bir gece hücumıyla Bakû'nun zaptı kabil olup olunamayacağı, Bakû meselesinin şu suretle hall-i kat'ie erdirilmesinin son derece mühim görüldüğü, bunun zat-ı âlilerine tebliğiyle alınacak cevabınızın iş'arı bildirilmektedir⁴⁷³. ”

⁴⁷¹ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3823, D. 46, F. 22- 026.

⁴⁷² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 226; Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905 -1920**, s. 182; Mustafa Çolak, “ **Alman Belgelerinde Bakû Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi** ”, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, (XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, 24 -26 Ekim 2001 İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003, s.552.

⁴⁷³ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 227.

Nuri Paşa Bakü önlerine kadar eldeki kuvvetleriyle taarruza devam etmesine rağmen, kesin sonuçlu taarruz için 15. Piyade Tümeninin gelmesini beklemiştir. Çünkü Ağustos 1918 ortalarında Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa, Gence'ye gelerek Gürcülerle yaptığı anlaşma neticesinde takviye olarak Batum- Tiflis yoluyla 15. Piyade Tümeninin geleceğini söylemiştir.

Ruslar, Bakü Türklerin eline geçmemesi için Almanlar'a tavizler vererek, yanlarına çekmeye çalıştılar. Nihayet 27 Ağustos 1918'de Brest- Litovsk'a ek bir anlaşma imzaladılar. İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği 28 Ağustosta Ruslarla imzalanmış olup antlaşmayı Babiâliye bildirdi. Antlaşmanın ana maddeleri şöyleydi:

“ - Rus Hükümeti Almanya'nın Gürcistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanımasını onaylar.

- Kafkas'ta Brest – Litovsk antlaşmasıyla Türkiye'ye bırakılmış olan 3 sancağın dışında herhangi bir hükümetçe yapılacak askerlik hareketlerine Almanya hiçbir yardımda bulunmayacaktır.

- Bu bakımdan bir üçüncü devlet ordusunun Bakü sancağına ve ona bitişik Cevat, Şemaki ve Kuba sancaklarının gösterilen kısımlarına girmemesi için nüfuzunu kullanacaktır.

- Rus Hükümeti petrol üretimini arttırmak için elinden geleni yapacak ve bunun dörtte birini Almanya'ya verecektir.” Bu haber karşısında Babiâli'nin tepkisi şiddetli olur. Aynı gün verilen cevabın özeti şöyledir: “Alman Hükümetiyle aramızda bu yolda görüşmeler olurken ve bu konuda davranışımızın gerekçesini açıklayan notamıza karşılık vermeden, görüşümüze bu ölçüde aykırı bir anlaşma yapılmasına şaşarız. Sadrazam Berlin'de (?) gidecektir⁴⁷⁴.”

Almanya'nın Bakü vilayetinin Kür (Kura) nehrine kadar olan bölgesini Ruslar'a petrol imtiyazı karşılığında vermesi Azerbaycan Cumhuriyeti adına İstanbul'da bulunan Mehmet Emin Resulzade tarafından 12 Eylül 1918'de İstanbul'daki Almanya Büyükelçiliğine, müttefiklerine ve tarafsız devletlere bir nota verilerek protesto edilmiştir. Bu münasebetle kendisine müracaat eden gazetecilere Mehmet Emin Resulzade; “ Baküsüz Azerbaycan başsız bedendir.”cevabını vermiştir⁴⁷⁵.

⁴⁷⁴ A.g.e., s. 227- 228.

⁴⁷⁵ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 52; Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s. 96- 97.

(1933 tarihinde, Nasyonal Sosyalist Almanya'nın resmi gazetesi olan “Volkischer Beobachter” gazetesinin 02. 12. 1933 tarihli sayısında Azerbaycan'a tahsis ettiği makalesinde bu meseleden şöyle bahsetmiştir:

“ 1918 Eylülünün 15'i Azerbaycan tarihi için son derece büyük bir ehemmiyeti haizdir. O zaman Avrupa'da Azerbaycan Cumhuriyeti'ne muavenette bulunmak ve yaşamak imkânı vermenin icap ettiği eşidilmekteydi; fakat bu da, Azerbaycanlılara Bakü'süz bir Azerbaycan vermek şartı ile! Böyle bir düşünce, bütün bebekleri başsız bulunan maruf kukla oyununa benziyordu. Başsız bir bedenin yaşaması hiç bir zaman tasavvur edilmediği gibi,

b- 15. Piyade Tümeninin Gelmesi, Emir ve Komutanın Yeniden Düzenlenmesi

Romanya Cephesinde görev yapan 15. Tümeni, 15 Mayıs 1918 tarihinden itibaren Köstence limanından gemilere bindirilerek deniz yoluyla Batum'a intikali yapılmıştır. Tümenin ilk kademesi olan 38. Alay'ın intikali 19 Mayıs 1918 tarihine kadar tamamlanmıştır. 56. Alay, 22 Mayıs 1918 tarihine kadar, 5 Haziran 1918 tarihine kadar da Tümen ağırlıkları taşınmıştır. Tümen Karargâhı ise, 28 Haziran 1918'de Batum limanına gelmiştir. 15. Piyade Tümen Komutanı Kurmay Yarbay Süleyman İzzet Bey, 05 Temmuz 1918'de Gümrü'ye gelerek 1. Kafkas Kolordusu Komutanı Mirliya Kazım Karabekir Paşa'yı görerek emrine girmiştir. Bu sırada Tümen birlikleri Gümrü'ye doğru intikallerine devam etmektedir. Şark Orduları Grup Komutanı'nın emriyle 38. Alay ve Makineli Tüfek Bölüğü Kafkas İslam Ordusu'nu takviye etmek maksadıyla 17 Temmuz 1918'de Gence'ye ulaşmıştır. 17 Temmuz 1918 tarihi itibarıyla Tümen büyük kısmıyla Gümrü'ye intikalini tamamlamıştır.

Romanya'da Alman ve Avusturya birlikleriyle beraber savaşan 15. Piyade Tümeninin personel, silah, teçhizat ve malzeme durumu çok iyi durumdaydı. Tümen Komutanı yedek elbise ve malzeme de getirmişti. 9. Ordu Komutanlığı'ndan yapılan kadroya göre 15. Tümenin kuvveti düşürüldü. Getirdiği subay, çavuş ve onbaşılar, birçok silah, araç ve gereçler alınarak Ordu'nun diğer birliklerine dağıtıldı. Daha sonra görev alacağı Bakü, Derbent ve Petrovsk gibi tahkim edilmiş yerlere taarruzda lazım olacak, bomba makineleri, ısıldak ve telefon malzemelerinin alınması 15. Piyade Tümeni'nin muharebe gücünü olumsuz yönde etkiledi⁴⁷⁶.

15. Piyade Tümeni, doğrudan 9. Ordu Komutanlığı'na bağlı olarak, 01 Ağustos – 27 Ağustos tarihleri arasında, 106. Kafkas Alayı da emrine alarak, Ermenistan hududunda görev aldı ve buralarda yapılan muharebelere iştirak etti.

Nuri Paşa'nın İkinci Bakü taarruzu için Kafkas İslam Ordusu'nu takviye isteği Şark Orduları Grup Komutanlığı'nca karşılanır ve 15. Piyade Tümeninin gönderilmesine karar verilir. 9. Ordu Komutanlığı'nca 27 Ağustos 1918 tarihinde verilen gizli emirde Tümenin Karakilis- Kazak yolunu takiben intikal ederek Kafkas İslam Ordusu'nun emrine girmesi emredilir. Tümen, emrinde 56. Alay, 36. Kafkas Tümeni'nden 106. Kafkas Alayı, üç topçu bataryası, telgraf takımı, destek üniteleriyle intikal için hazırlanmaya ve sorumluluk bölgesini 36. Kafkas Tümeni'ne devretmeye başlar. Yine 9. Ordu Komutanlığı'nca, Tümen

Bakü'süz olan Azerbaycan dahi imkân haricinde bir şeydir. Azerbaycan'ın kalkması ve düşmesi Bakü'nün taliine bağlıdır." Bkz. Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s. 98.)

⁴⁷⁶ Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 13- 15.

kuruluşunda olduğu halde bazı önemli unsurlar alıkonur. Tümen muharebe gücünün azalmasına neden olur. Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey, Bakü'nün bir an önce zapt edilmesinin siyasi olarak gerekli olduğu bir zamanda 15. Piyade Tümeni'nden silah, malzeme ve donatım kesilmesine anlam veremez⁴⁷⁷.

Tümenin birinci kafilesi 106. Kafkas Alayı'nın 2. Taburu, 29 Ağustos 1918 gece yarısı intikale başladı. Bunları diğer birlikler takip etti. Bu birlikler Akstafa istasyonuna ulaştıkça trenlerle Bakü cephesine nakledildi. Tümen Karargâhı da 06 Eylül 1918 saat 19.00'da Gence'ye ulaştı. Buraya Nuri Paşa, beraberinde kendi kurmayları, Azerbaycan Hükümeti'nin Bakanları, Azerbaycan Kolordusu'nun Komutanı Ali Şeyhlinski Paşa, genel karargâhdan Binbaşı Mayer olduğu halde Yarbay Süleyman İzzet Bey'i karşıladı. Burada yapılan görüşmeden sonra Tümenin ağırlıklarının Gence'de bırakılarak süratle Bakü cephesine intikal edilmesi kararlaştırıldı. Yarbay Süleyman İzzet Bey, Gence'den 7 Eylül 1918'de hareket ederek, 9 Eylül 1918'de saat 13.00'te 5. Kafkas Tümen Karargâhı'na ulaştı. Burada Mürsel Paşa ile yaptığı görüşme ve keşif faaliyetinden sonra Kuzey Grup Komutanı Yarbay Osman Bey'in Masazir'deki karargâhına geldi. 10 Eylül günü de Kuzey Grup Komutanı ile keşif faaliyetinde bulunarak bölgeyi tanımış oldu.

Bakü'ye taarruz planı ile ilgili hazırlık yapmak üzere 5. Kafkas Tümen Karargâhı'nda uzun süredir bulunan Kafkas İslam Ordusu Kurmay Başkanı Yarbay Nazım'a, Nuri Paşa taarruzun şekli ve emir komutanının nasıl olması hakkında fikirlerini sordu. Yarbay Nazım'ın 02 Eylül tarihinde bildirdiği görüşler şöyleydi.

- Bakü'ye kuzeyden ve batıdan olmak üzere iki istikametten taarruz edildiği takdirde düşman daha şiddetli baskı altına alınacaktır. Taarruzdan bir gün önce doğudan ve kuzeydoğudan aldatma taarruzu yapılmalıdır.

- 15. Piyade Tümeni'ne Yarbay Süleyman İzzet, 5. Kafkas Tümeni'ne Albay Cemil Cahit komuta etmeli, Mürsel Paşa Doğu Cephesi Komutanlığı'na devam etmelidir. Doğu Cephesi Kurmay Başkanı da kendisinin olmasını teklif etmekteydi. Yüzbaşı Rüştü (Türker) Bey, ya tümeninde kalmalı ya da geri bölgede lojistik işlere bakmalıdır.

- Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa ile Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın taarruz günü cepheye gelerek taarruzu izlemelerinin maddi ve manevi yönden destek olmaları uygundur⁴⁷⁸.

⁴⁷⁷ Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 24- 28.

⁴⁷⁸ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 179.

Bu teklife, Kafkas İslam Ordusu Harekât Şube Müdürü Binbaşı Tevfik tarafından verilen cevapta; Nuri Paşa'nın 5. Kafkas Tümeni'ne Albay Cemil Cahit'in; Doğu Cephesine de Mürsel Paşa'nın komuta etmesini onayladığını, ancak Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa'nın, Bakü'ye taarruzda cepheye Nuri Paşa'nın komuta etmesini istediğini, Komuta meselesinin halledilmesi için Halil Paşa'nın ve Yarbay Süleyman İzzet Bey'in gelmesinin beklendiğini, bu nedenle Nuri Paşa'nın şimdilik komuta meselesini halletmek istemediğini, belirtti⁴⁷⁹. Nuri Paşa, İngilizler'in takviye almalarını beklemeden eldeki kuvvetlerle, Balacari ve Sabuncu mevkiilerindeki müstahkem yerlerin ele geçirilmesiyle Bakü savunmasının düşebileceği hakkındaki görüşlerini öğrenmek üzere Yarbay Nazım Bey'e sorması üzerine Yarbay Nazım Bey, Mürsel Paşa ile yaptığı inceleme sonucunda gereksiz zayıat verileceği sebebiyle olumsuz görüş bildirdiler.

Nuri Paşa, 7 Eylül tarihinde bir emir göndererek, 15. Piyade Tümeninin Doğu Cephesi Komutanlığı emrine verildiğini, Bakü'ye taarruzun ne zaman ve nasıl yapılacağını bildirilmesini ve hazırlıkların tamamlanmasını istedi. Mürsel Paşa cevap olarak kesin taarruzun 12 veya 13 Eylül tarihinde olmasını teklif etti. Nuri Paşa, gönderdiği diğer emirde ise 10 Eylül'de cepheye olacağını ve kesin taarruzun 11 Eylül'de yapılacağını emretti⁴⁸⁰. Bu arada Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa, Tiflis'te Alman Ordusu Temsilcisi von Kres ve Gürcü Ordusu Komutanı ile görüşmeler yaptıktan sonra Ahıstafa ve Gence üzerinden 10 Eylül 1918 tarihinde cepheye Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'nın bulunduğu Gözdek köyüne geldi. Halil Paşa, Bakü'ye taarruzda bir Alman süvari alayının gönderilmesine görünüşte razı oldu⁴⁸¹.

⁴⁷⁹ A.g.e., s. 180.

⁴⁸⁰ A.g.e., s. 184- 185.

⁴⁸¹ İlhan Selçuk, a.g.e., s. 420; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 114; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, s. 186.

(Yüzbaşı Selahattin Bey, Halil Paşa'nın Bakü cephesine gelişini şöyle anlatmaktadır: "...Tiflis'teki karardan sonra Bakü'yü çeviren Ordu Karargâhı'nda bulunmak üzere Azerbaycan sınırlarına girdik. İlk istasyon, Ahıstafa idi. Burada bizi Enver Paşa'nın küçük kardeşi, Halil Paşa'nın yeğeni ve İslam Ordusu Başkumandanı 29 yaşında Nuri Paşa karşıladı. Gece yarısından bir saat sonra Gence'ye vardık. İstasyonda bizim şerefimize çay hazırlanmıştı. Çaylarımızı içerken bir saz şairi bize saz çaldı. Sınırlar ötesindeki bu Türk sesi hepimizi duygulandırıyor. Turan yolunda Türklerle karşılaşıyorduk. Saz şairi yüzyıllardan beri süregelen Türk ıstıraplarını öyle güzel anlatıyordu ki gözlerimiz yaşlanıyordu. Saz şairi:

< Trenler koşun (asker) taşır Bakü'ya / Bunda bir iş var / Söyle Halil Paşa Allah Aşkına / Bunda bir iş var... > diyordu.

Zaten herkesin heyecanı son haddindeydi. Çay bitmişti. Biz ayağa kalkarken şair bağırdı:

< Söyle Halil Paşa Allah Aşkına / Bunda ne iş var? >

Kumandan dayanamadı ve bağırdı:

< Bugün Bakü, yarın Merv, öbür gün Karakurum, ne olacak Turan var... > dedi.

Bir alkış, bir hıçkırık, bir ürperiş sardı her yanı... Tren hareket ederken saz şairi söylüyordu:

< Allah yolunu açsın Turan'a / Seni verdim yaradana / Senden isterim Bakü'yu / Türk Halil Paşa. >

Tren Gence istasyonundan kalktıktan sonra tepeleri karlı Kafkas dağlarını seyrederek ve şairin heyecanlı sesinden aldığımız ilhamla cepheye gidiyorduk. Ertesi gün öğleyin 10 Eylül 1918 günü Bakü'nün karşısında bir

Taarruz şeklini arazide görüşmek üzere, Şark Orduları Grup Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı ve kurmay heyetleri, Azerbaycan Kolordusu Komutanı ve Tümen Komutanları olmak üzere Masazir'deki cephe gözetleme yerinde 10 Eylül 1918 saat 15.00'te toplandılar. Burada 15. Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey, taarruz hakkındaki görüşlerini açıkladı. Onun düşüncesine göre; 5. Kafkas Tümeni bütün mevcuduyla bulunduğu mevzilerden gece baskını şeklinde taarruza geçmelidir. 38. Piyade Alayı tümenine iade edilerek, 15. Piyade Tümeni üç alayla kuvvetli topçu desteğinde Balacari doğusundan Balacari sırtlarına ve Azerbaycan süvarileri de Ahmetli istikametinde taarruza geçerek savunma birliklerini kuşatmalıdır. Düşman gemilere binip kaçamadan esir veya imha edilmelidir⁴⁸². Gözetleme yerinde taarruzla ilgili iki görüş savunuluyordu. Başta Alman Kurmay Başkanı Paraküvin olmak üzere Alman grubu; kuvvetli bir ateş desteğinden sonra süngü hücumunun yapılmasını istiyorlardı. Türk kurmayları ise, elde yeterli topçu mermisi olmadığından, gece süngü hücumu ile düşman siperlerine girmenin doğru olacağını savunuyorlardı. İki zıt fikri Halil Paşa'nın verdiği karar tayin etti. Halil Paşa bizzat bütün cepheyi gezerek, birlik komutanlarıyla görüşerek, düşündü ve kararını verdi. Kararına göre birlikler gece süngü hücumuyla düşman siperlerine girecekti. Taarruzun yapılacağı gece bütün birliklere tebliğ edildi⁴⁸³.

Birlikler tarafından taarruz için hazırlıklar devam etmektedir. Nuri Paşa, 5. Tümen Komutanlığına 10 Eylül 1918'de vermiş olduğu emirde Bakü'nün güney batısındaki sahil kesiminde bulunan Volcivorota istikametinde subaylardan seçilmiş keşif kollarıyla keşif yapılmasını ve keşif sonuçlarının kendisine bildirmesini emretmiştir. Geceleyin 9. Kafkas Alayından görevlendirilen keşif kollarının düşman ve araziye ait elde ettikleri bilgiler Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na gönderilmiştir⁴⁸⁴. 5. Kafkas Tümen Komutanlığı süvari gücünü artırmak için Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'ndan Mürettep Süvari Alayı'na bağlı 19. Süvari Bölüğü'nün kendisine verilmesini istedi. Ancak bu bölüğün Sumgayt'tan Gosan'daki

köyde bulunan İslam Ordusu Karargâhına geldik. Trenden sonra bir saat otomobile ilerledik. Vardığımız yerden Bakü'nün güzel manzarasını ve Hazar denizini görüyorduk. Bkz. İlhan Selçuk, a. g. e., s. 420- 421.)

⁴⁸² Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 114- 115; Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 32- 33.

⁴⁸³ İlhan Selçuk, **a.g.e.**, s. 422.

⁴⁸⁴ **ATASE Arşivi**, BDH Kol. K. 3820 A, D. 11, F. 7- 02; Kaymakam Rüştü, **"Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası"**, 93 Sayılı Askerî Mecmua'nın 34 sayılı Tarih Kısmı, Askerî Matbaa, İstanbul 1934, s. 195; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 189.

alayına katılması emredildiğinden 5. Kafkas Tümeni Karargâhındaki atlılarla yetinilmesi Kafkas İslam Ordusu Komutanlığınca emredildi⁴⁸⁵.

Yarbay Süleyman İzzet Bey üç alay ile taarruz etmeyi teklif ettiyse de bu teklifi uygun görülmedi. 15. Piyade Tümeni'nin emrinde sadece 38. Piyade Alayı, 2. Süvari Alayı, Azerbaycan süvarileri ile milis taburları bırakıldı. 5. Kafkas Tümeninde 9., 10., 13. ve 56. Piyade Alayları bulunuyordu. Cenup Grubunda Albay Cemil Cahit komutasında, iki taburlu 4. Azerbaycan Piyade Alayı ile üç milis süvari bölüğü vardı. 106. ve 107. Kafkas Alayları Ordu ihtiyatıydı. Topçunun çoğunluğu da 5. Kafkas Tümeninde toplanmıştı. 15. Piyade Tümeninde 12 top, 5. Kafkas Tümeninde 33 top ve Cenup Grubunda iki top bulunmaktaydı. 15. Piyade Tümeninin cephe genişliği 30 km., 5. Kafkas Tümeninin ise 1500 m. idi⁴⁸⁶. Tümenlerin cephe genişlikleri ve kuvvet durumları dikkate alındığında dengesizlik olduğu görülmektedir. 5. Kafkas Tümeni lehinde yapılan bu teşkilatlanma nedeniyle, bu tümen derinliğine bir taarruz düzeni almıştır. Birinci kademede 9. ve 56. Piyade Alayları gece taarruzunu yapmışlardır. Topçu hazırlık ateşi desteğinde taarruz eden 15. Piyade Tümenine ihtiyaç doğduğu için daha sonra Ordu ihtiyatı 107. Alay verilmiştir.

Nuri Paşa, 11 Eylül 1918 tarihinde yayınladığı bir emirle emir komuta sorununu da sonuçlandırdı. Emrine göre; şimdiye kadar Doğu Cephesi Komutanlığı emrinde bulunan 5. Kafkas Tümeni, 15. Piyade Tümeni ve Cenup Grubu doğrudan kendisine bağlı olacaktır⁴⁸⁷. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı 12 Eylül 1918 tarihinde de Tümen Cephelerinin ara hatlarıyla 15. Piyade Tümeninin kendi sol kanadında yapacağı harekâta dair aşağıdaki emri yayınladı:

“1. Cenup Grubu ile Beşinci Fırka arasındaki hatt-ı fasıl (ara hattı); (Puta Körfezi – 283 rakımlı Tepe – Puta İstasyonu) hattıdır. Zikrolunan mevkiler Beşinci Fırkaya aittir. Zırhlı tren Beşinci Fırka emrindedir.

2. Beşinci ve Onbeşinci Fırkalar arasındaki hatt-ı fasıl (Hırdalan Köyü şimalindeki Yanardağ – Balacari İstasyonu Ermenikenti) hattıdır. Mevakü-i Mezkûre (Bu mevkiler) On beşinci Fırkaya aittir.

3. Onbeşinci Fırka 12/ 9 /34 (12 Eylül 1918) saat 15.00'te Sürehani ve Zih köyleri istikametinde süvari kıtaatını mümkün olduğu kadar düşmana yaklaştıracak ve aynı zamanda bir kısım topçu ile Maştağı ve 345 rakımlı Kirmako civarından Zabrat ve Balahani

⁴⁸⁵ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820 A, D. 11, F. 7- 04; Rüştü, “Büyük Harpte Bakû Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası”, s. 195; Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakû Yollarında 5nci Kafkas Tümeni*, s. 189.

⁴⁸⁶ Nasır Yüceer, *Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 115; *Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II*, s. 585.

⁴⁸⁷ Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakû Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni*, s. 186.

mantıklarındaki düşmana şiddetli tahrip ateşi yapacaktır. İşbu ateş; cephanesi fazla olan Krup toplarıyla top başına elliye geçmemek üzere ve Digya Cenubundaki Kudretli Batarya ile aynı zamanda milis taburları da düşman topçu ateşi tesiri haricinde düşman tarafından görülecek bir tarzda Muştığı'dan Bina'ya doğru tahrik olunmalıdır (hareket ettirilmelidir).

Kafkas İslam Orduları Kumandanı

Ferik Nuri⁴⁸⁸”

Düşman da fırsat buldukça Türk birlikleri üzerinde uçaklarıyla keşif yapmaya ve zayıf vermeye çalışmaktadırlar. 12 Eylül 1918 günü düşman uçakları Kobi köyüne çeşitli defalar bomba atmışlar ve halktan 2 şehit 8 yaralı verilmiştir. Binagadi köyü üzerine atılan bombalar sonucunda bir subay ve 20 er yaralanmıştır⁴⁸⁹.

Enver Paşa da Almanları oyalamak amacıyla, Bakü taarruzu başladıktan sonra Nuri Paşa'nın 5 gün sonra kendisine ulaşacak şekilde telgraf çekmesini isteyen aşağıdaki emri vermiştir.

“Enver Paşa'dan Nuri Paşa'ya

Bakü Harekâtı muvaffakiyetle ilerlerse bana 5 gün sonra varmak üzere şu telgrafi çekersin.

Feldman Bey'e arz ettiğim gibi kıtaatın daha ziyade şimdiki hatta kalmak, hem kıtaatın daha ziyade telefata vermemesine ve cephanemizin pek ziyade zayıf kalmasına sebep olacaktır⁴⁹⁰.”

c- İkinci Bakü Taarruzu ve Bakü'nün Zaptı

13 Eylül 1918 tarihi 5. Kafkas Tümeni'nin 5 Ağustos'ta Bakü önündeki mağlubiyetinin 39. günüydü. Geçen süre zarfında 5. Kafkas Tümeni takviye almış ve dinlenmişti. Bölgeye 15. Piyade Tümeni takviye olarak gelmiş ve cephenin kuzey kesiminde yerleşmişti. Artık Bakü'ye taarruzda başarı şansı yüksekti. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa; Hacı Hasan Köyünün batısındaki gözetleme mevzisinden 13 Eylül 1918 tarihinde, saat 17.11'de Bakü'ye karşı kesin taarruz için şu emri verdi:

⁴⁸⁸ ATASE Arşivi, BDH Koll. K. 3820 A, D. 11, F. 7- 06; Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni*, s. 189.

⁴⁸⁹ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820 A, D. 11, F. 7- 015; Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni*, s. 188- 189.

⁴⁹⁰ Kazım Orbay Arşivi, KO B. II- 177.

“Şark Ordular Grubu Komutanlığına

5. ve 15. Firkalara

13.9.34

106 ve 107. Alaylara

1- Bakü'ye karşı taarruza Allah'ın yardımıyla 14.9.34 (14 Eylül 1918) sabahı başlanacaktır.

2- Beşinci Fırka Piyadesiyle 14.9.34 sabahı ikide (saat 02.00) hazırlık mevziinden Hacıhasan köyü cenubundan (güneyinden) Sarıhaçlı Kilise istikamet-i umumiyesinde (genel istikametinde) ileriye harekete başlayarak baskın ile düşmanın ilk kenar mevziini zabt edecek ve burada yerleşecektir. İşbu hat yalnız bomba ve süngü ile zabt olunacaktır.

3- Düşmanın işbu ilk mevziinin zabtı müteakip kıtaat ikinci hattı da aynı zamanda işgal edecektir. Daha ilerlemek için ortalığın ağarmasını topçu ateşinin himayesini bekleyecekler ve ileriye keşif kolları süreceklidir. Kazanılan ilk hatta lüzumu kadar makineli tüfek yerleştirilmelidir.

4- Topçu, piyademizin ilerlemesi esnasında ateş etmeyecektir. Düşman piyade taarruzumuzu keşfeder etmez düşman takviye kıtaatının ilerlemesini men için düşmanın ikinci, üçüncü mevzilerini, gerideki tekarrüp (kaçış) yollarını ve topçu mevziini ateş altına alacaktır. Buna göre şimdiden ateş taksim olunmalıdır. İlk hattı baskın ile zabt olunacağından geceleyin işbu hatta topçu emdaht (ateş) etmeyecektir. Ortalık ağarır ağarmaz piyademizin daha ileriye taarruzunu himaye edecektir. Refakat topçuları her an ilerlemeye hazır bulunacaklardır.

5- 106. ve 107. alaylar her an harekete hazır bulunacaklardır. Alay kumandanları yanında ordu tarassud (gözetleme) mevzii civarında bulunacaklardır.

6- Beşinci Fırka ortalık ağarınca zırhlı treni Eybat istasyonuna doğru ilerleterek Volçivorota mıntikasındaki düşman ateşini üzerine celb edecek ve firkanın sağ cenahını muhafaza edecektir.

7- On beşinci Fırka nisfilleyinden (gece yarısından) itibaren Balacari, Balahani, Sürehani ve Ahmedli istikametinde kuvvetli keşif kolları gönderecek, topçu ateşiyle karşısında ki düşmanı tesbit edecek ve Ahmedli'yi zabt edecektir.

Kafkas İslam Ordusu Kumandanı

Ferik Nuri⁴⁹¹ ”

⁴⁹¹ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820 A, D. 11, F. 7- 040; Rüştü, “Büyük Harpte Bakû Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası”, s. 198; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 191- 192.

Şark Orduları Grup Komutanlığı 29 Ağustos 1918’de, 9. Ordu Komutanlığı’na verdiği emirde; Bakü’ye kesin taarruzun yaklaşması nedeniyle İngiliz ilerleyişini durdurmak için, Tebriz’i işgal eden 11. Kafkas Tümeninden çıkarılacak bir piyade alayı ile bir topçu taburundan teşkil bir müfrezenin Meyane’yi işgal etmesini istedi. Meyane’yi işgal etmek için tertip edilen müfreze 5- 7 Eylül tarihleri arasında yaptığı muharebelerde İngilizleri mağlup etti. İngilizler Meyane istikametine çekildi. İleri harekâtına devam eden müfreze 9 Eylül’de Meyane’yi işgal etti. İngilizler takip edilerek 14 Eylül’e kadar Meyane’den 65 km. uzakta bulunan Saray’da Tümeninden gönderilen bir bölük tarafından işgal edildi. Erdebil’e çekilen Kazak Alayı, Erdebil halkının baskısıyla Türk birliklerine teslim oldu. Rus subayları sınır dışına çıkarıldıktan sonra alay Tebriz’e getirildi ve Ahmediye Alayı adı verildi⁴⁹².

13/14 Eylül 1918 gecesi Bakü cephesindeki bütün birlikler uyumamıştı. 5 Ağustos yenilgisinden sonra, bu sefer herkes zafer için umutluydu. Gece saat 02.00’den itibaren 9. ve 56. Alaylar Eybat – Balacari demiryolu istikametine ilerlemeye başladılar. 56. Alay düşmanın birinci savunma hattını saat 03.00’te; 9. Alay ise saat 03.30’da işgal etmeyi başardılar. 9. Alay’ın sol kanadını korumak için 13. Alay ilerlemeye başladı. Ağır toplar haricinde bütün toplar işgal edilen mevzilere getirildi. 56. Alay’ın sol kanadın korumak için Ordu ihtiyatı 106. Alay görevlendirildi. Saat 06.00’da 56. Alay ikinci savunma mevzilerini de ele geçirdi. Volçivorata Dağı, Salyanski ve Salhane kışlalarından hücumla hazırlanan düşman, topçu ateşi ile dağıtıldı. 13., 9. ve 56. Alaylar ilerlemelerine devam ederek Bakü’ye hakim sırtları ele geçirince, düşman bozgun halinde şehre doğru kaçmaya başladı. Zırhlı tren saat 11.45’te hareket ederek Eybat – Balacari arasındaki direniş noktalarını ateş altına aldı. 5. Kafkas Tümeninin başarıyla devam eden harekâtı şehrin dış mahallelerine gelince, sokak savaşlarından fazla zayıyat verme düşüncesiyle durduruldu. Gece boyunca şehrin önemli askeri noktaları topçu ateşi ile taciz edildi⁴⁹³.

⁴⁹² Fevzi Çakmak, “ Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi” (1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar) (Yayına Hazırlayanlar: Dr. öğ. Alb. Ahmet Tetik, Uzm. Sema Kiper, Uzm. Ayşe Seven, Uzm. Yrd. Serdar Demirtaş), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 243; E. Aysan, **a.g.e.**, s. 50- 51; Muhammet Erat, “**Kazım Karabekir’in Nahçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri (1918)**” Kafkasya Araştırmaları- IV, İstanbul, 1998, s. 54.

⁴⁹³ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 116- 117; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 195- 198

(Nuri Paşa; Kafkas İslam Ordusu Raporunda İkinci Bakü taarruzunu şöyle anlatmaktadır: “ 12 Eylül tarihine kadar 15. Fırka’nın diğer 56. Alayı ile 36. Fırka’nın 10. Alayı’da muvasalat etmiş ve cebhanece nevâkısımda (eksiklik) mehma- emken (olabildiği kadar, mümkün mertebe) ikmal edilmiş bulunuyordu. Eylül’ün 13. günü, düşmana şimâlden taarruz edileceği fikrini vermek maksâdıyle kitaât kâmilan Yanardağ- Binâgadi mintikalarında cem’edilmiş (toplanmış) olduğundan o gün uçan düşman teyyâreleri bu vaz’iyyeti tesbât etmişlerdi. 13/14 gecesi, 38. Alayla Azerbâyçân gönüllüleri 15. Fırka kumândânının emrinde olarak şimâl cebhesinde terk ve mütebâkî (geri kalan, artan) kuvvetler ya’nî Romanya cebhesinden gelen ve mükemmel bir halde bulunan 15. Fırka’nın 56. Alayıyla 5. Fırka’nın alayları ve 36. Fırka’nın 107. Alayı, şehrin garbindeki demiryolu vâdisine mülâkî (buluşan, kavuşan) olan vâdiler içinde cem’edildiler. Maksâdımız düşmâna hücum-ı

15. Piyade Tümeni cephesinde ise, başlangıçta taarruz başarıyla gelişti. Saat 04.00'ten itibaren yapılan topçu ateşi neticesinde, Ermeniler bu bölgeden, 5. Kafkas Tümeni bölgesine kuvvet kaydıramadılar. 38. Alay başarılı taarruzu neticesinde düşman mevzilerine 500 m. kadar yaklaşmıştır. Düşmanın Balacari Köyü doğusundaki mevzilere gizlediği altı makineli tüfek, 38. Alay'a fazla zayıat verdirmiştir. 15. Piyade Tümeninde ağır toplar olmadığı için bu makineli tüfek yuvaları susturulamamıştır. Yarbay Süleyman İzzet Bey'in takviye istemesi üzerine Kafkas İslam Ordusu Komutanı tarafından 107. Alay, 15. Piyade Tümeni emrine verilmiş, fakat bu alay yoğun ateş nedeniyle görev yerine geç gelebilmiştir. 38. Alay saat 15.00'te Balacari sırtlarını ele geçirmiştir. 38. Alay bu şiddetli muharebede az bir kuvvetle, ateş üstünlüğü olan daha çok bir kuvvete karşı dört küçük çaplı topla yaptığı ve başarı kazandığı muharebe takdire şayan bir kahramanlık örneğidir. Kuzey Cephesinin daha doğusunda Muştağa Müfrezesi Sabuncu'yu işgal etmiş ve Zihni Bey Müfrezesi ise Ahmetli istikametinde ilerleme kaydetmiştir⁴⁹⁴.

Kafkas İslam Ordusu Komutanı ile Tümenler arasında iyi bir irtibat olmadığı ve Kafkas İslam Ordusu Komutan ile 15. Piyade Tümen Komutanı arasında geçen üzücü olayı Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey hatıralarında şöyle anlatmaktadır:

“ Bu sırada Ordudan gelen emirle, 107. Alayın emrine verildiği bildiriliyordu. Alayın nerede bulunduğu ise bildirilmiyordu. 5. Kafkas Tümeni ile aramızda açıklık olduğundan burada bir kısım düşman direnmeye devam ediyordu. Önce Ordu vasıtasıyla telefonla ve ayrıca emir subayı ile yazılı olarak, 107. Alay Komutanı'na acele olarak 38.

hakîkinin şimalden yapılacağı hissini vermek idi. Binâ'en- aleyh (bunda dolayı, bunun üzerine) Bakû'nun garb cebhesine karşı topladığımız kuvvetlerle silâh patlamadan yalnız bomba ve süngü hücumuyle baskın yapılarak kademeli siperlerle tahkîm edilmiş olan düşmân mevzi'ini işgâl ve şimâl kolumuzun da fazla cebhâne sarf ederek düşmân ihtiyâtlarını üzerine celb vazîfesi verilmiş idi. Her iki kol esâs dâhilinde vazîfesinin tamâmıyle tatbîk ve ifâ etmiş ve fecrden evvel Bakû'ye hâkim olan garb sırtları kâmilten küt'aâtımızın eline geçmiş idi.

*Bu hareketde asıl hücum kolumuz pek az zâyî'âtla hedefine vâsıl olduğu hâlde şimâl kolumuz zâyî'âta ma'ruz kalmış idi. O günün akşamına kadar Bakû garb ve şimâlindeki düşmân mevâzi'i düşmândan tathîr (temizleme) edilmiş idi. Bol makineli tüfenk ve zırhlı otomobiller ile mücehhez bulunan düşmânla sokak muhârebesi yapıldığı takdirde fazla zâyî'at verileceği nazar-ı dikkate alınarak gece şehir hâricinde geçirilmiş ve yalnız topçu ateşiyle düşmânın ırkâb (bindirme) iskeleleri ile mukâvemet noktaları dövülmekle iktifâ edilmiş idi. Eylül'ün 15. günü öğleden sonra, evvelâ 56. Alây, şehre dâhil olarak nukât-ı mühimme (önemli noktalar) işgal edilmiş ve şehirde çok mîkdârda ganâ'im-i harbiyye (harp ganimeti) geçmiş idi. Hedefimiz olan Bakû alınmakla bu mühim harekât da nihâyete ermiş, Şimâlî Kafkas'a ve Karabâğ'a harekât tevcîh edilmiş idi.” Bkz. Mustafa Budak, a.g.m., s. 78 -79; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 130- 131.)*

⁴⁹⁴ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 117- 118; Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 43- 46.

(Allen- Muratoff eserlerinde Türk Ordusu'nun başlangıçta Kuzey Cephesinde fazla birlik bulundurarak aldatma uygulamalarını, taarruz günü bunları Batı'ya çekerek Kurt Kapısı (Wolf Gate) istikametinde taarruz ettiklerini, ilerleyen saatlerde İngiliz Piyadesinin Türkler'in taarruzunu kontrol altına aldığını belirtmektedir. Fakat Ermeni birliklerinin beceriksiz karşı taarruz teşebbüsünden sonra, saat 11.00'den itibaren cephede bozulmaların başladığını ve bunu gören Dunsterville'nin gemilerine harekete hazır olmaları için emir verdiğini, gece 22.00'de İngiliz birliklerinin gemilere binerek Bakû'yü terk ettiklerini anlatmaktadır. Bkz. Allen- Muratoff, a.g.e., s. 458- 459.)

Alay'ın sağ kanadına yetişmesini ve arada kalan düşmanın esir alınmasını emrettim. Bu sırada 38. Alay, sol kanadında makineli tüfek ve topçu ateşinin koruması altında, karşı taarruza kalkan düşman piyadesiyle muharebe ediyordu. Hemen oraya gittim. Ordu Komutanlığından gelen telefonda; < Alayların iyi sevk ve idare edilmesi amacıyla Balacari'nin güney sırtlarına gelmenizi rica ederim. > deniliyordu. Bu telefonu avcı hattında, bizzat, askerlerin ve makineli tüfeklerin ateş mevzilerini düzeltirken aldım. Aslında emrimde alaylar değil, yalnız 38. Alay ile daha kuzeyde bulunan piyade ve süvari milisler vardı. 107. Alay meydanda yoktu. Bir ucu Bakü'nün kuzeyine kadar uzanan geniş bir cepheye yayılmış olan tümen birliklerini, daha güneyden sevk ve idare etmek mümkün değildi ve ayrıca orası tümen bölgesi dışındaydı. Bir Ordu Komutanının, bir Tümen Komutanına savaş sırasında nerede bulunacağını gösterecek kadar karışmasına hayret ederek şunları yazdım:

< Saat 15.30'dan itibaren, Balacari'nin güney sırtlarında ve avcı hattındayım. Duruma ve şartlara uygun şekilde hareket edeceğimi arz ederim. >

Henüz Tümen emrine gelemeyen 107. Alay Komutanını akşama doğru buldurdum ve hızlı hareket etmesini emrettim⁴⁹⁵. ”

Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa, Bakü taarruzu esnasında, cephe ve Nuri Paşa'nın yanındadır. Taarruzun başlayacağı gece, önceden konuştuğu şekliyle Tiflis'teki Alman Ordusu Danışmanı Von Kres'e telgraf çekerek, Alman Süvari Alayının trenle sevk edilmesini istedi. Halil Paşa bu telgrafi karargâhındaki Alman Kurmay Başkanına çektiler Almanların inanmasını sağladı. Bununla beraber Türk Kurmay Başkanı Basri Bey'e de, köprüyü tahrip etmek için daha önceden hazırlattığı müfrezeyle telefon ettirerek, Gürcistan-Azerbaycan sınırındaki demiryolu köprüsünün tahrip edilmesini sağladı. Daha sonra Almanlar'a bir yanlışlık sonucu olduğunu bildirdi. Halil Paşa, böylece Bakü'ye bir Alman kıtasının girmesine mani oldu⁴⁹⁶.

14 Eylül 1918 günü akşamı birlikler taarruz hedeflerine ulaştılar. Düşmanın makineli tüfek ve zırlı otomobil üstünlüğü olduğundan şehre girilerek zayıat verilmek istenmedi. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa 5. ve 15. Tümen Komutanlıklarına gönderdiği emirde şu hususları emretti:

⁴⁹⁵ Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 44- 45.

⁴⁹⁶ İlhan Selçuk, **a.g.e.**, s. 423.

(Halil Paşa ise hatıralarında, Von Kres'e başlangıçta Nuri Paşa ile birlikte oyalayıcı cevaplar verdiklerini, fakat Von Kres'in emrivaki olarak Alman Taburunu trenle göndermesi üzerine, güvendiği bir çavuşuna bir bölük hazırlatarak, Gürcistan hududundaki köprüyü tahrip ettirdiğini ve telgraf hatlarını kestirttiğini anlatmaktadır. Bkz. Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 224)

- Birlikler bu gece kazandıkları mevzide kalacak ve her türlü saldırıya karşı müteyakkız bulunacaklardır.

- Komşu birlikler ve topçuyla irtibat tesis edilecek ve keşif kollarıyla düşmanla temas devam ettirilecektir.

- Toplar demiryolu hattının doğusuna geçirilecektir.

-Tümenler, birliklerinin ve karşılarındaki düşman hakkındaki bilgileri orduya bildireceklerdir.

- Taarruzun yarın nasıl yapılacağı hakkında ayrıca ordudan emir alınacaktır.

- Zırhlı tren yarın Balacari'ye gönderilecek ve birlikler ile beraber kışla istasyonuna ve daha ileriye doğru yürüyecektir.

- Demiryolundaki bozuklukları tamir etmek üzere bir tamir treni Balahari'ye gönderilecektir. Bu trenle birlikte biri Eybat ve biri de Balacari'de bırakılmak üzere iki su vagonu da gönderilecektir⁴⁹⁷.

14 Eylül günü Bakü'ye Türk saldırısı devam ederken Dunsterville saat 17.00 sıralarında İngiliz askerlerinin şehri boşaltmasını emretti. Boşaltma işlemi hem Türkler'in hem de Bakü'lü Diktatörlerin öğrenmemesi için gizlilik içinde yapıldı. Cephedeki askerlerin çekilmesi saat 20.00'de başladı. Çekilmeyi Stafford birliği korudu ve birlikler gemilere bindikten sonra bir saat daha mevziide kaldılar. Saat 22.00'de önce hasta ve yaralıları taşıyan gemiler, sonra birlikleri taşıyan gemiler ve en son da cephe gemisi Bakü limanını terk etti. Bakü Diktatör temsilcileri durumu fark edince Dunsterville'nin yanına geldiler ve İngilizlerin ayrılmasına mani olmaya çalıştılar. Fakat Dunsterville kendilerine, Bakülü askerler etkin bir direniş göstermediği takdirde askerlerini çekeceğini önceden söylediğini, zaten kendilerinin Bakü'yü savunmak için değil, onlara Bakü'yü savunmakta yardımcı olmak için geldiklerini söyledi. “ *Benim askerlerim on altı saat boyunca sizden hiç yardım görmeden çarpıştılar. Bu koşullar altında boş bir dava uğruna onların yaşamlarını tehlikeye atmayı reddediyorum. Böyle bir emir vermeyeceğim ve hemen hareket edeceğim.* ” dedi. Buna sinirlenen bir Diktatör, “ *O zaman donanmamız size ateş açacak ve gemilerinizi batıracaktır* ” dedi. Fakat Bakü donanmasından gemilere tesirsiz açılan bir kaç ateş dışında bir engelleme olmadı. Gemilerin tamamı 15 Eylül günü Enzeli'ye ulaşabildi⁴⁹⁸.

⁴⁹⁷ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820 A, D. 11, F. 7- 79; Rüştü, “Büyük Harpte Bakû Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası”, s. 205- 206; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakû Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 198.

⁴⁹⁸ L. C. Dunsterville, a.g.e., s. 308- 311; Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s. 428- 432; Peter Hopkirk, **Like Hidden Fire: The Plot to Bring Down the British Empire**, s. 346- 349.

15 Eylül 1918 günü devam edilecek taarruz ile ilgili Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, birliklere şu emri gönderdi:

“1- 15 Eylül sabahı taarruz harekâtına devam edilerek, Bakü şehri zapt olunacaktır.

2- 5. Kafkas Tümeni Volçivorota’ya karşı sağ kanadının güvenliğini sağlayacak, büyük kısmıyla 56 ncı Alay bölgesinden, sol kanadı Ermenikendi güneyinden geçecek şekilde taarruz ederek, şehrin Çernigorot denilen petrol şehrine kadar olan batı kısmını zaptedecektir. Tümen; kendisine tahsis edilen Bakü kısmında, bir alay piyadeyle, cadde ve meydanların ihtiyaç duyulduğunda müdafaası için iki dağ bataryası bulunduracaktır. Tümenin diğer birlikleri şehrin zaptından sonra Bakü’nün kuzeydoğusunda ve Hırdalan – Bakü caddesinin her iki tarafında toplu halde bulunacaklardır.

3- 15 nci Piyade Tümeni; sağ kanadıyla Ermenikendi’ni temizlemek üzere kuzeydan ve doğudan, Bakü’nün Çernigorot kısmını ele geçirecektir. Tümen bu kısmın muhafazası için bir alay ve bir batarya tahsis edecektir. Tümenin diğer birlikleri şehrin dışında toplu halde bulundurulacaktır.

4- 15 Eylül sabahı piyade taarruzu; ortalık ağarırken topçuyla gerekli hazırlık yapıldıktan sonra gerçekleştirilecektir. Yoğun topçu ateşinin bir noktada toplanmasına dikkat edilecektir.

5- Şehrin zaptından sonra, belli başlı cadde ve meydanların ateş altına alınması için makineli tüfekler ve daha önemli yerlere de toplar yerleştirilecektir.

Kafkas İslam Ordusu Komutanı

Tümgeneral Nuri⁴⁹⁹”

15 Eylül sabahı topçu ateşi ile birlikte ilerleyen 9. ve 13. Kafkas Alayları ile 56. Alay şehrin kenarına vardılar. Düşman bazı evlerden ve sokak aralarından ateş etmeye devam ediyordu. Gemilerle kaçmak isteyen düşman askerleri topçu bataryalarıyla ateş altına alınıyordu. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa telefonla şu emri gönderdi: “*Şehirde yangınlar çoğalmaktadır. Özellikle mazot tanklarının düşman tarafından yakıldığı görülüyor. Yangınların söndürülmesi için gerekli tedbirler hemen alınacaktır. Teslim olan Ermeniler, muhafaza edilecektir.*” Fakat şehir henüz ele geçirilememiş ve Ermenilerden de kimse teslim olmamıştı⁵⁰⁰. 15. Piyade Tümeni de 38. ve 107. Alaylarla yapmış olduğu taarruzda Ermenikendi’ni kolayca ele geçirdi. Saat 08.30’da Bakü’nün Çernigorot mevkiisi ele geçirildi. Fakat bu bölgede düşman aldığı takviyelerle binaların çatı ve kenarlarından makineli tüfek ateşleriyle 38. ve 107. Alay’a ağır zayıat verdirdi. Topçu ateşi ile baskı altına alınan düşman

⁴⁹⁹ Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 201- 202.

⁵⁰⁰ A.g.e., s. 203.

geriye püskürtüldü. Ahmetli taraflarında bulunan Ermeni atlı ve piyade askerleri milis kuvvetlerimiz karşısında geri çekilerek şehre doğru kaçtılar⁵⁰¹.

5. Kafkas Tümen Komutanlığı cephesinde saat 10.30'da, 15. Piyade Tümeni cephesinde ise saat 16.00'da düşman ateşkes isteğinde bulundu ve teslim olmak istediğini bildirdi. 5. Kafkas Tümen Komutanlığı cephesinde İran bayrağıyla, büyük beyaz bir bayrağı taşıyan kapalı bir arabada İran Konsolosu ile düşmanın Bakü Batı Cephesi Ermeni Komutanı gelerek teslim şartlarını konuşmak istediler. Mürsel Paşa teslim görüşmelerine Tümen Kurmay Başkanı Yüzbaşı Rüştü (Türker) Bey'i görevlendirdi. Rüştü Bey, Bakü'ye giderek Danimarka Konsolosluğu'nda diğer konsolos ile şehrin belediye üyelerini toplayarak tekrar Tümen Karargâhı'na getirdi. Burada yapılan görüşme sonucunda teslim şartları şöyle kararlaştırıldı:

“1- Kayıtsız şartsız şehrin hemen teslimi.

2- Mevcut düşman askerlerinin teslimi.

3- Silah ve toplarla, kamu eşya ve binalarının teslimi.

4- Nargin Adası'nda bulunan Türk, Alman ve Avusturya esirlerinin teslimi.

5- Silah depolarının, erzağın, otomobil ve kamyonların, zırhlı otomobillerin, teyyarelerin ve bütün savaş malzemesinin teslimi.” Halkın can ve mal emniyetinin koruma altında olduğu ve kimseye zarar gelmeyeceğine dair Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı tarafından yazılmış olan bildiriler, halka dağıtılmak üzere gelen delegelerle şehre gönderildi. Şehrin düzen ve asayişini sağlamak için Albay Cemil Cahit Bey, Bakü Mevki Komutanlığı'na tayin edildi. 56. Alay'da şehrin asayişinin sağlanmasında görevlendirildi⁵⁰².

Otuzaltı saat süren İkinci Bakü Taarruzun'a katılan 15. Piyade Tümeni'nin toplam zayıyatı; 5 subay şehit, 11 subay yaralı, 84 er şehit ve 347 er yaralıdır. 5. Kafkas Tümeni'nin Azerbaycan'a geldiğinden beri vermiş olduğu zayıyat ise; 30'u subay olmak üzere 1130'dur. Kayıpların toplamı 73'tür. Azerbaycan milislerinden Muştâğa Müfrezesi 11 şehit ile 44 yaralı vermiştir. 14- 15 Eylül muharebelerinde, 17 Ermeni, 9 Rus, 10 Gürcü subayı ile 115'i Ermeni, 383 Rus, 4 İngiliz ve değişik milletlere mensup 113 er esir edilmiştir. Çok sayıda silah, malzeme ve harp ganimeti ele geçirilmiştir. Şehirde bulunan mühimmat ve levazım depoları

⁵⁰¹ Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 47- 48.

⁵⁰² Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 204 -205; Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 48- 49.

hasarsız şekilde ele geçirilmiş ve bazı fabrikalar askeri amaçlar için üretim yapacak şekilde düzenlenerek faaliyete geçirilmiştir⁵⁰³.

15 Eylül 1918 akşamı geç vakitlerde Gözdek'te kalmış olan Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'dan 5. Kafkas Tümen Komutanlığı'na ve 15. Tümen Komutanlığı'na iki telefon emri geldi. Birincisi 15. Tümenin 5. Kafkas Tümen Komutanlığı emrine verildiğine dairdir. İkinci emir ise Bakü'nün zaptında subay ve askerlerin gösterdikleri gayret ve fedakârlıktan dolayı takdir ve teşekkür emri idi. Emir şöyleydi:

“ Bakü'nün zaptı için cereyan eden muharebatta bütün kıtaatı zabitan efradının gösterdikleri gayret ve fedakârlıktan dolayı teşekkür ederim. Geceleyin muvaffakiyetle piyade taarruzunu icra eyleyen Dokuzuncu ve Elli Altıncı Alaylara gündüz faik düşmana karşı taarruzla Balacari'nin cenubi şarkiyesindeki sırtları zapt eden 38. Alaya hassaten teşekkür ederim. 56. Alay topçu olmaksızın geceleyin düşmanın iki hattını zapta muvaffak olduğundan takdire şayandır.

Alay Kumandanı Binbaşı Fehmi Bey'in Kaymakamlığa terfi için nazareti celileye arz edilmiştir.

İşbu muharebede fedakârlık ve gayreti için sebkat eden zabitan ve efradın taltifleri hakkındaki inhaların 17 / 9 / 34 akşamına kadar orduya gönderilmesini rica ederim.

15 / 9 / 34

Ordu Kumandanı

Ferik Nuri⁵⁰⁴”

16 Eylül 1918 günü saat 10.00'da, şehrin güvenliği için görevlendirilen 56. Alay hariç 5. Kafkas Tümeni ve 15. Piyade Tümeni'ne ait bütün birlikler 15. Piyade Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey'in komutasında Kırmızı Kışla'da iki hat üzerinde toplandı. Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa ile Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa beraberlerinde heyetle geldiler. Atlı olarak hızla yapılan yoklama merasiminde, birlikler Yarbay Süleyman İzzet Bey tarafından takdim edildi. 38. Alay 1. Tabura, Alayın subay ve erlerine kahramanlıklarından dolayı yüksek sesle teşekkür edildi. Yoklamanın ardından iki saat süren manga koluyla resmî geçit yapıldı. Resmî geçitten sonra komutanlarla ve Azerbaycan Hükümeti'nin ileri gelenleriyle Bristol otelinde öğle yemeği yenildi ve

⁵⁰³ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 122.

⁵⁰⁴ **ATASE Arşivi**, BDH Kol. K. 3820, D. 22, F. 12- 003; Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 49.

(Terfi ve ödül defterleri Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı tarafından Başkomutanlık Kurmay Başkanlığı'na takdim edilmiş, ancak hükümetin devrilmesiyle bu defterler arz edilememiş ve birçok subayın fedakârlıkları ödölsüz kalmıştır. Bkz. Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 50.)

görüldü⁵⁰⁵. İki saat süren tören geçişinden sonra, Türk birlikleri maşatlığın (Hristiyan mezarlığı) altındaki yoldan ilerleyerek, bugün Azizbeyov'un heykelinin bulunduğu meydana, oradan da şimdiki Fahrî Hıyâbânı'nın (asri mezarlık) önünden, Savunma Bakanlığı ve Azerbaycan Milli Meclisi'nin önündeki caddeden geçerek, Çemberekent Mezarlığı'na (şimdiki Şehitler Hıyâbânı) geldiler. Mezarlığın kenarındaki yolu izleyerek, Bakü Sovyeti'nin (şehir meclisi) bulunduğu İstiklâliyât Küçesi'ne (Hürriyet Caddesi) vardılar. Halil Paşa, Nuri Paşa ve Fethali Han Hoyski ile bazı ileri gelenler, bugünkü El Yazmaları Enstitüsü'nün bulunduğu binanın balkonunda birliklerin tören geçişini izlediler. Türk Kafkas İslam Ordusu'nun geçtiği yolun her iki yanı, Azerbaycanlı Türklerle dolmuştu. Halk sevinç gözyaşları döküyor, Türk askerini çılgınca alkışlıyor ve bağrına basıyordu⁵⁰⁶. Nuri Paşa, daha sonra Bakü'nün kurtuluşu dolayısıyla halka hitaben bir konuşma yaptı. Konuşmasında halkın günlük işiyle meşgul olmasını, Azerbaycan Hükümeti'nin denetimi ele alarak emniyet ve asayişin sağlanacağını; din, dil ve ırk ayrılığına müsaade edilmeyeceğini ilan etti⁵⁰⁷.

Nuri Paşa, Halil Paşa'dan önce Bakü'ye girip karargâhını büyük bir otele kurmuştu⁵⁰⁸. Halil Paşa, şehre girerken karargâhında bulunan Alman subaylarla arasında geçen olayı hatıralarında şu şekilde anlatmaktadır:

“ Ben şehre girerken yanımda erkânıharbim Miralay Parakuin ile ikinci reis Miralay Basri Bey vardı. Şehrin girişinde savaş sırasında vurulmuş ve fakat cesetleri kaldırılmamış birkaç ölü gördük... Parakuin birdenbire sinirlendi ve avazı çıktığı kadar bağırmaya başladı:

< - Burada silahsız insanlar öldürülmüş...>

⁵⁰⁵ Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 50- 51.

⁵⁰⁶ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 182- 183.

(Yusuf Vezir Çemenzeminli, Ali ve Nino adlı eserinde, yapılan resmi geçidi şöyle anlatmaktadır: “ Resmi geçit günü şehrin sokaklarında askeri müzikler duyuldu. Göğsü madalyalarla dolu Paşa, at sırtında askeri birliklerin önünden geçerek yeni bayrağı selamladı. Hepimiz gurur ve memnuniyet içindeydik. Sünnilerle Şiiler arasındaki bütün farkları unutarak Paşa'nın elini öpmeye ve Osmanlı Halifesi uğruna ölmeye hazırдық. Bir tek Seyit Mustafa, suratında nefret ve öfke dolu bir ifadeyle bir kenarda dikiliyordu. Paşa'nın göğsündeki madalyalar arasında bir Bulgar haçı görmüştü ve Müslüman birinin göğsünde başka dine ait bir işaret görmek kendisini öfkeliyordu.” Bkz. Yusuf Vezir Çemenzeminli, **Ali ve Nino**, (Azerbaycan Türkçesinden ve Rusçasından karşılaştırarak aktaran: Azat Ağayev- Ali Ekber Aliyev), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s. 275.)

⁵⁰⁷ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 182- 183. (Nuri Paşa'nın konuşma yaptığı yerde, bugün adı “26'lar Bağı (Parkı) olan bir park vardır. Bakü Türk Büyükelçiliği'nin önünde bulunmaktadır. Öldürülen Bolşevik lider Stephan Şaumyan ile birlikte 26 arkadaşının anısına Sovyetler Birliği zamanında yapılmıştır. Azerbaycan yönetimi bağımsızlığını aldıktan sonra halen “26'lar Bağı'nın” adını değiştirmemiş ve ortadaki heykeli kaldırmamıştır. Bkz. Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 185.)

⁵⁰⁸ Menaf Süleymanov eserinde, Nuri Paşa'nın “ İsmailiyye” binası ile karşılıklı olan iki katlı binaya; Mürsel Paşa'nın ise aynı caddede vaktiyle Müzeffereddin Şah'ın misafir kaldığı bir binaya yerleştiğini belirtmektedir. Bkz. Menaf Süleymanov, **İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim**, s. 258.

Halil Paşa, kısa bir süre sonra Bakü'den ayrılacağı için Zeynel Abidin Tagıyev'in evinde misafir edildi. Bkz. Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 183.

< - Sinirlenmeyiniz dostum.. bu bir savaştır, silahlı ya da silahsız insanlar ölebilirler... sakın olunuz.> diye O'nu susturmak zorunda kaldım..

Nuri Paşa'nın karargâhı olan otele yaklaştığımız sırada Parakuin tekrar deli gibi konuşmaya başladı, bu defa sert bir tavırla:

< - Artık susunuz, bir savaştayız... ve siz devamlı olarak panik içindesiniz... susmanızı ihtar ediyorum...>

Parakuin susmak zorunda kaldı.....

Otele çok az kalmıştı ki meydan gibi bir yerde kırküç kişinin Nuri Paşa tarafından astırılmış olduklarını gördük. Bunlar İngiliz kuvvetleri şehirdeyken yerli Türk halkına zulmeden ve savaş sırasında yağmacılık yapan bazı Ermenilerdi. Nuri Paşa savaşın gereğini yapmış, bunları harp divanı kararı ile astırmış bulunuyordu. Parakuin bu defa küstahça konuşmaya başladı:

< - Bu doğru değildir, bu katliamdır...>

Artık sabrım taşmıştı... Kendisine verilmesi lazım olan ceza aynı darağaçlarında sallandırmak olabilirdi, çünkü hareketi savaş kurallarına aykırıydı. Biz bir devlet için dövüşüyorduk, şunun ya da bunun düşünceleri bizi ilgilendirmezdi. Acaba Parakuin aynı şekilde asılmış Türkleri görse aynı tepkiyi gösterirmiydi... Kendisine sert bir şekilde şunları söyledim:

< - Parakuin, sen ya benim erkânıharbimsin ya da ufak tefek bahanelerle siyasi veya dini neticeler çıkarmak isteyen bir diplomat yahut papazsın... ya susarsın yahut da senin akibetin harp divanında belli olur...>

Sustu ve otelde yanıma gelerek:

< - Ben artık sizin yanınızda hizmet edemeyeceğim..>

< - Sizin hizmetinize ihtiyacım yoktur, serbestsiniz....>

Bu sırada sokaklarda Ermeniler tarafından katledilmiş bulunan yerli Türk halkının cesetleri toplanıyor ve yüzlerce çocuk, genç ve ihtiyar kadın, erkek kendileri için kazılan mezarlarındaki son uykularını terk ediyorlardı.. İnsanlığın gördüğü vahşetlerden birisi de İngilizlerin işgali altında bulunan Baku'da Türk halkına karşı Ermeniler tarafından gösterilmiş bulunan bu vahşettir... Parakuin'den sonra karargâhımın ikinci şube müdürü olan Binbaşı Grassman da istifa emek zorunda kaldığını bildirdi. Bu binbaşyı çok severdim. Parakuin'in etkisi altında kalarak istifa ettiğini anladım. Ve sonra şu tebliği yayınladım:

< Karargâhımda bulunan bütün Alman subaylar istifalarını vererek Tiflis'te bulunan Von Kres'in emrine gireceklerdir.>⁵⁰⁹ ”

Bakü'nün zapt edilmesinden sonra Nuri Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya 16 Eylül 1918 tarihinde aşağıdaki telgrafi gönderir.

“ Gence'den Başkumandanlık Erkan-ı Harbiye-yi Umumiye Reisi Enver Paşa Hazretlerine

1) Bakü şehrinde hemen hiç tahribat yoktur. Yalnız birkaç mahalde gaz deposu yanmıştır. Zayıyatımız şehit ve mecruh (yaralı) olmak üzere 1850 kadardır.

2) Kalan İngilizler ve bir kısım Rus ver Ermeniler geceleyin vapurlarla firar etmişlerdir. Şimdiye kadar elde edilen Ermeni ve Rus esirleri 1200 kadar olmuştur. Peyderpey toplanılmakta olduğu mağrurdur.

Kafkas İslam Ordusu Kumandanı

Ferik Nuri⁵¹⁰ ”

Enver Paşa, Bakü'nün Türk Ordusu tarafından alındığını duyunca iki ayrı telgraf çeker. Yüzbaşı Selahattin Bey hatıralarında bu olayı şöyle anlatmaktadır:

“ Bizler bir gün dinlenmek ve bir gün sonra Bakü'ye girmek için gerideki köye geldik. Yol tahrip edildiği için Alman süvarileri gelememiş, Bakü'de alınmıştı. Durum Başkomutanlığa bildirildi. Gece yarısı Başkomutandan şu emri aldık:

< Bakü Ruslara verilecek, petrolünü Almanlar alacaktı. Neden oraya taarruza lüzum gördünüz? Niye bunu Başkomutanlığa haber vermediniz? Sizin yeriniz Kars'tır. Bakü'de ne işiniz var? Derhal Kars'a dönünüz ve bir daha Başkumandanlıktan izin almadan böyle işlere karışmayın. >

⁵⁰⁹ Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 228- 230. (Halil Paşa, Alman subaylarının asıl kırgınlıklarının sebebi olarak, Von Kres tarafından gönderilen taburun Bakü'ye gelmesinin önlenmesi olarak belirtmektedir. Halil Paşa, daha sonra Nuri Paşa'dan ayrılarak Gümrü'deki karagâhına döner. Bkz. **A.g.e.**, s. 228- 230.)

(Yüzbaşı Selahattin Bey'de hatıralarında Parakuin'in, yanlarına gelen değişik milletlerden bir grup kişilerin şikâyetlerini Halil Paşa'ya iletmesi üzerine, Halil Paşa'nın;

“ – Ben bu işlere karışmam ve karışmam, burada Azerbaycan Hükümeti ve Azerbaycan Ordusu Kumandanı Nuri Paşa var. Bu işlere o bakar...” deyince Parakuin:

“ – O çocuktur, diye itiraz etti. Ordu Kumandanı değildir. Enver Paşa'nın kardeşi olduğu için buraya gelmiştir. Bir memleketin yönetimi bu kişilikte adamlara bırakılamaz.” dedi.

Bu, Nuri Paşa'ya hakaretti. Bunun üzerine Halil Paşa:

“ – Bir Türk Ordusu Kumandanına saygı göstermekte kusur ettiğiniz için sizi görevden alıyorum. Şimdi memleketinize hareket ederek Türk sınırları dışına çıkacaksınız. Size daha ağır muamele etmiyorsam, bunu Türk'ün yabancı misafirine karşı daima gösterdiği hoşgörüye bağlayınız.” Karargâhtaki bütün Alman subayları da Parakuin ile birlikte ayrılırlar. Bkz. İlhan Selçuk, **A.g.e.**, s. 428- 429.)

(Prakuin, Tiflis'ten sonra İstanbul'a döner. Tiflis'te General Von Kress'i, Bakü'de kargaşa ve düzensizlik olduğu, Bakü'de bulunan Alman vatandaşlarının can ve mal emniyetinin olmadığı konusunda uyarır. Bunun üzerine Von Kress, Azerbaycan Hükümetine ve Nuri Paşa'nın kendisine telgraf göndererek, Bakü'deki Almanların can ve mal emniyetini sağlamak için derhal bir Alman Taburu gönderilmesine izin verilmesini ister. Fakat Nuri Paşa tarafından beş gün sonra verilen cevapla bu istek kabul edilmez. Bkz. Ulrich Trumpener, **Germany and The Ottoman Empire 1914- 1918**, Princeton University Press, New Jersey, 1968, s. 266.)

⁵¹⁰ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820, D. 22, F. 12- 008- 03.

Bu emir Harbiye Nezareti telgrafhanesinden geliyordu.

Aradan üç saat geçtikten sonra Enver Paşa kendi evindeki telgrafhaneden şu telgrafi çekiyordu:

< Büyük Turan İmparatorluğu'nun Hazer kenarındaki zengin bir konak yeri olan Bakü şehrinin zaptı haberini en büyük meserretle (sevinçle) karşılarım. Türk ve İslam tarihi sizin bu hizmetinizi unutmayacaktır. Gazilerimizin gözlerinden öper, şehitlerimize fatihalar ithaf (hediye etmek) ederim. >

Görülüyor ki, birinci şifre Alman İmparatorluğu müttefiki Osmanlı İmparatorluğu'nun Başkumandanlığı tarafından, İkincisi Türk Enver Paşa'dan geliyordu. O gün hepimiz hayatımızın en mutlu günlerinden birini yaşadık ve ertesi gün sabahı Bakü'ye gireceğimiz hülyasıyla yataklarımıza uzandık⁵¹¹. ”

Türk Ordusu Bakü'ye girdiği 15 Eylül günü, şehir tarihinin en heyecanlı ve unutulmaz günlerini yaşadı. Halk Ermeni ve Bolşeviklerin baskı ve şiddetinden kurtulmuş, huzur içinde yaşama imkânına kavuşmuştu. Hemen mülki idarenin tanzimine başlandı. Bir kaç gün içinde şehirde normal hayat başladı; Dükkânlar açıldı, yiyecek sıkıntısı en kısa sürede giderildi. Türk askerlerinin kontrolü altında Bakü asayişe ve ekonomik refaha kavuştu⁵¹². Yusuf Vezir Çemenzeminli, “Ali ve Nino” adlı eserinde huzurlu, emniyetli yaşıntıyı ve bağımsız bir devlet olmanın gurur ve mutluluğunu şöyle anlatmaktadır:

“ Alacakaranlıkta şehrin sokaklarında dolaşıyordum. Köşebaşlarında Türk nöbetçiler bekliyordu. Sert ve çeviktiler, gözleri de dimdik bakıyordu. Subaylarla konuştum. İstanbul camilerini ve Boğaz'ın yaz gecelerini anlatıyorlardı. Eski vilayet sarayının üzerinde yeni

⁵¹¹ İlhan Selçuk, **a.g.e.**, s. 427.

⁵¹² Türk Ordusunun şehre girmesinden önce bir pud (16 kilo) “un” fiyatı 800 ruble iken, şimdi 100 -150 rubleye düşer. 20 rubleye çıkan ve zorlukla bulunan “koyun eti”de 6 ruble'ye düşer. İngilizler ve Bolşevikler zamanında şehirde hiç bulunmayan “ üzüm, karpuz ve diğer meyvalar” gayet ucuz fiyatla pazarda satılmaya başlar. Bkz. Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 539.

(Menaf Süleymanov'da eserinde, Fuzuli Meydanında, Karaşehir Köprüsü önünde ve şehrin başka mahallerinde darağaçları kurulup, burada hırsızlık, gasp, yağma, cinayet işleyenleri asıldığını, suçlarının yazılı olarak boyunlarına asıldığını, suç unsurlarını darağacının yanında sergilediklerini, asılanlar arasında Türk askerlerinden bile olduğunu anlatmaktadır. Bu sıkı tedbirler nedeniyle suç işlemeye meyilli insanlar bile korktuklarından hiç kimse hırsızlık, gasp ve cinayet işlemeye cesaret edemediğini, şehirde asayişin sağlandığını belirtmektedir. İngilizlerin ne kadar emir verip ekmeği ucuzlatmayı başaramamalarına rağmen, Türk Ordusu'nun erzak mallarına belirli bir fiyat koyduğunu, bunların duvarlara asılan bildirilerle ilan edildiğini, uymayanların idamla cezalandırıldığını, fazla erzak saklayanların, kendine ait olmayan eşyayı bulunduranların yine idamla cezalandırıldığını anlatmaktadır. Bkz. Menaf Süleymanov, **İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim**, s. 259.)

(Bunun yanında Türk Ordusu'nun Bakü'ye girdiğinde halka kötü muamelede bulunduğunu anlatan yazarlarda olmuştur. Kemal Tahir eserinde, Türk askerinin para diye Azerbaycanlılara Osmanlı sancaklı, Padişah armalı sigara kağıdı verdiklerini, inek ve öküzünü götürme köylüden, paket taşıyan her şehirliden “Ayakbastı parası” aldıklarını, bedava ekmek pişirmek istemeyen fırıncıların gözlerini korkutmak için Nuri Paşa'nın sağdan sayarak ilk dört fırıncıyı astırdığını, böylece, senelerce gelmelerini bekledikleri Osmanlı Türklerinin, Çar Ordusundan daha beter olduğunu Azerbaycanlıların gördüğünü, canını ve malını vererek anladığını yazmaktadır. Bkz. Kemal Tahir, **Bir Mülkiyet Kalesi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 354.)

devletin bayrağı dalgalanıyordu; okul binası da parlamentoya verilmişti. Eski şehir yepyeni bir hayata başlamış gibiydi. Avukat Fethali Han, Başbakan olmuştu. Yasalar çıkartıyor, karanameler ve emirler imzalıyordu. Şehirdeki bütün Rusların kökünü kazımak isteyen Ali Esadullah'ın kardeşi Mirza Esadullah, Dışişleri Bakanıydı ve yabancı ülkelerle anlaşmalar yapıyordu. Şimdiye kadar alışkın olmadığım bir milli istiklâl duygusu beni de sarmıştı ve yeni devletin armasını, üniformaları ve kanunları birdenbire sevmeye başlamıştım. Kendimi ilk kez kendi ülkemin sahibi gibi hissediyordum. Ruslar yanımdan utana sıkıla geçiyorlardı ve eski öğretmenlerim beni saygıyla selamlıyorlardı.

Akşamları şehir kulübünde halk türkülleri okunuyor ve musikimiz çalınıyordu. Kulüpte herkes şapkasını çıkarmadan oturabiliyordu. İlyas Bey'le ben cepheden dönen ya da cepheye giden Türk subaylarına ziyafetler veriyorduk. Subaylar Bağdat'ın muhasarasından ve Sina Çölü'ndeki askeri operasyonlardan bahsediyorlardı. Libya'nın çöllerine, Galiçya'nın çamurlu yollarına, Ermenistan dağlarının kar fırtınalarına aşınaydılar. Kur'an yasakladı demeden şampanya içiyor, Enver Paşa'dan ve damarlarında Türk kanı dolaşan bütün insanları bir araya getirecek olan Turan İmparatorluğu'ndan bahsediyorlardı. Bütün bu konuşmaları, hayretler içinde ve zevk alarak dinliyordum. Manzara çok güzeldi, unutulmaz bir rüya kadar tatlı ve cezbediciydi⁵¹³. ”

Gence'de geçici olarak bulunan, Fethali Han Hoyski başkanlığındaki “ Milli Azerbaycan Hükümeti” 20 Eylül 1918'de Bakü'ye geldi. Hükümetin tesis edildiğini ve asayişin temini için, kanunlara uymayan şahısların şiddetle cezalandırılacağını belirten bir bildiri yayınladı⁵¹⁴. Bu arada İngilizlerin Bakü'ye geldiklerinde hapsedtikler Bolşevik liderler, Türk Ordusu Bakü'yü ele geçirdiğinde Astarhan'a götürülmek üzere Türkmen adlı bir gemiye bir gemiye bindirildi. Fakat geminin kaptanı esirleri İngiliz işgali altında bulunan Türkistan sahilindeki Krasnovodsk liman şehrine götürdü. Burada Beyaz Ruslar'a teslim etti. Beyaz

⁵¹³ Yusuf Vezir Çemenzeminli, a.g.e., s. 274- 275.

⁵¹⁴ Hoyski'nin yayınladığı “Azerbaycan Hükümetinin İlanı” şöyledir:

“ Paytahti olan Bakü'ye taze varid olmuş Azerbaycan Hükümet- i Cumhuriyesi bununla şehirde ve etrafta yaşayan umum ahaliye bilâfark din ve millet emrediyor ki: Azerbaycan hükümetinin taht- i tabiiyetinde yaşayan hiç bir millete tevafüt koyulmayarak, canileri, garetgerleri, katilleri ve cemaatin asayişini bozanları hükümet büyük cezaya, idama varıncaya kadar düçar edecektir. Ahali bunu bilmelidir ki, Türk millet-i necibesinin kahraman ve fatih askerlerine emir verilmiştir ki cinayete ve katl-i garete meşgul olanları nerede görseler gelebarın etsinler. Türk Azerbaycan hükümetinin şan ve şerefine yaraşmaz ki onun paytahtinde günahsız adamların hak ve hukukuna tecavüz olunsun.

Azerbaycan Heyet-i Vükelâsı Reisi
Fethali Han Hoyski”

Bu ilanın ve Türk askerinin kontrolünün tesiriyle Bakü'de süratle emniyet ve asayiş sağlanmış, Türk askeri ve Azerbaycanlılar canla, başla sonsuz bir şevk içinde görevlerini yapmaya başlamışlardır. Bkz. Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s. 539.

Ruslar da İngilizlerin bilgisi dâhilinde, içlerinde Şaumyan, Çaparidze, Azizbekov, Vezirov, Leorganov ve Fioletov'un da bulunduğu 26 Bolşevik lideri kuşuna dizdiler⁵¹⁵.

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa Bakü'yü ele geçirdikten sonra şehrin düzeninde, emniyetinde ve Tümenlerin yerleşmesinde şu tedbirleri aldı:

- 15 Eylül günü Kurban Bayramının birinci günü olduğundan Bakü şehri o gün çifte bayram kutlamaktadır. Milis kuvvetlerindeki askerlere bayramın dördüncü günü akşamına kadar evlerine gitmesi için izin verildi.

- Kafkas İslam Ordusu Karargâhı Bakü'ye nakledildi. 20 Eylül 1918 günü Nuri Paşa'nın emriyle Tümenlerin Bakü şehri ile ilişkisi kesildi. Hatta Tümen Karargâhlarının Kıtaların içinde olması istendi. Bakü'nün muhafazası için Bakü Mevki Komutanlığı teşkil edildi. Her türlü elde edilen ganimet Mevki Komutanlığınca toplanıp, Ordu tarafından taksim edilmesi emredildi⁵¹⁶. 20 Eylül 1918 günü saat 15.00'te Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa tarafından Ordu birliklerinin yeniden emir komuta tertip ve düzeni içeren ve sorumluluk bölgelerini belirten emir yayınlandı. Bu emirde: “ *Bundan sonra Tümenler Kafkas İslam Ordusuna bağlıdır. 5. Kafkas Tümeni bütün yarımada'yı gözetlemekle görevlidir. 9. ve 10. Kafkas Alayları özel bir maksat için Puta istasyonunda toplanacaklardır. 15. Piyade Tümeni 38. Alay, 56. Alay, topçular ve asâkir-i muâvine (yardımcı milis askerleri) sınıfı Balacari, Hırdalan bölgesinde toplanarak Sumgayt deresinin döküldüğü yerden itibaren Kolyazı'ya kadar olan sahili gözetleyecek ve Balacari – Yaşma – Kuba demiryolu hattını tamir edecektir. Bir lokomotif ve altı vagon dan oluşan iki zırhlı tren, 15. Piyade Tümeni emrine verilmiştir. Bu düzen 22 Eylül akşamına kadar alınmış olacaktır.* ” deniyordu⁵¹⁷.

- Nuri Paşa tarafından 21 Eylül 1918 tarihinde, Hazar Denizindeki düşman gemilerinin elde bulunan topçu menzilinın dışında olarak tehdit teşkil etmesi üzerine, bu gemilere karşı daha uzun menzilli topların gönderilmesi için Üçüncü Ordu'dan istekte bulunuldu⁵¹⁸. Nuri Paşa, ayrıca Başkumandanlık Makamına da bir telgraf göndererek Bakü'nün karşısında, henüz teslim olmayan ve olmak da istemeyen beş adet harp gemisi olduğunu, bunların yağ depolarını kolaylıkla yakalayabilecek durumda olduğunu; söz konusu gemilerin ateş altına alınabilmesi için dört adet uzun menzilli top, tayyareleri kullanabilecek

⁵¹⁵ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 540; Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905 -1920**, s. 188; Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s. XXII; Nesrin Sarıahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 373 -374.

⁵¹⁶ **ATASE Arşivi**, BDH Kol. K. 3820, D. 22, F. 12- 034- 01.

⁵¹⁷ **ATASE Arşivi**, BDH Kol. K. 3820, D. 22, F. 12- 034- 07; Süleyman İzzet; “**Büyük Harpte - 1334 (1918) 15. Piyade Tümeni'nin Azerbaycan ve Şimali Kafkasyadaki Hareket ve Muharebeleri**”, 103 Sayılı Askerî Mecmua, Sayı 44, s. 50; Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 52.

⁵¹⁸ **ATASE Arşivi**, BDH Kol. K. 3820, D. 22, F. 12- 037.

personel ve mümkünse bir denizaltının parçalara ayrılarak Batum'dan Bakü'ye getirilmesini istedi⁵¹⁹.

- Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra Nuri Paşa, Kurmay Başkanı Yarbay Nazım Bey'i başarısından dolayı asıl görevi uhdesinde kalmak üzere Bakü Mevki Komutanlığı'na aynı zamanda 2. Azerbaycan Tümeni Komutanlığına; 10. Kafkas Alay Komutanı Kurmay Yarbay Osman Bey'i de Kurmay Başkanlığına getirdi⁵²⁰.

Türk subayları ve askerleri Azerbaycan'da büyük bir gayret ve yüksek bir duyguyla çarpışarak Azerbaycan'daki Türk kardeşlerini katliamdan kurtarmıştır. Azerbaycan esas Başkenti Bakü'ye kavuşmuş ve bağımsız bir Cumhuriyet olarak tarihteki yerini almıştır. Azerbaycan Türkleri Bakü'nün kurtuluşunun Kurban Bayramına rast gelmesiyle çifte mutluluk yaşamıştır. Korku, katliam, kendi yurdunda esir muamelesi görme endişeleri sona ermiştir. Her zaman olduğu gibi gittiği her yere barış ve huzur getiren Türk askeri Bakü'ye de huzur getirmiştir. Bu durumdan Türk ve Müslümanlarla beraber diğer dinlere ve milletlere mensup olanlar da memnun kalmışlardır.

Bakü şehrinin zaptından sonra Nuri Paşa'ya tebrik telgrafları da gelmeye başlamıştır. İstanbul'da bulunan Mehmet Emin Resulzade 17 ve 25 Eylül 1918 tarihinde Nuri Paşa'ya çektiği telgraflarda şöyle demektedir:

*“ Kafkasya Ordusu Kumandanı Nuri Paşa Hazretlerine;
Bakü'müzün istirdadından dolayı Zat-ı Alilerini tebrik eyler Turan'ın kapısını açmak uğrunda*

⁵¹⁹ **ATASE Arşivi**, BDH Kol. K. 3820, D. 22, F. 12- 052.

(Nuri Paşa'nın bu isteği üzerine Batum'dan dört adet yirmibirlik Krupp sahil topu gönderilmiş ve gemileri ateş altına alacak şekilde mevzilendirilmiştir. Bkz. Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 79; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 131- 132.)

⁵²⁰ **Kazım Orbay Arşivi** KO B II -500

(Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'nün zaptından sonra karargâhında bulunan subaylar şunlardı:

- Ordu Komutanı: Ferik Nuri Paşa
- Erkân-ı Harp Reisi: Miralay Osman Bey
- Ordu Yaveri: Yzb. Asaf
- Şube Md. Erkân-ı Harp Bnb. Tevfik Bey (Bıyıklıoğlu)
- 2. Ş. Md: Bnb Şerafettin
- 3. Ş. Müşaviri – Adli: Hayrettin Bey
- 4. Ş. Levazım Reisi: Kaymakam Ömer Fevzi
- 5. Ş. Md. Ser Tabip: Kaymakam İbrahim Hakkı
- 6. Ş. Md. Ser Baytar: Kaymakam Hamdi Bey
- Topçu Müfettişi: Kaymakam Kemal
- Mt. Müfettişi: Bnb. Süleyman
- Siyasi Kısım Ş. Md.: Erkân-ı Harp Kaymakamı Naim Cevat
- Ordu Kh. K.: Bnb Mehmet Ali
- Telgraf Md.: Bnb Ali Nazmi
- Telsiz Telgraf Md.: Bnb Salih Zihni
- Ordu Posta Md.: Müreyyiz Yakup. Bkz. **Kazım Orbay Arşivi** KO B IV -60.)

can feda eden şehidanın büyük ruhları karşısında eğiliriz. Yaşasın Mücahidin İslam. 17 Eylül 1918

Azerbaycan Heyet-i Murahhası Namına Reis Resulzade Emin”

“Kafkas Ordusu Kumandanı Nuri Paşa Hazretlerine;

Zat-ı Alileri Kumandasında bulunan Asakiri Mansure’nin Bakü’yü zabtı münasebetiyle Birlik Türk cemaatinin arzı ihtiram ve tebrikatı eylemesini ve bilhassa fedakârlığı ile temayüz eden Alay Kumandanı Fehmi Bey Efendi’ye beyanı takdirat ettiğini tebliği tecdid ihtiramat eylerim.

25 Eylül 1918

Resulzade⁵²¹”

Nuri Paşa’da 27 Eylül 1918 tarihinde Mehmet Emin Resulzade’ye aşağıdaki mukabil telgrafi çekmiştir:

“ Dersaadet Azerbaycan Heyet-i Murahhası Reisi Resulzade Emin Bey’e;

15 Eylül 1918 tarihinde Bakü’nün istirdadından dolayı vaki olan tebrikatınıza mukabil teşekkür eder ve bu vesileyle daha büyük muvaffakiyetlerin an karib zaman husule gelmesini Cenab-ı Hak’tan niyaz eylerim.

İslam Ordusu Kumandanı Nuri⁵²²”

Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Fethali Han Hoyski 19 Eylül 1918’de çektiği mesajda, minnettarlığını ve tebrikini şu sözlerle bildirmiştir:

“ Kafkas İslam Ordusu Komutanı Saadetli Nuri Paşa Hazretlerine;

Komutanız altında bulunan cesur Türk askerlerimiz tarafından Azerbaycan’ın başkenti olan Bakü’nün düşmandan temizlenmesi münasebetiyle milletim, zat-ı hamiyeti perveranelerinize ve dünyanın en cesur ve soylu askeri olan Türk’ün oğullarına minnettar olduğumu arz etmekle iftihar ederim⁵²³. ”

Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükümet Başkanı Abdülmecit Çernoyef’in Nuri Paşa Hazretlerine gönderdiği tebrik mesajı şöyledir:

“ Bakü’nün zaptını müjdeleyen kutlu telgrafınız bende kahraman ordunuzla Kafkas işleri hakkında büyük bir sevinç hâsıl ettiğini övünçle arz ederim. İslamiyetin menfaatini en kısa zamanda temin edecek birinci adam olduğunuzu ümit etmekteyim. Bu parlak başarınızı özel

⁵²¹ B.C.A. 930. 01. 1. 16. 1

⁵²² A.g.a. (Osmanlı Devleti’nin Gürcistan’daki Askeri Temsilcisi Abdülkerim Paşa tarafından Azerbaycan Hükümeti’ne tebrik mesajları gönderilmiştir. Bkz. A.g.a.)

⁵²³ Nasır Yüceer, *Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 128; Mahmudov, *Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Ensiklopediyası - 2. Cilt*, s. 273.

*bir memurla Kuzey Kafkas Milli Cemiyeti'ne bildirdim. Bendenizle birlikte bütün Kuzey Kafkas ahalisi kahraman Osmanlı Ordusuyla Şanlı Komutanına tebriklerimizi arz ederiz*⁵²⁴. ”

Azerbaycan'ın diğer şehirlerindeki idarecilerinden de Nuri Paşa'ya tebrik telgrafları gelmiştir. Azerbaycan'ın Zakatal şehrinin valisi İlyas Bey, 22 Eylül 1918 tarihinde Nuri Paşa'ya çektiği mesajda duygularını şöyle ifade ediyordu:

*“ Kafkas'ın kalbi sayılan Bakü şehrinin komutanız altındaki askerlerinizle almanızdan dolayı ahali ve ben içten teşekkürlerimizi sunarak zât-ı âlilerinizi tebrik ediyoruz. Bu muvaffakiyetiniz sayesinde kurulmuş olan Azerbaycan Hükümeti, tarihinin ilk sahifesinden itibaren geleceğin parlak olacağına inanıyoruz. Bütün ahali, muzaffer askeriniz hakkında Cenab-ı Hakk'a secd-i şükran eyledik. Bakü ve size duacıyız*⁵²⁵. ”

Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde görevli Türk subayları da Bakü'nün zaptı dolayısıyla Nuri Paşa'ya tebrik telgrafi göndermişlerdir. Bunlardan birisi olan Gence Talimğâh ve Garnizon Komutanı Yarbay Atıf Bey'i gönderdiği mesaj şöyleydi:

*“ Şanlı ve yüksek zaferinizle İslam âlemine çifte ve daha nurlu bir bayram olarak görülen bu büyük tarihi günü, bütün talimğâh heyeti ve Gence Komutanlığı'na bağlı birlikler adına tebrik eder ve her an devam edeceğine inandığım başarılarınızın saadet ve afiyetle sürmesine duacı olduğumuzu arz ederim*⁵²⁶. ”

Bakü'nün Rus, Ermeni ve İngilizlerden kurtarılması Türk basınında büyük sevinçle karşılanmıştır. Tanin Gazetesinin 21 Eylül tarihli haberinde şu değerlendirme yapılmıştır:

“ Bakü'nün zaptı haberi Kafkasya'nın bütün İslam ahalisinde Hilâfet merkezine teveccüh, şükran ve başarı duaları ettikleribakü'nün zaptını gerçekleştiren birliklerin gösterdikleri fedakârlığın her tarafta sevinç ve minnetle karşılandığı, o cümleden olarak Binbaşı Fehmi Bey'in komutasındaki 56. Alay'ın İngilizlere karşı göğüs göğse saatlerce süren mukabil taarruzları ile üstünlüğünü gösterdiği vurgulanarak, Bakü'den sayısız esir ve ganimet alındığı haberleri geliyor” deniliyordu⁵²⁷.

Yine aynı gazetenin 25 Eylül tarihli yazısında ise orada işe Türk ordusunun karışmamış olduğu süsü verilmek istenmiştir:

“... Çok mühim vaka...Cenubi Kafkas arazisinde ilk teşekkül eden Hükümetin ihtilaflar arasında hayat bulamaması üzerine bu kıtada ayrı ayrı üç hükümetin teşekkül eylediği malûmdur. Bunlardan Gürcistan Hükümeti mukavelât-ı munzama ile Rus ve Alman

⁵²⁴ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 128.

⁵²⁵ **A.g.e.**, s. 128.

⁵²⁶ Bakü'nün kurtulduğu 15 Eylül 1918 günü Kurban Bayramının birinci günü olduğu için çifte bayram tabiri kullanılmıştır. Bkz. Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 128.

⁵²⁷ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 129.

tarafından da tanınmış olduğu cihetle varlığını siyasî vasıtalarla temin eylemiş demektir. Azerbaycan Hükümeti, Gürcistan gibi siyasî vesaitten istifade edememişti. Lâkin kendi kuvvetleriyle mevcudiyetlerini temin eden kavimlerin hakkı hayatı, belki diğerlerine faiktir ve Bakû'yu İngiliz'in elinden kurtaran Azerbaycan Hükümeti bugün kendi kuvvetine müstesniden hayatını temin eylemiş demektir⁵²⁸. ”

Yine İstanbul'da çıkan Sabah Gazetesi'nin 17 Eylül tarihli haberinde, şehrin 36 saat süren şiddetli muharebelerden sonra zapt edildiği, bütün petrol kaynaklarının ele geçirildiği ve Bakû'nün önemi belirtilmiştir. Aynı gazetenin 24 Eylül tarihli haberinde ise, Bakû'nün Türk Ordusu tarafından ele geçirilişinin Sovyet ve İngiliz basınında çıkan haberlere yer verilerek, Bakû'nün kaybindan dolayı uğradıkları hayal kırıklığı açıklanmıştır⁵²⁹.

Bakû'nün işgali günü, 18 Mart 1918'de (31 Mart) Bakû'de Ermenilerin öldürdüğü 12.000 Müslümanın öcünü almak için, yerli halk ve İranlılar da çarpışmalara katılmış ve her iki taraftan ölü ve yaralıları olmuştur. Yapılan çatışma sonunda 9000 Ermeni ölmüştür. Çatışmaları durdurmak ve asayişin tekrar tesisi etmek için, Kafkas İslam Ordusu Komutanı tarafından sert tedbirler alınmıştır⁵³⁰. Nuri Paşa, konu ile ilgili olarak Enver Paşa'ya 16 ve 22 Eylül tarihlerinde iki telgraf çekmiştir. 16 Eylül tarihli telgraf:

“Bakû zapt edilip asker şehirde tesis-i inzibat edinceye kadar geçen müddet zarfında İslâm ve Hristiyan ahali arasında vuku bulan müsadematta Hristiyanlardan fazla olarak telefât vuku bulmuştur. Bu hali İran, Danimarka ve İsveç konsoloslarının düvel-i merkeziyeye (Almanya ve Avusturya) protesto edeceklerini istihbar ettim. Protestonun daha ziyade sebebi bizim temin-i inzibat edemediğimiz fikrini verdirmek suretiyle burada ecanib (yabancılar) ve Hristiyanlar himayesi için Alman ve Avusturya askeri getirtmektir. Bunun da Almanların mürettep bir planı üzerine yapılmakta olduğunu hissediyorum. Paraküin'in bilahare telgrafla arz eyleyeceğim bugünkü hali ispat etti. İcap eden tedabirin ittihaz buyrulmasını. Kendim Bakû'da bulunuyorum. İntizamın hal-i tabiide olduğu maruzdur.” 22 Eylül tarihli telgraf ise şöyledir:

“Bakû'nün zaptı günü İslâmlar bir kısım Ermenilerle birkaç Rus'u öldürmüş ve yağmada bulunmuş ise de bu hal Ermenilerin geçen Mart 18 tarihinde (31 Mart) İslâmlara yaptıkları katl-i âmin (kıyım, toptan öldürme) yüzde birini teşkil etmez. Bu seferki yağmayı yapanların ekserisi İranlı ameale güruhudur (işçi takımı). Ordu tarafından verilen emir üzerine yağmacılardan yüzden fazla eşhasın idam olunması üzerine yağmanın önü derhal

⁵²⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt: III, s. 237- 238.

⁵²⁹ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 129- 130.

⁵³⁰ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 79; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 131- 132; Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 538; Allen- Muratoff, **a.g.e.**, s. 458.

alınmıştır. Bugün Bakû'da asayiş tamamıyla takarrür etmiş ve hatta her millet orduya ayrıca teşekkür etmektedir...⁵³¹”

Bakû'de Ermenilerin öldürülmesi daha sonra Sovyet Hükümeti ve basını tarafından gündeme getirilerek Osmanlı Devleti suçlanacaktır. Mondros Mütarekesinden sonra Halil Paşa, Nuri Paşa ve Mürsel Paşa İngilizler tarafından tutuklanarak bununla ilgili suçlanacaklardır.

Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa'da hatıralarında, Bakû'ye Türk ordusu girdiğinde aylardan beri Türklerin maruz kaldıkları vahşeti şöyle anlatmaktadır:

“ Şehirde silâh sesleri geceli gündüzlü devam ediyordu... Şehir İngilizlerin kontrolü altındayken Ermeniler ve Bolşevikler yerli Türk halkına karşı geniş bir katliam hareketine girişmişler... Şehrin her mahallesinde Türklerden Ermeniler < ceset kaleleri > kurmuşlar... Küçük çocuklar kale burçları olmuş, kadınlar edep yerlerinden süngülenmiş ve bırakılmışlar... Şimdi sıra yerli halka gelmiş, onları durdurmak imkânsızdı... Düşman kıtaatı ve Ermeniler sokak savaşlarında yere seriliyorlardı... Üstün birliklerin desteğinde Türkleri katletmek başarısını (!) gösteren Ermeniler kendileri ile eşit yerli Türk halkı karşısında bir sürü gibi avlandılar...⁵³²”

Bakû'nün işgali esnasında Ermenilerin, Müslüman halk tarafından öldürülmeleri üzerinde çeşitli yazılar yazılmıştır. Peter Hopkirk eserinde, Türklerin şehirdeki casusları vasıtasıyla İngilizlerin şehri aniden terk ettiklerini öğrenince; Müslümanların 18 Mart katlimının intikamını almaları için, onlara fırsat vermek amacıyla Türk Ordusu'nun şehre girişini geciktirdiğini yazmaktadır. Ermenilerin kayıplarının sayısı 9000 olarak tahmin edilirse de, Alman istihbarat subayı Wilhelm Litten bunu 20.000 ile 30.000 arasında olduğunu iddia ettiğini, rakamlar arasındaki bu kadar farkın olmasının nedeni olarak da, son dakikada çok sayıda Ermeni'nin şehirden deniz yoluyla kaçmaları ve bir daha geri dönmemelerinin tahmin edildiğini belirtmektedir⁵³³. Swietochowski de Bakû'ye Türk kuvvetlerinin geç girmeleri, Bakû'deki Müslümanlara fırsat sağladığını ve 9000 ilâ 10.000 arasında Ermeninin öldürüldüğünü belirtmektedir⁵³⁴.

Sovyetler Birliği de Türklerin Kafkasya Harekâtı'na karşı tepki göstermişlerdir. Türk ordusunun Bakû'yü zapt etmelerinden sonraki resmi açıklamalarında; Türklerin Azerbaycan'da vahşice öldürmelerinin devam ettiğini, Bakû'nün zaptı esnasında öldürülen

⁵³¹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt: III, s. 235- 236.

⁵³² Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 228- 230.

⁵³³ Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s. 440.

⁵³⁴ Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905 -1920**, s. 188; Tadeusz Swietochowski, **Russia And Azerbaijan, A Borderland In Transition**, Columbia University Press, New York 1995, s. 73.

Ermeni sayısının 15.000 e ulaştığını, Türklerin Karadeniz sahilinde de aynı şekilde öldürme ve işkence yaptıkları, bazılarının işkenceden kurtulmak için intihar ettiklerini, cesetlerin çokluğundan sokaklarda gezilemediği gibi mübalağalı ve Avrupa Devletlerini kışkırtıcı haberler vermişlerdir⁵³⁵. Sovyetler Birliği'nin rakamları değişiklik de göstermiş ve her geçen gün abartılı şekilde artmıştır. İzvestia gazetesinde Türklerin Kafkaslarda işgal ettikleri yerlerde 20.000 Ermeni ve İşçiyi vahşice öldükleri hakkında yazılar çıkmıştır⁵³⁶.

Yerasimos' da eserinde Dunsterville'nin son anda boşalttığı Bakü'de girişilen katliam sırasında 12.000 dolayında Ermeni'nin öldüğünü yazmaktadır⁵³⁷.

Hovannisian ise eserinde Türklerin Kafkasya'da katliam yaptığını abartılı bir şekilde anlatmaktadır. Ermenilerin sekiz ay boyunca Kafkasya'da Türklerin korkutucu ve dehşetli egemenliklerine katlanmak zorunda kaldıklarını; özellikle Karakilise bölgesinin daha çok eziyet gördüğünü, öldürmenin yanında, 8000'den fazla gencin köle işçisi olarak Erzurum'a götürüldüğünü, kadınlara tecavüz edildiğini, halkın elinden çok sayıda hayvanının, hububatının ve araçlarının alındığını yazmaktadır⁵³⁸.

Yazılanlar ve verilen rakamlar Ermeniler ve yabancı yazarlar tarafından verildiğinden abartılı şekilde verilmiş olup gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkmaktadır. Rus Bolşevik ve Ermeni Taşnakları 31 Mart katliamında sadece Bakü'de 12.000 Azerbaycanlı Türk'ü katletmişlerdir. Bu katliam daha sonra da devam etmiş, İngilizler Bakü'ye geldiklerinde de sürmüştür. Türk Ordusu İkinci Bakü Taarruzuna başladığı 14- 15 Eylül 1918 tarihlerinde bile sokak aralarında Ermeniler tarafından Türkler katledilmeye devam ediliyordu. Uğradıkları bu saldırı ve tecavüzün intikamını almak isteyen Türklerle Ermeniler arasında sokak çatışmaları çıkmış ve her iki taraftan da ölenler olmuştur. Bakü'de bu olaylar olurken eli kanlı katil Andranik ve çetesi, Karabağ bölgesinde Türkleri katletmeye devam ediyordu. Nuri Paşa, Bakü'ye girdikten sonra derhal asayiş sağlamaya çalışmış, öldürme, yağmacılık ve hırsızlık yapanları kim olursa olsun cezalandırmıştır. Cezalananlar içinde Türk askerlerinin de bulunması Kafkas İslam Ordusu Komutanı'nın adaletini göstermektedir. Türk Ordusu hakkında iftira dolu yazıların çıkması, Ermenilerin kendi yaptıkları vahşeti örtmek istemelerindendir.

Bakü'nün Türkler tarafından ele geçirilmesi, müttefik ve muhasım devletler üzerinde büyük tesir uyandırmıştır. Sovyet Hükümeti Bakü'nün Türk Ordusu tarafından ele

⁵³⁵ **Kazım Orbay Arşivi** KO B II -513.

⁵³⁶ Akdes Nimet Kurat **a.g.e.**, s. 560 -563.

⁵³⁷ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar- Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu**, s. 313.

⁵³⁸ Richard G. Hovannisian, **The Republic of Armenia, Volume I The First Year 1918 -1919**, University Of California Press, London 1971, s. 59- 60.

geçirilmesinden sonra, Türkiye ile münasebetlerini kesme kararını Alman Hükümetine bildirmiş ve 20 Eylül 1918’de Türk Hükümetine bir nota vermiştir. Verilen notada; Türkiye’nin Kars, Ardahan ve Batum’da tek taraflı plebisit yaptığı ve Bakü’yü düzenli Türk Ordusu ile ele geçirdiği için Brest-Litovsk antlaşmasına aykırı davrandığı; bu nedenle artık Sovyet Hükümetince Brest-Litovsk antlaşmasının tanınmadığı belirtilmiştir. Bu arada İzvestia gazetesinde Türkiye aleyhinde yazılar çıkmaya başlamıştır⁵³⁹. Almanlarla görüşmeler yapmak üzere Berlin’de bulunan Talat Paşa ve Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Sovyetlerin Berlin Büyükelçisi Joffe ile görüşmüşlerdir. Görüşmede Talat Paşa; Bakü meselesinin barış yoluyla halledilmesi gerektiğine inandığını, Türkiye’nin Rus arazisini asla ilhak etmek niyetinde olmadığını, Bakü’nün işgalinde muntazam Türk kıtalarının olmadığını, Nuri Paşa’nın da resmi bir sıfat taşımadığını ve bu iş için resmen görevlendirilmediğini beyan etmiştir. Görüşmelerin devamında bir sonuç elde edilememiş, Sovyet Hükümeti; Türklerin Bakü’yü tamamen boşaltmalarını, meydana gelen zararın karşılanması isteklerinde direnmişlerdir⁵⁴⁰. Rusya’nın notasına Osmanlı Hükümeti 10 Ekim 1918’de karşılık vermiştir. Bu notada; Rusya’nın boşalttığı yerlerde emniyeti sağlayamadığından bu işi Türk birliklerinin yaptığını, plebisitte bir yolsuzluk yapılmadığı, Rusya’nın bu davranışının, kendisinin ilan ettiği “milletlerin kendi mukadderatlarını tayinde hakları olduğu” prensibinde samimi olmadığını gösterdiği belirtilmiştir. Rusya 12 Ekim’de Osmanlı Hükümetine cevap olarak verdiği notada isteklerini tekrar etmiştir. Bu arada İzvestia gazetesinde Türklerin Kafkaslarda işgal ettikleri yerlerde 20.000 Ermeni ve İşçiyi vahşice öldükleri hakkında yazılar çıkmıştır⁵⁴¹.

Bakü’nün Türk Ordusu tarafından ele geçirilmesi İngiltere’de panik derecesinde korkulara sebep oldu. Türk Ordusu’nun bir taraftan Dağıstan’dan kuzeye doğru, diğer taraftan Tebriz’e doğru ilerlemeleri karşısında, Hazar Denizi’nde kontrolü sürdürürken, Bağdat-Enzeli hattını savunmayı düşündüler. İçinde bulundukları durumun tehlike boyutunu İngiliz Kabinesi’nin Şark Komisyonu’nun üyelerinden olan General Smuts şu sözlerle ifade ediyordu: “*Savaşın diğer cephelerinde düşmanı (Türk- Alman) yerinde tuttuğumuz ve hatta geriye püskürttüğümüz halde Kafkasya, Hazar Bölgesi ve kuzey-batı İran’da ilerlemesi devam etmektedir. Bu durum özellikle İngiltere’yi ve İngiltere’nin gelecekte Asya’daki durumunu çok yakından ilgilendirmektedir. Eğer düşman merkezi İran ve Afganistan’a gelecek yaz ulaşırsa*

⁵³⁹ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 551 -553.

⁵⁴⁰ **A.g.e.**, s. 554 -555.

⁵⁴¹ **A.g.e.**, s. 560 -563.

*Hindistan sınırlarında gelişecek durum Selanik ve Filistin'den Orta Asya'ya kadar olan coğrafyada askeri varlığımızı felce uğratacaktır*⁵⁴². ”

Bakü'nün Türk Ordusu tarafından ele geçirilmesiyle İngiltere'yi endişelendiren diğer husus da İran ve Afganistan'daki kamuoyunun Türk ve Alman ittifakına dâhil olma yönünde değişmesiydi. Zaten var olan bu eğilim, Bakü düştükten sonra daha da kuvvetlenecekti. İngiliz diplomasisi bu tesiri kırmak için projeler geliştirmeye başlamıştı. Bu tesirin önemine dair İngiltere'nin İran'daki temsilcisi Dışişlerine çektiği telgrafında şu sözleri sarfediyordu: “ *Bakü'nün düşmesi ve güçlerimizin Zinjan hattına geri çekilmesi Tahran'da ve diğer yerlerde kamuoyu üzerinde yıkıcı tesirlere sebep oldu. İngiliz aleyhtarı taraflar bunu fırsat bilerek ülkemiz aleyhine şiddetli propagandalara başladılar. Tabii İran hükümeti ve diğer müesseselerle de menfi tesirlere sebep oldu. Buradaki güvenilir kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre eğer kuzey-batı İran'da bir darbe daha alırsak şimdiki ılımlı hükümet, anti-İngiliz, Alman-Türk ittifakına İran'ı sokacak bir hükümetle değiştirilecek. Eğer Türkler Kazvin'den bizi atar ve Tahran'ı işgal ederse bütün İran Türkiye'nin yanında savaşa gireceği hemen hemen kesin olacak*⁵⁴³. ”

Loyd Corc anılarında, Bakü'ya gönderilmiş olan İngiliz birliği ve Kafkasya'daki savaş için şunları yazmıştır:

“ *Rusya'nın bizden ayrılmasından ve Brest – Litovsk Antlaşmasının imzalanmasından sonra müdahaleyi gerekli gördüğümüz başka bir Rus ülkesi de vardı. Merkez Devletlerinin Hazer Denizi kıyılarındaki petrol alanlarından çıkarılmalarını önlemek istiyorduk...*

*...26 Ağustos'ta Türkler Bakü'ya saldırdılar. Birliğimiz onları püskürttü. Bundan sonra (Türkler) kenti kuşattılar ve (General) Dustervil (Dusterville) 14 / 15 Eylül gecesi onu boşaltmak zorunluluğunda kaldı. Enzeli'ye çekildi. Bu hareket amacına ulaşmıştı. En buhranlı anda Merkez Devletlerinin Bakü petrol kuyularını kullanmaları önlenmişti. Artık bunlardan çıkarılabilmeleri için çok geç olmuştu. Altı hafta sonra Türkiye barış istedi*⁵⁴⁴. ”

Sonuçta, başlangıçta Kafkasya'da İngilizlerin alayhine olan bu durum, Filistin, Suriye ve Makedonya Cephelerinin çökmesiyle, İngilizlerin lehine bir durum yarattı. Bulgaristan'ın 29 Eylül'de savaştan çekilmesiyle de, Osmanlı Devleti'de savaşa devam etmekten vazgeçti. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesiyle, Türk Ordusu Kafkasya'yı boşalttı; böylece İngiltere'ye karşı olan tehlike de ortadan kalktı.

⁵⁴² K. Tuncer Çağlayan, **Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri**, Belleten, Cilt: LXIV, Ağustos 2000, Sayı 240, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s. 505.

⁵⁴³ K. Tuncer Çağlayan, **Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri**, s. 505- 506.

⁵⁴⁴ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt: III, s. 234.

Bakü Türkler'in eline geçtikten kısa bir süre sonra Sadrazam Talat Paşa, Almanlarla 23 Eylül 1918 tarihinde Berlin'de, Güney Kafkasya, Kuzey Kafkasya, Türkistan ve İran'ın konu edildiği Türk-Alman Protokolünü gizli olarak imzaladı. Bu protokole göre, Almanya Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımasına rağmen, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıması için Rusya nezdinde girişimlerde bulunacağını taahhüt ediyordu. Protokolün petrol ile ilgili maddesi ise şöyleydi: “ *Kafkasya'daki yeraltı madenlerini Almanya ve Osmanlı Devleti beraber kullanacak, Bakü'deki petrol yataklarının ve Tiflis-Bakü demiryolunun yönetimi savaş sonuna kadar Almanlarda olacaktı. Bakü petroleri dört İttifak Devleti tarafından kullanılacaktı*⁵⁴⁵.” Fakat anlaşma imzalanmasına rağmen Almanlar'ın Bakü'deki petrol rezervlerini Almanya'ya sevk etmek niyetleri gerçekleşemedi. Barışa hevesli Ruslarla, devamlı petrol sevkiyatına imkân sağlayan anlaşma yerine Almanlar şimdi, Türklerle, çabuk petrol sevkiyatını sorun haline getiren bir anlaşmazlık içindeydiler⁵⁴⁶.

Şark Orduları Grup Kumandanı Halil Paşa 15 Ekim 1918 tarihinde Başkumandanlık Vekâleti'ne Gümrü'den çektiği şifrede, Bakü'deki depolarda bulunan petrol ve mazotun değerinin yüzlerce milyon lirayı bulduğunu, Osmanlı Devleti'nin mali sıkıntısını gidereceğini, ancak Tiflis müessili Abdülkerim Paşa'dan aldığı bilgiye göre dost ve komşu hükümetlerin bu hazine üzerinde eşit hak iddiasında bulundukları, hatta Azerbaycan'ı hiç hesaba katmadıklarını öğrendiğini bildirmektedir. Halil Paşa telgrafına devamla Almanlarla ilgili şunları söylemektedir : “*Bütün bu işlerin, Almanlar tarafından çevrilmekte olan fırıldaklardan başka bir şey olmadığını, dikkatinize arz ederim. Eski Osmanlı sınırları dışında, en küçük menfaatımızı haset gözleriyle görmekte olan Almanların, bu son günlerde, gerek İran'da gerek Kafkasya'da bize karşı almakta oldukları tavır, bir müttefikin, dostuna karşı alması icabeden tavırdan başka her şeye benzemektedir. Bakü için verdiğimiz iki üç muharebede, üç bine yakın can kaybettik. Binaenaleyh Bakü servetinin en büyük aksamından, fetih hakkı olmak üzere, bizim ve Azerbaycan'ın istifade etmesi icabeder...*⁵⁴⁷” Halil Paşa'nın belirttiği şekilde Azerbaycan Hükümetinin fikri sorulmadan Bakü petrol kaynaklarıyla ilgili Türk ve Alman Hükümetlerinin keyfi davranışları Azerbaycan Hükümetini memnun

⁵⁴⁵ Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası, (1914 - 1918)**, s. 277.

⁵⁴⁶ Jehuda L. Wallach, **Bir Askerî Yardımın Anatomisi**, (Çeviren: Em. Tuğg. Fahri Çeliker), Gnkur. Basımevi, Ankara, 1985, s. 225.

(Von Kress, Bakü'ye petrol kaynaklarının işletilmesi için Bakü'ye Nuri Paşa ve Azerbaycan Hükümeti nezdine askeri ve petrol uzmanlarından temsilci göndermesine rağmen gerekli anlaşma sağlanamadı. Von Kress bu durumu, Nuri Paşa Karargâhında mevcut olan Alman korkusu düşüncesine bağlamakta ve anlaşmanın sağlanamamasını “ Nuri, Azerbaycan Hükümetinin arkasına, Hükümette onun arkasına saklanıyor.” diye açıklamaktadır. Bkz. Ulrich Trumpener, **a.g.e.**, s. 197.)

⁵⁴⁷ Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, Cilt III**, s. 425 -426.

etmezdi. Her ne kadar Mehmet Emin Resulzade, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ittifakı açıklamak için “*Hiçbir güne dek bu meselede olduğu gibi Türkleri müttehit ve müttefik görmemiştim.*” şeklinde sözler söylemişse de; Bakü üzerinde oynan oyunu sezen Resulzade, hala İstanbul’da iken Yeni Gün Gazetesine şu demeci vermişti: “*Azerbaycanlılar yalnız petrol için değil, Bakü’ye milli, tarihi, coğrafi, irfani, ictimai, ve siyasi bağlarla merbut bulunduklarından burasını herkesten ziyade muhafaza ederler. Başkalarından ötürü Bakü’nün muhafazası menfaat-ı hissiye meselesi ise Azerbaycanlılardan ötürü can meselesidir. Eğer petrol ile alakadar olan yarı dünya Bakü’yü harabeden me’sun görmek isterse şehrin Azerbaycan’a ait olmasını istemelidir*⁵⁴⁸.”

Almanlar Azerbaycan Devletini tanımamalarına rağmen, bu ülkedeki petrol ve madenlere ortak olmak istemeleri uygulamalarında çelişki yaratmaktadır. Osmanlı Hükümetinin de Almanya ile böyle bir anlaşma imza etmesi ve Almanya’ya bu konuda fırsat vermesi; aynı zamanda bu işleri kardeş Azerbaycan Hükümeti’ne danışmadan yapması uygun bir davranış olarak görülmemektedir. Bu konuyu Halil Paşa’da dile getirmiş; Azerbaycan bağımsızlığı için Türk askerinin kanını akıttığı halde, Almanlar’ın petrole ortak olmalarını uygun görmemiştir.

Bakü Türk Ordusu tarafından zapt edilmesine rağmen Almanlar, Bakü’ye bir Alman Taburu göndermek ve Bakü şehrinin zabıta ve idaresinin kendilerine verilmesi konusunda da ısrarlarını sürdürürler. Ancak Enver Paşa’nın bu girişimlere karşı cevapları artık sert olmaya başlar. Şark Orduları Grup Kumandanı Halil Paşa ve Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa’ya gönderdiği telgraflarda şunları söylemektedir:

“*Şark Orduları Grubu Kumandanı Halil Paşa Hazretlerine*

Gayet acele ve zata mahsustur

23 Eylül 1918

Bakü’ye gönderilmek istenilen Alman Taburu hakkında Nuri (Nuri Paşa) merkezi hükümetten emir ve müsaade almadıkça buna muvafakat edemeyeceğini, General von Kress’e bildirsin. Eğer bunu dinlemeyerek zorla kuvvet göndermeye teşebbüs ederlerse, bu halde demiryolu köprüsünün attırılması ve her halde geçmelerine mani olunması muvafıktır.

-N.441-

Enver”

“Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa’ya,

Gayet gizli ve zata mahsustur.

25 ve 27 tarihliye cevap:

⁵⁴⁸ Mehman Ağayev, **a.g.m.**, s. 23- 24.

Alman Kaymakam (Yarbay) Golts'un, beraberinde Bakü'ye Alman askeri getirmesi ve Asayiş muhafaza için bir tabur göndermeleri katiyen doğru değildir. Golç, şahsına mahsus bir iki hizmetçi ile gelebilir. Ama az miktarda dahi asker getirmesine müsaade edilmesin. Ve Gence'de bırakılmasını yazdığınız Alman askeri dahi derhal geri gönderilsin. Bundan evvelki telgrafımda size yazdığım gibi, Azerbaycan ve Şimali Kafkas Hükümetlerinin istiklallerini tanıtmak için Tahran'daki Amerika ve İngiliz Sefirlerini vaki olacak müracaatınızda, Almanların Bakü'ye asker sokmak istediklerinden de bahsedebilirsiniz. Bu suretle İngilizlerle itilaf (anlaşma) daha çabuk olur zannederim. Bu halde eğer Sefirlerden muvafık bir cevap alınırsa, Almanlara karşı daha sert davranabilirsiniz. General Von Kress'e de şöyle cevap verirsiniz:

< Bakü'de asayiş teessüs etmiştir. Azerbaycan hükümeti, Bakü'ye İngilizlerin tekrar taarruzlarına vesile vereceği tehlikesinden dolayı, payiahtlarına katiyen Alman askeri sokmamaya karar vermiştir. Aksi takdirde, Azerbaycan kuvvetlerinin harekete mecbur kalacaklarını tebliğ ederim.>

N.494

Enver⁵⁴⁹”

Almanların Bakü'ye bir tabur asker göndermeleri engellenince, Almanlar Yarbay von der Golç başkanlığında bir askeri heyet göndermek için ısrar ettiler. Von der Golç'un müsaade edilen sayıdan fazla personel getirdiği haberinin alınması üzerine Nuri Paşa'nın emriyle Gence civarında demiryolunun birkaç yayı söktürülerek, trenler alıkondu. Yarbay Golç, emrindeki birkaç subay ve erle Bakü'ye getirildi. Diğer personel geri gönderildi⁵⁵⁰.

Alman Generali Lüdendorff hatıralarında Bakü'nün alınışını ve Almanların amaçlarını elde edememelerini şöyle anlatmaktadır:

“Birçok sarnıç vagonu olan Batum – Tiflis – Bakû demiryolu, Türkiye ile anlaşarak Albay von Kress'ce işletilecekti. Esas sorum doğal olarak Bakû'ya nasıl ulaşacağımızdı. Sovyet Hükümetine karşı gösterilen çekingenlik orada da çabuk ve kararlı davranmamızı engelledi. Enzeli'den Hazar Denizi'ni geçerek İngilizler Ağustos başlarında bizden önce Bakû'ya el koydular.

Oraya yerleşebilmeleri ancak Türklerin Kuzey İran'da kesin olarak bir bekleme durumunda kalmalarıyla mümkün olmuştu; bu savaş ekonomisi bakımından çok olumsuzdu. Bakû'ya girmekle İngilizler Kubandaki Gönüllü Ordu ile temasa girdiler. Öbür yönden onlar Bakû'da bizim erişebileceğimiz bir yere gelmiş oluyorlardı. Az kuvvetle başarılı bir baskın mümkün görünüyordu. Yüksek Komuta Kurulu Tiflis'e birkaç taburla bir atlı hazırladı. Bu

⁵⁴⁹ Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, Cilt III, s. 426 -428.

⁵⁵⁰ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 87.

birliklerin taşınması bitmemişti ki Nuri Bakû'yu almıştı. Bunun üzerine Bulgaristan olayları birliklerimizi Romanya'ya taşımak zorunluluğunu ortaya çıkardı⁵⁵¹. ”

Sonuçta, Osmanlı Devleti ile Almanya arasında imzalanan 23 Eylül 1918 tarihli protokol uygulanmadığından her iki taraf ta Bakü petrollerinden istifade edememiştir. Çünkü Makedonya, Filistin, Suriye ve Almanların Batı Cephesi'nin çökmesiyle, Bulgaristan'ın ardından Almanya, Avusturya ve Osmanlı Devleti'nin ateşkes istemiştir. Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Ateşkes Anlaşması ile Kafkasya'yı boşaltmış ve Bakü'yü İngilizler'e teslim etmiştir.

7- Karabağ Harekâtı

Nuri Paşa'nın Azerbaycan'a geldiği sırada Bakü'de olduğu gibi Karabağ ve diğer bölgelerde de Türk ve İslam ahalinin durumu iyi değildi. Rusların çekilmesiyle Gökçeöl batısındaki Erivan Müslümanları zayıf olduklarından Ermeniler tarafından imha edilmekteydi. Karabağ'daki Türkler nispeten kuvvetli olduklarından Ermenilere karşı mukavemette bulunuyorlardı. Türk Ordusunun ve Azerbaycan Hükümetinin yardımından uzak kalan Karabağ'daki Azerbaycanlı Türkler, gönüllü asker toplamaya, bunları eğitmeye, köylerin etrafında savunma tertipleri almaya ve Ermeni çetecilerin saldırılarına karşı koymaya çalışıyorlardı. Fakat Ermeni çetecilerin silah ve sayıca üstünlükleri karşısında kendi kuvvetleri yeterli olmuyordu⁵⁵².

Antranik, 3000 kadar piyade ve 700 kadar süvari kuvvetiyle Çulfa köprüsünden geçerek 22 Haziran 1918 akşamı Hoy'un 30 km. kuzey doğusuna geldi. 12. Piyade Tümeni de Dilman güneyinden 60 km. yürüyerek Hoy önlerine geldi. 24 Haziran 1918 günü saat 06.10'da Ermenilerle yapılan muharebe sonucunda, Hoy halkının da karşı koymasıyla 12. Piyade Tümeni Antranik kuvvetlerini Çulfa köprüsünden kuzeye attı. Çulfa ve Nahçıvan bölgesine çekilen Antranik, bu bölgede Türk Ordusu'na tekrar taarruz hazırlığı yaparken, İslam köylerinde toplu öldürmeler yapmaya başladı. Bunun üzerine 4. Kolordu Komutanı, 11. Kafkas Tümeni'ne Nahçıvan'ı zapt etme görevi verdi. 19 Temmuz 1918'de 11. Kafkas Tümeni Nahçıvan'a taarruz ederken, 12. Tümen'de Aras Nehri kuzeyine geçerek bu taarruza iştirak etti. Antranik'in 3000 kadar piyade ve 500- 600 civarında süvarisinin inatçı savunması karşısında o gün Nahçıvan ele geçirilemedi. 20 Temmuz günü tekrarlanan taarruzlar

⁵⁵¹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 236- 237.

⁵⁵² Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 73; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 124; Mehman Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Harbi Neşriyat, Bakû, 1999, s. 377.

sonucunda saat 06.00'da Nahçıvan, 11. Kafkas Tümeni tarafından zapt edildi. Antranik, kuvvetleriyle doğu yönünde kaçarak Karabağ bölgesine geçti.

Türk kuvvetleri Nahçıvan şehir merkezini 20 Temmuz 1918'de ele geçirince bölgedeki Ermeni çetelerine karşı mücadele başlatıldı. Zengazor bölgesindeki İslam ahali Ermeni zulmünden dolayı dağlara kaçtığından Nahçıvan ile irtibatları kesilmişti. Nahçıvan Havalisi Kumandanı Halil Bey Ordubat bölgesinde oluşturduğu müfrezelerle bu bölgede asayiş sağlamıştı. Ermeni çetelerine müfrezeler gönderilmesine rağmen Zengazor'daki İslam ahali ile irtibatı sağlanması henüz başarılamamıştı⁵⁵³.

Karabağ bölgesine geçen Antranik, bölgedeki Ermenileri Türklere karşı teşkilatlandırmaya başladı. Amacı, Ermenileri Türklerin üzerine saldırtarak, bölgede Türk nüfusunu eritmek, böylece bölgenin Ermenilerin kontroluna geçmesini sağlamaktı. Antranik'in Ermenileri Hankenti, Şuşa ve Zengazur bölgelerinde toplayarak, Türklere karşı saldırıda bulunmak üzere hazırlıklar yaptığı Karabağ Mıntıkası Komutanı Yarbay İsmail Hakkı Bey tarafından haber alınmış ve 09 Ağustos'ta Nuri Paşa'ya bildirilmişti. Ayrıca buradaki Türklerin maneviyatını yükseltmek ve Ermenilere gözdağı vermek için küçük de olsa bir düzenli birliğin Karabağ'a gönderilmesini istemişti⁵⁵⁴. Nuri Paşa, Gence'ye ilk birlik olan 9. Kafkas Alayı'ndan bir bölük Yarbay İsmail Hakkı Bey'in emrine göndermiştir. İsmail Hakkı Bey yerli kuvvetlerle birlikte, Şuşa kasabasının sarp ve boğaza hâkim ve Ermeniler tarafından işgal edilmiş Kalekendi kasabasını ele geçirmişti⁵⁵⁵.

1. Kafkas Kolordusu Karargâhını 7 Ağustos 1918'de Nahçıvan'a nakledince, Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın ilk amacı, Nahçıvan- Zengazor- Azerbaycan irtibatını tesis etmektir. Elde yeterli kuvvet varken Zengazor Ermenilerden temizlenmeli ve Bakü'ye kadar sağlıklı bir yol açılmalıydı. Kazım Karabekir Paşa'nın bu fikri, Şark Orduları Grup Komutanlığınca uygun görülmedi. Ermeniler tarafından Karabağ ve Zengazor'da İslam ahaliye yapılan mezalim devam etti. Kafkas İslam Ordusu'da Bakü'ye doğru harekât yaptığından Karabağ ve Zengazor'a gerekli yardımı yapamadı. Bu nedenle Nuri Paşa, Şark Orduları Grup Komutanlığı'ndan Azerbaycan'dan güney batıya ve Nahçıvan'dan da kuzeye doğru ortak bir hareket talep etti. Nuri Paşa'ya göre, Ermenistan ile Azerbaycan'ın sınırları henüz belirlenmediğinden, Ermeniler Zengazor ve Karabağ'daki Müslümanları yok ederek sınır düzeltmelerini kendi menfaatlerine göre yapmak istemektedirler⁵⁵⁶.

⁵⁵³ İbrahim Ethem Atnur, **a.g.e.**, s. 65 -66.

⁵⁵⁴ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 131.

⁵⁵⁵ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 73; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 124.

⁵⁵⁶ İbrahim Ethem Atnur, **a.g.e.**, s. 66.

5 Ağustos 1918 tarihinde Şuşa'da Karabağ köylülerinin temsilcilerinden oluşan Ermeni Birinci Milli Meclisi açıldı⁵⁵⁷. Nuri Paşa, Ermenilere haber göndererek, Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlanmasını istedi. Ermeni Birinci Meclisi, Nuri Paşa'nın isteklerini reddetti⁵⁵⁸. Ağustos sonlarına doğru, Antranik çetesi ve onun kışkırttığı Ermeniler Türklere karşı saldırı ve katliamlarını artırdılar. 22 Ağustos 1918'de 60 kişilik bir Ermeni çetesi, Dantavir havalisine karşı saldırıya geçtiler. Mahalli kuvvetlerle birlikte 18 kişilik jandarma kuvveti Ermenileri geri püskürtmeyi başardı. 300 piyade ve 2 makineli tüfekten oluşan Ermeni kuvveti, 13 Eylül'de Abdallar köyüne saldırdı, burayı ele geçirdi. Bu köyde bütün evleri yaktılar. Ermeniler mahalli kuvvetlerin çekildiği Kerevis köyüne hücum etmişlerse de yenilerek geriye çekildiler. 14 Eylül gecesi Ermeniler, Agadi isimli iki Türk köyüne saldırdılar, köylülerin gafletinden yararlanarak, köylerden 21 erkek, 10 kadın ve 6 çocuğu öldürdüler. Madat ve Sisyan nahiyelerine de saldıran Ermeniler bu bölgede bulunan beş köyü talan ettiler, halkın çoğunu feci şekilde işkence ederek katlettiler. Ermenilerin yaptıkları vahşet karşısında bu bölgede yaşayan Türkler panik halinde Cebraile ve Ağdam istikametinde göç hazırlığına başladılar. Ağdam cephesinde Ermeniler herhangi bir saldırı başlatmadıklarından sükûnet vardı. Şuşa'da değişik milletlerden tertip edilen bir heyet Ermenileri barış ve sükûnete davet etmişse de sonuç alınamadı. Karabağ mıntıkası Komutanı Yarbey İsmail Hakkı Bey, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'ya haber göndererek, Karabağ Harekâtı'na en kısa zamanda başlanmasını, aksi takdirde Ermenilerin bu havalideki Türklerin hepsini katledeceklerini bildirdi⁵⁵⁹.

Bölgede faaliyet gösteren Antranik çetesinin Eylül 1918'de Zengazor'da birçok köyü yakması ve beşyüzden fazla Azerbaycan Türk'ünü katletmesi karşısında Türk kuvvetlerinin bölgeye müdahalesi acilen yapılması gerekirken Kazım Karabekir Paşa'nın ve Nuri Paşa'nın bu yöndeki teklifleri Şark Orduları Grup Komutanlığı'nca uygun görülmedi. Nuri Paşa, ancak Bakü'yü ele geçirdikten sonra Karabağ'a harekât yapabildi. Yine Nuri

⁵⁵⁷ Robert O. Krikorian “ **The Anguish of Karabagh: Pages Form the Diary of Aramais (Misak Ter-Danielyan) April 26-July 26 1919**”, **The Making Of Nogorno-Karabagh: From Secession to Republic**, (Edited by Levon Chorbajian), New York, Palgrave, 2001, s. 101 (Krikorian eserinde Azerbaycanlıların Zengazor'dan Karabağ Ermenilerini ayırmak için taarruza başladıklarını ve Ermeni köylerini sistematik olarak tahrip etmeye başladıklarını, Ermenilerin Nahçıvan'daki Antranik'e delege göndererek yardım istediklerini; Antranik'in Zengazor'a gelerek mahalli kuvvetleri organize ederek, isyan eden Azerbaycanlıları itaat ettirdiğini, bu yüzden Karabağ'a gitmesinin geciktiğini yazmaktadır. **A.g.e.**, s. 101.)

⁵⁵⁸ Richard. G. Hovannisian, **a.g.e.**, s. 83.

⁵⁵⁹ Ermeniler, Sisyan Nahiyesi ve Agadi köylerinde hiçbir vicdanın kabul etmeyeceği vahşet ve katliamlarda bulundular. Savunmasız insanlara Doğu Anadolu ve Nahçıvan'da yaptıklarını aynısını yaptılar. İhtiyarların sakalları yolunarak öldürülmüş, kadınların göğüsleri kesilerek yavrularının ağızlarına sokulmuş ve çocuklar insanı dehşete düşürecek şekilde öldürülmüştür. Bkz. Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 132.

Paşa'nın emriyle Nahçıvan Havalisi Kumandanı Halil Bey bir topçu takımını Ordubat'tan Zengazor'a takviye olarak gönderdi⁵⁶⁰.

Bakü ele geçirildikten sonra Nuri Paşa, Karabağ Ermenilerine tekrar ulti-matom göndererek, silahlarını bırakmalarını, teslim olmalarını ve Azerbaycan Hükümetine itaat etmelerini istedi. Fakat 20- 24 Eylül tarihleri arasında toplanan Ermeni İkinci Meclis'i Nuri Paşa'ya verdiği cevapta İstanbul'da devam eden konferansın sonucunu beklemeleri gerektiğini belirterek, istekleri reddettiler⁵⁶¹. Bu arada Ermeniler, Ağdam ile Şuşakale arasındaki Askeran Boğazını kontrolleri altına alarak, Şuşakale'ye çekilen 20.000 Türk'ü kuşattılar. Ermenilerin genel bir katliama hazırlandıkları bu kritik günlerde Nuri Paşa Karabağ'a vakit kaybedilmeden kuvvet sevk edilmesini emretti. Bakü'nün zapt edilmesi üzerine üç gün Bakü Garnizon Komutanlığı yapan Albay Cemil Cahit Bey, Karabağ Harekâtı'nı gerçekleştirecek olan 1. Azerbaycan Tümeni Komutanlığına atandı. 1. Azerbaycan Tümeni'ni teşkil edecek birlikler 23 Eylül 1918 tarihinden itibaren Ağdam'da toplanmaya başladı. 1. Azerbaycan Tümeninin esas gücünü 5. Kafkas Tümeni emrinde bulunan 106. Piyade Alayı, 9. Kafkas Alayı ve Şımayder Topçu Taburu meydana getiriyordu. Milislerden teşkil edilen toplam 1200 mevcutlu 1. ve 2. Azerbaycan Alayları ile 250 mevcutlu Azerbaycan Süvari Alayı, Tümenin diğer birlikleriydi⁵⁶².

Karabağ Harekâtına katılacak birlikler 23 Eylül 1918'de Balacari İstasyonundan bindirilerek demiryolu ile Yevlak İstasyonu'na sevk edildi. Oradan da Ağdam'a intikal ettirilerek Albay Cemil Cahit Bey'in emrine girdi⁵⁶³. 25 Eylül'den itibaren 1. Azerbaycan Tümeni birlikleri Karabağ arazisine girmeye başladılar⁵⁶⁴. Albay Cemil Cahit Bey, Karabağ Ermenilerine 29 Eylül'de bir ultimatom göndererek, silahlarını terk etmelerini ve Azerbaycan Hükümeti'ne itaat etmelerini istedi. İkinci Ermeni Meclisi bu istekleri kabul etmedi. Kararlarını bildirmek için beş kişilik bir heyeti Ağdam'a Albay Cemil Cahit Bey'in yanına gönderdiler. Cemil Cahit Bey, gönderilen heyetten üç kişiyi alıkoydu. İki kişiyi geri gönderdi. Onlara Ermeniler teslim olmazsa en kısa sürede Şuşa'ya doğru Türk Ordusu'nun taarruzu başlayacağı bildirildi. Nuri Paşa'da 01 Ekim 1918 tarihinde Ağdam'a geldi. Ermenilere karşı ulti-matomu tekrarladi⁵⁶⁵. Umutsuzluğa düşen Ermeni liderleri ve ileri gelenleri kan dökülmesini önlemek için Üçüncü Meclis'in toplanmasına karar verdiler. 5- 8 Ekim

⁵⁶⁰ İbrahim Ethem Atnur, **a.g.e.**, s. 66 -67.

⁵⁶¹ Richard. G. Hovannisian, **a.g.e.**, s. 83; Robert O. Krikorian, **a.g.e.**, s. 101; Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 317.

⁵⁶² **ATASE Arşivi**, BDH Kol. K. 3820, D. 22, F. 12- 047; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 133.

⁵⁶³ **ATASE Arşivi**, BDH Kol. K. 3820, D. 22, F. 12- 067.

⁵⁶⁴ Mehman Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, s. 380.

⁵⁶⁵ **A.g.e.**, s. 381.

tarikhlerinde Üçüncü Meclis toplandı ve Azerbaycan hükümetini tanıdığını, fakat silahların teslim edilmemesi koşuluyla ultimatomu kabul ettiğini bildirdi. Fakat Ermeni köylerindeki çeteler ultimatomu tanımayarak savaşa devam ettiler⁵⁶⁶. 04 Ekim’de Türk Ordusu Şuşa’ya doğru ileri harekâtına başladı⁵⁶⁷. Şuşakale’yi zapt etmek için önce Askeran Boğazı’nı ele geçirmek gerekiyordu. Ağdam’da ihtiyat birliği olarak 1. Azerbaycan Alayı bırakıldı. 9. Kafkas Alayı, 2. Azerbaycan Alayı ve Süvari Alayı taarruza iştirak etti. 9. Kafkas Alayı’nın kuşatıcı tarzda taarruzu sonucu Askeran’ı savunan Ermeni kuvvetlerinin mukavemeti kırıldı ve bozgun halinde geri çekildiler. Süvari kuvvetleri Şuşakalede’ki kuvvetleri doğudan ve batıdan kuşattı. Piyade kuvvetleri Şuşakale önlerine gelince Antranik muharebe etmeyerek kuvvetlerini Şuşa’nın güneyine çekti. Böylece Şuşa savaşılmadan ele geçti Türk birlikleri 08 Ekim 1918 günü Şuşa’ya girdiler.

08 Ekim saat 10.00’da şehre giren Türk birliklerini Şuşa halkı büyük bir sevinçle ve coşkuyla ellerinde bayraklar, tuz, ekmek, çeşitli hediyeler ile karşıladı. Cemil Cahit Bey ilk halka yaptığı konuşmada; *“Bizim maksadımız kan dökmek değildir. Aksine sakinlik yaratmaktır. Devletin bütün halkları aynı hukuka sahip olacaktır. Hepsi mevcut hükümetin hakimiyetini tanımalıdır ve kendi işiyle uğraşmalıdır.”* dedi⁵⁶⁸. Albay Cemil Cahit Bey, Türklerin şimdiye kadar Ermenilerden gördüğü zulüm ve katliam karşısında onlara öfke ve şiddetle hareket etmedi. Hatta Türklerin intikam hissiyle Ermenilere sldırması ihtimaline karşı Türklerin ileri gelenlerini Şuşa’nın en büyük camiinde toplayarak, onlara şu konuşmayı yaptı: *“ İyiliğinize matuf sözlerimi hemen kabul etmez, emirlerime harfiyen itaat etmezseniz haiz olduğum selâhiyetle en azami suretle hakkınızda şiddetli muamele tatbikine zerre kadar teahhur etmem. Ermenilere şimdi itaat teklif edeceğim. Kabul etmedikleri takdirde, bir orduya*

⁵⁶⁶ Mehman Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, s. 381; Richard. G. Hovannisian, **a.g.e.** , s. 85; Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 317.

⁵⁶⁷ Kemal Arı, **a.g.e.**, s. 381; Mehman Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, s. 382.

⁵⁶⁸ Mehman Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, s. 384.

(Karabağ harekâtına iştirak eden 9. Kafkas Alayı 25. Tabur 1. Bölük Komutanı Üsteğmen Mucip Kemalyeri hatıralarında, Şuşa’ya pek çabuk hazırlanmış üç büyük “Zafer Takı” nın altından geçerek girdiklerini; Birincisinde: “Yaşasın Enver”, İkincisinde: “Yaşasın Sultan”, Üçüncüsünde: “ Bir gün olacak şemsi hakiki doğacak, şarkın bu esir valdeleri hür olacak” yazıldığını belirtmektedir. Halkın yıllarca Rusların bol para vererek elde ettiği “Ahonté denilen imamlar vasıtasıyla Türklerin, Şii ve Sünni diye ayırım yapılarak birlik ve beraberliğinin bozulduğunu ve yıllarca kandırıldığını belirtmektedir. Kemalyeri eserinde, Türk Ordusu Şuşa’ya girdikten sonra Azerbaycanlıların ve Ermenilerin huzura kavuştuğunu yazmaktadır. Karabağ eski geçici hükümet üyeleri tarafından Türk Ordusu’nun şerefine verilen yemeğe Ermeni ileri gelenlerin de davet edildiğini, Albay Cemil Cahit Bey’in konuşma yaptığını anlatmaktadır. Albay Cemil Cahit Bey konuşmasında özet olarak şunları söyledi: *“ Osmanlı Ordusu Kafkasya’da muvakkat olarak bulunmaktadır. Türkiye’nin siyasi menfaati ve emeli şudur ki, Kafkasya’da Brest-Litovsk muahedesine dayanarak istiklâllerine kavuşan Azerbaycanlılar, Ermeniler ve Gürcüler tanınmış hudutları içinde mesut ve payidar olsunlar; bunun tahakkuk etmesi için de Azerbaycan’a yerleşmiş Ermeniler Azerbaycan Hükümetine, Ermenistan’da doğup büyüyen Türkler de Ermenistan Hükümetine içten gelen inanışla bağlı bulunmalıdırlar. Nifak ve fesadın her iki millete büyük zararlar getireceğini bilmelidirler. (Çok şiddetli alkışlar) Kafkaslardaki ordumuz işte böyle insani, medeni ve tarihi bir vazifeyi yerine getirmeye çalışmaktadır.”* Bkz. Mucip Kemalyeri, **a.g.e.**, s. 144- 150.)

itaatsizliğin cezası ne ise onlara vereceğim. İtaat ederlerse, hayat, namus ve malları taht-ı emanımda olduğundan hiçbir ferdin ufak bir hareketine müsaade etmeyeceğim. İtaat etmedikleri halde dahi, haklarında tertip edilecek muameleyi ifaya yalnız askerim memur olacaktır. Halkın tamamen seyirci kalmasını ve herkesin iş ve gücüne şu dakikadan itibaren başlamasını talep ve emir ederim.” Albay Cemil Cahit Bey’in konuşması Türklerin hoşuna gitmemesine rağmen itaat edeceklerine dair söz vermişlerdir⁵⁶⁹.

Ermenilerin Doğu Anadolu, Nahçıvan ve Azerbaycan’da yaptıkları bunca zulüm ve işkenceye rağmen, tarihin her devrinde olduğu gibi medeni, barışçı ve büyük devlet olmanın özelliklerini Karabağ’da da göstermiştir. Albay Cemil Cahit Bey, düşmanlıkları körükleyip, misilleme yapma yerine, soğukkanlı hareketiyle insanları birlik ve beraberlik içinde yaşatmaya çalışmıştır.

Türk Ordusu’nun böyle adaletli ve şevkatli davranmasına rağmen, yabancı yazarlar yine aksini söylemektedir. Hovannisian eserinde; Türk Askeri otoritelerinin barışı ve adaleti yerine getireceklerine dair söz vermelerine rağmen bunun aksini yaptıklarını ve darağaçlarını kurarak 60 kadar Ermeni önde gelen kişiyi astıklarını yazmaktadır⁵⁷⁰. Krikorian’da eserinde Türk Ordusu Şuşa’ya girdiğinde Ermenilere katliam ve yağma yaptıklarını, böylece itaat altına aldıkları yazmaktadır⁵⁷¹.

Albay Cemil Cahit Bey, Şuşa’nın Belediye Başkanı Kavala isimli Ermeni’yi, Ermenilere göndererek teslim olmalarını, itaat etmelerini, hayat ve namuslarının Türk Ordusu’nun koruması altında olduğunu bildirdi. Yarım saat sonra Ermeni ileri gelenleri Albay Cemil Cahit Bey’in yanına gelerek bağlılıklarını ve itaat edeceklerini bildirdiler. Bu görüşmelerden sonra Ermeniler arasında sevinç havası esmeye başladı ve pek çok Ermeni evine Türk bayrağı astı. Tabii ki Ermenilerin bu hareketi samimi değildi. Onlar zayıf olduklarında sadık ve uysal, kuvvetli olduklarında ise zalim olmuşlardır. Albay Cemil Cahit Bey, Ermeni ileri gelenlerini kilisede topladı. Onlara yaptığı konuşmada; Ermenilerin şimdiye kadar Türklere büyük fenalıklar yaptıklarını, fakat Türklerin kendilerine tam bir vatandaşlık hakkı vermelerine karşı nankörlük ettiklerini, bu yüzden cezalandırılmaları gerekirken Türk’ün yüksek vicdanının bir kez daha kendilerini affettiğini; ayrıca silahlarını derhal teslim etmelerini söyledi. Ermeniler silah bırakmayı kabul ettiler⁵⁷². Albay Cemil Cahit Bey Türk askerinin Şuşakale’nin Hansaray meydanında yaptığı resmi geçite Ermenileri de çağırarak,

⁵⁶⁹ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 134; Mehman Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, s. 385.

⁵⁷⁰ Richard. G. Hovannisian, **a.g.e.**, s. 83.

⁵⁷¹ Robert O. Krikorian, **a.g.e.**, s. 101.

⁵⁷² Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 134- 135.

Ermenilerin Türklerle barışmalarına çalıştı. Türk ve Ermeni mahalleleri arasındaki barikatlar yıkılarak şehir birleştirildi. Ermeni ve Türk mahallelerine askerler yerleştirilerek şehirde huzur ve asayiş sağlandı. Bu arada cesaretli bir kişiliğe sahip olan Sultankentli Sultanov, milisleriyle Antranik kuvvetlerini takip etmesi için görevlendirildi. Sultanov, 18 Ekim tarihinde Ermeni kuvvetlerini Kerus'un güneyine sürdü. Süvari bölüğünün Şuşa'nın doğusunda yaptığı harekât, Ermeni kuvvetlerin fazla olması nedeniyle başarı sağlayamadı.

Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'nca, 1. Azerbaycan Tümeni'nin daha iyi bir şekilde teşkilatlanabilmesi için 20 Ekim 1918 tarihinde Albay Cemil Cahit Bey'e emir verildi. Teşkilatlanma için Alaylar Şuşa ve Ağdam'ın Mesutlu bölgelerinde toplandı. 9. Kafkas Alayı'nın taburları Azerbaycan Alaylarına paylaştırıldı. Teşkilatlanmanın tamamlanmasından sonra 1. Azerbaycan Tümeni'nin bütün Karabağ bölgesinde Ermeni çetelerine karşı taarruza geçmesine ve çetelerin temizlenmesine karar verildi⁵⁷³.

Talat Paşa Hükümeti'nin istifa etmesinden sonra yeni hükümet Ahmet İzzet Paşa tarafından kuruldu. Ahmet İzzet Paşa, Karabağ'da yaşanan olayların gerçek yönünü anlayamadığından ve İstanbul'da bulunan Ermeni temsilcilerinin Karabağ'a yapılan harekâttan ve Türk Ordusu'nun Bakü'ye girdiğinde yapılanlardan şikâyet etmeleri üzerine 23 Ekim 1918 tarihinde Nuri Paşa'ya şu telgrafi gönderdi:

“ 1. Ermenilerin Dersaadet'teki murahhaslarının iş'arlarına nazaran Karabağ'a mürettep Kuvay-ı Osmaniye'nin Şoşa'ya dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Bu hareket bir mukatele-i umumiye (genel öldürüşme) ye sebebiyet vereceğinden Karabağ'a ilerleyen kıtaatımız varsa derhal geri alınacak ve geri alındığı karargâh-ı umumiyeye bildirilecektir. Karabağ'a hiçbir askerimiz girmeyecektir.

2. Bakü'nün esnay-ı zaptında 30.000 kadar Ermeni, katl ve emvali yağma edildiği, yağmaya askerimizin de iştirak eylediği bihaleten hazihi (şimdi) de Bakü'de birçok Ermeniler'in tevkif olunduğu da Ermeni Heyet-i Murahhasası tarafından bildirilmektedir. Bakü vak'ası sahih ise müsebbip ve alâkadar olanların derhal tahkik ve zâhire ihracı ile cürümlerinin derecesine göre tecziyesi veya tecziye edilmek üzere iş'arı lazımdır.

3. Bakü'de tevkif edilenler hemen tahliye olunacak ve tevkifat suret-i katiyede men olunacaktır. Bakü içinde bulunan Ermeni ahaliden mahall-i saireye çıkmak, Ermenistan'a veya Gürcistan'a seyahat etmek ve hicret etmek isteyenlere katiyen mümanaat olunmayacak, bilakis teshilât-ı lâzime (gereken kolaylık) gösterilecektir. Azerbaycan ve Ermenistan arasında zuhur edecek olan hudut mesaili hususi konferanslarla ve her halde tarik-i siyasi ile

⁵⁷³ A.g.e., s. 135.

*hal edileceğinden kuvay-ı müsellâhanın bu gibi hususata müdahalesini ehemmiyetle men ederim. Bilakis kuvay-ı müsellâhımız bulundukları mahallerdeki asayişin takrir ve istikmali ile mükelleftir*⁵⁷⁴. ”

Ahmet İzzet Paşa'nın telgrafta belirttiği gibi Türk kuvvetlerinin Karabağ'a girmesiyle olaylar Ermenilerle Türkler arasındaki katliama dönüşmesinden ziyade, bu gibi olayların önlenmesi şeklinde olmuştur. Bilhassa Şuşa ve Karabağ'ın diğer yerlerindeki binlerce Türk Ermeni çetecilerin katliamından kurtulmuştur. Keza Türk Ordusu Şuşa'ya girdiğinde Albay Cemil Cahit Bey, Türk ahalinin misilleme yapmasını da önlemiştir. Ahmet İzzet Paşa, İtilaf Devletleriyle mütareke ortamı hazırlamak istediğinden bütün cephelerdeki harekâtı durdurmak istediği gibi, Karabağ'daki harekâtı da durdurmak istediği anlaşılmaktadır.

Nuri Paşa 27 Ekim 1918'de şu karşılığı verdi:

“1. Karabağ kıtasının düzlük aksamında kâmilten Müslüman ahali sakin olup bunlar yazın dağlık aksamdaki yaylaklara giderler. Şoşa'nın sülüsani (üçte ikisi) Müslümandır. Şoşa şehri Ermeni ussatı (ayaklanmış olanları) tarafından hayli müdetten beri muhasarada bulundurulmakta olduğundan Müslüman açlıktan telef olmakta idiler. Buna mani olmak için 8/10/34 (8/10/1918) de Azerbaycan kıtaatı ile kıtaatımız tarafından işgal olunmuş ve şehrin (Ağdam?) irtibatı tesis olunmuştur. Bu ilerleme esnasında ilk gün birkaç yüz Ermeni yürüyüşe mani olmak istemiş ise de tard edilmiş ve mukatele ve muhil-li asayiş (baysallığı bozan) hiçbir vaka zuhur etmemiştir. Bakü'nün esasen kuvvetli bulundurulması maksadıyla Karabağ'daki kıtaatı-ı Osmaniye bu civara celp olunmuş ve yalnız Azerbaycan kıtaatı Şoşa'da ibka edilmiştir. Karabağ, Azerbaycan Hükümetinin hakk-ı sarihidir. Onsuz yaşayamaz.

2. Bakü'nün Osmanlı tarafından işgaliyle düşman tarafından terk ve tahliyesi arasındaki zaman zarfında Mart hadisatının intikamını almak üzere Müslüman ve Ermeni ahali arasında mukateleler vuku bulmuş ve o sırada azami 2.000 kadar Ermeni telef olmuştur. Osmanlı kıtaatının şehre duhuliyle bu hale derhal nihayet verilmiş ve buna sebep olan Müslümanlardan 174 Müslüman idam olunmuş, Ermeni emvalini sirkat ve katil cürmiyle maznun üç kişi de daha dün idam edilmiştir. Hâlbuki Mart hadisatı esnasında Bakü'de 20.000' e yakın Müslüman katl ve Emvali nehb-ü garet (yağma) edilmiş, camiler topa tutulmuş yüzlerce büyük binalar yakılmış, yapılamadık fecayi kalmamıştır. Bu defa bina İslamların yaptığı mukayese kabul etmeyecek derecede ehemmiyetsizdir. Erivan civarında

⁵⁷⁴ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 259.

240 parça İslam köyü bütün sükkaniyle (oturanlarıyla) birlikte hak ile yeksan (yerle bir) olmuştur. Fecayi bura ahalisinin kulaklarında çınlamaktadır.

3. Bilfiil muharebeye istirahatlerinden ve Mart hadisatının medhaldar olmalarından dolayı bir kısım Ermeniler tevkif olunmuştur. Bunlardan cürümleri tebeyyün etmeyenler tahliye olunmuştur. Diğerleri hakkında Azerbaycan Hükümeti tarafından tahkikat neticesine göre ictizası yapılacaktır. Esasen birçok zamandan beri tevkifat yapılmadığı gibi yeniden de yapılmamaktadır.

4. Ermeni ahaliden Gürcistan ve Ermenistan'a seyahat edeceklere mümanaat edilmemekte olduğu maruzdur⁵⁷⁵. ”

Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na Karabağ'da bulunan Osmanlı birliklerinin bağlı oldukları tümene katılmaları ve 1. Azerbaycan Tümeni'nin General Yusufov'a teslim edilmesi emredildi. General Yusufov, 8 Kasım 1918 tarihinde Ağdam'a gelerek görevini teslim aldı. 9. ve 106. Kafkas Alayları buradan ayrılarak 5. Kafkas Tümeni'ne katıldılar. Bir ay süren Karabağ harekâtında Ermenilerin kuşatmasında bulunan Türkler büyük bir katliamdan kurtarılmış, bölgeye huzur ve asayiş gelmiş, Türklerin maneviyatı yükseltilmiş, Ermenilerin azgınlıkları bir derece de olsa önlenmiştir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Ermenilerin Karabağ'da, bilhassa Hocalı'da yaptıkları katliam ve vahşetler dikkate alındığında, Ermenilerin düşüncelerinde ve davranışlarında hiçbir şeyin değişmediğini anlamak mümkündür.

8- 15. Piyade Tümeni'nin Dağıstan Harekâtı

a- 15. Piyade Tümeni'nin Dağıstan Harekâtı'na Kadar Geçen Sürede Kuzey Kafkasya'daki Gelişmelerin Özeti

Birinci Dünya Savaşı esnasında Azerbaycan gibi Kuzey Kafkasya'nın halkları da Osmanlı Devleti'nden yardım beklemiştir. Farklı birçok kavimden oluşan Kuzey Kafkas halklarını birleştiren en önemli bağ İslam dini idi. Rusya'da ihtilal çıkınca Kuzey Kafkasya'daki subay ve aydınlar “Geçici Hükümet” i desteklediler. Fakat Krenskiy'in gittikçe sola kayması üzerine Kuzey Kafkas Müslümanları ona karşı cephe almaya başladılar. Kazaklar 20 Ekim 1917 tarihinde Ataman Kaledin başkanlığında “Güneydoğu Birleşik Hükümeti”ni kurdu. Bu hükümete Kuzey Kafkasyalılar da katıldı. Hükümet 12 Kazak ve 4

⁵⁷⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 260- 261

Kafkasyalı üye ile temsil edildi. Krenskiy, Kazaklar'ın ihtilal hükümetine karşı Kafkasyalılarla ittifak yapmasına hayret etti ve öfkелendi. Krenskiy bu hükümet üzerine kuvvet sevk etti. Don civarında yapılan muharebede Kazaklar mağlup oldu. Kaledin intihar etti. Güneydoğu Birleşik Hükümeti 8 Aralık 1917 tarihinde dağıldı.

Bolşevik ihtilalinden sonra Kuzey Kafkasya Müslümanları “Dağıstan Kavimler Birliği” adıyla bir teşkilat kurdular. Teşkilatın başında, Abdülmecit Çermoyef, Haydar Bammat ve Pşemaho Kotsev gibi tanınmış şahsiyetler bulunuyordu. Bolşeviklere düşman olan Terek Kazakları da kendilerine bir lider seçerek “Şimali Kafkas Birliği”ne katıldıklarını ilan ettiler. Böylece Bolşeviklere karşı “Terek – Dağıstan Bloku” teşekkül etmiş oldu. Fakat bu ittifak uzun sürmedi. Çünkü nüfuslarının azlığına rağmen toprağın çoğunu ellerinde bulunduran Kazaklar, fazla topraklarını Müslümanlara vermek istemediler. Bolşevik tehlikesine karşı geçici süre anlaşılar da aralarında kanlı çatışmaları devam etti. Bu defa Kazaklar Bolşeviklere yanaştılar. Bundan istifade eden Bolşevikler, Viladikafkas'ı alarak Sovyet Rejimi kurdular. Müslümanlar da Ruslar'ın ister Bolşevik, ister Beyaz olsun kendileri için değişmeyen bir tehdit olduğunu anladılar.

Bunun üzerine Kuzey Kafkasya “ Müslüman Merkez Teşkilatı” müstakil bir devlet olmaya ve Osmanlı Devleti'nden yardım istemeye karar verdi. Bunu temin etmek maksadıyla, Dağıstan namına Mehmet Kari Dibirof ile Haydar Bammat, Çeçenler namına Abdülmecit Çermoyef, Nisan 1918 başlarında Trabzon'a giderek Türk Heyeti Başkanı Albay Hüseyin Rauf Bey ile görüştüler. Heyet daha sonra Batum'a geçerek buraya gelen Enver Paşa ile görüştüler. Enver Paşa yardımı daha teferruatlı görüşmek için heyeti İstanbul'a götürdü. 11 Mayıs 1918'de “Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti”nin kurulduğu ilan edildi. Bütün devletlere telgrafla bildirildi. Bu durum Sovyet Rusya'yı çok kızdırdı. Çiçerin 30 Mayıs 1918 tarihli protesto notasını Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemali Bey'e verdi. Osmanlı Devleti notayı dikkate almadı. Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ile 08 Haziran 1918 tarihinde dostluk antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'ne askeri yardımda bulunmayı ve dış tehditlerden (Rus Kazakları ve Bolşeviklerden) korumayı üzerine aldı. Kuzey Kafkas Cumhuriyeti kurulduktan sonra Kazaklar ve Bolşeviklerin taarruzuna uğradı. Viladikafkas şehri Bolşeviklerin eline geçtiğinden merkezini Nasran kasabasına taşıdı. Kuzey Kafkas Kuvvetleri 4 Ağustos'ta başlattıkları karşı taarruz ile 13 gün çarpıştıktan sonra Viladikafkas şehrini tekrar ele geçirdi. Fakat Kazak Albay Biçerakov kuvvetleriyle Bakü'den ayrılarak Derbent ve Petrovsk'a gelmesi Şimali Kafkas Cumhuriyeti için güney istikametinden tehdit oluşturdu. Bu tehdit de 15. Piyade Tümeni'nin Derbent ve Petrovsk'a yaptığı harekât ile bertaraf edildi.

b- Kuzey Kafkasya’da Türk Askerî Teşkilatının Yapılması İçin Çalışmalar

Nuri Paşa karargâhı ile Musul’a geldiğinde, Kuzey Kafkasya’daki askeri teşkilatlanmanın yapılması için Kurmay Yarbay İsmail Hakkı (Berkuk), Yüzbaşı Mithat ve Teğmen Muzaffer Beyleri görevlendirdi. Nuri Paşa ile birlikte hareket eden Yarbay İsmail Berkuk, Tebriz’ geldiklerinde Nuri Paşa ve Karargâhı harekete devam ettiklerinde, onlar bir müddet daha Tebriz’de kaldılar. 20 Mayıs 1918’de Tebriz’den hareket ederek 03 Haziran 1918’de Gence’ye Kafkas İslam Ordusu Karargâhı’na geldiler. Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu’nun kuzeyden gelecek tehlikelere karşı tedbir almak, Kuzey Kafkasya hakkında bilgi toplamak ve bu bölgede askeri teşkilatlanmayı yapmak üzere Kurmay Yarbay İsmail Hakkı Bey’i Kuzey Kafkas Komutanı olarak görevlendirdi. Beraberinde Yüzbaşı Mithat ve Teğmen Muzaffer Beyler de olmak üzere bölgeye gönderdi. Yarbay İsmail Hakkı Bey ve heyeti 07 Haziran 1918’de Gence’den hareketle aynı gün Şeki bölgesinin merkezi olan Nuho’ya vardılar⁵⁷⁶.

Yarbay İsmail Hakkı Bey, Nuho’ya geldiğinde durumun iyi olmadığını, Bolşevik ve Ermeni kuvvetlerinin Şeki bölgesinin 30 km. yakınına kadar geldiklerini tespit eder. Bölgede muntazam kuvvetler olmadığı için bazı beldelerde küçük milli kuvvetler teşkil edildiğini görür. Bu teşkillerin başında Osmanlı Ordusu’nun esir subay ve erleri bulunmaktadır. Azerbaycan’ın kuzey bölgesindeki bu tür teşkillerin merkezi Şeki ve Zakatal’dır. Şeki’de milli kuvvetlerin başında esir subaylardan Bedri ve Sıtkı Beyler vardır. Bedri Bey, Şeki bölgesinin; Sıtkı Bey, Kurtkaşın bölgesinin kumandanlığına tayin edilir. Zakatal bölgesinde yine esir subaylardan Hakkı ve Alaettin Beyler vardır. İsmail Hakkı Bey’in Zakatal’a geleceği sırada sebebi bilinmeyen bir nedenle Hakkı Bey intihar eder. Alaettin Bey, Zakatal bölgesinin komutanlığına getirilir. Bu arada Yüzbaşı Mithat Bey, Ahti’ya gönderilir. Şeki’de bulunduğu sırada Yarbay İsmail Hakkı Bey, Harbiye Nezareti tarafından kurulacak Kuzey Kafkas Kolordusu Kurmay Başkanlığı’na tayin edilir. Şeki’deki faaliyetlerini 20 Haziran 1918’e kadar tamamlayan İsmail Hakkı Bey, 21 Haziran’da yola çıkarak 23 Haziran 1918’de Ahti’ya ulaşır. Ahti halkı heyeti büyük bir şevk ve heyecan içinde karşılar⁵⁷⁷. Yarbay İsmail Hakkı Bey, 21 Haziran 1918’de bütün Kuzey Kafkas Müslümanlarına hitaben bir beyanname yayınlarak, onları birlik ve beraberlik içinde

⁵⁷⁶ İsmail Berkuk, “**Büyük Harpte Şimali Kafkasya’daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri**”, 94 sayılı Askerî Mecmua’nın Tarih Kısmı, Sayı 35, s. 8 -9.

⁵⁷⁷ İsmail Berkuk, **a.g.e.**, s. 10- 12.

mücadele etmeye çağırır. Beyannameden bir surette Nuri Paşa'ya gönderir. Beyanname şöyledir:

“ Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı'na

Şimali Kafkasya'da neşredilmek üzere ihzâr edilmiş olan beyannameden bir nüshanın leffen takdim edilmiş olduğu maruzdur.

Şimali Kafkas Kumandanı

Bil-umum Şimâlî Kafkasya Ahâlî-i Müslimesine

Sevgili ve muhterem Müslüman kardeşlerimiz. Sultan Mehmet Reşat Hazretleri tarafından Kafkas İslâm Ordusu Kumandanlığı'na tayin buyurulmuş olan Nuri Paşa Hazretleri beni Şimâlî Kafkas Kumandanlığı vazifesiyle buraya gönderdi. İlk vazifemiz, asırlardan beri Kur'anı yırtmak, İslâm dinini ortadan kaldırmak maksadını tahrip eden Heyeti Düveliye'den Rusya Hükümeti'nin zeval ve izmihlâlini görüyoruz. Vazifey-i Mukaddese-i Hilâfetle mahmûl ve binâen-aleyh bütün dünyada yaşayan ehl-i İslâmın hayat ve mukaddesatından mesûl olan biz millet ve Hükümet-i Osmanniye 600 kusûr seneden beri kesintisiz tehâcumat ve tesellüfât-ı salîbe karşı pençeleştik ve pençeleşiyoruz. Ve bu defaki cihân harbine de aynı maksatla girdik ve bu uğurda yüzbinlerce evlad-ı İslâmî fedâ ettik.

Bizim sizden isteğimiz: Ey asırlardan beri zulum altınad inlemiş olan Müslüman kardeşlerimiz, sizden beklediğimiz Rusların ihtimâl-i ba's ba'del mevâtî karşısında mevcudiyetinizi muhafaza etmek ve tehlis-i ehl-i iman namına giriştiğimiz bu cidâl-i umûmîde bünyân-ı mersûs gibi yanyana bulunmak ve bu suretle kahr ile muhteli olmayacağını cihana göstermektir. Bu da bir birimize yardım etmekle mümkün olacaktır.

Şimali Kafkas Kumandanı

İsmail Berkuk⁵⁷⁸”

Yarbay İsmail Hakkı Bey, Ahtı'ya vardıktan sonra Yüzbaşı Mithat Bey ile buluşarak çalışmalarına başladı. Aldıkları ağır görevi yerine getirmek için kendileri üç kişi, paraları ise 1000 liradan ibaretti. Fakat kendileri bu işi başarmak için kalplerinde kuvvetli bir iman taşıyorlardı. 21 Haziran'da yayınladığı beyanname de halk üzerinde iyi bir tesir bırakmıştı.

Yarbay İsmail Hakkı Bey ve Heyeti çalışma merkezi olarak Dağıstan'da Guni şehrini seçtiler. 8 Temmuz 1918'de buraya geldiler. Burası her yöne karşı ulaşım imkânı sağladığı gibi, savunulması kolay müstahkem mevki durumundaydı. Ayrıca Kafkasya'nın en

⁵⁷⁸ Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 201.

cengâver ve sağlam unsuru olan Avar kabilesinin merkezi durumundaydı⁵⁷⁹. Kuzey Kafkasya'daki teşkilat için eleman olarak Osmanlı Ordusu'nun esir subay ve erlerinden, yerli subaylardan ve milli kuvvetlerden istifade imkânı vardı. Yerli subay ve erler de azdı. Ahtı'da Yüzbaşı Sabri, Kasımkent'te Yüzbaşı Takıyeddin Beylerle, Gazi Komok'ta bir jandarma çavuşu, Çeçenistan'da kahraman Türk topçu eri Yozgatlı Ali bulunuyordu⁵⁸⁰.

Bolşeviklerin 12 Temmuz 1918'de Hunzah istikametinde başlattığı taarruzlar Yarbay İsmail Hakkı Bey'in bölgeye gidip aldığı tedbirlerle ve 15 Temmuz 1918'de yapılan karşı taarruzlarla düşman geri püskürtülmüştür. Bölgede büyük nüfuz sahibi olan İmam Necmettin de teşkil edilen hükümeti tanımamış ve kendi hâkimiyetini tesisi etmek için 1918 Temmuz ayı sonlarında o da Hunzah'a taarruz etmiş, fakat karşılaştığı büyük mukavemet karşısında yenilmiştir. Bu yenilgi onun itibarın sarsmış ve Merkez İcra Komitesi Hükümetini tanımayı ve Şeyhulislam olarak hükümete katılmayı kabul etmiştir⁵⁸¹.

Osmanlı Ordusu Bakumandanlığı'na Mayıs 1918 sonlarında Kuzey Kafkasya için 4. Piyade Tümeni (12. ve 14. Piyade Alayları) ile 1. Süvari Tümeni'nin teşkil edilmesi için subay ve astsubay ile er kadrosu yapılmış, bu kadroya göre 74 subay, 577 astsubay ve erler için bir teşkilat taburu tertip edilmişti. Bu tabur Temmuz başında Batum'a, Ağustos başında da Azerbaycan'a gelmişti. Bu tabur, Ağustos ayı içinde Kuzey Kafkasya'ya doğru yolda idi. 4. Piyade Tümen Komutanlığı'na Fahri Miralay Şükrü Bey, 1. Süvari Tümen Komutanlığı'na Fahri Miralay Akif Bey tayin olmuştu⁵⁸².

Mirliva Yusuf İzzet Paşa, 12 Ağustos 1918 tarihinde "Şimali Kafkas Komutanı" aynı zamanda "Şimali Kafkas Cumhuriyeti nezdinde Osmanlı Hükümeti'nin siyasi ve askeri temsilcisi" olarak görevlendirildi. Yusuf İzzet Paşa, 16 Ağustos'ta İstanbul'dan ayrıldı. 29 Ağustos'ta Batum'a geldi. Buradan beraberinde Şimali Kafkas Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef olduğu halde özel bir trenle 2 Ekim 1918'de Tiflis'ten hareketle 4 / 5 Ekim 1918'de

⁵⁷⁹ İsmail Berkuk, a.g.e., s. 25.

⁵⁸⁰ İsmail Berkuk, a.g.e., s. 27; Kadırcan Kafil, **Şimali Kafkasya**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1942, s. 136.

⁵⁸¹ İsmail Berkuk, a.g.e., s. 30- 32.

⁵⁸² A.g.e., s. 39- 40.

(İstanbul'da bulunan Kuzey Kafkas delegelerinin müracaatı üzerine Harbiye Nezaretince Kuzey Kafkasya'daki askeri teşkilatlanmanın gerçekleştirilmesi görevi Albay Akif Bey'e verilmişti. Albay Akif Bey 26 Haziran 1918'de Batum'a, 28 Temmuz 1918'de Gence'ye geldi Burada Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa ile görüşen Kuzey Kafkas Kumandanı Vekili Albay Akif Bey, emrindeki kıt'aların Dağıstan ve Çeçen bölgelerinde teşkilat yapacağını bildirdi. Albay Akif Bey, Kuzey Kafkasya ile ilgili ayrıntılı bir rapor hazırlayarak Nuri Paşa'ya sundu. Akif Bey raporunda Kuzey Kafkasya'da etkili bir hükümetin kurulamadığını, esaslı bir teşkilatlanma için çok malzeme ve paraya ihtiyaç olduğunu, şayet yeterli yardım yapılmazsa bu görevden affedilmesini istedi. Bunun üzerine Nuri Paşa'da Yusuf İzzet Paşa'nın bölgeye gelmesine kadar vekâleti Kurmay Başkanı Yarbay İsmail Hakkı Bey'in (Berkuk) yürüteceğini bildirdi. Bkz. Ali Sarıkoyuncu - Mesut Erşan, **"Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti "** Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, (24- 26 Ekim 2001 İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003, s. 217- 218.)

Bakü'ye vardı.15. Piyade Tümeni tarafından Derbent ele geçirildikten sonra 08 Ekim 1918'de Derbent'e geldi⁵⁸³.

Yarbay İsmail Hakkı Bey, yeterli kuvvetleri topladıktan sonra Bolşeviklere karşı tacizlerini ve taarruzlarını artırır. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye doğru taarruzları devam ederken; Ahtı'daki kuvvetlerle Kuba'ya, Kasımkentteki kuvvetlerle Haçmaz'a (Güneye doğru), Arkaz ve Gimri'deki kuvvetlerle Kızılyar'a (Kuzeye doğru) taarruza karar verir. Taarruz 31 Temmuz 1918'de başlar. Kuzeydeki harekât başarılı olamaz. Güneydeki harekât başarılı olur. Harekâtı Binbaşı Sabri Bey idare eder. Sabri Bey, 2 Ağustos'ta Kuba'yı, 11 Ağustos'ta da Haçmaz'ı ele geçirir. Bu sırada Haçmaz'a gelen Biçarekov, burayı terk ederek kuvvetleriyle Derbent'e gider⁵⁸⁴. Yarbay İsmail Hakkı Bey, kuzey istikametinde Timurhan Şûra'yı ele geçirmek için Ağustos ve Eylül aylarında taarruz teşebbüsünde bulunduyorsa da Bolşeviklerin ve bölgeye gelen Biçarekov kuvvetlerinin fazlalığı nedeniyle milli kuvvetlerle başarılı olamaz. Fakat Bolşevik taraftarı olan ve Dargı bölgesinin şeyhi olan Mamala Ali Hacı Kuzey Kafkas Hükümeti'ne itaat eder. Yarbay İsmail Hakkı Bey'in altı aydır beraber çalıştığı Yüzbaşı Mithat ve Teğmen Muzaffer Beyler Azerbaycan'a çağrılır. 15 Eylül'de Bakü ele geçirildikten sonra serbest kalan kuvvetlerden 15. Piyade Tümeni ile Derbent ve Petrovsk istikametinde harekâta karar verilir.

c- 15. Piyade Tümeni'nin Dağıstan Harekâtı, Derbent ve Petrovsk'u (Mahaçkale) Zapt Etmesi

15 Eylül 1918 tarihinde Bakü ele geçirilmesine rağmen Bakü'yü terk eden Ermeni kuvvetleri Derbent ve Petrovsk'a gelerek Kazak Albay Biçarekov'a katılmıştır. Türk subayları Kuzey Kafkasya'da teşkilat çalışmalarına başladılarsa da Bolşevik kuvvetlerini ortadan kaldıracak seviyeye henüz erişemediler. Derbent ve Petrovsk şehirlerinden başka Timurhan Şûra şehri ile Derbent – Petrovsk demiryolu hattı da Bolşeviklerin elinde bulunuyordu. İngiliz kuvvetleri Enzeli'ye gitmiş, halen burası İngiliz birliklerinin işgali altındaydı. Güneyde Lenkaran bölgesi de düşman elindeydi. Karabağ ve Zegazur'da Antranik'in Ermeni çeteleri Müslüman ahaliye katliam yapmaktaydı. Bu durumda Bakü halen dör yandan tehdit altındaydı. Nuri Paşa, Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra serbest kalan kuvvetlerinden 15.

⁵⁸³ **Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s. 596; İsmail Berkuk, **a.g.e.**, s. 63; Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 89; Ali Sarıkoyuncu- Mesut Erşan, **a.g.m.**, s. 218.

⁵⁸⁴ İsmail Berkuk, **a.g.e.**, s. 40- 42.

Piyade Tümeni ile Dağıstan'a harekât icra ederek, Derbent ve Petrovsk'da yerleşmiş olan Biçarekov kuvvetlerini ortadan kaldırmaya karar verdi.

Bu arada Makedonya, Irak ve Suriye-Filistin Cepheleri'nde çöküntü yaşıyordu. 14 Eylül günü Fransız Ordusu'nun taarruzu sonucu Makedonya Cephesi'nin çökmesiyle Bulgar Devleti 29 Eylül 1918 'de mütareke istemiş ve savaştan çekilmişti. Fransız Kuvvetleri'nin İstanbul'a ilerlemeleri tehlikesine karşı, İstanbul'un korunması için, cepheler içinde en başarılı görünen Kafkas Cephesi'nden Enver Paşa, ne kadar kuvvet çekeceği konusunda tereddütlere düşmüştür. Enver Paşa, Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa'ya verdiği emirlerde önce Azerbaycan'da bir tümen bırakılarak, Kuzey Kafkas Harekâtı'nın dolgun mevcutlu bir alayla yapılmasını, sonra emrini değiştirerek Kuzey Kafkasya Harekât'ını bir taburluk kuvvetle yapılmasını emretmiştir. Kuzey Kafkasya'daki Bolşevik kuvvetlerinin mevcudu dikkate alındığında verilen emirlerin başarı ihtimali olmayan, çaresizlik içinde verilmiş olduğu görülmektedir. 15. Piyade Tümeni, Enver Paşa tarafından İstanbul'u korumak amacıyla, Azerbaycan'dan çekilecek Tümen olarak düşünüldüğünden; bu tümen Dağıstan harekâtını icra ederken sık sık değişik emirler almış ve intikali gecikmiştir. Bazı unsurlarını da geriye göndermek durumunda kalmıştır. Yine de Nuri Paşa 15. Piyade Tümenini Dağıstan'a göndererek, Derbent ve Petrovsk şehirlerinin ele geçirilmesini sağlamıştır.

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, 15. Piyade Tümen Komutanlığı'na gönderdiği Derbent ve Petrovsk (Mahaçkale) şehirlerinin ele geçirilmesini isteyen 20 Eylül 1918 tarihli ve 107 sayılı emri şöyleydi:

“ 56. ve 38. Piyade Alayları ile Krup Cebel Taburu ve Kudretli Cebel Bataryasından mürekkep topçu kuvveti ile sizi evvela Derbend'in işgaline ve badehu Petrovsk şehrinin zaptına memur etmeyi düşünüyorum. Kuba'da Haçmaz Müfrezesi Kumandanı Kaymakam Sadettin Bey ve Derbent'te karşı milislerden mürekkep bir Haçmaz müfrezesi vardır. Fırka kıtaatının evvela Haçmaz Mintakasına şimendiferle nakli ve orada tecemmü ettikten sonra Derbend'e karşı hareket etmesi icab edecektir. Binaenaleyh evvela Balacari'den Haçmaz'a kadar şimendifer hattının hüsnühale ifrağı icab etmekle beraber Haçmaz'a bir zabıt göndererek tecemmü mintakasının her noktai nazardan keşfi ve Kuba'daki müfreze kumandanı ile irtibat tesisi lazımdır (Kuba'ya telefon vardır). Harekât esnasında fırka Kuba'dan iâşe olunmalıdır. Kuba'da pek çok erzak bulunduğu orduya bildirilmiştir. Mubayaa suretile fırkanın iâşesinin ne dereceye kadar temini mümkün olacağının tahkik ve

iş'arını rica ederim. Hareketin müessir olabilmesi için mümkün olduğu kadar gizli tutulması lazımdır.

Kafkas İslam Ordusu Kumandanı

Ferik Nuri⁵⁸⁵”

Emre göre hazırlıklara başlayan 15. Piyade Tümeni birlikleri Balacari istasyonuna toplanmaya başladı. Harekâta katılacak 15. Piyade Tümeninin birlikleri şöyleydi: 56. Alay (İki taburlu, 3. Tabur Gence’de), 38. Alay (Üç taburlu, 9. Bölük Zengelan köyünde), Krupp Dağ Taburu, Bir Kudretli Dağ Bataryası ve Destek Birlikleri idi. 2200’ü muharip, 2000’i muhare destek kuvvetine sahip 15. Piyade Tümeninin genel kuvveti; 5 piyade taburu (Bir bölük noksan), 28 makineli tüfek, 8 Krupp topu, 4 Kudretli dağ topu ve destek birliklerinden meydana geliyordu⁵⁸⁶.

Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa’da, 20 Eylül 1918 tarihinde, 15. Tümenin Şimali Kafkasya’ya yapacağı harekâtı, İstanbul’daki Başkumandanlık makamına bildirir. Kafkas İslam Ordusunu takviye için Üçüncü ve Dokuzuncu Ordu’dan verilen takviye kuvvetlerinin Bakü’de kalmasını ister. Ayrıca; Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa’ya; Şimali Kafkasya’ya gönderilecek birliklerin buradaki halk üzerinde olumlu bir tesir bırakacak elbise ve teçhizatının en iyi şekilde olmasını emreder⁵⁸⁷.

15. Piyade Tümen Komutanlığınca Derbent ve Petrovsk şehirlerine doğru harekât için hazırlık yapılırken Kafkas İslam Ordusu Komutanlığınca 22 Eylül 1918 tarihinde gönderilen emirde, Şimali Kafkasya’da bulunan Yarbay İsmail Hakkı Bey’den; kendi kuvvetlerini şimdiden hazır tutmasını ve düşman hakkında elde edeceği bilgileri süratle Kafkas İslam Ordusu’na göndermesi istendi⁵⁸⁸. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı’nca verilen emirle, 5. Kafkas Tümeni kuruluşunda bulunan Mürettep Süvari Alayından bir süvari bölüğü Derbent ve Petrovsk harekâtı için 15. Piyade Tümeni emrine verildi⁵⁸⁹.

24 Eylül 1918’de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığınca gönderilen emirde; Karabağ’a yapılan nakliyat biter bitmez 15. Tümenin nakliyatına başlanması ve iki günde bitirilmesi 15. Piyade Tümenince nakliyat sırası yapılması ve vagon ihtiyacını Orduya ve Hat Komiserliğine bildirilmesi istendi. Ayrıca cephe ikmalinin yapılması ve cephanenin

⁵⁸⁵ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820, D. 22, F. 12- 034- 06; Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi’nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 65; Süleyman İzzet, “**Büyük Harpte - 1334 (1918) 15. Piyade Tümeni’nin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya’daki Hareket ve Muharebeleri**”, s. 61.

⁵⁸⁶ Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi’nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 67- 69; İsmail Berkuk, **a.g.e.**, s. 55, 58.

⁵⁸⁷ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820, D. 22, F. 12- 039.

⁵⁸⁸ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820, D. 22, F. 12- 059.

⁵⁸⁹ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820, D. 22, F. 12- 066.

harekâta yakın yerlere depo edilmesi emredildi⁵⁹⁰. Kafka İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, elde bulunan top ve cephanenin Karabağ ve Dağıstan Harekâtına tahsis edilmesi üzerine, hem bu harekâtların desteklenmesi hem de Bakü’de kalan kuvvetlerin ihtiyacı için çok miktarda topçu cephanesinin gönderilmesini 24 Eylül 1918 tarihinde gönderdiği telgrafla Şark Orduları Grup Komutanlığı’ndan istedi⁵⁹¹.

15. Piyade Tümen Komutanı Yarbey Süleyman İzzet Bey, Karabağ Harekâtı’na görevlendirilen 1. Azerbaycan Tümeninin intikali bitinceye kadar, kendi birliklerini Balacari İstasyonunda topladı. Balacari İstasyonu’nun ve hat üzerindeki istasyonların eksikliklerini tamamladı, tertip ve düzeni sağladı. Balacari-Yalama arasındaki hattın bozuk olan kısımlarını tamir ettirdi.

15. Piyade Tümeni birliklerinin Balacari istasyonundan intikali 01 Ekim 1918 günü saat 14.00’te başladı. Tümen Karargâhı 02 Ekim günü saat 09.30’da hareket etti. Haçmaz’a geldiklerinde Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı’ndan 38. Alay’ın intikalinin durdurulması hakkında emir geldi. Bunun üzerine Haçmaz’daki 38. Alay 3. Tabur Balacari’ye geri gönderildi. Balacari’deki 38. Alay’ın diğer birlikleri trenden indirildi. Bu arada 02 Ekim günü 56. Alay Yalama istasyonuna varmış, 03 Ekim günü de Ferhatkent’i ve Samur köprüsünü ele geçirmişti⁵⁹².

04 Ekim 1918 günü saat 10.00’da Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa Haçmaz’a geldi. Balacari’den geçerken 38. Alay’ın tekrar intikal etmesi için emir verdi. Haçmaz’da 15. Piyade Tümen Komutanından durumla ilgili bilgi aldı. Haçmaz Müfrezesini 15. Piyade Tümeninin emrine verdi. Teyyarenin acele gönderilmesiyle ilgili Ordu Karargâhı’na emir yazdı. Öğleden sonra Yarbey Süleyman İzzet Bey’i de yanına alarak otomobillerle Kuba’ya gitti. Yollarda köylüler kendilerine tuz ve ekmek ikram ettiler. Kuba’da hükümet konağı önünde toplanan halkın alkışları arasında kasabaya girildi. Dualar okundu. Halka akerliğe katılmaları için tavsiyelerde bulunuldu. Burada bir saat kaldıktan sonra Haçmaz’a dönüldü. Sonra Nuri Paşa Bakü’ye gitti⁵⁹³.

⁵⁹⁰ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3821, D. 14, F. 003- 01; ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3821, D. 14, F. 004; Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi’nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 67.

⁵⁹¹ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3821, D. 14, F. 006.

⁵⁹² Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi’nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 72- 73. Başkomutanlık Karargâhı’ndan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı’na verilen değişik ve kararsız emirler nedeniyle da tereddütte kalınarak 38. Piyade Alayı’nın intikalinde gecikme olmuştur. Trenden indirilen 38. Alay’ın intikaline tekrar Balacari İstasyonundan 04 Ekim’de başlanabilmiş, bu alay 56. Alay’ın Derbent’e taarruzunu yeterli şekilde takviye edememiştir. Bkz. A.g.e., s. 106.

⁵⁹³ A.g.e., s. 74.

56. Piyade Alayı saat 08.30'da Derbent üzerine taarruzuna başladı. Derbent'in güneyinde Araplar mevkiisine kadar zırhlı trenin ateşi dışında düşmanla temas olmadı. Zırhlı tren de top ateşiyle uzaklaştırıldı. İstasyona 700 m. yaklaşıldığında alay, yoğun şekilde tüfek, makineli tüfek ve top ateşiyle karşılaştı. Bu ateşe zırhlı tren de iştirak etti. Saat 13.45'te çatışma şiddetlendi. Alay'ın sağ kanadı ilerleyemedi. Sol kanadı düşmanı batıya doğru sürdü. Alay bütün kuvvetlerini kullandığından ve akşam olduğundan bulunduğu mevzilerde savunmaya geçerek taarruzunu durdurdu.

06 Ekim 1918 günü 56. ve 38. Piyade Alayları birlikte taarruz etmişlerdir. Topçu ateşiyle etkisiz hale getirilen zırhlı tren uzaklaşınca, düşmanın cesareti kırılmış ve istasyonu savunmaktan vazgeçerek panik içinde kaçmaya başlamışlardır. Saat 10.00'da 56. Alay'ın 3. Bölüğü istasyonu ele geçirmiştir. Alınan esirlerden şehirde savunan asker kalmadığı anlaşılmış ve şehre girilerek evlerde ve dışarda yakalanan askerler esir edilmişlerdir. Derbent şehri saat 14.00'te tamamen ele geçirilmiştir. Derbent'in ele geçirilmesindeki zayıat; 25 şehit, 29 yaralı olmak üzere toplam 54 kişiydi⁵⁹⁴. 56. Alay Bakü'yü ele geçirdiği gibi, aynı kahramanlıkla Derbent şehrini de ele geçirmiştir. Düşmanın hem sayıca hem de ateş gücü bakımından 56. Alay'dan üstün olmasına rağmen, alay gizlice şehrin yakınına kadar yaklaşarak baskın şeklinde şehri ele geçirmiştir. Derbent'in Türk Ordusu tarafından ele geçirilmesi Biçerakov için büyük darbe olmuştur. Şehri savunmasına görevlendirdiği Fransız asıllı Rus Albayı Bertran'ı ihmali dolayısıyla tutuklatmıştır. Albay Biçerakov Derbent'i tekrar ele geçirmek amacıyla Petrovsk'tan gönderdiği birliklerle karşı saldırılarda bulunduyorsa da 15. Piyade Tümeni tarafından geriye püskürtülmüştür. Nuri Paşa, 7 Ekim 1918'de Şark Orduları Grup Komutanlığı'na ve 9. Ordu Komutanlığı'na çektiği telgrafla Derbent'in ele geçirildiğini bildirmiştir.

Yarbay Süleyman İzzet Bey, 15. Piyade Tümeni'nin İstanbul'a nakledilmesiyle ilgili olarak Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'ndan 06 Ekim'de bir telgraf, 07 Ekim'de de Ordu Karargâhı'ndan Celal adlı bir subayın getirdiği emri aldı. 06 Ekim'deki emre uygun olarak, seyyar hastahane ve kolları Balacari'ye geri gönderdi. 07 Ekim tarihli emre uygun olarak, Derbent'i savunmak üzere Kafkas İslam Ordusu tarafından teşkil edilen "Derbent Müfrezesine" teslim etmek üzere hazırlık yapılmış; daha sonra 15. Piyade Tümeni'nin intikalinden vazgeçilince Derbent Müfrezesi, 15. Piyade Tümeninin emrine verilmiştir.

⁵⁹⁴ İsmail Berkuk, a.g.e., s. 66- 71; Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 79- 81; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 144.

Derbent Müfrezesi, 107. Alay, 13. Kafkas Alayı'ndan 46. Tabur (Toplam dört tabur)ve iki sahra topundan teşkil edilmiştir⁵⁹⁵.

08 Ekim 1918 günü Kuzey Kafkas Ordusu Komutanı Yusuf İzzet Paşa, Derbent'e geldi. Tümen Komutanı Yarbey Süleyman İzzet Bey tarafından karşılandı. 12 Ekim 1918 tarihinde Kafkas İslam Ordusu Komutan Nuri Paşa'da Derbent'e geldi. Yusuf İzzet Paşa, Yarbey Süleyman İzzet Bey, Derbent'in ileri gelenleri, devlet memurları ve okul çocukları tarafından karşılandı. Nuri Paşa halka hitaben bir konuşma yaptı. Tümen Karargâhı'na gidilerek öğle yemeği yendi. Daha sonra Tümen gözetleme yerine gidilerek cephedeki durum hakkında bilgi alındı⁵⁹⁶.

13 Ekim 1918 günü saat 10.00'da Derbent'te Hükümet Konağı'nın önünde özel tören yapılarak, Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükümeti'nin bayrağı çekildi. Resmen hükümetin kurulduğu ilan edildi. Bayrak dikdörtgen şeklinde ve mavi renkteydi. Bir köşesinde daha koyu renkte, ufak bir dikdörtgen vardı. Bu küçük dikdörtgenin içinde, yedi kabileyi gösteren yedi adet yıldız bulunuyordu. Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef, Yusuf İzzet Paşa ve Nuri Paşa birer konuşma yaptılar. Rus ve Gürcü papazlarıyla Musevi hahamı tarafından da birer konuşma yapıldı. Öğrenciler şiirler okudu. Törenden sonra yapılan toplantıda Yarbey Süleyman İzzet Bey, cephedeki hassas durumu anlatarak 15. Piyade Tümeninin Batum'a naklinden vazgeçilerek harekâta devam edilmesini teklif etti. Ordu Komutanları, Kuzey Kafkasya'da düşmanın kesin bir mağlubiyete uğratmak, Kafkasya'da elde edilen siyasi vaziyeti kuvvetlendirmek için 15. Piyade Tümeni'nin intikalinden vazgeçilerek Kuzey Kafkas Komutanlığı emrine verilmesine, Derbent Müfrezesi dahil bütün kuvvetlerin 15. Piyade Tümeni emrine verilerek Petrovsk istikametinde taarruza devam edilmesine ve düşmana da Kuzey Kafkasya topraklarını boşaltması için ultimatoma verilmesine karar verildi⁵⁹⁷. Nuri Paşa tarafından Yusuf İzzet Paşa'ya aşağıdaki tezkere yazılarak verilmiştir.

“ Şimali Kafkas Komutanlığına

Derbent

13.10. 334 (1918)

1- 15. Fırka buradan nakloluncaya kadar emri âlilerine verilmiştir.

⁵⁹⁵ İsmail Berkuk, a.g.e., s. 74; Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 86- 87, 92, 94; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 147.

⁵⁹⁶ Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 89, 93.

⁵⁹⁷ Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 95; İsmail Berkuk, a. g. e. , s. 73- 74.

2- Fırka'nın Batum'a nakli başlamakla beraber sürati nakli hakkında ayrıca bir emrin vürudumuhtemel olduğundan mutasavver harekâtın mümkün olduğu kadar erken icrasını ve sonra fırka kıtaatının el altında harekete müheyya bulundurulmasını istirham ederim.

Kafkas İslam Ordusu K.
Ferik Nuri⁵⁹⁸”

Petrovsk'ta bulunan Albay Biçerakov'a ultimatom gönderilerek, bölgeyi terk etmesi, aksi takdirde taarruz edileceği bildirildi ve 20 Ekim tarihine kadar süre tanındı. Sürenin dolmasına rağmen Biçerakov'dan beklenen cevap alınamayınca Yusuf İzzet Paşa Petrovsk istikametinde taarruz emrini verdi. Düşmanın Petrovsk'ta kuvveti 5000'e yakındı⁵⁹⁹.

15. Piyade Tümeni'nin taarruz tertibi şu şekilde yapılmıştı:

- Kuşatma Grubu: Komutanı 15. Piyade Tümen KomutanıYarbay Süleyman İzzet Bey; Birlikleri, 56. Alay (İki tabur), 38. Alay (Üç tabur) (Bir bölük noksan), 107. Alay 1. Tabur, 42. Süvari Bölüğü, Kudretli dağ bataryası (dört top), Krupp dağ bataryası (dört top), Sıhhiye bölüğü,

- Cepheden İlerleyecek Grup: Komutanı 107. Alay Komutanı Yarbay Fazıl Bey; Birlikleri, 107. Alay (İki tabur), 13. Alay 46. Tabur, Bir sahra topçu takımı (İki top), Bir Krupp dağ bataryası (Üç top), Bir zırhlı tren,

- Derbent Grubu: Komutanı 14. Alay Komutanı Yarbay Sadettin Bey; Birlikleri, Milis taburu, Bir Krupp dağ topu idi.

- Ayrıca, teşekkül halindeki 4. Piyade Tümeninden 1000 kadar milis Yarbay Kemal Bey komutasında 15. Piyade Tümeninin harekâtını desteklemek üzere Kayakent'in 50 km. batısında Lavaşa'da toplanmıştı. Bu kuvvetler Temürhan Şûra'daki düşmanı tespit için görevlendirilmişti⁶⁰⁰.

Harekât 20 Ekim 1918 saat 07.00'de başladı. Yusuf İzzet Paşa'da Cephe Grubu'nun başında ilerledi. Kuşatma grubunun ilerlemesi hızla gelişti. Bu günün akşamı Camikent işgal edildi. 22 Ekim günü yapılan taarruzda Kayakent ve Yeni Boynak mevkiileri ele geçirildi. 23- 25 Ekim tarihlerinde istirahat ve hazırlık yapıldı. Bu arada milli kuvvetler de gelmeye başladı. Milli Kuvvetler 1. Süvari Tümen Komutanı Albay Akif Bey'in emir ve komutasında birleştirilerek “Albay Akif Tümeni” olarak adlandırıldı. Bu tümene, 15. Piyade Tümeninden geçici olarak iki piyade bölüğü verildi. 26 Ekim tarihinde Menas çayı- Temürhan Şûra hattı tutuldu. 27 Ekim'de ise Tarki istasyonu – Şamhaltepe hattının üç km. güneyine varılabildi. 28 Ekim 1918'de Tarki istasyonu – Şamhaltepe - Üçkollar – Atlıboyun hattı ele

⁵⁹⁸ İsmail Berkuk, a.g.e., s. 74.

⁵⁹⁹ İsmail Berkuk, a.g.e., s.77; Kadircan Kafli, a.g.e., s. 139.

⁶⁰⁰ İsmail Berkuk, a.g.e., s. 81; Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, s. 603- 604.

geçirildi. Böylece Petrovsk şehri kuşatılmış oldu. 28 Ekim – 4 Kasım tarihleri arasında Petrovsk’a taarruz için hazırlık yapıldı ve tertip alındı.

05 Kasım 1918 günü Petrovsk şehrinin güneyinden 15. Piyade Tümeni, kuzeyinden Albay Akif Tümeni taarruza başladılar. 56. Alay hem arazinin güçlüğü hem de düşman ateşinin yoğunluğuna rağmen saat 11.00 sıralarında Tarki Dağı’nı ele geçirmeyi başardı. Düşman kuvveti 1500 kişi, 56. Alay ise 800- 900 kişiydi. Yine burada da 56. Alay az kuvvetle, karşısındaki kendinden üstün kuvveti mağlup etmeyi başarmıştı. Albay Akif Tümeni de Tarki Dağı’nı kuzey sırtlarını ele geçirmeyi başardı. Düşman saat 13.00’ten itibaren üstün kuvvetlerle karşı taarruz yaptıysa da 56. Alayın direnmesi ve 38. Alayın müdahalesi ile geriye püskürtüldü⁶⁰¹.

06 Kasım 1918 günü saat 09.00’dan itibaren taarruza devam edildi. Takviye alan düşman saat 13.30’da daha sonra saat 15.00’te olmak üzere iki kere karşı taarruz yaptıysa da fazla zayıf vererek geriye çekildi. Bu arada bir Fransız ve bir İngiliz subayı olan İtilaf Heyeti üyeleri Yusuf İzzet Paşa’nın karargâhına gelerek Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında mütareke imzalandığını, askeri harekâtın durdurulması gerektiğini söylediler. Bunun üzerine Yusuf İzzet Paşa 06 Kasım 1918 günü saat 21.00’de askeri harekâtın durdurulmasını emretti. 07 Kasım 1918’de düşman Tarki Dağı’nı tahliye etmişti. 08 Kasım günü saat 14.00’te şehirden gelen bir heyet Biçarekov’un şehri terk ettiğini ihbar ederek, şehrin işgal edilmesini istediler. 15. Piyade Tümeni’ de saat 16.30’da büyük bir intizam ile şehre girerek şehrin güneyindeki kışlalara yerleştiler. Bu harekât sonucunda zayıf ise; 118 şehit (5 subay, 113 er), 328 yaralı (10 subay, 318 er) ve 10 er kayıp olmak üzere toplam 356 kişidir. Bütün Kuzey Kafkasya muharebelerinde ise, 15. Piyade Tümeni’nden 192 şehit, 362 yaralı ve 20 kayıp olmak üzere toplam 574 zayıf verilmiştir⁶⁰².

15. Piyade Tümeni üstün bir gayret ve fedakârlıkla bir ay kadar kısa bir sürede zor arazi koşulları, imkânsızlıklar ve kendisinden sayıca ve ateş gücü bakımından üstün kuvvetlere rağmen Dağıstan’ı Biçarekov’un kuvvetlerinden temizlemiş, Derbent ve Petrovsk şehirlerini ele geçirmiştir. Fakat bu sevindirici durum savaşın sonuna rastladığı için kısa sürmüştür. Mondros Mütarekesi hükümlerine göre Türk Ordusu bölgeden çekilince, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Çarlık yanlısı General Denikin tarafından yıkılmış; daha sonra da Sovyet yönetimi iş başına gelmiştir. Osmanlı Devleti için de 1914 yılında Doğu Cephesi’nde başlayan Birinci Dünya Savaşı, yine Doğu Cephesi’nde Petrovsk’ta sona ermiştir.

⁶⁰¹ İsmail Berkuk, **a.g.e.**, s. 90- 92.

⁶⁰² İsmail Berkuk, **a.g.e.**, s. 93- 94, 101; Ali Sarıkoyuncu- Mesut Erşan, **a.g.m.**, s. 219- 220.

9- Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı Osmanlı Ordusu'nun Kafkasya'yı Boşaltması

a- Nuri Paşa'nın Mondros Mütarekesi'ne Kadar Azerbaycan'daki Faaliyetleri:

Bakü'nün ele geçirilmesiyle birlikte şehirde asayiş sağlanmış ve normal hayata dönmüştür. Bakü'deki petrol ve diğer kaynaklar kontrol altına alınmıştır. Nuri Paşa, 19 Eylül 1918 tarihinde Şark Orduları Grup Komutanlığına, 3. ve 9. Ordu Komutanlıklarına çekmiş olduğu telgrafta şehrin genel durumunu şu şekilde anlatmaktadır:

"1) Bakü'nün ahvali kisbi sükûnet etmiştir. Herkes iş ve gücüyle iştigale başlamıştır.

2) Bakü civarında neft kuyuları ve şehirdeki müessesat tamamıyla sağlandı. Şehirde;

450 bin ton ham neft

600 bin ton mazot

20 bin ton benzin

165 bin ton petrol

135 bin ton çeşitli yağ vardır. İşbu mukarrir asgari bir hesaptır.

3) Hükümete ait gayet büyük bir top mermisi fabrikasıyla biri hükümetin olmak üzere üç adet dinamit fabrikası ve muhtelif büyüklükte fabrikaları mevcuttur⁶⁰³."

Bakü'nün işgalinden sonra kuvvetler serbest kaldığından Dağıstan'ı kurtarmak için 15. Piyade Tümeni, Karabağ'ı kurtarmak için de 5. Kafkas Tümeninden iki alayla takviyeli 1. Azerbaycan Tümeni, Lenkeran bölgesindeki Ermenilere karşı da Salyan'dan bir müfreze görevlendirildi ve hazırlıklara başlandı.

Bakü'de bulunan mühimmat ve levazım depoları tesbit edilip, fabrikalar askeri maksatlar için faaliyete geçirildi. Bakü'nün zenginlerinden Zeynel Abidin Tagiyev, kendi kumaş fabrikasından, erler için 80 bin metre, subaylar için de 20 bin metre kumaş hediye etti. Mevcut kumaşdan istifade ederek ordu personeli yeniden giydirildi⁶⁰⁴.

Gence'de bulunan Azerbaycan Hükümeti Bakü'ye gelerek Başbakan Fethali Han Hoyski başkanlığında ülkeyi idare etmeye devam etti. Harbiye Nazırlığı hariç bütün bakanlıklar Azerbaycanlılarda idi. Harbiye Nazırlığını Nuri Paşa yürütüyordu. Bu arada Azerbaycan Harbiye Nazırlığı'nın teşkilatı da İstanbul'da Albay Behiç Bey tarafından yapılıyordu. Azerbaycan Hükümeti ile Kafkas İslam Ordusu arasındaki irtibat ve ilişkiler

⁶⁰³ ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820, D. 22, F. 12- 028.

⁶⁰⁴ Mustafa Budak, a.g.m., s. 79; Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 131- 132.

Siyasi Şube (Yarbay Naim Cevat Bey) tarafından yürütülüyordu. Ayrıca Bakü’de polis ve jandarma teşkilatı yapıldı. Bakü’de “Azerbaycan” isminde bir Türkçe bir de Rusça gazete yayınlanıyordu⁶⁰⁵. Böylece Nuri Paşa, Azerbaycan Hükümetinde Harbiye Nazırlığı görevini yürüterek askerli görevinin yanında siyasi bir görev de taşımış oluyordu. Karargâhındaki Siyasi Şubenin olması kendisine ayrıca siyasi bir hüviyet kazandırıyor, aynı zamanda hükümetle olan irtibat ve ilişkilerini kolaylaştırıyordu.

Azerbaycan Hükümeti, İstanbul’a bir heyet göndererek, Konferansa iştirak etmiş ve Gürcülerle Ermenilerin istiklalini tanımıştı. Şimali Kafkas Hükümeti ile de karşılıklı siyasi temsilciler gönderilmişti. Gürcülerle siyasi ilişkiler iyi olmasına rağmen Almanlar tarafından bozulmaya çalışılıyordu. Bolşevik Rus Hükümeti ile münasebet yok idi. İsveç, Danimarka ve İran Konsolosları vazifelerine devam ediyorlardı. Muhasım hükümetlere mensup Belçika Konsolosu Gence’ye gönderilmişti. Fransa Konsolosu’da Bakü’de Danimarka Konsoloslukunda misafir edilmişti. Almanya, Azerbaycan’ı tanımadığından, Bakü’de bir Konsolosluk açma ve Azerbaycan Hükümeti ile doğrudan temas kurma isteği Azerbaycan Hükümeti tarafından kabul edilmedi. Kafkas İslam Ordusu nezdinde personel olarak Almanlar’ın Yarbay Golç, Avusturyalıların ise Yarbay Paul bulunuyordu⁶⁰⁶.

Nuri Paşa, Azerbaycan Hükümetinin işlerine karışmayarak, ilişkiyi Karagâhındaki Siyasi Şube tarafından yürütmeye devam ederek, askeri alan dışındaki bütün işleri hükümete havale etmiştir. Azerbaycan Hükümeti de bağımsız bir devlet olma yolunda önemli çabalar sarfederek, ülke yönetiminde etkili olmaya çalışıyordu. Fakat Enver Paşa’nın, Nuri Paşa’ya 23 Eylül tarihinde gönderdiği gizli telgraf, Azerbaycanlıların hiç düşünmedikleri Azerbaycan’a bir Hükümdar tayin edilmesi konusudur. Enver Paşa bu telgrafı ile Cumhuriyet sistemini temel alan dünyanın ilk Müslüman devleti olan Azerbaycan’ın devlet yapısını değiştirmeyi ve ülkenin iç işlerine müdahale etmek istediği anlaşılmaktadır. Enver Paşa’nın gönderdiği telgraf şöyledir:

“Kafkas İslam Ordusu Kumandanı

Nuri Paşa Hazretlerine

Zata Mahsustur

Bakü’ye nakleden Azerbaycan Hükümeti, tabii yakında Milli Meclisini toplayacaktır. Bu Mecliste, Hükümete verilecek şekil müzakere olunarak, müzakere neticesinde Azerbaycan’ın bir Hükümdarın (Padişahın) riyaseti altında idare olunmasına karar verilmesi muktazidir (gerektir). Bu karar alındıktan sonra, Hükümdar seçilmesi meselesi sonra hallolunur.

⁶⁰⁵ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 81- 82.

⁶⁰⁶ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 82- 83, 87- 89.

Hükümetin idaresi, şimdiki gibi bir Başvekille, mesul Nazırlara verilir. Bunu münasip surette temin ediniz.

23.9.334 (6 Ekim 1918)

Enver⁶⁰⁷”

27 Eylül 1918 günü Nuri Paşa ve 5. Kafkas Tümen Komutanı Mürsel Paşa'nın daveti üzerine, 15. Piyade Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey Tümenin üst rütbeli subaylarıyla birlikte Bakü'ye gittiler. Burada, başta Başbakan Fethali Han Hoyski olmak üzere Azerbaycan Hükümeti'nin ileri gelenleriyle (Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski, İçişleri Bakanı Civanşir Bey, Maliye Bakanı Abdülâli Bey, İaşe Bakanı Aşiruf, Tarım Bakanı Hüsrev Sultanof Bey ve Kadı Mustafa Efendi) tanıştılar. Daha önce hazırlanan otomobillerle ve özel törenle Tazepir camisine gidildi. Caminin bir tarafı Rus topçu mermileriyle tahrip edilmişti. Büyük kalabalıkla cuma namazı kılındı. Hutbe ve mevlid-i şerif okundu. Sonra Ordu Karargâhına dönüldü⁶⁰⁸.

23 Eylül 1918 tarihinde Ehvenderzade Cevad, Talipzade Abdbullah Şayık ve Abbaskulu Kazımzade tarafından Bakü Garnizon (Mevki) Komutanlığına müracaat edilerek; Türk milletinin ahlak ve kültürünü yükseltmek, Osmanlı Türkleriyle Azeri Türklerini birbiriyle tanıştırmak amacıyla Bakü'de Türk Ocağı açılması için izin istendi. Bakü Garnizon Komutanlığınca, program talep edildi. Bilahare açılmasına izin verildi⁶⁰⁹.

Türk Ordusu'nun gelecekte geri çekileceği düşünülerek, Azerbaycan Ordusu'nun kurulmasına hız verildi. Gence'ye geldikten sonra Ağustos 1918'de burada kurulan bir İhtiyat Zabit Mektebi ile bir Küçük Zabit Mektebinde eğitim gören personel, kurulmakta olan 1nci Azerbaycan Tümenine gönderilmişti. 23 Eylül tarihinde, 1 nci, 2 nci ve 3 ncü Alaylar 1nci Azerbaycan Tümeninin kuruluşuna verildi. 25 Eylül tarihinde ise 4 ncü, 5 nci ve 6 ncı Alaylar 2 nci Azerbaycan Tümeninin kuruluşuna verildi. 4 ncü Alay kurulu, 5 ve 6 ncı Alaylar ise henüz kurulu değildi. Tümenlerin teşkilinin süratlendirmek için Nuri Paşa'nın emriyle 9. Kafkas Alayı 1nci Azerbaycan Tümenine, 10. Kafkas Alayı'da 2 nci Azerbaycan Tümeni emrine verildi. 1nci Azerbaycan Tümeninin merkezi Karabağ'da Şuşa kenti, Komutanı ise

⁶⁰⁷ Ş. Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, Cilt III, s. 428; Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı**, s. 115 -116.

⁶⁰⁸ Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 69.

(Menaf Süleymanov eserinde, Zeynel Abidin Tagiyev'in kızının hatıralarından aktardığına göre; Nuri Paşa, Tezepir Mescidin'de kılınan namazdan sonra Türk Ordusu'nun subayları, Hükümet üyeleri ve Bakü'nün ileri gelenlerinin de bulunduğu topluluğa bir konuşma yapar. Daha sonra Nuri Paşa'nı şerefine Yay Kulübü (Flarmoniya)'nde yemek verilir. Daha sonraki bir günde de Nuri Paşa ve Türk Subayları opera binasına davet edilirler. Yapılan bu davetlerde Osmanlı ve Azerbaycan bayrakları yan yana asılır. Türk şarkıları ve marşları çalınır. Bkz. Menaf Süleymanov, **İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim**, s. 234- 235.)

⁶⁰⁹ **B.C.A. 930. 01. 4. 78. 0.**; Yaqub Mahmudov, **Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Ensiklopediyası - 2. Cilt**, s. 410

Albay Cemil Cahit Bey idi. 2 nci Azerbaycan Tümeninin merkezi Bakü, Komutanı ise Yarbay Nazım Bey idi. Nazım Bey aynı zamanda Bakü Mevki Komutanlığına da getirildi. İki tümenin bağlı olduğu Azerbaycan Kolordusu Komutanlığı'na da Rus Ordusunda generallik yapmış olan Ali Ağa Şihlinski tayin edildi. Yarbay Nazım Bey'den boşalan Kafkas İslam Ordusu Kurmay Başkanlığına geçici olarak 10. Kafkas Alayı Komutanı Yarbay Osman Bey getirildi. Azerbaycan Tümenleri düşmandan ele geçirilen silah ve toplarla silahlandırıldı. Ayrıca Hudut Taburlarının teşkiline başlandı⁶¹⁰.

Almanya'nın ateşkes için Amerika Birleşik Devletleri'ne başvurması üzerine, savaşının sonunun geldiğini anlayan Enver Paşa, barış masasında Kafkasya'da kuvvetli olmak ve Azerbaycan'ın da Ordusuyla kendi kendine yeterli olabilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını ve yeni kurulan Azerbaycan Ordusu'na bol silah ve cephane gönderilmesini istediği 03 Ekim 1918 tarihli aşağıdaki telgrafı Halil Paşa'ya gönderir:

“ Almanya dâhil olduğu halde yakında sulh müzakeratına başlanması ve bu müzakeratın süratle hitama ermesi ağırlık ihtimaldir. Sulh müzakeresinde milliyet esaslarına iddiayı-ı hukuk edilmek lüzumu hasebiyle bizim Kafkasya'daki vaziyetimiz kavi olmalı ve bilhassa Azerbaycan ve Şimalî Kafkas Hükümetleri takviye edilmelidir. Bunun için 5. Fırkanın nakliyatını geri bırakırsanız 15. Fırkadan sonra 12. Fırka sevk olunur. Zaten buna sıra gelinceye kadar vaziyetin tamamen tavazzuh ve takarrür edeceğini tahmin ediyorum. Bura ile muhabere ederek Azerbaycan mahalli kuvvetlerinin süratle tanzimine çalışmakla beraber, gerek halen Azerbaycan'da bulunan kuvvetlerimiz ve gerek 5. Fırka bilahare Azerbaycan kıtaatı olarak bırakılır ve Azerbaycan teşkilat-ı askeriyesi muntazam olur. Azerbaycan'a çok silah ve cephane gönderiniz⁶¹¹. ”

Enver Paşa'nın telgrafını alan Halil Paşa, onu Nuri Paşa'ya bildirir ve ayrıca şu hususları ilave eder:

“...5. Fırka nakliyatının iş'ar-ı ahîre kadar tehir buyrulmasını rica ederim. Bu vaziyet karşısında Karabağ tedibatına gönderilen ve geriye celbi tarafımdan yazılan 9. Kafkas Alayı işine devam edebilir. 15. Fırka nakliyatının başlayabilmesini rica ederim. Şimalî Kafkas Kumandanı Yusuf İzzet Paşa Gümrü'ye gelmek üzeredir. Müşarünileyhle Kafkas meselesini takarrür ettireceğim. Şimdilik Şimalî Kafkas için ihzarı (hazırlanması) Başkumandanlıktan tebliğ buyrulan bir tabur piyade, yarım takım süvari ve iki toptan mürekkep müfrezenin hazır bulundurulmasını rica ederim.

⁶¹⁰ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 80; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 132- 133; Mehman Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, s. 396- 401.

⁶¹¹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 255; Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 94.

Ali Paşa Seyhlinski Kars'daki toplardan işe yaramayanları tefrik etmiştir. 9. Ordudan ayrıca cephaneye ile birlikte 8 bin tüfek gönderilecektir. Bunların sevkiyatı mazot ve kâfi malzeme-i müteharrikenin ele geçmesine vabestedir⁶¹². ”

Barış görüşmeleri ve savaşın sonu yaklaştıkça Enver Paşa, Kafkasya’da alınacak tedbirlerle ilgili Nuri Paşa’ya arka arkaya emirler göndermeye devam eder. 13 Ekim tarihli telgrafında; İtilaf Devletleri’nin Kafkasya milletlerinin istiklâllerine zorluk çıkaracağı düşünüldükçe, Kafkasya müslümanlarının birlik halinde olmaları gerektiği ve Azerbaycanla Şimali Kafkasya’nın birleşerek “Doğu Kafkasya Hükümeti” adıyla bir İslam Hükümeti meydana getirmelerini ister⁶¹³. 14 Ekim tarihli telgrafında ise; yeni hükümetin Kafkasya’yı boşaltmayı kabul edeceğini düşünerek, Nuri Paşa’nın Kafkasya’da kalmasını, bunun için şimdiden yanında kalacak subay, astsubay ve birlikleri hazırlaması gerektiğini bildirmektedir⁶¹⁴.

Ahmet İzzet Paşa Hükümetini kuran Hatt-ı Hümayun 14 Ekim 1918 tarihli olmasına rağmen, Enver Paşa Harbiye Nezaretinden daha sonra ayrılmış olduğu dikkate alınarak 15 Ekim 1918’de Nuri Paşa’ya aşağıdaki telgrafi çeker. Bu telgrafta yine Azerbaycan ve Şimali Kafkasya’daki kuvvetlerin personel, silah ve cephaneye bakımından takviye edilmesini ister.

“Belki zahiren (görünüşte) Azerbaycan’dan ve Kafkasya’dan kuvvetlerimizi çekmiş görünmeye mecbur olacağız. Böyle bir halde Azerbaycan ve Şimali Kafkasya’nın kendi kuvvetlerine istinat zamanı gelecektir. Binaenaleyh Kafkasya’da kalacak kuvvetler Azerbaycan ve Şimalî Kafkas kuvvetleri olarak kalmak için şimdiden bu kuvvetleri esas ittihaz ile hem bunları tevsian (genişleterek), hem de yeni teşkilat yaparak bu suretle kuvvetlendirmeye bakmalıdır. Ermenilerle artık iyi geçinmeye gayretle sulh müzakeresinde onlarla birlikte istiklalleri için çalışmak lazımdır. Orada çalışacak zabitan ve saire Azerbaycan tebaası olarak kalsın ve Hükümet çekilmek emri verse bile orada kalmak üzere tertibat ittihaz etsin. Rus esliha ve cephanesinden olmak üzere Azerbaycan’a mümkün mertebe çokcana silah ve saire gönderilsin. Oradaki adli ve maarif ve saire teşkilâtı için silahlıdaki bu cins memurlardan Şark Orduları Grubu kâfi miktarda oraya göndermelidir⁶¹⁵. ”

⁶¹² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 256.

⁶¹³ Ş. Süreyya Aydemir, **Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları**, Akşam Gazetesi, 10 Aralık 1967; **Kazım Orbay Arşivi KO B II -572** (Enver Paşa yine 13 Ekim 1918’de Nuri Paşa’ya çektiği telgrafında; Bundan sonra kendisine yazılan “Zat-a Mahsus” yazıları Harbiye Nazeratı Müsteşarı İsmail Hakkı Paşa’ya Zat-a Mahsus olarak yazmasını istemiştir. Bkz. **Kazım Orbay Arşivi KO B II -573.**)

⁶¹⁴ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 96.

⁶¹⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 258.

Enver Paşa, 13 Ekim 1918 tarihinde gönderdiği emri tamamlayıcı şekilde 16/17 Ekim tarihinde Halil ve Nuri Paşalara telgraf çekerek, daha önce düşündüğü, fakat tatbikatını geciktirdiği planının uygulanmasını ister. Nuri Paşa'ya verdiği vazife şöyledir:

- Nuri Paşa, Azerbaycan Hükümetinin Başbakanı ve en güvenilir liderleriyle gayet gizli temasa geçerek, onlardan da onay almak suretiyle Tahran'a güvenilir temsilcilerini gizlice gönderecekti. Bu temsilciler orada İngiliz ve Fransız Büyükelçileri ile gizlice temasa geçeceklerdi. Onlardan Güney Kafkasya'da kurulan Azerbaycan Hükümeti ile Kuzey Kafkasya'da gelişecek bir İslam Hükümetinin istiklalini garanti etmelerini isteyeceklerdi. Bu istek temin olunduğu takdirde bu devletler, İngilizlerin ileride Bolşeviklerle mücadelesinde, kendileri ile işbirliği yapacaklardı. Veya hiç değilse tarafsız kalacaklardı.

- Böyle bir teşebbüsü Azerbaycan Hükümeti onay vermezse, Nuri Paşa, Azerbaycan ve Şimali Kafkasya İslam Orduları Kumandanı sıfatıyla teşebbüsü kendi adına yapacaktı.

- Yine bu emirde Enver Paşa, Türk Ordusunun Azerbaycan'dan çekilmesi durumunda, Nuri Paşa'nın mahali kuvvetlerden bir ordu kurabilmesi imkanlarını soruyordu. Bu orduya lazım olacak silahları şimdiden ve Türk Ordusundan sağlamak için talimat veriyordu. Eğer varsa hemen Gümrü'ye boş trenler gönderilmesini istiyordu. Bunlardan başka da Bolşeviklerin Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'dan daha şimdiden temizlenebilmesi imkânlarının araştırılmasını istiyordu⁶¹⁶.

Enver Paşa'nın bu emri üzerine Azerbaycan Hükümeti ile yapılan temaslar olumlu sonuç vermedi. Kendileri ile muvaffakata varılamadı. Bu konularla ilgil esas söz sahibi hükümetleri olduğuna göre, Tahran'daki İngiliz ve Fransız Büyükelçilerinin de etkileri olamazdı. Sonuçta Enver Paşa'nın harbin neticesinden ümidini kestiği anlaşıyordu. Son anda bile Kafkasya'daki İslam ülkelerine mümkün olduğunca fazla yardım yaparak, onların barış masasında güçlü olmalarını istiyordu. Enver Paşa, ayrıca Bolşevik Rusya'ya karşı İngiltere'ye yanaşmaya ve Osmanlı Devleti bölgeden çekildiği için Kafkas ülkelerini İngiltere'nin korumasını, askeri teşkilatını tamamlamış Azerbaycan'ın İngiltere ile ittifak yapmasını düşünmektedir.

Nuri Paşa, Bakü'nün hayırsever zenginlerinden Hacı Zeynelabidin Tagiyev ile yakın dostluk kurdu. Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Bakü'nün kurtuluşunda üç ayrı yerde ziyafet çadırı kurdurup, fakirlere 50.000 metre kumaş dağıtmıştır. Nuri Paşa Bakü'de kaldığı süre içerisinde birçok defa Tagiyev'in Merdekan'daki evinde misafir oldu. Nuri Paşa, Tagiyev'in kızı Süreyya Hanım ile evlenmek istediye de, Tagiyev kızını Bakü'den başka bir yere

⁶¹⁶ Ş. Süreyya Aydemir, **Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları**, Akşam Gazetesi, 10 Aralık 1967; Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 95, 97; Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 247- 249.

gönderemeyeceğini söyleyerek Nuri Paşa'nın teklifini red etti. (Buhara Emiri'de daha önce aynı evlenme teklifini yapmış, Tagiyev onu da reddetmiştir.) Bu arada Nuri Paşa'nın babası Hacı Ahmet Paşa'da Bakü'ye gelerek, Tagiyev'in evinde misafir oldu. Tagiyev onun şerefine de büyük bir ziyafet verdi⁶¹⁷.

Menaf Süleymanov eserinde, Tagiyev'in kızı Süreyya Hanım'ın ağzından Nuri Paşa'nın evlerine ziyarete geldiğinin birinde başından geçen bir olayı yazmaktadır. Burada Süreyya Hanım, Nuri Paşa'nın şiirler okuduğunu ve Azerbaycan şarkısını dinlerken duygulandığını çok güzel bir şekilde anlatmaktadır. Süreyya Hanım hatırası kendi ağzından şöyledir:

“ Nuri Paşa evimizde ziyafette olanda bir neçe (kaç) Türk şiiri okudu. Okuduğu bir nağmeni ele o dakikada ezberledim. Özü de okuduğunda kederlendi.

Mavi Tuna akmam diyor

Sahilimden çıkmam diyor

Adı güzel Gazi Osman

Plevneden çıkmam diyor.

(Hacı kızı sustu ilave etti.) *Adım Süreyya'ya uygun bir şiirde okuyordu. Özü de sevinesine, güleryüzle o da aklımdadır.*

Çok kadim (eski) zamanlarda

Bizim ana Turanda

Lahudud (hudutsuz) Türkistanda

O mukaddes torpağda (toprak)

Bir peri kızı varmış

İsmi Süreyya imiş

Sevgiler ulduzuymuş (yıldız)

İğidler (Yiğit) gıblesiymiş (kible)

< Eh! > diye sustu. Çehresindeki elem bulutları daha da katılaştı. Sohbetin mevzusunu değiştirdi.

Hacı Ahmet Paşa o zaman diller ezberi meşhur Türk generali Enver Paşa ve Nuri Paşa'nın atası evimize ve bağımıza ziyafete gelmişti. Nuri Paşa'nın emisi (amcası) Halil Paşa Osmanlı Şark Cephesi'nin Ordu Kumandanı idi. Behtever (bahtı açık) nesil, Behtever günler Eh!!!

⁶¹⁷ Menaf Süleymanov, *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim*, s. 235; Okan Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev (Şöhreti, Serveti ve Hayırseverliği)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2004, s. 94.

O astadan (hafiften, alçak sesle) lakin çok hararetli ele ürekte (yürekte) danıştırdı ki ele bil (sanki) on iller erzinde (yıllar boyunca) korkudan hamıdan (herkesten) öz-özünden (kendinden) bile gizlediği yadına salmağa korktuğu aziz hatıraları danışıp yüreğini boşaltmağa, hiç olmazsa öz ağzından işitip hayalen o zamanlara gayıtmag (dönmek) istiyordu. Sesi selis (düzgün) ve ahenktar idi. Mene ele geldi ki melal (üzüntülü) dolu gözleri başımın üstünden o uzak geçmişe, o tantanalı debdebeli manzaraya, ihtişama bakardı. Derinden Ah çekip dedi: < Hey gidi dünya telatumlu (çalkantılı) vefasız dünya! > Birden komşu otagda (evde) radyoda çalmağa başlayan hezin musikiya Han Şuşinski'nin tessevvuf fevkindeki melahetli (güzel) sesle okuduğu mahnı kanatlandı.

Saçın uzun hermezler (örmezler)

Seni mene vermezler

Eyil yüzünden öpüm

Karanlıktır görmezler

Aykulum, bülbülüm sensen benim öz kulum

Kızıl gül oyum oyum

Derim sinene koyum

Yağış yağar doymaz

Men senden nice doyum

Ay kulum, bülbülüm sensen benim öz kulum.

Bayagdan (biraz önce) gözlerinde oynayan gulab (gül suyu) kadar saf, şeffaf yaş damlaları yanaklarıyla yüzü aşağı yuvarlanmağa başladı.” Süreyya Hanım sözlerini şu cümleyle bitirmektedir: “ Vefası, neşesi, cezası bele olur ilk muhabbetin diye öz özüme fikirleştim⁶¹⁸. ”

Süreyya Hanımın anlattıklarından Nuri Paşa'nın ve Süreyya Hanımın birbirlerinden etkilendikleri anlaşılmaktadır. Tagiyev'in izin vermemesi nedeniyle Nuri Paşa, Süreyya Hanım ile evlenemedi. Daha sonra Cumhuriyet Döneminde 1946 yılında Misli Melek Hanım ile evlendi.

⁶¹⁸ Menaf Süleymanov, *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim*, s. 235- 236.

b- Nuri Paşa'nın Mondros Mütarekesinin İmzalanmasından Sonra Azerbaycan'daki Faaliyetleri

Eylül 1918 ortalarında Bulgar Ordusu'nun yenilmesi üzerine Makedonya Cephesi çökmüş ve İtilaf Kuvvetlerine İstanbul ve Sofya yolu açılmıştı. Bulgaristan'ın ateşkes isteği üzerine savaştan çekilmesi, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile karadan bağlantısı kesilmiş, böylece İttifak Devletleri arasında irtibat kopmuştur. Marn cephesinde yaptığı taarruz harekâtı başarısızlıkla sonuçlanınca Almanya'da Ekim ayı başından itibaren ateşkes görüşmelerine başlamıştır. Talat Paşa Almanya seyahatinde her şeyin kaybedildiğini görmüş, bu durumda ateşkesin yeni hükümet tarafından yapılması gerektiğini düşünerek, 08 Ekim 1918 tarihinde istifasını Padişah'a sunmuştur. Yeni hükümet Ahmet İzzet Paşa tarafından 19 Ekim 1918 tarihinde kurulmuştur. Yeni hükümetin kurulmasıyla Enver, Talat ve Cemal Paşalar fiilen iktidardan uzaklaştılar. Böylece İttihat ve Terakki dönemi kapanmış oldu. Enver, Talat ve Cemal Paşalar 1 / 2 Kasım 1918 gecesi bir Alman denizaltısı ile Sivastopol'a giderek, ülkeyi terk etmişlerdir. Ahmet İzzet Paşa hükümeti kurduktan sonra Harbiye Nazırlığı görevini de üzerine aldı. Albay Hüseyin Rauf Bey tarafından Limni Adasının Mondros limanında bir İngiliz zıhlısında 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalandı.

Mondros Mütarekesi 25 maddeden ibaret olup, Kafkasya ile ilgili olanları 11. ve 15. maddelerdi. Bu maddeler şöyleydi:

“ Madde 11. – İran'ın Kuzey – Batı kısmındaki Osmanlı birliklerinin durmaksızın savaştan önceki sınırın gerisine çekilmesi için önce verilmiş olan buyruk yerine getirilecektir. Maveray-ı Kafkas'ın bir kısmının boşaltılması buyrulmuş olduğundan kalan kısmı da yersel durumu inceleyecek olan Bağlaşıklar isterlerse boşaltılacaktır.

Madde. 15. – Bütün demiryollarına İtilaf denetleme subayları görevlendirilecektir. Maveray-ı Kafkas demiryollarının bu sırada altında bulunan kısmı da bunun içindedir. Bu Kafkas demiryolları serbest ve tam olarak İtilaf işyarlarının yönetimi altında verilecektir. Ahalinin ihtiyacının tatmini göz önünde bulundurulacaktır. Batum'un işgali bu maddeye dâhildir. Osmanlı Hükümeti Bakü'nün işgaline itiraz etmeyecektir⁶¹⁹. ”

Bu maddelere göre Brest – Litovsk antlaşması hükümsüz kalıyor, Osmanlı Devleti Elviye-i Selâse ile beraber, Kafkasya Harekâtı ile İran, Azerbaycan ve Dağıstan'da kazandığı toprak kazancını İtilaf Devletleri'nin isteği üzerine terk etmeyi kabul ediyordu. İtilaf Devletleri Kafkas demiryollarını da tam bir denetim altına alıyorlardı. Bu şekilde İngilizler

⁶¹⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 262; Fahri Belen. **20 nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, s. 379- 381.

Osmanlı Devleti'nin üstün olduğu tek cephe olan Kafkas Cephesini savaşmadan Türk Ordusunu uzaklaştırarak ellerine geçirdiler. Türk Ordusunu uzaklaştırdıktan sonra bölgeyi bir müddet kontrollerinde tutan İngilizler, daha sonra Ermenilere ve Gürcülere verdiler. Bunun sonunda da Türk ve Müslüman ahaliye tekrar eziyet, katliam başladı.

Mondros Mütarekesi şartları haberleşme vasıtalarının yetersizliği nedeniyle birliklere duyurulması gecikti. 9. Ordu Komutanlığı'ndan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na gönderilen 5 Kasım 1918 tarihli ve 5412 numaralı yazı ile Mondros Mütarekesi'nin şartları bildirildi⁶²⁰. Nuri Paşa'da 11 Kasım 1918 tarihinde Hat Komiseri Yüzbaşı Hasan Bey ile gönderdiği emir ile 15. Piyade Tümen Komutanı Yarbey Süleyman İzzet Bey'e Mondros Mütarekesinin imzalandığını ve Kafkasya'nın tahliyesini duyurmuştur⁶²¹.

Mütareke şartlarının ağır olduğunu gösteren ilk gelişme Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın 21 Ekim 1918 tarihli ve 8852 sayılı emri ile anlaşıldı. Emirde; Osmanlı Devleti'nin müttefikleriyle beraber mağlup olduğu ve barış isteğinde bulunduğu, hudut dışı İslâmların korunması için yapılan yardımların sürdürülmesine imkân kalmadığı, Şark Ordular Grubu, Başmenzil Müffettişliği ve 1. Kafkas Kolordusu Karargâhları lağv edilerek İstanbul'a dönecekleri, 6. ve 9. Orduların doğrudan Genel Karargâha bağlandıkları, Brest-Litovsk antlaşması haricinde İran ve Kafkasya'da işgal edilen arazinin 24 Ekim'den itibaren altı hafta içinde tahliye edilmesi belirtilmekteydi⁶²². Sadrazam ve Harbiye Nazırı Ahmet Paşa, 27 Ekim 1918 tarihli ve 5287 emri ile de, Azerbaycan'da ve Kuzey Kafkasya'da kalacak subay ve erlerin ne şekilde kalacağının esaslarını belirtti. Ahmet İzzet Paşa'nın emri şöyleydi:

“1. Şimali ve Cenubi Kafkas Orduları mülgadır.

2. Azerbaycan ve Şimali Kafkasya ve sairen İslam hükümetleri arasındaki efrat ve zabitanda arzu edenler Hükümeti Osmaniye ile hafî ve celi hiçbir münasebatta bulunmamak üzere o hükümetlerin hizmetlerinde kalabilirler.

⁶²⁰ Kazım Orbay Arşivi KO B IV -141.

⁶²¹ Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 231.

⁶²² **Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1992, s. 221, 226; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III**, s. 261; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 159- 160.

(Şark Ordular Grubu ve 1 nci Kafkas Kolordusu lağv edildikten sonra Doğu Cephesi'nin sorumluluğu sadece 9 ncu Ordu Komutanlığı'na kaldı. 3 ncü, 9 ncu, 11 nci ve 12 nci Tümenler doğrudan 9 ncu Ordu Komutanlığı'na bağlandı. Bkz. Fevzi Çakmak, **a.g.e.**, s. 244.)

3. Bunların ordudan kayıtları terkin olunur. Zabitan üç seneye kadar avdetlerinde kıdemleri baki kalmak şartı ile tekrar orduya dâhil olabilirler. Üç sene sonra dâhil olmak isteyenler üç seneden fazla olan kıdemlerini zayi ederler.

4. Bunlar kalacakları hükümet ile kendileri istedikleri şekilde mukavele akd ederler.

5. Zabitan ve küçük zabitan ve efrat orada bulundukları müddetçe Osmanlı üniforması eksa edemezler.

6. İş bu emrin tebliğinden itibaren meskur hükümetler nezdinde bulunan Osmanlı kıtaat ve efrat ve zabitan ve küçük zabitanın - kalacaklar müstesna - hemen Dokuzuncu Ordu emrine avdet edeceklerdir.

7. Nakline imkân olmayan esliha ve cepbane ile kıtaatın beraberce gidemeyeceği eslihai hafifesi dahi aleti şer olmamak ve sarfı tehsise yardım etmek üzere oradaki hükümetlere teslim edilecektir.

8. Aleti fesat olmayarak hüsnü suretle hizmet edecekleri arzu olunduğunda orada kalacak zabitan ve küçük zabitan ve efrat kalacakları bir beyanname ile oradaki en büyük rütbedeki kumandana bildirecekler ve kumandan mümaileyhde işbu beyannameleri Harbiye Nezareti'ne göndereceklerdir.

9. Kıtaatın ve oralarda kalmayacak olan efrat ve küçük zabitan ve zabitanın en nihayet olan kendilerine tebliğinden dört hafta müddet zarfında mezkûr hükümetler hududu haricine çıkmaları matluptur.

Harbiye Nazırı

Ahmet İzzet⁶²³”

Bu emir üzerine Nuri Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin istiklalini devam ettirmesini de düşünerek, Babakan Fethali Han Hoyski'nin de fikrini alarak Azerbaycan Hükümeti nezdinde çalışmak üzere Osmanlı Ordusundan istifa eder. Azerbaycan'daki Osmanlı Kuvvetlerinin Komutanlığı'nı en kıdemli subay olarak Mürsel Paşa'ya bırakır⁶²⁴.

Azerbaycan Ordusu Komutanlığı vazifesini üzerine alması münasebetiyle, 10 Kasım 1918 tarihinde Azerbaycan Hükümeti, Nuri Paşa'nın şerefine Bakü İctimai Meclisinin Yay binasında ziyafet verdi. Burada, Mehmet Emin Resulzade, Fethali Han Hoyski, Ahmet Bey Ağayev ve diğer şahıslar konuşma yaptılar. Hoyski konuşmasında şöyle dedi: “

⁶²³ MSB. Arşivi Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III, s. 261.

⁶²⁴ MSB. Arşivi Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası; Mustafa Budak, *a.g.m.*, s. 100.

(Nuri Paşa'nın şahsi dosyasında istifa tarihi 14 Kasım 1918 olmasına rağmen Azerbaycan Ordusu Komutanlığı görevini daha önce üstlenmiştir. Zira 4 Kasım tarihli sözleşme ile ilgili gönderdiği emirde “Azerbaycan Ordusu Komutanı” unvanını kullanmıştır. Bkz. MSB. Arşivi Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası; Süleyman İzzet Yeğin, *Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni*, s. 234- 235.)

Azerbaycan çöllerinde (bozkır, step) bizim Türk kardaşlarımızın kanı bizim Türklerin kanı ile birbirine karıştı. Menşe itibariyle biz birbirimizle akrabayız, şimdi bizim birbirimize karışan kanımız bunu bi daha möhkemlendirdi (kuvvetlendirdi). Azerbaycanın istiklâli uğrunda dökülmüş kanlar Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri arasında yakınlaşmanın ve ayrılmaz alakaların möhkem teminatıdır.” Resulzade’de konuşmasında Türk Ordusu’na öz minnettarlığını bildirdi. Ona göre; Azerbaycan halkı kan kardaşlarının yardımı ile öz hukukuna nail olabilmiştir. Nuri Paşa’da, kendisinin ve Türk Ordusu için söylenen övgü dolu sözlere teşekkür etti. Yaptığı konuşmada; “ *Kardaş Azerbaycan Türkü’nün menafeyi (menfaat) her bir Türk için mukaddestir. Eğer Azerbaycan’ın istiklâli yolunda yeni kurbanlar lazım olursa ona da hazırız.”* dedi⁶²⁵. Nuri Paşa Azerbaycan Ordusu Komutanlığına ilave olarak, Milli Şura’nın da Başkanlığını yaptığı, Mehmet Emin Resulzade’nin eserinde yazmaktadır. İngilizlerin Bakü’ye gelmesine yakın bir zamanda (17 Kasım 1918’den önce) Mehmet Emin Resulzade, eserinde durumu şöyle anlatmaktadır: “ *Türk Ordusu çekilmiş, Azerbaycan kıtaatı dahi yok. Çünkü gelen kumandanlık Azerbaycan kıtaatı diye asker tanımıyor. Azerbaycan askeri namına muntazam bir kuvvet zaten yok gibiydi. Kumandan Nuri Paşa’nın o zaman Şura-yı Milli Reisi sıfatıyla bana yazdığı bir mektuptan anlaşıldığı veçhile, yekûnu ancak 1500 kişiden ibaret olan Azerbaycan askerinin toplu olarak bir yerde bulunmayıp memleketin muhtelif noktalarında durduğu anlaşılıyordu*⁶²⁶.” Bu olay göstermektedir ki Nuri Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti’nde askeri yönünün yanında siyasi kişiliği de olan bir konumda bulunmaktadır.

Nuri Paşa ile beraber Yusuf İzzet Paşa’da Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Ordusu sıfatıyla kaldı. Yusuf İzzet Paşa, 15. Piyade Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey’e kalması için tavsiyede bulunduyorsa da Süleyman İzzet Bey kabul etmedi. Nuri Paşa, Azerbaycan’da kalacak subayların Azerbaycan Hükümetiyle yapacağı sözleşme metnini 04 Kasım 1918 tarihinde birliklere yayınladı. Sözleşme 14 madde olup, kalacak subayların lehinde çeşitli hakları ihtiva etmektedir. Osmanlı Ordusundan çok sayıda subay kalmak için müracaatta bulundular⁶²⁷.

Osmanlı Harbiye Nazırlığı’ndan Kafkasya’nın ve Bakü’nün tahliyesi emrini alan Nuri Paşa; 08 Kasım 1918’de Enzeli’de bulunan İngiliz Komutanlığı’na tahliyenin başladığını, fakat tahliyenin zorluklarını anlatan aşağıdaki mesajı gönderir.

⁶²⁵ Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 109- 110; Mehman Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, s. 414.

⁶²⁶ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 54

⁶²⁷ Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi’nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 214- 234; Nasır Yüceer, **Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 160; Tadeusz Świątochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905 -1920**, s. 190.

“ Bakü Ordu Kh. 8.11.1918

Enzeli’deki İngiliz Kumandanlığına

- *Burada bulunan Osmanlı birliklerinin Batum’a sevki başladı*
- *Benim kumandam altında olmayan Şimali Kafkas’taki kıtaatın da muharebeden vazgeçerek tahliye başlaması hususi olarak mezkur kumandanlığa bildirilmiştir.*
- *Vasayiti nakliye tesadüf edilen müşkilattan dolayı tahliye ameliyesi bir miktar uzayacak ve mamefi müddeti muyyine zarfında icrasına çalışılacaktır.*
- *Şimali Kafkas Kıtaatı ancak Bakü yoluyla çekilmek mecburiyetindedir. Son Osmanlı Kıtaatının ne zaman Bakü’yü terk edeceğini tayin etmek mümkün değildir. Bana gelen emirlerde Bakü’nün size teslimi vazifesi o zaman tahmin edilememiştir. Zannımca Bakü meselesi bugün Bakü’de mevcut olan Azerbaycan namındaki Cumhuriyet ve Ordusuna ait olabilir.*
- *Hükümet erkânı ile vaki olan temaslarını esasında kendilerinin İngiltere ve müttefiklerine muhalif olmadıklarını anladım. Kendi tarafımdan şurasını da ilave etmek isterim ki dâhili memlekette tesis etmiş olan emniyet ve asayiş idame ancak mezkûr hükümetin vucudiyetine bağlıdır⁶²⁸.”*

Nuri Paşa, yazdığı telgrafta İngilizlere muhataplarının Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti olduğunu vurgulamaktadır. Nuri Paşa ayrıca halen tesis edilmiş olan asayiş ve emniyetin devam etmesi için mevcut hükümeti tanımaları ve mevcudiyetini devam ettirmeleri gerektiğini belirtmektedir.

Bu arada İngilizler, Mondros Mütarekesi’nden 10 gün geçmeden İtilaf Devletleri’nin Musul ve İskenderun üzerindeki haksız istekleri karşısında Osmanlı Hükümeti’nin gevşek tutumundan cesaret alarak, Kars, Ardahan ve Batum’un da yerinde inceleme yapmadan boşaltılmasını istediler. Osmanlı Bahriye Nezaretindeki İngiliz İrtibat Subayı, 11 Kasım 1918’de doğrudan doğruya Osmanlı Hükümeti Sadaretine şu notayı verdi:

“ 11 Kasım 1918 İstanbul, no: 10

İngiliz Başkumandanlığından aldığım aşağıdaki telgrafnameyi bildirmekle kesb-i şeref eylerim.

⁶²⁸ **Kazım Orbay Arşivi** KO B VI -152.

(Mondros Mütarekesinin 15. maddesine göre Bakü’nün İngilizlere teslim edilmesi gerekirken, Türk Ordusu Bakü’yü hakiki sahibi olan Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetine teslim etti. İngilizler önce Azerbaycan Cumhuriyetini ve Hükümetini tanımak istemediler. Daha sonra Bakü tekrar İngiliz işgaline uğradı. Osmanlı Hükümeti’nin Azerbaycan Hükümeti’ne tavsiyesi gizli faaliyetlerden çekinilmesi, İngilizlerle ve komşularıyla iyi geçinmesi şeklinde olmuştur. Bkz. Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 585 -586)

Mütarekenamenin 11. Maddesine ek benttir.

- Türkiye ile Rusya arasında harpten önceki hudut ötesinde bulunan bütün Türk birliklerini ve elemanlarını kâmilten geri almanızı emretmeniz için Britanya Hükümetinden talimat almış bulunmaktayım. Sözü geçen birlik ve anasırın Azerbaycan'da alıkonması hiç bir vechile caiz değildir.

- Bu boşaltmanın tamam olması için Halil ve nuri Paşalarla Enver'in babası Ahmet'in ve İslâm Ordusunda herhangi bir hizmet için gönderilmiş olan Türk subay ve erlerinin de çekilmesi gerekir.

- Britanya Hükümeti, ancak yukarıdaki hususlar tamamıyla yapıldıktan sonra, mütarekenamenin bu maddesi hükmü uygulanmış olacağı üzerinde ısrar etmemi emretmektedir. Bu hususta ne vakit emir verildiğinin ve ne vakit boşaltmanın tamamlandığını bildirmenizi zât-ı devletlerinden istirham ederim⁶²⁹.”

Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesini imzalamaya giderken Kars, Ardahan ve Batum'un kendi sınırları içerisinde kalacağını kabul ediyorlardı. Bu üç sancağı kurtarmak için de 21 Ekim'de emir yayınlayarak Brest-Litovsk antlaşması ile kazanılan yerler hariç işgal edilen yerlerin boşaltılmasını istemişlerdi. Fakat İngilizler Mondros Mütarekenamesinin 11 nci maddesine ek bir madde koyarak Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltmasını isteyerek Osmanlı Hükümetini hayal kırıklığına uğratmışlardır. Osmanlı Hükümeti bu isteğe itiraz edemediği için uymak zorunda kalmıştır. Verilen notanın diğer bir maddesi de Nuri Paşa ile ilgilidir. İngilizler Nuri Paşa'nın Kafkasya'da kalmasından devamlı çekinmişlerdir. Buradan ayrılması için Osmanlı Hükümetine ve daha sonra Azerbaycan Hükümetine baskı yapmışlardır

Nuri Paşa'nın İngiliz Generali Thomson'a 3 ve 8 Kasım 1918 tarihlerinde yazdığı mektuba cevap olarak Thomson'da 10 Kasım 1918 tarihinde Halil Paşa'ya ve Nuri Paşa'ya bir mektup gönderir. Mektubunda;

- 3 ve Kasım tarihlerinde Nuri Paşa'nın mektubunu aldığını, fakat Bakü'den ayrılış tarihini belirtmediği için kendisinin belirtmek zorunda olduğunu,

- 17 Kasım 1918 günü saat 10.00'da Bakü'de olacağını ve geldiğinde Türk Ordusundan hiçbir kuvvetin olmamasını,

- Almanların ateşkes istediği ve dünya barışının yakın olduğu bir zamanda Türk Ordusu'nun ateşkes ihlali yapmasının müttefik devletler tarafından kabul edilemeyeceğini,

⁶²⁹ Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, s. 229- 230.

- Türk Azerbaycan Hükümeti adı altında saklanmak gibi bir kurnazlıkla kendilerini kandıramayacaklarını,

- Halil Paşa ve onun sözünü dinleyen Nuri Paşa, ateşkesi ihlal ederse ağır bir şekilde karşılık vereceklerini belirtmiştir⁶³⁰.

Mektubu getiren İngiliz Askeri Heyeti Azerbaycan Hükümeti'ni tanımadıkları için Osmanlı Ordusu Kumandanı sıfatıyla Nuri Paşa ile görüştüler. Nuri Paşa, kendisinin Ordudan istifa ettiğini ve Azerbaycan hizmetine girdiğini, bu nedenle Mürsel Paşa ile görüşmeleri lazım geldiğini heyete söyledi. Fakat heyet Azerbaycan Hükümetinin oyuncak olduğunu ve tanımayacakları konusunda ısrar etti. İngiliz Heyeti 17 Kasım'da Bakü'yü işgal edeceklerini, bu sebeple Bakü'nün tahliyesini istiyorlardı. Nuri Paşa tekrar Bakü'nün işgal konusunu Azerbaycan Hükümetiyle görüşmelerini, kendisinin Hükümetin emrinde olduğunu, Hükümet emrederse Bakü'yü müdafaa edeceğini heyete bildirdi. Nuri Paşa bu arada Batum'dan gönderilen 4 adet 15'lik uzun sahil topunu denize karşı yerleştirdi. Bazı tahkimat faaliyetleriyle uğraştı⁶³¹.

İngiliz Generali Thomson 14 Kasım 1918'de Nuri Paşa'ya bir mektup daha gönderir. Bu mektubunda;

- Bakü şehrinin Osmanlı birliklerinden 17 Kasım 1918 sabahı tahliye edilmesini,
- Kuzey Kafkasya'daki birliklerin Bakü'ye girmeden tahliye edilmesini,
- Nuri Paşa'nın da birlikleriyle beraber gitmesini ister⁶³².

Thomson mektubunda tahliye süresinin uzatılmasını, Nuri Paşa'nın da Azerbaycan Ordusuna dâhil olmasını, böylece Azerbaycan'da kalmasını kabul etmemektedir.

İşgal gününden üç gün önce Azerbaycan Hükümeti, N. Y. Yusufbeyov, A. Agayev ve M. Rafibeyli'den meydana gelen heyeti General Thomson ile görüşmek üzere Enzeli'ye gönderdi. Enzeli'de yapılan görüşmeler Azerbaycan için hiç ümit verici olmadı. İngilizler Azerbaycan Hükümetini tanımak istemiyorlardı. Azerbaycan heyetine İngiliz generali Thomson şunları söylemiştir: “ *Bizim bildiğimiz, Azerbaycan halkının ârâ-yı umumiyesinden doğma bir cumhuriyet yoktur; yalnız Türk kumandanlığının entrikası ile teşekkül etmiş bir hükümet var. Mademki siz bunun aksini iddia ediyorsunuz, o halde gelir, mahallinde tedkik, ona göre de karar veririz* ”⁶³³.

⁶³⁰ Kazım Orbay Arşivi KO B VI -120.

⁶³¹ Mustafa Budak, a.g.m., s. 101.

⁶³² Kazım Orbay Arşivi KO B VI -99.

⁶³³ Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Cumhuriyeti*, s. 55; Nesrin Sarıahmetoğlu, a.g.e., s. 358; Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905 -1920*, s. 190; Naki Keykurun, a.g.e., s.115; Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. 99.

17 Kasım 1918’de İngiliz gemileri ile Çarlık Rusyası’nın bayrağını taşıyan filo Bakü limanına gelir. Thomson’u Hariciye Nazırı Muavini karşılar. Thomson savaşın bittiğini ve barışı sağlamak için geldiğini söyler. Fakat iki gün sonra yayınladığı beyannamede, zafere büyük katkısı olan Rus halkına şükran borcu için ve Rusya’dan koparılmış Kafkasya’nın düşmandan tahliyesi için Ufa’da teşekkür eden Rus Hükümetine yardım için geldiklerini anlatırlar. Bu açıklama Müslüman ahaliyi hayal kırıklığına uğratar. İngilizler Bakü’ye geldiklerinde yeni teşkil edilen 1500 kişilik Azerbaycan Ordusunun ise 500 kişisi Bakü’de, kalanı Azerbaycan’ın değişik yerlerinde görev yapmaktaydı⁶³⁴.

17 Kasım 1918’de General Thomson kumandasındaki İngiliz Ordusu Enzeli’den Bakü’ye gelirken, Thomson ile birlikte Fransız ve Amerikan askeri kuvvetleri de Bakü’ye geldi. Ayrıca Biçarekov’un birliği ile Ermeni kuvvetleri de Bakü’ye gelir. Hâlbuki İngilizler Rus ve Ermeni kuvvetlerini sokmayacaklarını söylemişlerdi. Thomson Bakü’ye geldiğinde şehir halkına yaptığı konuşmada “ Azerbaycan” kelimesini kullanmadı. Yeşil, kırmızı, mavi renkli ve ay yıldızlı Azerbaycan Bayrağının kaldırılmasını istedi. Bu İngilizlerin Azerbaycan’ı tanımadığı anlamı taşıyordu. Thomson’a göre Kafkasya Rusya’ya aitti. Rusya’da İngiltere’nin müttefiki idi. Rus uçaklarıyla havadan atılan beyannamelerle Rus vatandaşlar, Bakü’nün tekrar anavatana katılmasında dolayı tebrik ediliyordu. Azerbaycan Başbakanı protesto anlamında Thomson’u bir kaç gün ziyarete gitmedi⁶³⁵.

Bakü’ye İngilizlerin gelmesiyle birlikte, Ruslar ve Ermeniler sevinç içinde şenlik yaparken, Türkler ise kederli, durgun ve düşüncelidirler. Başbakan Fethali Han Hoyski, Thomson ile görüşmeye karar verir. Yapılan görüşme tartışmalı ve sert olur. Thomson, Rus toprağına geldiğini ve Azerbaycan Cumhuriyeti’ni tanımadığını söylüyordu. Fethali Han Hoyski ise Azerbaycan Cumhuriyeti’nin halkın kararı ve isteği doğrultusunda kurulduğunu, bütün dünya devletlerine bildirildiğini söylüyordu. Aralarında geçen sert konuşmadan sonra iki tarafın kabul ettiği anlaşma gereğince; İdare Azerbaycan Hükümetinde olacak, şehirde sadece İngiliz askeri kalacak, Rus kuvvetleri Azerbaycan’ı terk edecek, Azerbaycan Ordusu Bakü’ye girmeyecek, güvenlik polis kuvvetiyle sağlanacak, Azerbaycan dâhilinde Osmanlı Ordusu kalmayacaktı. Her iki taraf da antlaşmaya riayet ettiler⁶³⁶.

⁶³⁴ Mehmet Emin Resulzade, Türk Ordusu çekildiğinde Azerbaycan kıtaatının olmadığını, İngilizlerin Azerbaycan Ordusunu tanımadığını, Nuri Paşa’nın Milli Şura’nın Başkanı sıfatıyla yazdığı mektupta, toplamı ancak 1500 kişi olan Azerbaycan askerinin toplu olarak bir yerde bulunmayıp, memleketin çeşitli yerlerine dağıldığını, Bakü’de sadece 500 kişilik polis kuvveti kaldığını belirtmektedir. Bkz. Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 54 -55.

⁶³⁵ Nesrin Sarıahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 358- 359; Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 101; Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905 -1920**, s. 191.

⁶³⁶ Fethali Han Hoyski ile Thomson arasındaki konuşma şöyle devam etti:

İngilizlerle beraber Bakü'ye gelen Biçarekov'un 500 kadar askeri, Ruslar ve Ermeniler şehirde Türk ve Müslümanları rahatsız etmeye, taşkınlık yapmaya ve mallarına zarar vermeye başlamışlardı. Azerbaycanlılara “ ilan ettiğiniz istiklalden vazgeçiniz size şefaet edelim” diyorlardı. Fakat Feth Ali Han ile Musavat Fırkası üyeleri ve sol cenah grupları boyun eğmediler. Meclis-i Mebusan'da Ruslar ve Ermeniler'in belli oranda temsil edilmesini kabul ettiler. 120 kişiden oluşan Azerbaycan Parlamentosu'nda Azerbaycanlılara 80, Ermenilere 21, Ruslar'a 10, Alman, Yahudi, Gürcü ve Polonyalıların her birine birer yer ayrıldı. Parlamento'da ayrıca üç yer Bakü hemkârlar teşkilatına, iki yer de ticaret-sanayi ittifaklarına verildi. Buna göre yeni Meclis ve Feth Ali Han başkanlığında yeni Hükümet teşkil edildi. 7 Aralık 1918'de yeni Parlamento'nun açılışında Mehmet Emin Resulzade yaptığı konuşmada Azerbaycan bayrağına hitaben: “ *Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez.*” dedi. General Thomson 18 Aralık 1918 tarihinde yayınladığı beyanat ile yeni hükümeti tanıdığını ilan etti⁶³⁷.

Bakü'ye İngilizler girdikten sonra Nuri Paşa, Gence'ye geldi. Azerbaycan Harbiye Nezareti'de Gence'ye taşındı. İngiltere Hükümeti, Türk subaylarının ve Türk kuvvetlerinin Kafkasya'da kalmasını kesinlikle istemiyordu. Bu konuda Osmanlı Hükümeti'ne baskı yapıyorlardı. Ahmet İzzet Paşa hükümette fazla durmamış, istifa ederek yerine Tevfik Paşa Hükümeti kurulmuştu. Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, 21 Kasım 1918 tarihinde 9. Ordu Komutanlığı'na aşağıdaki emri gönderdi:

Hoyski: “ *Siz büyük bir millet ve büyük bir imparatorluksunuz. Aynı zamanda medeni bir milletsiniz. Bizim istiklâlimizi tasvip etmelisiniz.*”

Thomson: “ *Bu söyledikleriniz siyasi şeylerdir. İki devlet arasında cereyan eder. Hâlbuki ben bir askerim.*”

Hoyski: “ *Mademki siz bir askersiniz, bende istiklâlini ilan etmiş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet reisiyim. Biz sizi buraya davet etmedik. Sizden memleketimi terk etmenizi talep ediyorum.*”

Thomson (Tercümana dönerek): “ *Başvekil hazretlerine söyleyiniz, herhangi bir askeri kuvveti çıkarmak için askeri kuvvete sahip olmak gerek. Malumatıma göre kurduğunuz Cumhuriyetin ordusu kurulmamıştır.*”

Hoyski (Tercümana dönerek): “ *General Hazretlerine söyleyiniz ki o yalnız askeri bilgiye maliktir. Ya halk kuvvetlerinin ne olduğunu bilmiyor veyahut her halkı Hindistan halkı zannediyor. Biz Azerbaycan Türkleri istiklâlimizi ilan etmeden önce 100 binin üzerinde Rus askerini, halk kuvvetimiz ile söküp hududumuzun dışına attık. Eğer inat ederlerse bir avuç İngiliz askerini denize dökmek kahraman halkımızın kuvvetleriyle bir kaç saatlik meseledir. Ancak biz ne onlardan fenalık görmek, ne de onlara fenalık yapmak istiyoruz.*”

Thomson (Soğukkanlı İngiliz milletin generali selameti uzlaşmada görüp yanaşmaya başlayarak): “ *Ancak Hükümet Reisiniz Mirza Esadullah Bey olacak*”

Hoyski: “ *Katiyen olmaz. Bu teklifiniz bizim dâhili işlerimize müdahaledir ki, kabul edemeyiz.*” diyerek kesip atıyor. Bkz. Naki Keykurun, **a.g.e.**, s. 115- 117.

⁶³⁷ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 57- 58; Nesrin Sariahmetoğlu, **a.g.e.**, s. 359- 360; Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s. 99- 100.

(Bakü'ye İngilizlerle birlikte bir grup Beyaz Rus askerinin de Bakü'ye gelmesi halkı huzursuz etti. Denikin'in de Dağıstan'ı ve Bakü'yü ele geçireceğine dair konuşmalarının duyulması halkı iyice huzursuz etti.

İngilizler geldikten sonra erzak pahalılaştı. Ekmek dükkânlarının önünde uzun kuyrukların oluşması, sabahdan akşama kadar bekleyip hiç bir şey alamadan evine gidenlerin olması, halkı mutsuz etmişti. Bkz. Menaf Süleymanov, **İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim**, s. 276.)

“ 27 Ekim 1334 tarihli ve 5287 ve 1 numaralı emir vaziatı ahire mucibince...

Binaenaleyh;

1. Şimali ve Cenubi Kafkasya’da bulunanla bilumum zabitan ve efrat iki ayı geçmemek şartıyla Dokuzuncu Ordu Kumandanlığınca tayin edilecek müddet zarfında Dokuzuncu Orduya iltihak edeceklerdir.

2. Eslıha ve cepthane de Dokuzuncu Orduya teslim edilecektir.

3. İşbu emre itaat etmeyenler hakkında takibatı kanun yapılacaktır.

4. Dokuzuncu Ordu bu emri Nuri Paşa’ya, Mürsel Bey’e ve Yusuf İzzet Paşa’ya iblağ ve neticesini iş’ar edecektir.

Harbiye Nazırı ⁶³⁸

Harbiye Nazırlığı’nın bu emri üzerine Nuri Paşa Azerbaycan Hükümeti adına, Yusuf İzzet Paşa’da Kuzey Kafkas Cumhuriyeti nezdinde hizmet etmeyi bırakarak İstanbul’a dönmeye karar verdiler. Osmanlı Hükümeti’nin son emri ile Azerbaycan’da kalmak isteyen subay ve er sayısı çok azaldı. İngilizler Türk subay ve erlerinin Azerbaycan’da kalmaması için Osmanlı Hükümetine yaptıkları baskıyı, Azerbaycan Hükümeti’ne de yaptılar. Azerbaycan Hükümeti, İngilizlerin baskısı sonucu Nuri Paşa’ya doğrudan müracaatta bulunarak Azerbaycan’dan uzaklaşmasını istediler⁶³⁹.

İngilizlerin, Türk subay ve erlerinin Azerbaycan’da kalmamasına ısrarla istemeleri üzerine Nuri Paşa, durumun tam olarak açıklığa kavuşması için 24 Kasım 1918’de Osmanlı Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine İngilizlerin isteklerini ve bununla ilgili Hükümetin emrinin ne olacağını soran bir telgraf göndermiştir. Telgraf şöyledir:

“Zate mahsustur, gayet aceledir.

Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine mahsustur.

İngilizler 17.11.34 tarihinde Azerbaycan Hükümetinin muvafakatı ve mütarekename mucibince Bakü’yü işgal ettiler. Azerbaycan Hükümetini ve Ordusunu tanımakta iseler de her ne ... tahtında olursa olsun Osmanlı zabitan ve efradının bir gün orduda kalmasına müellef devletleri tarafından rıza gösterilmediğini Bakü İngiliz Kumandanı Tomson 20.11.34 tarihli tezkere ile bildiriyor.

⁶³⁸ MSB. Arşivi Nuri Killigil’in Şahsi Dosyası; Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi’nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 243.

⁶³⁹ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 103.

(Bu sıralarda Ermeni Gazetesi “Hayrenik” 21 Kasım 1918 tarihinde (Doğru olmayan) Nuri Paşa’nın Ermeniler tarafından öldürüldüğünün haberini yazar. İkdam gazetesi de 22 Kasım tarihinde aynı haberi verir. Bkz. Vügar İmanov, Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934), **Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Temsili**, s. 133.)

Azerbaycan Ordusunda hizmet etmek üzere bir kısım Osmanlı zabitan ve efradı kalmaya muvafakat eylemişlerdir. Şu kadar var ki yukarıda arz edildiği vechile İngiliz Kumandanı hiçbir Osmanlı zabıt ve neferin kalmamasını talep eylemektedir.

Bu hususta düveli müellefe ile hükümet Osmaniye arasında neki mukarrarat ittihaz edilmiş bulunduğu zabitan ve efradımızın musellah olarak Azerbaycan Ordusunda kalmasına İngiliz Hükümeti Merkeziyesinin muvafakat eylemiş olup olmadığının işarine müsaade buyrulmasını istirham eylerim.

24 Teşrinisani 34

Azerbaycan Kuvve-i Osmaniye

Ferik Nuri⁶⁴⁰”

Türk subaylarının ayrılmaları, Azerbaycan Ordusunun yeni Savunma Bakanı General Mihmandorov ile Genelkurmay Başkanı Albay Habib Selimov’u telaşlandırır. Bu Azerbaycanlı subaylar, 2. Azerbaycan Tümen Komutanı Yarbey Nazım Bey’in yanına gelerek, Azerbaycan Başbakanı ile görüştiklerini, Türk subay ve erlerinin Azerbaycan Ordusunda görev almalarının mümkün olmadığını bildirmişlerdir. Söz konusu şahıslar; Türk subayları ayrıldığında Azerbaycan Ordusunu nasıl kontrol edebiliriz diye Nazım Bey’e dert yanmışlardır. Nazım Bey’de çözüm olarak; Türk subay ve erlerinin maaşlı olarak Azerbaycan’da kalmasına Hükümetinizin emir vermesi gerektiğini söylemiştir⁶⁴¹.

General Thomson Bakü’ye geldikten sonra ilk işlerinden biri bu kentin 15 Eylül’de Osmanlı ve Azerbaycanlılarca alınması üzerine çıkan karışıklıklarla ilgili araştırmalarda bulunmak olur. Mart sonunda Ermeni ve Bolşeviklerin binlerce Müslüman’ı öldürmüş olmalarıyla hiç ilgilenmez. 21 Kasım’da Nuri Paşa’ya şu Fransızca mektubu yollar: “ *Bakü’ye vardığımda Türk askerlerinin yağmada bulunduklarını ve mallara saldırdıklarını bana bildirdiler. Verilen zararın değerini tespit için içinde İngiliz, Fransız ve Amerikalıların bulunacakları bir komisyon kurulacaktır. Bu değer, Türkiye hesabına geçirileceğinden çalınmış malların geri verilebilmesi imkânını size sağlamak ve bize duyurulacak sızlanmaları incelemek üzere daha başka komisyonların da kurulacağını size bildirmek üzere bu mektubu yazıyorum. Buna göre bunları size ve generalinize duyurmayı uygun gördüm.*” O sırada Azerbaycan’daki Osmanlı Ordusuna Mürsel Bey komuta ettiğinden 29 Kasım’da şu karşılığı verir: “ *Nuri Paşa namına gönderdiğiniz 21/11/1918 tarihli mektubunuzda Zat-ı Alilerinin Bakü’ye vürudunda Türk askerlerinin mahal-li mezkûrda yağmakerlik ve emvala suyi kastta bulunduğu ihbar edildiği buyrulmaktadır. Öteden beri hukuk-u düvel kavaidine harfiyen riayet eden asakir-i Osmaniye’nin bu gibi hâlâta tasaddi eylemesi (hallere kalkışması)*

⁶⁴⁰ ATASE Arşivi, İSH Kol. K. 3, D. 111.

⁶⁴¹ Kazım Orbay Arşivi KO B II -326.

şimdiye kadar hiçbir tarafta vaki olmadığı gibi Bakü'de de olmamıştır. Bilakis kıtaat-ı Osmaniye bir taraftan Azerbaycan kıtaatıyla sokak muharebeleriyle Bakü şehrini işgale çalışırken, diğer taraftan, evvelce de olduğu gibi, yağmakerliğe koyulan yerli ahalinin bu hareketlerini men'e ve muhafaza-i emvale son derece gayret sarf etmiş ve bu suretle vazife-i askeriyesini hüsn-ü ifa eylemiştir. Şehrin işgalinden sonra dahi bu hususa atf-ı ehemmiyet olunarak Bakü kumandanlığı ve Azerbaycan polis müfettiş-i umumiliği tarafından sahte asker kıyafetine bürünmüş birçok eşhas derdest olunarak örfe pek şedit surette tecziye edilmiş ve keyfiyet resmen muhtelif ceraid-i yevmiye (günlük gazeteler) ile aleddevam ilân edilerek ahali ikaz olunmuştur. Binaenaleyh isnadat-ı vakıayı red ve maruzat-ı salıfeye itimat buyrulmasını rica ederim⁶⁴².”

Nuri Paşa, 17 Kasım 1918'de İngilizler Bakü'ye geldiklerinde buradan ayrılarak Gence'ye geldi. 29 Kasım 1918 saat 10.00'da 15. Piyade Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey'de trenle Gence'ye geldi. Albay Mürsel, Kurmay Başkanı Yarbay Osman Bey ve Yüzbaşı Tevfik Bey, vagonunda Yarbay Süleyman İzzet Bey'i ziyaret ettiler. Aynı gün saat 13.30'da Gence Belediyesi, Türk subayları adına kalabalık bir öğle yemeği verdi. Nuri Paşa burada Yarbay Süleyman İzzet Bey ile karşılaştığında, kendisine “ *Hoş geldiniz, görevinizi gerçekten takdir edilecek şekilde yaptınız.*” dedi. Sofralara oturulduğunda, Gence Belediye Başkanı yaptığı konuşmada; bu davetin Türk subayları adına bir veda yemeği olduğunu ve komutanlar hakkında övgü dolu sözler söyledi. Albay Mürsel, Balkan Harbi'nden, Birinci Dünya Savaşı'nın sebeplerinden ve Ordumuzun kuvvetinden bahseden uzun bir konuşma yaptı. Ruşen Eşref Bey'in yaptığı güzel konuşmanın ardından Ahmet Ağaoğlu'da anlamlı bir konuşma yaptı⁶⁴³.

Nuri Paşa'da söz aldıktan sonra, çok uzun ve Turancılıkla ilgili bir konuşma yaptı. Yazar Ruşen Eşref Bey'in ısrarı üzerine Nuri Paşa'dan konuşma izni isteyen Süleyman İzzet Bey'i takdim etmek üzere Nuri Paşa ayağa kalktı ve orada bulunanlara; “ *Bakü taarruzunda bulunan 38. Alay ve 56. Alayın bağlı olduğu 15. Piyade Tümen Komutanıdır. Derbent'i ve Petrovsk'u da kendisi zapt etti. Kıymetli üstsubaylarımızdandır. Takdim ediyorum.*” dedi. Süleyman İzzet Bey askerce bir kaç söz söyledikten sonra Belediye Başkanına hitaben; “ *Yollarda gelirken hiçbir şehit mezarı görmedim. Belki ölülerimiz hala kırlardadır. Bu şehitlerimizi toplatınız ve uygun bir yere gömünüz. Bu şehitler için de hiç olmazsa subaylarımızın isimlerini ve fotoğraflarını birliklerinden isteyiniz. Memleketinizin*

⁶⁴² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III*, s. 263- 264.

⁶⁴³ Süleyman İzzet Yeğin, *Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni*, s. 246.

bağımsızlığı uğrunda şehit olan bu kahraman arkadaşlarımızı tarihinize geçiriniz. Bunu özellikle Belediye Başkanından rica ederim.” dedi. Belediye Başkanı da mutlaka yapılacağını söyledi⁶⁴⁴.

Nuri Paşa, Aralık 1918’de birkaç arkadaşı ile birlikte Gence’den ayrılarak Batum’a geldi. Daha sonra kendisi Artvin, Ardahan üzerinden Kars’a, oradan Trabzon’a ve buradan da İstanbul’a geldi. İstanbul’da tutuklandı.

c- Türk Ordusu’nun Kafkasya’yı Boşaltması ve Karşılaştığı Zorluklar

Harbiye Nazırlığı’nın 27 Ekim tarihli emri ile Kafkas İslam Ordusu ve Şimali Kafkas Komutanlığı kaldırıldığından üç sancak dışındaki Kuzeybatı İran’ın ve bütün Kafkasya’nın boşaltılması görevi Yakup Şevki Paşa komutasındaki 9. Ordu’ya verildi. 9. Ordu Karargâhı Kars’tadır.

Mondros Mütarekesi imzalandığında Kafkas İslam Ordusu’nun durumu şöyleydi:

- 5. Kafkas Tümeni: Karargâhı Bakü’de, bir kısım birlikleri Karabağ’da Ermeni çetelerini tenkil etmektedir. (Bu tümen İstanbul’a gidecekti.)
- 15. Piyade Tümeni: Petrovsk’a taarruz etmekte, 45. Alayı ve bir Topçu taburu Batum’dadır. (Bu tümen İstanbul’a gidecekti.)
- 36. Kafkas Tümeni 107. Kafkas Alayı: 15. Tümen emrinde bulunmaktadır.
- 36. Kafkas Tümeni 106. Kafkas Alayı ve bir Topçu taburu, Bakü’de bulunmaktadır.
- 1. Azerbaycan Kolordusu Karargâhı: Bakü’dedir.
- 1. Azerbaycan Tümeni Karagâhı Şuşa’da; Tümen büyük kısmı ile Şuşa, Ağdam ve Gence bölgesinde bulunmaktadır.
- 2. Azerbaycan Tümeni Bakü’dedir⁶⁴⁵.

5. Kafkas Tümeni 16 Kasım gecesi Bakü’yü tahliye etti. Şehri korumakla görevli 13. Kafkas Alayı, 17 Kasım günü şehre giren İngiliz kuvvetlerine şehri teslim ettikten sonra 19. Süvari Bölüğü ile birlikte Bakü’den ayrıldı. Bakü’de bulunan 5. Kafkas Tümeni birlikleri önce Balacari ve Hıdalan bölgesinde, Karabağ’da olanlar ise Gence’de toplandı. Buralardan trenle Batum’a geldi. 5. Kafkas Tümeni’nin ilk kademesi 18 Ocak 1919 tarihinde Batum’u karadan yürüyüş ile terk etti. Kışın yapılan zorlu bir yürüyüşten sonra Nisan 1919 tarihinde

⁶⁴⁴ Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi’nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 247; Mehman Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, s. 419.

⁶⁴⁵ **Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s. 222.

Samsun'a ulaştı. Buradan Amasya'ya geldi. Amasya Sancağı ile birlikte Tokat'ın Niksar ve Erbaa kazalarının asyişini koruma görevi verildi⁶⁴⁶.

15. Piyade Tümeninintikali de zorluklar içinde yapılmıştır. Nuri Paşa 11 Kasım 1918 günü Yarbay Süleyman İzzet Bey'e Hat Komiseri Yüzbaşı Hasan Bey ile intikal emrini ve 13 adet tren gönderdi. Nuri Paşa'ya göre eldeki taşıma vasıtaları kısıtlı olduğundan önce, en uzakta olan 15. Piyade Tümeni'nin taşınması, daha sonra Bakü'deki birliklerin taşınması yapılacaktı. Süleyman İzzet Bey, Timurhan Şûra'da bulunan Yusuf İzzet Paşa'ya telefonla bilgi verdi. Yusuf İzzet Paşa; “ *Tümeniniz benim emrimdedir. Nuri Paşa karışamaz. Size ben emir veririm.*” dedi. Bunun üzerine Yüzbaşı Hasan Bey, Manas Çayı köprüsüne kadar getirdiğı trenleri boş olarak Bakü'ye geri götürdü. Yusuf İzzet Paşa, daha sonraki günlerde 15. Piyade Tümeni'nin intikali ile fazla ilgilenmedi. Nuri Paşa tarafından gönderilen emri, Yusuf İzzet Paşa'nın gurur meselesi yapması yüzünden 15. Piyade Tümeni'nin intikali aksadı. Hâlbuki düşman tarafından tahrip edilen Manas Köprüsüne kadar olan kısa mesafeyi birlikler yaya olarak gittikten sonra, köprünün öbür tarafına gelen Nuri Paşa'nın gönderdiğı trenlere binerek, kolayca Balacari İstasyonu'na gelinebilirdi⁶⁴⁷.

Yarbay Süleyman İzzet Bey, Manas Köprüsü'nün tamirini yaptırdı. Tümen Kurmay Başkanını Balacari'ye irtibat subayı olarak gönderdi. 17 Kasım'da ilk önce 13. Kafkas Alayı ile bir dağ öbüs bataryasını ve bir sıhhiye bölüğünü trenle intikal etmek üzere Boynak istasyonuna gönderdi. Diğer birliklerde 21 Kasım'dan itibaren bir sıra dâhilinde trenle intikale başladılar. 26 Kasım saat 12.00'de Tümen Karargâhı Derbent'ten hareket etti. 28 Kasım saat 22.00'de Gence istasyonuna geldi. 15. Piyade Tümeni'ne ait birliklerde 29 Kasım günü Kuzey Kafkasya'yı boşaltmıştı. 01 Aralık 1918'de Akstafa'ya intikal edilerek, 04 Aralık günü Batum'a ulaşılabilirdi. 15. Piyade Tümeninintikali daha önce Batum'da bırakılan 45. Piyade Alayı (1. ve 2. Tabur ile Alay Makineli Tüfek Bölüğü) bozulan asayışı düzeltmek üzere 10 Aralık 1918 tarihinde Ümit vapuru ile Samsun'a gönderildi. Tümenin büyük kısmı 28 Aralık'ta ayrıldı. Kara yolu intikali ile Ocak 1919 sonlarında, Samsun, Çarşamba, Bafra ve Havza bölgesinde toplanabilirdi.

Kafkas İslam Ordusu emrinde savaşan 36. Kafkas Tümeninintikali 106. ve 107. Kafkas Alayları ile bir topçu bataryası Akstafa istasyonunda trenden indirilerek 350 km. lik kara yürüyüşü ile eski hududun gerisine alındı. Sonuçta, 05 Aralık 1918 tarihine kadar Gürcü ve

⁶⁴⁶ **Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s. 239, 252; Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 103; Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni**, s. 210.

⁶⁴⁷ Süleyman İzzet Yeğın, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 231- 232.

Ermeni topraklarındaki, Ocak 1919 sonuna kadar da Dağıstan ve Azerbaycan'daki birlikler geriye alınabildi⁶⁴⁸.

İngilizler, 17 Kasım'da Bakü'yü işgal ettikten sonra, 18 Kasım'da Tebriz'i işgal ettiler. 7 Aralık 1918'de Liverpool, 18 Aralık'ta Thescüs adlı iki harp gemisi Batum limanına gelerek, 19 Aralık'tan itibaren Batum Limanı'nın giriş ve çıkışlarını kontrol altına aldılar. 27. İngiliz Tümeni 24 Aralık'ta Batum'a çıktı. Tümen Komutanı General Walker, Müstahkem Mevkii Komutanı Cemal Paşa'ya Fransızca bir mektup göndererek, şehirde Türk Bayrağı'nın asılmamasını istedi⁶⁴⁹. Bu arada İngilizler, Kafkasya'da ahaliyi silahlandığı, yerli hükümet teşkilâtı kurduğu ve çekilirken bazı malzemeleri tahrip ettiği gerekçesiyle 12. Tümen Komutanı Albay Ali Rıfat'ı, Ocak 1919 sonlarında açıklamada bulunmak üzere Tiflis'e götürdüler, daha sonra Batum'da tevkif ettiler. Aynı gerekçe ile 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'yı tutukladılar. Bakü'nün Osmanlı Ordusu tarafından zaptında, güya askerin 48 saat sonra sokulmasında katliam yapıldığı iddiasıyla, Batum'a gelen 5. Kafkas Tümen Komutanı Albay Mürsel Bey'de 23 Şubat 1918'de İngilizler tarafından tutuklandı⁶⁵⁰.

Türk Ordusu Kafkasya'yı tahliye ederken birçok zorluklarla karşılaşmıştır. 15. Piyade Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey, Nuri Paşa, Mürsel Paşa ve Yusuf İzzet Paşa'yı yetki ve sorumluluk açısından idare etmeye çalışmış ve arada kalmıştır. Bu yüzden Nuri Paşa'nı gönderdiği 13 tren geriye dönmüş, intikal gecikmiştir. İntikallerde yeterli vagon olmasına rağmen lokomotif eksikliği olmuştur. Taşınacak personel, yiyecek, malzeme ve cephaneye göre eldeki taşıma araçları yetersiz kalmıştır. Gürcistan hudutlarında Gürcü yetkililer zorluk çıkarmış, gereksiz yere trenleri bekletmişlerdir. Bu durumda Nuri Paşa, Gürcistan Askeri Temsilcisi Abdülkerim Paşa'ya haber göndererek, “ *Bana yol vermezlerse harben geçerim.*” demiştir. Lokomotiflerdeki makinistler ve kondöktörler kaçmış ve yenileri bulununcaya kadar zaman kaybedilmiştir. Tahliye için 30 Aralık 1918 tarihine kadar zaman varken bazı komutanlar tahliye faaliyetini gereksiz şekilde hızlı yapıldığından istenmeyen kayıplar olmuştur. Başta Yakup Şevki Paşa olmak üzere bazı komutanlar da tespit edilen

⁶⁴⁸ **Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s. 228.

⁶⁴⁹ **A.g.e.**, s. 234.

⁶⁵⁰ Yakup Şevki Paşa, 14 Nisan 1919'da Erzurum'dan ayrıldı. 26 Nisan'da İstanbul'a geldi. Gözlerinden tedavi olmak için yattığı Haydar Paşa Hastahanesi'nde İngilizler tarafından sorguya çekildi. Bir yıl sonra 21 Nisan 1920'de Üsküdar'daki evinden İngilizler tarafından yakalanarak Mayıs 1920'de Malta'ya gönderildi. Yakup Şevki Paşa, daha sonra Mustafa Kemal tarafından Malta adasından kurtararak, 21 Kasım 1921'de Batı Cephesi'nde 2. Ordu Komutanlığı'na getirildi. Bkz. **Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s. 247.

Mürsel Paşa, İngilizler tarafından Çanakkale'deki Mecidiye Tabya'sında 5,5 ay göz hapsinde tutulduktan sonra Malta adasına gönderildi. 18 ay Malta adasında kaldıktan sonra İngilizler tarafından serbest bırakıldı. Büyük Taarruzda 1. Süvari Tümen Komutanlığı yaptı. Bkz. Timur Sili, **Mürsel Paşa (1882- 1945)**, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Sayı: 344, Yıl: 50, Ankara, Eylül- Ekim 2002, s. 9.

mühleti uzatarak, Müslüman ahali silahlandırılmış, silah depoları yapılmış ve birçok Türk subayı bırakılmıştır. Batum'da İngilizler tarafından subay ve erlerimizin üstleri aranmış, eşyaları müsadere olmuş, şehirde asayiş bozulmuş, bazı ambarlara zorla girilmiş, bina ve kışlalarımız işgal olunarak, içindeki birliklerimiz dışarı atılmıştır.

Türk Ordusu'nun Kafkasya'yı tahliye etmesi halk üzerinde büyük üzüntüye ve ümitsizliğe sebebiyet vermiştir. Süleyman İzzet Bey, Derbent'ten ayrılırken, halkın askerlerle kucaklaşarak dostça veda ettiklerini; tren hareket edince kadınlı erkekli istasyonda toplanan halkın ağlayarak ve mendiller sallayarak karşılık verdiklerini ve herkeste hüznü olduğunu anlatmaktadır. Haçmaz'a geldiklerinde, Azerbaycanlı bir binbaşı ile halktan birçok kişinin kendilerini karşıladığını; Binbaşının ağlayarak, “ *Bize kömek (yardım) ederek mal sahibi ettiniz. Şimdi bizi kimlere bırakıp gidiyorsunuz?*” dediğini; kendisini teselli ettiğini belirtmektedir⁶⁵¹.

Nahçıvan Milli Komitesi'nin Başkanı Cafergulu Han, Türk Ordusu'nun tahliyesi ile ilgili şunları söylemiştir: “ *Türkler gittiler, yine Müslüman köy ve kasabalarının yok edilmesi, hiç bir günahı olmayan Azerbaycanlı kadın ve çocukların dövülmesi ve öldürülmesinin kanlı sayfaları tekrar edilmeye başladı. İrevan'da Ermeniler tarafından ölüme mahkûm edilmiş onbinlerce Müslümanın yürekleri parçalayan nâlâları göklere yükseldi*”⁶⁵². Şevket Süreyya Aydemir'de eserinde, Türk Ordusu'nun Kafkasya'dan çekilirken, yollarda atlı, yaya, genç, ihtiyar, kadın, erkek insanlarla dolu olduğunu, hepsinin asker kollarının yanı sıra koştuğunu “ *Bizi kime bırakıyorsunuz? Nereye gidiyorsunuz?..*” diye ağladığını ve feryat ettiğini; Halk ile beraber askerlerinde ağladığını anlatmaktadır⁶⁵³.

Türk Ordusu'nun Kafkasya'yı tahliye etmesiyle, Enver Paşa'nın Turan hayalleri sona ermiştir. Kardeşi Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanı olarak, yaşına göre aldığı büyük sorumluluğu bütün imkânsızlıklara rağmen en iyi şekilde yapmaya çalışmış ve kısa zamanda Azerbaycan ve Dağıstan'da başarılar elde etmiştir. Kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güvenliğini sağlayarak, dünya devletleri içinde yer almasını temin etmiştir.

⁶⁵¹ Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15 nci Piyade Tümeni**, s. 245.

⁶⁵² İsmayıl Musa, **Azerbaycan- Osmanlı Siyasi- Askeri İlişkileri**, Belleten Cilt LXIV, Sayı: 240, Ağustos 2000, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s. 521.

⁶⁵³ Ş. Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, s. 137.

10- Nuri Paşa'nın İngilizler Tarafından Tutuklanması ve Batum'daki Ardahan Kışlasından Kaçışı

Nuri Paşa, Gence'den ayrıldıktan tutuklandığı İstanbul'a kadar olan seyahati, Batum, Artvin, Aradahan, Kars, Trabzon ve İstanbul yolu ile olmuştur. Seyahatinin bu şekilde olduğu, kendisinin kaleme aldığı Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu ile 9. Ordu Komutanlığı'nın Harbiye Nazırlığı ile yaptığı yazışmalardan anlaşılmaktadır.

Harbiye Nazırlığınca, 23 Ocak 1919 tarihinde 9. Ordu Komutanlığına gönderilen telgrafta; Nuri Paşa'nın Trabzon'a geldiğinin haber alındığını, bir evde gizlendiğini, takip edilerek yakalanması için İçişleri Bakanlığının Trabzon vilayetine verdiği tebligatla koordineli olarak çalışılmasını emretmektedir⁶⁵⁴. Bunun üzerine 24 Ocak 1919 tarihinde Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa tarafından Harbiye Nezaretine çekilen telgrafta, zaten İstanbul'a dönecek olan Nuri Paşa'nın takibi ve yakalanması için gayret gösterilmesinin gereksiz olduğu belirtilmiştir. Yakup Şevki Paşa'nın telgrafı şu şekildedir:

“Erzurum'dan Harbiye Nezaret-i Celilesine

23.1.35 tarihli ve bilânumaralı şifre

Acele ve Zata Mahsustur

1. Enver Paşa'nın biraderi Nuri Paşa'nın Trabzon'da bir haneye ihtifasından dolayı ... ile müştereken ordunun da tarassud ve ifayı vazife eylemesi hakkındaki emri devletlerinden maksadı ne olduğunu ve ne yapmak lazım geldiğini anlayamadım.

2. Nuri Paşa ve Halil, Azerbaycan'da İslam Ordusu Kumandanı idi. İslam ordusunun lağvı ile Osmanlı Kıtalarının Gence'ye gelmesi ve arzu edenlerin Azerbaycan Hükümeti emrine girebileceği hakkında Makamı Nezareti Celileden verilen emir üzerine Nuri Paşa'nın Azerbaycan Hükümeti emrine girdiğini Osmanlılardan hiçbir ferdin kalmaması hakkındaki ikinci bir emir Dokuzuncu Ordu vasıtasıyla gerek Nuri Paşaya gerek nakil Osmanlı Kıtaatına tebliğ edilmesi üzerine Nuri Paşa da diğerleri gibi İslam Ordusu Karargâhıyla beraber Batum'a geldi ve müfrezedeki birkaç zabıt ile beraber Dersaadete gideceğini bana ... yazdı. Ben de tabii olan bu racii kabul ile Dersaadete ... edebileceğini tebliğ ettim ve Nuri Paşa'nın Batum'a gelmiş olduğunu Makamı Nezarete de arz ve ihbar eyledim.

3. Birkaç gün sonra Nuri Paşa maiyetinde bir Erkânı Harp zabitiyle bir yaver olduğu halde otomobil ile Batum'dan Kars'a geldi. Ne için geldiğini Dersaadete azimet etmediğini sordum. Batum'da İngilizlerin kendisine hakaret veyahut başka bir muamele yapmasından

⁶⁵⁴ ATASE Arşivi, İSH Kol. K. 182, D. 96.

hayf ettiğini ve binaenaleyh Trabzon tarikiyle Dersaadete gideceğini ciddiyeten bildirdi. Ben de kendisi Erzurum ve Bayburt tarikiyle ve maiyetinde bir Erkânı Harp zabiti ve yaveri olarak Trabzon'a gönderdim.

Hâli tabiinde cereyan eden şu ahvalde ben bir fevkaladelik göremiyorum. Nuri Paşa evvelde ve sonradan vaki olmuş bir takım esbab ve mesail dolayısı ile mucrim ve mahkum ise ve hakikaten halen ...ise hemen derdest ederek mevkafeten İstanbul'a göndereyim. Aksi halde Nuri Paşa'nın nesini ve ne gibi ahvelde harekâtını tahtı terassuda alacağımın ve ne gibi harekâtına karşı neler yapacağımın emir ve izah buyurulmasını istirham eylerim.

24 Kanunisanı 35

Ordu Kumandanı

Şevki⁶⁵⁵”

Telgraflardan ve Nuri Paşa'nın Raporu'da dikkate alındığında Gence'den itibaren yolculuğu şöyle geçmiştir:

- Nuri Paşa, kendisinin Azerbaycan'da kalmaması için İngilizlerin Azerbaycan ve Osmanlı Hükümeti'ne yaptığı baskılar sonucunda, Azerbaycan'ı terk etmeye karar vermiş ve bir kaç arkadaşı ile birlikte 12 Aralık 1918 tarihinde Batum'a gelmiştir⁶⁵⁶. Burada Yakup Şevki Paşa'ya yazdığı mektupta İstanbul'a gideceğini bildirmiştir.

- Batum'un İngilizler tarafından işgal edilmesi üzerine, İngilizlerin kendisine hakaret edeceği ve kötü davranacağından çekinerek, Nuri Paşa burada arkadaşlarından ayrı olarak, bir kurmay subayı ve emir subayı ile beraber Batum'dan ayrılarak Artvin, Ardahan üzerinden Kars'a gelerek Yakup Şevki Paşa ile görüşmüştür. Kars'ta bir gün kaldıktan sonra Erzurum – Bayburt yoluyla Trabzon'a gitmiştir. Harbiye Nazırlığı'nın ve Yakup Şevki Paşa'nın telgraflarından Ocak 1919 sonu itibariyle Nuri Paşa'nın Trabzon'da olduğu anlaşılmaktadır.

- İngilizlerin Nuri Paşa'dan çekindiklerinden dolayı, Osmanlı Harbiye ve Dahiliye Nazırlıkları tarafından takip ettirdikleri anlaşılmaktadır. Yakup Şevki Paşa'da Harbiye Nazırlığı'na yazdığı telgrafında hayretini gizlememektedir. Zira İstanbul'a dönecek olan Nuri Paşa'nın neden takip edildiğine şaşırılmaktadır.

Nuri Paşa, Trabzon'dan İstanbul'a deniz yolu ile gelir. Vapurdan indiğinde polisler tarafından tutuklanarak Harbiye Nezareti'ne götürülür. Bir gün Bekirağa Bölüğü'nde kalır. Ertesi gün İngilizler'e teslim edilir. İngilizler Nuri Paşa'yı Batum'a götürerek, beş ay Ardahan

⁶⁵⁵ MSB. Arşivi Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası.

⁶⁵⁶ Mustafa Budak, a.g.m., s. 103; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 141; Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918- 11 Ekim 1922)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 10.

kışlarında, bir ay da İvanovka tabyasında hapsederler⁶⁵⁷. General Milne'nin 19 Şubat 1919 tarihli raporunda; Nuri Paşa'nın Batum'da bir İngiliz Divanı Harbi tarafından mahkûm edileceği belirtilmektedir. Bu durumda İngilizlerin Nuri Paşa'yı Şubat 1919 tarihinde Batum'daki Ardahan kışlasına hapsedtikleri anlaşılmaktadır⁶⁵⁸.

Nuri Paşa, İstanbul'a hareket etmeden önce, İkinci Ardahan Kongresi kararları çerçevesinde, 17 / 18 Ocak 1919 gecesi Kars'ta toplanan 131 kişilik büyük kongre, " Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesini" ilan ettikten sonra, Cihangirzade İbrahim Bey başkanlığındaki geçici hükümet "Albayrak Gazetesi Mümessillğine" Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Fahri Ferik Nuri Paşa'yı seçmiştir. Nuri Paşa'da kendine vekâlet etmek üzere Miralay Halit Bey'i göndermiştir. Halit Bey'de bir asker olduğu ve matbuatla alakası olmadığı için bu iş Süleyman Necati Bey'e havale olunmuştur⁶⁵⁹.

Nuri Paşa hapiste iken Azerbaycanlılar ve Batumlular onu kaçırmaya karar verirler. Kaçırmaya Temel Bey Bey isminde bir Azerbaycanlı rehberlik eder. 8 / 9 Ağustos 1919 gecesi yapılan kaçırma faaliyetinde çatışma çıkar. Bir subay ve iki er olmak üzere üç İngiliz ölür. Nuri Paşa'yı kaçıranlardan bir Batum'lu şehit olur. Nuri Paşa, kaçtıktan sonra bir hafta Batum'un içinde gizlendikten sonra Acara üzerinden tekrar Artvin, Ardauç, Oltu yoluyla Erzurum'a gelir. Kazım Karabekir Paşa ile görüşükten sonra Nahçıvan ve Karabağ yoluyla Bakü'ye gider⁶⁶⁰.

⁶⁵⁷ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 103- 104; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 141.

(Celal Bayar eserinde İngilizlerin Diyarbakır Mebusu Feyzi, Zülfı Beyler ile Mazlum Bey isminde bir subayı ve Enver Paşa'nın kardeşı Nuri Paşa'yı Ocak 1919 tarihinde Bekırağa Bölüğü Hapishanesi'nden alıp Malta'ya götürdüklerini ve bunları orada kendilerinin yargılamak istediklerini yazmaktadır. Esasen hapsedilmelerinin de İngilizlerin isteğı üzerine olduğunu, Mebuslara isnat olunan suçun Ermenileri sürmek, öldürmek, Milli aşiretini İngilizlere karşı ayaklandırmaya çalışmaktı. Mazlum Bey ismindeki subay ise İngiliz esirlerine kötü muamele yaptığı için mahkûm olmuştu. Nuri Paşa için söylenecek söz yoktu. Enver Paşa'nın kardeşı ve Kafkas İslam Ordusu Kumandanı olması kâfi bir sebepti. Bkz. Celal Bayar, **Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Giriş**, 5. Cilt, Sabah Yayınları, İstanbul, 1997, s. 61)

(Nuri Paşa'nın şahsi dosyasında İngilizler tarafından 01 Şubat 1336 – 1920 yılında Malta'ya götürüldüğü yazmaktadır. Burada yanlışlıkla tarih ve yer hatası olduğu değerlendirilmektedir. Celal Bayar'ın yazdıkları da dikkate alınarak İngilizler, Nuri Paşa'yı önce Malta'ya götürmeyi düşündükleri, sonradan vazgeçerek Batum'a götürdükleri değerlendirilmektedir. Y. N.)

(Hüsamettin Ertürk, eserinde Nuri Paşa'yı Bekırağa Bölüğü'nde hapsedilen kişiler arasında belirtmektedir. Enver Paşa, Kuruçeşme'deki yalısından Rusya'ya firar etmeden önce, Teşkilat-ı Mahsusa'ya verdiği emirle Halil ve Nuri Paşaların Kafkasya'dan İstanbul'a gelmemelerini istemiş, fakat kendisi Rusya'da iken onlar İstanbul'a dönmüşlerdir. Bkz. Samih Nafiz Tansu, **a.g.e.**, s. 209, 216.)

(Ardahan Kışlaları, Sarp Kapısından Batum'a giderken şehrin girişinde sağ tarafta bulunmaktadır. Kışla binaları eski olduğundan, Hükümet tarafından restore edilerek, halkın ikamet etmesi sağlanmıştır. Halen binalarda oturan aileler vardır. Kışla binalarının hali hazır durumunu gösteren resim tezin ekler bölümüne konmuştur. Y.N.)

⁶⁵⁸ Gotthard Jaeschke, **a.g.e.**, s. 10.

⁶⁵⁹ Dursun Ali Akbulut, **Albayrak Olayı, Milli Mücadele Başlarında Halk Hükümeti Kurma Girişimi, Erzurum 1920**, Temel Yayınları, İstanbul, 2006, s. 15- 16.

⁶⁶⁰ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 103- 104; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 113- 114, 141.

(Jaeschke ve Yerasimos Nuri Paşa'nın kaçış tarihini 7 Ağustos 1919 olarak vermektedir. Ayrıca Yerasimos, Nuri Paşa'nın Batum Hapishanesinden Karakol Cemiyeti tarafından kaçırıldığını belirtmektedir. Bkz. Gotthard

Enver Paşa'nın yaverliğini yapmış, Teşkilat-ı Mahsusa ve Karakol Cemiyetlerinde aktif görevlerde bulunmuş, Nuri Paşa'nın yakın arkadaşı B. Şükrü Oğuz Bey (Yenibahçeli Şükrü) Nuri Paşa'nın ölümü üzerine, Ulus Gazetesi'ne yaptığı mülâkatta, Batum Hapishanesinden kaçırılışını şöyle anlatmaktadır: “ ... Geçenlerde Ankara'ya gelmişti. Hatıralarını yazmış olduğunu ve neşretmek istediğini söyledi. Bütün hayatını yazmış. Ben size onun başından geçen en enteresan vakayı anlatayım: Şark'ta İngilizlere esir düşmüş, Batum'a sevkedilmişti. Nuri Paşa'yı kurtarmak için hudutta bir teşkilât kurulmuş ve bu teşkilâta mensup biri, çoban kıyafetine girerek Nuri Paşa'nın üç subay ve çavuşlar nezaretinde hava alması için dolaştırıldığı mıntakaya kadar sokulmuş, Nuri Paşa dolaşmağa çıktığı gün sürüsü ile orada bulunan çoban kendisine gizlice bir kağıt göstermiş ve orada bir taşın altına koymuş, Nuri Paşa bir iki gün sonra muhafızları ile birlikte taşın yanına kadar gelmiş, kağıdı almış, pusulada kendisinin kaçırılması için tertibat alındığı ve gezinti bölgesini muhafızları kandırarak genişletmesi, civardaki bir ormana kadar uzatması yazılı imiş. Bir müddet daha geçmiş ve Paşa altın saatini ve kol düğmelerini vererek muhafızları kandırmış. Ormana yaklaştıkları bir gün, ağaçlar arkasından ateş açılmış, Paşa'nın muhafızı olan iki subayla üç çavuş hemen yere serilmişse de diğer bir muhafız mukabil ateş açmış. Bu arada Nuri Paşa bizimkilerin yardımı ile ormana dalmaya muvaffak olmuş. Fakat silah sesleri üzerine düşman süvari ve piyade birlikleri harekete geçmiş. Paşa'yı kaçıranlardan biri ağırca yaralanmış olduğundan vaka yerinde şehit düşmüştür. Nuri Paşa ile kendisini kaçıranlar birkaç günü devriyelerden gizlenerek ormanda geçirmişler ve birkaç gün sonra bizim tarafa geçmişler. Tesadüfe bakın ki aynı gün amcası Halil Paşa (Kut) da İstanbul'da mevkuf bulunduğu Bekirağa bölüğünden diğer bir arkadaşı ile kaçırılmış⁶⁶¹. ”

Naki Keykurun'da hatıralarında Nuri Paşa'nın kaçırılışını şöyle anlatmaktadır:

“ Günlerden birgün Gence'deyim. Duydum ki, İngilizler Nuri Paşa'yı yakalayıp Batum'a getirmişler. Orada İngiliz Divan-ı Harbine verecekler. Buna sebep de güya Bakü işgali sırasında Ermeni katliamı yapılmış. Hemen Bakü ile telefon muhaveresi yaptım ve haberin doğru olduğunu öğrendim. Paşa'nın Gence'ye gelişinde Ermenilere hiç fenalık yapmadığı gibi, Ermenileri muhasaradan kurtarıp hürriyet verdiğini, hayatlarını emniyet altına aldığını, bu iyiliğe karşılık Ermeni milletin bir heyet göndererek Nuri Paşa'ya teşekkür ettiklerini ispat etmek mümkün olsun. Vesikanın alınması için Gence'nin ileri gelenleri ile beraber Ermeni milli teşkilatına müracaat ettim. Vesikayı alacağıma kat'i şekilde

Jaeschke, a.g.e, s. 56; Stefanos Yerasimos, **Türk- Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden “ Milli Mücadele”ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 111.)

⁶⁶¹ **Ulus Gazetesi**, 06 Mart 1949. (Bu mülâkattan Nuri Paşa'nın ölmeden önce hatıralarını yazdığı, hatta yayınlamak istediği anlaşılmaktadır. Fakat bu hatıralar araştırmalarımızda bulunamamıştır. Y. N.)

inanmıştım. Çünkü hakikatın vesikasını istiyordum. Ancak Ermeniler ricamızı reddettiler.” Naki Bey, eli boş olarak Bakü’ye gelir ve Nesip Bey ile görüşerek Ermenilerden vesikayı alamadığını ve çok üzgün olduğunu söyler. Nesip Bey gülerek kendisine şöyle konuşur; “ *Üzülme, Nuri Paşa’yı kurtarmanın daha kolay yolu var. Batum’dan haber aldım. Hopa Beyleri plan hazırlamışlar. Nuri Paşa’yı baskın ile kurtaracaklar. Ancak paraya ihtiyaçları varmış. Sen hemen 200 bin manat al, Batum’a git.*” Naki Bey, parayı alıp Batum’a gittiğinde, Nuri Paşa ile görüşemez; fakat Mürsel Paşa ile görüşür. Mürsel Paşa’da kendisine şöyle söyler: “ *Aman bana bir şey yok. Ancak Nuri Paşa’yı bırakmazlar, idam edecekler. Onun kaçırılmasının yolunu bulunmalıdır.*” Naki Bey daha sonra Bakü’ye döner. Dört gün sonra Nuri Paşa’nın kaçırıldığını haber alır. Sekizinci gün Nuri Paşa ile Bakü’de görüşür⁶⁶².

Mustafa Butbay hatıralarında, Batum’da evinde misafir olduğu Abaza- Abhaz Mustafa Bey’in yeğeni bir genç ve iki arkadaşıyla Nuri Paşa’yı kaçırdıklarını, arkadaşlarından ikisinin şehit olduğunu anlatmaktadır⁶⁶³.

15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa’da 12 Ağustos 1919 tarihinde Harbiye Nezaretine çektiği telgraf ile Nuri Paşa’nın 8/9 Ağustos 1919 gecesi kaçırılmasını şöyle bildirmiştir.

“ Erzurumdan Harbiye Nezareti Celilesine Mevrud Şifredir

Nuri Paşa’nın Batum’da mevkuf bulunduğu Ardahan Kışlası 8 / 9 Ağustos 1335 gecesi eşhası meçhule tarafından basılarak Nuri Paşa’nın muhafızı bulunanan iki İngiliz zabiti ile dört neferin katledildiği, Nuri Paşa’nın bir semti meçhule kaçırıldığı ve bu vakayı müteakib tayyare ve torpidolarla tarassut ve taharriyat icra edilmiş ise de mütecasirlerin elde edilmediği mevsukan istihbar kılınmış olduğunu arz eylerim.

12 Ağustos 1335

K. 15. K.

Kazım⁶⁶⁴”

Nuri Paşa, Batum’dan Artvin, Ardauç yoluyla Oltu mintakasında Urucu’na geldiğinde 9 Eylül 1919’da 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa’ya aşağıdaki telgrafi gönderir.

⁶⁶² Naki Keykurun, **a.g.e.**, s. 117- 119.

⁶⁶³ Mustafa Butbay, **Kafkasya Hatıraları**, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Cevdet Canbulat), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 11.

⁶⁶⁴ **ATASE Arşivi**, İSH Kol. K. 194, D. 244.

Erzurum: 9. 9. 1919

Elviye-i selâsenin Ermeni ve Gürcü hükümetleri elinden tahlisi ve cumhuriyet şeklinde idaresinin temini kabildir. Bunun için evvelce Ermeniler tarafından işgal edilip tahliye edilmeye başlanan (Sardanuş, Savşat, Ernik, Acara, Çoruh)’ un Ermenilerle Gürcülerden evvel tarafımızdan işgal edilmesi lazımdır. Bu yerlerin Gürcüler tarafından işgaline İngilizler muvafakat etmiş gibidirler. Mezkûr mıntakalarda Gürcülerle vasıtasile propaganda yapılmakta ise de birkaç bey ve hoca ile pek cüz’i ahaliden maadası Hristiyan Gürcüler tarafından tebdili din ettirileceklerine kanaatleri olduğundan muhalif vaziyettedirler. Ahalinin yegâne ümitleri Osmanlı hükümetinin avdetindedir. Fikrimce yüzer mevcutlu iki bölük asker ahalii mezkûrenin elde edilmesine kâfidir. Onlar harice karşı eski elviyei selâse muhacirlerinden bir takım gönüllüler ve Erzumuların muaveneti şeklinde gösterilebilir. Şekli siyasiye gelince: Üç il cumhuriyeti tesis ve ayrı bir bayrak kabul olunur. Cumhuriyet ahalisinin İstanbul’da sakin münasip zevatın istirakile yeni hükümet tesisi, hariciye ve dâhiliyesinin temini de mümkün olur. Cumhuriyetin idamei hayatı için lazım olan parayı Azerbaycan ve hali hazır teşkilatı için bir miktar asker ve elbisesi ile cephaneyi, çavuş, onbaşı, zabiti de Erzurum temin eder. Burada hemen bir zabıt ve küçük zabıt mektebi açarak iki ayda talebe yetiştirmek ve bir ordu da tensik etmek kabildir. Bu cumhuriyet diğer Kafkas cumhuriyetleri gibi hayatını müdafaa ve temin için çalışmak hakkını iddia eder. Bu halde Erzurumun Ermeni beliyesine karşı siperi olur. Vilayati selâsenin müdaafasına karar verilmişse buraya muavenet icrası menfaatimiz icabatındadır. Herhalde henüz boş olan yerlerin sür’atle işgali lazımdır. Aksi halde muvaffakiyet Gürcülere intikal eder. Fazla izahat vermek mutlak zatiâliniz veya diğer salâhiyettar bir zatın hududa kadar hemen teşrifi ve Erzurum’a doğru bir telefon hattile rabtını burası taahhüt ediyor. Mümanaat edilmemesi için lazım gelenlere emir itası mecburdur.

Nuri⁶⁶⁵”

Nuri Paşa, 10 ve 12 Eylül tarihlerinde de Kazım Karabekir Paşa’ya telgraf göndererek, Ermeni birliklerinin Bardiz vadisine inerek bir kaç köy tahrip ettiklerini, teklifi kabul olunmayacaksa Azerbaycan’a dönmek istediğini bildirdi. Kazım Karabekir Paşa’da 9. Tümen Komutanı Albay Rüştü Bey vasıtasıyla Nuri Paşa’ya gönderdiği telgrafta, Üç İl Cumhuriyeti fikrinin Gürcistan ile ilişkileri bozacağını, Ermenileri yalnız bırakmak için Gürcistan ile iyi geçinmek gerektiğini belirterek, Azerbaycan’a gitmesinin kendisi için iyi

⁶⁶⁵ Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 180.

olacağını tavsiye etmiştir. Zaten Kazım Karabekir Paşa, aynı gün Nuri Paşa'nın Batum'dan kaçırılırken, amcası Halil Paşa'nın da Bekirağa Bölüğünden kaçırılmasının bir tesadüf olmadığını belirtmektedir. Kazım Karabekir Paşa, bu faaliyetleri, Bolşeviklerin güneye inmemesi ve Türkiye ile irtibatının kesilerek yardım almaması için tampon cumhuriyetler kurmak ve Azerbaycan Ordusunu Türk subaylarıyla takviye ederek Bolşeviklere karşı savaştırmak gibi İngilizlerin Kafkas Seddi politikasının sonucu olarak görmektedir⁶⁶⁶.

Nuri Paşa bundan sonra Oltu'dan Erzurum'a gelerek Kazım Karabekir Paşa ile görüşür. Daha sonra Nahçıvan ve Karabağ yoluyla Azerbaycan'a geçerek Bakü'ye gider. Bakü'de Nesip Bey Yusufbeyli hükümeti vardır⁶⁶⁷.

11- Nuri Paşa'nın ve Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Halkı Üzerindeki Etkileri

Azerbaycan halkı üzerinde, Nuri Paşa'nın ve Kafkas İslam Ordusu'nun sevgisi ve minnettarlığı Birinci Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar devam etmiştir. Mehman Süleymanov eserinde; Azerbaycan'ın istiklâlini kazanmasında Türkiye'nin Azerbaycan'a yaptığı yardımdan söz açarken minnettarlık ve hoş duygularla hatırlanan şahsiyetlerden birinin Nuri Paşa olduğunu, müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında Türkiye'nin yardımını hayata geçiren kişinin Nuri Paşa olduğunu, Azerbaycan liderlerinin Nuri Paşa'yı saygıyla andıklarını, Azerbaycan halkının Türkiye'ye karşı minnet duyguları beslerken şahıs olarak da Nuri Paşa'ya minnet duyduklarını, halen Türkiye'nin yaptığı yardımlarda bile halkın Nuri Paşa'yı hatırladığını belirtmektedir. Süleymanov, Nuri Paşa'nın da Azerbaycan halkı hakkında iyi duygular beslediğini, bu nedenle Türk Ordusu Azerbaycan'ı terk ettiğinde onun Azerbaycan'da kalarak mücadeleye devam ettiğini yazmaktadır⁶⁶⁸.

Türk Ordusu'nun Bakü'ye girişi, Sovyetler zamanında, işgal olarak gösterilmiş ve Türk askerini alkışlayan fikir ve sanat adamları “dâhili düşman” olarak suçlanmıştır. Türk

⁶⁶⁶ Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 180- 183; Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, Menteş Matbaası, İstanbul, 1967, s. 3- 6.

(Kazım Karabekir Paşa, Üç İl Cumhuriyeti'nin Gürcistan ile ilişkileri bozacağı gibi, Anadolu'da Kurtuluş Savaşı verilirken Üç İl Cumhuriyeti kurulsun diye diğer devletlere tanıtma zorluğundan bahsetmektedir. Bu konuda Nuri Paşa ile ilgili şunları söylemektedir: “ Nuri Paşa pek namuskâr bir insandır, fakat herhangi bir istikameti vürudu belli olmayan bu kabil telkinlere kapılabilir. Hususile, tahayyül ettiği Azerbaycan devleti için ümidinin heba olması dolayısıyla, kendisine yeni bir cumhuriyet muntakası gösterilse, işi pek basit görerek hayale kapılması pek mümkündür. İster kendi düşünsün, isterse İngilizlerin pek ince şeytanlığı ile safiyane harekete gelsin, teklifinin neticesi bizim için zararlı bir işti. Kendisinin Azerbaycan'a gitmesini muvafık gördüm.” Bkz. Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 181.)

⁶⁶⁷ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 104.

⁶⁶⁸ Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 5- 6.

Ordusu'nun Bakü'ye girişi ile kazanılan bağımsızlık günleri Azerbaycan için kaybedilen yıllar olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Ancak olaylar göstermiştir ki söz konusu harekât, iki ülke insanları arasında yıllardır gönül birliği içerisinde yürüttüğü çalışmaların ürünü olmasıdır⁶⁶⁹. Kafkas İslam Ordusu, Nuri Paşa ve silah arkadaşlarına karşı beslenen bu minnetarlık ve sevgi dolu duygular; o zaman Azerbaycan'ın istiklâli için mücadele eden şahsiyetlerin yazdıkları eserlerden ve konuşmalarından, şairlerin yazdığı şiir ve methiyelerden, Azerbaycan halkının şehit düşmüş Türk askerinin mezarlarına karşı gösterdiği saygıdan, Azerbaycan aydınlarının halen devam eden ilgi ve alakasından anlaşılmaktadır.

Türk Ordusu Bakü'yü tahliye ettikten sonra İngiliz işgali altında kurulan yeni hükümetin başbakanı Fethali Han Hoyski, yeni meclisin açılışında yaptığı konuşmada Türk Ordusu'nun yardımı ile ilgili şunları söylemiştir: “ *Dâhili işlerin çok düzensiz olduğu bir zamanda hükümet asayişin berpasında aciz bir durumda idi, ne askeri gücümüz vardı, ne de silahımız. Böyle olunca da durum dâhilde düzeltilemezdi. Dış bir güce gereksinim duyularak Türklere müracaat edildi. Osmanlı-Azerbaycan anlaşmasının bir maddesine göre memleketimize gerekli olduğu durumda haklarımızın savunulması için Türkler bize asker vermeliydiler. Biz bazı şartlardan dolayı dışarıdan yardım almak için başka millet ya da devlete müracaat edemezdik, etsek bile bir sonucu olmazdı, onun için de aynı din ve soydan olduğumuz Türklere müracaat edildi*⁶⁷⁰.” İngilizler henüz Bakü'de iken Mehmet Emin Resulzade'de Meclis'te yaptığı konuşmada “ *Evet, Türkleri biz davet ettik, onlar bizi halas için geldiler; bu halaskârlara payitahtımızın ta göbeğinde abideler dikmek vazifemizdendir.*” demiştir⁶⁷¹. Azerbaycan elçisi Ali Merdan Topçubaşı, 30 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'da Tasvir-i Efkâr gazetesine verdiği mülakatta Nuri Paşa ile ilgili sorulan ilk soruya şöyle cevap vermiştir: “ *Memleketimizde teşkilât-ı askeriyede bulunmak üzere Nuri Paşa'yı celbeyledik ve kendisinden de pek ziyade menfaatler gördük. Nuri Paşa, Azerbaycan Ordusu'nu tensik ve ıslah eylemiştir*⁶⁷². ”

Türk Ordusu'nun Azerbaycan'a gelmesi halk üzerinde çok sevinç, mutluluk ve güven yaratmıştır. Hatıraları hala anılmaya devam eden bu karşılamalarda halk istasyonlara, yollara koşarak büyük bir coşku ile Türk Ordusunu karşılamış ve bağrına basmıştır. 1. Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Emniyet Genel Müdürü Naki Keykurun hatıralarında, 9. Kafkas Alayı'nın Gence'ye gelişinde yapılan karşılama törenini şöyle anlatmaktadır: “ *Gence halkı şehir*

⁶⁶⁹ Ali Erol, **15 Eylül 1918 Türk Ordusu Bakü'de**, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Sayı: 344, Yıl: 50, Ankara, Eylül - Ekim 2002, s. 3.

⁶⁷⁰ İsmayıl Musa, **Azerbaycan- Osmanlı Siyasi- Askeri İlişkileri**, s. 520.

⁶⁷¹ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 101.

⁶⁷² Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934), Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili**, s. 133.

meydanını doldurmuş. Devlet Daireleri ve mektepler tatil yapmış ve öğrenciler tabur halinde yerlerini almışlardı. Harp senelerinde, Ruslar'ın işgal ettikleri Türkiye'nin Şark vilayetlerinden toplanarak Cemiyet-i Hayriye tarafından Azerbaycan'ın her şehrindeki çocuk yuvalarına yerleştirilen sahipsiz çocuklardan dört yaşından yukarı olanlar da tabur halinde meydanda idiler. Meydanın etrafını saran kadınlı erkekli halk hep askerlere bakıyorlardı. Sevinçten herkesin gözleri yaşlıydı. Yuvalardan gelen çocuklar askerlere yanaşıyorlar, ellerine sarılıyorlar, neşeli olduklarını anlatıyorlardı. Askerler de her birisini ayrı ayrı seviyor ve okşuyorlardı. Bu sırada bir çığlık kopuyor. Dokuz yaşındaki bir çocuk babasını tanımış, birbirlerine sarılmışlar. Etrafındaki binlerce insan bu manzaraya dayanamayıp ağlaşıyorlar. Bunlar hep sevinç gözyaşlarıydı⁶⁷³.” Azerbaycanlı Türk öğrenciler cadde ve sokaklarda hep bir ağızdan;

“Salon (tren) gelir yan gelir

Genceli'ye şan verir.

Gence'nin civanları

Bakü diye can verir.” nidaları ile sevinç gösterilerinde bulunurlar. Şair Salman Mümtaz “ Öyün Millet” adlı şiirini ise Nuri Paşa'ya ithaf eder. Bu şiiriyle Azerbaycan halkının düştüğü zor durumdan kardeş Türkiye'nin yardımıyla kurtulacağını bildirir:

“ Tefahhür eyle ey millet, muradın hâsıl oldu,

Daha eflake yükselmez enünü-ahu-efkanın.

Ziyasız, o Rus zulmünden o yüksek ruhun olmuştı,

Tuturdu şişeye her dem şerabi-nab tek kanın.

Kızılgül tek açıl gül, gör ki, Türk'ün şanlı ordusu,

Revak-arşa nasib etmiş büyük Osmanın ünvanın

.... Bütün mümtaz ellerden olar Türk milleti Mümtaz,

Sürer bundan sonra Türklük şerefli-şanlı dövranın⁶⁷⁴. ”

Türk Ordusu'nun İrevan (Erivan) istikametinden Gence'ye yürüyüşünü, sevinçle karşılayan Azerbaycan halkı şu dizelerle dileğini anlatmaktadır.

“ İrevan'ın sürüsün

Sürün dağlar бүрүсүн

⁶⁷³ Naki Keykurun, a.g.e. , s. 113 -114.

⁶⁷⁴ Ali Erol, “Azerbaycan Kültür Hayatındaki Yansımaları İle Kastamonulu Bir Değer: Nuri Killigil (Nuri Paşa)”, İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri, 18- 20 Eylül 2003, Kastamonu Valiliği, Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesi Dekanlığı, Ankara, 2005, s. 812; Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, s. 33; Mehman Süleymanov, **Azerbaycan'da Türk Şehidlikleri**, Herbi Neşriyyat, Bakı, 2000, s. 45.

*Şanlı Türk'ün ordusu
Gence deyin yürüsün⁶⁷⁵”*

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Birinci Bakü Taarruzunu icra ederken, Azerbaycan halkı büyük bir özlemle Türk Ordusu beklemektedir. 10 Ağustos 1918 günü cephede Türk Askeri'ne hitaben yazılmış bir bildiri elden ele dolaşmaktaydı. Bildiride şu ifadeler yer almaktaydı: “ *Ey Türk Askeri! Eğer sen bu şehri almazsan Bakü'de senin için hazırlanan sofralar misafirsiz kalacak, senin için dikilen elbiseyi düşman giyecek, senin için yapılan adaklar yerine getirilmeyecek, senin ayağına kesilecek kurbanlar düşmana kalacak, senin için hazırlanan altın keselerini düşman yağma edecektir. Eğer şehri almazsan İslam gelinlerinin duvaklarını kâfirler yırtacak gene mübarek İslam kanları, kırmızı şaraplar gibi vahşi işkencelerle akıtılacaktır. Senin için duaya kalkan elleri zalimler kesecektir⁶⁷⁶.*”

Yine Birinci Bakü Taarruzunda Temmuz 1918'de Türk Ordusu'nun Bakü'ye yaklaşması esnasında Azerbaycanlılar arasında büyük bir sevinç yaşanır. Fakat Türk Ordusunun ilerleyişi duraklayınca endişeler başlar. Bakü'de çıkan “Açık Söz” gazetesi başyazarlarından Talibzade Abdulla Şayık'ın, yazmış olduğu şiir Azerbaycanlıların Türk askerlerini nasıl beklediklerini çok açık bir şekilde anlatmaktadır. Şiir, Birinci Bakü Taarruzu esnasında yazılmasına rağmen o sırada Bakü şehri İngiliz ve Ermeni kontrolunda olduğu için yayınlanamaz. Türk Ordusu Bakü'ye girdikten sonra 20 Eylül 1918 tarihinde Açık Söz gazetesinde yayınlanır.

“ İntizar Karşısında

Niçin böyle geciktin?

Sensiz kalbim kırık, sönük, çiğnenmiş, hırpalanmış.

Ömr-ü şişem taşa değmiş, hayatım parçalanmış.

Kırık bir saz gibi sızlar kanlı, yorgun telleri,

Yakılır da, yakar bütün kaygu vurmuş illeri.

Şu vatanın öksüzleri, yetimleri, dulları

Göz yaşıyla sulamış hep geçtiğiniz yolları.

Yolunuzu beklemekten benizleri sararmış,

Hiç gelmedin. O şen, güler yürekleri gam almış.

Sen gelmesen, dolumsanmış yürekler hiç şad olmaz.

Sen gelmesen harabeye dönen kalb abâd olmaz.

⁶⁷⁵ Nizamettin Onk, **Kafkas Seferimiz 1918 ve Milli Meyhane**, Su Yayınları, İstanbul, 1977, s. 13.

⁶⁷⁶ Nizamettin Onk, **a.g.e.**, s. 13; Timur Sili, **a.g.m.**, s. 8.

*Sen gelmesen güneş doğmaz, ümit gülüm açılmaz.
Dudaklarım gülmez, sönük bahtıma nur saçılmaz.
Başkasını istemem de, Ey Türk, çabuk sen gel, sen
Beklemekten yoruldum. Oh, işte geç kaldın neden?
Yollarına taş mı kalanmış? Ya azgın koldurlar
Bırakmıyor? Taş, demir, fulat, ya olsa da onlar,
Yüreğinde şülelenen metin kızgın ateşle
Yak onları, erit, söndür, çiğne, boğ, ez, hırpala.
Hain alçak düşmanlara kol gücünü hep göster,
Aç yolları, çabuk gel ki kalbim seni pek ister⁶⁷⁷. ”*

Bakü alındıktan sonra Kafkas İslam Ordusu önce Kırmızı Kışla’da sonra şehirde tören icra eder. Birlikler, Halil Paşa, Nuri Paşa, Mürsel Paşa, Ali Ağa Şihlinski ve kalabalık bir devlet erkânının önünden geçerler. Şair Abdulla Şaik, bu tarihi olayı “ Vetenin Yanık Sesi” adlı şiirine güzel bir şekilde şöyle aktarmaktadır:

*“ Toprağımın gartallı dağ-daşına
“ Uğurlar olsun!” deyerek kondular.
Ağ alınla yeni yurdun eşgine
Köpüklü ve dadlı gımız sundular⁶⁷⁸. ”*

Türk Ordusu’nun Bakü’yü almasından sonra Tanrı’nın Türk’ü koruma isteği şöyle dile getirilmiştir:

*“ Çınar çınar ay çınar
Yaprağı dinar dinar
Türkler girip Bakü’ye
Saklasın Perverdigâr⁶⁷⁹ ”*

İki yıl sürecek olan Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde daha çok milli söylemlerin yer aldığı eserler meydana getirilmiştir. Cafer Cabbarlı, Eli Şövgi, Bedrettin Seyitzade, Maksut Şeyhzade, Eliyusuf sanat ve kültür adamları başta Nuri Paşa olmak üzere Azerbaycan bayrağını dalgalandırmak uğruna şehit olan Türk askerlerine şükran duyguları içerisinde vatan, millet, bayrak gibi kutsal değerleri yücelten şiirler yazmışlardır. Ülkemizde

⁶⁷⁷ Ali Erol, **Abdulla Şaik Talıbzade (1881- 1959) Hayatı, Sanatı, Seçme Eserleri**, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 2005, s. 118; Mehman Süleymanov, **Azerbaycan’da Türk Şehidlikleri**, s.103; Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 537.

⁶⁷⁸ Ali Erol, **Abdulla Şaik Talıbzade (1881- 1959) Hayatı, Sanatı, Seçme Eserleri**, s. 114; Ali Erol, **Azerbaycan Kültür Hayatındaki Yansımaları İle Kastamonulu Bir Değer: Nuri Killigil (Nuri Paşa)**, s. 813.

⁶⁷⁹ Nizamettin Onk, **a.g.e.**, s. 14.

“Çırpınırdın Karadeniz” adlı şiiri ile çok iyi tanınan Ahmet Cevat “ Ordumuza Armağan” ve Türk şehitlerine ithaf ettiği “ Şehitlere” adlı şiirleriyle Azerbaycan halkının bu yöndeki duygularını bir kez daha vurgulamış, bu coşku ve heyecan şair Ümmü Gülsüm’ün 1920’de hıçkırıklar içerisinde yazacağı “ Sen Bayrağım” şiirine kadar devam etmiştir. Sovyet yönetimi geldikten sonra bu olaylar unutturulmaya ve bu duygular yok edilmeye çalışılmıştır⁶⁸⁰.

Türk şehitlerini ebedileştiren ve şehitlere samimi minnettarlık hislerini ortaya koyan Şair Ahmet Cevat’ın “Şehitlere” adlı şiiri dinleyenleri etkilemektedir:

“ Kalk, kalk, sarmaşıklı mezar altından,

Gelmiş ziyaretine kızlar, gelinler,

Ey karvan geçidi, yollar üstünde,

Her geçen yolcuya yol soran asker

Senin kovdukların yabancı hanlar,

Kurtardı ülkeni döktüğün kanlar.

Bak nasıl öpmekte tozlar, dumanlar,

Garip mezarını benle beraber

Senin kanındanmı düzlerde böyle,

Kudret bitirmiştir sayılmaz lale.

Dost elinden koptu bir yanık nale,

Yoksa o nalenin ruhumu söyler?

Geçerken köylerden bir katar turna,

Ağlar bıraktığın gözleri sorma.

Bak, doğru çıkmakta gördüğün rüya,

Beslediğin emel bu gün gülümser.

Çarıklı kardaşın, sadedil köylü?

Geldi mezarına bir örük urdu.

Tolaşıp baş-başa her üçü durdu,

Her gün köylü kızlar derdini dinler.

10 Mayıs 1919 - Gence⁶⁸¹”

⁶⁸⁰ Ali Erol, **Azerbaycan Kültür Hayatındaki Yansımaları İle Kastamonulu Bir Değer: Nuri Killigil (Nuri Paşa)**, s. 813.

⁶⁸¹ Mehman Süleymanov, **Azerbaycan’da Türk Şehidlikleri**, s. 67; Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 119.

Mehmet Emin Resulzade, Şair Ahmet Cevat'ın şiirini tamamlar şekilde şehit olan Türk askeri için eserinde şunları söylemektedir:

“..... Sonra menhus bir ihtilal neticesinde mezarları mensi kalan Anadolu Mehmetçikleri Bakü'deki şahadetleri ile Türklüğe yeni bir siyasi vücut ita ediyorlardı. Maddeten mensi, fakat manen bütün kalplerde medfün bulunan bu kahraman şehitler yalnız Bakû'da mıdırılar? Nahçıvan'dan, Karabağ'dan, Şamahı'dan, Gence'den taa Bakû'ya kadar bir yer var mı ki, orada böyle bir fedakâr yatmasın? Evet, Azerbaycan'ın her cihetinde şairin tasvir ettiği “ Sarmaşıklı bir mezar” bulursunuz ki “ kızlar, gelinler” tarafından ziyaretgâh haline konulan bu mezar, kardeş imdadına koşan “ Türk” mezarıdır⁶⁸².”

Azerbaycan'da muharebelerin geçtiği her yerde, Türk askerinin mezarı vardır. Azerbaycan halkı bu mezarlara elinden geldiğince bakmış ve ayakta kalmasını sağlamıştır. Sovyet yönetimi esnasında bazı mezarlar tahrip edilmiş ve mezarlara bakım yapmak yasaklanmıştır. Bu yasağa rağmen Azerbaycan halkı, tehlikeyi göze alarak, mezarları kendi imkânlarıyla bakmaya çalışmışlardır. Azerbaycan Atatürk Merkezi Başkanı Prof. Dr. Nizami Caferov, Türk şehitlikleri ile ilgili yaptığı değerlendirme şöyledir:

“ Bugün Azerbaycan topraklarında, Türk askerinin ayağı değmiş her yerde mutlaka bir şehitlik vardır. Sovyetler Birliği zamanında Türk düşmanlığının doruğa çıktığı dönemlerde bile Tür askerlerinin mezarlarını Azerbaycan halkı koruyup gözetmiştir. Bu mezarları ya korumak için ya da öz sevgilerini ifade etmek için bunları mukaddes yerler gibi görmüşlerdir. Mezarların bulunduğu yörelerde yaşayan halk, orada yatan askerlerin, kahramanların adını genellikle bilmezler, hafızalardan silinmiştir. Ancak bu kabirleri mukaddes bir mezar gibi kabul etmişler ve adına da “ Türk kabri” demişlerdir. Bu da Azerbaycan Türklerinin, Anadolu Türklerine duyduğu sevginin, muhabbetin ve Orduya karşı bağlılığının bir göstergesidir⁶⁸³.”

Azerbaycan halkı, Azerbaycan'ın bağımsızlığı için Türk Ordusu'nun yaptığı mücadeleyi kahramanlığı nesilden nesile aktarmaya çalışmıştır. Bunlardan biri de Azerbaycan ve Türk dünyasının en büyük şairlerinden olan Bahtiyar Vahapzade'nin hatıralarıdır:

“ Benim babamın baldırında bir yara vardı. O yara Ermeni kurşununun yarasıydı. 1918'nci yılda Türkiye Türkleri buraya geldiği zaman, Türkiye Türklerinin ordusu buraya girdiği zaman, babam da onlara koşulmuş, Ermenilere karşı savaşmış ve o zaman yaralanmıştır, baldırından. Babam o savaştan danışırdı. Babam o savaştan bahsettiği zaman

⁶⁸² Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 59.

⁶⁸³ Mustafa Görüryılmaz, **a.g.e.**, s. 227.

ağlayarak “ Türklerin o yardımını unutmak olmaz, oğlum” derdi. Bazı hadiseler anlatırdı. Babamla beraber savaşan Türk askerleri arasında Hulusi adlı bir asker de olmuş. O askerin kahramanlığından konuşurdu. O nasıl cengavercesine, kahramancasına “ Allah Allah” diye hücumla kalkarsa, arkasından da askerler, gönüllüler harekete geçermiş. Her zaman babam onu hatırlardı. Ben 1925 yılında doğdum. O savaşa katılan ya da onu yaşayanlar, her zaman o savaşı konuşurlardı. Ne zaman Türk adı geçse, dolukurlardı, gözleri dolardı. Bana derlerdi ki “ Oğlum eğer Türkler gelmeseydi, Azeri Türklerinden bir nefer bile kalmayacaktı. Hepimizi öldüreceklerdi.” Bunu yalnızca benim akrabalarım değil, bütün millet konuşurdu. Ona göre de ben henüz çocukken, 7- 8 yaşlarından itibaren, benim kalbimde Türklüğe karşı bir sevgi, bir muhabbet, Türklüğün büyüklüğü ve kahramanlığına dair kalbimde sevgi yaşatırdım. Ben o büyüklerime minnettarım ki, benim kalbime Türk sevgisi aşıladılar. Ben özüm Türk’üm. Ama bilirsiniz ki, o zamanlar Türk demiyorlardı. Adımızı değiştirdiler, dediler “ Azerbaycanlı”. Ama Türk sevgisi milletin arasında yaşıyordu. Ben bunun şahidiyim. Birkaç kişide değil, bütün Şeki ehli bunu konuşurdu.” Bahtiyar Vahapzade konuşmasının devamında, Rus hâkimiyeti altında iken askerlik yapmadıklarından savaşmayı bilmediklerini, Rusların kendilerini köleleştirdiğini, savaşmayı ve vatan için ölmeyi Türk askerinden öğrendiklerini anlatmaktadır. Milli Şair Bahtiyar Vahapzade’nin bölgedeki şehitliklerde şiirleri de bulunmaktadır. Vahapzade konuşmasının devamında Şeki’nin Vereze köyündeki şehitlik için yazdığı şiiri okumakta ve açıklamasını yapmaktadır:

“ Yolcu, dayan burada, düşün bir yerde
Soruş, kimdir yatan bu taş kabirde
O bir Türk askeri, yarandı haktan
Senin kömeğine geldi uzaktan

O senin arkanda bir dağa döndü
Bu toprak yolunda torpağa döndü
Yolcu, bir anlığa burda dayan, dur
Ayak bastığın yer ona borçludur.

Görün ki burada ne kadar mukaddes bir âmâl, mukaddes bir fikir, bir his hâkolunmuş (taşla kazınmış). Bunu okuyanlar aydın şekilde anlıyor ki bu azadlık şahini, Azerbaycan topraklarının korunması için o yağı (düşman) olan Ermeni Taşnaklardan temizlenmesi yolunda kanını canını kurban verdi. Bu torpağa bu insanın kanı aktı. Bu toprakların azadlığı uğrunda, o, ömrünü kurban verdi. Dolayısıyla bu kabirde uyuyan insan şehittir, bizim için

*mukaddestir. Onun, Azerbaycan toprağının göklerinde bir şahin gibi bizim başımızın üzerinde ruhu uçuyor. Onun karşısında baş eğmek her namuslu vicdanlı insanın borcudur*⁶⁸⁴. ”

Azerbaycan, Sovyetler Birliği’nden bağımsızlığını kazandıktan sonra, 20 Ocak 1990 tarihinde şehit olanlarla, Karabağ savaşlarında şehit olanlar için Bakü’de Şehitler Hıyâbânı yapılmıştı. Daha sonra, bu Hıyâbânın yanında Kafkas İslam Ordusu’ndan şehit olanlar için bir Türk Şehitliği yapılmasına karar verildi. 15 Eylül 1999 yılında tamamlanan şehitliği 9 Nisan 2000 tarihinde o dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev açtılar. Türkiye’nin 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev hatıra defterine şunları yazdılar:

“ Şehitlerimizin ruhu şad olsun. Makberleri milletimizin kalbidir. Türk milletinin kahraman evlatları sizi hep rahmetle anacağız.

9 / 4 / 2000

S. Demirel

Türkiye Cumhurbaşkanı”

“ Azerbaycan halkının milli-azadlığı ve müstakilliyi uğrunda şehit olmuş Türk askerlerine, Azerbaycanlı döyüşçülere Allah’dan rahmet dileyirem.

9 / 4 / 2000

H. Aliyev

Azerbaycan Respublikası Prezidenti⁶⁸⁵”

Şehitlik abidesinin kaidesinde bulunan kitabede şu yazı bulunmaktadır.

“ 25 Mayıs – 17 Kasım tarihleri arasında cereyan eden Kafkas Harekâtında, Nuri Paşa komutasındaki Türk Kafkas İslam Ordusu; Gence, Gökçay, Aksu, Kürdemir ve Şamahı istikametlerinde taarruzlarına devamla 16 Eylül 1918 tarihinde Bakü’ye girerek Azerbaycan’ı müteakiben devam eden muharebeler sonucu Karabağ ve Dağıstan’ı düşman işgalinden kurtarmıştır. Bu harekâta kahraman Mehmetçik, Azerbaycan’ın bağımsızlığı uğrunda Azeri kardeşleri ile omuz omuza savaşmış ve 1130 şehit vermiştir. Onlar Azerbaycan’ın her yerinde birçok isimsiz mezarda, ikinci vatanlarında yatmaktadır. İşte bu anıt, kardeşlik uğrunda canlarını seve seve feda edip, “ ayrılır mı gönül candan, Türkiye Azerbaycan’dan” düsturunu yüreklerimize perçinleyen o muhteşem askerin, şehit Mehmetçiklerin anısına dikilmiştir. Ruhları şâd olsun. 15 Eylül 1999.⁶⁸⁶”

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarında çok zor şartlarda olmasına rağmen, Azerbaycanlı Türk kardeşlerinin yardımına koşarak onları Ermenilerin ve

⁶⁸⁴ Mustafa Görüryılmaz, a.g.e., s. 124- 126.

⁶⁸⁵ Mustafa Görüryılmaz, a.g.e., s. 227- 228; Mehman Süleymanov, **Azerbaycan’da Türk Şehidlikleri**, s. 111- 129.

⁶⁸⁶ Mustafa Görüryılmaz, a.g.e., s. 229.

Rusların soykırımından kurtarmıştır. Ayrıca bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasını sağlamıştır. Bu görevi yerine getirmek Kafkas İslam Ordusu'na ve onun Komutanı Nuri Paşa'ya nasip olmuştur. Azerbaycan halkı bu iyiliği hiç bir zaman unutmamış, Türk Ordusu'na onun mensubu olduğu Nuri Paşa'ya, bütün Komutanlarına ve Mehmetçiklere sevgisi devam etmiş ve etmektedir. Nuri Paşa'nın yaptığı bu harekât ile aynı millete mensup iki ülke insanların kardeşlik duygularını daha da kuvvetlendirmiştir. Mehmet Emin Resulzade'nin ifadesiyle Azerbaycan halkı için Nuri Paşa “ Gökten inmiş halaskâr bir melektir.”

III- NURİ PAŞA’NIN İSTİKLÂL SAVAŞI DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ

A- İNGİLİZLERİN KAFKASYA POLİTİKASI

Bolşevik İhtilalini takip eden günlerde, Don, Terek, Kuban, Ukrayna ve Kafkasya’daki mahalli idarelerin Bolşevikler’i tanımaması sonucunda, İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu ülkeleri bir araya getirmek ve aralarına Romanya’yı da katarak Bolşevikler’in güneye inmesine mani olmak, Almanlar’a karşı kullanmak ve Türk Ordusu’nun ilerleyişine mani olmak için Güney Kuşağı Projesini hedeflemiştir. Savaşın ilerleyen günlerinde Almanlar’ın Ukrayna’yı, Türkler’in Azerbaycan’ı ele geçirmeleri, Beyaz Ordular’ın Bolşevik Ordusu karşısında mağlup olmaları bu planın gerçekleşmesine mani olmuştur⁶⁸⁷. Fakat savaş sona erdiğinde İngilizler Basra, Bağdat, Bakü ve Batum gibi merkezleri ellerinde bulundurarak, Hindistan yolunun güvenliği için önemli bir avantaj sağlamışlardır. Ayrıca mağlup olan İttifak Devletleri’ne istediği şekilde Ateşkes Antlaşması imzalatarak savaş sonunda güçlü bir duruma gelmişlerdir.

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sonunda Kafkasya’yı büyük ölçüde işgal etmesine rağmen, 23 Aralık 1918’de İmparatorluk Savaş Kabinesi’nde yapılan tartışmalar sonucunda Lloyd George, Kafkaslar’dan askerlerini mümkün olduğunca erken geri çekme kararındaydı. Bu geri çekme kararının sebebi olarak, İngilizlerin hem Boğazları hem de Kafkasları kontrol etmeye yetecek birliği yoktu. Lloyd George’un düşüncesi, Kafkaslar pahasına Türkiye’deki konumunu güçlendirmektir. İngiltere’nin yeni hedefi; Kafkaslar’dan çekilen kuvvetlerle İstanbul ve Boğazlar ve Karadeniz’deki kuvvetleri takviye edilecek, böylece Türkiye meselesinin çözümü hızlandırılacaktı. İstanbul, Boğazlar ve Karadeniz’de güçlü olmak İngiltere’nin Kafkaslar’daki etkisini sürdürmesini sağlayacaktı. Bolşeviklerin güneye inmesini önlemek için anti-Bolşevik güçlerin ve Güney Kafkasya ülkelerinin desteklenmesi yapılacaktı. İngiliz birliklerinin tamamen çekilmesinden sonra, Batum’da küçük bir garnizonun bırakılması, buradaki İngiliz varlığının devamını sağlayacaktı. Bunun üzerine

⁶⁸⁷ K. Tuncer Çağlayan, *Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya’da İngiliz Faaliyetleri*, s. 497- 500.

Llyod George hükümeti, Mart 1919 tarihinde İngiliz birliklerinin Kafkasya'dan çekilmesi kararını aldı.

İngilizlerin desteklediği anti- Bolşevik Rus kuvvetleri lideri Denikin ise Bolşevik kuvvetlerle çarpışırken aynı zamanda Kafkas Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığını tanımıyor, “ Tek ve Bölünmez Büyük Rusya” konusunda ısrar ediyordu⁶⁸⁸. Denikin'in Kafkasya üzerinde istilacı tutumu Azerbaycan'ı rahatsız ediyordu. Azerbaycan Hükümeti de İngilizler nezdinde girişimlerde bulunuyordu. Denikin'in Bolşevik Ordusunu bırakarak, Kafkas ülkeleri ile uğraşmasını İngilizler istemiyordu. Bunun için Denikin'in ilerlemesini engellemek için bir kaç kez Kuzey Kafkasya'da ilerleme sınırı çizdiler. Fakat Denikin bu sınırları tanımadı ve ilerlemesine devam etti. Denikin Ağustos 1919 tarihinde itibaren bütün gücünü Bolşevik kuvvetlerine verdi. Bolşevik kuvvetleri karşısında yenilen Denikin Ordusu Aralık 1919'da dağıldı.

İngiltere, kendisi Kafkaslar'dan çekildikten sonra, Ermenistan'a A.B.D.'ni, Gürcistan ve Azerbaycan'a da İtalya'yı mandater devlet olarak düşünmekteydi. Fakat her iki devlet de bu görüşe karşı çıkınca İngiltere'nin durumu daha da zorlaştı. Çünkü İngiltere'nin askerini çektiği 1919 yaz ayları Kafkasya'da anarşinin ve isyanların en yoğun olduğu zamandı. Bilhassa Azerbaycan Ordusu'nun Karabağ'da Ermenilere karşı harekâtı devam ediyordu. Böyle bir zamanda İngiltere'nin askerini çekmesi, hem İngiltere içinde bazı kesimler tarafından, hem de Fransa ve A.B.D. tarafından olumsuz karşılandı. Ordunun çekilmesini istemeyenlerin muhalefetine rağmen, İngiliz Hükümeti, 15 Temmuz- 15 Ağustos 1919 tarihleri arasında askerlerinin tahliye işlemini bitirdi. Ekim 1919 tarihine kadar da bütün Kafkasya'da askerlerini tamamen çekti. Fakat yayınladığı politik bir bildiri ile bölgedeki görevinin hala devam ettiğini açıkladı. İngiltere'nin hem kamuoyuna hem de parlamentoya rağmen bu tahliye kararını almasında en önemli sebep ekonomik faktördü. Çünkü savaş sonunda galip çıkmasına rağmen ekonomik çıkmaza girmişti. Yurt dışına asker göndermek de oldukça ekonomik külfet getiriyordu. Lord Curzon; “ *Eğer A.B.D. masrafları ödeseydi; bu karar alınmayacaktı.*” demiştir⁶⁸⁹.

İngiltere, Kafkaslarda kaldığı süre içerisinde, buranın petrol dâhil diğer tabii kaynaklarından istifade edilmesi konusunda A.B.D. başta olmak üzere diğer müttefik devletlerle rekabet içinde olmuş ve onların istifade etmesine mani olmaya çalışmıştır.

⁶⁸⁸ William Hale, **Türk Dış Politikası 1774- 2000**, (Çeviren: Petek Demir), 2003 Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s. 41.

⁶⁸⁹ Kenan Kırkpınar, **Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye (1919- 1922)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 95- 97.

İngiltere, A.B.D.'ne ait "Standart Oil" şirketinin petrol satın alma konusunda Azerbaycan petrol sanayicileri ile yaptığı anlaşmayı bozmuştur. Ayrıca, Fransa'nın kendi savaş filosu için petrol satın almasına engel olmuştur. Bu konuda Fransız gazeteleri İngiltere aleyhinde yazılar yazmışlardır. Buna karşılık İngilizler, yarım milyon ton petrol ve bir o kadar da manganez alıp götürmüşlerdir⁶⁹⁰.

İngiltere, kendisi Kafkaslardan çekilmesine rağmen, ilerleyen Bolşevik kuvvetleriyle, Anadolu'da Mustafa Kemal (Atatürk) liderliğindeki İstiklâl Savaşı'nın irtibatını kesme planı olan " Kafkas Seddi"ni uygulamaya devam etmek istiyordu. Sevr Antlaşması öncesinde yapılan Paris, Londra ve San Remo Konferanslarında Kafkasya konusu görüşülmüş, Kafkas Cumhuriyetlerinden gelen delegelerle de görüşmeler yapılmıştır.

İngiltere ve müttefiklerinin Ermenistan ile ilgili düşünceleri, yedi Türk vilayetinde (Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum, Trabzon'dan başka güneyde Tigrisi, batıda Ordu- Sivas hattı olmak üzere Kiliky ve ve İskenderun'u da talep ediyorlardı.) Ermenistan Cumhuriyeti kurmaktı. Kurulan bu cumhuriyet A.B.D. mandasına verilecekti. Fakat A.B.D. Senatosu kabul etmeyince İngiltere'nin düşündüğü gibi olmadı. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon sınırları daha küçük bir Ermenistan kurulmasını ve Batum limanının verilerek ekonomik canlanmasının sağlanmasını istiyordu. İngiltere ve Fransa yeni Ermenistan devletinin kurulmasını istemelerine rağmen para ve insan kaynağı bakımından yardıma yanaşmıyorlardı. Onları bölgedeki Türk ve Müslüman nüfus ile Kazım Karabekir'in Kolordusu' da Ermeni devletinin kurulmasında engel olarak korkutuyordu. Sonuçta İngiltere, konuyu Milletler Cemiyeti'ne havale ederek, bu sorumluluktan sıyrılmaya çalışmıştır. Bundan sonra da Ermeni devleti kurma hayalleri yavaş yavaş sönmüştür⁶⁹¹.

İngiltere, Kafkasya'da Gürcistan'a fazla güvenmiyordu. Bunun için Batum şehri başlangıçta serbest bir liman olarak otonom bir yapıda kalması, güvenliğinin İtilaf Devletlerinin askerleri tarafından korunması, gelecekte yapılacak konferanslarda durumunun kesinleştirilmesi düşünüldü. Londra Konferansında Batum Gürcistan'a bırakıldı. Bolşevik kuvvetler, General Denikin Ordusunu yenip güneye indiklerinde 27 Nisan 1920'de Bakü'yü işgal ettiler. Batum'u koruyan küçük bir İngiliz ve Fransız kuvveti vardı. Bunun da tek başına Bolşeviklere karşı koymasına imkân yoktu. Bu İngiliz ve Fransız kuvveti de 7 Haziran 1920'de şehri terk etti⁶⁹².

⁶⁹⁰ S. İ. Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, (Çeviren: Hasan Âli Ediz), Burçak Yayınevi, İstanbul, 1967, s. 24- 25.

⁶⁹¹ Kenan Kırkpınar, **a.g.e.**, s. 68, 130- 132, 173- 177.

⁶⁹² **A.g.e.**, s. 162- 163, 177- 178.

İngilizler, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı Aralık 1918 tarihinden itibaren daha yakın davranmaya başladılar. 7 Aralık 1918'de kurulan hükümeti General Thomson tanıdığını bir beyanname ile açıkladı. Bakü şehrinde emniyet ve asayiş sağladılar. Karabağ'da Şuşa kentine girdiler. Sonra, Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul ettiler. Ocak 1919'da Karabağ'daki toplulukların Azerbaycan kanunlarına göre yönetilmesine karar verdiler. Karabağ'a tam yetkili vali olarak Hüsrev Beğ Sultanov'u atadılar. Fakat Ermeniler topladıkları 4. Meclis ile bu durumu kabul etmediklerini bildirdiler. Kasım 1918 sonlarında Karabağ'a gelmiş olan Antranik çetesine karşı, Azerbaycan Ordusu'nun Şubat 1919'da Karabağ'a girmesine izin verdiler⁶⁹³. İngilizler Ağustos 1919 tarihinde Azerbaycan'ı tahliye ettiler. Bu olay üzerine hükümet reisi Nesib Bey, milletvekillerine: “ *Bugünden itibaren tamamiyle müstakil bir hükümet halini iktisab etmekle efendiler sizi tebrik ederim.* ” diye hitap etmiştir. Bundan sonra Azerbaycan, Ermenistan dâhil komşuları ile iyi ilişkiler kurmaya gayret etmiş, dış düşmanlara karşı savunmak amacıyla Maveray-yı Kafkas Konfederasyonunu önermiştir. Şimali Kafkasya'da kurulan hükümete maddi yardımda bulunmuştur⁶⁹⁴.

Bolşevikler, Beyaz Orduları yenilgiye uğrattınca, İngiltere, 12 Aralık 1919'da kabinesinden aldığı kararla karşı devrimcilere doğrudan yardım yapamayacağını, Bolşeviklerle savaşanlara isterlerse silah satabileceğini bütün dünyaya 13 Aralık 1919 tarihinde duyurdu. Diğer devletler de bu karara uydular. Bolşevik tehlikesine maruz olan Kafkasya ülkeleri için bu karar hayal kırıklığı yaptı. Bilhassa kurulmasına karar verilen Ermenistan'ın durumunu zora sokacaktı⁶⁹⁵. Paris Barış Konferansına katılan Kafkasya delegeleri, İtilaf Devletleri temsilcileri ile görüşmeler yapıyorlardı. Bu görüşmelerden sonra, Barış Konferansı Yüksek Konseyi, Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetlerini fiili olarak tanımaya karar verdi. A.B.D. dışında, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve diğer devletler bu tanımayı onayladı. Azerbaycan Parlamentosunda tanıma ile ilgili oturum 14 Ocak 1920'de yapıldı. Tanımadan sonra İtilaf Devletleri, yardımın nasıl yapılacağı konusunda Azerbaycan ve Gürcistan temsilcileriyle toplantı yaptılar. İngilizler aldıkları karar gereği, sadece silah yardımı yapacaklarını bildirdiler. Daha önceden Beyaz Ordulara verdikleri silahların Bolşeviklerin eline geçmesi ve Güney Kafkas Devletlerinin bu silahları birbirleriyle yapacakları savaşlarda kullanma tehlikesine karşı silah yardımında bile tereddüt gösterdiler.

⁶⁹³ Charles van der Leeuw, **Azerbaycan A Quest For Identity, a short history**, St. Martin's Press, New York, 2000, s. 151; Robert O. Krikorian, **a.g.e.**, s. 103; Mustafa Budak, **a.g.m.**, s. 103.

(Krikorian, İngilizlerin petrol nedeniyle Azerbaycan tarafını tuttuğunu, bunun sonucunda Azerbaycan Ordusunun Şubat 1919'da Karabağ'a girmesine göz yumduklarını belirtmektedir. Bkz. **a.g.e.**, s. 102- 103)

⁶⁹⁴ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 72- 74.

⁶⁹⁵ Kenan Kırkpınar, **a.g.e.**, s. 131- 132.

Azerbaycan ve diğ er delegelerin Şubat 1920’de Londra, Nisan 1920’de San Remo konferanslarına katılmalarına rağmen, aralarındaki anlaşmazlık sona ermemişti. İtilaf Devletleri, Güney Kafkas Devletlerinin kendi aralarında işbirliği yapacakları tarihe kadar yardım etmeme kararı aldılar. Bu tarihlerde de 11. Kızılordu Azerbaycan sınırlarına yaklaşmıştı. 27 Nisan 1920’de 11. Kızılordu Bakü’ye girdi. Bolşevik Hükümeti kuruldu⁶⁹⁶. Bolşevikler sırasıyla Ermenistan ve Gürcistan’ı da ele geçirdiler. Kazım Karabekir Paşa 15. Kolordu ile Ermenilere karşı harekât icra etti. Böylece İngiltere’nin Bolşeviklerle, Anadolu’daki Kuvay-ı Milliyecilerin irtibatını kesmek için tasarladığı Kafkas Seddi yıkılmış oldu.

B- T.B.M.M. HÜKÜMETİ’NİN SOVYET RUSYA VE GÜNEY KAFKASYA ÜLKELERİ (AZERBAYCAN, GÜRCİSTAN VE ERMENİSTAN) İLE İLİŞKİLERİ

Mustafa Kemal (Atatürk) Kurtuluş Savaşı’na başladığında Türkiye dört tarafından kuşatılmış vaziyetteydi. Dışardan yardım alamadığı takdirde Kurtuluş Savaşı’nın başarısı tehlikeye giriyordu. Batılı ülkelerden hiç birisi Türkiye’ye yardım etmeyeceğine göre, yardım alınabilecek tek ülke Bolşevik Rusya kalıyordu. Bolşevik Rusya o esnada tarihin bir cilvesi olarak, Türkiye gibi Batılı Devletlerle mücadele ediyordu. Ayrıca, dünya üzerindeki esir milletlerin emperyalizme karşı mücadelesini destekliyor, kendi rejimini Batılı ülkeler dâhil, dünyaya yaymak istiyordu. Türkiye’nin Bolşevik Rusya’dan yardım alabileceği tek kara yolu bağlantısı Kafkasya idi. İngiltere’de bu bağlantıyı kesmek için Kafkas Seddi politikasını yürütüyordu. Türkiye’nin birinci amacı Kurtuluş Savaşı’nı kazanabilmek için Kafkas Seddini yıkmak, Bolşevik Rusya ile karadan bağlantıyı sağlamaktı.

Bolşevik ideolojisi, Türk milletinin özelliklerine uygun olmasa da, Mustafa Kemal önderliğinde Kurtuluş Savaşı veren Türkiye’nin uygulayacağı hareket tarzı, Misak-ı Milli’nin korunması için ideolojiye bakmadan kendisine yardım edecek Bolşevik Rusya’ya yanaşmak olmuştur. Şimdiye kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun Rusya’ya karşı İngiltere’yi denge unsuru kullanmasının aksine Mustafa Kemal, İngiltere’ye karşı Rusya’yı denge unsuru olarak kullanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk bu konuda şöyle demiştir: “ *Görülebilmek için komünist olunuz veya olmaya mecbursunuz diye kimse bir şey demediği gibi sizinle dost olmak için*

⁶⁹⁶ Vügar İmanov, Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934), Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Temsili, s. 195- 199.

komünist olmaya karar verdik dememiştir.” Mustafa Kemal, rejim farklılığının iki ülke arasındaki siyasi işbirliğine engel olmadığını ifade etmiştir⁶⁹⁷.

Kurtuluş Savaşı döneminde Sovyetler Birliği ile ilişkiler T.B.M.M’nin açılışı olan 23 Nisan 1920’ye kadar olan “gayri resmi” ile bundan sonra yapılan “resmi” olmak üzere iki safhada yapılmıştır. Birinci safhadaki ilişkiler olarak; Rus Albayı Budyeni’nin Mustafa Kemal ile Havza’da yaptığı görüşmesi, üç Kızıl Ordu subayının Kazım Özalp’ı (General) Balıkesir’deki karargâhında ziyaret etmesi, Halil Paşa’nın yardım almak için görevlendirilmesi, Kazım Karabekir tarafından Dr. Fuat Sabit’in görevlendirilmesi, İstanbul’daki Karakol Cemiyeti’nin Baha Sait’i görevlendirmesi, yurt dışındaki İttihatçı liderlerin Enver, Talat ve Cemal Paşaların Sovyet liderleriyle görüşmeleri, Komünist Enternasyonalin 1 Mayıs günü Dünya işçilerine yayınladığı bildiride Türkiye’nin işçi ve köylülerine hitap etmesi, Milli Mücadeleye başarı dilemesi, Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin’in “ Müslüman Yakın Doğu Dairesi” Başkanı Neriman Nerimanov imzasıyla 13 Eylül 1919’da (Sivas Kongresi’nden iki gün sonra) “Türkiye İşçi ve Köylülerine” yayınladığı bildiride Milli Mücadeleye destek vermesi faaliyetleri bulunmaktadır. T.B.M.M. açıldıktan sonra Mustafa Kemal, Meclis Başkanı sıfatıyla 26 Nisan 1920’de Lenin’e yazdığı mektupla ilk resmi temas başlamıştır. Karşılıklı heyetler gönderilmiş ve görüşmeler yapılmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk Havza’ya geldiğinde Rus Albayı Budyeni kendisini ziyaret etmiştir. Budyeni Anadolu’da kurulacak devletin biçimini ve Kızıl Ordu birliklerine ihtiyaç olup olmadığını öğrenmek isteyerek, verilecek yardımın Anadolu’da Sovyetlere benzer bir hükümet kurulmasına bağlamak istemiştir. Atatürk verdiği cevapta önce vatanın kurtarılması gerektiğini bunun için silah ve para yardımına ihtiyaç bulunduğunu, ayrıca Batılıların Anadolu’ya yerleştiklerinde Sovyet Rusya’nın güvenliğinin emniyette olmayacağını söyleyerek, taviz vermeden yardımı sağlamaya çalışmıştır. Fakat Rus kaynakları bu görüşmeyi doğrulamamaktadır. Budyeni’nin o tarihte başka bir yerde olduğunu belirtmektedirler⁶⁹⁸. Yunanlıların Anadolu’yu işgal hareketine karşı ilk direnişi gösteren General Kazım Özalp hatıralarında, Yunanlılarla savaşmaya başladıktan bir müddet sonra biri Tatar olmak üzere üç Rus Kızıl Ordusu subayının kendisini ziyaret ettiğini anlatmaktadır⁶⁹⁹.

8 / 9 Ağustos gecesi Bekirağa Bölüğü Hapishanesinden kaçan Halil Paşa, Sivas’a gelerek Mustafa Kemal Atatürk ile görüşür. Atatürk, Halil Paşa’yı Rusya’ya yardım temin

⁶⁹⁷ Faruk Sönmezoğlu, “Kurtuluş Savaşı Dönemi Diplomasisi” Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul, 2001, s. 58.

⁶⁹⁸ Suat Bilge, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920- 1964) Güç Komşuluk, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s. 26; Ali Kemal Meram, Türk – Rus İlişkileri Tarihi, Kitap Yayınları, İstanbul, 1969, s. 235- 238.

⁶⁹⁹ Hüseyin Baykara, a.g.e., s. 297.

etmesi için görevlendirir. Halil Paşa, Erzurum'a gelerek Kazım Karabekir Paşa ile görüştüktan sonra, 23 Eylül 1919'da buradan ayrılarak önce Nahçıvan'a daha sonra Bakü'ye gelir. 11. Kızıl Ordu'nun Bakü'ye ilerlemesi esnasında Derbent yakınlarında 11. Kızıl Ordu Komutanı Levandovski ile görüşür. Bundan sonra Moskova'ya hareket eder. Moskova'da Çiçerin ve Karahan ile görüşür. Altın ve silah yardımı temin eder. Altını, Karaköse'de 15. Kolordu Kurmay Başkanı Albay Kazım Bey'e (Orbay) teslim eder⁷⁰⁰.

İstanbul'daki Karakol Cemiyeti tarafından Baha Sait, Bakü'ye gönderildi. Baha Sait Bakü'de Türk Komünist Partisi'nin başına geçti. Yerel Bolşevik komitesi ile 10 Ocak 1920'de bir anlaşma imza etti. Anlaşma onaylanması için 26 Şubat'ta Kara Vasıf Bey tarafından Ankara'ya gönderildi. Atatürk anlaşmayı bilgisi dışında yapıldığı için onaylamadı. Anlaşmanın maddelerinde gerçekçi olmayan ve milli mücadeleye zarar veren maddeler bulunmaktaydı. (Bir maddesinde Sovyet yönetim biçimi kabul edilmekteydi.)⁷⁰¹

Kazım Karabekir Paşa tarafından Bolşeviklerle temas etmesi için Dr. Fuat Sabit Bey gönderilmiştir. Dr. Fuat Sabit Bey, 19 Ekim 1919'dan Mart 1920 tarihine kadar Kazım Karabekir Paşa'ya raporlarını göndermiştir. 19 Ekim 1919 tarihli raporda Bolşeviklerin para olarak yardım yapacaklarını, fakat şu an yolun kapalı olduğunu belirtmektedir. 25 Ocak 1920 tarihli raporunda Azerbaycan'daki siyasi durumu açıklayan bilgiler mevcuttur⁷⁰².

Mustafa Kemal Atatürk, 06 Şubat 1920'de 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifrede, milli mücadelenin başarıya ulaşması için yaptığı değerlendirmede özetle şunları belirtmiştir: “ ..Türkiye, Karadeniz, Avrupa, Ege ve Akdeniz'de sağlam bir çember içine alınmıştır. Suriye cephesi de İngiliz ve Fransız kuvvetleri ve işbirlikçi halkla çember içine alınmıştır. Irak ve İran cephesi tam kapalı olmamakla beraber hızlı ve geniş bir yararlanmaya elverişli değildir. Uzaklıklar büyük, ulaşım yolları yok gibidir. Türkiye'nin diğer cephesi Kafkasya'dadır. Türkiye'nin kendisine önerilecek elverişsiz bir barışa karşı silahlı direnmesi için en uygun cephe orasıdır. Türkiye Kafkasya'da Bolşeviklerin yayılmasını kolaylaştırmak ve onunla birlikte harekete girişmekle Anadolu, Suriye, Irak, İran, Afganistan ve Hindistan kapılarını açabilir. İngiltere ve Fransa'nın bu kapıları kapatacak güç ve üsleri yoktur. Bunun için Türklerle Bolşeviklerin arasını Kafkas milletleriyle kesmeyi planlamışlardır. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarını tanıyarak onları kendilerine çekmişlerdir. Onları Bolşeviklerle çarpışmaları için donatmaktadırlar. Kendileri

⁷⁰⁰ Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 286- 289; Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 325- 335.

⁷⁰¹ Suat Bilge, **a.g.e.**, s. 27- 29.

⁷⁰² Kâmuran Gürün, **Türk – Sovyet İlişkileri (1920 -1953)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 23; Suat Bilge, **a.g.e.**, s. 27- 29

de birlikler göndermektedirler. Plan başarıya ulaşırsa Kafkas milletleri bize karşı sed oluşturacaklardır. Böylece memleketimiz kuşatılmış olacak, direniş temelinden yıkılmış olacaktır. Bu nedenle Kafkasya Seddi'nin yapılmasını Türkiye'nin kesin yok edilmesi planı sayıp bu seddi yaptırmamak için en son çarelere başvurmak ve bu uğurda her türlü tehlikeyi göze almak zorunluluğundayız. Önlemler almamız gerekiyor. Doğu cephesinde resmi ya da resmi olmayan seferberlik yaparak Kafkas Seddi'ni arkadan yıkacak güçleri yığmaya başlamak, yeni Kafkas hükümetleri ile özellikle Azerbaycan ve Dağıstan gibi İslam hükümetleri ile acele olarak ilişki kurarak İngiliz planı hakkında kararlarını anlamak, Kafkas milletleri bize sed olmaya karar verirlerse saldırı hareketimizi birlikte yapabilmek için Bolşeviklerle anlaşmak gerekecektir⁷⁰³.”

T.B.M.M. toplanmaya başladıktan sonra, ilk yapılan faaliyetlerden birisi Sovyetler Birliği'ne resmen başvurmak oldu. T.B.M.M. Reisi sıfatıyla Mustafa Kemal Atatürk, Lenin'e 26 Nisan 1920 Tarihli mektubunu yazarak gönderir. Mektubun metni özet olarak şöyleydi:

“1) Emperyalist hükümetlere karşı, bunların hâkimiyeti ve tutsaklığı altında bulunan mazlum insanları kurtarmak amacını güden Bolşevik Ruslarla harekât ve çalışmalarımızı birleştirmeyi kabul ediyoruz.

2) Rus Sovyet Hükümeti, Gürcistan üzerine askeri harekât yapar veyahut izleyeceği siyasetin etkisi ve nüfuzuyla, Gürcistan'ın Bolşevik ittifakına katılmasını ve Gürcistan'daki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak için bunlar aleyhine harekete geçmesini sağlarsa, Türkiye Hükümeti de Emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine askeri harekât yapmayı ve Azerbaycan Hükümeti'ni Bolşevik devletler zümresine sokmayı üzerine alır.

3) İlk olarak, milli topraklarımızı işgalleri altında bulunduran Emperyalist kuvvetleri atmak, sonra da Emperyalizme karşı yapılacak ortak mücadelemiz için iç kuvvetlerimizi pekiştirmek amacıyla, şimdilik ilk parti olarak beş milyon altının, kararlaştırılacak miktarda cephane ve diğer savaş araçlarıyla, sağlık gereçlerinin ve yalnız Doğuda harekât yapacak kuvvetlerimiz içingerekli besin maddelerinin Sovyet Rus Hükümetince sağlanması rica olunur⁷⁰⁴.”

Mektuptan anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Atatürk, Emperyalist devletler olarak nitelediği, başta İngiltere olmak üzere diğer İtilaf devletleri ve onların desteklediği Yunanistan'a karşı zafer kazanmak için Sovyet Rusya ile ittifak yapma zorunluluğunu, gerekli yardımın alınabilmesi için de İngiltere'nin kurmaya çalıştığı Kafkas Seddi'nin yıkılması için

⁷⁰³ Suat Bilge, a.g.e., s. 32- 33. (Telgrafın aslı için Bkz. Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 441- 443.)

⁷⁰⁴ Atatürk “ **Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle**”, ATASE Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1980; Suat Bilge, a.g.e., s. 34 -35;

Kafkas Cumhuriyetlerinin Sovyet Blokuna dâhil olması gerektiğini vurgulamaktadır. 26 Nisan tarihli mektup Mayıs 1920 sonlarında Çiçeri'nin eline geçti. Bu arada Kafkas Seddi'nin yıkılması için Sovyet Rusya'ya, Güney Kafkas ülkeleri hakkındaki önerilerden, Azerbaycan ile ilgili olanın önemi kalmadı. Zira 11. Kızıl Ordu 27 Nisan'da Bakü'ye girdi. 07 Mayıs 1920'de Sovyetler, Gürcü Menşevik Hükümeti ile anlaşma imza ederek, Batum'un Gürcistan'a ait olduğunu tanıdılar. Çiçerin, gelen mektuba 03 Haziran'da cevap verdi. Cevapta Türkiye'nin bağımsızlığını tanımasına rağmen, Türkiye toprakları üzerinde milletlerin kendi geleceklerini tayin etme hakkının tanınması isteyerek, Misak-ı Milli'yi parçalamaya yönelik isteklerde bulundu.

T.B.M.M.'nin kurulmasından sonra 5 Mayıs 1920 tarihinde ilk Bakanlar Kurulu toplantısı yapıldığında, Moskova'ya Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyetin gönderilmesine karar verildi. Heyette İktisat Bakanı Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk) ile Rusça bilen Lazistan milletvekili Osman Bey, Doktor Albay İbrahim Tali Bey ve Kurmay Yarbay Seyfi Bey de bulunur. Heyet 11 Mayıs 1920'de yola çıktı. 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya ulaşıldı. 24 Temmuz'da Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Karahan ile görüşüldü. Çiçerin görüşmede üç konuya değindi. Birincisi, daha önce Halil Paşa ile görüştüklerinden bu görüşmelerin onun devamı niteliğinde olduğu; İkincisi, Türkiye'nin Fransa ile yaptığı mütareke olup, Batılılarla yapılan anlaşmalarda kendilerine bilgi vermesi isteği; Üçüncüsü ise, komünizme karşı olan Müslümanlar üzerinde Türkiye'nin nüfuzunu kullanması isteğidir⁷⁰⁵. Sovyetler üçüncü istekleriyle, Türkiye'ye kendisinin kabul etmediği bir rejim olan komünizmi, Müslümanların kabul etmesi için nüfuzunu kullanmasını istemeleri, verecekleri yardım karşılığında ağır bir istek olarak görülmektedir.

Bundan sonra görüşmeler Karahan ile devam etti. Türk Heyeti sadece yardım istemeye değil, ayrıca bir anlaşma imzalamaya geldiklerini söylediler. Karahan memnunlukla karşıladı. Sovyetler, Sarıkamış'ın Türkiye tarafından işgal edilmesine de razı oldular. 13 Ağustos 1920 tarihinde heyetler arasında yapılan görüşmede Çiçerin tarafından Van ve Bitlis'in Ermenilere verilmesini istemesi Türk heyetinde şok etkisi yaptı. Sovyetlerle anlaşma imza edilmedi. Bekir Sami Bey, Ankara'dan talimat almadan görüşmelere devam edemeyeceğini bildirerek, görüşmeleri kesti. Bir raporla Yusuf Kemal Bey'i Ankara'ya gönderdi. Yusuf Kemal Bey, 11 Ekim'de Ankara'ya ulaştı⁷⁰⁶.

⁷⁰⁵ Nilgün (Akgül) Erdaş, **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri İle İlişkiler (1917- 1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994; Suat Bilge, **a.g.e.**, s. 42- 44.

⁷⁰⁶ Kâmuran Gürün, **a.g.e.**, s. 36 -37; Suat Bilge, **a.g.e.**, s. 44 – 51; Nilgün Erdaş, **a.g.e.**, s. 112- 114.

T.B.M.M. açıldıktan sonra Bolşevik Rusya'dan alınacak yardım konusunda görüşmeler yapılmıştır. 29 Mayıs 1920 tarihinde yapılan görüşmelerde, İzmit Mebusu Sırrı Bey'in sorusu üzerine Mustafa Kemal Atatürk, Bolşevik Rusya ile olan ilişkileri özet olarak şöyle anlatmıştır:

- Mevcudiyetimizin muhafazası ve temini için, dayanağımızı hariçte değil, içte aramayı kabul ettik. Çünkü dışa ümit bağlayıp, sonra o yardım gelmezse hayal kırıklığına uğrarız. Fakat kendi kuvvetlerimize düşmanların kuvvetini dikkate alarak, Şarktan gelecek kuvvetleri kabul etmek uygun olacaktır.

- Ancak bu yardımı alırken iki noktayı önemle açıklamak gerekir. Birincisi, Bolşevik olmak; İkincisi, Bolşevik Rusya ile ittifak etmektir. Biz, Bolşevik Rusya ile ittifak etmekten bahsediyoruz. İttifak meselesi de ciddiyetle takip edilmektedir. Böyle bir ittifak yapıldıktan sonra Batılı devletlerden korkumuz kalmayacaktır.

- Bolşevikler de kendilerine düşman olan Batılılarla mücadele etmek için Müslümanlarla ittifak etmenin zorunluluğunu görmüşlerdir⁷⁰⁷.

Yusuf Kemal Bey, Ankara'ya döndükten sonra önce Atatürk'e bilgi sundu. Daha sonra T.B.M.M.'nin 16 Ekim 1920 tarihli gizli oturumuna katıldı. Oturum 17 Ekim günü de devam etti. Bu toplantıda, Moskova'da parafe edilen taslak anlaşma görüşüldü. Oturuma Atatürk başkanlık etti. Mebuslara, Sovyetlerin Ermeniler için toprak isteğinde bulundukları açıklandı. Moskova'da yapılan görüşmelerle ilgili bilgi vermek üzere Yusuf Kemal Bey'e söz verildi O da kürsüye çıkarak detaylı bilgi verdi. Oturumda söz alan milletvekilleri, Sovyet Rusya'nın bu istekleri yaparak, Avrupalı Devletlerden farklı olmadığını gösterdiğini, zihniyet olarak Çarlık Rusyasının aynısı olduğunu belirttiler. Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey, Azerbaycan'ın başına gelenlerin kendisini korkuttuğunu, Ermenistan'ın büyümesine müsaade edilmemesini söyledi. Bolu Milletvekili Yusuf İzzet Paşa konuşmasında, geçmişte Yunanistan'ı ortaya çıkaran Rusya'nın şimdi de Ermenistan'ı ortaya çıkarmak istediğini, Rusya'nın hedefinin eski büyük Rusya'yı ortaya çıkarmak ve Bakü – İran istikametini kapatmak olduğunu belirtti. Karahisar Mebusu Mehmet Şükrü Bey'de, Rusya ile dostluğumuzun “ düşmanımın düşmanı dostumdur” kuralından ileri geldiğini, fakat Rusya'nın, Türkiye'nin vatanından Ermenilere toprak istemesi emperyalistliktir, dedi. Atatürk oturumu “ Büyük Meclisin görüşleri anlaşılmıştır.” Cümlesi ile tamamlamıştır⁷⁰⁸.

⁷⁰⁷ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları Cilt 1, 23 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 47- 48.

⁷⁰⁸ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları Cilt 1, 23 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921), s. 158- 187; Suat Bilge, a.g.e., 51 -57.

Moskova’da kalan Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey’e 08 Kasım 1920’de Atatürk’ün imzası ile bir talimat gönderildi. Talimatın dili de T.B.M.M.’de söylenenler gibi sert oldu. Bu talimatta özet olarak şunlar vurgulandı:

- Kendisine doğal bir müttefik kabul ettiği, emperyalizme karşı mücadele eden Sovyet Rusya’nın bu davranışı karşısında, samimiliğinde haklı olarak Ankara Hükümeti’ni şüpheye düşürmüştür.

- Ermenilere toprak verdiğimiz takdirde İstanbul Hükümeti’nden farklı olmayacağımız ve milletin gözünde itibarımızın yok olacağı belirtilmiştir.

- Daima azınlıkta kaldıkları Van ve Bitlis bölgelerinin, Ermenilere verilmesinin kabul edilmediği, fakat Türkiye’den göçmüş olan Osmanlı Ermenilerinin daha önce oturdukları yerlere dönmelerine engel olunmayacağı kabul edilmiştir.

Sovyetler Birliği bu telgraf üzerine isteklerinden hemen vazgeçmeyip, karşılıklı yazışmalarla ilişkiler devam etmiştir⁷⁰⁹.

Ermeniler, 1920 yılı Temmuz ayından itibaren Türk bölgelerine saldırmaya başladılar. Aynı günlerde Batı Cephesinde de Yunan taarruzları başladı. 28 Eylül 1920’den itibaren ileri harekâta başlayan Kazım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordu 29 Eylül’de Sarıkamış’ı, 30 Ekim’de Kars’ı ve 7 Kasım’da Gümrü’yü ele geçirdi. Ermenistan’ın barış istemesi üzerine 03 Aralık 1920 tarihinde Taşnak Ermeni Hükümeti ile Gümrü Antlaşması imzalandı. Aynı tarihte 11. Kızıl Ordu tarafından Ermenistan işgal edilerek Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti kuruldu. Böylece Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında sorun olan Ermenistan sorunu ortadan kalkmış oldu.

Gümrü Antlaşmasından sonra Türkiye ile Sovyet Rusya arasında resmi ilişkiler tekrar başladı. 7 Aralık 1920’de Moskova’ya gidecek heyette Yusuf Kemal Bey, Rıza Nur ve askeri danışman olarak Saffet Bey (Arıkan) vardı. Ayrıca karşılıklı olarak büyükelçi atandı. Türkiye’nin ilk Moskova Büyükelçisi olarak Ali Fuat Paşa (Cebesoy) görevlendirildi.

Türk Heyeti 21 Şubat 1921 tarihinden itibaren görüşmelere başladı. Rus Heyeti çeşitli nedenlerle Türk Heyeti’ne zorluk çıkarmaya başladılar. Stalin, İngilizlerle ticaret anlaşması yapacaklarından Türklerle ittifak yapmayacaklarını, fakat silah ve para yardımı yapacaklarını belirtti. Görüşmelerde Rusların takıldıkları ve anlaşamadıkları iki nokta; Misak-ı Milli ve Gümrü Antlaşması sorunu idi. Karşılıklı sunulan teklifleri her iki taraf kabul etmediği için görüşmeler uzuyordu. 09 Mart 1921 günü yapılan toplantıda büyük ölçüde anlaşma sağlandı. Bu arada 11 Mart 1921’de Türk birlikleri Batum’u işgal etti. 14 Mart günü anlaşma taslağı

⁷⁰⁹ Suat Bilge, **a.g.e.**, s. 57- 59.

görüldü. 16 Mart günü kabul edildi. 18 Mart günü anlaşma taraflarca imza altına alındı. Moskova Antlaşması ile Türk – Rus sınırı sonuca bağlanmış oluyordu. Kars, Ardahan ve Artvin Türkiye’ye verildi. Batum Gürcistan’a bırakıldı. 13 Ekim 1921 tarihinde Sovyet Rusya ile beraber Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan’ın da katılımıyla imzalanan Kars Antlaşması ile Doğu Cephesinde güvenlik tamamen sağlanmış oldu.

Türk Heyeti görüşmeler neticesinde Sovyet Rusya’dan bir miktar silah, cephane, malazeme temin etmiş ve Yunanlılara karşı yapılan muharebelerde faydalı olmuştur. Alınan yardım miktarı çeşitli eserlerde değişik rakamlarla ifade edilmektedir. Fakat sonuçta alınan yardım malzemesi iki tümeni donatacak miktarda olmuştur⁷¹⁰.

Sovyetler tarafından, Eylül 1920 ile Mayıs 1922 arasında 11 milyon altın rublelik para yardımı yapılmıştır. Bu paranın kaynağını Sovyetler açıklamalarına rağmen Buhara Cumhuriyeti’nin ilk ve son Cumhurbaşkanı Osman Kocaoglu hatıralarında, Türkiye’ye verilmek üzere, Buhara Cumhuriyeti tarafından Lenin Hükümeti’ne 100 milyon altın ruble teslim edildiği belirtilmektedir. Bu para hedefine ulaşmamış, Sovyetler paranın sadece 11 milyon altın rublesini Türkiye’ye vermişlerdir⁷¹¹.

Sovyet Hükümeti, T.B.M.M. Hükümeti ile ilişkilerini sürdürürken şüpheli ve samimi olmayan davranışının yanında, 21 Nisan 1922 günü Türk Askeri Ateşlik binasını gizli polis personeli ile basarak, evraklarına el koyması ve ateşlik subaylarından Yüzbaşı Emin Bey’i tutuklamaları, darp etmeleri, Türk Heyeti üzerinde tam bir şok etkisi meydana getirmiştir. Büyükelçi Ali Fuat Cebesoy, olayı protesto etmiş, görüşmeleri kesmiş ve daha sonra Türkiye’ye dönmüştür. Ali Fuat Paşa, Ankara’da Atatürk ile görüşmesinde, olayı anlattığında, Atatürk, hayretler içerisinde kalmıştır. Ne olaya, ne de Rusların kaba davranışlarına anlam verememiştir. Atatürk, Ali Fuat Paşa ile konuşmasında şu tarihi sözlerini söylemiştir:

“ Garphılar, gafllet edecek olurlarsa, eskisinden daha kuvvetli emperyalist bir Rusya meydana çıkabilir. Verdiğiniz malûmattan anlaşıldığına göre, haklarımızdan hiçbirisinin feda edilmesine razı olmamışsınız, çok doğru bir yol takibetmişsiniz, sizi oyuna getirmek için birçok çarelere başvurmuşlar, fakat aldanmamışsınız. Sovyet Rusya ile daima iyi komşu olmağa gayret etmeliyiz. Fakat ne haklarımızdan en küçük bir şey feda etmeliyiz ve ne de oyunlarına kapılmalıyız⁷¹². ”

⁷¹⁰ Sovyetlerden alınan yardım malzemesi hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları (21. 11. 1920 – 2. 6. 1922)**, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1955, s. 143- 149, 246- 248; Rıfkı Ateşer, **a.g.m.**, s. 529- 531; Mehmet Saray, **Atatürk’ün Sovyet Politikası**, Acar Yayınları, İstanbul, 1987. s. 84- 85.

⁷¹¹ Sovyetlerin para yardımı hakkında daha fazla bilgi için, Bkz. Mehmet Saray, **Atatürk’ün Sovyet Politikası**, s. 85- 87; Rıfkı Ateşer, **a.g.m.**, s. 528- 529; Nilgün Erdaş, **a.g.e.**, s. 130.

⁷¹² Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 329- 348.

Türkiye'nin Gürcistan ile ilişkileri daha çok, Batum üzerinde yoğunlaşmıştır. İngilizlerin Kafkas Seddi uygulamasıda, Azerbaycan ve Ermenistan'da Sovyet rejimi kurulmasından sonra Batum sorunu halini almıştır. Batum'un önemli bir petrol ihrac limanı olduğunu bilen İngilizler burayı Ruslara kapatarak petrol ihracına mani olmak istediler. Bu sebeple Gürcistan ile yakın ilişkiye girdiler. Batum sorunu Londra Konferansında da ele alındı. Bekir Sami Bey'in Londra Konferansında İngilizlerle beraber Kafkas Seddi yanlısı tutumu Sovyetleri telaşlandırdı. Sovyetler en kısa sürede Ankara ile anlaşmak ve Gürcistan'ı Sovyetlere dâhil etmek için çaba harcamaya itti. Türk Hükümeti'nin amacı da Misak-ı Milli gereği Elviye-i Selase'nin anavatana katılmasını sağlamaktı. Ardahan ve İngilizlerin tahliyesinden sonra Batum, Gürcüler tarafından işgal edilince, Ankara Hükümeti 25 Temmuz 1920'de Gürcistan'ı protesto etti. Gürcüler, Batılı devletlere güvenerek Ankara Hükümeti'nin teşebbüslerini dikkate almadı⁷¹³.

Ankara Hükümeti Ermenilere karşı yaptığı harekâta Gürcistan'ın tarafsızlığını sağladı. Bolşevikler 20 Şubat 1921'de Gürcistan'ı istilaya başlayınca, Ankara Hükümeti 22 Şubat'ta Gürcistan'a bir nota vererek Ardahan ve Artvin'in iadesini istediler. Bu sert tutum karşısında Gürcüler istenilen şartları kabul ettiler. Sovyet Ordularının yaklaşmasından önce, 08 Mart 1921'de Ahıska, 11 Mart 1921'de Batum, 14 Mart 1921'de Ahılkelek Türk Ordusu tarafından işgal edildi. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile Türkler, Kars ve Ardahan'ı aldılar. Batum'u tahliye ettiler. Ayrıca Gürcistan'da Bolşevik idare kuruldu. İngilizlerin Kafkas Seddi yıkıldı⁷¹⁴.

İngilizler 19 Ağustos 1919'da Azerbaycan'ı terk ettikten sonra, Azerbaycan Hükümeti Sovyet tehlikesine karşı Azerbaycan'ın haklarını savunmak için İngilizlerle iyi ilişkilerine devam etmiştir. Bu sıralarda Ali Merdan Topçubaşı Paris Barış Konferansına katılarak, İtilaf Devletlerinin Azerbaycan'ı tanıması ve yardım etmesi için görüşmelerde bulunuyordu. Nihayet A.B.D. hariç Konferansa katılan devletler 12 Ocak 1920 tarihinde Azerbaycan ve Gürcistan'ı tanıdıklarını ilan ettiler. Bu sırada Türkiye Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde İtilaf Devletlerine karşı Kurtuluş Savaşı vermeye çalışıyordu. Türkiye İtilaf Devletlerine karşı

⁷¹³ Nilgün Erdaş, **a.g.e.**, s. 122- 124.

(4 Mart 1921 tarihinde, Bekir Sami Bey, L. George'a şu teklifi yapar: “ *Türkiye’yi Rusya’da korumak için bütün Kafkasya’da askeri bir sed olarak müstakil bir konfederasyon kurulmalıdır!..*” L. George’un cevabı: “ *Mahir bir devlet adamının sözü! < Statesmanlike remarks > Bolşeviklerden ziyade emperyalist Rusya’nın hortlamasından korkuyorum.*” Bkz. Gotthard Jaeschke, **a.g.e.**, s. 143.)

⁷¹⁴ Nilgün Erdaş, **a.g.e.**, s. 124- 126.

(18 Mart 1921 günü akşamı Kızıl Orduya ait birlikler Batum’a girdi. 28 Mart 1921 tarihinde Türk birlikleri Batum, Ahıska ve Ahılkelek’i tahliye ederek Sarp Deresi’nin batısına çekildi. Bkz. Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1973, s. 171)

Kurtuluş Savaşını kazanmak için Sovyet Rusya ile ittifak yaparken, Azerbaycan Hükümeti de Sovyet tehlikesine karşı İngiltere'ye yanaşmak durumunda kaldı.

Türkiye'nin, Azerbaycan'dan bu dönemde iki isteği vardı. Birincisi, mali ve askeri yardım; İkincisi, Bolşeviklerle işbirliğini kolaylaştırmaktır. Gelecek yardımı İtilaf Devletlerinin entrikalarıyla Gürcistan ve Ermenistan tarafından engellendiğinden Azerbaycan'ın yardımına özellikle ihtiyaç vardı⁷¹⁵.

Kazım Karabekir Paşa, Azerbaycan'a gitmek için yanına gelen Halil Paşa'ya, Azerbaycan'da iktidarda olan Müsavat Hükümetine haber göndermesine rağmen, "Türkiye ölmüştür" diyerek para yardımı yapmadıklarını, hâlbuki kuvvetleriyle Ermenistanı yenip, Kafkaslara hâkim olacağını, Bolşeviklerin de Kafkasları aşacağını ve İngilizlerin bu bölgede tutunamayacağını belirtmiştir. Halil Paşa'ya çalışmalarını bu yönde yapması konusunda tavsiyede bulunmuştur⁷¹⁶.

Halil Paşa, Kazım Karabekir Paşa'nın yanından ayrıldıktan sonra önce Karabağ'a, sonra da Bakü'ye geldi. Hatıralarında, Müsavat Hükümeti'nin bu sırada orada bulunan İngiliz heyetine karşı fazla iltifat ettiğini, Rusya'nın ihtiyacı olan mazotu göndermesi için Çiçerin'in ricalarına rağmen göndermediğini, kendilerini mazotu göndermeleri konusunda ikaz etmesine rağmen dikkate almadıklarını anlatmaktadır. Ayrıca Müsavat Hükümeti'nin İngilizlere karşı iltifatı Azerbaycan halkı arasında tepkilere yol açtığını, İngiliz düşmanlığı arttıkça, Rusların kurtarıcı olarak görüldüğünü, Bakü'deki işçilerin ve gençlerin arasında komünistliğin hızla yayıldığını ve hükümetin buna mani olamadığını belirtmektedir⁷¹⁷.

Azerbaycan Hükümeti bu sıralarda memleket içinde çıkan isyanlarla uğraşmaktaydı. 1920 yılı başlarında Karabağ'da Ermeni isyanı meydana gelmiş ve Azerbaycan Ordusu'nun büyük kısmı buraya gönderilmiş, Bakü'yü savunacak kuvvet kalmamıştır. Mart 1920'den itibaren de Kızıl Ordu Kuzey Kafkasya'yı işgal ederek güneye doğru ilerlemesine başlamıştır. Bu durum Azerbaycan Hükümetinde endişe yaratmıştır. Aynı zamanda haftalardır devam eden hükümet buhranı Hacinski Mehmet Hasan Bey'e yeni hükümetin kurulması için yetki verilerek çözülmüştür. Mehmet Hasan Bey hükümeti kuramadan Sovyet Rusya'ya bir heyet göndererek, ekonomik bazı imtiyazlar vererek, Azerbaycan'ın istiklalini korumak istemiştir.

⁷¹⁵ Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika- I (Mondros Bırakışmasından Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 179- 180.

⁷¹⁶ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 287.

(Hüseyin Baykara eserinde, Azerbaycan Hükümeti'nin Türkiye'ye yardım etmek istediğini, bu nedenle Azerbaycan Başbakanı Nesip Bey'in yardım konusunu görüşmek üzere Heyeti Temsiliye'nin üyesi olan Rauf Bey'in Bakü'ye gönderilmesini istediğini; fakat Azerbaycan'ın Türkiye'ye yardıma niyetli olduğunu ve bunu yapmaya imkân ve kabiliyeti bulunduğunu öğrenen Dr. Fuat Sabit'in Moskova ve Bakü'de bulunan Türk Komünist Partisi ile anlaşarak, bu yardımı engellediğini yazmaktadır. Bkz. Hüseyin Baykara, **a.g.e.**, 298- 304.)

⁷¹⁷ Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 319- 320.

Fakat buna fırsat olmadan 11. Kızıl Ordu hududu geçerek ilerlemeye devam etmiştir. Bu sırada Azerbaycan Komünist Fırkası, eski hükümet, yeni hükümet ve meclise ultimatolara vererek, iktidarı kendilerine teslim etmelerini istemişlerdir. Meclis toplanarak Komünist Fırkası'nın üyeleri ile yapılan görüşmelerden sonra tespit edilen maddelerin⁷¹⁸ şartında hükümeti Komünist Fırka'ya devretmiştir. Bakü'de bulunan Halil Paşa, Dr. Fuat Sabit ve diğer subaylar, Azerbaycanlıları Kızıl Ordu'nun gelişinden korkmamaya, bu kuvvetlerin yardım amaçlı olarak Anadolu'ya geçeceği konusunda ikna etmeye çalışmışlardır. Azerbaycan Milli Şûra Başkanı Mehmet Emin Resulzade, Halil Paşa ve arkadaşlarına, Rus Bolşeviklerin Anadolu'ya yardımı bahane ederek Azerbaycan'ı istilaya yelteneceklerini bildirerek Ruslar'a uymamalarını, halkın maneviyatını kırmamalarını istemiş ve şunları söylemiştir: *“Yapmayınız, bizi kendi halimize bırakınız. Yüz seneden beri taht-ı esaretinde bulunduğumuz Rusları biz daha iyi biliriz. Onlar hile ile gelir, sonra bizi ezerler.”* Ancak bu uyarılar dikkate alınmamış ve Ruslar, 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ı istila ederek ortadan kaldırmıştır. Bu sırada Rusların girdiği her yerde kırgınlar, yağmalar ve vahşetler bol bol yapılmıştır⁷¹⁹.

Türkiye ile Azerbaycan arasında iki ülkenin menfaatleri açısından belirgin farklılıklar olduğundan, birbirinden farklı dış siyaset takip ediyorlardı. Müsavat Partisi'nin karşı çıktığı Bolşeviklerin Kafkasya'da ilerleyişleri İtilaf devletlerini rahatsız ettiği ölçüde, T.B.M.M. Hükümetini memnun ediyordu. Bakü'nün 11. Kızıl Ordu tarafından ele geçirilmesinden sonra, T.B.M.M.'nin 3 Temmuz 1920 tarihindeki gizli toplantısında Mustafa Kemal Atatürk; *“Rus Bolşevik XI. Ordusu Bakü'ye gelmişti ve Azerbaycanlılar bunları hüsn-ü kabul etti. Ermeni ve Gürcistan hududuna temas ettiler. Biz bir an evvel Bolşevik Rusları ile teması tesir etmek lüzumunu hissettik. Fakat ondan çok evvel yani daha Erzurum'da bulunduğumuz sıralarda bu husus ile işgal edilmişti.”* Diyerek bu konuya işaret etmiştir⁷²⁰. Fakat Azerbaycan'dan gelen katliam ve zulüm haberleri T.B.M.M. Hükümetini hayal kırıklığına uğratmıştır. Mecliste yapılan oturumlarda Milletvekilleri bu konulara değinmişlerdir. 16 Ekim

⁷¹⁸ Komünist Fırkası üyeleriyle tespit edilen maddeler şunlardır:

- 1) Rus Ordusu Bakü'ye girmeden, demiryolu ile doğru Anadolu imdadına gidecek,
- 2) Azerbaycan istiklali ve mülki tamamıyeti her nevi taarruz ve kaydlardan masun kalacak,
- 3) Azerbaycan Ordusu olduğu gibi bâkî kalıp, inhilal ettirilmeyecek,
- 4) Siyasi Azerbaycan fırkaları hürriyet ve serbestilerini muhafaza edecekler,
- 5) Sabık rical-i hükümet a'zası ve mebuslardan kimse siyasi cürümle itham edilmeyecek ve

6) Tam bir hürriyet ve serbestî ile toplanacak Azerbaycan Sovyetleri, hükümet şekli-i idaresini tayin kılacak idi. Fakat 27 Nisan günü Bakü'ye giren Kızıl Ordu kontrolü sağladıktan sonra, bütün teşkilât Rusya'daki kanunlara göre düzenlenmiştir. Bkz. Mehmet Emin Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, (Hazırlayanlar: Dr. Yavuz Akpınar – İrfan Murat Yıldırım – Selâhattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 68- 71.

⁷¹⁹ Sebahattin Şimşir, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 20- 21

⁷²⁰ Abdullah Saydam, **“Millî Mücadele Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri”**, Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 393.

1920 tarihinde yapılan oturumda Kastomonu Milletvekili Yusuf Kemal Bey, 17 Ekim 1920’de yapılan oturumda Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey ve 22 Ocak 1921 tarihinde yapılan oturumda Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey, Bolşeviklerin Azerbaycan’da yaptıkları zulmü dile getirmişlerdir⁷²¹.

Azerbaycan’ın istiklâlini kazandığı ve kaybettiği devir, maalesef Türkiye’nin son derece sıkıntıda olduğu bir döneme rast geldiği için arzu edildiği kadar bu ülkeye yardım edilememiştir. Fakat Atatürk ve T.B.M.M. Hükümeti için Azerbaycan Doğu’daki Türklere açılan bir kapı olması dolayısıyla Azerbaycan Türklerinin kaderi ile yakından ilgilenmiştir. Türkiye ile Azerbaycan ve Türk âlemi arasına Ermenistanın yerleştirilmesine mani olmaya çalışmışlarsa da mani olamamışlardır. Atatürk, Azerbaycan’ın ve Rusya’da yaşayan Türk ve Müslümanların menfaatlerinin korunması için yapılması gereken işlerle ilgili Kazım Karabekir Paşa’ya, Ali Fuat Paşa’ya, Bakü temsilcisi Memduh Şevket Bey ile Tiflis temsilcisi Kazım Bey’e talimat göndermiştir⁷²². Fakat Azerbaycan’da Bolşevik idaresi kurulduktan sonra Azerbaycan’ın iç ve dış politikasında Moskova’nın hâkim olduğu görülmektedir. Bunun farkında olan T.B.M.M. Hükümeti de faaliyetlerini daha çok Rusya ile işbirliğine yöneltmiştir. 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması ile Türkiye- Azerbaycan ilişkileri hemen hemen sona ermiştir. Bundan sonra Moskova’nın direktifleri ile Azerbaycan Komünist Partisi’nin uyguladığı baskı politikası hüküm sürmüştür⁷²³. Bolşevikler, Azerbaycan’dan sonra 29 Kasım 1920 tarihinde Ermenistan Cumhuriyetini, 25 Şubat 1921 tarihinde de Gürcistan Cumhuriyeti’ni işgal etti. 14 Kasım 1921 tarihinde Maveray-yı Kafkas Federasyonu

⁷²¹ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları Cilt 1, 23 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921), s. 172, 180, 331; Abdullah Saydam, **a.g.m.**, s. 398.

⁷²² Mehmet Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi – 1, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 38- 39.

⁷²³ Abdullah Saydam, **a.g.m.**, s. 398; Mehmet Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, s. 41.

(Abdullah Saydam makalesinde Kurtuluş Savaşı döneminde Türkiye- Azerbaycan ilişkilerini sonuç olarak şöyle değerlendirmektedir: “ Görüldüğü gibi Türkiye- Azerbaycan ilişkileri son derece ilginç bir dönemde cereyan etmiştir. Bir defa 1918- 1921 yılları arasında her iki ülke yöneticilerinin karşılaştıkları problemler yüzünden rahat olmayışları ve birbirlerinin politikalarını ikinci ya da üçüncü şahıslardan aldıkları haberlere dayandırmaları büyük ölçüde yanlışlara zemin hazırlamıştır. Öte yandan Türkiye, Batı aleyhtarı bir politikayı izlemek zorundaydı, zira ülkesini parçalamak isteyenler onlardı ve bundan dolayı batı’nın düşmanı olan Bolşeviklerle ittifak oluşturması en akılcı yoldu. Devrin yöneticileri de bunu yaptılar. Aynı tercih zorunluluğu Azerbaycan için de geçerliydi. Bir asrı aşkın bir süredir Rus boyunduruğunda bulunan Azerbaycan halkının, çok önemli bir fırsat yakalamışken yeniden Rus yanlısı politikalar izlemesi, hele bunu milliyetçilik adına yapması beklenemezdi. Nitekim Musavat liderleri de bu düşünceyle İngiltere ve Amerika taraftarı bir politikaya yöneldiler. Mafâhîh onların asıl güvendikleri ülke Türkiye idi, fakat bu sırada Türkiye’nin içinde bulunduğu şartlar, Azerbaycan’ın gerçekte istemeyerek böyle bir tercihe yönelmesine sebep oldu. Özetle Türkiye ile Azerbaycan kendi çıkarları için talihin garip bir cilvesi olarak birbirine zıt, belki birbirini engelleyen ittifaklara yöneldi ve bu ateş çemberinden Türkiye kendisini sıyrırken Azerbaycan yetmiş yıllık yeni bir esaret dönemine girmek zorunda kaldı. Hadise böyle iken Türkiye’nin Azerbaycan’ı kendi çıkarları için sattığı tarzındaki yorumları gerçekçi bulmak mümkün değil. Azerbaycan halkının uzun süren esaret döneminden sonra vatanlarını korumak uğruna yaptığı mücadele, ne yazık ki Komünistlerin başarısını engelleyecek düzeyde değildi. Günümüzdeki Azerbaycan idarecilerinin benzer hatalara düşmemesi biraz da geçmişin iyi bilinmesine bağlı olsa gerekir.” Bkz. Abdullah Saydam, **a.g.m.**, s. 398- 399)

kuruldu. Fakat 10 Kasım 1922 tarihinde Moskova’da yapılan kongrede muhtar bir cumhuriyet haline geldi⁷²⁴.

C- NURİ PAŞA’NIN ARDAHAN KIŞLASINDAN KAÇTIKTAN SONRA KAFKASYA’DAKİ FAALİYETLERİ

İngilizlerin Kafkas Seddi siyaseti ile T.B.M.M. Hükümeti’nin Kafkas Seddini yıkma siyaseti arasında, Nuri Paşa’nın Kafkasya’daki faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır. Kazım Karabekir Paşa, Azerbaycan’a ve Rusya’ya giderken yanına uğrayan Halil Paşa ile yaptığı konuşmada kendisinin, Nuri Paşa’nın ve Berlin’de bulunan İttihat ve Terakki mensuplarının milli mücadeleye zarar verecek faaliyetlerde bulunmamalarını tavsiye etmiştir.

Nuri Paşa’da İngilizlerin kontrolundaki Batum Hapishanesinden kaçtıktan sonra Kazım Karabekir’in yanına gelerek kendisiyle görüşmüştür. Kazım Karabekir Paşa, Elviye-i Selâse hakkında yapılacak işlerle ilgili bilgi verdikten sonra Azerbaycan Hükümeti’ni ve halkını tanıması itibariyle, milli mücadeleye para yardımı temin etmesi için Eylül 1919 sonlarına doğru Nuri Paşa’yı Azerbaycan’a gönderdi⁷²⁵. Nuri Paşa, Bakü’ye vardıktan sonra Kazım Karabekir Paşa’nın talimatı doğrultusunda çalışmaya başladı. Bakü’de Türkiye ile Sovyet Rusya arasında aracılık yapan bir örgüt kurdu. İktidarı ele geçirmek için Azerbaycan’daki bazı önemli makamlara Türkiyeli İttihatçıları gizlice yerleştirmeye başladı. Örgütün giderlerini işbaşındaki Musavat Hükümeti karşılamasına rağmen bu örgüt ilerde bu hükümetin düşürülmesinde önemli rol oynayacaktı. Anadolu’daki Türk milliyetçileri bu örgütün üyeleri aracılığı ile Azerbaycanla resmi olmayan ilişkiler kurdular. Azerbaycan’da da Türkiye’nin bağımsızlık savaşına sempati duyan İslamcı, Komünist ve Azerbaycan milliyetçiliğine karşı olan değişik gruplara mensup kimseler bulunmaktaydı. Azerbaycan Hükümeti her ne kadar İngilizlerden çekinerek Türkiye ile ilişki kurmaya ve yardım etmeye çekinse de, söz konusu grupların etkisi dolayısıyla Yusufbeyli’nin ikinci kabinesi iyi niyet gösterisi olarak Aralık 1919’da T.B.M.M. Hükümetine para yardımında bulundu⁷²⁶.

⁷²⁴ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 103.

⁷²⁵ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 181.

⁷²⁶ Salahi Sonyel, **a.g.e.**, s. 180- 181; Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 394- 395; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 469.

(Swietochowski, Nuri Paşa’nın Bakü’ye geldiğinde yarı resmi “Türkiye Halkının Temsilciliğini” Eylül 1919’da kendi himayesinde kurduğunu, bu temsilciliğin görevinin Milli Mücadele için destek sağlamak olduğunu; Fakat Bakü’de Türklerin baş delegesi Nuri Paşa değil, Fuat Sabit olduğunu yazmaktadır. Bkz. Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905- 1920**, s. 213.)

Nuri Paşa Bakü'ye geldiğinde, Musavat Hükümeti tarafından iyi karşılandı ve korundu. Azerbaycanlı milliyetçilerin nazarında Nuri Paşa kahramandı. İngilizler Nuri Paşa'nın yakalanması için bir milyon ruble mükâfat koymuşlardı. Fakat Azerbaycan'da hiç kimse onu teslim etmeyi düşünmedi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Azerbaycan Başbakanı Yusufbeyli nezdinde yaptığı girişimlerde sonuç vermedi. Nuri Paşa bir müddet sonra Kuzey Kafkasya'yı Denikin kuvvetlerine karşı savunmak üzere Dağıstan'a gitti⁷²⁷.

Denikin Ordularının Şimali Kafkasya'yı işgal etmeleri üzerine, 10 Ağustos 1919'da Tiflis'te Gürcü, Azerbaycanlı, Kuzey Kafkasyalı sosyalist ve bolşeviklerle altı milliyetçi olmak üzere Ahmet Salikof'un başkanlığında toplandı. Bu toplantıda "Kuzey Kafkas Komitesi" kuruldu. Kuzey Kafkas Komitesi, Kuzey Kafkasya'da mücadele edecek kuvvetlerin başına aslen Kafkasyalı olan Osmanlı subaylarından Kazım Bey'in (Kap) geçmesini kararlaştırdı. Cesur ve atılgan bir yapıya sahip olan Kazım Bey, emrindeki Türk, Gürcü ve Kuzey Kafkasyalı subay ve erlerle birlikte Denikin Ordusu'na büyük zayıat verdirdi. Kazım Bey'in askeri faaliyetleri iyi gitmesine rağmen Bolşevik propagandası ve bazı şahsi ihtiraslar ortalığı karıştırıyordu. Bu nedenle Kazım Bey sert davranmaya bazı kimseleri asmaya ve kurşuna dizmeye mecbur oluyordu. Bu davranışı Bolşevikleri sinirlendiriyordu. Eylül 1919'da Celal Korkmazov liderliğinde Kasımkent'te yapılan toplantıda Kazım Bey'in görevden alınmasına ve idam edilmesine; yerine Osmanlı subayı Kurmay Binbaşı Baha Sait'in " Şimali Kafkasya Başbuğluğu" namı ile göreve getirilmesine karar verildi. Fakat o sırada Derbent cephesinde Ruslarla çarpışan Kazım Bey bunu haber alınca, bir süvari kuvveti yolladı. Toplantıyı yapanlar kaçtı. Baha Sait yakalanarak hudut dışına çıkarıldı⁷²⁸.

Celal Kormazov, bu sefer Nuri Paşa'yı milli gayeye sadık görünerek ve büyük vaadlerle ikna ederek Aralık 1919 başlarında " Kuzey Kafkasya Başbuğu" sıfatıyla milli kuvvetlerin başına getirdi. Nuri Paşa "Kafkas İslam Ordusu Komutanı" olarak halk arasında ün ve saygı kazanmış kimseydi. Nuri Paşa, Kazım Bey'e görevinin sona erdiğine ve karargâha dönmesine dair Albay Muhtar Bey vasıtasıyla emir gönderdi. Kazım Bey cepheyi Ahmet Muhtar Bey'e teslim ettikten sonra karargâha dönmeyip, emrindeki piyade alaylarından biri ve süvari birliği ile Nuri Paşa'ya ve Bolşeviklere karşı mücadelesine devam etti.

⁷²⁷ Musa Qasımov, **Azerbaycan - Türkiye Diplomatik- Siyasi Münasebetleri (Aprel 1920-ci il – Dekabr 1922-ci il)**, Mütercim Neşriyatı, Bakı, 1998, s. 53.

(Hapishaneden kaçtıktan sonra Bakü'ye gelen Nuri Paşa'yı İngilizler Azerbaycan Hükümetinden teslim edilmesini isteyince; " *misafir bulundurmaya hakkı olmayan bir istiklali istemeyiz*" diye cevap almışlardır. Bkz. Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 101.)

⁷²⁸ Sefer E. Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917 -1922, Bağımsızlık Mücadelesi- II. Cilt**, Birleşik Kafkasya Derneği, İstanbul, 2004, s. 144- 145, Kadircan Kaflı, **a.g.e.**, s. 148- 150.

Nuri Paşa, Lavaşi'de parlamento ve muntazam bir hükümet kurmaya çalışmasına rağmen Bolşevikler onun ve milli hareketin aleyhine ayaklanma yaptılar. Nuri Paşa, nezaket ve dürüstlüğünün başka maksatlar için kullanıldığını görünce Kazım Bey'in yetkilerini geri verdi. Şimali Kafkas Başbuğu Ferik Nuri imzasıyla 17 Aralık 1335 (1919) tarihli ve 159 numaralı “ Binbaşı Kazım Bey'e” hitaben şu emri gönderdi: “ *Ordunun Azerbaycan'ı tahliyesinden sonra Azerbaycan'da Karabağ mıntakasinda Ermenilere karşı yaptığınız muharebeler şayanı takdirdir. Bu defa Dağıstan'da Rus'lara karşı faaliyet ve gayretinizden dolayı binbaşılığa terfinizi icra ettim. Dağıstan ordusunun şimal cephesi kumandanı ve binbaşısınız*⁷²⁹. ”

İngiliz Hükümeti'nin Kafkasya'daki temsilcisi Oliver Wardrop, 03 Ocak 1920 tarihinde Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a bir telgraf göndererek, Denikin Ordularının çökmesi ihtimalinde, Bolşevik Ordularının Güney Kafkasya'ya güçlü bir saldırı başlatacaklarını belirterek; Gürcistan ve Azerbaycan'ın maddi, mali ve manevi bakımından desteklendiği takdirde iyi çarpışacaklarını, bölgede kendilerini hiç sevdirmeyen Nuri Paşa ve Türkleri sınır dışı etmesi için Dağıstan'ın da ikna edileceğini; İngiltere'nin çıkarları açısından Dağıstan'ın da istiklâlinin tanınması gerektiğini belirtir. 04 Ocak 1920 tarihinde ise Gürcistan Dışişleri Bakanı Yevgeni Gegeçkori, Azerbaycan temsilcisi ile yaptığı görüşmede Kuzey Kafkasya'yı Bolşeviklere karşı desteklemenin zorunlu olduğunu söylerler. Vekilof Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'na çektiği telgrafta Nuri Paşa'nın Bolşeviklerle dayanışma ve işbirliği içerisinde olduğunu belirtir⁷³⁰. Saim Yüceer ATASE Arşivlerine dayanarak, 20 Ocak 1920 tarihinde Nuri Paşa'nın Bakü'den Kazım Karabekir Paşa'ya bir mektup gönderdiğini belirtmektedir. Mektup şöyledir: “ *Türkleri kurtarmak için Azerbaycan Hükümeti taarruzdan ma'sun bulundurmak ve bunun için Şimali Kafkasya'yı temizlemek ve İngilizlerin İran ve Azerbaycan'da yerleşmesine engel olmak Türkistan teşkilatını kuvvetlendirmek için çok sayıda insan göndermek gerekiyor. Amaç doğrultusunda Bakü'de Bolşeviklerle temasa*

⁷²⁹ Kadircan Kafil, **a.g.e.**, s. 150- 151; Sefer E. Berzeg, **a.g.e.**, s. 198- 200.

⁷³⁰ Sefer E. Berzeg, **a.g.e.**, s. 205.

(Kuzey Kafkasya'da Denikin Orduları Bolşevik Ordusu karşısında yenilirken, İtilaf Devletlerinin 12 Ocak 1920 tarihinde, Azerbaycan ve Gürcistan'ın istiklalini tanımaları üzerine, Kazım Karabekir Paşa, yaptığı değerlendirmede; Azerbaycan ve Gürcistan'ın zayıf orduları ile Kızıl Orduya karşı bir şey yapamayacağını belirtmektedir. Bu tarihte Nuri Paşa Dağıstan'da, Halil Paşa Bakü'de bulunmaktadır. Kazım Karabekir Paşa, Erzurum'da yaptığı tavsiyelere güvenerek Halil Paşa'nın Azerbaycan Ordusu ile Bolşeviklerin karşısına çıkmayacağını zannetmesine rağmen, Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ı kurtaracağım diye tesire kapılacağından endişe etmektedir. Böyle bir faaliyetin Milli Mücadeleye ve Azerbaycan halkına zarar vereceğini düşünmektedir. Bkz. Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 422- 423.)

başlayarak fikirleri öğrenilmeye ve kendileriyle ilişkiye girmeye çalışıyorum...⁷³¹” Nuri Paşa, Aralık 1919 ortalarından itibaren Dağıstan’da olmasına rağmen, Bakü’den böyle bir mektup göndermesi; Nuri Paşa’nın Azerbaycanlı yetkililer ve Bakü’deki temsilci subaylarla görüşmek üzere bu tarihlerde Bakü’ye gittiğini ve mektubu oradan gönderdiği veya Bakü’deki temsilcisi vasıtasıyla kendi adına gönderdiği değerlendirilmektedir. Mektuptan anlaşılacağı üzere Nuri Paşa, başlangıçta Kazım Karabekir Paşa’nın talimatı doğrultusunda çalışmaktadır.

Şubat 1920 başlarından itibaren, Nuri Paşa ile Kuzey Kafkas Komitesi arasında güven bunalımı başladı. Kuzey Kafkas Komitesinin 02 Şubat 1920 tarihinde yaptığı toplantıda, Derbent Cephesi Komünistlerinin 11- 12 Şubat 1920 tarihlerinde yaptıkları toplantıda, Nuri Paşa ve Türk subayları çeşitli konulardan suçlanarak, Dağıstan sınırları dışına atılması kararlaştırıldı. 18 Şubat 1920 tarihinde, Kuzey Kafkasya savunma Konseyi’nin talimatı ile tutuklanan bir şahsı serbest bırakmak için, Mecalis’te Nuri Paşa’nın emrinde olan birliğin, Konseye ait iki jandarmayı öldürmesi ve şahsı kurtarması üzerine, Bolşevik denetimine geçmiş olan Savunma Konseyi ile Nuri Paşa’nın arasındaki güven bunalımını daha da büyüttü. 19 Şubat 1920’de Savunma Konseyinde bulunan Bolşevik üyeler Nuri Paşa ile tüm Türk subaylarının Dağıstan’dan çıkarılmalarını isteyen bir karar sureti sundular.

Bölgedeki Bolşevikler tarafından Nuri Paşa, İngilizlerle anlaşmakla suçlanmaktadır. Kuzey Kafkasya Savunma Konseyi’nde Sovyet Rusya’nın casusu konumunda görev yapan Rus Bolşevik Şeboldayev 20 Şubat 1920’de Terek bölgesinde Rus isyancı birlikler komutanı Nikolay Gikalo’ya gönderdiği mektupta ; “ *Burada Türklerle skandal içindeyiz. Nuri Paşa ve çetesi, Azerbaycan üzerinden İngilizlerle anlaşmış olup bir yandan Uzun Hacı (Saltınski) ile işbirliği halindedir. Kafkasötesinde İngiliz altınları çalışıyor ve gaye Kuzey Kafkasya’da Bolşeviklere karşı beyaz bir cumhuriyet kurmaktır.*” diye yazmakta ve Nuri Paşa’yı suçlamaktadır⁷³².

21 Şubat 1920’de Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Savunma Konseyi, komünist üyelerin girişimiyle, Kuzey Kafkasya Savunma Konseyi’nin emirlerine itaatsizlik eden Nuri Paşa’nın Başkomutanlık sıfatı ve yetkilerinin iptal edilmesine ve elindeki paraların mali raporla geri alınmasına karar verdi. Fakat bu karar pratikte uygulanamadı⁷³³.

Kuzey Kafkasya Savunma Konseyine bağlı birliklerin kollarına kırmızı bez takmaları ve Kızıl Orduya katılmaları üzerine Konseyin Onursal Başkanı ve Şeyhülislam Ali Hacı

⁷³¹ Saime Yüceer, **Millî Mücadele Döneminde Türk Sovyet İlişkileri 1919 -1923**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1995, s. 48- 49.

⁷³² Sefer E. Berzeg, **a.g.e.**, s. 230- 231.

⁷³³ **A.g.e.**, s. 233

Akuşinski ve Kuzey Kafkasya Ordusu'nun en önemli komutanı Kazım Bey (Kap) tarafından protesto edildi. Kazım Bey kan döküleceği yönünde tehdit etti.

Aralık 1919'dan itibaren meydana gelen olaylardan anlaşılmaktadır ki; Nuri Paşa ve beraberindeki subaylar, Şubat 1920'ye kadar Denikin Ordusuna karşı mücadele ederken, Bolşeviklerle işbirliği yapmalarına rağmen, Denikin Ordusunun yenilmesinden ve Bolşeviklerin Kafkasya'da güçlenmesinde sonra Bolşeviklerle aralarında fikir ayrılıkları olmuş, silahlı çatışmalar meydana gelmiştir. Bunun üzerine Kuzey Kafkasya Komitesini ele geçiren Bolşevikler, kendilerinin göreve getirdiği Nuri Paşa'yı ve beraberindeki Türk subaylarını istememeye başlamışlardır. Bu durumda silahlı çatışmalar ve karşılıklı öldürmeler artmıştır. Bilhassa Kazım Bey'in cezalandırmaları şiddetli olmuştur.

Kuzey Kafkasya Savunma Konseyinde inisiyatifi ele geçirmiş olan Sovyet yanlısı grup, tutuklamak niyetiyle, Konsey Başkanı Sultan Said Kazbek imzasıyla gönderilen bir mektupla, Temürhan Şura Cephesi Komutanı Binbaşı Kazım Bey'i Lavaşi'ye çağırdı. Binbaşı Kazım Bey, Konsey'in niyetini anladığından, Geray Kupinski komutasında birlik göndererek 05 Mart 1920'de sabaha karşı Lavaşi köyündeki Savunma Konseyi binasını kuşattı. Konsey Başkanı Sultan Said Kazbek ve üyeler Celal Korkmazov, Safar Dudarat, Mirzabek Ahundov olmak üzere diğer üyeler tutuklanarak Urma köyüne getirildi. Sultan Kazbek de dâhil 25 kişi kurşuna dizildi. Celal Korkmazov, Ali Hacı Akuşali'nin affetmesi üzerine serbest bırakıldı. Celal Korkmazov bir gün sonra Kazım Bey alaeyhine isyanlar çıkardı. Kazım Bey, Kızılyar Cephesinde Kakamaki köyünde baskınla kuşatıldı. Burada yaralandı. Mecalis'e çekildi. Bu olaydan sonra Nuri Paşa'nın itibarı sarsılmış, Türk subayları Bolşevikler tarafından öldürülmemek için saklanmak veya Azerbaycan'a gitmek zorunda kalmışlardır. Nuri Paşa'nın bu şekilde anti- Bolşevik tutumu Kazım Karabekir Paşa'yı da kızdırmıştır⁷³⁴.

Mustafa Kemal Atatürk'ün bilgisi dâhilinde Kuzey Kafkasya'da inceleme yapmak üzere Kara Vasıf Bey tarafından teşkil edilen Kurmay Albay İsmail Berkuk başkanlığındaki heyet, Tiflis üzerinden Bakü ve sonra Dağıstan'a geldiler. Binbaşı Kazım Bey'i, yaralandıktan sonra çekildiği Mecalis köyüne gelerek ziyaret ettiler. Fakat Kazım Bey'in heyette bulunan Bolşevik üyelere karşı tutumundan dolayı iyi bir anlaşma sağlanamadan buradan ayrıldılar⁷³⁵. Türk Heyeti, Mecalis'ten Ahuşa kentine geldiler. Burada Ali Hoca ve Nuri Paşa ile görüşükten sonra Levaşe'ye gitmek üzere ayrıldılar. Heyetin araç ve gidiş masrafları Nuri

⁷³⁴ Sefer E. Berzeg, **a.g.e.**, s. 237- 239, 244- 245; Kadircan Kafılı, **a.g.e.**, s. 151; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 575- 577; Mustafa Butbay, **a.g.e.**, s. 15.

⁷³⁵ Mustafa Butbay, **a.g.e.**, s. 6- 7, 16- 17; Sefer Berzeg, **a.g.e.**, s. 240.

(Teşkil edilen heyette şu personel bulunuyordu: Kurmay Albay İsmail Berkuk, Mustafa Butbay, Pilot Yüzbaşı Tevfik, Topçu Üsteğmen İsmail Hakkı, Piyade Teğmen Cûdî, Piyade Teğmen Muzaffer, Altı öğretmen asker, Hakkı Bey ile askerleridir. Bkz. Mustafa Butbay, **a.g.e.**, s. 7.)

Paşa tarafından sağlandı. Heyette bulunan Mustafa Butbay eserinde Nuri Paşa'nın Ağuşa'daki faaliyetleri hakkında gördüklerini şöyle anlatmaktadır: “ *Nuri Paşa, genç, zeki, sevimli bir zattır. Kendisinde askerlikten çok, güzel sanatlara karşı bir eğilim ve yetenek vardır. Fakat olaylar kendisini Dağıstan Dağları içinde kalmaya zorlamıştır. Masraflar Azerbaycan Hükümeti tarafından ödenmektedir. Bolşevizm tehlikesine karşı kendisi ve buyruğundakiler bir engel oluşturmaktadır. Bu büyük dönüşüm hareketine karşı duramayacağını kendisi de biliyor. Fakat Türkiye'nin savaştan sonraki belirsizliği nedeniyle şimdilik oralarda vakit geçiriyor. Kazım Bey gibi Bolşeviklere karşı şimdilik şiddet göstermiyor Hatta Ağuşa'da Bolşeviklerin bir telsiz istasyonu bile var. Buna da göz yumuyor. Bir gün Nuri Paşa, Aziz Bey ve ben adı geçen telsizi görmeye gittik. İstasyon sayılan ören ve dağınık, bozgun ve ezgin bir köy kulübesinde, iki Bolşevik telgrafçının amaçları uğruna nasıl çalıştıklarını ve ne gibi bir yoksunluk içerisinde yaşadıklarını, yaşamlarını nasıl hor gördüklerini tanık olup da onları beğenmemek ve alkışlamamak kabil değildir. O sırada Bolşevikler Lehistan hudutlarında savaşta idiler. Savaş durumu hakkında günü gününe haber aldıklarını söylediler. Tabii bu malumat köydeki gizli görevliler vasıtasıyla gerekli yerlere ulaştırılıyordu. Şu halde Nuri Paşa'nın orada işi ne idi? Paşa'nın zekâsı bunu anlardı. Fakat nereye gitsin?*

Nuri Paşa'nın Ağuşa'da Dağlılarla bir kısım Türk askerinden oluşan bir de kuvveti vardı. Bu kuvvet her gün talime çıkar, kurulmuş bir darağacının bulunduğu alanda manevralar yapardı. Bu kuvvet ve darağacı tabii Bolşevikler için değildi. Eğer Bolşevikler için olsaydı, önce o iki fedai telgrafçının asılması gerekirdi. Yerlilerin sırtından geçinen Nuri Paşa kuvvetlerini korumak Dağıstanlılara korku salmak ve yıldırma içindi. Bu önlemden Nuri Paşa haklı idi. Çünkü Dağlılar bu saldıran, basan asalak kuvvetlerden pek tedirgin idiler.

Biz, Ağuşa'ya gelip Nuri Paşa ve Ali Hoca ile anlaştıktan sonra, Mecalis'te kalan bazı arkadaşlarla askerlerimizi Ağuşa'ya davet ettik. Onlar da geldiler. Nuri Paşa müfrezesinin karavanasına dâhil oldular.

Nuri Paşa'nın Çerkes Muharrem adında iâşe ve idare memuru bir zatla, Paşa'nın muhafızı olan Dağıstanlı Ali Kılıç, hakkımızda epeyce iyi dilekli bir durum takındılar. Ali Kılıç'tan ilerde bahsedeceğim. Sırası gelecektir⁷³⁶. ”

Mustafa Butbay'ın Nuri Paşa ile ilgili bu intibalarında dikkati çeken husus; Nuri Paşa'yı askerlikten çok, güzel sanatlara eğilimi olan bir kişi olarak tasvir etmektedir. Nuri Paşa'nın, el sanatı işlerinde mahir olduğu daha sonraki olay ve hatıralarda da görülecektir. Ayrıca silah konusunda da kabiliyeti bulunmaktadır. Fakat Trablusgarp ve Azerbaycan

⁷³⁶ Mustafa Butbay, a.g.e., s. 18- 19.

savaşları göstermiştir ki genç yaşına rağmen büyük sorumluluklar alarak başarıyla vazifesini yapmıştır. Muharebenin ön saflarında bizzat savaşarak, ölüm ve esaret tehlikesi atlatarak, cesur ve savaşçı bir asker olduğunu göstermiştir.

Kuzey Kafkasyalı bazı aydınlar tarafından, ayrı bir “ Dağlılar Komünist Partisi” kurma girişimi üzerine Kafkasya Bölge Komitesi’nin, Dağıstan Bölge Komitesi’ne yazdığı kınama yazısında Nuri Paşa ile ilgili değerlendirmeler şöyledir:

- Celal Kormazov, Nuri Paşa’yı Azerbaycan Hükümeti’nin ajanı olarak göstermekte ve Kafkasya Bölge Komitesi en baştan beri Nuri Paşa’ya güvenmemektedir. Bu nedenle Celal Kormazov, Nuri Paşa’yı izlemeliydi denilmektedir.

- Kafkas Bölge Komitesi, Nuri Paşa’yı Dağıstan’dan çıkarmak için Türk temsilcilerine başvurdukları, Türk temsilcilerinin de Nuri Paşa yerine Halil Paşa’yı göndermek istedikleri belirtilmektedir.

- Halkın Türk komutanlara karşı güvensizliğini derinleştirmeli, Nuri Paşa’ya karşı cephe oluşturulmalı ve onu pahasına olursa olsun ortadan kaldırmak zorunda olduklarını tavsiye etmektedir⁷³⁷.

Dr. Fuat Sabit Bey’de Bakü’den Kazım Karabekir Paşa’ya, 7 Mart 1336 (1920) tarihinde gönderdiği mektubunda, Azerbaycan Hükümeti’nin İngilizlerden emir aldığını, Kuzey Kafkasya’ya yaptığı yardımı, Bolşeviklere karşı savaşmak şartıyla yaptığını, Nuri Paşa’nın da bunu kabul ettiğini yazmaktadır. Mektubu getiren Yarbay Gani Bey, Nuri Paşa’nın Azerbaycan Hükümeti’nin Dağıstan hakkındaki teklifini kabul ettiğinden Dağıstan halkında kendisiyle ilgili memnuniyetsizlik hâsıl olduğunu, yakında Nuri Paşa’nın burayı terk edeceğini, yerine Halil Paşa’nın geleceğini duyduğunu söylemiştir. Kazım Karabekir Paşa Nuri Paşa’nın Azerbaycan Hükümeti’nin kararı doğrultusunda Dağıstan’da Bolşeviklere karşı savaşması üzerine, 12 Mart 1920 tarihinde Halil ve Nuri Paşa’lara mektup göndererek; Bolşeviklere karşı savaşmanın İngiltere’nin işine yarayacağını, Milli Mücadeleye zarar vereceğini hatırlatmıştır⁷³⁸. Bu arada Berlin’de bulunan Enver Paşa’da İstanbul’da bulunan kardeşi Kamil Bey’e yazdığı mektupta, Nuri Paşa’ya bildirilmek üzere kendisinin Moskova’ya gideceğini, Kuzey ve Güney Kafkasya ile Türkistanlıların müstakil olmak şartıyla hatta icabında Sovyet Hükümeti ile bir sulh veya ittifak yapmak üzere anlaşmalarına çalışacağını yazmıştır⁷³⁹.

⁷³⁷ Sefer E. Berzeg, a.g.e., s. 241- 243.

⁷³⁸ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 492- 495.

⁷³⁹ **Enver Paşa’nın Özel Mektupları**, (Yayına Hazırlayan: Arı İnan), İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s. 73.

Dağıstan Bölge Komitesi ve Kuzey Kafkasya Savunma Konseyi üyesi Rus Bolşevik Boris Şaboldayev, Kuzey Cephesindeki Rus arkadaşı A.F. Khorov'e yazdığı 12 Mart 1920 tarihli mektupta Dağıstan bölgesindeki olayları anlatmakta ve kendi düşüncelerini açıklamaktadır. Mektupta Nuri Paşa ile ilgili değerlendirmeleri şöyledir:

- Nuri Paşa'nın, Binbaşı Kazım Bey'in yenilgisinden sonra kayıplarını gidermek için her yolu deneyeceğini, elinde sınırsız olanaklar bulunduğu söylemektedir.

- Nuri Paşa'nın başlıca kozu Uzun Hacı olduğundan, bu şahıs baskı altına alınmalı, mümkünse ortadan kaldırılmalıdır.

- Belki Çiçerin'in, Nuri Paşa'nın Kızıl Dağıstan'dan geri çağırılması ve Azerbaycan'ın Kızıl Dağıstan'ın içişlerine karışmaması konusunda bir anlaşma sağlayabileceğini veya Nuri Paşa'yı da propaganda malzemesi olarak kullanma yolunu bulabileceğini, belirtmektedir⁷⁴⁰. Bu mektuptan, güney istikametinde ilerlemek isteyen Bolşeviklerin Nuri Paşa'yı kendilerine engel gördükleri ve etkisiz hale getirmek için çeşitli çareler düşündükleri anlaşılmaktadır.

Kazım Karabekir Paşa, 16 Mart 1920 günü İngilizler tarafından İstanbul'un işgali üzerine, Halil ve Nuri Paşalara 17 Mart günü bir mektup göndererek, İstanbul işgaliyle son durumu ve bundan sonra İtilaf Devletlerinin baskılarının artacağını anlatarak, Bolşeviklerin en kısa zamanda Türk sınırına ulaşması gerektiğini, bunun için Bolşeviklere engel olunmamasını istemiştir. Kazım Karabekir Paşa, 27 ve 28 Mart 1920 tarihlerinde Halil ve Nuri Paşalara iki mektup daha gönderir. 27 Mart tarihinde gönderdiği mektupta, Azerbaycan'dan para yardımı temin edilmesini ister. Fakat gerçekleşemez. 28 Mart 1920 tarihinde gönderdiği mektupta da daha iyi muhabere edilebilmesi için Gence'ye bir telsiz istasyonu kurulmasını ister⁷⁴¹.

Kuzey Kafkasya'nın her geçen gün Bolşeviklerin eline geçmesine rağmen Nuri Paşa, Dağıstan'da mücadelesine devam etti. Amcası Halil Paşa hatıralarında Nuri Paşa'yı nasıl ikna ettiğini ve Bakü'ye getirdiğini şöyle anlatmaktadır:

"Bu sırada Denikin kuvvetleri imha edilmiş ve Nuri Paşa, Kızıl Ordu'ya karşı savunmaya geçmişti. Bakü ve civarındaki komünist teşkilatlar gibi Dağıstan'da da bir yayılma başlamış bulunuyordu, bu durumda Nuri Paşa kuvvetlerinin bu savunmaya devam etmeleri abesti.

Fakat Nuri Paşa ısrarla dayanıyordu. Bir gece Baha Sait bu defa yanında Dağıstanlı komünist Celal Korkmazov olduğu halde evime geldiler. Celal Korkmazov, oldukça saygılı bir tarzda şunları söyledi:

⁷⁴⁰ Sefer E. Berzeg, **a.g.e.**, s. 244- 247.

⁷⁴¹ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 508- 509, 544, 550.

< - Paşam, yeğenininiz Nuri Paşa neticesiz bir dayanma içindedir, elindeki kuvvetlerin inisiyatifini kaybetmek üzeredir ki daha fazla dayanırsa kendisi katledilerek ortadan kaldırılacaktır, bu duruma lütfen müdahale buyurunuz.>

Nuri Paşa başını koyduğu işten başını vermeden ayrılmazdı, inaniyordum ki sonunda kadar tek başına da kalsa dayanacaktır ama bir sonuç alamayacaktır.

< - Siz biraz zaman tanıyınız, ben gidip kendisi ile görüşeceğim.>

Ertesi gün Dağıstan'ın merkezi olan Kasımkent'e giderek Nuri'yi buldum. Kendisi ile konuşarak ikna ettim. Dağıstan idaresini dağılı komutanlara bırakarak dönmeye karar verdik. Nuri ile atlarımıza bindik ilerliyorduk, haber şehirde duyulmuştu. Bir kısım halk bizi uğurlarken < bizi bırakıp gitmeyin> diye bağırıyor, bir kısım halk da kıvı bayrak çekiyordu⁷⁴².

Nuri Paşa'nın Dağıstan'dan Bakü'ye ve oradan Karabağ'a geliş tarihi, Kazım Karabekir Paşa'ya gönderilen raporlardan anlaşılmaktadır. 28 Mart 1920'de Kıvı Ordu, Kuzey Kafkasya'yı işgal etmesine rağmen, Nuri Paşa'nın Kasımkent civarında; Binbaşı Kazım Bey'in Gunip, Kıvılyar ve Petrovsk cephelerinde Bolşeviklere karşı mücadeleye devam ettikleri anlaşılmaktadır. Kazım Karabekir Paşa tarafından Halil ve Nuri Paşalara mektup göndermek için görevlendirilen Topçu Mülazımı İbrahim Efendi'nin raporuna göre; 01 Nisan 1920 itibarıyla Halil Paşa Karabağ'a gitmiştir. İbrahim Efendi, 05 Nisan'da Bakü'den ayrılmış ve Dağıstan'da Nuri Paşa ile görüşmüştür. Yine 3. Tümenin, Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği raporda Nuri Paşa'nın 11 Nisan 1920'de Gence'ye geldiği bildirilmektedir. Bu suretle 5- 11 Nisan 1920 tarihleri arasında olayların hızla geliştiği ve Nuri Paşa'nın amcası Halil Paşa tarafından ikna edilerek, önce Bakü'ye oradan da Gence'ye geldiği; sonra Karabağ'a geçerek buradaki kuvvetlerin başına geçtiği anlaşılmaktadır⁷⁴³.

Halil Paşa, Nuri Paşa'yı ikna edip Dağıstan'dan getirdiği sıralarda Kazım Karabekir Paşa, Halil Paşa'ya çektiği telgrafta şöyle diyordu: “ Sovyet Rusya ile doğrudan temas edebilmek, Türkiye için hayatı önem halindedir. Bu durumda Nuri Paşa'nın Bolşeviklere karşı Dağıstan'da cephe alması teessüfe şayandır...” Halil Paşa bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa'ya Nuri Paşa'nın durumunu bildirir. Arkasından Kazım Karabekir Paşa şu telgrafı çeker: “ Sizin, Enver ve Nuri Paşaların şimdi başta gelen vazifeleriniz, Sovyet idaresini Türk

⁷⁴² Ş. Süreyya Aydemir, **Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları**, Akşam Gazetesi, 15 Aralık 1967; Taylan Soygun, **a.g.e.**, s. 321- 322;

(Kazım Karabekir Paşa tarafından Halil ve Nuri Paşalara mektup göndermek üzere görevlendirilen Topçu Mülazımı İbrahim Efendi'ye Halil Paşa, Nuri Paşa'nın Dağıstan'da Bolşevik karşıtı faaliyeti hakkında; “Nuri Paşa'nın çocuk olduğunu ve etrafının tesirine kapıldığını ve Bakü'ye celb edeceğini” söylemiştir. Bkz. Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 575.)

⁷⁴³ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 573, 577, 590. Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 333.

hududuna kadar ulaştırmak olmalıdır. Bu yolda yürünmesi lazımdır, aksi takdirde hareket edilecek olursa, bu başkalarının durumuna yarayacaktır.” Bu telgraf üzerine Halil Paşa, Kazım Karabekir Paşa’nın kendisini, Enver ve Nuri Paşaları yeterince tanıyamadığını belirtmekte; istiklali ve istikbali için emek sarfettiğı Azerbaycan’ı Rus idaresine bırakmayı Azerbaycan’a ihanet saydığını söylemektedir⁷⁴⁴.

Kazım Karabekir Paşa, 13 Nisan 1920 tarihinde Heyet-i Temsiliye’ye gönderdiği değerlendirme yazısında; Nuri Paşa’nın Bolşevik alayhtarı faaliyetlerine sebep olarak, Nuri Paşa’nın Bakü’ye gittiğı zaman Musavat Partisi tarafından kendisine yüz verilmemiş olduğundan, kendisi de Batum’dan kaçışında fedakârlık yapmış olan Musavat Partisine bir şükran mukabelesi olmak üzere, bu şekilde hareket ettiğı ve Musavat Partisine alet olduğunu tahmin ettiğini belirtmektedir⁷⁴⁵. Kazım Karabekir Paşa, her ne kadar böyle bir değerlendirmede bulunsa da Nuri Paşa, Bakü’ye gittiğinde hem hükümet ve hem de halk tarafından kahraman olarak karşılanmış ve muamele görmüştür. İngilizlerin baskılarına rağmen kendisi teslim edilmemiştir. Azerbaycan’ın müstakil bir devlet olmasında kendisinin rolü büyük olduğı için, Kuzey Kafkasya’dan gelecek tehlikelere karşı (Önce Denikin kuvvetleri, sora Bolşevik kuvvetleri) Azerbaycan’ın istiklalini korumak için savaşmak durumunda kalmıştır.

Kazım Karabekir Paşa, 05 Mayıs 1920 tarihinde T.B.M.M. Başkanlığı’na gönderdiği değerlendirme yazısında, Enver, Talat, Halil ve Nuri Paşalar ile diğer arkadaşlarının Anadolu’ya gelerek Milli Mücadeleye katılmalarının zararlı olacağından bahsetmiş, bu şahısların Doğu’da ve İşlam âlemindeki ünlerinden istifade edilmesini, yurt dışında faaliyet göstermelerini tavsiye etmektedir. Bu konuda Halil ve Nuri Paşalarla ilgili şunları yazmaktadır: “ ...Halil ve Nuri Paşaların da dâhilde değil hariçte müsmir ve azami surette çalıştırılması lazımdır. Müşarüileyhim meselâ Bolşevikler Musul ve Bağdat ve İran havalisine umumî bir hareket yapmak isterlerse bu planın tatbik ve icraatında pek müsmir ve kavi vasıtaları ve kumanda hey’etleri olabilirler. Ve bu suretle yine vatanımıza dolayısıyla büyük hizmet ve istifadeler temin etmiş olurlar. İşte pek mühim olan ve şimdiden mevzuu bahis ve

⁷⁴⁴ Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 323- 324.

(Kazım Karabekir Paşa bu durumu eserinde şöyle anlatmaktadır: “ ...Mustafa Kemal Paşa Bolşeviklere karşı yapılan Kafkas Seddini yıkmak için daha şubat ortalarında bana hareket arzusunu bildiriyordu. Nuri Paşa’nın bizi hiç düşünmeyerek dar bir ufuktan hadisâtı görmesi ve müthiş propagandalarla bizim için de Azerbaycan için de felâket olacak olan işlere kalkışması tehlikeli idi. Kendisini ve Halil Paşayı ikaz ile vaziyetimizi gözden kaybetmemelerini tekrar bildirdim. Halil Paşa Azerbaycan’da daha sıkı işi ele aldığını, Nuri Paşa’nın da Karabağ’a çekildiğini 2 Mayıs’ta anlayarak müsterih oldum.” Bkz. Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, s. 9.)

⁷⁴⁵ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 587.

takdir olması lâzımgelen hususatı gerek meclisi âlinin bir ferd ve âzâsı ve gerek Şark cephemizin bir mes'ulü sıfatile bu maruzatımı takdim ediyorum...⁷⁴⁶”

23 Mart 1920’de Karabağ’da Erivan Hükümetinin desteklediği bir ayaklanma başladı. Azerbaycan Hükümeti isyanı bastırmak için hemen hemen bütün orduyu Karabağ’a gönderdi. Buradaki milis ve askeri teşkilatlanmayı yapmak üzere Halil Paşa Karabağ’a gidip yardım etti ve Karabağ Valisi Hüsrev Sultanov ile görüştü. Ermenilerin isyanı, Azerbaycan’a doğru ilerleyen 11. Kızıl Ordu’nun karşısındaki Azerbaycan kuvvetlerini Karabağ’a çektiğinden, 11. Kızıl Ordu’nun işi kolaylaştı. Nuri Paşa’nın Gence’ye gelmesinden iki hafta sonra Kızıl Ordu Bakü’ye girerek, Azerbaycan’ın Bolşevik Rusya saflarına katılmasını sağladı. 11. Kızıl Ordu Bakü’ye hâkim olduktan sonra, Bakü’deki Türk subaylarını uzaklaştırdı. Azerbaycan Ordusunu da Kızıl Ordu’nun bir parçası sayarak, dağılmayan kısmını kendi kuvvetleri arasına katarak Gürcistan ve Ermenistan sınırlarına gönderdi. Bir taraftan da Bolşevik planının uygulamasına geçilerek geniş ölçüde hapis, sürgün ve yağma işlerine başlandı.

Azerbaycan halkının Bolşevik idaresine karşı milli ve dini hislerinin uyanması, Azerbaycan idaresinin Rusların ve Taşnakların eline geçmesi, bütün memleket ileri gelenlerinin ve yüksek rütbeli subayların hapsedilmesi, ordunun dağılması ve memleket servetinin Rusya’ya taşınması Azerbaycan halkında Kızıl Orduya karşı ihtilal yapma sebeplerini oluştuyordu. 28 Mayıs 1920 gecesı 18.000 kişilik Gence garnizonu ayaklanarak, şehrin Müslüman mahallesini ele geçirdi. Kızıl Ordu’nun demiryolu intikalini sağlayan ve bu nedenle demiryolu istasyonunda bulunan Rus kuvvetleriyle çarpışmalar yoğunlaştı. 20. Kızıl Tümenine ait birlikler 29 Mayıs’ta karşı saldırı yaptılarsa da ağır zayıat verdiler. İsyanın bastırılması bir hafta kadar sürdü. Sonuçta Rusların üstün topçu kuvvetleri ve Gence Ermenilerinin yardımıyla isyan sert ve acımasız bir şekilde bastırıldı. 1000 civarında ayaklanan öldürüldü, yüzlerce kişi idam edildi ve Nargin adasına sürgün edildi⁷⁴⁷.

Gence isyanı devam ederken, Karabağ’da bulunan Nuri Paşa, 2000 kadar Azerbaycanlı Türk kuvvetiyle Yevlak istasyonu ve Ağdam arasında toplanarak, burada Bolşeviklere karşı ikinci bir isyan başlattı. Nuri Paşa kuvvetleri Şuşa’yı ele geçirdi. Buradaki Azerbaycan kuvvetleri de kendilerine katıldı. Gürcistan sınırında bulunan 32. Kızıl Tümeden bazı birlikler alınarak Nuri Paşa’ya karşı gönderildi. 09 Haziran 1920’de yapılan Ağdam muharebesinde Nuri Paşa kuvvetleri yanılarak bir piyade taburu, bir süvari alayı, bir miktar top ve makineli tüfekle İran sınırında Aras nehri üzerinde Hüdaafrin köprüsüne kadar Kızıl

⁷⁴⁶ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 659- 661.

⁷⁴⁷ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi 1919- 1921, Cilt III**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1965, s. 99; Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905- 1920*, s. 248.

Ordu Süvari Tugayı tarafından takip edildi. 15 Haziran 1920’de Kızıl Ordu, Şuşa’yı geri aldı. Nuri Paşa, İran üzerinden dolaşarak Erzuruma geldi. Emrindeki Azerbaycan Süvari Alayı, bir batarya ve dört makineli tüfekle beraber Nahçıvan Müfrezesine katıldı. Daha sonra bu alay 15. Kolordu emrinde, 15. Süvari Alayı olarak Sarıkamış’ın kurtarılmasına iştirak etmiştir⁷⁴⁸.

Nuri Paşa, Hüdaafrin’e çekildikten sonra Tiflis’te sürgünde bulunan Azerbaycan Hükümeti azalarına aşağıdaki mektubu yazarak teklifte bulunur:

“ Tiflis ’te sabık Azerbaycan Hükümeti Âzâlarına

Bolşevikliğin Azerbaycana nüfuzundan Gence, Karabağ taraflarında tahaddüs eden harekâtı havi varakayı Zinlof arz eder. Azerbaycan askerinden bir kısım bugün Hüdaafrin köprüsündedir. Bolşeviklere karşı bir hareketiniz melhuz ise bu askeri Nahçıvan üzerinden Tiflis’e sevk etmek kabildir. Böyle bir hareket ancak Avrupa hükümetlerinin birinin yardımile olabilir. Ben de daha bir zamanlar burada kalacağım. Bir sözünüz olursa lütfen bana yazınız. Askerin inzibatı mefkut, vaziyeti iyi değildir. 14 Haziran 1336

Nuri⁷⁴⁹”

Kazım Karabekir Paşa, Nuri Paşa’nın Karabağ isyanını ve Tiflis’teki sabık Azerbaycan Hükümeti Âzâlarına yazdığı mektubu onaylamaz. Halil Paşa’nın Bolşeviklerle bir an önce irtibat temin etmek için uğraşırken ve Batı Anadolu’da Yunanlılara ve isyanlara karşı mücadele devam ederken, Nuri Paşa’nın bu olayları yapmasını doğru bulmaz. Mektubunda Avrupa Hükümetlerinden birinin yardımını istemesini de Milli Mücadeleye uygun bir

⁷⁴⁸ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi 1919- 1921, Cilt III**, s. 99- 100; Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905- 1920**, s. 249; Tadeusz Swietochowski, **Russia and Azerbaijan**, s. 101- 102; Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, s. 755- 757.

(Musa Qasımlı eserinde Karabağ ayaklanmasına kendisini “Karabağ Hâkimi” ilan etmiş olan Nuri Paşa’nın komuta ettiğini, ayaklanma kuvvetini; Azerbaycan Ordusu’nun Karabağ’daki birlikleri, Şeki, Cevanşir, Ağdam atlı birlikleri, Bakü Yaya Alayı ve iki topçu birliğinin teşkil ettiğini; askeri birliklerin toplam sayısının 6.000 kadar olduğunu belirtmektedir. Ayaklanma kısa sürede Ağdam, Berde ve Terter’de etkili olur. Ayaklanmada Karabağ’ın din adamları da büyük rol oynar. Yapılan dini propagandalarda Bolşevikler, “Yezidi ve Allahsızlar” ve benzeri tanımlamalarla kötülenir. Özellikle Şuşa’nın Boyahmedi ve Hindarh köyleri ayaklanmanın merkezi durumundadır. Şuşa’daki Azerbaycan Ordusu’nun eski komutanı Albay Zeynelov ve yardımcısı Ali Fasyab Ağalarbeyov, Nuri Paşa ile birlikte Şuşa’da hâkimiyeti kurduktan sonra, Ağdam ve Yevlah’da yerleşen 28. Rus Alayı’na saldırırlar. Rus Alayı mağlup edilerek Ağdam ele geçirilir. Ele geçirilen yerlerde askeri mahkemeler kurularak, Bolşevikler yargılanır ve kurşuna dizilir. Kızıl Ordu birlikleri ile Şeki Alayı arasında Berde’de yapılan çarpışmalar bir hafta boyunca devam eder. 10 Haziran’da Kızıl Ordu birlikleri ayaklanmacılara karşı topyekün saldırı başlatırlar. Berde top ateşine tutulur. Bunun üzerine direnişçiler şehri terk etmek zorunda kalırlar. 10 Haziran’da Terter, 11 Haziran’da Ağdam, 14 Haziran’da Hankenti, 15 Haziran’da Şuşa 11. Kızıl Ordu birliklerince işgal edilir. Ayaklanmacılara karşı savaşlarda Ermeniler, 11. Kızıl Ordu’ya yardım ederler. İsyân bastırıldıktan sonra ayaklanmacılara karşı ceza uygulamalarında çok sayıda kişi öldürülür ve hapsedilir. Ceza uygulamalarında Sovyet askeri birliklerinin yanında yer alan Ermeniler, Azerbaycan halkına zulmeder. Arazisi ve mallarını yağma eder. Halk panik içinde dağlara kaçmak zorunda kalır. Bkz. Musa Qasımlı, **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920 -1945**, (Türkçesi: Ekber N. Necef), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006, s. 110 -113.)

⁷⁴⁹ Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 756.

davranış olarak görmez. Bunların sonucunda Nuri Paşa'nın ağabeyi Enver Paşa tarafından rütbece bir hamlede yükseltildiğini bu nedenle tecrübesiz olduğunu ve yanlış kararlar verdiğini düşünmektedir.

Nuri Paşa ile ilgili bu olayları duydukça Kolordu Kurmay Başkanı, aynı zamanda Nuri Paşa'nın eniştesi Kurmay Albay Kazım Bey (Orbay) üzümekte ve Kazım Karabekir Paşa'ya mahcup olmaktadır. Sonuçta Kazım Karabekir Paşa, Albay Kazım Bey'e emir vererek; *“ Derhal Nuri Paşa'ya yaz, eğer elinde kuvvetlerle bana gelir ve yaptığı cinayetleri idrâk ederse kurtulur. Aksi halde vatan aleyhine düşmanlarımızla hareket ediyor cürmle ittihâmdan kendisini kimse kurtaramaz, çocukluğu bıraksın.”* Nuri Paşa, Azerbaycan Süvari Alayı ile beraber Temmuz 1920 sonlarında Ordubat – Nahçıvan üzerinden Türkiye'ye dâhil olmuş; Bayezit – Karaköse – Velibaba – Horasan yoluyla Erzurum'a gelerek, 15. Kolordu Komutanlığı emrine girmiştir⁷⁵⁰.

Bu tarihlerde T.B.M.M. Hükümeti'nin de Sovyet Rusya ile resmi ilişkileri başlamıştır. Enver Paşa dâhil bazı İttihat ve Terakki üyelerinin de Moskova'ya giderek gayri resmi temaslara başlamaları üzerine Mustafa Kemal Atatürk, Kazım Karabekir'e 30 Mayıs 1920 tarihinde bir telgraf göndererek; Enver Paşa ve arkadaşlarının bağımsız olarak ve kendiliklerinden memleket ve millet işlerine müdahalesine müsaade edilmeyeceğini, bu kişilere dışarıda tarafımızdan tayin olunacak vazifeler verilebileceğini ve yetkilerinin sınırlandırılacağını, kendilerinden bu şartlarda istifade edilebileceğini, Bolşevik kuvvetlerinin başında geldiklerinde kendilerinden istifadenin tayini ise yine hale göre tarafımızdan tayin olunacağını, belirtir. Mustafa Kemal Atatürk, yine İttihatçıların Rusya'daki faaliyetleri hakkında 20 Haziran 1920 tarihinde Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği yazıda daha keskin ifadeler kullanarak; Talat, Cemal ve Enver Paşaların Büyük Millet Meclisi namına hiç bir siyasi teşebbüste bulunmaya yetkileri olmadığı, Halil ve Nuri Paşalara yeni vazife vermek üzere bugüne kadar ifa ettikleri vazifeler hakkında bir raporun süratle Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na gönderilmesini, ister⁷⁵¹.

T.B.M.M. Hükümeti'nin Sovyet Rusya ile başlattığı diplomatik münasebette, Nuri Paşa'nın Karabağ isyanı da gündeme gelmiştir. 04 Ağustos 1920 tarihinde yapılan görüşmede Sovyet Hariciye Komiseri Yardımcısı Karahan, Türk Heyeti üyelerine; Nuri Paşa'nın

⁷⁵⁰ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, a.g.e., s. 756- 757; M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

(Kazım Karabekir Paşa, 24 Haziran 1920'de Halil Paşa'ya bir telgraf çekerek, Nuri Paşa'nı Karabağ'daki harekâtının, Bolşevikler üzerinde meydana getirdiği şüphe ve tereddütlerin giderilmesini ve kendileri ile birleşmek için bütün nüfuz ve kuvvetini kullanmasını ister. Bkz. Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, s. 759; Ali Fuat Cebesoy, a.g.e., s. 34.)

⁷⁵¹ Saim Yüceer, **Millî Mücadele Döneminde Türk Sovyet İlişkileri 1919 -1923**, s. 49- 50; Stefanos Yerasimos, **Türk – Sovyet İlişkileri..**, s. 158.

Karabağ'daki faaliyetinin akılsızca bir iş olduğunu söylemiştir. Heyet üyeleri de Nuri Paşa'nın akıl hocalığını yapan Manastırlı Bahattin'in, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa tarafından tutuklandığı cevabını vermişlerdir. Bundan sonra yapılan görüşmelerde de Nuri Paşa'nın Karabağ isyanı Türk Heyeti birçok suallerle karşı karşıya bırakmıştır. Bolşevik heyeti, eğer Nuri Paşa Türkiye'ye geçmişse muhafaza altında bulundurulmasını, eğer geçmemişse Türkiye'ye celbinin sağlanmasını istemişlerdir⁷⁵². Ağustos 1920'de yapılan bu görüşmeler esnasında Nuri Paşa beraberinde getirdiği kuvvetlerle Erzuruma gelerek 15. Kolordu Komutanlığı'nın emrine girmiş bulunuyordu.

D- NURİ PAŞA'NIN ANADOLU'DAKİ FAALİYETLERİ

Nuri Paşa, Temmuz 1920 sonlarına doğru Erzurum'a geldiği sıralarda Ermenilerin, Türk birliklerine ve köylerine taarruzları ve katliamları devam ediyordu. Başlangıçta Ağustos 1920 'de Sovyetlerle beraber düşünülen Ermeni harekâtı Sovyetlerin bölgede bulunan 11. Kızıl Ordu'yu takviye edememesi nedeniyle yapılamadı. Bunun üzerine T.B.M.M. Hükümeti Ermeni sorununu bir an önce bitirmek için 20 Eylül 1920'de taarruz kararı aldı. Aynı gün Doğu Cephesi Komutanlığı'na (15. Kolordu Komutanlığı) bildirildi.

Doğu Cephesi Komutanlığı taarruz hazırlıklarını bitirmeyi müteakip 27 / 28 Eylül 1920'de 9. Kafkas Tümeni ve 12. Piyade Tümenleriyle Sarıkamış istikametinde taarruza başladı. Nuri Paşa'nın bulunduğu Azerbaycan Süvari Alayı, 12. Piyade Tümeni'nin emrinde bulunuyordu. 28 Eylül 1920 günü akşamı 12. Piyade Tümeni Sürphaç Dağı – Handere sırtları hattına geldi. 28 / 29 Eylül gecesi bütün cepheden ve Sarıkamış'tan Ermeni kuvvetlerinin çekilmesi üzerine harekâta devam eden Azerbaycan Süvari Alayı, 29 Eylül 1920 günü saat 05.00'te Sarıkamış'ı muharebesiz işgal etti. Sarıkamış'ta ele geçen her çeşit ganimet Azerbaycan Süvari Alayı tarafından kurulan bir heyetle tespit edildi. Ayrıca Azerbaycan Süvari Alayı, Sarıkamış'ın savunulmasında görev aldı⁷⁵³.

Nuri Paşa, Sarıkamış taarruzuna katılmadan önce Erzurum'a gelen amcası Halil Paşa ile görüştü. Halil Paşa'nın Moskova'da bulunan Enver Paşa'ya 12 Eylül 1920'de yazmış olduğu mektupta, Nuri Paşa ile beraber olduklarını, Nuri Paşa'nın oldukça güç ve sıkıntılı günler geçirdiğini, şimdi selamet ve afiyette olduğunu, fazla yorulduğu için bir müddet dinlenmeye

⁷⁵² Ali Fuat Cebesoy, a.g.e., s. 66- 67.

⁷⁵³ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi 1919- 1921, Cilt III**, s. 153- 155, 164- 165; Gotthard Jaeschke, a.g.e., s. 122

karar verdiğini, herkesin derdinin parasızlık olduğunu ve her ay maaş verilemediğini yazmaktadır⁷⁵⁴. Nuri Paşa'da aynı tarihte (12 Eylül 1920) Moskova'da bulunan ağabeyi Enver Paşa'ya yazdığı mektupta aile fertlerinin geçirdiği zor durumlardan bahseder. Azerbaycan olayından sonra artık siyaset ve askerlikle ilgilenmeyeceğini, Erzurum'un pahalı olduğunu, iyi bir ressam olabilseydi şimdi geçinecek kadar parası olabileceğini sandığını, yine de yalnız olduğu için yükünün hafif olduğunu, tek başına nerede olsa karnını doyurabileceğini, Azerbaycan olayından dolayı Enver Paşa'nın yanına gelemeyeceğini bildirir⁷⁵⁵. Nuri Paşa'nın Erzurum'da çektiği parasızlık ile daha önce yaptığı, Afrika Gruplar Komutanlığı, Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı, Kuzey Kafkasya Başbuğluğu gibi görevler göz önüne alındığında, kendisinin ne kadar dürüst ve doğru bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yaptığı görevlerdeki yetkilerinin gücü ve karşılaştığı ganimet ve para dikkate alındığında Nuri Paşa'nın doğru olmayan davranışlar yapmadığı görülmektedir.

Nuri Paşa, Erzurum'da 12. Piyade Tümeni emrinde Azerbaycan Süvari Alayı'nda bulunurken, 11 Ekim 1920 tarihinde Kazım Karabekir Paşa tarafından alınan bir haberde, 12. Tümenin 34. Alayında Bolşevik teşkilâtı yapılmakta olduğu, Nuri Paşa'nın “ Gizli Şark Askerî Şura Cemiyeti Reisi” seçildiği bildirilir. Kazım Karabekir Paşa, Tabur Kumandanı olan sınıf arkadaşı vasıtasıyla sıkı bir araştırma yaptırır. Esaslı bir şey olmadığını, hatta kendisinin de Bolşevik olduğu ve ismine “yoldaş” dendiği hakkında bazı propagandalar yapıldığını öğrenir. Subayları bu konuda aydınlatır. Nuri Paşa'nın isminin karıştırılmasını da İttihatçıların faaliyeti olarak görür⁷⁵⁶.

Enver Paşa ile arkadaşları arasında yapılan mektuplaşmalarda, Nuri Paşa'nın da ismi geçmekte ve gelecekle ilgili tasarlanan faaliyetlerde görevler düşünülmektedir. Berlin'de bulunan Hacı Sami Bey'in, Moskova'da bulunan Enver Paşa'ya yazdığı 01 Ekim 1920 tarihli mektupta, İslam memleketlerinde yapılacak teşkilatlanmalara göre Cemal, Halil Paşalarla beraber Nuri Paşa'ya da cephe komutanlığı verilmesi, Irak ve İran bölgelerinde İngilizlere taarruz edilmesi düşünülmektedir⁷⁵⁷. Ayrıca Moskova'da bulunan Ahmet Fuad Bey'in, Berlin'de bulunan Enver Paşa'ya 24 Ocak 1921'de yazdığı mektupta, eğer İtalyanlar izin verirse Nuri Paşa'yı Trablusgarp'a göndermesini ister. Bunları yazan Ahmet Fuat Bey, aynı

⁷⁵⁴ Masayuki Yamauchi, **Hoşnut Olmamaış Adam- Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, (Mektup No: 17) s. 100- 101.

⁷⁵⁵ Masayuki Yamauchi, **a.g.e.**, (Mektup No: 18) s. 101.

⁷⁵⁶ Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, s. 34.

⁷⁵⁷ Masayuki Yamauchi, **a.g.e.**, (Mektup No: 24) s. 108- 109.

zamanda İtalya'nın, onun cesur düşmanı Nuri Paşa'yı Trablusgarp'a gelmesine izin vermeyeceğini de belirtir⁷⁵⁸.

Enver Paşa'nın Moskova'dan 26 Mart 1921'de Berlin'deki kardeşi Kamil Bey'e yazdığı mektuptan, Nuri Paşa'nın Kars'ta olduğu ve durumunun rahat olduğu anlaşılmaktadır⁷⁵⁹. Rıza Nur, Azerbaycan'a uğradığında Azerbaycanlıların Halil Paşa'dan şikâyet ettiklerini, Azerbaycan'ı Bolşevik Ordusu'na Halil Paşa'nın teslim ettiğini, Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgal etmeyip Türkiye'ye yardıma gidecek diye söylediğinden müdafaa etmediklerini anlatmışlardır. Rıza Nur, Kars'a geldiğinde Nuri Paşa ile görüşmüş ve olayı ondan da dinlemiştir. Rıza Nur hatıralarında şöyle anlatmaktadır: “ *Bu vakayı bana bir miktar Kars'ta Nuri Paşa da anlatmıştı. Nuri, Enver Paşa'nın kardeşidir. Enver mevkie geçer geçmez, kendisini, babasını, amcasını, kardeşini, ilâh.. paşa yapmıştı. Böyle şeyler aleyhinde olarak Abdülhamit idaresine isyan etmiş olanlar, bir gün gelmiş onlardan beter olmuşlardır. Nuri baktım cahil bir adam ama makûl ve namuskâr görünmektedir. Kars'ta fabrikalarda çalışıyor. El işlerinde kabiliyetli bir adam. Lâkin Halil cahil, şedid, biri. O general olur muydu? Olursa böyle olur. Halil, Rusları Bakü'ye sokmuş. Nuri ise vaziyet alıp, Gence'de Ruslar ile harbetmiş. Aferin bu gayreti de göstermiş. Fakat mağlup olmuş. Bana amcasından dert yandı ve ezcümle şunu söyledi: < O benim amcam olan herif, öyle namussuz ve alçaktır ki, bilemezsiniz. Azerileri aldatıp ellerini ayaklarını bağladı. Ruslara teslim etti.>*⁷⁶⁰” Rıza Nur, Nuri Paşa'yı cahil, makûl, namuskâr ve el işlerinde kabiliyetli birisi olarak; amcası Halil Paşa'yı cahil ve şedid birisi olarak tasvir etmektedir. Nuri ve Halil Paşaların cahil olarak nitelendirilmesi, aklına koyduğunu yapan, inatçı birisi olarak tasvir edildiği değerlendirilmektedir. Halil Paşa da Nuri Paşa'yı başını koyduğu işten başını vermeden ayrılmayan birisi olarak tarif etmektedir. Fakat Nuri Paşa'nın makûl, mütevazı ve namuslu bir kişiliğe sahip olduğu yazılan hatıralardan anlaşılmaktadır. Halil Paşa hatıralarında, Azerbaycan'a Kızıl Ordu'nun gelmesini Musavat Hükümeti'nin hatasına bağlamaktadır. Hatta Kazım Karabekir Paşa'nın, Sovyet idaresinin Türk hududuna kadar ulaştırılması için gayret gösterilmesi konusunda çektiği telgrafa karşı; Azerbaycan'a ihanet saydığı bu davranışı kendisi ve diğer Türk Paşalarının intiharı olarak kabul etmektedir⁷⁶¹.

Nuri Paşa, Erzurum ve Kars'ta fabrika ve imalathanelerin başına geçerek ele geçen silah, mühimmat ve malzemenin tamir ve bakımını yaparak, Milli Mücadeleye çok faydalı

⁷⁵⁸ Masayuki Yamauchi, **A.g.e.**, (Mektup No: 47) s. 134.

⁷⁵⁹ Masayuki Yamauchi, **A.g.e.**, (Mektup No: 69) s. 167; **Enver Paşa'nın Özel Mektupları**, (Yay. Haz. Arı İnan), s. 81.

⁷⁶⁰ Rıza Nur, **Moskova / Sakarya Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991, s. 64 -65.

⁷⁶¹ Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 321- 324.

olmuştur. Yaptığı işleri 01 Nisan 1920’de yazdığı mektup ile Moskova’da bulunan Enver Paşa’ya şöyle anlatmaktadır:

“Nuri Paşa ’dan (Erzurum) Enver Paşa ’ya (Moskova)

1 Nisan 1921

1. 4. 337 Erzurum

Aziz Ağabeyim

(.....)

Erzurum’da İş Ocağı namıyla metruk makineleri tamir ettirerek, büyük bir imalathane tesis ettirmekteyim. Metruk malzeme o kadar çoktur ki, Anadolu sanayini terakki ettirmek için lazım olan sermayeyi bu malzemeyi işleterek temin kabildir. Ocağın Trabzon ve Erzincan’da birer şubelerinin tesisini ve kırık otomobilleri tamir ettirerek, Erzurum – Trabzon, Horasan – Karakilise arasında otomobil kolları işletilmesini ve Sarıkamış’ta metruk bulunan birkaç hizar fabrikasının Rize ormanlarına naklini teklif ettim. Naklieden gelecek kârı göstermek için Erzurum’dan Trabzon’a altı okka için 95 kuruş nakliye ücreti alındığını ve şehri üç yüz bin kilo nakliyat olduğunu söylemek kâfidir.

Palandöken yanındaki gaz madeni de işletilecek bir haldedir. Toplanılacak sermaye ile kumaş ve deri fabrikaları tesisi için lazım olan makineleri Avrupa’dan getirmek mümkün olacaktır. Yalnız bunların hepsini yapacak kadar oturmak istiyorum. Selahiyattar ve zihniyet başkadır. Hakkımdaki teklifinizi bir müddet için ben de muvafık buluyorum. Ressamlık ve Türk tarihi esaslarını tetkik etmeği meslek olarak kabul ediyorum. Burada başladığım işin esasını kasır müddette bitireceğime kani’im. Erzurum İş Ocağı kuruldu. Ermenilerden iğtinam edilen 12 milyon İngiliz fişeğini tahlil için bir makine yaptım. Muvaffakiyet hâsıl oldu. Boş kovanları imha içinde makineler yapılmaktadır. Dökümhanemiz günde 120 metre kumaş çıkartıyor. Her gün tezayüd etmekte. Erzincan’daki harap fabrikadan bir miktar makine temin edebilirsek kumaş hâsılatı daha çok artacağına kani’im. Berlin’e gidebilmek için biraz müşkilat çekeceğim. Evvela yol parası lazım.

Daire Müdürü İbrahim Bey’le benim anlaşmam uzun sürecektir. Şükrü yerini değiştirmek için sizin yazmanız bence daha seri ve emin olur. Murassa’sâ’atı satmış. Trabzon Sansür memuru Fuad Efendi, Halil Paşa’nın eski parasını birisi vasıtasıyla göndermiş. Vapura İtalya’yı dolaşarak gitmekten başka yol yok. Varna tariki varsa da, henüz tetkik etmedim. Rusya’dan geçmekte bir türlü bizce kolay başka bir yol olursa lütfen yazarsınız. Ben bir buçuk iki ay sonra Trabzon şubesinin tesisi için oraya gitmek istiyorum. Cevabınızı orada alacağıma ümit ederim.

Nuri Paşa'nın geniş bir alanda, çeşitli faaliyetlerde büyük bir çalışma içine girdiği anlaşılmaktadır. Harp silah araç ve gereçlerinin bakım ve tamirini yaparken, gelecekte Anadolu sanayisinin geliştirilmesini o zamandan düşünmeye başlamıştır. Bunların yanında ressamlık ve tarihi eserlerle ilgilenmesi onun ne kadar çalışkan ve azimli biri olduğunu göstermektedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi 12 Mart 1921 tarihinde Enver ve Halil Paşalar ile emsali kişilerin Anadolu'ya girmelerini yasaklar ve girdikleri takdirde derhal çıkarılmasına karar verir⁷⁶³. Daha sonra Mustafa Kemal Atatürk ve Fevzi Paşa'nın (Çakmak) Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdikleri telgraflarda Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmesi halinde tutuklanması emredilir. Bununla beraber 15. Kolordu Kurmay Başkanı aynı zamanda Enver Paşa'nın eniştesi Albay Kazım Bey (Orbay) ile Enver Paşa'ya yakınlığı ile tanınan Trabzon'da Tümen Komutanı Yarbey Seyfi Bey'in Ankara'ya gönderilmesi istenir. Bu konuda Mayıs 1920 sonlarında itibaren, Mustafa Kemal (Atatürk), Fevzi (Çakmak) ve İsmet (İnönü) Paşalarla, Kazım Karabekir Paşa arasında gizli ve sıkça telgraf haberleşmesi yapılır. Kazım Karabekir Paşa, Albay Kazım Bey'in görevini iyi yaptığını itaatkâr olduğunu, eşinin hastalığı nedeniyle yola çıkaramadığını bildirir. Albay Kazım Bey, eşinin rahatsızlığının geçmesini müteakip 20 Temmuz 1920 tarihinde Sarıkamış'tan hareket eder. Enver Paşa'da Kütahya - Eskişehir Muharebeleri ile geri çekilen Türk Ordusu'nun durumunu takip etmek ve başarısızlık durumunda Anadolu'ya geçmek niyetiyle 30 Temmuz 1921 tarihinde Moskova'dan Batum'a gelir⁷⁶⁴.

Nuri Paşa'da Enver Paşa'nın kardeşi olması sebebiyle, Eniştesi Albay Kazım Bey ile beraber ayrılarak, Erzurum'dan Trabzon'a gittiği oradan da deniz yolu ile 28 Temmuz 1921

⁷⁶² Masayuki Yamauchi, **a.g.e.**, (Mektup No: 75) s. 172.

(Nuri Paşa'nın yazdığı bu mektubu Enver Paşa'nın henüz almadığı, Berlin'deki kardeşi Kamil Bey'e Moskova'dan 09 Nisan 1921 tarihinde yazdığı mektuptan anlaşılmaktadır. Enver Paşa, mektubunda Nuri Paşa'dan ve eniştesi Kazım Orbay'dan mektup alamadığını, Halil Paşa'nın Trabzon'a gidip gitmediğini bilmediğini belirtmektedir. Kendisinin kanaatine, Nuri Paşa'nın Anadolu'da çalışacağını tercih edeceğini yazmaktadır. Nuri Paşa'da 01 Nisan 1921 tarihli mektubu ile Anadolu'da büyük bir gayretle çalıştığını ve faydalı işler yaptığını yazarak, ağabeyi Enver Paşa'nın tahminini doğrulamaktadır. Bkz. **Enver Paşa'nın Özel Mektupları**, (Yay. Haz. Arı İnan), s. 83.

(Küçük Talat Bey'in, 12 Mayıs 1921 tarihinde Enver Paşa'ya yazdığı mektupta, Nuri Paşa'dan mektup aldığını, fabrika işleriyle meşgul olduğunu ve büyük bir can sıkıntısı içinde olduğunu belirtmiştir. Enver Paşa'da Moskova'dan Mustafa Kemal Atatürk'e Mayıs 1921'de yazdığı mektupta, Nuri Paşa'nın hapsedildiğini öğrendiğini; akraba ve arkadaşlarına bu şekilde davranılmasını doğru bulmadığını söylemektedir. Ancak Kazım Karabekir Paşa'nın raporundan ve Nuri Paşa'nın daha sonra eniştesi Kazım Orbay ile beraber önce İnebolu'ya daha sonra Ankara'ya gitmesi Erzurum'da hapsedildiğinin doğru olmadığını açıklamaktadır. Bkz. Masayuki Yamauchi, **a.g.e.**, (Mektup No: 75) s. 205; M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

⁷⁶³ **B.C.A. 030. 18. 1. 1 / 2. 38. 18.**

⁷⁶⁴ Daha fazla bilgi ve telgrafların aslı için Bkz. Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, s. 132 -143; Gotthard Jaeschke, **a.g.e.**, s. 152 -158.

tarikhinde İnebolu'ya geldiği İnebolu Kaymakamının Vilayete çektiği telgraftan anlaşılmaktadır:

“ Vilayete – 29 Temmuz 1921 ve 608 numaralı şifredir.

Dün Trabzon'dan gelen Sirkaş vapuru ile Nuri Paşa ve Miralay Kazım Bey İnebolu'ya gelmişlerdir.

İnebolu Kaymakamı”

Nuri Paşa, İnebolu'da kalmış, Abana nahiyesinin (hâlen Bozkurt ilçe merkezi) Pazaryerin'nde akrabaları olduğundan oraya gitmiş, Evrenye'ye uğramış, daha sonra Ankara'ya geçmiştir⁷⁶⁵.

Nuri Paşa, 22 Ağustos 1921 tarihinde Batum'da bulunan ağabeyi Enver Paşa'ya aşağıdaki mektubu yazar:

“Nuri Paşa'dan (İnebolu) Enver Paşa'ya (Batum)

22 Ağustos 1921

İnebolu 22 Ağustos 337

Muhterem Ağabeyim

Dün bir mektup gönderdim. Bugün emin vasıta bulunduğumdan tekrar gönderiyorum. Kazım Bey Ankara'da. Mediha ve çocuklar, ben, annen buradayız. Annen 15 gün sonra İstanbul'a dönecek. Ben yarın Ankara'ya müteveccihen hareket ediyorum. Bir vazife ile mükellef değilim. Ankara'da kalmak niyetinde değilim. Ancak Avrupa'da yaşamak için ya Sultana ya enişteme yük olmak hoşuma gitmiyor.

Buradakilerin bizlere karşı pek hüsn-ü nazarı yok. Ancak bana bir şey dedikleri de yoktur. Bu son mücadele esnasında kendi isteğimle memleketi terk etmek istemiyorum. Mecburiyet görürsem terk edeceğim tabi'idir. Annen, maaşının kat'olunacağını zannediyor. Ben kendisine maalesef bakacak halde değilim. Bunun için kema fi's-sabık kendisine para verilmesini istiyor. Avrupa'ya geçmeyecek olursam evlenmek istiyorum. Karcıbaşlıların Hamide Hanımın kızı varmış. Güzelce ve daha genç olduğu için hoppalaşmamış. Bende başka

⁷⁶⁵ Nurettin Peker, **İstiklal Savaşı Resim ve Vesikalarla İnebolu-Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı**, Gün Basımevi, İstanbul, 1955, s. 354.

(Enver Paşa'nın, 12 ve 13 Temmuz 1921 tarihlerinde Berlin'deki kardeşi Kamil Bey'e Moskova'dan yazdığı mektuplarda; Nuri Paşa'nın Erzurum'da olduğu ve burada sıkıldığı, kendisini Trablusgarp'a göndermek istemesine rağmen Halil Paşa'nın Erzurum'da kalmasını istediği, bunun için annesini bir iki ay için istettiği, annesinin de Berlin'e gitmek yerine Erzurum'a Nuri Paşa'nın yanına gelmeyi tercih ettiğini yazmaktadır. Diğer mektuplar ve olaylar dikkate alındığında Nuri Paşa'nın canının sıkılmasına neden olarak, para sıkıntısı, hastalığı ve Enver Paşa dolayısıyla eniştesi Kazım Orbay ve kendisi üzerindeki kontrolün artması olarak değerlendirilmektedir. Bkz. **Enver Paşa'nın Özel Mektupları**, (Yay. Haz. Arı İnan), s. 96- 97.)

*türlüsü ile yaşayamam. Babası Tahir Paşa'nın tüfekçilerinden ana terbiyesi iyi. Paraları yok. Prenses İffet Hanım'ın kızı da var. Ama hevayı meşreb olmuş. (...)*⁷⁶⁶”

Nuri Paşa'nın mektubundan, Kazım Orbay'ın Ankara'da, kendisinin, annesi ve kızkardeşinin (Kazım Orbay'ın eşi Mediha hanım) İnebolu'da bulundukları, 23 Ağustos'ta Ankara'ya gitmek üzere hareket edeceği, İnebolu'dakilerin kendilerine iyi gözle bakmadıkları, Avrupa'ya gitmek istemesine rağmen orada yaşamak için Naciye Sultan'a (Enver Paşa'nın eşi) yük olmak istemediği Avrupa'ya gidemeyecek olursa evlenmek istediği anlaşılmaktadır. Prenses İffet Hanım'ın kızı Misli Melek Hanımdır. Nuri Paşa her ne kadar mektubunda Karcıbaşıların Hamide Hanımın kızını beğendiğini ifade etse de sonuçta 1946 yılında Misli Melek Hanım ile evlenmiştir.

Enver Paşa'nın, kardeşi Kamil Bey'e yazdığı 27 Ağustos, 5 ve 13 Eylül 1921 tarihli mektuplardan Nuri Paşa'nın, eniştesi Kazım Orbay'ın yanında Ankara'da olduğu anlaşılmaktadır. Enver Paşa, Nuri Paşa'nın Ankara'da kalmasını ve oradaki arkadaşlarla çalışmasını istemektedir. 5 Eylül tarihli mektupta ayrıca Nuri Paşa'nın İnebolu'da iken rahatsız olduğu ve annesinin bu nedenle yanına geldiği, Kazım Orbay'ın Ankara'da Piyade Dairesi Başkanlığı'nda görev aldığı, öğrenilmektedir⁷⁶⁷.

Stefanos Yerasimos eserinde, Nuri Paşa'nın Ankara'ya Mustafa Kemal Atatürk'e darbe yapmak için gittiğini yazmaktadır. Moskova'nın Ankara Büyükelçisi S. P. Natsarens'un Ağustos 1921'de Çiçerin'e yazdığına göre; İçişleri ve Savunma Bakanlıklarını elinde tutan Refet Paşa (Bele), Mustafa Kemal'in Sakarya'da bulunmasından faydalanarak Polis teşkilatına kendi adamlarını yerleştirip Mustafa Kemal yanlısı olanları sürmekte ve o sırada Ankara'ya gelen Nuri Paşa ile anlaşp Envercilerle birlikte Mustafa Kemal'e karşı bir darbe hazırlamaktadır. Masayuki Yamauchi'de eserinde benzer bir iddia yapmakta ve Nuri Paşa'nın, Mustafa Kemal Atatürk'e suikast düzenlemek için Anadolu'ya geçtiğini yazmaktadır ⁷⁶⁸. Fakat bu iddiaların asılsız olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir olayın Ankara'da duyulma ihtimali çok yüksekti. Müteakiben Mustafa Kemal Atatürk' ün de haberi olurdu. Zira Atatürk'ün arkadaşları da haber aldığıında kendisine bildirirlerdi. Nuri Paşa ve beraberindekiler tutuklanıp, cezalandırılırdı. Nuri Paşa'ya 1929 yılında Cumhurbaşkanı Atatürk tarafından İstiklal Madalyası verilmiştir. Böyle bir olayın şüphesi dahi olsa, bu madalya verilmezdi.

⁷⁶⁶ Masayuki Yamauchi, **a.g.e.**, (Mektup No: 128) s. 244.

⁷⁶⁷ Masayuki Yamauchi, **a.g.e.**, (Mektup No: 129, 131, 133) s. 244, 246; **Enver Paşa'nın Özel Mektupları**, (Yay. Haz. Arı İnan), s. 108- 109.

⁷⁶⁸ Stefanos Yerasimos, **Türk – Sovyet İlişkileri...**, s. 335; Masayuki Yamauchi, **a.g.e.**, s. 335.

E- NURİ PAŞA’NIN ALMANYA’DAKİ FAALİYETLERİ

Enver Paşa, Nuri Paşa ve Kamil Bey’in birbirlerine yazdıkları mektuplarından Nuri Paşa’nın Eylül 1921’de Ankara’da, 05 Mart 1922’de Almanya’nın Berlin şehrinde kardeşi Kamil Bey ve Enver Paşa’nın eşi Naciye Sultan’ın yanında olduğu anlaşılmaktadır. Kamil Bey’in Enver Paşa’ya yazdığı mektupta, Nuri Paşa’nın tedavisinin iki haftaya kadar biteceğini belirtmektedir. M.S.B. Arşivindeki Şahsi Dosyasında resmi emekli olduğu tarih 09 Kasım 1921 olduğuna göre, bu tarih aynı zamanda Ankara’daki görevinden ayrıldığı tarih olarak kabul edilmelidir⁷⁶⁹. Buna göre, Nuri Paşa’nın Berlin’e 05 Mart 1922 tarihinden daha önce geldiği dikkate alınarak, 1921 yılının sonu veya 1922 yılının başında Berlin’e geldiği tahmin edilmektedir. Sakarya Meydan Muharebesi’nin sonucunu bekleyen Enver Paşa’nın Orta Asya’ya gitmesinden sonra, Nuri Paşa’nın da gitmeye niyetli olduğu Berlin’e hareket ettiği değerlendirilmektedir.

Nuri Paşa, Berlin’e geldiğinde kardeşi Kamil Bey ve Enver Paşa’nın eşi Naciye Sultan’ın oturdukları Grünwald’daki evlerinde kalır. Sonra Münih şehrindeki senatoryuma tedavi olmak üzere yatar. Zira Kamil Bey’in 05 Mart 1922 tarihli mektubunda “ İki haftaya kadar Nuri ağabeyimin tedavisi bitecek” diye yazması; Nuri Paşa’nın 05 Mart tarihi itibarıyla Münih’te olduğunu göstermektedir. Kamil Bey’in 18 Nisan 1922 tarihli mektubunda ise Nuri Paşa’nın 15 gün evvel Münih’ten geldiğini açıklamaktadır. Bu durumda Nuri Paşa’nın Nisan 1922 başlarında, İstanbul’a dönecek olan kızkardeşi ve eniştesine veda etmek için Berlin’e geldiği; yine mektupta yazılana göre Nuri Paşa’nın tedavisi bitmediği için tekrar Münih’e dönerek senatoryuma yatacağı anlaşılmaktadır. Mektuplara göre tedavisi dikkate alındığında, Nuri Paşa’nın muhtemelen akciğerlerinden ağır bir rahatsızlık geçirdiği değerlendirilmektedir⁷⁷⁰.

Kamil Bey ve Enver Paşa’nın eşi Naciye Sultan, Mayıs 1922 sonlarında Grünwald’da oturdukları evden çıkarak, yine Berlin’de Tiergarten str. 34 adresinde güzel ve geniş bir eve taşınırlar⁷⁷¹. Nuri Paşa, Münih’ten döndükten sonra yeni evde Kamil Bey ve Naciye Sultan’ın yanında kalır. Nuri Paşa bundan sonra Orta Asya’da Ruslarla çarpışan ağabeyi Enver Paşa’nın işlerini takip eder; ona destek olmaya çalışır; Livâ-ül İslam dergisinde yayımlanacak olan Enver Paşa’nın istediği makaleyi hazırlar. Nuri Paşa’nın 10 Temmuz 1922 tarihinde,

⁷⁶⁹ Masayuki Yamauchi, **a.g.e.**, (Mektup No: 154) s. 266; M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil’in Şahsi Dosyası**.

⁷⁷⁰ Masayuki Yamauchi, **a.g.e.**, (Mektup No: 163) s. 272- 273.

⁷⁷¹ **Enver Paşa’nın Özel Mektupları**, (Yay. Haz. Arı İnan), s. 108- 109. (Kamil Bey’in ağabeyi Enver Paşa’ya yazdığı 10 Temmuz 1922 tarihli mektubu.)

Düşanbe’de bulunan ağabeyi Enver Paşa’ya yazdığı mektuptan, faaliyetleri ve gelecek ile ilgili düşünceleri öğrenilmektedir. Nuri Paşa’nın mektubu şöyledir:

“ Nuri Paşa ’dan (Berlin) Enver Paşa ’ya (Düşanbe),

10 Temmuz 1922

Sevgili Ağabeyciğim

Şimdiye kadar sizden bir mektup alamadım. Alabilseydim hatt-ı hareketimi ona göre tanzim ederim. Pek eski bir mektubunuzda Trablus’a gitmesi muvafık görmüştünüz. Bence boşuna yorgunluk idi. Gitmedim. Şimdi yanınıza gelmeye hazırım. Her ne kadar Azerbaycan ve Dağıstanlılar benden yardım bekliyorlarsa da oralarda ancak Anadolu’nun veya Avrupa’nın yardımı ile bir iş yapmak mümkün olduğu için şimdilik fi’ili bir teşebbüste bulunmayı za’id görüyorum.

Başladığınız işin muvaffakiyetle neticelenmesi halinde Kafkasya’nın da kurtulacağı tabi’idir. Bu halde evvela yanınıza gelerek, maksad-ı müşterekin husulüne çalışmayı daha muvafık buluyorum. Amcam da buraya geldi. Kendisi ile birlikte geleceğim tabi’idir. Kamil’e yazdığınız mektup ve istediğiniz her şey hazırlandı. Bu postayla gönderiliyor. Ben de bilhassa Zeppelin işini ehemmiyetle takip ediyorum. İmkân dâhilinde cebehanesiyle birlikte 5.000 silah, 50 kadar zâbit, büyücek bir tamirhane hâtta bir iki de tayyare bir defada naklonulabilecektir. Bunun için her şeyden evvel para lazımdır. Siz 30 ilâ 50 bin altın gönderebilecek misiniz? Zeppelin ve sâ’irenin ne kadara mâlolacağını tahmin edemiyorum. Netice-i tahkikâtımı bu postayla yetiştiremezsem gelecek postayla gönderirim. Alman Hükümeti Düvel-i İtilâfiye tarafından sıkı kontrol altında olduğundan bu gibi şeyler ancak fazla para sarfiyla temin olunabilecektir. Almanların ekserisi Sovyet Rusya ile dost yaşamak taraftar olduğundan hareketinizin aleyhindedirler. Hoffmann’lar da bunlar meyânındadır. Zeppelin meselesini itimadınızı kazanmış zevat vasıtasıyla halle çalışıyorum. Parayı temin ettiğiniz takdirde ben de bu vasıta ile geleceğim. Ben Berlin’de pek serbest dolaşamıyorum. Ermeniler takip ediyor. Biz de birbirimizden geri durmuyoruz. Sizin cevabınızla birlikte paraya ve ihtiyaç listesine dört gözle muntazarım.

Tanıdıklarınızdan yanınıza gelmesini arzu ettiğiniz zevat varsa yazınız. Beraber getiririm. Onlar için de para lazım olduğunu unutmayınız.

338 Temmuz 10

Kardeşin⁷⁷²”

⁷⁷² Masayuki Yamauchi, a.g.e., (Mektup No: 169) s. 277- 278.

Nuri Paşa'nın mektubu incelendiğinde şu sonuçlar çıkmaktadır:

- Enver Paşa, kendisini hedefi ve maksadı olmayan mücadelelerin içine attığı gibi, kardeşi Nuri Paşa'yı da Trablusgarp'a göndererek, boşuna bir faaliyet içine sokmak istemiştir. Fakat Nuri Paşa başından geçen olayların tecrübesiyle Enver Paşa'ya verdiği cevapta, Trablusgarp'a gitmeyi “ Bence boşuna yorgunluk idi.” diyerek maksatsız bir mücadele olduğunu belirtmiştir. Amcası Halil Paşa'da Enver Paşa'ya yazdığı mektupta Nuri Paşa'nın Trablusgarp'a gitmesini istememiştir. Nuri Paşa, Azerbaycan ve Dağıstan'a bile Türkiye'nin veya Avrupa'nın desteği olmadan gidilemeyeceğini yazarak gerçekleri gördüğü anlaşılmaktadır.

- Nuri Paşa'nın amacı ağabeyi Enver Paşa'nın yanına gitmektir. Hatta amcası Halil Paşa'yı da götürmek istemektedir.

- Nuri Paşa, Enver Paşa'nın isteği silah ve malzemeyi, İtilaf Devletlerinin sıkı kontroluna rağmen temin edip göndermeye çalışmaktadır. Almanların çoğunluğu Rusya ile dost yaşamak istediklerinden Enver Paşa'nın mücadelesini onaylamamaktadır. Bu düşünce silah ve malzeme temininde zorluk çıkarmaktadır. Mektupta ilgi çeken en önemli konu, cephanesiyle birlikte 5000 silah, 50 kadar subay, büyük bir tamirhane ve hatta iki de uçağı, temin edeceği Zeppelin ile bir seferde Enver Paşa'ya ulaştırmak istemesidir. Kendisi de bu zeppelin ile gitmeyi düşünmektedir. Almanya'da zor şartlar altında Nuri Paşa'nın böyle bir faaliyet içine girmesi, onun ne kadar mücadeleci ve azimli bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir.

- Nuri Paşa'nın karşılaştığı zorluklardan biri de Ermeniler tarafından öldürülmek istenmesidir. Bu nedenle Berlin'de rahat dolaşamadığını belirtmektedir.

Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sonunda çeşitli yerlere gitmiş olan İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerine suikast düzenlemişlerdir. Tiflis'te Cemal Paşa, Berlin'de Talat Paşa, Cemal Azmi ile Bahaddin Şakir Bey'i şehit etmişlerdir. Ermeniler'in öldürmek istediği kişiler arasında Nuri Paşa, kardeşi Kamil Bey, Naciye Sultan ve Dr. Nazım Bey ile beraber Berlin'e gelen Halil Paşa'da vardır.

Naciye Sultan hatıralarında, Ermeni suikastçıların kendisini vurmak için bir lokantada tertibat aldıklarını ve bundan nasıl kurtulduklarından; daha sonra Ermenilerin takibinden korunmak için özel dedektif tuttuklarından bahsetmektedir. Her Pazar ailecek yaptıkları gezilerin birinde Nuri Paşa'yı da Ermenilerin vurmak istediğini Naciye Sultan hatıralarında şöyle anlatmaktadır: “... Her Pazar özel bir otomobille, ailecek gezmeye giderdik. Nuri Paşa'da bizimle beraber gelirdi. Bir Pazar günü otomobili bekliyorduk. Arabada bir arıza olduğunu ve o sabah şoförün gelemeyeceğini öğrendik. Belli bir saatte evden dışarıya da

çıkamadık. Meğerse o gün suikastçılar faaliyete geçecek ve Nuri Paşa'yı vuracaklarmış. Bizi korumak maksadıyla düşmanlarımızı gözleyen polis hafiyeleri, gizlenmiş oldukları yerden bütün tertibatı seyretmişler. Bize sonradan naklettiler. Düşmanlar gayet kuvvetli ve süratli giden bir mercedes otomobile binerek, evin karşısındaki ormanın bir yoluna gizlenmişler. Orada bizim otomobilin gelmesini bekliyorlarmış. Arabanın içindekiler iki kişiymiş. Bizim tuttuğumuz hafiyeler, aynı ormanın başka bir yolunda saklanarak; hem evi, hem de düşmanları gözlemişler. Mercedestekilerin yüzlerinden, kaş ve gözlerinden Ermeni oldukları belli imiş. Polisler, vermiş olduğumuz resimlerden bunların kimliklerini de tesbit etmişler. Vakit geçip de bizim araba gelmeyince, düşmanlarımız sinirlenmeye başlamışlar. Ağaçların arkasına saklanarak, evden çıkmamızı beklemişler. Nihayet artık arabanın gelmeyeceğini ve evden kimsenin çıkmayacağını anlayan düşmanlar, çekilip gitmişler. Memurlarımız, bize hadiseyi bütün ayrıntılarıyla anlattıklarından da, muhakkak bir ölümden kurtulduğumuzu anlayarak şükrettik⁷⁷³. ”

Berlin’de Dr.Nazım Bey ile beraber bulunan Halil Paşa’da öldürülmek için Ermeniler tarafından takip edilir. Halil Paşa hatıralarında, kaldıkları evin önünde Ermeni suikastçılarının beklediklerini, bunlardan kurtulmak için, yeğeni Kamil Bey’e telefon ettiğini; Kamil Bey’in de korumak amacıyla dedektif gönderdiğini, Halil Paşa’nın silahlarını alarak dışarı çıktığını ve gerekirse Ermenilerle çatışmayı göze aldığını, anlatmaktadır. Halil Paşa, bundan sonra emniyet düşüncesiyle evlerine gitmeyip, Kamil Bey, Naciye Sultan ve Nuri Paşa’nın yanlarında birkaç gün kaldıktan sonra buradan ayrılır. Halil Paşa, yanına Nuri Paşa, eski İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey’i de alarak Heiligendam denilen sayfiye yerine taşınırlar. Burada üçü de Afganlı tüccarlar hüviyeti ile bir pansiyona yerleşirler. Daha sonra Halil Paşa böbreklerinden ameliyat olmak için ayrılır. Avusturya’ya gelerek amaliyat olur⁷⁷⁴.

Nuri Paşa, başından geçen bu olaylardan sonra, 10 Temmuz 1922 tarihindeki mektubunda yazdığı gibi bir zeppelin temin ederek, ağabeyi Enver Paşa’nın yanına gidemez. Bu arada 04 Ağustos 1922 tarihinde Enver Paşa Düşanbe’de şehit olur. Anadolu’da Yunanlılara karşı Büyük Taarruz’un hazırlıkları devam etmektedir. 26 Ağustos 1922 günü sabahı başlayan Büyük Taarruz başarıyla sonuçlanır; 09 Eylül 1922’de Türk Ordusu İzmir’e girer.

⁷⁷³ **Enver Paşa’nın Eşi Naciye Sultan’ın Hatıraları “ Acı Zamanlar”**, (Yayına Hazırlayan: O. Gazi Aşıroğlu), Burak Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 64.

⁷⁷⁴ Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s. 371- 379.

(Ruslar, Enver Paşa’nın Tacikistan’da kendilerine karşı savaş açması üzerine, Moskova’da bulunan Halil Paşa, Doktor Nazım ve diğer İttihat ve Terakki mensuplarının para tahsisatı ve iaşelerini keserek Moskova’yı terk etmelerini isterler. Halil Paşa ve Doktor Nazım yurda dönmeyi çok isterler ve Ankara Hükümetine müracaat ederler. Fakat TBMM hükümetince kabul edilmez. Bu nedenle Halil Paşa ve Dr. Nazım Ağustos 1922’de Berlin’e giderler. Bkz. **B.C.A. 030. 10. 204. 392. 19.**)

Nuri Paşa'nın tekrar Türkiye'ye ne zaman döndüğüne dair kesin bir bilgi yoktur. Fakat ağabeyi Enver Paşa'nın 04 Ağustos 1922'de şehit olmasından sonra Orta Asya'ya gitmekten vazgeçtiği, amcası Halil Paşa'nın da ayrılmasından sonra tekrar kardeşi Kamil Bey'in yanında kaldığı, Türk Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra kardeşi Kamil Bey, Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan ile beraber Türkiye'ye döndükleri değerlendirilmektedir. Zira Naciye Sultan hatıralarında, Kamil Bey ile Aralık 1923 yılında evlendiğini, nikâhlarını Halife Abdülmecit Efendi'nin kıydığını ve Kuruçeşme'deki yalıda oturduklarını yazmaktadır⁷⁷⁵. Bu durumda, Nuri Paşa'nın da bu olaylarda beraber olacağı düşünüldüğünde, en geç 1923 yılından itibaren Nuri Paşa'nın Türkiye'de olduğu tahmin edilmektedir

⁷⁷⁵ Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları “ Acı Zamanlar”, s. 68.

IV- NURİ PAŞA’NIN CUMHURİYET DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ

A- NURİ PAŞA’NIN SİLAH SANAYİSİ İLE İLGİLİ FAALİYETLERİ

1- Nuri Paşa’nın Zeytinburnu ve Sötlüce Silah Fabrikalarını Kurması

Nuri Paşa Almanya’dan Türkiye’ye dönünce, bir müddet Ankara’da kaldıktan sonra İstanbul’a giderek silah fabrikasını kurdu. İstanbul’a ne zaman gittiği tam olarak belli değilse de bazı olayların incelemesinden 1930 yılının sonlarından itibaren gittiği tahmin edilmektedir. Şöyle ki;

- 1928 ve 1929 yıllarında Ankara’da olduğu ve ticaretle uğraştığı M.S.B. Arşivinde bulunan şahsi dosyasındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Milli Mücadeleye iştirak ettiği için çıkarılan İstiklal Madalyası 29 Şubat 1929 tarihinde Ankara Merkez Komutanlığı tarafından kendisine teslim edilmiştir⁷⁷⁶. Samet Ağaoğlu eserinde, aileden gelen şöhretine siyasi ve askeri kudretine rağmen Nuri Paşa’nın devletten vazife istemeden basit bir vatandaş olarak kendisine “çinicilik” mesleğini seçtiğini, bunu seçerken çocukluğundan beri üzerinde durduğu, hakiki sanatkâr ruh ve hevesinin etkili olduğunu, fakat bu meslekte başarılı olamadığını yazmaktadır⁷⁷⁷.

- Büyük Erkân-ı Harbiye Re’isliği (Genelkurmay Başkanlığı) bünyesinde yer alan Harp Tarihi Encümeni, Mondros Mütarekesinden Sovyet Rusya’nın Azerbaycan’ı işgaline kadar geçen dönemde meydana gelen olaylar hakkında bir rapor isteğine dair Nuri Paşa’ya 29 Haziran 1930 tarihinde mektup yazarak, İstanbul Merkez Komutanlığı aracılığı ile ulaştırılmasını istemiştir. Daha sonra Encümen aynı döneme ait başka bir rapor isteğinde de bulunmuştur. Her iki isteğe Nuri Paşa tarafından cevap verilmeyince, 16 Ağustos 1930 tarihinde Nuri Paşa’ya bir mektup daha yazılmıştır. İstanbul’da olduğu zannedilen Nuri Paşa’nın Ankara’da olduğu anlaşılmış; mektuplar kendisine teslim edilerek, Kafkas İslam Ordusu’nun faaliyetleri hakkındaki ayrıntılı rapor hazırlaması sağlanmıştır⁷⁷⁸.

- Nuri Paşa’nın Zeytinburnu Fabrikasında yapılmak üzere 31 Aralık 1933 tarihinde Milli Savunma Bakanlığı’ndan aldığı tapı yapımı işi⁷⁷⁹ göz önüne alındığında, kendisinin

⁷⁷⁶ M.S.B. Arşivi Nuri Killigil’in Şahsi Dosyası.

⁷⁷⁷ Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 44.

⁷⁷⁸ Mustafa Budak, a.g.e., s. 70.

⁷⁷⁹ B.C.A. 030. 18. 01. 02. 41. 93. 4.

1930 yılının sonlarından itibaren İstanbul'a geldiği ve Aralık 1933 yılına kadar fabrikasını kurarak silah ve mühimmat imal etmeye başladığı anlaşılmaktadır.

Nuri Paşa, Ankara'da kaldığı süre içinde emeklilik işlemlerini de takip etmiştir. Nuri Paşa'nın Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra, önce Azerbaycan Hükümeti hizmetine dâhil olması, daha sonra tekrar Osmanlı Ordusu hizmetine geri dönmesi, Azerbaycan'dan ayrılarak İstanbul'a gelmesi, fakat İngilizler tarafından tutuklanarak Batum'a götürülmesi, buradan kaçtıktan sonra tekrar Azerbaycan ve Dağıstan'da faaliyette bulunması, özlük haklarının tahakkukunda belirsizliklere ve yazışmalara neden olmuştur. Şahsi Dosyasında bulunan Ocak – Şubat 1920 aylarındaki yapılan yazışmalarda; kendisi o sıralarda Dağıstan'da olmasına rağmen, “Kaymakam – Yarbay” rütbesiyle maaşının annesine ödenmesine karar verildiği, fakat devamlı ödeme hakkında da tereddütler yaşandığı görülmektedir. Nuri Paşa'nın mektubundan para sıkıntısı çektiğini belirtmesi dikkate alındığında maaşların zamanında ve tam olarak ödenmediği; durumlarının karışık olması sebebiyle maaşlarının ödenmeyeceği konusunda annesinin de tereddütleri olduğu anlaşılmaktadır. Nuri Paşa emeklilik yazışmaları ile ilgili olarak 1928 yılında verdiği dilekçede de şimdiye kadar maaş almadığını belirtmektedir⁷⁸⁰.

Nuri Paşa, Almanya'dan Türkiye'ye döndükten sonra Milli Savunma Bakanlığı'na 1925 yılında Kaymakam (Yarbay) rütbesiyle emekliye sevk edilmiştir. Milli Savunma Bakanlığı, dosyasında Milli Mücadeleye katıldığına dair bir kayıt olmadığını belirterek, Milli Mücadeleye katılmayan personele uygulanan 25 Eylül 1923 tarihli kanuna göre 04 Ekim 1923 tarihinden geçerli olmak üzere Nuri Paşa'yı emekli etmiştir. Nuri Paşa bunun üzerine 12 Eylül 1925 tarihinde dilekçe vererek , “Milli Mücadeleye Şark Cephesinde katıldığını ve Hazine-i Devlete cüz-i dahi olsa (az da olsa) bar (yük) olmamak” sebebiyle emekliliğinin, Osmanlı Ordusundan istifa edip Azerbaycan Ordusu hizmetine geçtiği Kasım 1918 tarihinden itibaren yapılmasını istemiştir. Milli Savunma Bakanlığı, 1918 tarihi itibarıyla 15 seneyi doldurmadığından ve Milli Mücadeleye katıldığı kayıtlarda olmadığı için önce Nuri Paşa'nın isteğini kabul etmemiştir. Fakat Nuri Paşa, 25 Ağustos 1928 tarihinde Milli Savunma Bakanlığı'na bir dilekçe daha göndererek;

- Milli Mücadeleye iştirak etmediklerinden dolayı emekliliğe sevk edilen personel gibi yanlılıkla emekli edildiğini,

⁷⁸⁰ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**; Masayuki Yamauchi, **a.g.e.**, (Mektup No: 17) s. 100 -101.

- Kafkas İslam Ordusu Komutanı iken 1918 senesinde istifa ettiğinden, emekliliğinin bu suretle düzeltilmesini,

- Kendisinin 1920 senesinde Azerbaycan'dan getirdiği birlik ile Şark Cephesinde gönüllü olarak Milli Mücadeleye katıldığını, bu durumu da o zamanki Şark Cephesi Kumanda heyetinin bildiğini,

- İstifa ettiği tarihten bu güne kadar devlet hazinesinden maaş veya emekli maaşı almadığını,

- Sonuç olarak kanuna uygun nizami istifa tarihinden itibaren müstafi (istifa etmiş) kabul edilmesini ve künyesinin o suretle düzeltilmesini istemiştir⁷⁸¹.

Nuri Paşa'nın bu dilekçesinden sonra Milli Savunma Bakanlığı, 06 Ekim 1928 tarihinde Nuri Paşa'nın durumunu emekli Korgeneral Kazım Karabekir Paşa ve Genelkurmay Başkanlığı'na sormuştur⁷⁸². Genelkurmay Başkanlığı'nın 25 Ekim 1928 tarihli cevabında Nuri Paşa'nın Azerbaycan'dan döndükten sonra, beraberinde getirdiği Azerbaycan kıtasıyla 12. Tümenin emrinde olarak Sarıkamış'ın kurtarılmasında gönüllü olarak harekâta iştirak ettiği, bilahare Şark Cephesi Komutanlığı emrinde fabrika ve imalathanelerin kurulmasında ve çalıştırılmasında görev aldığı belirtilmiştir. Kazım Karabekir Paşa ise verdiği cevapta; “ *Mümaileyh Azerbaycan'dan süvari alayıyla Sarıkamış'ın istirdadında bulunmuştur. Bilahare de cephe imalathanelerinde hüsnü hizmeti görülmüştür. İstiklal Madalyasıyla taltifi muvafık olacağını arz eylerim efendim.* ” Demiştir. Bu cevapları alan Milli Savunma Bakanlığı Nuri Paşa'yı “Piyade Kaymakamı - Yarbay” rütbesiyle 09 Kasım 1921 tarihinden geçerli olmak üzere 04 Aralık 1928 tarihinde emekli etmiştir. Emeklilik kararnamesi Reisicumhur Mustafa Kemal Atatürk, Başvekil İsmet İnönü ve Milli Savunma Bakanı Mustafa Abdülhalik Renda tarafından imzalanmıştır. Buna dayanarak Nuri Paşa'ya İstiklal Madalyası da verilmiştir. 15260 numaralı İstiklal Madalyası 29 Şubat 1929 tarihinde Ankara Merkez Komutanlığı tarafından kendisine teslim edilmiştir⁷⁸³.

Nuri Paşa, 09 Mart 1929 – 09 Nisan 1929 tarihleri arasında Moskova üzerinden Afganistan'a gitmiştir. Bu seyahatle ilgili olarak Sovyet Hükümeti tarafından vize verilmiştir. Seyahatin maksadı belli değildir⁷⁸⁴.

Nuri Paşa, Ankara'da çinicilik işinde başarılı olamayınca İstanbul'a giderek Zeytinburnu Demir Eşya Fabrikasını kurar. Fabrikada soba, döküm, ateş tuğlası, seramik,

⁷⁸¹ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

⁷⁸² **Kazım Orbay Arşivi** KO B III -143.

⁷⁸³ M.S.B. Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

⁷⁸⁴ **Kazım Orbay Arşivi** KO B IV -212.

matara gibi maddelerin yanında silah ve mühimmat üretimi de yapılır⁷⁸⁵. Nuri Paşa'nın 1933 yılı itibariyle Zeytinburnu Fabrikasında silah ve mühimmat yaptığı, 31 Aralık 1933 sayılı Kararname ile anlaşılmaktadır. Reisicumhur Mustafa Kemal Atatürk'ün de imzaladığı bu kararnamede, Yavuz Gemisinin 28 sm. lik ve 8,8 sm. lik topları için gerekli olan kanat emniyetli tapaların Zeytinburnu Fabrikası sahibi Nuri Paşa'dan pazarlıkla alınmasına karar verilmiştir⁷⁸⁶. Ayrıca bu kararnameye ek olarak 07 Mart 1934 tarihinde çıkarılan bir kararname ile de Yavuz Gemisinin 15 sm. lik topları için gerekli olan bileli tapaların da Zeytinburnu Fabrikası sahibi Nuri Paşa'dan pazarlıkla alınmasına karar verilmiştir⁷⁸⁷.

Milli Savunma Bakanlığı'nın ihtiyacı olan silah, mermi ve tapaların Nuri Paşa'dan alınması fabrika kurulduğundan beri devam etmiştir. Nuri Paşa, top, havan, uçaksavar mermi ve tapalarının yanında uçak bombaları da yapmıştır. 20 Haziran 1936 tarihinde çıkarılan kararname ile dağ topları için gerekli olan 24.000 adet merminin tapalarının⁷⁸⁸; 12 Mayıs 1938 tarihinde çıkarılan kararname ile Heinkel teyyareleri için bombalarının⁷⁸⁹; 06 Ocak 1939 tarihinde çıkarılan kararname ile donanmada mevcut 40 mm. Uçaksavar topları için gerekli olan ve askeri fabrikalarda temini mümkün olmadığı için hassas tapa, 6000 tahrip danesi, 1000 adet izli merminin Nuri Killioğlu (Killigil) Fabrikasından pazarlıkla alınmasına karar verilmiştir⁷⁹⁰. Nuri Paşa, askeri fabrikalarda temin edilemeyen 40 mm.lik uçaksavar topları için mermi ve tapa yaparak, özel sektör olarak Milli Harp Sanayisinin gelişmesine ve Türk Ordusu'nun ateş gücünün artırılmasına büyük katkı sağlamıştır.

Nuri Paşa, yeni silah, mermi ve tapa yapmasının yanında, mevcut olan mermilerin değiştirilmesi ile islah edilmesi işlemlerini de yapmıştır. 03 Nisan 1940 tarihinde çıkarılan bir kararname ile 21 sm. lik kara topçu mermisi gövdesinden istifade edilerek, 3719 adet uçak bombasının yaptırılması⁷⁹¹; 20 Mayıs 1940 tarihinde çıkarılan kararname ile gemiler için lüzumlu olan 11.000 adet merminin alınması ve bir kısmının ıslahı Nuri Killigil Fabrikasına verilmiştir⁷⁹².

⁷⁸⁵ Burhan Oğuz, **Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar**, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000, s. 85- 86, 102; Uğur Mumcu, **40'ların Cadı Kazanı**, um: ag Vakfı Yayınları, Ankara, Ankara, 2002, s. 12.

⁷⁸⁶ B.C.A. 030. 18. 01. 02. 41. 93. 4.

⁷⁸⁷ B.C.A. 030. 18. 01. 02. 43. 12. 11. (Nuri Killigil, Yarbay rütbesi ile emekli olmasına rağmen Atatürk'ün imzaladığı kararnamede bile Nuri Paşa olarak zikredilmektedir. Trablusgarp ve Kafkasya'daki Fahri Ferik rütbesi ve buna göre söylenen "Nuri Paşa" ünvanı zaman içinde bile kaybolmamıştır. Resmi yazışmalarda bile kullanılmıştır. Y.N.)

⁷⁸⁸ B.C.A. 030. 18. 01. 02. 66. 53. 9.

⁷⁸⁹ B.C.A. 030. 18. 01. 02. 83. 41. 7.

⁷⁹⁰ B.C.A. 030. 18. 01. 02. 85. 112. 8. (Yazılan söz konusu kararnamelerin bazılarında Nuri Paşa'nın soyadı "Killigil" yerine "Killioğlu" olarak yazılmıştır. Y.N.)

⁷⁹¹ B.C.A. 030. 18. 01. 02. 90. 32. 12.

⁷⁹² B.C.A. 030. 18. 01. 02. 91. 47. 12.

Nuri Paşa, Milli Savunma Bakanlığı adına yaptığı işlerle ilgili olarak herhangi bir sıkıntıyla karşılaştığında, İkinci Dünya Savaşının da devam etmesi göz önüne alınarak Bakanlıktan destek ve kolaylık görmüştür. Milli Savunma Bakanlığı, 31 Mayıs 1943 tarihli yazısıyla 7,5 / 30 sm. lik Krupp sahra toplarına ait 60.000 şarapnelin mermiye çevrilmesi için Nuri Paşa'ya verilen 25 ton pirinç çubuğa ilave olarak 69 ton pirinçin verilmesi için Başbakanlıktan izin istemiş ve olumlu cevap almıştır⁷⁹³. Ayrıca bu işlemle ilgili olarak, 05 Ağustos 1944 tarihinde çıkarılan bir kararnameyle Nuri Paşa'ya fiyat farkı verilmesine karar verilmiştir⁷⁹⁴. 21 Ağustos 1941 tarihinde çıkarılan bir kararname ile ordunun ihtiyacı olan 10.000 adet tabancanın Nuri Killioğlu fabrikasından alınmasına karar verilmiştir⁷⁹⁵. Fakat Nuri Paşa, aldığı bu tabanca siparişini, beş ay sonra teslimata başlamak üzere 18 ay sonra parti parti Milli Savunma Bakanlığı'na teslim etmesi gerekirken, Ekim 1942 tarihinde M.S.B.'liğine müracaat ederek, ehliyetli işçi bulmakta zorluk çektiğinden teslim süresinin 18 aydan 24 aya çıkarılması ve partiler için muayyen bir miktar konulmamasını teklif etmiştir. Yapılan yazışmalar sonucunda, Nuri Paşa'nın bu isteği kabul edilmiştir. Milli Savunma Bakanlığı'nın Başbakanlığa gönderdiği yazıda gerekçe şöyledir: “ *Ordunun tabancaya ihtiyacı fazla bulunmaktadır. Bu ihtiyacın yapılan bütün teşebbüslere rağmen hariçten sür'at ve emniyetle temini mümkün olamamıştır. Memleketimiz içinde başka bir fabrikada tabanca yapacak bir kudrette değildir. Bu sebeple Demir Eşya Fabrikası sahibi Nuri Killigil'i teşvik edilerek bir tabanca fabrikası kurmağa tahrik edilmiş ve fabrikayı da Vekâletin teşvik ve tahriki üzerine açmıştır. Fabrika yeni açılmış olması itibariyle seri imalatla müşkülata uğrayacağı pek tabidir. Buna bir de vaziyeti hazırı icabı memleketimizde ehliyetli işçi bulunamaması gibi hakikata uygun mazeretler munzam olunca fabrikanın vaktinde taahhüdünü ifa edememesini bir emri vaki olarak kabul etmek zaruri görülmektedir. Bundan mada memleket dâhilinde bir silah fabrikasının vücud bulması da birçok bakımdan memleket için faideli görülmektedir. Bu sebeplerden dolayı mukavele müddetinin 18 aydan 24 aya çıkarılması suretile temdidi ve müsveddesi bağlı zeyil bir mukavelenin akdi muvafık görülmüştür* ⁷⁹⁶.” Bu gereçden görülmektedir ki; Nuri Paşa fabrikasından başka tabanca yapacak fabrikanın olmadığını Milli Savunma Bakanlığı belirtmektedir. Nuri Paşa özel sektör olarak silah ve mühimmat yapımı konusunda büyük ilerleme kaydetmektedir. Milli Savunma Bakanlığı da Nuri Paşa'yı tabanca yapması konusunda teşvik etmiştir. Bu nedenle Nuri

⁷⁹³ B.C.A. 030. 10. 49. 02. 319. 6.

⁷⁹⁴ B.C.A. 030. 11. 1. 169. 22. 1.

⁷⁹⁵ B.C.A. 030. 18. 01. 02. 96. 74. 4.

⁷⁹⁶ B.C.A. 030. 10. 49. 319. 2.

Paşa'nın de yeni tezgâh ve aletler olarak fabrikasını geliştirdiği, böylece milli harp sanayisine büyük katkılar sağladığı anlaşılmaktadır.

Nuri Paşa, tabanca yapımında olduğu gibi havan yapımında da Milli Savunma Bakanlığı'ndan gerekli kolaylığı görmüştür. 21 Ocak 1939 tarihinde mukavele ile yapmayı üstlendiği 480 adet 81 mm. piyade havan silahını zamanında teslim etmediği için ceza almadan 24 Ekim 1942 ve 19 Şubat 1943 tarihlerinde olmak üzere iki kere süresi uzatılmıştır. Nuri Paşa silahları yapamamasına neden olarak, Avrupa'dan getirttiği parçaları, savaş nedeniyle zor temin ettiğini belirtmiştir. Milli Savunma Bakanlığı da ordunun acil ihtiyacı için lazım olan silahların yapılması için Nuri Paşa ve fabrikasını, cezalandırmak yerine teşvik etmek yolunun izlenmesini istemiştir⁷⁹⁷. İkinci Dünya Savaşının sona ermesinden sonra da Milli Savunma Bakanlığının desteği silah ve mühimmat yapan Nuri Paşa ve Şakir Zümre fabrikalarına devam etmiştir. Milli Savunma Bakanlığı'nın 27 Eylül 1946 tarihli teklifi, Maliye Bakanlığı'nın 24 Aralık 1946 tarihli mütalaası Bakanlar Kurulu'nun 30 Ocak 1947 tarihli toplantısında incelenerek, İkinci Dünya Savaşı esnasında Müttefik Devletlerden temin edilen ve Milli Savunmaya ait siparişlerin imalinde kullanılmak üzere Şakir Zümre ve Nuri Killigil fabrikalarına verilmiş olanların, bu firmalara 2490 sayılı kanunun 46ncı maddesinin (k) fıkrasına göre gizli pazarlıkla satılmasına karar verilmiştir⁷⁹⁸.

Nuri Paşa, Sütlüce Fabrikasını kurduktan sonra da Zeytinburnu Demir Eşya Fabrikasında ağırlıklı olarak silah ve mühimmat üretimine devam etmiştir. Haziran 1946 yılında Zeytinburnu Fabrikasını kapatmış, bütün üretimi Sütlüce'den yapmıştır⁷⁹⁹. Nuri Paşa, Zeytinburnu Fabrikasında yaptığı silah ve mühimmatın teknik tarifnamelerini de yazarak, silah ve mühimmatın kullanılmasına yardımcı olmuştur⁸⁰⁰. Devlete ait silah fabrikalarının yanında Nuri Paşa'ya ait olan Zeytinburnu ve Sütlüce Fabrikaları da özel sektörün savunma sanayi faaliyetlerine katkısına örnek teşkil etmiş fabrikalardır. Bu fabrikalarda subay el tabancaları, 81 mm.lik havanlar ve mühimmatı ile tahrip kalıpları, patlayıcı ve yanıcı maddelerle pyroteknik malzeme de imal edilmiştir⁸⁰¹.

⁷⁹⁷ B.C.A. 030. 10. 52. 342. 18.

⁷⁹⁸ B.C.A. 030. 18. 01. 02. 113. 21. 12.

⁷⁹⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Mart 1949. (Uğur Mumcu Zeytinburnu Fabrikası'nın 1945 yılında kapandığını yazmaktadır. Bkz. Uğur Mumcu, **a.g.e.**, s. 12.)

⁸⁰⁰ Nuri Killigil, **Bir kiloluk Yangın, 10 kiloluk Tahrip, 50 kiloluk ve 250 kiloluk H Tipi Lâğım Tayyare Bombaları Tarifnamesi**, Zeytinburnu Demir Eşya Fabrikası, 1941; Burhan Oğuz, **Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar**, s. 85, 102.

⁸⁰¹ Suat Söylerkaya, **"Türkiye'de Milli Harp Sanayi"** Türkiye Milli Harp Sanayi Semineri, Ankara Ticaret Odası Yayınları Araştırma Yayınları Nu: 3, (2 -3- 4 Ocak 1975), Ankara, 1975, s. 78.

Zeytinburnu Fabrikasında, silah ve mühimmatın yanında, boş kaldıkça Alman modeli, çift cidarlı Meller tipi soba imal edilirdi. Nuri Paşa ayrıca ateş tuğlası ve seramik imaline de çok meraklıydı. Personele kendi el yazısıyla küçük kâğıtlara yazdığı talimatlarda mutlaka “ateş tuğlası, seramik, katran” sözcükleri geçerdi. Fabrikada seramik fırınının personel arasındaki adı “ Paşa’nın haremi” idi. O günlerde fuel-oil bulunmadığı için ateş tuğlası fırınlarında, çok ucuz olan katran yakıldığı için, kömüre göre sağlanan bu tasarruftan Nuri Paşa çok memnun olurdu⁸⁰². Nuri Paşa, bir ara fabrikasında motor imaline teşebbüs etti. Fakat icat edeni Alman olduğu için, imali öteki patlamalı motorlarınkinden daha güç olan dizel motorunu imal etmek istedi. “Diezel”e tam hakkını vererek, bunu “dizıl” olarak telaffuz ediyordu⁸⁰³.

Nuri Paşa, Zeytinburnu Fabrikası faaliyette iken Sütlüce Fabrikası’nı kurmak için de girişimde bulunmuştur. Sütlüce Fabrikası, Nuri Killigil’e geçmeden önce, 1933 yılında bir limited şirketin malı olarak, Şişli Ergenokon caddesinde faaliyette bulunuyordu. Fabrikada 1935 yılına kadar kok kömürü imal edilmekte iken madeni eşya fabrikasına dönüştürülmüş; 1936 yılında da fabrika Sütlüce’ye nakledilmiştir⁸⁰⁴. Fabrikaya 1937 yılında bir dökümhane, 16 tezgâh ve bir pres ilavesiyle boş kovan, soba ve döküm işleri yapmaya başlanmıştır. 1938 yılında müessesinin sahibi, limited şirketi tasviye ederek, madeni eşya fabrikasını, Teşviki Sanayi Kanunu gereğince 2251 numaralı muafiyet ruhsatnamesi ile Nuri Killigil’e devretmiştir. Nuri Paşa, 31 Mart 1939 tarihinde dâhili talimatnamesini tasdik ettirmek için Ekonomi Bakanlığı’nın Ekonomi Müdürlüğü’nün İş Dairesine vermiştir. Burada fabrikanın unvanı Madeni Eşya Fabrikasıdır. Fakat birinci maddesinde fabrikanın harp malzemesi yapabileceği belirtilmiştir. Verilen ruhsatnamede, matara, demir çubuk, gaz maskesi ve buna benzer eşya imal edebileceği gibi tesisatını genişletmek suretiyle mermi de imal edebileceğine dair bir açıklama bulunmaktadır. Fabrika devir alındıktan bir sene sonra, 1939 yılında kısmen harp malzemesi üretmeye başlamıştır. Nuri Paşa, fabrikaya yeni motor ve tezgâhlar ilave etmesi üzerine Belediye tarafından 1940 ve 1941 yıllarında tetkik ve muayeneye tabi tutulmuştur. Belediye Makine, Elektrik ve Sanayi Şubesi 1941 yılı başında fabrikayı tetkik ve muayene ederek, tamamiyle kargir olduğunu ve yangına karşı tesisat ve teçhizatı bulunması dolayısıyla yangın bakımından bir mahzur görülmediğini ve elektrik

⁸⁰² Burhan Oğuz, **Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar**, s. 85- 86, 102.

⁸⁰³ **A.g.e.**, s. 89.

⁸⁰⁴ Burhan Oğuz eserinde fabrikanın yerini şöyle tarif etmektedir: “*Nuri Paşa’nın fabrikası Sütlüce mezbahasının ötesinde, Pay Mahalli (kesilecek hayvanların alınıp satıldığı yer) ve Şakir Zümre soba ve bombaların imal edildiği fabrikaya varmadan ortada bir yerde idi. Yanında, Vehbi Koç’a ait olduğu söylenen, çalışmayan bir dikişli boru fabrikası vardı.*” Bkz. Burhan Oğuz, **Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar**, s. 131.

tesisatında noksansız olması itibariyle genel olarak iyi olduğu hakkında rapor vermiştir. Belediye Sağlık Müdürlüğü Hıfzısıhha Mütihassısı tarafından verilen raporda havalandırma tesisatının ıslahı ve işçilere daimi surette gözlük taktırılması şartıyla çalışmasına izin verilmiştir. 1947 yılında Bucak Komisyonu tarafından tetkik edilmiş ve çalışmasında mahzur olmadığı hakkında rapor verilmiştir. İtfaiye Müdürlüğünün Beyoğlu Grubu da 20 Eylül 1947 tarihinde yaptığı incelemede binanın tamamen kârgir olduğunu ve müessesinin madeni eşya fabrikası olduğunu ve yangından korunma vasıtalarının yeterli olduğunu bildirerek çalışmasına izin vermiştir. İş kanunu nizamnamesi hükümlerinin tatbiki bakımından da Bölge Çalışma Teşkilatı fabrikayı madeni eşya fabrikası olarak görüp, tetkik ve teftiş etmiştir⁸⁰⁵.

Nuri Paşa, Sütölçe Fabrikasını 1938 yılında aldıktan sora, fabrikanın yanında bulunan, 10861 metre kareden ibaret olan hazineye ait arsanın bir kısmını, 28 Eylül 1939 yılında çıkarılan kararname ile Madeni Eşya Fabrikası için almıştır⁸⁰⁶. Nuri Paşa, Haziran 1946 yılında Zeytinburnu Fabrikasını kapattıktan sonra bütün tezgâhları Sütölçe'ye taşımış ve bütün üretimi buradan yapmıştır.

Nuri Paşa, Zeytinburnu ve Sütölçe fabrikalarında yaptığı silah ve mühimmatı, Milli Savunma Bakanlığı'na sattığı gibi yurt dışındaki ülkelere de satmıştır. Bilhassa Mısır, Suriye ve Pakistan'dan siparişler almış ve imal ederek satmıştır⁸⁰⁷.

Nuri Paşa, Karataş dilini (bugün Pendik tersanesinin inşa edildiği mevkii) üzerinde İtalyan Fonzi'lere ait metruk bir tuğla fabrikası ile birlikte satın aldı. 2. Dünya Savaşı başladığında İstanbul'un bombardıman edilmesi ihtimaline karşı Zeytinburnu Fabrikasında bulunan infilak maddeleri, yarı mamul bombalarla birlikte taşındı; oyulmuş zeminlerde muhafaza altına alındı. Bir uzman işçi grubu da bomba ve mermilere trotil doldurma işlemini burada yapıyordu⁸⁰⁸.

Nuri Paşa, fabrikasında yapılan silah ve mühimmatı sergilemek için her yıl İzmir'de açılan Uluslararası Fuar'a iştirak etmiştir. Ağustos 1940'ta iştirak ettiği Fuar segisine; havan topu, her çeşit top ve havan mermisi, 250 kg., 50 kg., 10 kg., ve 1 kg. lık tayyare mermileri, tapalar, tabanca ve diğer malzemeleri göndermiştir. Fuardaki sergi işleriyle Karaburun'daki

⁸⁰⁵ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Elli yedinci Birleşim, 18 Mart 1949 Cuma, Dönem: VIII, Cilt: 17, Toplantı: 3, s. 68- 69; T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Elli dokuzuncu Birleşim, 23 Mart 1949 Çarşamba, Dönem: VIII, Cilt: 17, Toplantı: 3, s. 103- 104; Hürriyet Gazetesi, 12 Mart 1949.

⁸⁰⁶ B.C.A. 030. 18. 01. 02. 88. 95. 11.

⁸⁰⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Elli yedinci Birleşim, 18 Mart 1949 Cuma, s. 73 -77; Ertan Ünal, "2 Mart 1949'da İstanbul'u Sarsan Patlama İhmal mi Sabotaj mı?", Popüler Tarih, Mart 2003, Sayı: 31, s. 58- 59.

⁸⁰⁸ Burhan Oğuz, Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar, s. 90.

cıva madeni işinin başında olan Mahmut Bey ve Nuri Paşa'nın İstanbul'dan görevlendirdiği personel ilgilenmiştir⁸⁰⁹.

Nuri Paşa, teknolojik bilgilerinden istifade etmek için fabrikasında yabancı personel de çalıştırmıştır. Havanlarla ilgili Fransız Prof. Mijot ve toprak kondansatörleri ile ilgili Avusturyalı bir teknik personel sayılabilir. 1940 yılında Türk Hükümeti Avusturyalı personele izin vermediği için geri göndermek mecburiyetinde kalmıştır. Ayrıca kardeşi Kamil Bey'de Nuri Paşa'nın fabrikaları için ihtiyaç duyulan freze bıçakları ve buna benzer taşınabilir edavatı Avrupa'dan temin ederek, diplomatik kurye ile göndermiştir⁸¹⁰.

Nuri Paşa, fabrika ile ilgili Bakanlılardaki işlerinin takip etmek için sık sık Ankara'ya gitmiştir. Bazen amcası Halil Paşa'da beraberinde giderek kendisine yardımcı olmuştur⁸¹¹. Nuri Paşa, işinin gereği olarak, yurt içinde seyahat ettiği gibi, Avrupa ülkeleri, Mısır, Suriye Pakistan'a da seyahat etmiştir. Kaynaklardan elde edilebilen yurt dışı seyahatları şunlardır:

- Mart 1938'de Viyana, Berlin ve Paris'e gitmiş; 12 Nisan 1938'de Romanya yoluyla İstanbul'a gelmiştir. Mart 1939 başlarında Almanya'ya gitmiş ve 20 günlük bir seyahattan sonra 26 Mart 1939 tarihinde İstanbul'a dönmüştür. Bu seyahatında Almanya'da beş gün senatoryumda muayene için kalmıştır. Kendi ifadesine göre önemli bir rahatsızlığı yoktur. Kardeşi Kamil Bey 'de Leipzig'e gelerek kendisiyle görüşmüştür. 20 Ağustos 1939 tarihinde tekrar Almanya'ya gitmiş ve bir hafta kalarak geri dönmüştür⁸¹².

⁸⁰⁹ **Kazım Orbay Arşivi**, KO B. IV – 268, **Nuri Paşa'nın Mektup Defteri**, 05 Ağustos 1940 tarihli mektubu.

(Nuri Paşa'nın, İzmir Karaburun'da cıva madeni tesislerinin başında görevlendirdiği, Mahmut Bey'e yazdığı mektupları içeren defter Kazım Orbay Arşivinde bulunmaktadır. Mektupları 06 Ocak 1938 – 31 Ocak 1942 yıllarındaki hem cıva madeni hem de fabrikası ile ilgili faaliyetleri hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca yurt içi ve yurt dışına yaptığı seyahatler hakkında da bilgiler mevcuttur. Y.N.)

⁸¹⁰ Burhan Oğuz, **Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar**, s. 94, 100; **Kazım Orbay Arşivi**, KO B. IV – 268, **Nuri Paşa'nın Mektup Defteri**, 19 Ocak 1940 tarihli mektubu.

⁸¹¹ **Kazım Orbay Arşivi**, KO B. IV – 268, **Nuri Paşa'nın Mektup Defteri**.

(Ş. Süreyya Aydemir eserinde, Sütluçe Fabrikası ile ilgili olarak, Nuri Paşa ve işlerini takip den amcası Halil Paşa ile görüşmelerini şöyle anlatmaktadır: “.... Ben artık Ankara'da devlet hizmetindeydim. İktisat Vekâletinde Sanayi Dairesi Reisliğim sırasındaydı. Bir gün Nuri Paşa'nın beni görmek istediği haberi verildi. Nuri Paşa'yı bilirdim, iştirdim, ama hiç görmemiştim. Nuri Paşa odaya girerken rahmetli Enver Paşa'yı görür gibi oldum. Enver Paşayla, kardeşi Nuri Paşa'nın yüzlerinde, müşterek hatlar ve müşterek ifadeler vardı. Müracaatı iş üzerineydi. Haliçte bir fabrika kurmak meselesi. Bir takım çapraşık münasebetlere düşmüştü. İşi için az konuştuk. Yapılabilen yapılacaktı. Ama biz daha çok Kafkas hikâyelerine daldık. Ondan sonra da bir gün Halil Paşa'yı odamda karşıladım. Artık bütün askeri ve siyasi hareketlerin dışındaydı. Yeğeni Nuri Paşa'nın işlerinde ona yardımcı oluyordu. Ziyaretine de bu işler vesile vermişti. Ondan sonra bu ziyaretler, her vesile ile tekrarlandı. Onunla da konuşmalarımız aynı şekilde yürüdü. İşler kısaca anlatılırdı. Fakat asıl ve uzun konuşmalarımız ondan sonra başlardı. Nice uzak ülkelerde, nice hareketli günleri, hadiseleri dile getiren nice renkli hatıralar...Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, **Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları**, Akşam Gazetesi, 13 Ekim 1967.)

⁸¹² **Kazım Orbay Arşivi**, KO B. IV – 268, **Nuri Paşa'nın Mektup Defteri**, 04 Mart 1938, 13 Nisan 1938, 27 Mart 1939 ve 18 Ağustos 1939 tarihli mektupları.

- Mayıs 1940 başlarında İsviçre ve Fransa'ya seyahat yapmış ve bir ay kaldıktan sonra Haziran başında geri dönmüştür. Savaş dolayısıyla yollarda çok zorluk çekmiştir⁸¹³.

- Nuri Paşa, 10 Nisan 1948- 1 Mayıs 1948'de Mısır'a; 26 Ağustos 1948- 6 Ekim 1948'de Suriye'ye gitmiştir. 10 Kasım 1948'de yurt dışına çıkış izni istemiş, Pakistan, Fransa ve Mısır'a gitmek istemiştir⁸¹⁴. Nuri Paşa bu son seyahatinden döndükten kısa bir süre sonra da fabrikasında meydana gelen infilak ile vefat etmiştir. Şükrü Oğuz Bey (Yenibahçeli Şükrü Bey), Nuri Paşa'nı ölümü üzerine Ulus Gazetesine verdiği beyanatta, bundan birbuçuk ay önce (muhtemelen Pakistan, Mısır ve Fransa seyahati oluyor.) Avrupa'ya yaptığı bir seyahattan dönerken Nuri Paşa'nın Yunanistan'da iken zehirlendiğini ve Atina'da kaldırıldığı hastanede bir müddet hafızasını kaybettiğini ve konuşamadığını söylemiştir⁸¹⁵. Nuri Paşa, ayrıca Alman yetkililerle görüşmek üzere Berlin'e de seyahat etmiştir. Bu seyahatları İkinci Dünya Savaşı maddesinde açıklanacaktır.

İstanbul Tüccar Derneği'nin teşebbüsü ile İstanbul Ticaret Odası, İstanbul Sanayi Birliği, Türkiye İktisatçılar Derneği, Türk Ekonomi Kurumu ve İstanbul Tüccar Derneği temsilcilerinden teşkil edilen tertip komitesinin idaresi altında 22- 27 Kasım 1948 tarihleri arasında “ 1948 Türkiye İktisat Kongresi” yapılmıştır. Nuri Paşa, İstanbul Sanayi Birliğinden “ Nuri Killigil Demir Eşya” adıyla kongreye katılmıştır⁸¹⁶.

Samet Ağaoğlu eserinde Nuri Paşa'nın silah fabrikası kurmasıyla ilgili olarak şunları söylemektedir: “ ...Bundan sonra Osmanlı Kafkas Ordusu'nun bu eski başkumandanını bir silah fabrikasının başında bulduk. Burada kendi icadı top ve tapalarından tabancaya kadar çeşitli silahlar, yine kendi icadı el bombalarından büyük top mermilerine kadar patlayıcı maddeleri yapıyordu. Bütün bu icatlar üzerinde büyük şevkle çalışıyordu. Yaptığı her mermi, doldurduğu her gülle, tezgâhtan çıkardığı her tabanca veya tapa onun gözünde Türk Ordusu'nun biraz daha kuvvetlenmesini sağlayan mukaddes varlıklardı! < Kızılme rüyası >nın bu ebedi hayalperesti bana yaptığı silahları gösterir ve anlatırken sesi heyecandan kısıyor, yüzü sararıyor, bazen da kulağıma, birtakım gizli, korkunç silahların projeleri üzerinde çalıştığını fısıldıyordu⁸¹⁷.” Nuri Paşa'ya söylenen bu güzel sözler yanında, fabrikasında çalışan Burhan Oğuz Bey (Yenibahçeli Şükrü Bey'in üvey oğlu), eserinde Nuri Paşa'yı birçok davranışı nedeniyle tenkit etmiştir. Burhan Oğuz Bey'e göre Nuri Paşa; Cesur, çok çalışkan ve inatçı bir yapıya sahipti. Daima bir şey icat etmek sevdasındaydı. Hiçbir

⁸¹³ Kazım Orbay Arşivi, KO B. IV – 268, Nuri Paşa'nın Mektup Defteri, 20 Nisan 1940, 07 Haziran 1940 tarihli mektupları.

⁸¹⁴ M.S.B. Arşivi Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası.

⁸¹⁵ Ulus Gazetesi, 06 Mart 1949.

⁸¹⁶ “ 1948 Türkiye İktisat Kongresi, İstanbul 22 -27 Kasım 1948”, D.P.T. Yayınları, Ankara, 1997, s. 34.

⁸¹⁷ Samet Ağaoğlu, Babamın Arkadaşları, s. 44 -45.

matematik ve mekanik bilgiye sahip bulunmadığından yaptığı işin aksak taraflarını görmez ve ayrıca uyarılara da kızardı. Pratik bilginin (yani kendi bilgisinin) esas olduğunu kabul ederdi. Nuri Paşa, ileri derecede hasisti. Daima parasının olmadığını söyler, emniyet tedbirleri için gerekli olan harcamayı bile yapmazdı. Bu nedenle işçilerden ölenler ve yaralananlar oldu. Maaş ödemek için işçileri fazla çalıştırmaya zorlar, az bir ücretle çalıştırırdı. İşçilere kötü davranır ve hakaret ederdi⁸¹⁸. Nuri Paşa içinle bu kadar tenkit yapılırsa da Zeytinburnu ve Sötlüce fabrikalarına ilave olarak, Pendik dilindeki imal yeri, İzmir Karaburun cıva madenleri dikkate alındığında, bu kadar geniş bir alanda faaliyet göstermek, zarar etmeden işletebilmek, savaşın zorlukları, o zamanda ülkedeki teknoloji yetersizliği ve idari sorunlar ile buna benzer güçlükler beraber düşünöldüğünde Nuri Paşa'nın ne kadar zor bir iş başardığı anlaşılmaktadır.

2- Nuri Paşa'nın Karaburun'da Cıva Madeni Çıkarması

Nuri Paşa, Zeytinburnu ve Sötlüce Demir eşya Fabrikalarının yanında, İzmir Karaburun'da cıva madeni çıkarmış; iç ve dış piyasada satmıştır. Karaburun'daki cıva madeni tesislerinin başına Mahmut Bey isminde bir şahsı görevlendirdiği, Kazım Orbay Arşivi'ndeki sadece Mahmut Bey'e yazdığı mektupları içeren ve 06 Ocak 1938 – 31 Ocak 1942 yıllarını kapsayan Mektup Defterinden anlaşılmaktadır. Ocak 1938'de itibaren yazdığı mektuplardan, cıva üretimini ve satışını 1938 yılında yaptığı dikkate alındığında; Nuri Paşa'nın Karaburun'daki cıva madeni tesislerini 1938 yılından önce açtığı değerlendirilmektedir.

Nuri Paşa, 1938 yılı Ocak ayında cıva madeni çıkarmaya ihtiyaç olan Taşkiran makinasını temin etmeye çalışmaktadır. Bu arada Şubat ayında İzmir'e gelerek, tesisleri gördüğü ve 16 Şubat 1938 tarihinde İstanbul'a döndüğü anlaşılmaktadır⁸¹⁹.

1938 yılı içerisinde Nuri Paşa, Japonya'ya her biri 50'er şişe olmak üzere, 15 Mart, 10 Nisan ve 05 Mayıs 1938 tarihlerinde verilmek üzere anlaşma yapmaya çalışmaktadır⁸²⁰. Nuri Paşa, Japonya'ya cıva madeni satmaya çalışırken, iç piyasada da Hallaçyan adında bir şahıs cıva madeni almak istemektedir. Fakat Karaburun'daki tesislerin kapasitesi ayda 20 şişe

⁸¹⁸ Burhan Oğuz, **Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar**, s. 91- 92, 100- 103. Burhan Oğuz aynı esrinde Enver Paşa gibi kardeşi Nuri Paşa'nın aşırı cesareti ile ilgili olarak şu anısını anlatmaktadır: “ Kardeşi Nuri de, fabrikada, çekmecesinden bir el bombası çıkarır, başlardı onu bir çakı ya da tornavidayla kurcalamaya. Bizler birer ikişer, bir bahaneyle odadan sıvıştık. Paşa gözünü üstünden bakar, arkamızdan gülererek < amma korkakmışsınız be! > derdi. Bu < korkak>lar arasında, muharebelerde gözünü budaktan esirgememiş eski subaylar da vardı..” Bkz. A.g.e., s. 92.

⁸¹⁹ **Kazım Orbay Arşivi**, KO B. IV – 268, **Nuri Paşa'nın Mektup Defteri**, 08 Ocak 1938, 24 Ocak 1938, 16 Şubat 1938 ve 23 Şubat 1938 tarihli mektupları.

⁸²⁰ A.g.a., **Nuri Paşa'nın Mektup Defteri**, 16 Şubat 1938 tarihli mektubu.

olarak tahmin edildiğinden, iç ve dış piyasanın ihtiyacını tam olarak karşılayamadığı görülmektedir⁸²¹. Nuri Paşa'nın birçok mektuplarında para sıkıntısı çektiği anlaşılmaktadır. Mahmut Bey'e para göndermekte zorluk çekmekte, tasarruflu olunması yönünde tavsiyede bulunmaktadır.

Maden Müdürlüğü'nün yetkilisi olduğu tahmin edilen Server Bey ile Mühendis Hadi Bey, cıva tesislerini görmek için Karaburun'a gelirken, Nuri Paşa'da cıva madeni tesisleriyle ilgili olarak, o zamanki Başvekil (Celal Bayar) ile görüşmek üzere Ankara'ya gitmiştir⁸²². Nuri Paşa, işlerinin takibi için Temmuz ayında tekrar Ankara'ya gitmiştir. Amcası Halil Paşa'da kendisine yardımcı olmak ve işlerini çabuklaştırmak için Ağustos ayında Ankara'ya gitmiştir. Halil Paşa, Ankara'daki işleri bittikten sonra 29 Ağustos 1938'de Ankara Ekspresi ile İzmir'e hareket etmiştir. Nuri Paşa, Mahmut Bey'e kendisinin de ertesi gün hareket edeceğini bildirmiştir. Nuri Paşa, 29 Ağustos tarihli mektubunda, ayrıca Belçikalı bir firmanın kendilerinden cıva istediğini ve numune olarak 100 gr. cıvanın gönderilmesini talep ettiklerini yazmaktadır. Mahmut Bey'e de mektubu alır almaz 100 gr. cıvanın Belçikalı firmaya gönderilmesini istemektedir⁸²³.

Bir Japon firması, Nuri Paşa'dan 95 şişe cıva almak için hükümetten müsaade aldığından, Nuri Paşa, bu miktarın ne kadar sürede tamamlanacağını Mahmut Bey'den sormaktadır. Ayrıca Nuri Paşa Ankara'ya giderek, 4 gün kalmış ve Japon firmasının işlerini takip etmiştir⁸²⁴. Cıva tesislerinde kullanılmak üzere gerekli olan kompresör alımı için Nuri Paşa, Fransa'da bulunan kardeşi Kamil Bey'e mektup yazmış ve siparişini vermiştir. Yine cıva tesisleri için ihtiyaç olan santrifüj tulumbasını da Almanya'dan temin etmeye çalışmaktadır⁸²⁵.

Nuri Paşa, iç piyasada cıvayı kolay satabilmesine rağmen, Japonlarda zorluklarla karşılaştığı anlaşılmaktadır. Mahmut Bey'e yazdığı mektubunda Hallaçyan'ın 200 şişe daha almak istediğini; Japonların zorluk çektiklerini ya da almaktan vazgeçeceklerini tahmin ettiğini yazmaktadır. Ayrıca Nuri Paşa Mahmut Bey'e verdiği talimatta cıva madeni çıkarırken ortaya çıkan atık suların çevreye zarar vermemesi için bir kg. suya 5 gr. kireç atmanın yeterli olacağını belirtmektedir. Bu arada Kamil Bey'de Fransa'dan kompresör parçalarını göndermiştir⁸²⁶.

⁸²¹ A.g.a., Nuri Paşa'nın Mektup Defteri, 10 -11 Mayıs 1938, tarihli mektupları.

⁸²² A.g.a., Nuri Paşa'nın Mektup Defteri, 07 Haziran 1938 tarihli mektubu.

⁸²³ A.g.a., Nuri Paşa'nın Mektup Defteri, 17 Temmuz 1938, 24 Ağustos 1938 ve 29 Ağustos 1938 tarihli mektupları.

⁸²⁴ A.g.a., Nuri Paşa'nın Mektup Defteri, 17 Eylül 1938, 25 Eylül 1938 tarihli mektupları.

⁸²⁵ A.g.a., Nuri Paşa'nın Mektup Defteri, 15 Ekim 1938, 23 Ekim 1938 tarihli mektupları.

⁸²⁶ A.g.a., Nuri Paşa'nın Mektup Defteri, 19-20 Kasım 1938 tarihli mektupları.

Nuri Paşa, Karaburun'daki cıva madeni çıkardığı bölgenin tapusunu almak için de çalışmaktadır. İzmir'e vekâletname ve para göndermiştir. Bu konu ile ilgili olarak, 05 Aralık 1938'de Ankara'ya gitmiş; 07 Ocak 1939'da dönmüştür. Bu süre içinde Maadin (Madenler) Müdürlüğü ile görüşerek, mühendis gönderilmesini ve maden tesislerinin kontrol edilmesini istemiştir. Maden bölgesinin haritasını İktisat Vekâletine göndermesi için Mahmut Bey'e talimat vermiştir⁸²⁷. Nuri Paşa'nın Ankara'daki çalışmaları olumlu sonuç vererek, 09 Mart 1939 tarihinde Reisicumhur İsmet İnönü'nün de imzaladığı kararname ile İzmir vilayeti Karaburun kazasında Çullu ve Siapahırı köylerinde bulunan cıva madenin Polonya asıllı İpoliç Gliviç'ten satın alınmasına izin verilmiştir⁸²⁸. Fakat devir işlemleri için Nuri Paşa Mayıs 1939 başlarında Ankara'ya giderek bir hafta boyunca çalışmıştır. Maden arazisinin devri için 20.000 Liraya ihtiyacı vardır. Nuri Paşa, parası olmadığı için yatıramamakta ve para gönderme işlemini Haziran ayına ertelemeyi düşünmektedir⁸²⁹.

Nuri Paşa için Mayıs ayı, para sıkıntısı bakımından önemli bir ay olduğundan Mahmut Bey'e para gönderememiştir. Bu arada üretimi artırmak için kardeşi Kamil Bey'den bazı makinalar ve mazot fırını ile ilgili bilgiler almaktadır. Kamil Bey, mazotlu fırın ile üretimin artacağını yazmaktadır. Hükümetten cıva satın alma müsaadesi alan Japonlara da 45 şişe yüklenerek gönderilmiştir. 60 şişe cıvanın da Mayıs ayı sonunda gönderilmesini planlamaktadır. Ancak üretimi artıramadığı için, Haziran ve Temmuz ayları geldiğinde, Nuri Paşa Japonlara olan taahhüdünü yerine getirememiştir. Bu nedenle Hallaçyan'a planladığı cıvayı Japonlara vermeyi düşünmektedir⁸³⁰. Nuri Paşa, iç ve dış piyasadaki talebi yerine getirebilmek ve her geçen gün fiyatı artan cıvadan kâr edebilmek için üretimi artırmanın yollarını aramıştır. Kamil Bey vasıtasıyla Avrupa'dan makine ve teçhizat getirmeye çalışmıştır. Cıva madeni tesisleri için gerekli olan kok kömürü ve mazotu İstanbul'dan İzmir'e deniz yoluyla göndermeye çalışmıştır. Fabrikasından bir genci A.B.D.'lerine göndererek, cıva üretimini artırmada yenilikler öğrenmeye gayret etmiştir. Masrafları azaltarak üretimi artırmak için, Mahmut Bey'e yazdığı mektupta yeni işçi almak yerine mevcut işçilerin çalışma saatlerinin artırılmasını istemiştir. 09 Şubat 1940 tarihli mektubunda; "Cıva üretimini artırmak için elinden geleni yapıp, ciddi surette çalışmaya karar verdiğini" yazarak, bu konuda kararlılığını dile getirmiştir. Nuri Paşa daha fazla cıva üretebilmek için Karaburun'daki Karareis cıva madenleri bölgesini de almayı düşünmüş ve Maden Müdürlüğünde Server Bey

⁸²⁷ A.g.a., Nuri Paşa'nın Mektup Defteri, 05 Aralık 1938, 08 Ocak 1939 ve 21 Şubat 1939 tarihli mektupları.

⁸²⁸ B.C.A. 030. 18. 01. 02. 86. 18. 17.

⁸²⁹ Kazım Orbay Arşivi, KO B. IV – 268, Nuri Paşa'nın Mektup Defteri, 07 Mayıs 1939 tarihli mektubu.

⁸³⁰ A.g.a., Nuri Paşa'nın Mektup Defteri, 20 Nisan 1939, 01 Mayıs 1939, 13 Haziran 1939 ve 05- 09 Temmuz 1939 tarihli mektupları.

ile görüşmeye başlamıştır. Bu madenlerin işletilmesi için Limited Şirket teşkili pahalı olduğundan Kolektif Şirket kurmayı düşünmüştür⁸³¹.

Nuri Paşa, Japonya'dan başka dış piyasada değişik ülkelere de cıva satmaya çalışmıştır. Bu ülkeler; Hindistan, Hollanda, İngiltere, İsveç, Fransa ve İsviçre'dir. Nuri Paşa, İngiltere'ye cıva madeni satmanın kârlı olduğunu düşünerek, İngiliz işgali altındaki İskenderiye'ye 1941 sonlarında 50 şişe cıva göndermiştir. İsveç'te 100 şişe istemektedir. 1941 yılı ortalarında Fransa ve İsviçre'ye yaptığı bir aylık gezi esnasında cıva alacak müşteri bulunduğunu belirtmektedir. Nuri Paşa, Almanların cıvayı İtalya ve İspanya'dan alacaklarını, bu sebeple kendisine müracat etmediklerini düşünmektedir⁸³². Burhan Oğuz eserlerinde Nuri Paşa'nın Alman hayranı olduğunu, İngilizleri sevmediğini, 2. Dünya Savaşı başlarına Almanya'nın başarısından memnun olduğunu, hatta Almanların Londra'yı bombaladıklarında çok etkilendiğini, çeşitli olaylarla örnekleyerek vermiştir⁸³³. Fakat cıva madeni satışları göstermiştir ki Nuri Paşa, sevmediği İngilizlere bile Almanlarla savaşta oldukları yıllarda cıva satmıştır. Hatta beğendiği Almanlar kendisinden cıva almamıştır. Diğer ülkelere de bakınca, Nuri Paşa'nın kâr etmek için İngiliz veya Alman olması ya da bunların tarafında olan bir ülke olması gibi seçici davranmadığı görülmektedir. Onun düşüncesi daha fazla para kazanarak, kâr etmek ve harp sanayisi geliştirmek olmuştur.

Nuri Paşa, iç piyasada askeri fabrikalara da cıva satmaya çalışmış, 1940 yılı ortalarında mukavele yapmayı başarmıştır. Sıhhiye Vekâleti kendisinden beş ton cıva isteğinde bulunmuş; Nuri Paşa bunu temin etmeye uğraşmıştır. Askeri fabrika ve Sıhhiye Vekâletine sattığı cıvadan iyi kâr ettiğini Mahmut Bey'e yazmıştır⁸³⁴. Nuri Paşa, İzmir'e gelmeyi çok istemesine rağmen işlerinin yoğunluğu ve sık sık Ankara'ya gitmek mecburiyetinde olduğu için gelemediğini Mahmut Bey'e yazmaktadır. Aralık 1940 ortalarında Ankara'ya geldiğinde, buradan İzmir'e geçmeyi planlamasına rağmen, Ankara'da iken İstanbul Kumandanlığı tarafından, pek mühim ve askeri bir iş için (sebebini yazmamakta, İzmir'e gelince anlatacağını belirtmektedir.) İstanbul'a çağırıldığını, bu nedenle Ankara'dan İzmir'e geçemediğini, yılbaşından sonra İzmir'e gelmeyi planladığını belirtmektedir⁸³⁵.

⁸³¹ A.g.a., **Nuri Paşa'nın Mektup Defteri**, 18 Ağustos 1939, 19 Eylül 1939, 19 Ocak 1940, 09 Şubat 1940, 04 - 05 ve 20 Nisan 1940, ve 12 Kasım 1940 tarihli mektupları.

⁸³² A.g.a., **Nuri Paşa'nın Mektup Defteri**, 22, 27 Aralık 1938, 12 Mayıs 1939, 07 Haziran 1940, 20 Ekim 1940, 14 Temmuz 1941, 04 Aralık 1941 tarihli mektupları.

⁸³³ Burhan Oğuz, **Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar**, s. 87- 89; Burhan Oğuz, **Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler**, İstanbul, 1983, s. 368 -369.

⁸³⁴ **Kazım Orbay Arşivi**, KO B. IV – 268, **Nuri Paşa'nın Mektup Defteri**, 28 Eylül 1939, 08 ve 12 Ağustos 1940 tarihli mektupları.

⁸³⁵ A.g.a., **Nuri Paşa'nın Mektup Defteri**, 25 Aralık 1940 tarihli mektubu.

Nuri Paşa, işlerinin yoğunluğuna rağmen Naciye Sultan'ın, Enver Paşa'dan çocukları Mahpeyker, Türkân ve Ali ile Kamil Bey'den olan çocuğu Rânâ'ya da sahip çıkmış ve örnek bir amca olduğunu göstermiştir. Yurt dışında yaşamak zorunda olan yeğenlerini vatandaş olarak tekrar yurda dönmeleri için çok uğraşmış; 1939 yılında çıkan özel bir kanunla Kamil Bey ve Naciye Sultan dönemeselerde, yeğenleri yurda dönmüş ve Nuri Paşa'nın yanında kalmışlardır. Nuri Paşa, yeğenlerine çok iyi baktığını ve ilgilendiğini Naciye Sultan hatıralarında şöyle anlatmaktadır: “ *Seneler geçiyor, çocuklar tahsillerine devam ediyor ve büyüyorlardı. Hamdolsun hepsi sıhhatli ve kabiliyetliyidiler. Kızlarım Cour Fenelon'dan sonra, lise Moliere'e geçtiler. Oğlum da lise Janson'a gidiyordu. Günün birinde onların memlekete dönebileceğini ümit ediyordum. Çocuklarımdan ayrılmak bana çok güç gelecekti. Seneler geçtikçe bu ihtimal yaklaşıyordu. Vatandaş olarak memlekete dönmeleri için merhum kayın biraderim Nuri Paşa çok çalıştı. Bir hayli müracaatlarda bulundu. Nihayet çocuklarım için 1939'da özel bir kanun çıktı. Babalarının soyadı ve vatandaşlığın bütün haklarına sahip olarak, memlekete dönebileceklerdi. Bunu kendilerine, amcaları Nuri Paşa temin etti. Nuri Paşa; dürüst, namuslu, pek hürmet ettiğim ve sevdiğim bir insandı. Çocuklarıma senelerce hem analık, hem de babalık etmiştir. Kendisine çok şey borçluyum. Çocuklar memlekete döneceklerine seviniyorlardı. Onların vatandaş olarak memlekete kavuşacaklarına çok sevinmekle beraber, ayrılmak bana çok acı geliyordu. Çünkü o zaman benim dönmek ihtimalim çok zayıftı. Dört çocuğumu dadıları olan Enise ile birlikte, amcalarına gönderdim. İşte gurbet acısı asıl o zaman içime çöktü. Eşim Kamil Bey'le baş başa kaldık. Artık bütün vaktimiz İstanbul'dan haber beklemek, aldıkça sevinmekle geçiyordu⁸³⁶. ”*

Nuri Paşa, 25 Temmuz 1946 tarihinde Misli Melek Hanım ile evlenmiştir. Çocukları yoktur. Misli Melek Hanım 1317 (1901) doğumlu, Mehmet Ali Bey ile Mısırlı Prenses İffet Hanımın kızıdır. 21 Aralık 1989 tarihinde vefat etmiştir⁸³⁷.

Nuri Paşa Cumhuriyet döneminde teşebbüs ettiği sanayicilik işinde, mali, teknolojik ve teknik eleman sıkıntısına rağmen Zeytinburnu, Söğütözü Demir Eşya Fabrikaları, Pendik dilindeki mermi imalathanesini ve Karaburun'daki cıva madeni tesislerini aynı anda işletme başarısını göstermiş, yurt içi ve yurt dışına satışlar yaparak kâr etmiş, ayrıca milli harp sanayisinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

⁸³⁶ **Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları “ Acı Zamanlar”**, s. 77.

(Burhan Oğuz eserinde, 1940 senesinde kendisinin de bulunduğu bir günde Nuri Paşa'nın, yeğenleri Mahpeyker, Türkân, Ali ve Rânâ'yı gezdirmek için Moda Deniz Kulübü'nden İpar kotrasını kiraladığını ve amcası Halil Paşa ve arkadaşlarını da davet ettiğini yazmaktadır. Bkz. Burhan Oğuz, **Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar**, s. 87.)

⁸³⁷ T.C. Emekli Sandığı Arşivi **Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası**.

B- NURİ PAŞA’NIN TÜRKÇÜLÜK FAALİYETLERİ VE İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ESNASINDA ALMAN YETKİLİLERLE GÖRÜŞMESİ

Nuri Paşa, Cumhuriyet döneminde fabrika işleriyle uğraşır iken Türk Dünyası ile ilişkilerini kesmemiş; Türk Dünyası’nın esaretten kurtulması için beslediği ümidi hiç kaybetmemiştir. Vaktiyle katliamlardan kurtardığı Türk ülkeleri muhacirlerinin ve İttihat ve Terakki’den hayatta kalan son insanların toplandıkları, ümit teselli ve heyecan buldukları birleşme noktası Nuri Paşa olmuştur⁸³⁸. Azerbaycan Sovyet yönetimine geçtikten sonra, sık sık yapılan ayaklanmalarda Nuri Paşa ayaklananlar için ümit kaynağı olmaya devam etmiştir. Mart 1930’dan Mart 1931 tarihine kadar devam eden Gence ayaklanmasında, direnişçiler önce Kazak’ta toplanıp, buradaki Sovyet yönetimini devirmek istemişlerdir. Sovyet Gizli Polisi, G.P.U.’nun Kazak Şubesinin 16 Nisan 1930 tarihli raporunda “ *Direnişçiler Nuru (Nuri) Paşa’nın harekete geçeceğini bekliyorlardı.*” denilmekteydi⁸³⁹. Direnişçilere göre ayaklanma, Azerbaycan’ın işgal yıldönümü olan 28 Nisan tarihinde başlayacak şekilde planlanmıştı. Daha sonra Sovyet yönetiminin aldığı tedbirlerle ayaklanmalar bastırılmış, tutuklama ve öldürmeler yapılmıştır.

İkinci Dünya savaşı ile birlikte Türkiye’de artan Türkçülük akımıyla paralel olarak bu fikri savunan Gök-Börü, Türk Yurdu, Çınaraltı, Akbaba, Millet ve Çığır gibi mecmualar yayınlanmaya başladı. Nuri Paşa, 1941 senesinde yayınlanmaya başlayan Çınaraltı mecmuasına mali yardımda bulunmaktaydı⁸⁴⁰. Nuri Paşa, 03 Eylül 1946’da İstanbul’da üniversiteli gençler tarafından kurulan ve amacı “ Türk kültürünü korumak ve yaşatmak” olan Türk Kültür Çalışmaları Derneği’ne 600 Lira vermek suretiyle en büyük para yardımını yaptı. Deneğin İstanbul’da ilk defa “Erkenekon” adıyla tertip ettiği güne; MTTB (Milli Türk Talebe Birliği) ve Marmara Lokalinde yapılan Ergenekon bayramı gösterilerine Nuri Paşa’da katıldı⁸⁴¹. Nuri Paşa’yı Türkçü ve Turancı fikirde olan Zeki Velidi Toğan, Kazım Taşkent, Cevat Rifat Atilhan gibi kişiler fabrikasında ziyaret ediyordu. Fakat Nuri Paşa inanmış bir Turancı olmakla birlikte kesinlikle ırkçı değildi. “ Her Türküm diyen Türktür.” Derdi. Bu bakımdan Zeki Velidî Togan, Nihal Adsız gibi kişilerle analaşamazdı. Zeki Velidî bir iki kez

⁸³⁸ Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, s. 43.

⁸³⁹ Musa Qasımlı, **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920- 1945**, s. 398.

⁸⁴⁰ Ali Kemal Meram, **Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi**, Kültür Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 235, 241.

⁸⁴¹ İlhan E. Darendelioğlu, **Türkiye’de Milliyetçilik Hareketleri**, Toker Yayınları, 1968. s. 158 -160.

fabrikaya gelmiş, daha sonra uğramamıştır. Daha doğrusu Nuri Paşa bu işi, kimseyi ortak etmeden kendi başına yürütmek düşüncesindeydi⁸⁴².

İkinci Dünya Savaşı esnasında Almanların 22 Haziran 1941 tarihinde Sovyet Rusya'ya saldırması, Rusya egemenliğinde bulunan Türk ve Müslümanların kurtarılması bakımından Türkiye'deki Türkçülerde büyük bir ümit uyandırdı. Almanlar, Türkiye'nin Sovyetlere karşı savaşa girmesi ve İngiltere ile ittifakını bozması için Türkiye'ye karşı büyük bir propaganda ve baskı uygulamaya başladılar. Türkçülük akımını ve bu yöndeki duyguları uyandırmaya ve yayılmasını sağlamaya çalıştılar. Almanya, Türk Hükümeti ile yaptığı resmi görüşmelerle beraber, resmi olmayan kişi ve çevrelerle de görüşmeler yapmıştır. Türk Hükümeti ise, savaşın sonucu tamamen belli oluncaya kadar zaman kazanmak için resmi görüşmelerde Almanya'yı oyalama diplomasisi uygulamış, Türkçülük konusuna olumlu yaklaşmış, resmi olmayan kişilerin görüşmelerine izin vermiştir.

İkinci Dünya Savaşı esnasında Almanya'nın Türkiye'yi yanında savaşa girmesi için yaptığı propagandanın temel esasları; Kominizm düşmanlığı, Almanya'nın Türkiye'nin dostu olduğu, Türkiye'deki emperyalizm karşıtı yapılan Ulusal Devrim ile Nazi Almanyasının aynı olduğu, Türkiye'yi mihver devletlerin yanında savaşa sokma eğilimi şeklindeydi⁸⁴³. Almanya kendisine yandaş kişiler ile özellikle basını propaganda vasıtası olarak kullanmıştır. Hatta kendisine yakın olan kişi ve kuruluşlara para yardımı bile yapmıştır. Bunun en güzel kanıtı, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen'e 05 Aralık 1942 tarihinde çektiği Gizli ve Özel kayıtlı mesajdır. Ribbentrop'un mesajı şöyledir:

“ 20 Kasım tarihli ve A 6154 sayılı raporunuza karşılık olarak Türkiye'deki dostlarımızı içinde bulundukları güç durumdan kurtarmak üzere size beş milyon altın Alman Markı iletilmesini emrettim. Bu parayı cömertçe kullanmanızı ve bana raporla durumu bildirmenizi rica ederim⁸⁴⁴. ” İkinci Dünya Savaşı esnasında Türkiye'de çıkan gazetelerden Ulus gazetesi Hükümetin resmi yayın organı şeklindeydi. Genel olarak Müttefikler yanlısı yazılar yazmaktaydı. Cumhuriyet, Tasvir-i Efkâr gazeteleri Alman yanlısı; Yeni Sabah, Haber, Tan,

⁸⁴² Burhan Oğuz, **Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar**, s. 93. Burhan Oğuz eserinde Nuri Paşa ile olan bir hatırasını şöyle anlatmaktadır: *“ Bir gün bana, < söyle bakayım Burhan, idealimiz tahakkuk ettiğinde Türkler birbirlerini nasıl selâmlayacaklar? > diye sordu. Benim de hemen aklıma Faşist-Nazi türünden bir selâm şekli geldi. < Hayır > dedi, < sağ eli kalp üzerine kavuşturarak!... > İşin bu denli ayrıntısını bile şimdiden düşünmüştü. ”* Bkz. A.g.e., s. 93; Burhan Oğuz, **Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler**, s. 381.

⁸⁴³ Johannes Glasneck, **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**, (Çeviren: Arif Gelen), Onur Yayınları, 1978, s. 13 -15.

⁸⁴⁴ **İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri, Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası, 1941- 1943**, May Yayınları, İstanbul, 1968, s. 113- 114; Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi, (1938 -1945)**, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 673; Uğur Mumcu, **a.g.e.**, s. 34.

Son Telgraf ve Vatan gazeteleri, Batılı Müttefikler lehinde yazılar yazmaktaydılar. Akşam, Vakit ve İkdam gazeteleri ise orta tutum almışlardı⁸⁴⁵.

Papen Türkiye’yi İngiltere arasındaki ittifakı bozmak ve Almanya’nın yanında savaşa sokmak için gayret ediyordu. Bununla ilgili olarak daha Alman – Rus savaşı başlamadan Türk yetkililerle görüşmeler yapıyor ve Ribbentrop ile haberleşiyordu. Ribbentrop, Papen’e gönderdiği 17 ve 19 Mayıs 1941 tarihli mesajlarda Türkiye’nin Almanya ile ittifak kurması ve Alman silahlarının Türkiye üzerinden Irak’a gönderilmesi karşılığında, Türkiye’ye Edirne civarından toprak ile Ege adalarından verilmesini teklif etmiştir⁸⁴⁶. Von Papen’in de gayretleriyle 18 Haziran 1941 tarihinde Almanya ile Türkiye arasında “Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması” imzalandı. Bundan dört gün sonra 22 Haziran 1941 tarihinde Almanya, Rusya’ya saldırdı.

Almanların Türkiye yerine Sovyet Rusya’ya taaruz etmelerinin nedeni; yeterli kuvvetlerinin bulunmayışı ile Türk direnişinden çekindikleri olarak anlaşılmaktadır. 25 Ağustos tarihli Alman Dışişleri muhtırasında General Jodl; Türkiye’ye karşı girişilecek büyük bir harekâtın gerektireceği kuvvetin ellerinde olmadığını bildirmektedir. Hitler’de İtalyan Dışişleri Bakanı Ciano’ya, Türkiye üzerinden Mısır’a yöneltilecek taarruzun tehlikeli olacağını ve Türk direnişinin büyük boyutlarda olacağını söylemiştir⁸⁴⁷.

22 Haziran 1941 tarihinde Almanya’nın Sovyet Rusya’ya saldırması Türk Hükümeti’nde büyük bir rahatlık sağladı. Fakat savaşa katılmamak için müttefiklere karşı kullandığı “Sovyet Çekincesi” gerekçesini ortadan kaldırdı. Almanlar, Türk – Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasından son derece memnundular. Onlar bu antlaşmayı ön adım olarak görüyorlar; Almanya askeri zaferler kazandıkça, Türkiye’nin sonuçta mutlaka Almanya’nın yanında savaşa katılacağına inanıyorlardı. Almanlar bu konuda hemen harekete geçerek, başlangıçtaki Sovyetlere karşı askeri zaferleriyle paralel olarak, Sovyet Rusya’nın Türkiye üzerindeki emelleri ile ilgili belgeleri açıkladılar. Bu olay Türk basınında çok büyük yankı buldu⁸⁴⁸.

⁸⁴⁵ Johannes Glasneck, *a.g.e.*, s. 25 -26.

(Burhan Oğuz eserinde, Almanların kendileri lehinde yazı yazan Cumhuriyet ve Tasvir-i Efkâr gazetelerine bol kâğıt sağladıklarını, o devirde Türkiye’de kâğıt sıkıntısı çekilirken ve diğer gazeteler tek yaprak olarak çıkarken Cumhuriyet ve Tasvir-i Efkâr gazeteleri sekiz ve bazen da on iki sayfa olarak yayınlandığını belirtmektedir. Bkz. Burhan Oğuz, *Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar*, s. 97.)

⁸⁴⁶ *İkinci Dünya Savaşı’nın Gizli Belgeleri*, s. 14.

⁸⁴⁷ Selim Deringil, *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 143.

⁸⁴⁸ Cemil Koçak, *a.g.e.*, s. 599- 603.

Almanya'nın Sovyet Rusya'ya saldırmasıyla birlikte, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi von Papen Türkiye'yi Almanya'nın yanında savaşa sokmak için elinden geleni yapmaya çalışıyordu. Bunun için Türkiye'ye toprak verilmesini dahi benimsiyordu. Von Papen Ribbentrop'a gönderdiği 14 Temmuz tarihli raporunda Kuzey Suriye'den bazı toprak tavizleri ile Ege adalarında bazılarını vererek Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa dâhil edilmesi gerektiğini tekrarlıyordu⁸⁴⁹. Papen, 25 Temmuz 1941 tarihinde Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporda Sovyetler Birliğine karşı Alman askeri başarılarının Türkiye'deki Türkçülük hareketini güçlendireceğini; her Türk'ün güçlü bir kabile ve ırk zihniyetine sahip olduğunu, bu topraklarda asla İngiltere ile olmak istemeyeceklerini, ancak Alman Devletiyle olabileceklerini bildiriyordu⁸⁵⁰. Von Papen, Türkiye'yi Almanya'nın yanında savaşa sokabilmek için, Türkiye'deki Türkçülük akımının durumunu ve Türk Hükümetinin düşüncelerini Berlin'e bildiriyordu. Von Papen Berlin'den, Sovyetler Birliğinde yaşayan Türklerin çıkarlarının İngiltere ile değil Almanların yardımıyla gerçekleşebileceğinin propagandasının yapılmasını ve Türkiye'yi inandırmak için somut örneklerle ıspatlanmasını istedi. Papen 05 Ağustos 1941 tarihinde gönderdiği raporda Türkiye'deki durumu açıklayarak şunları belirtti.

- Alman askeri başarılarının sonucunda, Türk Hükümeti yetkililerinin, Sovyetler Birliğindeki soydaşlarının, bilhassa Azerbaycan Türklerinin kaderi ile yakıdan ilgilenmeye başlamışlardır.

- Türk Hükümet çevreleri 1918 yılı sonundaki gibi Bakü petrollerini ele geçirmek eğilimindedirler. Bu amaçla bir uzmanlar komitesi oluşturulmuştur. Komitenin amacı; gerek daha önce yurt dışından gelmiş ve artık Türkiye 'de yaşayan Türk kökenli göçmenler arasında, gerekse yurt dışında Türk nüfusunun yaşadığı bölgelerde, söz konusu bölgeleri Türkiye'ye ilhak etmek için taraftar toplamaktır.

- Grubun lideri, İstanbul mebusu Yenibahçeli Şükrü'dür. Grubun diğer üyeleri ise; Nuri Paşa, Zeki Velidî Togan, Ahmet Cafer ve Türkiye'nin Kâbil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'dır. Memduh Şevket Esendal, devletin resmi temsilcisi olduğu için hükümetin verdiği talimata göre bir tutum alacaktır.

- Doğu Türkleri kendileri için bağımsız devlet olmayı istemekte ve bu hareketin önderi ise Mehmet Emin Resulzade'dir. Doğu Türkleri sorununda Türk Hükümeti'nin Ankara'daki

⁸⁴⁹ Cemil Koçak, **a.g.e.**, s. 604.

⁸⁵⁰ Lothar Krecker, **Deutschland und die Türkei im zweiten Weltkrieg**, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1964, s. 210; Cemil Koçak, **a.g.e.**, s. 661.

ajanlarından birisi de emekli General Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet'tir. Erkilet, Tatar kökenlidir⁸⁵¹.

Selim Deringil, von Papen'in yazdığı rapordaki söz konusu komisyona ihtiyatla yaklaşmakta ve şunları söylemektedir: “ *İnönü'nün Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlarla yaşadığı deneyimi ve artık gelenekselleşmiş temkinliliği göz önünde bulundurursak bu tür <resmi> bir komisyonun varlığına inanmak zor olmaktadır. Özellikle İttihatçılara karşı büyük bir kuşku beslenirken Nuri Paşa'ya bu denli önemli bir görevin verilebileceği kuşkuludur. Turancılığa yakın ilgi duyan bazı özel kişilerin özel toplantılarda bir araya gelmelerine göz yumulmuş olması olasıdır, ama bu ancak Almanlara o arada hoş görünmek amacıyla yapılmış olabilirdi. Ayrıca Hostler'in kendisinin de dikkati çektiği gibi Prof. Togan, <ki Togan Atatürk döneminde Turancılık propagandası yaptığı iddiasıyla soruşturma konusu olmuş ve sürgüne gönderilmiştir> Almanlara Turancı amaçlara ulaşılabilmesi için İnönü'nün düşürülmesi gerektiğini söylemiştir. Böyle birisinin Papen'in anlattığı gibi resmen görevlendirilmesi olasılık dışıdır*⁸⁵². ”

Von Papen, Türkiye'deki Türkçü çevreler ve Sovyetler Birliğinden gelmiş Türk kökenli göçmenlerle görüştüğü gibi, Türk Hükümeti yetkilileriyle de görüşmüştür. Papen, 28 Ağustos 1941 tarihinde İsmet İnönü ile de görüşme yapmıştır. Papen, aynı konu üzerinde durduğu zaman İnönü'den aldığı cevap, “ancak Sovyetler Birliği'nin yenilgisi gözle görülür şekilde gerçekleştiği zaman, bu konularda görüşmenin mümkün olacağı ve Türkiye'nin de ancak o zaman bu konuları görüşmeye istekli olacağı” şeklinde olmuştur. Böylece, Türk Hükümeti resmi politikada ilke olarak panturanist eğilimleri reddetmesine rağmen Sovyetler Birliğindeki Türk halklarına karşı ilgisiz kalmak istemiyordu. Fakat bunun gündeme gelmesi için Sovyetler Birliği kesin olarak yenilmeliydi. Türk Hükümeti Sovyetler Birliğindeki Türk halklarının geleceği için Almanya ile resmi olarak görüşmek gerektiğini biliyordu. Bu alanda resmi yönden görüşme yapmadan, bazı gayri resmi kanallar vasıtasıyla ilişki kurarken savaşın gidişatını beklemeyi tercih etmiştir. 1941 yılının ilk yarısı ile 1942 yılının ilk aylarında Berlin ve Ankara'da yarı resmi ve resmi olmayan bir dizi görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerin baş mimarları Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen ve bazı Dışişleri görevlileriyle, Türkiye tarafında ise Hüseyin Emir Erkilet Paşa'dır⁸⁵³. Zehra Önder'in İnönü ile yaptığı

⁸⁵¹ **İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri**, s. 36- 41; Charles Warren Hostler, **The Turks of Central Asia**, Westport, Connecticut, London, 1993, s. 133; Günay Göksu Özdoğan, “**Turan**”dan “**Bozkurt**”a **Tek Parti Döneminde Türkçülük 1931 -1946**, (İngilizce'den Çeviren: İsmail Kaplan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 311- 314; Cemil Koçak, **a.g.e.**, s. 661- 662.

⁸⁵² Selim Deringil, **a.g.e.**, s. 163.

⁸⁵³ Cemil Koçak, **a.g.e.**, s. 663; Lothar Kreeker, **a.g.e.**, s. 211; Jacob M. Landau, **Pantürkizm**, (Türkçesi: Mesut Akın), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 166.

söyleşide İnönü'nün sorulan sorulara verdiği cevapta; Türkiye'nin, Almanlarla Müttefik Devletler arasında arabuluculuk teşebbüsünde bulunmadığını; Almanların Sovyetlere saldırmasından sonra Sovyetler Birliğinde bulunan Türk asıllı halklarla ilgili bir planı olmadığını; Almanlar, ideolojisine uygun olarak yaşam alanlarının kazanılması için fetih savaşı yaptıklarını, fakat bunu başaramayacakları o zaman belli olduğunu, bunu Türkiye ile hiçbir alakası olmadığını, Almanya ile yapılan saldırmazlık paktının yapılmasının nedeni de o zamanda durumun belirsiz olduğunu ve Almanlara karşı Türkiye'nin tek başına kaldığından dolayı, güvenliğin sağlanması için yapıldığını söylemiştir⁸⁵⁴. İnönü, 2. Dünya Savaşındaki Türk politikası üzerinde ileri sürülen çeşitli iddialar karşısında 16 Ekim 1967 tarihinde Milliyet Gazetesinde yaptığı açıklamada da özetle şunları belirtmiştir:

- Harbin, her hududumuzdan bize temas etmesi kaçınılmazdı.
- 2. Dünya Harbi karakteri itibariyle Almanya ve İtalya için 1. Dünya Harbinin devamı şeklindeydi.
- Türk Hükümeti olarak bu harbi Almanya'nın kazanma ihtimalini zayıf görüyorduk.
- Almanya kazanırsa İtalya ile Almanya'nın hayat sahası politikası ile bizim menfaatlerimizin bağdaşması ihtimali az görünüyordu.
- Bizim 1. Dünya Harbi tecrübesinden sonra yeni kurulan düzende menfaatimiz Sovyet Rusya, İngiltere ve Fransa ile beraber olmaktı. Bunun için harbin başlayacağı günlerde Sovyet – Alman yaklaşması daha çıkmadan evvel, gelecek için İngiltere ve Fransa ile ittifak müzakereleri yaptık⁸⁵⁵. Haziran ve Temmuz 1942'de Kars ve Iğdır arasındaki Kafkas sınırında Türkiye'nin büyük kuvvetler yığması ve manevralar yapmasına da dayanarak, Krecke eserinde, bu konuda Hostler'in değişik düşündüğünü yazmaktadır. Hostler; Türk devletindeki yüksek makamlı kişilerin Alman – Sovyet savaşının her ihtimaline karşı planları olduğunu ve Sovyetlerin çöküşü ile Türkçülük ideallerini gerçekleştirmek istediklerini belirtmektedir⁸⁵⁶. Krecke, Nuri Paşa'nın ziyaretini hükümet adına yaptığını belirtmesine rağmen, Weisband eserinde, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Zeki Kuneralp ile yaptığı söyleşiye dayanarak; Nuri Paşa'nın Berlin'de hükümeti temsil etmediğini, onun bazı hayalleri olan bir iş adamı olduğunu, fakat Ankara'daki siyasal çevreler üzerinde etkisinin olmadığını,

⁸⁵⁴ Zehra Önder, *Die Türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg*, R. Oldenburg Verlag München, 1977, s. 265.

⁸⁵⁵ *İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri*, s. 148- 149.

⁸⁵⁶ Lothar Krecke, *a.g.e.*, s. 214.

Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede ile resmen ilişkide olsa bile, Ankara'daki hükümeti ilgilendirmedigini belirtmektedir⁸⁵⁷.

Türkiye'deki Türkçü çevreler Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa girerek Sovyetler Birliğindeki Türklerin oturduğu toprakaları kazanmak istiyorlardı. Türkiye'de ve Almanya'da yaşayan Türk kökenli göçmenlerle mülteci milliyetçi önderler Almanya ile anlaşarak Sovyetler Birliğinin Alman askeri işgali altında bulunan bölgelerinde bağımsız Türk devletleri kurulmasını istiyorlardı⁸⁵⁸. Fakat Türk Hükümeti, Sovyetler Birliğindeki Türk halklarının durumu ile ilgili herhangi bir ciddi tasarıya destek olmadığı görülmektedir. Bu hususu, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi bir yazısında şöyle ifade etmiştir: “ *Türk hükümetinde Güney Rusya'daki Türk nüfusuna ilişkin herhangi bir irrendentist hırsının olduğunu gösteren en ufak bir belirti yok. Türk hükümetinin çıkarlarının nerede yattığını biliyordu...Sorumsuz bireyler Türkiye dışındaki Türk ırkların varlığını ima ettiklerinde Türk hükümetinden kendilerini düş kırıklığına uğratacak bir yanıtta başka bir şey görmediler*⁸⁵⁹. ”

Türk Hükümeti Başbakanı Refik Saydam, daha sonra Şükrü Saraçoğlu da İnönü gibi düşünerek, Almanya'nın Sovyet Rusya'yı mağlup etmeden açık tavrını ortaya koymayacağını, çıkarları doğrultusunda hareket edeceğini bildirmişlerdir. Hatta daha sonra Dışişleri Bakanlığı yapan Numan Menemencioğlu, “Almanya'nın zafer kazanacağına ve İngiltere'yi yenebileceğine inanmadığını” Almanya ile yapılacak ticaret antlaşması için gelen Clodius'a söylemiştir⁸⁶⁰. Türkçü bir düşünceye sahip olan Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'de, kendisi Romenler'den cephe ile ilgili aldığı bilgilere dayanarak, Almanların Rusları yenmesine ihtimal vermemiştir.

Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'de Türkçü düşünceye sahip ve Alman yanlıydı. Hüsrev Gerede'de Sovyetler Birliği egemenliğinde bulunan Türklerle ilgili Alman yetkililerle görüşmüştür. 05 Ağustos 1941 günü yeni elçilik müsteşarını tanıtmak için Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Weizsäcker ile yaptığı görüşmede, resmi olmayan tarzda Türk – Moğol halklarından propaganda için istifade edilmesini, Hazar denizinin doğusunda bağımsız bir Türk – Moğol devleti kurulabileceğini söylemiştir. Gerede ayrıca Bakü'nün Türkçe konuşan bir şehir olduğunu da belirtmiştir. Weizsäcker, bu konuşmanın tesadüf olmadığını da belirtmekte ve Nafia Vekili Ali Fuat Cebesoy'un, von Papen ile yaptığı konuşmasıyla aynı paralelde olduğunu belirtmektedir. Hüsrev Gerede, 20 Ağustos 1941 tarihinde Doğu

⁸⁵⁷ Edward Weisband, **İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası III**, (Çeviren: M. Ali Kayabal), Cumhuriyet Yayınları, 2000, s. 47- 48.

⁸⁵⁸ Cemil Koçak, **a.g.e.**, s. 674.

⁸⁵⁹ Jacob M. Landau, **a.g.e.**, s. 169.

⁸⁶⁰ Cemil Koçak, **a.g.e.**, s. 610.

Prusya'daki karargâhta Ribbentrop ile görüştü. Almanların Ruslara karşı başarılarının çok iyi olduğu bir zamanda yapılan görüşmede Ribbentrop, Türkiye'nin Almanya'nın yanında yerini almasının menfaati icabı olduğunu söylemiştir. Gerede verdiği cevapta; Misak-ı Milli sınırlarımız içinde, esaslarını Atatürk'ün koyduğu siyasete bağlı olduğumuzu, yeni toprak kazanmak yerine siyasi ve ekonomik bağımsızlığımızın korunmanın ve milli refahımızın sağlamlasının esas olduğunu anlatmıştır. Bununla beraber Sovyet Ordusundan alınan esirlerden Türk kökenli olanların, Ruslardan ayırmalarını, bunlardan keşif ve klavuzluk hizmetinde kullanılmalarını, liderlerini Berlin'e çağırarak görüşülmesini söylemiştir⁸⁶¹. Hüsrev Gerede 23 Nisan 1942 tarihinde Ulusal Egemenlik Bayramı dolayısıyla Türk Kulübünde saat 20.00'de yapılan kutlamada, duygulu ve heyecanlı bir konuşma yapar. Bu konuşmada, büyük ve ezeli türk düşmanının yenilmekte olduğunu, yakında yere serileceğini ve parçalanmasından esir Türklerin kurtulacağını, söyler. Konuşma orada bulunanları coşturur. Fakat Alman – Rus savaşında tarafsızlığını ilan eden Türkiye'nin Büyükelçisinin ihtiyatsız ve yersiz konuşması sonucunda, kendisi bir hafta sonra Ankara'ya çağırılır. Yerine Saffet Arıkan gönderilir⁸⁶².

Türkiye ile Almanya arasında resmi ve gayri resmi görüşmeler ile Almanya'ya gelen mülteci durumundaki Türk temsilcilerinin görüşmelerinde, Sovyet toprakları üzerinde bağımsız Türk Devletlerinin kurulması ile ilgili sonuç alınmayışının nedeni olarak, savaş dönemindeki Alman liderlerinin görüş ve düşüncelerini öğrenmek gerekir. Mühlen eserinde; Nazi Alman yöneticilerinin düşüncelerini şöyle açıklamaktadır: *İkinci Dünya Harbi'nin birçok tezadından biri de Kafkasyalılarla Türk – Tatarlardan resmî görevlerde faydalanılmasının Nazi ırk ideolojisine göre özel bir düşman grup teşkil etmesi gereken milliyetlerle işbirliği yapmak demek olmasıydı. Çünkü onlar Nazi ırkçılarına göre < düşük değerli Asyalılığı > temsil ediyorlar ve ırk ideolojisinin değer sıralamasında Slavların da altında yer alıyordu. Rusların ve Ukraynalıların, güya ülkelerinin yüzyıllarca faydalandığı bir < Cermen asılları olduğu kabul edilirken, SSCB'nin doğulu halkları tamamen tiksiniyecek şeyler olarak görülüyorlardı. < Tatar >, < Kırgız > ve < Moğol > gibi kavramlar elim bir şöhrete ulaşacak olan ve beraberinde kötü sonuçlar getiren < Untermenich – Aşağı insan > kavramına eşdeğerde kullanılıyordu. İddiaya göre münevver Yahudi liderlerin güdümündeki*

⁸⁶¹ R. Hüsrev Gerede, **Harb İçinde Almanya (1939- 1942)**, (Yayına Hazırlayan: Hulusi Turgut – Sırrı Yüksel Cebeci), ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 249 -250; **İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri**, s. 41; Cemil Koçak, **a.g.e.**, s. 662; Charles Warren Hostler, **a.g.e.**, s. 136

(Ribentrop'un sorularına kaçamak cevap veren Hüsrev Gerede'nin Alman yanlısı ve Türkçülüğe yakın bir kişiliğe sahip olduğu dikkate alındığında Türk Hükümeti tarafından bu konularda ikaz edilmiş olduğu ihtimali vardır. Bkz. Selim Deringil, **a.g.e.**, s. 161- 162)

⁸⁶² Müstecib Ülküsal, **Kırım Yolunda Bir Ömür – Hatıralar**, Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Genel Merkezi Yayınları No: 3, Ankara, 1999, s. 358 -359.

< Asyalılık >, Rusların < Nordik > aslını felce uğratmıştı. Hitler, 1941 Kasımında bir Bulgar misafirine Birinci Dünya Harbinde uysal, sarışın Rusların Rusya halklarının hâkim unsuru olarak tanındığını ve bunların şimdi kaybolmuş olduklarını söyleyip şöyle devam etmişti: < Bolşevik rejimi şeytani bir metodla bu Rusları giderek yok etmiş veya Sibirya'ya sürmüş ve Rus halkını ırken yok edip Asyalılaştırmak için planlı olarak Moğolları Avrupa Rusyası'na yerleştirmiştir. > Daha 1930 yılında Hitler, Sovyetler Birliği'nin Slav – Tatar gövdeli ve Yahudi kafalı bir mahlûk olduğunu tespit etmişti. Almanya Şark'a hâkim olduğu zaman her yıl tesir altında bulundurmak için bir grup Kırgız başkentte gezdirilecek, bunun haricinde onlarla hiçbir temasta bulunulmayacak ve yeni Şark'ı Orta Asyalı kitlelere karşı koruyacak devasa bir duvar inşa edilecekti⁸⁶³.” Hitler ile aynı düşüncede olan Doğu Bakanlığının Başkanı Rosenberg'de Türk toplulukları ile ilgili iyi niyet ve düşüncelere sahip değildi. Etrafında daha çok Gürcü ve Ermeni milliyetçileri bulunduran Rosenberg'e göre insanların sınıflandırılması şöyleydi:

- Yaratıcı ve idare edici kabiliyetine haiz olanlar: Almanlar ve genellikle Âriler (Ermenilerle Gürcüler de bu sınıfa girmektedirler.)

- Yaratıcı kabiliyeti olmayarak yaratılanları idare ve nakledenler: Türkler buna dâhildir.

- Yaratılanları yıkan ve bozanlar: Ruslar ve Yahudiler⁸⁶⁴.

Bu düşünceye sahip olan Alman yöneticileri ile yapılan her türlü görüşmede sonuç alınamayacağı açıkça görülmektedir.

Hitler'in Türklere karşı ırkçı tutumunun göstergesi olarak 1942'de SS eğitim dairesinin yayınladığı “ Der Untermensch” broşüründeki makale ve resimler ırk nefretini açığa vuruyordu. Burada Atilla ve Cengiz Han ile Hunlar çok alçaltıcı bir şekilde gösteriliyordu. Bu propagandanın tesirleri, ele geçen Sovyet akerleri içindeki Türk asıllı olanlara da yansiyordu. Bunlar Almanlar tarafından öldürülüyorlardı⁸⁶⁵.

Sovyet Rusya'daki Doğu Halkları ile savaşın başında ağırlıklı olarak Dışişleri Bakanlığı ilgileniyordu. Dışişlerinde de Werner Otto von Hentig'e (Nuri Paşa ile görüşmelerde sorumlu elçi olarak tayin edilmiş, Korgeneral Ali Fuat Erden ve Hüseyin Hüsnü

⁸⁶³ Patrik von zur Mühlen, **Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında - İkinci Dünya Sovyet Doğu Halkları'nın Milliyetçiliği** (Türkçeye Çeviren: Eşref Bengi Özbilen), Mavi Yayınları, Ankara, 1984, s. 40 -41.

⁸⁶⁴ Müstecib Ülküsal, **a.g.e.**, s. 288.

⁸⁶⁵ Patrik von zur Mühlen, **a.g.e.**, s. 41; Charles Warren Hostler, **a.g.e.**, s. 139.

(Müstecib Ülküsal hatıralarında, Propaganda Bakanlığının da, “Bolşvik Cenneti” adı altında sergi düzenlediğini ve 14 Mayıs 1942 tarihinde kendisinin gezdiğini yazmaktadır. Burada yalın atlara bindirilmiş, yarı çıplak, başlarının tepelerinden aşağı sarkmış saçları, uzun seyrak bıyıklarıyla Hunlar, Avarlar, Moğollar ve Tatarlar, büyük panolar halinde, Bolşeviklerin ataları olarak gösterilmekteydi. Evvelce Batı dünyasına, Avrupa'ya saldıranlar ve milletleri kılıçtan geçirenler onlar imiş, bugün ise onların yolunu izleyen ve onların torunları Bolşevikler imiş gibi gösterilmiştir. Bkz. Müstecib Ülküsal, **a.g.e.**, s. 379.)

Erkilet'in Doğu Cephesi'ni ziyaretlerinde kendilerine refakat etmiştir.) “Güneydoğu Avrupa Kavimlerinin < Kafkasyalılar, Kırgızlar, Tatarlar > meselelerinin” incelemesi görevi verilmiştir. Daha sonra Doğu Halkları ile ilgilenme sorumluluğunu Hitler'in özel emri ile üzerine alan Doğu Bakanlığı'nda ise Kafkasyalılar ve Türk – Tatarlar için yetkili olan Profesör von Mende'ye bağlı olan “Yabancı Kavimler Dairesi” bulunmaktaydı⁸⁶⁶.

Dışişleri Bakanı Ribbentrop ile Doğu Bakanı Rosenberg arasında Doğu Halklarının geleceği hakkında fikir çatışması bulunuyordu. Her iki Bakanlık da konunun kendi görev alanına girdiğini belirtiyorlardı. Ribbentrop, bu bölgelerde özel ve özerk bir yönetim kurulmasını planlarken, Rosenberg, bölgenin tamamen Almanya'nın egemenliği altında kalmasını savunuyordu. Ribbentrop, Kırım'a bağımsızlık verilmesini ve Kafkaslar'da özerk bölgeler kurulmasını savunurken, Rosenberg bunları kabul etmiyor; Sovyetler Birliğini bir bütün olarak Almanya'nın sömürgesi şeklinde idare etmek istiyordu. Batum ve Bakü bölgesinin Türkiye'ye verilmesini her ikisi de kabul etmiyordu. Ribbentrop'un fikirleri, Ankara Büyükelçisi von Papen ile eski Moskova Büyükelçisi von Schulenburg tarafından da destekleniyordu. Dışişleri Bakanlığı ile Doğu Bakanlığı'nın arasındaki münasebetin koptuğu olay, Berlin'deki Adlon Oteli'nde Doğu Halkları'nın temsilcileri ile yapılan toplantı olmuştur. Dışişleri Bakanlığı'ndan von Schulenburg tarafından organize edilen toplantıya davet edilen liderler 1942 Nisan sonu ve Mayıs başında Berlin'e geldiler. Temsilcilerin seçimi Schulenburg'un şahsi dostlukları ve Nuri Paşa'nın tavsiyeleri ile yapılmıştı. Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan bu toplantıdan Doğu Bakanlığı'nın haberinin olmaması, Rosenberg'i kızdırdı. Hitler'e şikâyet etti. Hitler, Dışişleri Bakanlığı'nın Doğu halklarıyla ilgilenmesini yasaklayan talimatını verdi. Fakat temsilciler geri gönderilmeyerek Adlon toplantısı devam etti. Rosenberg'in Hitler'e ikinci defa şikâyeti üzerine 28 Temmuz 1942 tarihinde nihaî talimatla Dışişleri Bakanlığı'nın yetkileri kısıtlandı. Sorumluluk Doğu Bakanlığı'na geçtikten sonra mülteci Türk temsilcilerinin işleri daha da zorlaştı⁸⁶⁷. Elçilik Müşaviri Dittmann'ın Dışişleri Bakanlığında görevli Tippelskirche'ye (Henting'dan sonra Nuri Paşa'ya refakât eden elçi) 05 Ağustos 1942'de yazdığı raporda, Rosenberg'in Kırım'a kesinlikle bağımsızlık verilmeyeceğini, hatta bölgeyi Almanlaştırmak için Kırım Tatarlarını başka bölgeye nakletmeyi düşündüğünü; Kafkasya'ya ise sınırlı bir bağımsızlıktan yana olduğunu, bununla ilgili hazırlayacağı bir raporu Hitler'e sunacağını bildirmektedir. Rosenberg, Kafkasyalı mültecilerden işgal edilen topraklarda istifade edilmesini de

⁸⁶⁶ Patrik von zur Mühlen, **a.g.e.**, s. 65, 73.

⁸⁶⁷ Müstecib Ülküsal, **a.g.e.**, s. 289; Patrik von zur Mühlen, **a.g.e.**, s. 68 -70; Johannes Glasneck, **a.g.e.**, s. 198-199.

reddetmiştir. Bu nedenle Kafkasyalı temsilcilerin huzursuz olduklarını ve Türkiye'ye dönmek istediklerini yazmaktadır⁸⁶⁸.

Almanlarla resmi düzeyde olmasa da görüşme yapan Sovyetler Birliği işgali altındaki bölgelerdeki Türk halklarının temsilcileri şunlardı: Ahmet Zeki Velidi Togan, Mustafa Çokayoğlu, Veli Kayyum Han, Mehmet Emin Resulzade, Sait Şamil, İdris Alimcan, Dr. Ahmet Temir, Abdurrahman Şefi, Abdürrahim Gökçeay, Müstecip Ülküsal ve Edige Kırımal idi. Türkiye'den gayri resmi görüşmelere gidenler ise, Nuri Paşa, Dr. Harun ve Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet idi.

Türkçülük konusunda, Türkiye ile Almanya arasında gayri resmi kurulmaya çalışılan ilişkiler ilki Zeki Velidî Togan'ın 1941 Temmuz ayında Berlin'i ziyaret etmesiyle olmuştur. Bunun hemen ardından Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın da Eylül ayında Berlin'i ziyaret etmesi önem taşıyordu. Ziyaret, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'in Ribbentrop nezdindeki girişimlerinden sonra yapılmıştı⁸⁶⁹. Nuri Paşa, von Papen ile sık sık buluşup uzun görüşmeler yapıyordu. Bu görüşmelere bazen elçilik müsteşarı Hilger' de katılıyordu. Görüşmelerin konusu Alman Orduları'nın Sovyetler'e saldırmasıydı. Von Papen'in Nuri Paşa'nın ziyareti konusunda Almanya Dışişleri Bakanlığı'na bir mektup gönderdiği Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Woerman'ın imzasıyla gönderilen 892 sayılı gizli yazıdan anlaşılmaktadır. Yazı şöyleydi: “ *Elçi Von Rintelen telefonla Sayın Reich Dışişleri Bakanlığı'na Büyükelçimiz Von Papen'den bir mektup geldiğini ve bu mektupta Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın Leipzig Fuarı nedeniyle Berlin'e geleceğini ve bu arada Dışişleri Bakanlığı'nda da görüşmelerde bulunacağını belirttiğini bildirmiştir.*” Woerman'ın yazısında görüşmelerin amacı şöyle özetlenmekteydi. “ *Sayın Büyükelçi Von Papen, Nuri Paşa'nın Pan – Turancılık öncülerinden biri olması nedeniyle kendisini Berlin'e gelişinde karşılamam ve Paşa'ya eşlik ederek, yapılacak görüşmelerde Sayın Dışişleri Bakanımızın kendisi ile bu konu üzerinde konuştuğu Müsteşar Hilger'in bulunmasını*

⁸⁶⁸ **İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri**, s. 78- 81.

(Alman – Rus savaşı başlamasından sonra Bükreş'te bulunan Musavat Partisi lideri Mehmet Emin Resulzade'ye Almanlar işbirliği teklif ettiyse de, Almanların Azerbaycan ve diğer Kafkas halklarına bağımsızlık vermeye yanaşmamaları üzerine, Resulzade Almanlarla görüşmeye gitmemiştir. Von Papen'in Alman Dışişlerine gönderdiği telgraflarda Resulzade'nin değerlendirilmesi tavsiyesine uygun olarak, Adlon Oteli'ndeki toplantıya çağırılmıştır. Resulzade, buraya Nuri Paşa'nın ikna etmesi sonucunda gelmiştir. Fakat Almanların katı tutumu neticesinde Resulzade bir sonuç elde edememiş; sonuçta Ağustos 1943 tarihinde Berlin'i terk etmiştir. Resulzade yine de Azerbaycan meselesini uzaktan takip etmiştir. 6 -9 Kasım 1943 tarihinde Berlin'de yapılan Azerbaycan Kurultayında, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımayan Almanlar tenkid edilmiştir. Bkz. Sabahattin Şimşir, **a.g.e.**, s. 95 -99; Musa Qasımlı, **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, s. 646- 653.)

⁸⁶⁹ Cemil Koçak, **a.g.e.**, s. 678; Günay Göksu Özdoğan, “**II. Dünya Savaşı Yıllarındaki Türk Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı Olarak Pan – Türkizm**” Türk Dış Politikasının Analizi, Derleyen: Faruk Sönmezoğlu, Der Yayınları, İstanbul, 2001, s. 488.

*sağlamamı istemiştir. Sayın Hilger'in önümüzdeki günlerde Berlin'e geleceği de haber alınmıştır*⁸⁷⁰. ”

Nuri Paşa'nın Berlin'e Türk Hükümeti'nin bilgisi dâhilinde gittiği anlaşılmaktadır. Zira Berlin'e hareket etmeden önce dönemin Başbakanı (Refik Saydam) ile görüşmüştür. Berlin'e geldiğinde Büyükelçi Hüsrev Gerede ile de görüşmüştür. Nuri Paşa, önce Leipzig silah fuarını ziyaret ettikten sonra Berlin'e geçerek, 10 Eylül 1941'de Dışişleri Müsteşarı Weizsaeker ile 11, 18 ve 25 Eylül tarihlerinde Müsteşar Yardımcısı Woermann ile görüşmüştür. 18 Eylül'de yapılan görüşme, Büyükelçi Von Papen ve Elçilik Müsteşarı Hilger'in de bulunduğu öğle yemeğinde gerçekleşmiştir. Nuri Paşa, Woerman'a Türk Büyükelçiliği tarafından kusursuz bir şekilde takdim edilmiştir Nuri Paşa, Berlin'e geldiğinde Pansiyon Victoria Caroline Vick, Kürfür-stendamm 202 / 4 BerlinW 15 adresinde kalmıştır⁸⁷¹.

Nuri Paşa 10 Eylül 1941 tarihinde Müsteşar Weizsaeker ile yaptığı görüşmenin sonunda, Weizsaeker'in, Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 10 Eylül 1941, St. S. Nr. 590 sayılı notunda görüşme ile ilgili intibalarını şöyle sıralamaktadır:

- Ankara Büyükelçiliği tarafından tavsiye edilen Nuri Paşa'nın bugün kendisini ziyarete geldiğini ve Von Papen tarafından aktarılmış olan Panturan konusundaki düşüncelerini dile getirdiğini,

- Nuri Paşa'ya, çok ilgi duyduğu bölgelere Almanya'nın siyasi değil aksine ekonomik açıdan ilgi duyduğunu söylediğini,

- Nuri Paşa'ya; kendi hükümetinin Turancılık konusunda farklı düşündüğünü bu sebeple ilk hamleyi kendi ülkesinde yapmasının gerekli olduğunu söylediğini, Nuri Paşa'nın bunu onaylayarak kabul ettiğini, bu konuda uzun zamandan beri gereken her şeyi yapmaya çalıştığını söylediğini,

- Nuri Paşa'nın her konuda Almanlara işgal ettikleri bölgelerde coğrafi, etnik, askeri ve ekonomik bakımından yardımcı olabileceğini söylediğini,

- Eğer Alman taarruzu Rostov üzerinden Kafkasya'ya yönelirse, Nuri Paşa'nın 100.000 kişiyi ayaklandırabileceğini söylediğini,

- Nuri Paşa'nın Berlin'deki Türk Büyükelçiliği ile aralarında bir ilişki hakkında, kendisinin şüphelendiğini ve bunu araştırdığını,

⁸⁷⁰ Uğur Mumcu, **a.g.e.**, s. 2.

⁸⁷¹ Lothar Kreckler, **a.g.e.**, s. 212; Cemil Koçak, **a.g.e.**, s. 678; Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, s. 43; Uğur Mumcu, **a.g.e.**, s. 2, 4.

- Diğer görüşmeler için Nuri Paşa'yı Müsteşar Yardımcısı Woermann'a gönderdiğini, belirtmektedir⁸⁷².

Nuri Paşa, 11, 18 ve 25 Eylül 1941 tarihlerinde Woerman ile görüşür. 18 Eylül tarihinde yaptığı görüşme, Büyükelçi Von Papen'in ve Elçilik Müsteşarı Hilger'in de katıldığı bir öğle yemeğinde gerçekleşir. Woerman yapılan görüşmelerle ilgili olarak, 17 Eylül 1941 tarihinde " U. St. S. Pol No: 88" sayılı raporunu yazar. Son toplantıdan sonra da 17 Eylül tarihli raporunu da kapsayacak şekilde 26 Eylül 1941 tarihinde U. St. S. Pol. Nr. 897. sayılı raporunu yazar. Raporunda, Nuri Paşa'nın ve kendisinin düşüncelerini; Nuri Paşa ile ilgili bilgiler, Pan-Turancı düşünce, Değerlendirme ve Kısa vadeli program olmak üzere dört başlık altında açıklar⁸⁷³.

Woermann raporunun birinci başlığında, Nuri Paşa'nın bütün gençliği boyunca ağabeyi Enver paşa'nın etkisinde kaldığını, yaşının 50 yaşlarının başında ve Türkiye'nin varlıklı bir fabrikatörü olduğunu, Turancı düşüncelerinin Enver Paşa'yı hatırlatacak romantik bir payı olduğunu belirtir. Raporunun ikinci başlığında Nuri Paşa'nın ortaya koyduğu düşünceleri şöyle özetler:

- Nuri Paşa'ya göre, Turancılık hareketi Türkiye'nin dışında bulunan Türk toplumlarını bağımsız devletler haline getirmektir. Bu bölgeler belirli sınır düzeltmeleri dışında, Türkiye tarafından ilhak edilmeyecek, fakat siyasi yönlerini Türkiye'ye göre belirleyeceklerdir.

- Nuri Paşa'ya göre müstakil Türk devletlerinin kurulması istenen bölge; Güney ve Kuzey Kafkasya, Kırım yarımadası, Volga ile Urallar arasında kalan Sovyet Tatar Cumhuriyeti, Türkistan'ın tamamı, İran'ın Hamadan'a kadar olan bölgenin kuzeybatısı, Irak'ta Kerkük ve Musul bölgesi ile Suriye'nin bir şerididir.

- Bu tekliflerinin Atatürk'ün politikasına uymaması sorusuna karşılık olarak Nuri Paşa; Atatürk'ün bu politikayı Sovyetler Birliğine karşı duyulan korkudan dolayı uyguladığını, ancak Sovyetler Birliği'ni yok etme umudu ortaya çıktığı için bu korkunun ortadan kalktığını söylemiştir.

- Bu düşünceler için ilk önce Türk Hükümeti ve Türk Halkının kazanılması gerektiği sorusu üzerine Nuri Paşa; tüm Türk Halkının bunun için hazır olduğunu ve bu düşünceleri gerçekleştirebilecek bir hükümetin başa geleceğinin uygun bir anın beklenildiği şeklinde

⁸⁷² Akten zur Deutschen Auswartigen Politik 1918 – 1945, Seri D, 1937 – 1941, XIII / 1, Berlin, 1970, s. 386 -387.

⁸⁷³ Akten zur Deutschen Auswartigen Politik 1918 – 1945, Seri D, 1937 – 1941, XIII / 2, Berlin, 1970, s. 467-470; Uğur Mumcu, a.g.e., s. 2- 7; Günay Göksu Özdoğan, "Turan"dan "Bozkurt"a Tek Parti Döneminde Türkçülük 1931 -1946, s. 315 -319.

cevap vermiştir. Ayrıca kendisine Türk Hükümeti'nin arkasından iş çeviriyor iması üzerine, Nuri Paşa yola çıkmadan önce Başbakan'a bilgi verdiğini söyleyerek cevaplamıştır.

- Türkiye'den katılımcı kişi ve çevre olarak kim var sorusuna Nuri Paşa, ordunun büyük bir bölümünün bu düşünceleri onayladıklarını, akraba yakınlık derecesi kadar yakın olan Kafkas Cephesinde bulunan ve gerekli durumda önemli rol oynayan General'in (Orgeneral Kazım Orbay) adını söyleyerek cevap vermiştir⁸⁷⁴.

Woermann Nuri Paşa ile yaptığı konuşmayı üçüncü maddede şöyle değerlendirmiştir:

- Türkiye, Turancılık düşüncelerini ancak Almanya ile ittifak kurarak gerçekleştirebilir. Turancı odaklı bir Türkiye ister istemez Almanya odaklı bir Türkiye anlamına gelecektir.

- Turancı düşünceler aynı zamanda Sovyetler Birliğinin hesabına Türk emperyalizmi demektir. Bu durum, Turancılık düşüncelerine duyarlılık içerisinde ve aykırı tutum içerisinde bulunan Türk Hükümeti'ne karşı dikkatlice ele almamız gerektiğini göstermektedir. Yeni Türk asıllı devletlerin meydana getirilmesi başka ölçülerde değerlendirilmelidir.

- Musul bölgesinin Türkiye'ye sınırlarını genişletmek için verilmesi anlayışla karşılanabilirse de Batum ve Bakü'nün verilmesi kabul edilemez.

- Kafkas bölgesinde ve Volga – Ural arasında karmaşık yaşayan Türk halk grupları ile Türkistan bölgesinde ve Hazar Denizi doğusunda yaşayanlar arasında büyük farklar vardır. Sovyetler birliği'nin yeniden şekillendirilmesinde, eski Rusya'ya ait birçok bölge yabancı etkisi altına değil, Almanların etkisi altına girmelidir. Kafkasötesi ve Volga ile Ural arasında Türkiye politikasını benimseyen devletlerin olması menfaatimize uygun değildir. Türkistan'daki durum daha farklıdır. Eğer Rusya epey güçsüz hale getirilirse, fakat İngiltere Hindistan'dan çıkarılmamış olursa, Türkistan – Sibiryaya demiryolu ile dışarıya kısmen açılmış olan ve bilhassa pamuk olmak üzere ekonomik açıdan geleceği parlak bu bölgeyi İngiltere ele

⁸⁷⁴ **Akten zur Deutschen Auswartigen Politik 1918 – 1945, Seri D, 1937 – 1941, XIII / 2**, Berlin, 1970, s. 467-468; Uğur Mumcu, **a.g.e.**, s. 3 -7; Günay Göksu Özdoğan, **“Turan”dan “Bozkurt”a Tek Parti Döneminde Türkçülük 1931 -1946**, s. 315 -316.

(Burhan Oğuz eserinde, hükümet devirmek için darbe girişimini şöyle anlatmaktadır: “ Ali İhsan Sabis Paşa'yla Emir Erkilet Paşa, aralarına avukat Münim Mustafa Bey'i de alarak bir şirket kuruyorlar. Olayı, bir içki sofrasında Halil Paşa'dan dinledim (1943). Olay, 1941'de cereyan ediyor. Almanlar Bulgaristan'ı işgal etmişler, biz de her an saldırı bekliyoruz. Bu ahbab çavuşlar Alman kuvvetlerine dayanıp hükümet darbesi yapacaklar ve Türkiye'de bir faşist idare kuracaklar, yani Türkiye'nin Quisling'i (Norveç'i Almanlar'a teslim eden hain) olacaklar. Fakat aralarında anlaşmazlık çıkıyor. Erkilet Paşa'nın vatanseverliği kabarıyor, bu işi Almanlara dayanarak uygulamaya yanaşmıyor. < İç sorunuzdur, bunu kendi gücümüzle başaralım > diyor. Sonuçtan korkmuş olması bence daha muhtemeldir. Böylece iş suya düşüyor. Mamefih Münim Mustafa Bey'in de durumdan < Milli Emniyet >i haberdar ettiği tahmin ediliyor. Bu arada Aliİhsan Paşa tutuklanıyor ve madalyalarının geri alınmasına kadar varan ağır muameleye maruz kalıyor. Bunun nedeni bu komplo olmalı ama bu, delilsizlikten ispat edilemiyor veya Almanları gücendirmekten çekinilmesi nedeniyle açığa vurulmuyor. Olay ayrıntılarıyla anlatıldığına göre bunu Halil Paşa biliyordu demektir. O bildiğine göre, Nuri Paşa'nın da bildiği muhakkaktı. Hikâye anlatıldığında yüzünde hiçbir tepki alâmeti görmediğim Şükrü Bey'in de bildiğinde bence şüphe kalmıyordu.” Bkz. Burhan Oğuz, **Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler**, s. 385; Burhan Oğuz, **Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar**, s. 95 -96.)

geçirmek isteyecektir. Almanya'nın etki alanına bu bölgeler coğrafi açıdan gelecekte de dâhil olmayacaktır. Bunun sonucunda, Türkistan bölgesinde Türkiye'ye bağlı Türk devletlerinin kurulması teşvik edilmelidir⁸⁷⁵.

Woermann dördüncü başlıkta, Nuri Paşa'nın hemen gerçekleştirilmesini istediği birkaç teklifini ve kendi düşüncelerini şöyle belirtir:

- Nuri Paşa, tüm Türk ve Müslüman savaş esirleri ayıklanmalı ve son savaştaki Wünnstorf'a benzer bir kampta toplanmasını; sonra bu savaş esirlerinden yeni bir savaş birliği kurulup kurulmayacağını incelenmesini istemektedir. Bu konuyla ilgili olarak Woermann; OKW (Alman Silahlı Kuvvetler Başkomutanlığı)'nin Savaş Esirleri Bölümü Başkanı'nın bilgilerine göre Doğu Bakanı Rosenberg uygun bir isteği OKW'ye getirdiğini, OKW'nin şu anda böyle bir ayıklamayı gerçekleştirmediğini, ama işler hafifler hafiflemes Rus savaş esirlerini halk ve ırk ayırımını yapma niyetinde olduğunu, OKW'nin Dışişleri Bakanlığı'nın talebine uyarak, Türk ve Müslüman savaş esirlerini ayracağı tahmin edildiğini, OKW ile bu konuyu resmi şekilde ele alabilmek için yetki verilmesinin beklendiğini, bunun gerçekleşmesi için de birkaç aylık bir zaman geçeceğini, Dışişleri Bakanlığı'na bildirmektedir.

- Nuri Paşa, Türk kökenli halkların yaşadığı bölgelerde yönetimin Türk ve Müslüman toplumlara bırakılmasını önermektedir. İlk olarak bu uygulamanın Kırım'da yapılmasını istemektedir. Bu konuyla ilgili Woermann; Nuri Paşa'nın bu isteğini OKW'ye "askeri işgal altında bulunan toprakları yönetmek için yerli toplumlardakiler vazifelendirilirken Türk ve Müslüman olanların dikkate alınması" şeklinde aktarılması gerektiğini, birinci ve ikinci maddede belirtilen Nuri Paşa'nın isteği hakkında karar alınması halinde, Nuri Paşa'ya Turancı düşünceleri ile ilgili herhangi bir taahhütte bulunmanın gerçekleşmeyeceğini, Müslüman savaş esirlerinin ayrılması ve Müslüman halkın yönetime katılması, kendilerinin İslam ve Doğu politikası için genel olarak önerildiğini, Dışişleri Bakanlığı'na teklif etmektedir.

- Nuri Paşa'nın kendisi de Turancılık hareketinde aktif bir rol oynamak istemektedir. Müslüman – Türk asıllı savaş esiri kampında insanların gözetiminde ya da organizasyonunda bir şekilde katılmayı ummaktadır. Bunu Türk Hükümeti'nin üstü örtülü hoşgörüsüyle yapacağını tahmin etmektedir. Woermann, bu konuda ilk önce OKW ile fikir alışverişinde bulunmak üzere Dışişleri Bakanlığı'ndan yetkilendirme izni verilmesini istemektedir. Ayrıca Nuri Paşa, Berlin'de kendisinin ve arkadaşlarının da katılabileceği bir propaganda merkezinin kurulmasını istemektedir. Woermann bu konunun daha sonra ele alınmasını yazmaktadır.

⁸⁷⁵ Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945, Seri D, 1937 – 1941, XIII / 2, Berlin, 1970, s. 468-469; Uğur Mumcu, a.g.e., s. 6 -7; Günay Göksu Özdoğan, "Turan"dan "Bozkurt"a Tek Parti Döneminde Türkçülük 1931 -1946, s. 316 -317.

Woermann raporunun sonunda, kendi fikirlerini benimsemediğimiz için hayal kırıklığına uğrayan Nuri Paşa'nın, muhtemelen bir hafta daha Berlin'de kaldıktan sonra Türkiye'ye dönüp, kendilerinden haber bekleyeceğini değerlendirdiğini yazmaktadır. Ayrıca bir kenar notu ile Kafkaslar'a doğru yeni bir Alman taarruzunda Nuri Paşa'nın orada kendilerine büyük hizmetlerde bulunacağını belirtmektedir⁸⁷⁶.

Woermann, 11 Eylül tarihinde ayrıca şu konularda da Nuri Paşa ile görüşme yapmıştır:

- Nuri Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nda bazı Almanların takındıkları tutum ve davranışları eleştirmiştir. Çanakkale zaferini Almanların kendilerine mal etmelerini Türkler'in hiç de hoş karşılamayacaklarını dile getirmiştir. Yeni kurulacak Türk – Alman işbirliğinde bu hatalardan sakınılması gerektiğini söylemiştir.

- Nuri Paşa, Arap politikası konusunda Türkiye'nin yalnızca Suriye sınırında bazı düzeltmeler yapmayı istediğini ve özellikle de Irak sınırına kadar bütün Bağdat demiryolunun Türk sınırları içinde kalması gerektiğini söylemiştir. Nuri Paşa, Arapların devlet kurma yeteneklerini yeterli görmemektedir. Buna rağmen Suudi Arabistan ve Yemen'in olmadığı bir Arap Ülkeleri Birliği'nin kurulması ve bunun sırtını Türkiye'ye dayayarak Almanya'ya müttefik olması gerektiğini belirtmiştir⁸⁷⁷.

Nuri Paşa'nın Woermann ile görüşmesinden sonra Alman Dışişleri Bakanlığı, Elçi Henting'i Turancılık konularını Nuri Paşa ile yürütmek üzere görevlendirilir. Elçi Henting 11. Alman Ordusu nezdinde Kırım'da çalıştığından 29 Ekim 1941 tarihinde gelmesi beklenmektedir. Ayrıca, Ankara Büyükelçisi Von Papen'e Türk Hükümeti'nin savaş tutsaklarının ayrılması konusuna nasıl bir yaklaşım gösterebileceği sorulmuş; Von Papen'de şöyle cevap vermiştir: “ *Nuri Paşa'nın Pan – Turancılık hareketi içinde oynadığı role ilişkin olarak kendisi tarafından yapılan, savaş tutsaklarının organizasyonu ve eğitiminde kendisinin büyük ölçüde yer alması önerisini uygun buluyorum. Bu konuya Türk Hükümetinin karşı çıkmayacağından eminim. Çünkü ben Sayın Saraçoğlu'na daha önce Türk soyundan gelen savaş tutsaklarını özel kamplara yerleştirmeyi planladığımızı söyledim*”⁸⁷⁸.” Von Papen'in büyük ölçüde Nuri Paşa ile aynı fikirde olduğu görülmektedir. Türk Hükümetinin de konuya karşı çıkmayacağını bildirmesiyle, Nuri Paşa'nın önerilerinden Türk Hükümetinin haberdar olduğu sonucu çıkmaktadır. Von Papen'e ayrıca Nuri Paşa yönetiminde kurulacak propaganda

⁸⁷⁶ **Akten zur Deutschen Auswartigen Politik 1918 – 1945, Seri D, 1937 – 1941, XIII / 2**, Berlin, 1970, s. 469-470; Uğur Mumcu, **a.g.e.**, s. 7 -9; Günay Göksu Özdoğan, “**Turan**”dan “**Bozkurt**”a **Tek Parti Döneminde Türkçülük 1931 -1946**, s. 317 -319.

⁸⁷⁷ Uğur Mumcu, **a.g.e.**, s. 5.

⁸⁷⁸ **A.g.e.**, s. 7.

merkezinine Türk Hükümetinin tavrının ne olacağı sorulmuştur. Fakat Von Papen bu konuya cevap vermemiştir.

Woermann ile yaptığı görüşmede hayal kırıklığına uğrayan Nuri Paşa, Berlin’de kaldığı kısa süre içerisinde ziyaretlerine devam eder. 29 Eylül 1941 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığında Doğu Masasında görevli Von Grote ile görüşür. Von Grote görüşmeyle ilgili şu notu yazmaktadır:

“ Nuri Paşa bugün beni ziyaret etti. Kendisine hemen Müsteşar Woermann’ın veda selamlarını ilettim ve kendisiyle Sayın Woermann’ın arzu ettiği şekilde görüştüm. Nuri Paşa haberi ilettiğim için teşekkür etti ve Sayın Müsteşar’ın kendisini veda ziyareti nedeniyle kabul edebilmesi halinde memnuniyetle kabul edebileceğini iletmemi rica etti. Nuri Paşa bundan sonra Türkiye ve Almanya’nın politik ve ekonomik alanlarda yoğun bir işbirliği yapmasının gerektiği konusunda genel olarak görüşlerini aktardı. Düşüncesine göre, eğer İngiltere’ye kesin bir darbenin vurulması isteniyorsa, Hindistan’a saldırmak gereklidir. Hindistan’a giden yol, dağlık Afganistan’a nazaran, uzaklığın fazla olmasına rağmen Doğu Türkistan üzerinden, buradaki Türk halkının da desteği ile çok kolaydır. Nuri Paşa ayrıca bizimle temasını sürdüreceğine söz vermiştir⁸⁷⁹. ” Nuri Paşa, Almanlar’dan gerekli ilgiyi görmemesine rağmen Sovyet Rusya’nın ve beraberinde İngiltere’nin yenilmesi için elinden geleni yapmakta ve Almanlar’a yardım etmeye çalışmaktadır.

Nuri Paşa, yakın zamanda Berlin’den ayrılacağından veda ziyaretleri de yapar. 01 Ekim 1941 tarihinde Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ernst von Weizsäcker’ı ziyaret ederek veda eder. Weizsäcker, Dışişleri Bakanı Ribbentrop’a yazdığı 01 Ekim 1941 tarihli raporunda Nuri Paşa ile temasın sürdürülmesi önerisinde bulunmaktadır. Rapor şöyledir:

“ Nuri Paşa bugün bana < Allahısmarladık > demeye geldi. Kendisi ile son görüşmemizden bu yana, Panturancılık hareketinin kendi vatanında da ilgi kazandığı konusundaki izlenimimi aktardım. Fakat Türk devlet adamları baklayı ağızlarından çıkarıncaya kadar biraz daha beklemek istiyorlarmış gibi geliyor. Açıkca, Alman birlikleri doğuda daha da ilerlemediği sürece, Rusya’nın Pan – Turancılık sorununun boyutlarının farkına varması halinde buradaki Türk halklarının Bolşevik zulmüne maruz kalmaları ihtimalini önlemek istemektedirler. Nuri Paşa’ya kendisini tekrar Berlin’de görmeyi ümit ettiğimi söyledim. Bilgilerinin doğu seferimizin devamı açısından bize oldukça yararlı olabileceği kanısındayım⁸⁸⁰. ”

⁸⁷⁹ Uğur Mumcu, a.g.e., s. 10.

⁸⁸⁰ A.g.e., s. 11.

Woermann'da, Nuri Paşa'nın görüşmeler sonucunda uğradığı hayal kırıklığını azaltmak için, Almanya'dan ayrılmadan önce Elçilik Danışmanı Melchers'in kendisiyle bir kez daha konuşmasını istedi. Almanlar, böylece Nuri Paşa'nın başka türlü bağlantılara girmeden kendilerine güvenini kaybetmesini istemiyorlardı⁸⁸¹. 10 Ekim 1941 tarihli ve DG Pol. Nr. 16 sayılı Dışişleri Bakanlığı'nın yazısı dikkate alındığında Nuri Paşa hala Berlin'de bulunmaktadır. Bir iki güne kadar Berlin'den ayrılacağı beklenmektedir. Bu yazıya göre Elçi Hentig, Turancılık konusunda Nuri Paşa ile görüşmeleri sürdürmek üzere irtibat personeli olarak görevlendirilmiştir. Von Papen'e de Türkiye'ye dönen Nuri Paşa ile irtibatını devam ettirmesi ile Nuri Paşa'ya konu ile ilgili olarak Elçi Hentig'in atandığının bildirilmesi talimatı verilmiştir⁸⁸². Söz konusu yazı dikkate alındığında Nuri Paşa'nın 10 ile 15 Ekim 1941 tarihleri arasında Berlin'den ayrıldığı tahmin edilmektedir.

Nuri Paşa'nın Alman yetkililerle yaptığı görüşmelerden şu sonuçlara ulaşılabileceği değerlendirilmektedir:

- Nuri Paşa'nın Almanlar'a yaptığı tekliflerin Türk Hükümeti'nin tarafsızlık politikasına uymamaktadır. Von Papen, Nuri Paşa'nın görüşmesini Alman Dışişleri Bakanlığı'na tavsiye etmiş; Nuri Paşa'da Almanya'ya gelmeden önce Ankara'da Başbakan ile Berlin'de ise Türkiye Büyükelçisi ile görüşmüş ve elçilik tarafından takdim edilmiştir. Bu olaylar dikkate alındığında, Nuri Paşa'nın Türk Hükümeti'nin bilgisi dâhilinde Berlin'e gittiği ve görüşmeleri buna göre yaptığı değerlendirilmektedir. Nuri Paşa, Woermann'a zamanı gelince bu düşünceleri gerçekleştirebilecek bir hükümetin başa geleceğinin uygun bir anın beklenildiği şeklinde cevap vermiştir. Nuri Paşa böyle bir cevap ile Turancı düşüncelerin gerçekleştirilmesi için İnönü'nün devrilmesinin gerekli olduğunu söylemiş oluyordu. Bu konuşma ile hükümetin bilgisi dâhilinde gelme ve hükümetin arkasında iş çevirmeme gibi cevaplar çelişki yaratmıştır. Bu çelişkili konuşmalar, Alman yetkililer üzerinde şüphe uyandırdığından, ihtiyatlı hareket etmek durumunda kalmışlardır⁸⁸³.

⁸⁸¹ Lothar Kreckler, **a.g.e.**, s. 207.

⁸⁸² Uğur Mumcu, **a.g.e.**, s. 11.

⁸⁸³ Almanya daha Sovyet Rusya'ya saldırmadan önce Mayıs 1941'de, Alman Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'yi kendi yanına çekebilmek için yapacak bir hükümet darbesinin sonuçlarını Ankara'daki Büyükelçisi Von Papen'e sormuştur. Almanlar'da kendi menfaatleri için Türkiye'de Alman yanlısı bir hükümet istemektedirler. Ribbentrop'un 16 Mayıs 1941 tarihli ve Sayı: 388 telgrafi şöyledir:

"BÜYÜKELÇİ'NİN ŞAHSINA

Türkiye'yle, bu ülkeyi İngiltere ile olan bağlarından ayıracak ve azçok kendi kampımıza çekecek bir anlaşmaya girmeden önce, geçenlerde Yugoslavya'nın üçlü pakta katılmasından sonra ortaya çıkan harekete benzer politik bir başkaldırma hareketi olup olmayacağını bilmemiz gerekmektedir. Cumhurbaşkanı'nın ve ileri gelen bakanların; hükümeti devirme veya benzeri bir hareketle ortadan kaldırılması bizi tehlikeye düşürmez mi?

Türk iç politikasının ilgili genel karakterleri şimdiki hükümetin sağlamlığı ve aynı zamanda Türk dış politikasının bizim götürmek istediğimiz yola yönelmesi durumunda bu sağlamlığın sürüp sürmeyeceği konusundaki görüşlerinizin tafsilatlı olarak telgrafla bildirilmesini rica ederim. Ribbentrop" Bkz. **İkinci Dünya**

- Nuri Paşa'nın görüşmelerde dikkati çeken en önemli hususlardan birisi kurulacak Türk Devletleri'nin Türkiye tarafından ilhak edilmemesini söylemesidir. Sadece Suriye sınırında bazı değişiklikler istemektedir. Nuri Paşa, Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyetin sınırlarına büyük ölçüde bağlı kalmayı düşünmektedir. Ancak kurulmasını istediği bağımsız Türk Devletlerinin siyasi yönünün Türkiye Cumhuriyeti olmasını istemektedir.

- Almanlar'ın Sovyet Rusya topraklarında yaşayan Türk, Moğol ve Tatarları “aşağı insan” olarak görmeleri; Sovyet topraklarının yeniden düzenlenmesinde İdil – Volga ve Hazar Denizi'nin batısında kalan toprakları tamamen Alman sömürgesi olarak kabul etmeleriyle; Nuri Paşa'nın Woermann'a teklif ettiği Bağımsız Türk Devletleri sınırları, birbiriyle zıt fikirler olarak görülmektedir. Bu nedenle bu görüşmede ve bundan sonraki görüşmelerde Almanlar ile uzlaşma sağlanamamıştır. Alman yetkililer, Hazar Denizi doğusundaki Türkistan arazisinde kurulacak Türk Devletlerinde Türkiye ile işbirliğine gideceğini belirtmişlerdir. Almanya kendisine uzak ve yabancı olan ve aynı zamanda Hindistan'da İngiltere ile komşu olan bu bölgede kendisi ile İngiltere arasına, Türkiye'nin kontrolunda tampon devletler koymak isteyerek emniyetini sağlamayı düşündüğü değerlendirilmektedir.

- Nuri Paşa'nın Arap Devletlerini bu düşüncenin içine dâhil etmediği, sadece yakın komşusu bulunan Arap Devletlerinden bir birlik oluşturarak, Türkiye'nin siyasi yönüyle uyumlu hareket etmesini istediği anlaşılmaktadır.

- Düşünce ve icraatlarında başında Rosenberg'in bulunduğu Doğu Bakanlığı'na göre daha elastiki ve görüşmelerde daha olumlu olan Dışişleri Bakanlığı, bundan sonra Nuri Paşa ile irtibatın devam ettirilmesini istemektedir. Bu konuda istekli olan kişinin de Von Papen olduğu görülmektedir. Von Papen Turancılık konusunda ve bununla ilgili kişilerle görüşmelerde olumlu yaklaştığı ve Alman Dışişleri Bakanlığı ile Türk Hükümet yetkilileri, Mülteci Türk liderler ve Türkiyedeki Turancı kişiler arasında irtibat görevi yaptığı anlaşılmaktadır.

İşgal edilen Sovyet topraklarında bağımsız Türk Devletleri kurulması için Alman yetkililerle görüşme yapan diğer bir şahsiyet de Emekli General Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet idi. Erkilet, Almanların Rusya'ya saldırmasından sonra Von Papen ile görüşmeler yaparak, bilhassa memleketi olan Kırım'a bağımsızlık verilmesi için çalışıyordu.

Alman Hükümeti doğu cephesindeki askeri başarılarını göstermek için 1941 yılının sonbaharında bir Türk Heyetini davet etti. Türk Hükümeti de Berlin'in bu daveti üzerine Harp

Savaş'ın Gizli Belgeleri, s. 14 -15. Almanların bu telgrafı ile beraber, Türkiye'de Ali İhsan Sabis Paşa'nın hükümet darbesi suçlamasıyla tutuklanması ve sonra sebest bırakılması, Almanlar'ın Türkiye'de kendilerine yandaş bir hükümet istedikleri değerlendirilmektedir.

Akademileri Komutanı Korgeneral Ali Fuat Erden ile Cumhuriyet ve Son Posta gazetelerinde askeri strateji ve Alman- Sovyet Savaşı hakkında yazılar yazan ve Türkçülük faaliyetleriyle yakın ilişkisi olan emekli General Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet'e izin verdi. Gezi, 15 Ekim – 05 Kasım 1941 tarihleri arasında yapıldı. Doğu Cephesi'nin görülmesinden sonra Hitler ziyaret edildi. Hitler ile savaşın genel gidişi üzerinde görüşüldü. Papen daha sonra ziyaret ile ilgili hazırladığı raporda her iki generalin geziden çok memnun olduğunu yazmıştır. Papen raporunda, Türk generallerin, esir düşen Türk asıllı Sovyet askerlerine iyi davranılmasını istediklerini belirtmiştir. Papen, Kırım ile ilgili olarak, bu bölgede Kırım Tatarlarının da önemli bir payı olacak bir yönetimin kurulmasını, Türkiye'de güçlü bir siyasal etki yaratması bakımından tavsiye etmektedir. Erden ve Erkilet, gezi dönüşünde Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın da hazır bulunduğu toplantıda bütün izlenimlerini İnönü'ye anlatmışlardır. Erden, Alman - Sovyet savaşının hemen hemen bittiğini söylemiştir. Fakat İsmet İnönü Alman zaferi konusunda ikna olmamıştır⁸⁸⁴.

Alman Cephelerini ziyaret eden diğer bir heyet de Orgeneral Cemil Cahit Toydemir başkanlığında gönderilen heyettir. Alman Hükümeti 1943 yılında yine cepheleri görmek üzere Türk Hükümeti'nden bir askeri heyeti davet etti. Türk Hükümeti Orgeneral Cemil Cahit Toydemir başkanlığında, General Salih Erkuş, Kurmay Albay Hilmi Uray ve Kurmay Yüzbaşı Faik Yöngül'den kurulan heyeti gönderdi. Türk Askeri Heyeti, Almanların Güneydoğu Cephesi ile Batı Cephesi Atlantik tahkimatını gördü. Batı Cephesinde yapılan bir tatbikatı seyretti. Daha sonra Hitler'i savaş karargâhında ziyaret etti. Hitler görüşmesinde Türk Heyetine; “ *Büyük harpten sonra ilk evvel haksız muahedeleri yırtan Türkiye bize örnek olmuştur*” demiştir⁸⁸⁵.

Nuri Paşa'nın daha sonra Ali Fuat Erden ile Erkilet Paşa'ların Alman yetkililerle yaptığı görüşmelerin önemli bir konusu da esir düşen Sovyet Ordusundaki Türk asıllı ve Müslüman esirlerin durumlarının iyileştirilmesi ve bunlardan silahlı birlikler kurulmasıdır. Almanların Sovyetler Birliğinde yaşayan Doğu Halkları ile çalışmaları üç aşamada olmuştur. Birincisi, milyonlarca Sovyet askerinin esir düştüğü harbin başlangıcından, geçici milli temsilciliklerinin tesis olunduğu 1942 yazına kadar olan dönemdir. İkincisi, milli temsilciliklerin tesisi ve 1942 yılında teşkil edilen lejyonların göreve başlamasıdır. Üçüncüsü,

⁸⁸⁴ Cemil Koçak, **a.g.e.**, s. 675 -676. **İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri**, s. 43- 46.

(Hüseyin Emir Erkilet, Doğu Cephesinde gördüklerini yazı dizisi halinde Kasım – Aralık 1941 aylarında Cumhuriyet gazetesinde yazı dizisi halinde anlatmıştır.)

(Geziye Bükreş Askeri Ateşesi o tarihte Kurmay Yüzbaşı olan Kenan Kocatürk' de katılmıştır. Kenan Kocatürk hatıralarında gezi ile ilgili teferruatlı bilgi vermektedir. Bkz. Kenan Kocatürk, **Bir Subayın Anıları 1909 – 1999**, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 293 -310.)

⁸⁸⁵ Emekli General Salih Polatkan, **Doküman ve Fotoğraflarla 1. ve 2. Dünya Savaşları Özeti**, Eko Matbaası, İstanbul, 1972, s. 417- 422.

milli temsilciliklerin nihai olarak yerleşmesi ve SS'in Doğu Halklarının işlerine müdahale edip mensuplarından kendileri için yardımcı birlikler teşkil etmeleridir. Başlangıçta Dışişlerinde olan sorumluluk sonra Hitler'in emriyle Doğu Bakanlığı'nın sorumluluğuna verilmiştir. Harbin başında fazla önemsenmeyen Doğu Halkları, savaşın sonuna doğru Ruslara karşı yenilgi başladığında önem kazanmıştır⁸⁸⁶. Rosenberg'in Hitler'e sunduğu muhtıranın onaylanmasından sonra 22 Aralık 1941 tarihinde esirlerden Türk lejyonlarının kurulmasına başlanmıştır. 1942 Mart'ından itibaren bu esirlerden Waffen – SS (Silahlı SS) lejyonları kurulmuştur. Lejyonlar en fazla tabur büyüklüğündeydi. Taburdan büyük sadece 162. Tümen kurulmuştu. 1943 yılı ortasında lejyonlardaki insan sayısı 300.000'den fazla idi⁸⁸⁷.

Erkilet Doğu Cephesini ziyaretinden sonra 10 Kasım 1941 tarihinde Hentig'e bir mektup göndererek, Almanya'nın bağımsız bir Kırım Devleti için faaliyet göstermesi gerektiğini, çünkü Almanya ile Türkiye arasında gelecekte kurulacak iyi ilişkilerin yalnızca Almanya'nın bu konudaki kararına bağlı olduğunu belirtmiştir. Hentig, Erkilet'e yazdığı 17 Kasım tarihli mektupta 10 Kasım tarihli mektubuna teşekkür ediyor; bazı nedenlerden dolayı Türkiye'ye gelemeyeceğini belirtiyordu. Erkilet, 27 Kasım tarihinde verdiği cevapta, Hentig'in Türklerce dost görüldüğünü, İstanbul'u ziyaretinden vazgeçmesinin yanlış bir karar olduğunu vurguluyordu. Müstecip Fâgil (Ülkusal) ile Edige Kırimal adlarında Kırım'da Almanlara yardımcı olabilecek iki kişinin Berlin'e geleceğini, adı geçen kişilerle görüşerek, kendilerini Kırım'a göndermelerini ve kendilerinden Kırım'da Türk – Alman çıkarları için faydalanılmasını rica ediyordu⁸⁸⁸.

Alman yetkililerle gayri resmi görüşme yapan diğer bir kişi de Dr. Harun'dur. Kendisi 17 yıl Berlin Teknik Üniversitesinde ders vermiş; sonra İstanbul'a taşınmıştır. Dr. Harun, 24 Kasım 1941 günü Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Elçi Hentig'i ziyaret etmiştir. Hentig'e göre Dr. Harun, Berlin Büyükelçiliği ve Türkiye'nin önde gelen yöneticileri adına hareket ederek, Turancılık konusunda Almanların tutumunu öğrenmek istemektedir. Dr. Harun, Hentig'e, Büyükelçi Gerede ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak adına şunları söylemekle görevliydi: Gerede ve Çakmak Turancılık konusuyla yakından ilgilendiklerini, fakat resmi görevlerde olduklarından açıkça çalışmalarının mümkün olmadığını bildirmiştir. Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, Türk – Alman ilişkilerinin sadece Turancılık temeline dayanabileceğini; Türkiye'nin Almanya'ya karşı asla savaşa girmeyeceğini; Türkiye sadece

⁸⁸⁶ Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.*, s. 38 -39.

⁸⁸⁷ *A.g.e.*, s. 54 -55.

⁸⁸⁸ Cemil Koçak, *a.g.e.*, s. 677; *İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri*, s. 46- 47, 49 -50.

işgal durumunda kendini savunacağını temin etmiştir. Ayrıca, Fevzi Çakmak, Almanya'nın Türk – Moğol halkına karşı olan tutumunu yakından gözlediğini; savaş esirleri arasında hareket etmek üzere adamlarını Almanların emrine vermeye hazır olduğunun mesajını iletmiştir⁸⁸⁹.

Alman yetkililerle Kırım konusunda görüşmek üzere Türkiye'den Müstecib Ülküsal ve Edige Kırimal gitmişlerdir. Hüseyin Emir Erkilet, Hentig'e Ülküsal ve Kırimal ile gönderdiği mektupta söz konusu kişileri takdim etmiş; kendilerine Kırım'da yapılacak işlerde yardımcı olacaklarını ve bu şahısları teşkilatlanma yapmak üzere Kırım'a göndermelerini istemiştir. Erkilet, ayrıca Türk Büyükelçisi Hüsrev Gerede'ye de bir mektup göndermiştir. Ülküsal ve Kırimal, 27 Kasım 1941 günü İstanbul'dan hareket ettiler. 02 Aralık günü Berlin'e vardılar. Alman Dışişleri Bakanlığı'nda çalışan Kazanlı İdris Alimcan Bey ile görüştüler. Bu şahsın yardımıyla Dışişleri Bakanlığı'nda Von Hentig ve Doğu Bakanlığı'nda Von Mende başta olmak üzere birçok yetkili ile Kırım'daki Türklere yardım etmek, teşkilatlandırmak için Kırım'a gönderilmeleri konusunda isteklerini bildirmişlerdir. Fakat Alman yetkililer oyalayıcı vaatlerle ve etkisi ve yetkisi olmayan alt düzeyde memurlara havale ederek, Müstecib ve Edige'yi Kırım'a göndermek istemezler. Almanların bu şahıslara ileri sürdükleri gerekçeler genel olarak şunlardır:

- Almanya'da Tatarlara karşı 13. asırda olduğu gibi vahşi gözüyle bakılmaktadır. Onun için burada sizlerin işleri zordur.

- Kırım'ın Ukrayna'na bağlanma ihtimali vardır. Bağımsızlık verilmeyecektir. Kırım halen savaş alanıdır. Oraya gidemezsiniz. Zaten Erkilet Paşa, Güney Cephesi komutanıyla gereken her şeyi konuşmuştur.

- Sizler Türkiye uyruklu olmanız sebebiyle mülteci olarak kabul edilmemektesiniz. Türkiye'de halen tarafsızlığını devam ettirdiğinden sizlerle işbirliği yapmamız; dolayısıyla Kırım'a göndermemiz mümkün değildir.

Almanlar, Müstecib ve Edige Beyler'i adeta Türkiye'nin ajanı gibi görüp, kendilerine oyalama taktiği ile geçiştirmişlerdir. Sadece Kırımlı göçmenlerle görüşmek üzere Müstecib Bey'i Bükreş'e, Edige Bey'i de Polonya'ya göndermişlerdir. Müstecib Bey, Bükreş'te Büyükelçi Hamdullah Suphi Tanrıöver ile görüşür. Kendisinden, Romen ve Finlandiya subaylarının anlattıklarına dayanarak, Almanların savaşı kaybedeceklerini öğrenir.

⁸⁸⁹ İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri, s. 47- 48; Cemil Koçak, a.g.e., s. 680, 690 -691; Uğur Mumcu, a.g.e., s. 43.

Müstecib Bey, Berlin’de Türk Büyükelçisi Hüsrev Gerede ve Ticari Ateşe Mecdet Bey ve mülteci durumundaki diğer Türk liderler ve temsilcilerle de görüşür. Mecdet Bey’e Nuri Paşa’nın gönderdiği mektubu verir. Fakat Türk temsilcilerinin iyi olmadığını, plansız, birlik ve beraberlik içinde olmadan (hatta birbiriyli kavgalı olanlar vardır) çalıştığını üzümlerek görür. Buna karşılık Ermeni ve Gürcüler’in yetişmiş adamı olup, daha aktif çalıştıklarına şahit olur. Bu durumu Von Mende’de kendisine hatırlatmıştır. Ancak Nuri Paşa, ikinci defa geldiğinde bu birlik ve beraberliği sağlamaya çalışmıştır.

Müstecib Ülküsal, Berlin’de Dr. Harun Bey ile de görüşmüştür. 28 Aralık 1941 tarihinde İdris Alimcan Bey’in evinde yapılan görüşmede Ticari Ateşesi Mecdet Bey’de bulunmaktaydı. Türkçü bir kişiliğe sahip olan Dr. Harun Bey burada; 10 Ocak 1942 tarihinde Ankara’ya gideceğini, Dışışleri Bakanı ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile görüşeceğini, bunlara artık Türkiye’nin Sovyet Türkleri lehine ve yararına Almanya ile açık ve resmen temas etme zamanının geldiğini söyleyeceğini, açıklar. Fakat orada bulunan diğer kişiler, bu zamanın henüz gelmediği ve savaş durumunun buna müsait bulunmadığı şeklinde düşüncelerini açıklarlar. Müstecib ve Edige Beyler, Dr. Harun Bey Türkiye’ye gidip tekrar Berlin’e döndüğünde kendisiyle tekrar 29 Mart 1942 tarihinde Astoria Oteli’nde görüşürler. Dr. Harun Bey burada getirdiği mektupları verdikten sonra; Cafer Kırimer Bey ve Hüseyin Emir Erkilet Paşa ile birkaç kere konuştuğunu, Cafer Bey’i beğendiğini, fakat Erkilet Paşa’yı biraz tuhaf bulduğunu, Nuri Paşa hakkında bazı dostlarından kötü şeyler (kötü olan şeylerin ne olduğu belirtilmemiştir) işittiğini ve bu sebeple onunla görüşmediğini belirtmiştir. Dr. Harun Bey, konuşmasında ayrıca Almanların savaşı kesin olarak kazanacaklarını belirtmiş, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak’ın da aynı düşüncede olduğunu, Türkiye’deki siyasi havanın Almanlar lehine döndüğünü, Kafkasya sınırında Türk ve Rus askerleri arasında bazı çatışmalar olduğunu ve Ruslardan çok sayıda ölü ve yaralı bulunduğunu anlatmıştır⁸⁹⁰.

Nuri Paşa, 1942 yılında tekrar Alman yetkililerle görüşmek üzere girişimlerde bulundu. 04 Mart 1942 tarihinde İstanbul’daki Alman Başkonsolosu Seiler’e, görüşlerini anlatmak için bir kez daha Berlin’e gitmek niyetinde olduğunu bildirdi⁸⁹¹. Almanların gerekli izni vermesi üzerine 01 Nisan 1942 tarihinde tekrar Berlin’e geldi⁸⁹². Nuri Paşa’nın Berlin’e geldiği günlerde, Almanya bir Türkiye’den bir basın heyetini de davet etmişti. Bundan daha önemlisi, Türkiye ile Almanya arasında ekonomik işbirliğinin artmasına paralel olarak, bir Türk heyetinin silah alımı için; diğer bir heyetin ray ve vagon için Almanya’ya gitmesiydi. Ayrıca

⁸⁹⁰ Müstecip Ülküsal, **a.g.e.**, s. 310, 345 -346.

⁸⁹¹ Johannes Glasneck, **a.g.e.**, s. 209.

⁸⁹² Müstecip Ülküsal, **a.g.e.**, s. 352.

Türkiye, İstanbul'dan Bulgar sınırına kadar olan sahada telefon tesisi döşeme işini Almanlara verdi. Bu olaylarla beraber Turancı olarak bilinen Nuri Paşa'nın da Berlin'e gitmesi Türk – Alman ilişkilerini takip eden İngilizlerin dikkatinden kaçmadı. Her ne kadar Orgeneral Asım Gündüz'ün Nuri Paşa'yı “serbest süvari” olarak tanıtmalarına rağmen İngilizler, hükümetin göz yumması ya da onaylaması olmadan Nuri Paşa'nın Berlin'e gitmesinin zor olduğunu düşünüyorlardı⁸⁹³.

Nuri Paşa, 02 Nisan 1942 Perşembe günü öğleden sonra Berlin'de Künfürstendam caddesinde Ticari Ateşe Mecdet Bey ile birlikte giderlerken Müstecib Ülküsal ile karşılaşır. Müstecib Bey'e Cafer Bey'den mektup getirdiğini, yarın saat 09.00'da kaldığı pansiyona gelmesini söyler. Müstecib Ülküsal, 03 Nisan saat 09.00'da Nuri Paşa'yı pansiyonunda ziyaret eder. Orada 20 dakika kaldıktan sonra, Kafkasyalı Ali Han Kantemir'in evine kadar Nuri Paşa'ya refakat eder. Burada Cafer Seyitahmet Kırimer Bey'den getirdiği mektubu teslim alır. Müstecib Bey, 06 Nisan Pazartesi saat 15.30'da Nuri Paşa'ya tekrar gittiğinde; Almanların kendilerine takındıkları tavırdan, tutumdan memnun olmadıklarını, bekleme devrinin uzun sürdüğünü, Kırım'a gitmelerinin şüpheye düştüğünü, kendilerini oyalamakla vakit kaybettirdiklerini ve bu nedenle endişelerinin her gün biraz daha arttığını anlatır. Nuri Paşa bu duruma çok üzülür ve Almanların anlayışsızlığına canı sıkılır⁸⁹⁴.

Müstecip Ülküsal hatıralarında, Nuri Paşa'nın kendileri ile toplantı yaptığını ve bunu duyan Almanların Nuri Paşa hakkında kendisine nasıl tepki gösterdiklerini şöyle anlatmaktadır: “12 Nisan: Saat 10'da Nuri Paşa'nın kaldığı pansiyonun salonunda toplandık. Şu kişiler bulundu: İdris Alimcan, Dr. Ahmet Temir, Hilal Münşî, Abdurrahim Gökçeay, sâbık Miralay Kâzım, Edige ve ben. Konuşmalarımız sonunda şu kararları aldık:

1) Bütün Türk lider ve temsilcilerinin tek cephe halinde “Dilde, Fikirde, İşde Birlik” şiarını esas tutarak hareket etmeleri;

2) Ezeli ve büyük düşmanımız Rusya'nın ve Bolşevikliğin yıkılması yolunda Almanlara her türlü yardımda bulunmaları;

3) Türk dünyasının Almanya için yararlı ve gerekli olduğunu, Türklerle Almanların Slav dünyası karşısında hem çıkar ve hem de tehlike bakımından aynı durumda bulunduğunu Almanlara anlatmaları;

⁸⁹³ Süleyman Seydi, 1939 – 1945 Zor Yıllar, 2. Dünya Savaşında Türkiye'de İngiliz – Alman Propaganda ve İstihbarat Savaşı, Asil Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 17.

⁸⁹⁴ Müstecip Ülküsal, a.g.e., s. 352 -353.

4) Kurtulacak ve büyük bir kuvvet meydana getirecek Türk illerinin ortak Alman – Türk menfaatlerine ve gayelerine daha büyük ve etkili yardımda bulunabileceğini Almanlara izah etmeleri;

5) Her Perşembe akşamı saat 20.00’de Berlin’deki Türk Kulübünde toplanmaları;

6) İşittikleri ve öğrendikleri haberleri ve bilgileri birbirlerine aktarmaları gerektir ve bunlar bir sistemli program halinde yerine getirilmeye çalışılmalıdır.

Çok samimi ve inançlı olarak aldığımız bu kararlardan Almanların memnun olacaklarını, bize teşekkür edeceklerini ve destek sağlayacaklarını beklerken tam tersini gördük. Bize karşı duydukları tereddüt, soğukluk ve güvensizlik daha çok arttı. Bizi daha büyük şüphe ile karşılamaya ve takip etmeye başladılar. O günlerde von Mende’yi gördüğümüzde, alaylı bir tarzda gülümseyerek: < Nuri Paşa ile neler konuştuğunuzu, neler yapmak istediğinizi hayretle öğrendik. Berlin’in Almanya’da olduğunu, Türkiye’de olmadığını unutmamalısınız. Nuri Paşa’ya bütün kapılarımız kapanmıştır. Size bugünden sonra onunla görüşmemenizi tavsiye ederim > dedi. Alman Doğu Nezareti çevresinin bu tutumundan ve anlayışsızlığından çok üzüntü hatta endişe duyduk. Almanlarla işbirliğimizin olumlu bir sonuç vermeyeceğine olan kanaatimiz daha da kuvvetlendi. Bununla beraber, yüklendiğimiz görevi son noktasına kadar götürmek azminde ve kararında idik⁸⁹⁵.” Nuri Paşa yapmış olduğu toplantıyla, Berlin’deki Türk temsilcileri arasında birlik beraberliği sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Türk halklarının Sovyet hâkimiyetinden kurtulması için Almanlara yardım edilmesi kararı alınmasına rağmen Türklere karşı olumsuz düşünceye sahip olan ve Türklere bağımsızlık vermek istemeyen Doğu Bakanlığı’nın Nuri Paşa ile irtibat kurmak istememesi, Almanların ne kadar uzlaşmaz bir tutum içerisinde olduklarını göstermektedir. Bu durum Kırım’a gitmek isteyen Müstecib ve Edige Beyleri büyük ümitsizliğe sevk etmiştir.

Müstecib ve Edige Beyler, Berlin’de kaldıkları beş ay zarfında Alman yetkililerle yaptıkları görüşmelerde edindikleri şu intibaları Nuri Paşa’ya anlatırlar:

“1) İşlerimizi Dışişleri Bakanlığı ele alamamış ve halledememiştir. Dostumuz von Hentig’in düşünceleri şahsi arzularından ibaret kalmaktadır.

2) Sovyetler Birliği’nden alınan topraklar ve insanlar Doğu Nezareti’nin idaresine verilmiştir veya verilecektir. Bu nezaretin başında Rosenberg adında mutaassıp ve koyu bir Nazi bulunmaktadır. Prof. Von Mende’nin dediğine göre Rosenberg’in ve mahiyetindekilerin bize yani Türklere karşı olan bakışları ve davranışları pek olumlu ve güvenli değildir.

⁸⁹⁵ Müstecib Ülküsal, a.g.e., s. 354 -356.

3) Rosenberg, Ukrayna, Akusya (Belarusya) ve Smolensk'ten gelen halk temsilcilerini kabul ederek ayrı ayrı görüşmüş ve yüksek iltifatlarına mazhar eylemiştir (!) Kırım Tatarlarının temsilcileri çağrılmamıştır ve yüksek iltifata (!) layık görülmemiştir. Biz de bu nezaretin ikinci ve üçüncü derecedeki şeflerinden daha büyükleriyle görüşmek şerefine (!) mazhar olamadık. Bize Kırım Tatarlarının temsilcileri diye değil, Türkiye'de yaşayan ve kendilerine < Türk > adını takmış olan Tatarların ve bilhassa Milli Fırka'nın temsilcileri nazarı ile bakıyorlar. Kırım şehir ve köylerinde kurulmuş olan < Tatar Komiteleri >nin üyelerinin adlarını da öğrenmemiz mümkün olamıyor. Bunların adlarını ve adreslerini öğrenebilsek kendilerine mektup yazıp ilişki kuracağız. Bunu rica ederek yazdığımız Von Hentig'den hâlâ bir cevap alamıyoruz. Berlin'de tamamen abluka içine düşmüş durumdayız.

4) Von Mende'den Wehrmacht ve Propaganda nezaretlerinde çalışan önemli kişilerle bizi tanıştırmalarını rica etmiştik ve bunu bize vaad etmişti; buna rağmen bu vaadini yerine getirmiyor, bizim bunlarla tanışmamızı istemiyor gibi bir hali var.

5) Yayınlamak üzere verdiğimiz yazıları yayınlamıyorlar. Bunlarda Türkçülüğün ve Türkiye'nin etkileri olduğundan şüphe ediyorlar, kendi menfaatlerine aykırılık görüyorlar.

6) Milli hareketimizin canlanmış olduğu memleketlerden ve bilhassa Türkiye'den geleceklerden ve Kırım'a gideceklerden kuvvetli bir şüphe ve ürkme var.

7) Almanlar bizim Kırım Tatarları sözü yerine Kırım Türkleri dememizi iyi karşılamıyorlar. Kırım Türklerine ait her şeyi Tatar sözü ile birlikte söylüyorlar.

8) Almanlar da tıpkı Ruslar gibi, Sovyetler Birliği'nde Türk illeri değil, bir Kırım, bir Azerbaycan, bir İdil-Ural, bir Türkistan vardır, diyorlar ve bunların kendi aralarında ortak bir siyaset ve ideal gütmemelerini ihtar ve tavsiye ediyorlar. < Parçala ve hükmet! > siyasetini güdüyorlar.

9) Almanların şiddetli istemedikleri şey, işlerimize ve ruhlarımıza Türkiye'nin etkisi olmasıdır. Türkçülüğü de Türkiye'nin etkisi anlamına alıyorlar.

10) Almanların bu tutum ve davranışları ile bizim düşüncelerimiz ve hedeflerimiz nasıl bağdaşabilir? Bu ayrılık ve aykırılık içinde bunlarla nasıl işbirliği yapabiliriz? Halkımızı bu yola nasıl itebiliriz?" Nuri Paşa, dinlediği bu meseleler karşısında; Müstecib ve Edige Beylere "ne pahasına olursa olsun, kendilerinin bir süre için dahi olsa, Kırım'a gitmeleri ve orada bir müddet çalışmalarının yollarını aramalarını ve buna gayret etmelerini" tavsiye etti. Müstecib Bey, aynı şeyi düşündüklerini, fakat Almanların tutumu yüzünden şüpheye

düştüklerini, Kırım'a gitmeleri kesinlik kazanıncaya kadar, dışarıdaki hareketlerinin daha ihtiyatlı olması gerektiğini belirtmektedir⁸⁹⁶.

Daha önce kararlaştırıldığı şekilde 16 Nisan 1942 Perşembe akşam saat 20.30'da, Nuri Paşa Türk Kulübünde toplantı yapar. Toplantıya, İdris Alimcan ve eşi Saadet Hanım, Hilâl Münşî, Dr. Ahmet Temir, Abdurrahman Şefî, Abdurrahim Gökçeay ve Müstecip Ülküsal katılır. Toplantı sonunda, bütün Türk illerinin yeni Türk alfabesini kabul etmesi ve yayını bu harflerle yapması kararı alınır⁸⁹⁷.

Müstecip ve Edige Beyler, Almanların olumsuz davranışlarına rağmen, Kırım'a gitmek için çalışmalarına devam ederler. 29 Nisan 1942 tarihinde Doğu Bakanlığı'nda Prof. Von Mende ile görüşmelerinde Kırım'a gitmek için kendilerinin yerine Litvanya'dan ve Türkiye'den gelecek iki arkadaşlarını tavsiye etmeleri üzerine Von Mende sinirli bir şekilde sözlerine Nuri Paşa'yı da dâhil ederek şöyle cevap vermiştir. “ *Siz yalnız Kırım ve Kırım dâhilindeki işlerle meşgul olunuz. Türklük ve Türkçülük siyasetiyle meşgul olmayınız. Türk illerinin mukadderatıyla ve birlik işiyle uğraşmayınız. Pantürkizm ve Panislâmizm gibi şeylerin zamanı değildir. Türklerin birbirlerini sevmeleri ve korumaları tâbidir, bunu hep anlarım. Ama bu fikirler burada henüz gereğince anlaşılmış değildir. Sizin Türkiye ile fazla ve sıkı münasebette bulunmanız da iyi değildir. Oradan gelenlere daima şüphe ile bakılıyor. Nuri Paşa'nın söyledikleri henüz mevsimsizdir. Onun söylediklerini burada iyi gören ve benimseyen kişi pek azdır. Bu yüzden kabul ve tatbik edilmesi pek güçtür. Kırım, stratejik bakımdan çok önemli bir yer olduğu için daha bir süre Wehrmacht'ın elinde kalabilir. Sabırlı olmalısınız*⁸⁹⁸. ” Bu sözlerden Almanların Türkçülük ve Turancılık hareketinden çekindikleri, Türklerin birleşmesinden korktukları ve bu faaliyeti yürüten ve takip eden Nuri Paşa'yı da sevmedikleri ve görüşmek istemedikleri anlaşılmaktadır.

Müstecip ve Edige Beyler Almanlarla yaptıkları her görüşmeden sonra, Nuri Paşa'ya neler konuşulduğunu anlatarak fikrini almışlardır. 05 Mayıs 1942 tarihinde Doğu Bakanlığı'nda Kırım Genel Komiser Yardımcısı Pöhlinger ile yaptıkları görüşme sonucunda iyice ümitsizliğe düşmüşlerdir. Pöhlinger, Kırım'ın halen askeri idare altında olduğunu ve sivil idare kuruluncaya kadar, gitmelerinin mümkün olmadığını bildirdikten sonra şunları söylemiştir: “ *...Ama siz Türkiye uyruklusunuz. Yabancı bir devletin tebalarını askeri idareye karıştırmak istemeyiz, Türkiye'yi de gücendirmek istemeyiz. Zaten Türkiye'nin ne vaziyet alacağı da belli değil.* ” Müstecip ve Edige Beyler, söz konusu şahısla yaptıkları konuşmanın

⁸⁹⁶ Müstecip Ülküsal, **a.g.e.**, s. 368 -370.

⁸⁹⁷ **A.g.e.**, s. 356.

⁸⁹⁸ **A.g.e.**, s. 361.

sonucunda Kırım'ın geleceğinin esirlik ve karanlık olacağını anlarlar. Aynı gün saat 18.30'da Nuri Paşa'nın yanına giderek durumu anlatırlar. Nuri Paşa, beklmelerini, mümkün olursa ve hiç olmazsa Edige'nin Kırım'a gidip oradaki durumu görmesini tavsiye eder. Bu arada Nuri Paşa, yanında bulunan ve aralarında anlaşmazlık olan Azerbaycanlıları barıştırır. Hepsine milli birlik ve idealden ayrılmayacaklarına yemin ettirir. Saat 21.00'de hep birlikte Türk kulübüne giderek saat 23.00'e kadar kalırlar. Burada Nuri Paşa, Müstecib Bey'i Amanullah Han zamanındaki Afgan Devleti'nin Dışişleri Bakanı ile tanıştırır⁸⁹⁹.

Almanlar daha sonra sadece Edige Kırimal'ın Kırım'a gitmesine izin verirler. Bunun üzerine Müstecib Ülküsal'da 1942 Ağustos ayının başında Türkiye'ye döner.

Nuri Paşa, Almanların katı tutumu nedeniyle, Haziran 1942'de isteklerini azaltarak, Almanlar'dan Sovyetler Birliği'nin Müslüman bölgelerinde Türkiye'nin kültürel etkide bulunmasını ile Kırım ve Kafkasya'nın bağımsız olmasını ister. Nuri Paşa ayrıca Almanlar'a fabrikasındaki işçilerin Sovyetler Birliği'nde sabotaj eylemlerine girebileceğini de teklif eder. Erkilet Paşa'da 24 Temmuz 1942'de Von Papen'e aynı konuda konuşma yapar. Fakat Almanlar, hem Kafkasya'daki kaynakları paylaşmamak hem de Türkiye Hükümeti Turancılığı uygun gören resmi bir açıklama yapmadığından ve Sovyet Rusya'ya karşı savaşa istekli olmadığından bu teklifleri uygun görmediler⁹⁰⁰. Almanların Türkiye'den gelenlere şüphe ile bakmaları ve ajan olarak kabul etmeleriyle birlikte İngilizler de Almanlarla görüşenleri ve Alman yanlısı Türkçüleri ajan olarak kabul etmişlerdir. İngiliz İstihbaratına göre 1942 yılında Türkiye'deki Alman propaganda organizasyon şemasında Nuri Paşa, Pantürkçü şahıslar içinde "Nuri Paşa Kılıçoğlu" diye gösterilmiştir. Diğer şahıslar; İsmail Hami Danişmend, Orhan Seyfi Orhan, Yusuf Ziya, Halid Ziya, Reha Oğuz, General Erkilet ve Zeki Velidi Togan'dır⁹⁰¹.

Almanlarla görüşmelerinde bir sonuç elde edemeyen Nuri Paşa'nın Haziran 1942 yılında Türkiye'ye döndüğü değerlendirilmektedir. Samet Ağaoğlu hatıralarında Nuri Paşa'nın Berlin'e gittikten üç ay sonra geri döndüğünü anlatmaktadır. Nuri Paşa'nın 01 Nisan 1942'de Berlin'e geldiği dikkate alındığında üç ay sonraki tarih Haziran 1942 olmaktadır. Samet Ağaoğlu, Nuri Paşa'nın Berlin'e gidiş ve dönüşündeki ruh halini ve aralarında geçen konuşmayı şöyle anlatmaktadır:

"Kafkas Orduları'nın eski başkumandanı Türk Dünyası'nı esaretten kurtulması için beslediği ümidi hiçbir zaman kaybetmedi. İkinci Dünya Harbin'de bu ümidinin hakikat

⁸⁹⁹ Müstecip Ülküsal, **a.g.e.**, s. 366 -368.

⁹⁰⁰ Johannes Glasneck, **a.g.e.**, s. 209.

⁹⁰¹ Süleyman Seydi, **a.g.e.**, s. 32.

olabileceğine bile inandı! Kendisiyle o zaman yaptığım bir görüşmeyi şimdi çok iyi hatırlıyorum:

Bana zamanın Başvekili ile konuşmasını anlattı, Alman Orduları'nın tâkip ettiği yolu haritada uzun uzun gösterdi. Almanya'da gelecekteki Türk Devletleri'nin hükümetlerini şimdiden kurmak lazım geldiğini, bu maksatla bazı temaslar yaptığını, artık burada ticaret işlerini tamamen tasfiye ederek Alman Orduları'yla birlikte Rusya'nın içine kadar gideceğini, bu yoldaki düşüncelerini teferruatına kadar söyledikten sonra < tek bir şeyden korkuyorum diye ilave etti, bu Alman liderleri kaba adamlar! Halk psikolojisinden anlamıyorlar. Rusya tamamen yıkılmadan esir milletlere istiklâlden bahsetmek istemiyorlar. Hâlbuki bu milletlerin istiklâllerini, onlara ait hükümetleri Berlin'de kurarak şimdiden ilan etmeleri lazım gelir! >

Şüphelerimi söyledim, daha Birinci Dünya Harbi'nin sonunda Alman Orduları'nın bizim müttefikimiz olduğu hâlde Kafkasya'da bizzat kendisiyle nasıl çarpıştıklarını hatırlattım, < mağlup olmağa mahkûmdurlar, çünkü kabadırlar, mağrurdurlar, biraz da zalimdirler > dedim!

Almanya'ya bu heyecanla gitikten üç ay sonra döndü. İlk karşılaşmamızda < çok meysus geliyorum, bu adamlar bir şey yapamayacaklar, anladım, > diyerek uzun uzun Almanlardan şikâyet etti!⁹⁰²” Nuri Paşa'nın da Almanların tutum ve davranışlarından rahatsız olduğu ve ümidini kaybettiği anlaşılmaktadır. Almanlar katı tutumları ve uzlaşmaz davranışlarıyla, Sovyetler Birliğinde yaşayan Türk ve Müslüman halklardan istifade ederek, savaşı kendi lehine çevirememişlerdir. Sovyetler de bundan istifade ederek 1943 yılının sonundan itibaren Alman Ordularını mağlup ederek, savaşı kazanmışlar ve Berlin'e girmişlerdir. Samet Ağaoğlu ve Nuri Paşa, Almanya'nın düşeceği bu durumu 1942 yılında tahmin etmişlerdir.

Almanlar'ın Nuri Paşa ve diğer görüşmeye gelen kişilerle, ayrıca Sovyetler Birliği'nden gelen mülteci durumundaki Türk temsilcileri ile işbirliği yapmamalarının nedenleri arasında, Türkiye ve Almanya arasındaki siyasi durumun açıklık kazanmaması ile Almanların Türklerin birleşmesinden ve bir güç olarak ortaya çıkmalarından korkmalarıdır. Müstecib Ülküsal, Berlin'de kaldığı süre içerisinde yaptığı görüşme ve konuşmalardan edidiği kanaati şöyle açıklamaktadır: “ Türkiye, Almanya karşısındaki siyasi durumunu açık ve kesin olarak belirtmedikçe, Rus esiri Türklerin Türkiye ile ilişki kurmasını ve Türkiye'nin bu Türkler

⁹⁰² Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, s. 43- 44. Samet Ağaoğlu diğer bir eserinde, Nuri Paşa'nın Almanların 2. Dünya Savaşı'nda yenileceklerini memleketimizde ilk görenlerden biri olduğunu, Refik Saydam Hükümeti'nin gizli izni ile Ruslar'dan esir düşmüş Türkleri bir Ordu haline getirmenin mümkün olup olamayacağını tetkik için Almanya'ya gittiğini yazmaktadır. Bkz. Samet Ağaoğlu, **Siyasi Günlük Demokrat Partinin Kuruluşu**, (Yayına Hazırlayan: Cemil Koçak), İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 313 -314.

üzerinde etki yapmasını Alman makamları iyi görmüyor ve hoş karşılamıyorlar. Bu yüzden Türkiye’den geldiğimiz için, bizim Türkiye’nin nüfuzu ve etkisi altında olduğumuzu düşünüyorlar ve bizden daima çekiniyorlardı. Bize tereddüt ve güvensizlikle bakıyorlardı. Kırım Türklerini ve diğer bütün Rus esiri Türkleri komünistlere karşı düşman olarak ve oldukları için kullanıyorlardı. Yoksa onlara bir hak ve istiklâl tanımak niyet ve arzuları yoktu. Türklerin ileride kurtulup birleştikleri takdirde büyük bir kuvvet ve engel teşkil edeceklerinden korkuyorlardı. Bu yüzden değil Türk illerinin birleşmelerini, hatta Kırım’daki Türklerin bile bir merkezi idare altında birleşmesini ve idare edilmesini istemiyorlardı. Bu sebeple, Kırım’da her Türk köyünde ayrı bir Müslüman komitesi kurdurmuşlar, bunların ne kendi aralarında ne de Akmesit’deki Müslüman Komitesi’ne bağlanmasını istemişlerdi⁹⁰³. ”

Alman makamları Berlin’de bulunan Nuri Paşa, Müstecib ve Edige Beyler ile diğer Türk temsilcilerine zorluklar çıkarırken, Türk Genelkurmayı, Almanların Kafkaslara yapacağı bir taarruzda kendilerine destek sağlamayı düşünmüşlerdir. Mürsel Paşa (Bakü), 13 Mayıs 1942 tarihinde Von Papan’i ziyaret ederek, Mareşal Fevzi Çakmak ile yaptığı görüşmeyi aktarmıştır. Fevzi Çakmak, Alman Hükümeti’nin görüşmek istediği sivil kişilere Almanya’ya gidebilmek için seyahat izni verilebileceğini belirtmiştir. Fevzi Çakmak, Almanya’ya Türk subayları gönderilmesi konusunda kararsızdır. Türk Ordusu’nda Kafkasya’yı tanıyan çok sayıda Kafkasyalı ve Azeri subay olduğunu, eğer Alman taarruzları Kafkasya’da gelişme gösterirse, söz konusu subaylara Kafkaslar’a göndermek için izin verileceğini ifade etmiştir. Fevzi Çakmak ayrıca Sovyetler Birliği’nin Tomsk ve Omsk yakınlarında kurduğu yeni uçak fabrikalarını ve yeni petrol kuyularının yerleri ile petrol sevk yollarını Von Papan’e Mürsel Paşa vasıtasıyla bildirmiştir⁹⁰⁴.

Almanların Ankara Büyük elçisi von Papan, Türk Hükümet yetkilileri ile devamlı görüşüyor ve görüşmelerinin sonuçlarını Ribbentrop’a bildiriyordu. Papan’ın 05 Ocak, 16 Şubat, 26 ve 27 Ağustos 1942 tarihlerinde Alman Dışişleri Bakanlığı’na çektiği telgraflarda özet olarak şunları belirtmektedir:

- Türkiye uzun tarihinden almış olduğu derslerle millet olarak varlığının Alman – Rus savaşına sıkı sıkıya bağlı olduğunu bilmektedir. İngiltere’nin Bolşevik Rusya’ya yardım ederek Avrupa’ya yen bir düzen vermek istemesi kendileri için hatırı sayılır bir darbe şeklinde görülmektedir.

- Türkiye’nin tarafsızlığını bozacak iki durum mevcuttur. Birincisi; Mihver devletlerinin ilkbaharda kesin başarı kazanarak özellikle Kafkaslara ilerleyip İngilizlerin

⁹⁰³ Müstecib Ülküsal, a.g.e., s. 351- 352.

⁹⁰⁴ İkinci Dünya Savaşı’nın Gizli Belgeleri, s. 74 -75; Cemil Koçak, a.g.e., s. 690.

Basra Körfezindeki petrol kaynaklarını tehdit ederse, Türkiye bizi askeri gücüyle destekleyebilir.

- Ordularımıza Türkiye üzerinden geçme hakkı istersek, Türkiye' Müttefikler safına atabiliriz.

- Türkiye Cumhurbaşkanı Rus devinin yenilmesiyle Türkiye'nin son derece yakından ilgilendiğini, hiçbir propagandanın, hiçbir baskının Türkiye'nin çıkarları aleyhine hareket ettiremeyeceğini söylemiştir.

- Türkiye, galip bir Rusya görmek istememektedir. Türkiye hiçbir durumda Sovyetlerin galip gelerek, Avrupa'ya yeni düzen vermesini arzu etmemektedir.

- Türk Hükümetinin Alman Ordularının zaferine olan inancı sarsılmamıştır. Fakat savaşın uzaması ve kuvvetlerin dağılması kesin sonucu kuşkuya düşürecek faktörler olarak görülmektedir.

- Türkler, Sovyetler Birliğinde yaşayan Türk – Moğol halklarına bağımsızlık verilmesini, bunların eğitilmesini istemektedir. Rusya probleminin bu şekilde çözüleceğini düşünmektedirler⁹⁰⁵. Papen'in Türkçülerle ve mültecilerle yakından ilgilenmesi Berlin'i rahatsız etti. Ribbentrop, Papen'in gönderdiği 26 ve 27 Ağustos tarihli raporlardan sonra Papen'e 12 Eylül 1942 tarihinde bir telgraf göndererek, Türkiye'nin Sovyet Rusya'daki Türk – Moğol çıkarlarını gizli veya araya başkalarını koyarak Almanya'ya bildirerek, destek olmayı teklif ederken; aynı zamanda bütün dünyaca bilinen tarafsızlıklarını devam ettirdiklerini yazmıştır. Bu nedenle Türkiye ile bu meselelerin konuşulmasının faydası olmadığı, Türkler tarafından Türk – Moğol çıkarları yeniden gündeme geldiğinde görüşülmemesini emretmiştir⁹⁰⁶. Ayrıca bu tarihlerde Sovyet Doğu Halklarıyla ilgilenme yetkisi Hitler'in emriyle büyük ölçüde Doğu Bakanlığı'na geçtiğinden, böylece Almanya Dışişleri Bakanlığı Turancılık dosyasını kapatmış oluyordu.

Nuri Paşa, 1942 yılı sonbaharında Berlin'de bir kere daha Alman makamlarıyla kendi planları hakkında müzakereleri başlatmak teşebbüsünde bulunmak istemesine rağmen, o tarihlerde Dışişleri Bakanlığı Doğu işlerindeki sorumluluğu Doğu Bakanlığı'na devrettiğinden ve Papen'de Türkçülük ve Mülteciler konusunda görüşmesi yasaklandığından, artık bu konularda faaliyette bulunamamıştır. Nuri Paşa bundan sonraki çalışmalarında fabrikalarına ağırlık vermiştir.

Almanlar'ın 1943 yılından itibaren Doğu Cephesi'nde Sovyetlere, Afrika Cephesi'nde Müttefiklere karşı yenilmeye başlamaları üzerine, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın öncelikli

⁹⁰⁵ İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri, s. 51 -59, 64 -68, 82- 94.

⁹⁰⁶ A.g.e., s. 105.

isteği, Türkiye'nin Müttefikler safında savaşa girmeyerek, tarafsızlığını muhafaza etmesi oldu. Ankara'da Von Papen'de bu durumu devamlı takip etmiştir. Almanlar Doğu Cephesi'nde başarılı oldukları yıllarda “ Bolşevizme karşı yaptığı başarılı mücadele” “ Mihverin başarısı” üzerine kurdukları Türkiye'deki propagandalarını Sovyetlere karşı yenilmeye başladıktan sonra “ Kominizm tehlikesi hala devam ediyor” şekline dönüştürdü. Savaş başından beri tarafsızlık siyaseti izleyen Türk Hükümeti, savaşın son yıllarında da, Almanya'ya sempatik yaklaşıldığı şeklindeki Sovyet kuşkularını ortadan kaldırmak için tarafsızlık siyasetine devam etti. Bu durum 1944 Ocak ayında Kızıl Ordunun Ukrayna'daki başarısından sonra Polonya ve Romanya cephelerine ulaşması ve müteakiben Balkanlardaki ilerlemelerinden sonra daha da önem kazandı. Türk hükümeti Rusları kışkırtabilecek Türkçülük faaliyetlerini izlemeyi yoğunlaştırdılar. Bunun sonucunda 1944 olayları meydana geldi. İçlerinde Zeki Velidi Togan, Nihal Atsız, Necdet Sançar, Reha Oğuz Türkan, Hüseyin Emir Erkilet, Peyami Safa, Alpaslan Türkeş, Hikmet Tanyu, M. Zeki Sofuoğlu, Nurullah Barıman, Fethi Tevetoğlu gibi Türkçülük faaliyetinde bulunan 30'dan fazla kişi tutuklandı⁹⁰⁷.

Nuri Paşa, Almanya'nın işgal ettiği Sovyet toprakları üzerinde, bağımsız Türk Devletleri kurulması için, hem Türkiye'deki hem de Berlin'deki Alman yetkililerle birçok kez görüşmesine rağmen, 1944 yılı Turancılık olaylarına karışmamış, tutuklananların içinde ismi geçmemiştir. Böyle bir durum, Nuri Paşa'nın Alman yetkilileri ile Turancılık konusunda yaptığı görüşmeleri, Türk Hükümeti'nin bilgisi ve görüşü paralelinde yaptığı; Almanlarla görüşmeler kesildikten sonra, fabrikası ve diğer işleriyle ilgilendiği, hükümetin aleyhine herhangi bir siyasi faaliyette bulunmadığı anlaşılmaktadır. Nuri Paşa ırkçı bir zihniyete sahip olmayıp, Türk'üm diyen herkesi kabul eden, Türklerin yaşadığı bölgelerin Türkiye'ye ilhak edilmesini değil, buralarda Türkiye'ye dost bağımsız devletler kurulmasını isteyen, bu uğurda fabrikasını ve servetini sarfetmeyi bile göze alan bir şahsiyet olduğu görülmektedir.

C- SÜTLÜCE FABRİKASINDA PATLAMA MEYDANA GELMESİ VE NURİ PAŞA'NIN ÖLÜMÜ

Patlamayı 03 Mart 1949 tarihli sayılarında çeşitli gazeteler değişik başlıklarda vermişlerdir. Cumhuriyet gazetesi: “ *Sütlüce'de Büyük İnfilâk Faciası; İlk bilanço: 11 ölü, 10 kayıp ve amele ve halktan 40 yaralı; İnfilâkın şiddetinden bütün şehir sarsıldı ve 5*

⁹⁰⁷ Johannes Glasneck, **a.g.e.**, s. 254; Süleyman Seydi, **a.g.e.**, s. 242; Jacob M. Landau, **a.g.e.**, s. 169 -172.

kilometrelik saha dâhilindeki evlerin camları kırıldı, duvarları çatladı; fabrika sahibi Nuri Paşa ile kurtarma işine ilk koşan 6 kişilik itfaiye grubu da kurbanlar arasında” şeklinde yazmıştır. Hürriyet gazetesi: “ Dün Sütluçe’de korkunç bir infilâk oldu; General Nuri Killigil’e ait silâh ve mühimmat fabrikası havaya uçtu; Can kaybı büyük, kat’i sayı bugün belli olacak; Şehrin birçok yerinde camlar kırıldı, köprüden geçenler bile barut kokusunu duydular, hadise yeri kordon altında” şeklinde yazmıştır. Ulus Gazetesi ise: “ İstanbul’da dünkü müthiş infilâk Karaağaç Mühimmat Fabrikasında çıkan yangın patlayıcı maddelere de sirayet ederek çok büyük tahribata yol açtı” şeklinde yazmıştır.

02 Mart 1949 günü saat 16.50’te kapsüllerin muhafaza edildiği dolabın harareti 80 dereceyi aştığından ve bu durumun hiç kimse tarafından fark edilmemesinden, büyük bir gürültü ile patlamış, kimyahanedeki diğer maddeler tutuşarak, yangın kısa sürede büyümüştür. Müdüriyet dairesinde bulunan Nuri Paşa, olayı öğrendikten sonra hemen Hasköy İtfaiyesine haber vermiş, kendisi de muhasebeci Fungaris’i yanına alarak olay yerine koşmuştur. Bu arada Nuri Paşa işçilerine şöyle haykırmıştır: “Çocuklar dışarı çıkın, binayı tahliye edin. Ben depoya gidiyorum.” Nuri Paşa’nın depo dediği yerde 2000 havan mermisi bulunmaktadır. Nuri Paşa infilakı halinde büyük bir faciaya sebep olacak bu mermilerin durumunu görmek için depoya gitmiştir. İşçiler de işlerinden ayrılarak uzaklaşmışlar ve sırtlara çıkmışlardır. Bu arada Hasköy İtfaiyesi gelerek kimyahanedeki yangını söndürmek için çatıya çıkmışlardır. Kimyahanedeki eczaların tutuşmasıyla kuvvetlenen alevler, kimyahanenin dört bir yanına yayılmış ve tahta döşemeye sirayet etmiştir. Tahta döşemenin altı başka bir depo olup, içinde barut ve trotil gibi infilâk maddeleri bulunmaktadır. Saat 17.10 sıralarında bu döşeme birdenbire çökmüş, içerde bulunan barut ve diğer patlayıcı maddeler infilâk edince o zaman bütün İstanbul’da duyulan patlama meydana gelmiştir. Yangını söndürmek için çatıya çıkan itfaiye erleri patlamanın tesiriyle havaya uçmuş, parçalanarak şehit düşmüşlerdir. Civardaki evlerin camları kırılmış, duvarları yıkılmış, infilâkın tesisiyle düşüp yaralananlar olmuştur. Nuri Paşa’da bu patlamadan sonra bir daha görülmemiştir. Daha sonra yapılan araştırmalarda kendisine ait eşyalardan öldüğüne kanaat getirilmiştir. İtfaiyeciler yangın söndürme çalışmalarına devam etmişler; gece boyunca yağın yağmur söndürme işlemini kolaylaştırmıştır.

Fabrika muhasebecisi Fungaris, diğer bir depoda 2000 havan mermisi olduğunu söyleyince, civardaki evler boşaltılmış, fabrika geniş bir kordona alınmıştır. Hiç kimse 2 km. mesafeden daha yakına yaklaştırılmamıştır. Fungaris’in mermi deposunu göstermesi üzerine, yapılan incelemede yangının bu depoya da yaklaştığı görülmüştür. İtfaiye Müdür Muavini kendisi ve seçtiği üç itfaiye eri ile alevlerin bulunduğu oda ve mermilerin bulunduğu oda

arasına girerek su sıkılmışlar, yangının mermilere gelmesini önlemişlerdir. 02 Mart günü Valiliğin yaptığı tebligata göre 7 ölü ve 16 yaralı olduğu bildirilmiştir. Fakat o gün Cumhuriyet gazetesine göre 11 ölü vardır. Bunların altısı itfaiye erlerine aittir.

Olayın duyulması üzerine Vali ve Belediye Başkanı Dr. Lütfi Kırdar, İstanbul Komutanı Korgeneral Şahap Gürler, Emniyet Müdürü İsmail Hakkı Baykal, . Ordu Kurmay Yarbaşkanı General Kamil Eregör, 1. Ordu Teknik Uzmanı Tümgeneral Cemil Ulusoy, Sağlık Müdürü Dr. Faik Yargıcı, Savcı Yardımcılarından Şevket Arbak ile Yavuz Fındıklıgil hadise yerine gelmişlerdir⁹⁰⁸. Olay mahaline Fabrikanın Müdürü Hüseyin Emir Erkilet Paşa, Nuri Paşa'nın tanıdıkları ve akrabaları gelmişlerdir. Fakat emniyet kordonu tesis edildiğinden içeri alınmamışlardır. Gelenler arasında amcası Halil Paşa'da bulunmaktadır. Halil Paşa olayla ilgili verdiği beyanatta şunları söylemiştir: “ *Bizzat tahkikatla meşgul oldum. Maateessüf yeğenimde 150 amelesini kurtarabilmek gayesiyle tehlikenin gözüne atıldığı ve berhava olmak süretiyle şehit düştüğüne kanaat getirmiş bulunuyorum. Merhumun ağabeyi Enver Paşa merhum bilindiği gibi kabri olmayan bir şehittir. Kardeşi de tıpkı onun gibi kabirden mahrum bir halde şehadet mertebesine ihras etmiş bulunuyor. Taharriyata yarın müsaade edeceklerdi. Fakat ben bugün vak'a mahalline gittim, gördüm. Anlattıklarına göre yeğenim kurtulmuş olması ihtimali binde bir bile mevcut değildir. Sağ kalsa idi, şimdiye kadar elbetteki meydana çıkardı. Nuri Paşa, sakın, zevahiri altında çok cesur ve iddiasız bir yürek bütünlüğüne sahipti. Onun için tehlikeyi görür görmez fabrikanın sahip ve şefi sıfatıyla mahzete atılmış ve cesaretinin kurbanı olmuştur*⁹⁰⁹. ”

Fabrikada çalışan ve yaralı olarak kurtulan işçilerin ifadelerine başvurularak olay aydınlatılmaya çalışılmıştır. İsmail Saylav adındaki işçi verdiği ifadede; patlamayı duyar duymaz dışarı fırladığını, bu esnada Nuri Paşa ve muhasebeciyi olay yerine koşarlarken gördüğünü söylemiştir. İsmail Saylav ifadesine şöyle devam etmiştir: “ *Paşa bombaların yerini sordu. Cevap alır almaz da o tarafa seğirtti. Bir yandan da, buraya kimse gelmesin, diye bağıırıyordu. Bu sırada kimyahanenin altında patlayıcı madde bulunduğundan habersiz olan itfaiye erleri merdivenlerle saçaklara tırmanmışlar, içeriye su sıkıyorlardı. Kendilerine < pek sokulmayın, içeride mevaddı infilâkiye var > diye söylendim. Fakat duymadılar bile...Birden sanki yer gök karıştı, ayağımın altındaki toprak sarsıldı ve kendimi bir kenara savrulmuş buldum, itfaiye erleri, paramparça bir halde havada uçuyorlardı. Toz, toprak, kan; gökyüzüne fırlamış duvar parçaları. İşte o esnada gördüklerim bunlar oldu.* ” Modelhane şefi Fuad' da “ *Nuri Paşa'nın maalesef ölmüş olması kuvvetle muhtemeldir, zira kendisi son defa*

⁹⁰⁸ Cumhuriyet Gazetesi, 03 Mart 1949; Ulus Gazetesi, 03 Mart 1949.

⁹⁰⁹ Yeni Sabah Gazetesi, 04 Mart 1949.

infilâkın en ziyade şiddetle hissedildiği noktada görülmüştür.” Diye olayı anlatmıştır. Fabrikanın 25 yaşındaki genç Galvano Kısım Şefi Hamdi Aknesil, fabrikanın birçok eksikliklerini, işçilerin saatine 30- 40 kuruş gibi düşük ücretle çalıştığını, termometreli dolabın sık sık kontrol edilmediği gibi aksaklıkları söyledikten sonra patlama olayını şöyle anlatmıştır: “ *Galvano kısmında çalışıyordum. Fakat barut tartmak için sık sık kapsülhaneye giderim. Nitekim bugün de oraya bir iki defa uğramıştım. Saat 17.00 sıralarında büyük bir gürültü işiterek bulunduğum yerden dışarı fırladım. Kapsülhanenin kimyahaneye kısmı yanıyor, içerdeki işçiler canhevlile kendilerini bütün binanın biricik merdiveninden dışarıya atıyorlardı. Derhal Hasköy itfaiyesine haber verildi ve 5 dakika sonra itfaiye geldi. Fakat bu sırada alevler büyümüş, kimyahaneyi tamamen kuşatmıştı. Fedakâr itfaiye erleri tahta döşemenin çökmesiyle nasıl bir felaketin vukua geleceğinden habersiz bulundukları için saçaklara tırmanmışlar, içeriye mütemadiyen su sıkıyorlardı. Fabrika panik içindeydi. Bir takım kimseler mermi sandıklarının dışarıya taşınmasını söylüyorlar, tecrübeli ustalar ise her an patlama vukua geleceğinden < kaçınız, kaçınız!.. > diye bağıryorlardı. Ben kaçanlar arasında idim. Fakat bir kısım arkadaşlarım ne yapacaklarını bilmeksizin şaşkın şaşkın dolaşıp duruyorlardı. İşte müthiş infilâk bu esnada vukua geldi. Ben hayatımda bu kadar büyük bir gürültü duymamıştım. Yer gök sarsıldı. Kendimi toprağa attım. Kimyahaneden o kadar uzakta bulunduğum halde etrafıma taş ve toprak parçaları düşüyordu. Bu infilâkı daha az şiddetli diğerleri takip etti. Göz gözü görmüyordu. Etrafı üstelik bir sis tabakası da sarmıştı. Duman bu facianın üzerine siyah bir perde örtmeğe çalışıyordu. Biraz sükûnet bulunca arkadaşlarımın yardımlarına koştum. Çoğu kan revan içinde idiler. Onları topladım. Benim gibi büyük bir talih eseri olarak sağlam kalmış arkadaşlarım da yardım ettiler. Onları hastaneye götürdük. İşte şimdi ben oradan geliyorum.”⁹¹⁰ Muhasebeci Fungaris ise; ikibin mermiyi Suriye Hükümeti’nin siparişi üzerine yaptıklarını, her an sevk emri beklediklerini, fabrikanın ayrıca Pakistan’dan sipariş aldıklarını belirtmiştir. Kimyahanede yangın çıktıktan sonra dışarı fırladıklarını, Nuri Paşa ambarda kuvvetli infilâk maddelerinin bulunduğunu bildiğinden işçilerden buraların süratle tahliyesini istediğini, bazı işçilerin onunla birlikte ambara girdiğini, asıl büyük infilâkta bundan sonra olduğunu, anlatmıştır⁹¹¹.*

03 Mart 1949 günü Başsavcı İhsan Köknel, olay yerine gelmiş adli tetkiklere nezaret etmiştir. Savcı Muavinleri Yavuz Fındıkgil ve Cahit Türesoy kazazedelerin ifadelerini almaya devam etmişlerdir. Savcı muavinleri tahkikatı idare ederken herhangi bir kasdın mevcudiyeti üzerinde durmakla beraber, yangını ve dolayısıyla büyük infilâkı doğuran sebepler arasında

⁹¹⁰ Cumhuriyet Gazetesi, 03 Mart 1949.

⁹¹¹ Ulus Gazetesi, 03 Mart 1949.

herhangi bir ihmalin etkili olabileceğini de araştırmışlardır. Personel sicil defterlerine göre, fabrikada 151 kişinin çalıştığı; hadise günü fabrikada 9 memur, 7 usta, 6 müstahdem ve 105 işçi olmak üzere 127 kişinin bulunduğu, içlerinde elektrik ustabaşısı Villi'nin de bulunduğu 24 personelin hastalık ve diğer sebeplerle izinli oldukları ve fabrikaya uğramadıkları tespit edilmiştir. Olay yerinde tehlike arzedecek patlayıcı madde bulunma ihtimaline karşı, teşkil edilen bir askeri heyet vasıtasıyla keşif yaptırılmıştır. Askeri heyet yaptığı keşif sonunda tahkikatın daha iyi yapılabilmesi için bölgenin enkazdan temizlenmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun için tehlike arz eden patlayıcıların temizlenmesi için olay yerine askeri ekipler getirilmiştir. Bugün itibarıyla ölü sayısı 17 kişiye yükselmiştir.

03 Mart günü savcı muavini Yavuz Fındıkgil fabrikanın mesul müdürü olduğu söylenen emekli General Hüseyin Hüsnü Erkilet'in de bilgisine müracaat etmiştir. Erkilet verdiği ifadede, fabrikanın mesul müdürü olmadığını, Nuri Paşa'nın yakın bir arkadaşı ve dostu olduğu için arada sırada müessesesindeki işlere nezaret ettiğini, havan mermileri ve tapa işini Nuri Paşa'nın 4- 5 gün evvel üzerine aldığını, bu arada av fişeklerinin dip kısımlarının barutlandığını, facianın elektrik kontağından ileri gelmiş olması ihtimalinin bulunduğunu söylemiştir⁹¹². 04 Mart günü de savcı muavini Yavuz Fındıkgil, yangının ilk çıktığı Kapsül ve Füluminat Kısımının Şefi Şadan'ın bilgisine müracaat etmiştir. Kısım şefi, savcıya verdiği ifadede şunları söylemiştir: “ *Yangı çıkar çıkmaz Nuri Paşa benim bulunduğum yere geldi ve orada bulunan ve içinde ne olduğunu bilmediğim bir dolabı derhal dışarıya çıkarmamızı söyledi. Hâlbuki benim kapsüllerin rutubet derecesini ölçen “tav” dolabının önünden ayrılmamam lazımdı. Israrı karşısında dolabın nakline yardım etmek zorunda kaldım. Bu sırada dolapta bir takım çıtırdılar olmakta idi. Nitekim birkaç dakika sonra müthiş bir infilâk oldu*⁹¹³. ”

04 Mart günü ölü sayısı 25 kişiye ulaşmasına rağmen artabileceği belirtilmiştir. Vasıta yetersizliği nedeniyle olay yerinin temizleme işi yavaş yürümektedir. Fabrikada yapılan arama ve enkaz kaldırma çalışmalarında kol, bacak, baş gibi yanmış kömürleşmiş insan uzuvları bulunmuştur. Fabrikanın arkasındaki sırtlarda bile ceset parçaları bulunmuştur. Ancak çoğu kömürleşmiş olan bu cesetleri teşhis etmek çok güç olmuştur. Nuri Paşa'nın eniştesi Orgeneral Kazım Orbay olay yerine gelerek Nuri Paşa'nın cesedinin bulunup bulunmadığı hakkında ilgililerden bilgi almıştır. Saat 17.00'de Nuri Paşa'ya ait tek bir ayakkabı, elbisesinden kopmuş kumaş parçaları ile içinde el yazıları bulunan bir not defteri bulunmuştur. Yine bu sırada enkaz arasından çıkarılan bileğinden kopuk bir elin de Nuri

⁹¹² Cumhuriyet Gazetesi, 04 Mart 1949.

⁹¹³ Cumhuriyet Gazetesi, 05 Mart 1949.

Paşa'ya ait olduğu fabrika muhasebecisi tarafından iddia edilmiştir. 06 Mart günü de Nuri Paşa'ya ait kırvat ve gömleğinden parçalar bulunmuştur. Nuri Paşa'nın öldüğüne kanaat getirilmiştir.

05 Mart günü ölü sayısı 27'e yükselmiştir. Saat 11.00'de Milli Savunma Bakanı Hüsnü Çakır olay yerine gelmiş, buradaki işçilere nezaret eden askeri mütehassıslardan bilgi almıştır. Saat 15.30'da İçişleri Bakanı Mehmet Emin Erişirgil ile beraberinde Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar, Emniyet Müdürü İsmail Hakkı Baykal olduğu halde olay mahalline gelmişlerdir. İçişleri Bakanın'nın olduğu sırada olay mahalline gelen 1. Ordu Kurmay Yarbaşkanı Kamil Eregör, enkazın daha çabuk temizlenmesi için takviye birlik gönderileceğini söylemiştir.

İçişler Bakanı Mehmet Emin Erişirgil 05 Mart günü yaptığı tetkikte Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar'a fabrikanın aldığı ruhsatnamede "Mevaddı infilâkiye" ile meşgul olacağı kaydı bulunup bulunmadığını sormuştur. Vali de verdiği cevapta kendilerinden alınan ruhsatnamede böyle bir kaydın olmadığını belirtmiştir. Savcı İhsan Köknel'de dinlenen şahidlerin verdiği ifadelerden, kesin olarak kazanın nedenini tayin etmeğe imkân olmadığını, daha ziyade fen adamlarının değerlendirmelerine itibar etmek gerektiğini belirtmiştir⁹¹⁴.

Savcıların yapmış olduğu araştırmalarda birçok kimsenin ifadeleri alınmıştır. Dinlenen bu kişilerin hemen hepsi hadisede ihmalin rol oynadığı kanaatini ileri sürmüşlerdir. Bilhassa tav dolabındaki hararetin iyi kontrol edilmemesi ihtimalinin ve yanan sobaların faciada sebep olabileceğini söylemişlerdir. Diğer taraftan fabrikanın labaratuvar tesisleriyle diğer aksam arasındaki tahta bölmelerin ve döşemelerin yangını kolaylaştırdığını ve bunun ise başlı başına bir tedbirsizlik ve ihmal olduğu belirtilmiştir.

07 Mart günü Valilik ve Belediye Başkanlığı olayla ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır: " 1933 senesinde Pangaltı'da Madeni Eşya Fabrikası olmak üzere ufak bir tesis halinde yapılmış, 1941 yılında da Sağlık Bakanlığı'nın ruhsatıyesi ile birinci sınıf bir madeni eşya müessesesi olarak Sütluçe'ye nakledilmiştir. Bundan sonra Türkiye'de harp malzemeleri imal eden müesseseler için Büyük Millet Meclisince kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiş olan 3763 numaralı kanun gereğince bu müessesenin kontrolü doğrudan doğruya M.S.B.'liğine intikal etmiştir. Hatta lüzumu halinde Milli Savunmanın kimyager subayları bu nevi müesseselerde kontrol vazifesi de ifa etmektedir. Bu nedenle, Vilayet ve Belediye bu kaza ile kendisini hiçbir surette ilgili görmemektedir"⁹¹⁵. " Böylece Valilik ve aynı zamanda Belediye Başkanlığı bu açıklamayla kaza ile ilgili sorumluluğu olmadığını, Milli Savunma Bakanlığı'nı ilgilendiren bir konu olduğunu beyan etmektedir.

⁹¹⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 06 Mart 1949.

⁹¹⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 08 Mart 1949.

07 Mart günü Savcı İhsan Köknel olayda herhangi bir kasdın mevcudiyeti göz önünde tutularak tahkikata bu noktadan devam edildiğini belirtmiş, nezaret altında kimse olmadığını söylemiştir. Aynı gün ikindi namazından sonra patlamada ölen üçü meçhul (Nuri Paşa dâhil) 10 kişinin cenazesi Bayezit camisinden kaldırılmıştır. Nuri Paşa'nın ailesine ait çok sayıda çiçek yer almıştır. Cenazede, İçişleri Bakanı Mehmet Emin Erişirgil, Çalışma Bakanı Reşad Şemsettin Sirer, İstanbul Savcısı İhsan Köknel ve Orgeneral Kazım Orbay hazır bulunmuşlardır. Cenazeler şehitliğe defnedilmiştir.

Alınan ifadelerde çalışanlar, fabrikadaki noksanlıklar ve ihmalden dolayı kazanın meydana geldiğini belirtmelerine rağmen aksini söyleyenler de olmuştur. Fabrikanın eski idare amiri olan ve halen Havuzlar İdaresinde çalışan Şükrü Kuru adındaki şahıs, şöyle açıklamada bulunmuştur: “ *Fabrikada yangın söndürme vasıtaları olduğu gibi bu iş için tavzif edilen kurs görmüş amele dahi vardı. Fabrikanın bilhassa kimyahane ile pres dairesi döşemelerinin ahşap oldukları doğru değildir. Bütün tesisler betondur ve Belediye'nin kontrolü altında yapılmıştır. Benim kanaatıma göre, ortaya atılan bir takım iddialar, Nuri Paşa ile bu zevat arasındaki şahsi ihtilafların eseridir*⁹¹⁶. ”

Çalışma Bakanı Reşad Şemsettin Sirer 09 Mart günü patlama olayı ile ilgili gazetecilere beyanat vermiş, bu beyanatında infilâk hadisesine ait kısmının yanlış aksettığını belirterek daha da açıklayıcı tarzda 10 Mart günü bir beyanat daha vermiştir. Çalışma Bakanı'nın beyanâtı şöyledir:

“ *Rahmetli Nuri Killigil, 14 Haziran 1947 tarihli istida ile İşçi Sigortaları Kurumu Genel Müdürlüğü'ne müracaat ederek < evvelce Sütlüce fabrikasıyla messesemize aid olan Zeytinburnu Fabrikası'nda harp mühimmatı yapıyorduk. İnfilâk maddeli mühimmat imalatımız, Zeytinburnu Fabrikasının 1946 senesi Haziranında kapanması ile durmuştur. Sütlüce Fabrikasının dağ tarafında, lüzumu halinde, mevaddı infilâkiye için ayrı bir yer tesisi mümkün ise de halen ne bina ve ne de tesisat mevcut değildir. Fabrikanın bir seneden beri başlıca meşguliyeti tesviye, torna, vesair döküm işleri ile para kumbarası imalidir, infilâk maddesi imalatile alakası yoktur. > izahile müessesesine tatbik olunan %5 pirim tarifesinin değiştirilmesini istemiş ve Bakanlığa ayrıca verdiği 20 Haziran 1947 tarihli istida ile de keyfiyeti teyid ederek, istenilen pirim mukabili meblağın, işinin halline değin, tahsilinin tehiri isteğinde bulunmuştur.*

Bu müracaatları üzerine durum, bir iş müfettişi marifetile mahallinde tetkik ettirilmiş ve müessese sahibi ile iş müfettişi tarafından tanzim olunan 19 Temmuz 1947 tarihli tutanakta

⁹¹⁶ Cumhuriyet Gazetesi, 08 Mart 1949.

< 19 Temmuz 1947 tarihinde müessesenin torna, otomat, pres, polisaj, nikelaj, montaj, demirhane, dökümhane, model teneke, ve marangozhane dairelerinin vesair müteferri yerlerinin müessese sahibi ile birlikte gezildiği ve fabrikanın mevaddı infilâkiye imal etmediği gibi bu namda hiçbir şey mevcut olmadığı hakkında müessese sahibinin sözleri aynen kaydedilmek suretiyle tutanağın müştereken imzalandığı > zikredilmiş ve bu husustaki rapor üzerine bu iş yeri pirimi %5'ten %1,5'a indirilmiştir⁹¹⁷.” Nuri Paşa'nın Sütlüce Fabrikası'nın ve beraberinde Karaburun Cıva Madenlerinin giderlerini karşılamak için daha fazla kazanmak istediği, bu nedenle diğer masraflarla beraber, personel masraflarını düşürmek istediği anlaşılmaktadır. Nuri Paşa, personelden fazla çalışmasını istemesi yanında giderlerinde de kısıntı yaparak, fabrikasında çalışan işçilerden aşırı fedakârlık istediği değerlendirilmektedir.

11 Mart 1949 günü, üniversite profösörleri ve Milli Savunma Bakanlığı'ndan görevlendirilen personel tarafından teşkil edilen “ Bilirkişi Heyeti” infilak sahasını gezerek incelemeler yapmış ve yapılması gereken işleri tespit etmiştir. İstanbul Valisi ve aynı zamanda Belediye Başkanı Lütfi Kırdar patlama olayı ile ilgili yaptığı açıklamada;

- Fabrikanın Belediye mütehassısları tarafından 1941 yılında incelendiğini, binaların ve yangına karşı tedbirlerin iyi olduğunun tespit edildiğini,
- Belediye Sağlık Müdürlüğünce verilen raporun da uygun olduğunu,
- 1947 yılında Bucak Komisyonu tarafından tetkik edilerek, çalışmasında idari, sıhhi ve inzibati bakımdan mahzur olmadığı hakkında rapor verildiğini,
- İtfaiye Müdürlüğü Beyoğlu Grubu' da 20 Eylül 1947 tarihinde uygun rapor verdiğini,
- Bu nedenlerle Madeni Eşya Fabrikası olarak, İstanbul İl ve Belediye teşkilatı olarak uygun görüldüğünü,
- Bölge Çalışma Teşkilatı' da uygun olduğunu belirttiğini,
- Harp malzemesi konusuna gelince, bunun 3763 sayılı kanuna göre kontrolünün Milli Savunma Bakanlığı'na ait bulunduğunu,
- Bugün itibariyle 27 ölü ve 27 yaralı tespit edildiğini,
- Vilayet ve Belediye şehir dahilindeki bütün patlayıcıların kaldırılmasına karar verildiğini ve ilgililere tebligatta bulunulduğunu, söylemiştir⁹¹⁸. Çalışma Bakanının ve İstanbul Vali ve Belediye Başkanının açıklamalarından, Sütlüce Fabrikasının patlayıcı madde imal etmesiyle ilgili çalışmasının Milli Savunma Bakanlığı sorumluluğunda olduğunu açıklayarak,

⁹¹⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 11 Mart 1949.

(Burhan Oğuz eserinde, Nuri Paşa'nın devamlı parasının olmadığını söylediğini, işçiye muntazam maaş vermediğini, az maaş verdiğini, masraf olmasın diye emniyet tedbirlerine riayet etmediğini, bu sebeple bazı işçilerin kaza sonucunda öldüğünü veya yaralandığını anlatmaktadır. Bkz. Burhan Oğuz, **Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar**, s. 100 -101.)

⁹¹⁸ Cumhuriyet Gazetesi, 12 Mart 1949; Hürriyet Gazetesi, 12 Mart 1949

bu konuda sorumluluk almamaya dikkat etmektedirler. Fabrikanın demir eşya imali ile ilgili bölümünden haberleri olduğunu bildirmektedirler.

Nuri Paşa'nın eşi Misli Melek Hanım, patlamanın olduğu 02 Mart 1949 günü saat 15.00'te kalkan bir Amerikan uçağı ile Kahire'ye gitmiştir. Uçak saat 11.00'de kalkması gerekirken, havanın bozuk olması nedeniyle gecikme olmuş; uçak saat 15.00'te hareket etmiştir. Nuri Paşa, eşini uğurladıktan sonra fabrikaya dönmüş, daha sonra da patlama meydana gelmiştir. Misli Melek Hanım'ın patlama olayından ve eşi Nuri Paşa'nın ölmesinden geç haberi olmuş, 16 Mart günü İstanbul'a gelmiş, büyük bir üzüntü içinde Beşiktaş'taki evinden çıkmamıştır⁹¹⁹.

Nuri Paşa'ya ait fabrikanın idare ve muhasebe kısmında duran ve muhafaza altına alınan büyük kasa açılmış ve içinden çıkan 14.000 Liraya Beyoğlu Tereke Hâkimliğince el konulmuş ve Emlak ve Kredi Bankası'na yatırılmıştır. 10.000 Lira Şubat ve Mart istihkâkları için Beyoğlu Tereke Hâkimliğince dağıtılmak üzere ayrılmıştır. Nuri Paşa'nın varisleri; eşi Misli Melek Hanım, Hasene, Mediha, Kamil, Mahpeyker, Türkan ve Ali Enver'dir. Cıva madenleri de Tereke Hâkimliğince kontrol altına alınmıştır. Nuri Paşa'nın şahsi sigorta bedeli 5000 Lira Sigorta Şirketinden alınmıştır. Nuri Paşa'nın fabrikası 600.000 Liraya sigortalı olmasına rağmen zararın 3.000.000 Lira olduğu tahmin edilmektedir. Sigorta bedelinin zararı karşılayamayacağı anlaşılmıştır⁹²⁰. Yapılan soruşturmalar sırasında Nuri Paşa'nın patlama olayından iki gün önce İş Bankasından 60.000 Liralık bir kredi aldığı öğrenilmiştir⁹²¹. Samet Ağaoğlu hatıralarında Nuri Paşa ölmeden dört gün önce İş Bankası'nın önünde (kredi çekmek için geldiği tahmin edilen) kendisi ile yaptığı görüşmeyi, şöyle anlatmaktadır:

“ Zeytinburnu'nda küçük atölyeyi kısa bir zamanda oldukça büyük bir fabrika halinde Haliç'e taşıdığı zaman, senelerden beri devam eden, birçok defa haksız rekabetlerin, ehemmiyet vermeyişlerin, mahsus çıkartılmış zorlukların yorgunluğunu unuttu. Şimdi büyük çapta bir iş adamı olarak çalışmağa başlıyordu. Birkaç ay süren bir fasıladan sonra Ankara'da bir öğleüstü onu İş Bankası'nın önünde gördüm. Yorgun, dalgın bir hali vardı. Sebebini sordum. < Bilemezsiniz yine nasıl zorluklarla karşılaşıyorum. > diye cevap verdi, < hepsi sanki elele vermişler, bütün hasım kuvvetler, muvaffak olamayacaksın, feryadiyle karşımda dikilmiş duruyorlar! İçim isyanla dolu! Fabrikayı, icatlarımı projelerimi, hepsini

⁹¹⁹ **Tan Gazetesi**, 04 Mart 1949; **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Mart 1949.

⁹²⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Mart 1949; **Tan Gazetesi**, 04 Mart 1949.

(Kasada Nuri Paşa'nın hatıra defteri de bulunmuş, defterde Mısır seyahati intibalarını günü gününe yazdığı, hatta gelirken Atina'da hastalandığını kaydettiği tespit edilmiştir. Bkz. **Son Posta Gazetesi**, 05 Mart 1949.)

⁹²¹ **Hürriyet Gazetesi**, 08 Mart 1949.

hepsini dağıtmak, Dünya'nın uzak, kinden, hasetten dedikodudan uzak, gizli bir köşesine çekilip gitmek istiyorum! >

Teselli ettim, bu sözlerin ona hiç yakışmadığını söyledim.

Güldü, < elbette, > dedi, < hiddetimden böyle konuşuyorum, yoksa bu merhaleyi de muhakkak atlatacağım. >

Dört gün sonra elime aldığım ilk sabah gazetesinde İstanbul'da bir silah fabrikasının havaya uçtuğunu okudum. Önce üzerinde durmadım. Aradan belki yarım saat geçmişti, okuduğum haber birdenbire aklıma geldi. Gazeteyi tekrar açtım, bu sefer içime şüphe düştü, havaya uçan fabrika acaba onunki miydi? Gazetede yazılan çok müphemdi. Hüseyin Baba'yı telefonla aradım, < evet, onun fabrikası, > dedi ve titrek bir sesle, < feci bir ihtimal de var! Kendisi fabrikada imiş! Şimdi hiçbir tarafta bulunamıyor > diye ilave etti. Bu < feci ihtimal > ertesi gün gerçek oldu. Turan idealinin en temiz, en saf, en imanlı âşığı, vücudundan tek zerre dahi bırakmadan, bir an içinde yokluk âlemine dalıp gitmişti⁹²².” Samet Ağaoğlu'nun bu görüşmesinden, Nuri Paşa'nın ölmeden önceki son günlerinde, para bakımından ve bürokrasideki uygulamalardan sıkıntı çektiği ve bunları yenebilmek için mücadele ettiği anlaşılmaktadır.

Ulus Gazetesi tarafından Nuri Paşa'nın en yakın arkadaşlarından ve Sütlüce Fabrikası'nda daha önce müdürlük yapan B. Şükrü Oğuz Bey (Yenibahçeli Şükrü Bey) ile yapılan mülâkatta Şükrü Bey, Nuri Paşa'ya ait hatıralarını şöyle anlatmıştır:

“ Nuri Paşa memleketin yetiştirdiği büyük kıymetlerden biriydi. Yılmadan yorulmadan bu memleket için hayatı pahasına çalışmıştır. İyi bir muharip, iyi bir kumandan silâh tekniğinde büyük bir mütehassıstı. Gece gündüz çalışır, bu memlekete nasıl daha fazla hizmet edebileceğini düşünürdü. Hatırlarım, gece yatarken bile yastığının altında kâğıt kalem bulundururdu. Silah imalinde aklına bir şey geldi mi hemen kalkar, not ederdi. Nuri Paşa, son yarım asır içinde cerayan eden bütün savaşımlara fiilen iştirak etmiştir...

Nuri Paşa harp subayı olduğu halde şahsi merak ve çalışmasıyla silâh tekniğinde önemli bir unsur olmuş, icatlar yapmıştır. Bugünkü Erzurum fabrikasını da kuran odur. Onun

⁹²² Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, s. 45 -46. Samet Ağaoğlu diğer bir eserinde 08 Mart 1949 tarihli günlüğünde, bir hafta önce Nuri Paşa ile Sümerbank'ın önünde karşılaştığını, uzun uzun görüştüğünü, yine canlı ve güzel olduğunu, beraber kurdukları projeleri hatırladığını, bu iyi ve çok idealist adamın sonu, hazin olduğu kadar da ders verici, olduğunu yazmaktadır. Ayrıca, Nuri Paşa'nın vücudundan tek zerre bile bulunamadan berhava olduğunu ve mezarına boş tabut gömüldüğünü belirtmektedir. Bkz. Samet Ağaoğlu, **Siyasi Günlük Demokrat Partinin Kuruluşu**, s. 313 -314. (Samet Ağaoğlu burada İş Bankası yerine Sümerbank yazmış olabileceği gibi İş Bankası'nın önündeki karşılaşmadan başka Sümerbank önünde de karşılaşmış olabileceği değerlendirilmektedir. Zira İş Bankası'nın önünde yorgun ve dalgın; Sümerbank'ın önünde ise canlı ve güzel bir hali olduğunu belirtmektedir. Fakat sonuçta ölmeden önce parasal ve bürokraside bazı sıkıntılar çektiği değerlendirilmektedir. Y.N.)

imal ettiği tapalar, Fransız, İtalyan ve Alman tapalarının arasında birinciliği almıştır. Nuri Paşa İstanbul'daki fabrikasını evvela Zeytinburnu'nda kurmuş sonra, Sütllüce'de bugünkü fabrikayı da açmıştır. İkinci Cihan Harbi sırasında fabrika mesel günde 50 tabanca imal ederdi. Fakat sonra mübayaa azaldı ve Nuri Paşa Zeytinburnu'daki makinelerini de Sütllüce'ye nakletti. Tromblon, tapa, el bombaları, torpil, Brand havan topları hep bu fabrikada imal edilirdi. Nuri Paşa işinde çok titizdi. Hiç unutmam, en ufak bir kusur bulduğu bir tabanca serisinden 5.000 tane hazırlatmış olduğu halde bunları yeniden imal ettirdi. Nuri Paşa birkaç defa kaza geçirmiştir. Hatta küçük çapta bir infilakta bir parmağının yarısını kaybetmişti.” Şükrü Oğuz Bey, Nuri Paşa'nın hatıralarını yazmış olduğunu ve yakında neşretmek istediğini, birlikte ava çıktıkları resimleri göstererek, ava da meraklı olduğunu bahsettikten sonra infilâkın sebebi hakkında şunları söylemiştir:

“ Fabrikanın içini iyi bilirim. Fakat infilâkın vukubulduğu pavyon benden sonra yapılmış.. Ancak şunu söyleyebilirim; 2000 merminin bulunduğu yerde de bir infilâk olabileceği düşüncesiyle fazla endişeye düşülmüş.. O kısım tamamen betonu ve mermiler yerin altında muhafaza edilirdi. Sonra bir merminin patlaması için 300 derece hararet gerekir ve mermiler hiçbir zaman toptan infilâk etmez.” Şükrü Oğuz Bey, Nuri Paşa'nın patlamadan birbuçuk ay önce Avrupa'ya yaptığı bir seyahatten döndüğu sırada Yunanistan'da iken zehirlendiğini ve Atina'da kaldırıldığı hastanede bir müddet hafızasını kaybettiğini ve konuşamadığını anlatmıştır. Diğer taraftan, eşi Misli Melek Hanım'ın patlamadan bir gün önce kalkan bir vapurla Mısır'a gittiğini söylemiştir⁹²³.

Sütllüce faciası ile ilgili olarak, inceleme yapan savcılık, ihmal ve kaza yönünü araştırırken, kasıt ve sabotaj olması ihtimali üzerinde de durmuştur. Patlamayla ilgili olarak, öne sürülen ihtimaller şöyleydi:

- Kapsülleri kurutmaya yarayan tav dolabının sıcaklığının kontrol edilmemesi sonucu, 80 derecenin üstüne çıktığından yangın çıkmış, yangın diğer patlayıcılara sirayet ederek infilâk meydana gelmiştir.

- Kasti veya kaza olarak, triyolit maddesinin bulunduğu yere sigara veya yanar bir madde atılarak infilâk meydana gelmiştir.

- Fabrikanın Pakistan, Suriye, Mısır ve Yunanistan gibi ülkelere silah, mermi ve tapa yapmaktaydı. Fabrikanın muhasebecisi, Suriye Hükümetine ait 2000 havan mermisi yaptıklarını söylemiştir. Nuri Paşa, resmi açıklamaya göre Pakistan'a, gazetelere göre de son

⁹²³ **Ulus Gazetesi**, 06 Mart 1949. (Ulus Gazetesi, Misli Melek Hanım'ın patlamadan bir gün önce kalkan bir vapurla Mısır'a gittiğini yazmasına rağmen, Tan Gazetesi Yeşilköy'den kalkan bir Amerikan uçağı ile gittiğini ve Nuri Paşa'nın eşini uğurladıktan sonra fabrikaya döndüğünü yazmaktadır. Bkz. **Tan Gazetesi**, 04 Mart 1949.)

Mısır seyahatinden sonra Mısır için aldığı siparişler üzerine çalışıyordu. Nuri Paşa'nın Suriye ve Mısır'la sipariş almak için bağlantı kurması, Yahudi – Arap düşmanlığının tırmandığı o günlerde, bazı kişilerin aklına sabotaj olasılığını da getirmekteydi⁹²⁴. Cemal Anadol'da eserinde sabotaj ihtimali üzerinde durmakta ve şöyle yazmaktadır: “ *Nuri Paşa'nın (Killigil) Mısır'da silah ve cephane siparişi (Tabii ki Yahudiler'e karşı kullanılmak üzere) aldıktan ve İstanbul'a dönüşünden iki gün sonra, Sütlüce'de bu işleri yapan fabrikasının infilâk etmesi sırasında, çıkan yangının uçak mermilerinin bulunduğu depoya sirayet etmemesi ve İstanbul'u muhtemel bir felâketten kurtarmak için hayatını feda etmesi yanında 27 Türk öldü. Fabrikada çalışan otuz Yahudi'nin burunları bile kanamadı... Çünkü; olay günü hiç birisi fabrikada değillerdi. Biz ülkemizi saran Yahudi uşakları yüzünden, hala 3 Mart 1949'un gafleti içerisindeyiz*⁹²⁵. ”

Nuri Paşa'nın ve fabrikasının bir sabotaj sonucu olabileceği ihtimali üzerinde yazılan yazılardan birisi de Nuri Akça Matbaası tarafından yayınlanan yazarı belli olmayan “ Nuri Paşa ve Fabrikası neden berhava oldu?”adlı makaledir. Makalede özetle şunlar vurgulanmaktadır:

- Nuri Paşa gibi bir şahsiyete ait bir fabrikada meydana gelen bir infilâk hadisesi üstünkörü bir karara bağlanamaz. Nuri Paşa dostundan çok düşmanı olan bir kişidir. Trablusgarp ve Bingazi dolayısıyla İtalyanların; Turancı olması ve 2. Dünya Savaşı'ndaki faaliyetleri nedeniyle Sovyet Rusya'nın; Filistin davasında ilgisiz kalmaması, Mısır Hanedanı'na eşi vasıtasıyla akraba olması nedeniyle Filistin'in taşkın ve solcu unsurlarının düşmanlığını kazanmış olabilir.

- Nuri Paşa'nın olayda canını kurtarmak istemeyişine neden olarak; bu çeşit hadiselerin fabrikada olağan işlerden olması, yahut bu başlangıcı kendisine çok büyük tehlike ifade etmemiş olması, gösterilebilir. İnfilâkların arka arkaya olması Nuri Paşa için sürpriz olmuştur.

- Nuri Paşa'nın canını hiçe sayarak ölüme atılması fabrikasında kurtarmak istediği çok önemli bir şeyin olabileceğini akal getirmektedir. Zira yaptığı silah, mühimmat ve tapaların Avrupayla yarışacak şekilde kalitelidir.

⁹²⁴ Ertan Ünal, “2 Mart 1949'da İstanbul'u Sarsan Patlama İhmal mi Sabotaj mı?” Popüler Tarih, Mart 2003, s. 58 -59; **Yeni Sabah Gazetesi**, 05 Mart 1949; **Hürriyet Gazetesi**, 05 Mart 1949; **Cumhuriyet Gazetesi**, 08 Mart 1949, **Tan Gazetesi**, 04 Mart 1949. (Hürriyet Gazetesinde çıkan bir habere göre; patlamanın olduğu tarihte İstanbul'da bulunan Suriye'nin eski Maarif Bakanı Emir Adil Aslan'ın İstanbul'u ziyaretlerinin sebebi olarak, Nuri Paşa'ya memleketi adına bazı siparişler vermek maksadıyla yapmış olduğunun iddiaları üzerine Suriye Başkonsolosu bunu yalanlayarak, hususi bir ziyaret için geldiğini ve kendisinin her zaman Türkiye'ye gelen bir şahsiyet olduğunu belirtmiştir. Bkz. **Hürriyet Gazetesi**, 08 Mart 1949.)

⁹²⁵ Cemal Anadol, **Siyonizmin Oyunları (Yahudi'nin Cihan Hâkimiyeti Ülküsü)**, Milli kültür Yayınları, İstanbul, 1978, s. 176.

- Dikkat edilmesi gereken diğerk bir nokta da çalışanların hüviyetlerinin araştırılması ve fabrikaya giriş ve çıkışın kontrol edilmesinde zafiyetin olmasıdır.

- Nuri Paşa'nın fazla mühimmatı Pendik'teki Pavli adasına depoladığı dikkate alınarak; patlamanın Nuri Paşa'nın fabrikada bulunduğu ve mühimmatın en çok stoklandığı zamanda meydana gelmesi dikkat edilmesi gereken konular olarak gösterilmektedir. Söz konusu makalede dikkati çeken paragraflardan bazıları şöyledir:

“ Nuri Paşa'nın şahsiyeti bu hadisenin bir ucunu Kahire'ye ve bir ucunu Tel – Aviv'in taşkın hiziplerine bağlayabileceği gibi bir başka yönden de Berlin ile Moskova arasına gerili eski ve yeni, iplere asılı bir istifham haline sokabilir. Hususi silah fabrikalarının şehir içine yerleştirilmesi macerası karşısında ise Ahmet Emin Yalman'ın hayreti en az on yıl gecikmiş sayılabilir. Acaba sayın Yalman'ın gözü, kulağı, dili ve kalemi 1941'de nerelerdeydi?..

Barut fıçısı üstünde dönen ve her dönüşünde bir milyar kötü niyet yaratan bu cehennemlik dünyada bir cephane fabrikasının havaya uçuşu, üstünkörü bir karara bağlanamaz. İnsanlık öyle olağanüstü şartlarla sarılı ki, silah endüstrisinde değil bir infilâk bir kibrit çakılışı bile hemencecik tabiî çerçeveler içine sokulamaz. Hele bu infilâkın Nuri Paşa gibi bir şahsiyete ait bir fabrikada olduğu bilinirse ve bizzat Nuri Paşa dahi infilâkın kurbanları arasında bulunursa...

Hadiseyi caniyane niyetler dışında, basit sebeplere bağlamak için asla acele etmemeliyiz. Nuri Paşa'nın şahsı itibariyle, basit bir adam olmayışı dahi, bizi acele hükümlerden uzak tutmağa yeter bir sebeptir.

Nuri Paşa kimdir?

Vaka akabinde bazı İstanbul gazetelerinde gözümüze ilışen kırkar ellışer satırlık izahlar, Nuri Paşa'nın bir tırnağını bile anlatmağa yetmez. Nuri Paşa hakkında ilk söylenecek söz şudur: Saçının tellerinden çok dostu ve bu miktarın birkaç kat fazlası düşmanı olan bir adam...

... Zira Nuri Paşa, Trablusgarp ve Bigazi'nin İtalya'ya verilmemesi için, Afrika'nın bu bölgesinde müstakil bir Müslüman devleti kurulması için Sennûsi Hanedanı'ndan çok daha bilgi, sinir ve imanla çalışan bir adamdı.

....Zira Nuri Paşa, apacık bir tarzda Turancı idi. Bundan ötürü, pasif bir durumda kalmağa zorlanmış olmasına rağmen, Moskova'nın kara listesinde Nuri Paşa'ya en az Almanya Orduları Başkomutanı Feld Mareşal Fon Kaytel derecesinde bir yer ayırmış bulunduğu muhakkaktır. Nuri Paşa'nın 1942 de ve 1943 de Alman taarruzunun en geliştiği devrede Vatan gazetesi idarehanesinin bitişiğinde, bugün nahiye müdürlüğü binası olan konakta kurduğu Turancı Cemiyet içinde ve Bolşevik Rusya yüzünden memleketlerini terke

mecbur kalmış Şimali Kafkasya, Azerbaycan, Türkistan ve Kırım Türkleri arasındaki faaliyeti ve günlerde bazı toplantılardaki sözleri, nutukları, siyasi olayları takip edenlerin meçhulü değildir. Bu sıralarda Almanya'daki esir kamplarının Türk ırkından olan misafirleri arasında yapılan bazı irşad hareketlerine ve teşkilâtlanmalara da iştirak etmiş olduğu söylenen Nuri Paşa, tam bir Bolşevik düşmanı ve Sovyetlerdeki Ruslaştırma hareketinin faal bir hasmı idi.

.... Nuri Paşa, acaba, Filistin kavgalarına bigâne kalabilmiş miydi?..

.... Nuri Paşa, bir alev ve ateş fabrikası sahibi bulunur ve Mısır Hanedanının bir damadı da olursa, acaba hususi ve umumi münasebetleri kendisine Filistin'in taşkın ve solcu unsurlarını düşman edecek sebepler halketmiş olmaz mı? Bernadot gibi Kızılaycı, yumuşak huylu, yoğurt gibi bir adamın vücudunu izale etmiş olanlar, Nuri Paşa gibi bomba ve gülle taciri, sert ve sarp bir idealiste, eski bir Altay atlısı gibi yalçın bir savaşıya, Halife Ömer günlerinin cezbesini yaşatan bir Müslüman mücahide rahmet okurlar mı?

... Bu satırlardan hiç kimse, hiçbir kızıl ve hiçbir devlet kendisine ne gizli, ne açık bir itham çıkarmamalıdır. Başlarken de söylediğimiz gibi, bu satırları biz sadece Karaağaç fabrikası sahibinin basit bir insan olmadığını belirtmek için yazdık... Böyle bir insan fabrikası ile birlikte berhava olursa, kabahati döşemelerin tahta oluşuna, fabrika odalarının soba ile ısıtılışına yüklemekten önce, zekayı uzun uzun işletmek gerektir..Karaağaçta bu fabrika kurulalı kaç yıl oldu? Bu tahta döşemeli odalar, bu sobalarla ısıtılarak kaç kış geçti? Bu çeşit tapalar bu fırında ilk defa mı ısıtılıyor? İşçilerine fabrikayı terk etmek için emir verdiği halde, kendi canını kurtarmak kaygısına tutulmaması ile Nuri Paşa iki hakikati göze vurmuş oluyor: 1) Bu çeşit hâdiselerin müessesesinde olagan işlerden oluşu. 2) Yahut bu < başlangıç >ın kendisine çok büyük bir tehlike ifade etmemiş olması.

.... Nuri Paşa, gördüğü kıvılcımın Karaağaç fabrikasını berhava edebileceğini aklına getirmemişti. Ve müessesenin planını, patlayıcı maddeler arasındaki mesafeleri, patlayıcı maddelerin muhafaza edildikleri yerlerin yapılış sistemlerini bildiği için iyice hesaplayarak, müdahalesinin bir fayda sağlayacağına riyazî bir kesinlikle inanarak harekete geçmiştir. Şu halde infilâklarının birbirini süratle takip etmiş olması, Nuri Paşa için bir korkunç sürpriz olmuştur. İşte < kaza > hakkındaki tereddüdümüzün başlıca bam teli de buradadır....

Nuri Paşa'nın ilk kazadan sonra daha büyük bir kazayı önleyebileceğini sanması, elbette bir hesap ve tahmin meselesi idi.. Acaba onu hesap ve tahmininde yanıltan ne olmuştu? Acaba ilk kaza, asıl felâketi yaratan büyük infilâkların sebebini veya vasıtasını örtmek için kurulmuş bir düzen miydi? Eğer böyle değilse, eğer bu tereddüdümüz manasız çıkarsa, Nuri Paşa'nın feci ölümünü izah edebilecek son iki ihtimal kalır: 1) Göz göre göre

ölüme atılmış olması, yani intihar. 2) Hayatından çok ehemmiyet verdiği fevkalâde mühim bir şeyin de infilâk esnasında mahvolmasına ölümü tercih etmiş olması..

.... Böyle müesseselerin dışarıdan sıkı bir emniyet kordonu içine alınmış olması ve fabrikaya ancak vazifeli olanların girebilmesini temin edecek bir kontrol sisteminin kurulmuş olması icap ederdi...

....Müessesede çalışanların hüviyetleri üzerinde dikkatle duruluyor muydu?⁹²⁶ ”

A. Adnan Adıvar, Akşam Gazetesi’nde yazdığı makalede, patlama ile ilgili sorumluluğu; şehir içinde bu tür fabrikayı kurmaya izin veren Hükümete, Vali ve Belediye Başkanlığına yüklemiştir. Ayrıca fabrikanın kontrolünün usûlüne uygun yapıp yapılmadığını, bunu yapan şahısların ve tuttukları raporların incelenmesini istemiştir. Devletçilik ilkesini benimseyen hükümetin, silah ve mühimmat işlerini devletin kontrolunda daha titiz bir şekilde yapması gerektiğini belirtmiştir. Cumhuriyet Gazetesi’nde Abidin Daver yazdığı yazıda, infilâkın sebebi, ihmal ve dikkatsizlik ya da suikast da olsa sanayi müesseselerinde çalışanların emniyetini sağlamak için; bilhasa teknik emniyet konularında Avrupa’dan örnek alıp bünyemize uydurmamız gerektiğini belirtmiştir⁹²⁷.

Sütlüce felâketi T.B.M.M.’de görüşülmüştür. 07 Mart 1949 tarihinde Eskişehir Milletvekili Kemal Zeytinoğlu infilâk hadisesi hakkında T.B.M.M.’ne sözlü soru önergesi vermiştir. Sözlü soru önergesi şöyledir:

Yüksek Başkanlığa

1) İstanbul – Sütlüce’deki Nuri Paşa mühimmat fabrikasında vukubulan infilâk hadisesinin hakiki sebebi nedir?

2) Ölü ve yaralı olarak kazazede miktarı ne kadardır?

3) Şehir içinde neden böyle bir mühimmat fabrikasının tesisine müsaade edilmiştir?

4) Kazayı önleyici fenni tedbirler neden alınmamıştır?

5) Kazazedelere yapılan yardımların mahiyeti neden ibarettir?

Sözlü soru önergesi 18 Mart 1949 tarihinde Meclis’te görüşülmüştür. Hükümet adına Milli Savunma Bakanı Hüsnü Çakır ile Çalışma Bakanı Reşad Şemsettin Sirer cevap vermişlerdir. Hüsnü Çakır, önce fabrikanın nasıl kurulduğunu anlattıktan sonra demir eşya fabrikası olarak şartlarının uygun olduğunu anlatmıştır. 1940 senesinde çıkan 3763 sayılı

⁹²⁶ **Nuri Paşa ve Fabrikası Neden Berhava Oldu?** Dr. N. Akça Matbaası, Cağaloğlu Türbedar sok. 18, s. 1- 10.

(Bu makalenin okunması için Hürriyet Gazetesi 06 Mart 1949 tarihli sayısının altıncı sayfasında ilan da vermiştir. İlan şöyledir: “ Mutlaka Okuyunuz! Nuri Paşa ve Fabrikası neden berhava oldu? Memleketi mateme sokan korkunç facianın hakiki sebeplerini araştıranlar bu broşürü mutlaka okumalıdır. Bütün müvezzilerden arayınız. Toptan satış yeri: Cağaloğlu’nda Nuri Akça Matbaası. Fiyatı 25 kuruş. Taşradan yapılacak siparişler için parası peşinen gönderilmelidir.” Bkz. **Hürriyet Gazetesi**, 06 Mart 1949.)

⁹²⁷ **Akşam Gazetesi**, 05 Mart 1949; **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Mart 1949.

kanuna uygun olarak Milli Savunma Bakanlığı'nın silah ve mühimmat siparişlerini yaptığını, iş cetvellerini 1948 tarihine kadar gönderdiğini, son senelerde göndermediğini söylemiştir. Reşad Şemseddin Sirer'de yaptığı konuşmada; madeni eşya fabrikalarının icabettiği zaman silah ve mühimmat da yapabileceğini, Nuri Paşa'nın Haziran 1947 tarihinde İşçi Sigortaları Kurumuna ve Çalışma Bakanlığı'na müracaat ederek artık fabrikasının harp imalatı yapmayacağını belirterek, sigorta pirimlerinin indirilmesini istediğini söylemiştir. İş müfettişlerinin yaptığı kontrollarda harp imalatı yapmadığının tespit edildiğini, fakat bu durumun Milli Savunma Bakanı'nın söyledikleri ile tezat teşkil ediyorsa adli soruşturma sonucunda, ilgili teftiş elemanları hakkında kanuni takibatın yapılacağını, belirtmiştir. Kemal Zeytinoğlu söz alarak fabrikanın çalışma şartlarının uygun olmadığını, mesul makamların sorumluluğu birbirleri üzerine attıklarını, fabrikanın yerinin halkı tehlikeye düşürdüğünü belirtmiştir. Daha sonra söz alan Erzurum Milletvekili emekli General Vehbi Kocagüney'de cevaplandırılmasını istediği bazı sorular sormuştur. Yaptığı konuşmada, olayda ihmal ve kanunlara riayet edilmediği ile müsamahanın olduğunu belirtmiştir. Mısır'dan alınan 50.000 tabanca siparişinin gizli olduğunu, Valiliğin fabrikanın çalışması hakkında bilgisi olmadığını, sigorta pirimini %5'ten %1,5'a indirmek için fabrikasında mühimmat yapılmadığını beyan ettiğini, Çalışma Bakanlığı müfettişlerinin madeni eşya yapıldığını, mühimmat yapılmadığı şeklinde rapor vererek vazifesini kötüye kullandığını söylemiştir. Hüsnü Çakır'da verdiği cevapta Nuri Paşa'nın 1948 senesinde Suriye, Mısır ve Pakistan için sipariş müsaadesi istediği, Güvenlik Konseyi'nin Suriye ve Mısır için koyduğu yasak nedeniyle bu ülkelere Bakanlıkça izin verilmediği; Pakistan için herhangi bir yasak olmadığı için bu ülkeye müsaade edildiğini belirtmiştir. Sorumlular hakkında gereken yasal işlemin yapılacağını belirterek konuşmasına son vermiştir. Bundan sonra görüşme kapalı oturum şeklinde devam etmiştir. Çalışma Bakanı'nın belirtmesine göre; işçi olarak 7 ölü, 15 kişinin akıbeti belli olmayıp (ölü olarak kabul edilmiştir) toplam 22 kişidir. Ayrıca ölen 6 itfaiye eri ve Nuri Paşa ile birlikte toplam ölü sayısı 29 olmaktadır⁹²⁸.

İstanbul Milletvekili Ali Rıza Arı'da infilâk sahasında incelemelerde bulunduktan sonra, fabrikanın kapsül ve fülminat gibi patlama oranı yüksek maddeleri yapmasına neden izin verildiği hakkında T.B.M.M.'ne sözlü soru önergesi vermiştir. Ali Rıza Arı'nın sorduğu sorular şöyledir:

⁹²⁸ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Elli yedinci Birleşim, 18 Mart 1949 Cuma, s. 68 -77; Cumhuriyet Gazetesi, 08 Mart, 19 Mart 1949.

Yüksek Başkanlığa, Sütlice infilâkı hakkında:

1) Bu fabrikaya kapsül imal etmek müsaadesi ne zaman ve hangi makam tarafından verilmiştir.

2) Fülminat imali müsaadesi verilmiş midir?

3) Kapsül ve fülminat imalinden evvel nereden temin edilmekte idi?

Sözlü soru önergesi 23 Mart 1949 tarihinde Meclis'te görüşülmüştür. Hükümet adına konuşan Milli Savunma Bakanı Hüsnü Çakır, Sütlice Fabrikasının kapsül ve fülminat ürettiğine dair kendilerinin bilgisi olmadığını, fabrikanın kapsülleri mamul olarak Askeri Fabrikalardan aldığını söylemiştir. Ali Rıza Arı'da yaptığı konuşmada 1948 yılına kadar askeri fabrikalardan aldığı kapsülü, son siparişlerini aldığından itibaren fabrikasında kapsül yapmaya başladığını, imal edilen yerin emniyetsiz ve uygun olmadığını, genç ve tecrübesiz kimyagerlerle yaptığını belirtmiştir. Ayrıca fabrikanın kuruluşundan itibaren izin ve kontrollarda görevini yapmayanlara kanuni işlem yapılmasını istemiştir. Daha sonra kürsüye çıkan Başbakan Şemsettin Günaltay yaptığı konuşmada, vazifesinde ihmali görülenlerin ve kötüye kullananların cezalandırılacağını, adalet teşkilatı gerekli tahkikatı ve cezayı verirken, Bakanlıklarca da gerekli incelemeler yapılacağını, bundan sonra bu tür müesseselerin daha titiz denetleneceğini söylemiştir. Bundan sonra görüşme kapalı oturum şeklinde devam etmiştir⁹²⁹. Yapılan görüşmede Nuri Paşa'nın son senelerinde Askeri Fabrikalardan imal edilmiş kapsül almakta zorluk çektiği, Güvenlik Konseyi'nin yasakladığı ülkelere de silah ve mühimmat yapabilmek için gerekli olan bu tehlikeli maddeleri kendisinin üretmesi için çaba sarfettiği değerlendirilmektedir. Samet Ağaoğlu ile İş Bankası'nın önünde yaptığı görüşmede karşılaştığı zorluklardan birisi de kapsül temini ve imalatı olduğu tahmin edilmektedir.

Kapalı oturumda neler konuşulduğu bilinmemektedir. Faciadan sonra yapılan açıklamada patlamanın “ kapsülleri kurutmaya mahsus dolaplardaki sıcaklığın artmasından” ileri geldiği öne sürülmüştür. Daha sonra fabrikanın müdürü emekli General Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet ve kapsülhane şefi Seyit Ali Oral “ Dikkatsizlik sonucu ölüme sebebiyet ve tedbirsizlik” nedeniyle yargılandılar⁹³⁰. Yargılama sonunda Erkilet aklanmıştır. İstanbul'u yerinden oynatan patlamanın üzerinden bu kadar yıl geçmesine rağmen olayın ihmal sonucu mu yoksa bir sabotaj sonucu mu meydana geldiği açıklığa kavuşmamıştır. Fakat sonuçta Türkiye'nin en önemli özel sektör dalında demir eşya ile birlikte silah ve mühimmat yapan fabrikası, sahibi olan Nuri Paşa ile birlikte yok olmuştur.

⁹²⁹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Elli dokuzuncu Birleşim, 23 Mart 1949 Çarşamba, s. 102 -106.

⁹³⁰ Ertan Ünal, a.g.m., Popüler Tarih, s. 59.

SONUÇ

Enver Paşa'nın kardeşi olan Nuri Paşa'nın “ Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi kişiliği” incelenerek, doğumundan ölümüne kadar geçen mücadele dolu hayatı anlatılmaya çalışılmıştır. İnceleme esnasında, iştirak ettiği bütün savaşlardaki askeri kişiliği, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları esnasında siyasi kişiliği, Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet dönemindeki silah sanayicisi kişiliği olaylarla anlatılmıştır.

Nuri Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı başlangıcına kadarki askerlik yaşamında, ağabeyi Enver Paşa'nın ve amcası Halil Paşa'nın yanında görev aldığı; rütbesinin küçük olması nedeniyle henüz etkili görevlerde bulunmadığı; ancak 1911 – 1912 Osmanlı – İtalyan Savaşı'nda, Trablusgarp ve Bingazi'de katıldığı muharebelerde üstün bir cesaret ve kahramanlık gösterdiği anlaşılmaktadır.

Nuri Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Trablusgarp ve Bingazi Cephesi'ndeki faaliyetleri kendisinin askeri ve siyasi kişiliği yönünden önemlidir. Yaşı ve esas rütbesi (yüzbaşı ve binbaşı) küçük olmasına rağmen, kendisine Fahri Ferik rütbesi verilerek Trablusgarp, Bingazi, Sudan ve Fizan'daki Osmanlı ve yerli kuvvetler Nuri Paşa'nın emrindeydi. Osmanlı Hükümeti'nin Trablusgarp'a tayin ettiği valinin de (Süleyman el-Baruni) Nuri Paşa'nın emrinde olması, ona askeri ve siyasi bakımdan büyük yetkilerle birlikte sorumluluk da yükledi. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşında çarpıştığı 10 cephenin komutanlarına bakıldığında Trablusgarp Cephesi hariç hepsinin General (Türk veya Alman) seviyesinde olduğu görülmektedir. Fakat Nuri Paşa, genç yaşına ve küçük rütbesine rağmen Trablusgarp Cephesi'nin (Sudan, Fizan dâhil) komutanlığını başarıyla yaptı. Bunun yanında Nuri Paşa, hem İngilizlerle hem de İtalyanlarla yapılan muharebelerde, bütün imkânsızlıklara rağmen, askeri kişiliğinin özelliği olan üstün cesaret ve fedakârlığı burada da gösterdi.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında, Azerbaycan ve Dağıstan'ın kurtarılması için Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına getirildi. Bu görev ile Nuri Paşa'nın askeri kişiliği ile birlikte siyasi kişiliği de önem kazandı. Zira Padişah adına Kafkasya'da askeri faaliyetlerinin yanında siyasi faaliyetlerde bulunma yetkisi olduğundan, karargâhında “Siyasi Müşaviri” vardı. Azerbaycan Hükümeti'nin kurulmasında söz sahibi oldu. Milli Savunma Bakanlığı görevini de yürüttü. Mondros Mütarekesinden sonra kısa süre de olsa Azerbaycan Ordusu Komutanlığı ve Milli Şura'nın Başkanlığı'nı yaptı. Askeri kişiliği olarak; genç yaşı ve küçük rütbesine rağmen kendisinden yaşça, rütbece ve kıdemce büyük olan Osmanlı

Ordusu'nun seçkin subaylarına komutanlık yapabildi. Azerbaycan açısından bakıldığında, Bolşevik İhtilâl'in den sonra Ermeni, Rus ve İngiliz kuvvetleri tarafından bağımsızlığı tehlikeye giren ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Azerbaycan'ı kurtaran Kafkas İslâm Ordusu'nun Komutanı olması nedeniyle Nuri Paşa, Azerbaycan Türkleri'nin kalbinde unutulmaz bir yer edindi. Azerbaycan, bu sayede bağımsızlığını kazanarak ve dünya devletleri içinde yerini alarak, bu zamana kadar geldi. Azerbaycanlılar bu nedenle Nuri Paşa'yı hiç unutmadılar. Resulzade'nin deyimi ile Nuri Paşa, Azerbaycan için “ Gökten inmiş halaskâr bir melek” olarak daima hatıralarında kaldı. Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu ile Azerbaycan'ı ve Dağıstan'ı kurtarmasının en önemli sonuçlardan birisi de ağabeyi Enver Paşa'nın Aralık 1914'te yaptığı fakat başaramadığı Sarıkamış harekâtının acısını gidermesidir. Nuri Paşa ayrıca 1583 yılında Kafkasya'yı fetheden Özdemiroğlu Osman Paşa'dan sonra ikinci defa Kafkasya'ya giren komutan olarak tarihte yerini aldı.

Nuri Paşa'nın Mondros Mütarekesinden sonraki hayatı çok hareketli, tehlikelerle dolu ve çok zorluklar içinde geçti. Bu safhada dikkati çeken husus, Nuri Paşa'nın önce Anadolu'da yapılan Milli Mücadele'ye uygun olarak Bolşeviklerle iyi münasebette bulunmasına rağmen daha sonra Bolşeviklerle çatışmasıdır. Bu faaliyeti, belli bir müddet Bolşeviklerle Türkiye arasındaki ilişkiyi olumsuz etkiledi. Fakat Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katılması ile bu sorun ortadan kalktı. Bu dönemde önemli olan bir husus da; Nuri Paşa'nın Doğu Cephesi'nde fabrika, tamirhane ve imalâthanelerde Türk Ordusu ve Türkiye için yararlı işler yapmasıdır. Bu faaliyet de onun genç yaşta, silah sanayisi dalında ne kadar maharetli ve başarılı olduğunu göstermektedir.

Nuri Paşa, 1922 yılının başlarında gittiği Almanya'dan 1923 yılının başlarında döndü. 09 Kasım 1921 tarihinden geçerli olmak üzere 04 Aralık 1928 tarihinde Yarbay rütbesi ile emekli oldu. İstiklâl Madalyası aldı. Bir müddet Ankara'da kaldıktan sonra İstanbul'a giderek Zeytinburnu ve Sötlüce fabrikalarını kurdu. Buralarda demir eşya ile birlikte silah ve mühimmat yaparak iç ve dış piyasada sattı. Ayrıca İzmir Karaburun'da da cıva madeni çıkararak iç ve dış piyasada sattı. 1946 yılında Misli Melek Hanım ile evlendi.

Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemindeki faaliyetlerinde Nuri Paşa'nın en önemli özelliği, kendisinin İttihatçı ve Enver Paşa'da ağabeyi olmasına rağmen Atatürk'e ve silah arkadaşlarına karşı herhangi bir siyasi yapı içine girmemesidir. Cumhuriyet döneminde bütün gayretini fabrikalarına ve cıva madeni çıkarılmasına vererek; demir eşya ve bunun yanında silah ve mühimmat yapan başarılı bir özel sektör sahibidir. Yaptığı silah ve mühimmatı Milli Savunma Bakanlığı'na sattığı gibi dış ülkelere de sattı.

Nuri Paşa, siyasi kişiliği itibariyle ateşli bir Türkçü olmasına rağmen İkinci Dünya Savaşı esnasında Almanlarla yaptığı görüşmelerde hükümetin görüşü doğrultusunda hareket etti. Türkiye’deki faaliyetlerinde de hükümete karşı herhangi bir siyasi faaliyet içinde bulunmadı. Mayıs 1944 olaylarında birçok Türkçü – Turancı kişi tutuklanmasına rağmen, Nuri Paşa’ya bir şey yapılmadı. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki dönemde Nuri Paşa, silah ve mühimmat işine devam etti. Fakat son zamanlarında işlerini yürütmede para ve bürokraside sıkıntılar çekti.

Nuri Paşa, 02 Mart 1949 günü saat 16.50’de sebebi bilinmeyen bir patlama sonucunda öldü. Kendisi patlamanın merkezine yakın bulunduğundan cesedi bulunamayacak şekilde parçalandı. Cenazesi kaldırılırken boş tabut gömüldü.

Yapılan çalışma esnasında Nuri Paşa ile ilgili olumlu ve olumsuz yazanlar dahi onun çalışkan, dürüst, işlerinin başarılmasında inatçı, daima yeni bir şeyler icat etmek isteyen, sakin, fakat sakinliğinin altında cesur, teşkilâtçı, vatansever bir yapıya sahip olduğunu yazmaktadırlar.

Nuri Paşa Osmanlı Devleti’nin son döneminde yapılan bütün savaşlara katılmış, Türk Kurtuluş Savaşı’nda bulunmuş, Cumhuriyet döneminde özel sektör olarak silah ve mühimmat yapan fabrikanın sahibi olmuş; Milli Harp Sanayisinin gelişmesine katkıda bulunmuş bir şahsiyettir. Emekli olduğu esas rütbesi Yarbay olmasına rağmen Trablusgarp ve Kafkasya’da aldığı “Fahri Ferik” rütbesi nedeniyle tarihe “Nuri Paşa” (Azerbaycanlılar Nuru Paşa olarak söylemektedir) olarak geçmiştir. Hatta Cumhuriyet dönemindeki resmi yazışmalarda dahi “ Nuri Paşa” diye yazılmıştır. Fakat Nuri Paşa, henüz Türkiye’de yeteri kadar tanınmamıştır. Bunun aksine Azerbaycan’da Nuri Paşa daha çok bilinmekte ve anılmaktadır. Askeri, siyasi ve silah sanayisi kişiliği ile son dönemde önemli bir yere sahip olan Nuri Paşa’nın hayatı öncelikle ansiklopedilere dâhil edilmelidir. Araştırma yapan akademik personelin, Birinci Dünya Savaşı’nın Cephelerinden biri olan ve komutanlığını Nuri Paşa’nın yaptığı Trablusgarp Cephesi ile ilgili özellikle araştırma ve inceleme yaparak buradaki olayları ve muharebeleri gündeme getirmelidirler. Ayrıca, tarih ve harp tarihi derslerinde bilhassa, Birinci Dünya Savaşı’ndaki Trablusgarp ve Kafkasya Cephesi’ndeki Nuri Paşa ve silah arkadaşlarının kahramanlıkları yeni yetişen gençliğe öğretilmesinin faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

I- ARŞİV BELGELERİ

A- GENELKURMAY ATASE BAŞKANLIĞI ARŞİVİ

1- BDH Koleksiyonu

- K. 51, D. 243A, F. 005 -01
- K. 51, D. 243 A, F. 009- 07
- K. 51, D. 243A, F. 009- 08
- K. 51, D. 243A, F. 009- 13
- K. 3820 A, D. 11, F. 7- 02
- K. 3820 A, D. 11, F. 7- 04
- K. 3820 A, D. 11, F. 7- 06
- K. 3820 A, D. 11, F. 7- 015
- K. 3820 A, D. 11, F. 7- 040
- K. 3820 A, D. 11, F. 7- 79
- K. 3820, D. 22, F. 12- 003
- K. 3820, D. 22, F. 12- 008- 03
- K. 3820, D. 22, F. 12- 028
- K. 3820, D. 22, F. 12- 034- 01
- K. 3820, D. 22, F. 12- 034- 07
- K. 3820, D. 22, F. 12- 037
- K. 3820, D. 22, F. 12- 052
- K. 3820, D. 22, F. 12- 047
- K. 3820, D. 22, F. 12- 067
- K. 3820, D. 22, F. 12- 034- 06
- K. 3820, D. 22, F. 12- 039
- K. 3820, D. 22, F. 12- 059
- K. 3820, D. 22, F. 12- 066
- K. 3820, D. 40, F. 6- 005
- K. 3820, D. 40, F. 6- 012- 03
- K. 3820, D. 40, F. 6- 036- 01
- K. 3820, D. 40, F. 6- 044- 02
- K. 3820, D. 40, F. 6- 059- 08

K. 3821, D. 14, F. 003- 01
K. 3821, D. 14, F. 004
K. 3821, D. 14, F. 006
K. 3823, D. 46, F. 22- 005
K. 3823, D. 46, F. 22- 008
K. 3823, D. 46, F. 22- 012
K. 3823, D. 46, F. 22- 015
K. 3823, D. 46, F. 22- 016
K. 3823, D. 46, F. 22- 018
K. 3823, D. 46, F. 22- 019
K. 3823, D. 46, F. 22- 020
K. 3823, D. 46, F. 22- 022
K. 3823, D. 46, F. 22- 025
K. 3823, D. 46, F. 22- 026

2- İSH Koleksiyonu

K. 3, D. 111
K. 182, D. 96
K. 194, D. 244

B- BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

B.C.A. 030. 10. 49. 02. 319. 6.
B.C.A. 030. 10. 49. 319. 2.
B.C.A. 030. 10. 52. 342. 18.
B.C.A. 030. 10. 204. 392. 19.
B.C.A. 030. 11. 1. 169. 22. 1.
B.C.A. 030. 18. 1. 1 / 2. 38. 18.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 41. 93. 4.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 43. 12. 11
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 66. 53. 9.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 83. 41. 7.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 85. 112. 8.
B.C.A. 030.18.01.02./86. 18. 17.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 88. 95. 11.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 90. 32. 12.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 91. 47. 12.

B.C.A. 030. 18. 01. 02. 96. 74. 4.

B.C.A. 030. 18. 01. 02. 113. 21. 12.

B.C.A. 930. 01. 1. 16. 1.

B.C.A. 930. 01. 4. 78. 0.

C- MİLLÎ SAVUNMA BAKANLIĞI ARŞİVİ

Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası

D- T.C. EMEKLİ SANDIĞI ARŞİVİ

Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası

E- KARA HARP OKULU ARŞİVİ

23 No.lu Numara Defteri

F- T.T.K. KAZIM ORBAY ARŞİVİ

KO B II -177

KO B II -212

KO B II -326

KO B II -500

KO B II -513

KO B II -572

KO B II -573

KO B III -143

KO B IV- 37.

KO B IV -60

KO B IV -141

KO B. IV- 247.

KO B. IV – 268

KO B. V- 43.

KO B. V- 138.

KO B VI -120

KO B. VI- 150

KO B VI -152

G- T.B.M.M. ARŞİVİ

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, **Elli yedinci Birleşim**, 18 Mart 1949 Cuma, Dönem: VIII, Cilt: 17, Toplantı: 3.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, **Elli dokuzuncu Birleşim**, 23 Mart 1949 Çarşamba, Dönem: VIII, Cilt: 17, Toplantı: 3.

H- ALMANYA DIŞIŞLERİ BAKANLIĞI ARŐIVI

Akten zur Deutschen Auswartigen Politik (1918 -1945) seri D, 1937 -1941 XIII (1), (2)

II- SÜRELİ YAYINLAR

A- GAZETELER

Akşam (Ekim- Aralık 1967)
Cumhuriyet (Mart 1949)
Hürriyet (Mart 1949)
Milliyet (Ocak- Şubat 1975)
Son Posta (Mart 1949)
Ulus (Mart 1949)
Yeni Sabah (Mart 1949)
Zaman (Temmuz- Eylül 1935)

B- DERĐİLER

Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı (1934, 1936, 1940)
Askeri Tarih Bülteni (Şubat 1996)
Azerbaycan Türk Kùltür Dergisi (Ekim 2002)
Belleten (C.LXIII)
Kafkasya Araştırmaları (1998)
Popùler Tarih (Mart 2003)

III- KİTAPLAR, MAKALELER, ANILAR ve ANŐİKLOPEDİLER

ABUN-NASR, Jamil M., **A History of The Maghrib In The Islamic Period**, Cambridge University Press 1987.

ACAROĞLU, M. Türker; **Gagauzların Kùkeni**, Belleten C. LXIII, TTK. Basımevi, Ağustos 1999, Sayı: 237'den ayırılım.

AĞAOĞLU, Samet, **Babamın Arkadaşları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

AĞAOĞLU, Samet, **Siyasi Gùnlük, Demokrat Partinin Kuruluşu**, (Yayına Hazırlayan: Cemil KOÇAK), İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

AĞAYEV, Mehman, **“Bakù'nùn 1918'de Düşman İşgalinden Kurtarılmasının Tarihi Önemiyile İlgili Bazı Değerlendirmeler”** (Türkiye'de Eđeritimlerini Sùrdüren Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri- 9 Ocak 2005, İstanbul) Yayına Hazırlayan: Vùgar İmanov, Azerbaycan Kùltür ve Dayanışma Derneği Yayını, İstanbul, 2005.

- AKBULUT, Dursun Ali (Prof. Dr.), **Albayrak Olayı, Milli Mücadele Başlarında Halk Hükümeti Kurma Girişimi, Erzurum 1920**, Temel Yayınları, İstanbul, 2006.
- ALLEN, W.E.D - MURATOFF, Paul, **Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828 - 1921)** Gnkur. Basım Evi, Ankara, 1966.
- ANADOL, Cemal, **Siyonizmin Oyunları (Yahudi'nin Cihan Hâkimiyeti Ülküsü)**, Milli Kültür Yayınları, İstanbul, 1978.
- ANDERSON, Lisa, **The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830 – 1980**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1989.
- APAK, Rahmi (E. Kur. Alb.), **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- ARALOV, S. İ., **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları** (Çeviren: Hasan Ali Ediz), Burçak Yayınevi, İstanbul, 1967.
- ARI, Kemal, (Dr.) **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, ATASE Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1997.
- ARMAOĞLU, Fahir H., (Dr.), **Siyasi Tarih Dersleri 1789 – 1919**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1961.
- ARMAOĞLU, Fahir, (Prof. Dr.), **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, TTK yay., Ankara 1999.
- ARMAOĞLU, Fahir, (Prof. Dr.), **20 Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914 -1980)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983.
- Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1980.
- ATEŞER, A.Rıfki, “Millî Mücadele Döneminde Sovyet Yardımı ve Türk-Rus İlişkilerinde Kafkasya'nın Yeri” **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**,(24 -26 Ekim 2001 İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003.
- ATNUR, İbrahim Ethem, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918 -1921)**, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.
- AYBARS, Ergün, (Prof. Dr.),**Türkiye Cumhuriyeti Tarihi -1**, Ercan Kitabevi, İzmir, 2003.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt: I-II-III, İstanbul 1970.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya; **Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları**, Akşam Gazetesi, 10 Ekim – 29 Aralık 1967.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976.

- AYSAN, E., **Büyük Harpte İran Cephesi**, Cilt III, Askerî Matbaa, İstanbul 1938.
- BARDAKÇI, İlhan, **İmparatorluğa Veda**, Hilbe Basım ve Yayın Tic. A.Ş. , Ankara, 1985.
- BARDAKÇI, İlhan, **Libya Bizden Nasıl Koparıldı**, Milliyet Gazetesi, 24 Ocak – 02 Şubat 1975
- BAYAR, Celâl, **Ben De Yazdım, Millî Mücadeleye Giriş**, 5. Cilt, Sabah Yayınları, İstanbul 1997.
- BAYKARA, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi**, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım 1**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt III, Kısım 1**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt III, Kısım 3**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: III, 1914 -1918 Genel Savaşı, Kısım: 4, Savaşın Sonu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.
- BELEN, Fahri, **XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.
- BELEN, Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri**, V. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1967.
- BERKUK, İsmail (Miralay), “**Büyük Harpte (334) Şimali Kafkasya’daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri**”, 94 sayılı Askerî Mecnua’nın Tarih Kısmı, Sayı 35, Askeri Matbaa, İstanbul, 1934.
- BERZEG, Sefer E., **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922, Bağımsızlık Mücadelesi- II. Cilt**, Birleşik Kafkasya Derneği, İstanbul, 2004.
- BİLGE, Suat, **Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920 -1964) Güç Komşuluk**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Deniz Harekâtı, Cilt VIII**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VI, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914 -1918**, ATASE Yayınları, Ankara 1978.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı, Cilt II**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Vİnci Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914 – 1918**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1978

- BUDAK, Mustafa, **Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu**, Kafkasya Araştırmaları, Sayı: IV, İstanbul, 1998.
- BUTBAY, Mustafa, **Kafkasya Hatıraları**, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Cevdet Canbulat), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.
- CEBESÖY, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları (21. 11. 1920 – 2. 6. 1922)**, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1955.
- Cemal Paşa (Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı)**, **Hatıralar**, Tamamlayan ve Tertipleyen: Behçet Cemal, Selek Yayınları, İstanbul, 1959.
- ÇAĞLAYAN, K. Tuncer, **“Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya’da İngiliz Faaliyetleri, Belleten, Cilt: LXIV, Ağustos 2000, Sayı 240, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.**
- ÇAĞLAYAN, K. Tuncer, **İngiliz Belgelerine Göre Transkafkasya’da Osmanlı Alman Rekabeti**, XIII. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler, 4- 8 Ekim 1999), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2002.
- ÇAKMAK, Fevzi, (Mareşal), **“ Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi”** (1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar) (Yayına Hazırlayanlar: Dr. öğ. Alb. Ahmet Tetik, Uzm. Sema Kiper, Uzm. Ayşe Seven, Uzm. Yrd. Serdar Demirtaş), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.
- ÇEMENZEMİNLİ, Yusuf Vezir, **Ali ve Nino**, (Azerbaycan Türkçesinden ve Rusçasından karşılaştırarak aktaran: Azat Ağayev – Ali Ekber Aliyev), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005.
- ÇOLAK, Mustafa, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914 -1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- ÇOLAK, Mustafa, **“Alman Belgelerinde Bakû Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi”**, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, **XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**,(24 -26 Ekim 2001 İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2003.
- DARENDELİOĞLU; İlhan E., **Türkiye’de Milliyetçilik Hareketleri**, Toker Yayınları, 1968.
- DERİNGİL, Selim, **Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- DUNSTERVILLE, L.C. (Major-General), **The Adventures of Dunsterforce**, Illustrated, Printed by Lowe & Brydone (Printers) Ltd., London, N.W.I., (First Published, 1920), (First issued in the Kingfisher Library, 1932 .
- EL - ASKERİ, Cafer, **İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli**, (Hazırlayan: Necdet Fethi Safvet, Tercüme: Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.

- ERAT, Muhammet, **“Kazım Karabekir’in Nahçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri (1918)”** Kafkasya Araştırmaları- IV, İstanbul, 1998.
- ERDAŞ, (AKGÜL) Nilgün, **Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917 -1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.
- EROL, Ali (Yard. Doç Dr.), **Abdulla Şaik Talıbzade (1881- 1959) Hayatı, Sanatı, Seçme Eserleri**, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 2005.
- EROL, Ali (Yard. Doç Dr.), **“Azerbaycan Kültür Hayatındaki Yansımaları İle Kastamonulu Bir Değer: Nuri Killigil (Nuri Paşa)”**, İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri, 18- 20 Eylül 2003, Kastamonu Valiliği, Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesi Dekanlığı, Ankara, 2005.
- EROL, Ali (Yard. Doç Dr.), **15 Eylül 1918 Türk Ordusu Bakü’de**, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Sayı: 344, Yıl: 50, Ankara, Eylül- Ekim 2002.
- ERTUNA, Hamdi, **1911 – 1912 Osmanlı – İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal (Türk Asker Büyükleri ve Türk Zaferleri Seri No: 10)**, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1984.
- The Encyclopedia of islâm, “Enver Pasha”**, New Edition, Volume II, Leiden, 1983.
- Enver Paşa’nın Özel Mektupları**,(Yayına Hazırlayan: Arı İnan), İmge Kitabevi, Ankara 1997.
- Enver Paşa’nın Anıları 1881- 1908**, (Yayına Hazırlayan: Halil Erdoğan Cengiz), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Enver Paşa’nın Eşi Naciye Sultan’ın Hatıraları “ Acı Zamanlar”**, (Yayına Hazırlayan: O. Gazi Aşıroğlu), Burak Yayınevi, İstanbul, 1990.
- GEREDE, R. Hüsrev (T.C. Berlin Büyükelçisi), **Harb İçinde Almanya (1939- 1942)**, (Yayına Hazırlayan: Hulusi Turgut – Sırrı Yüksel Cebeci), ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1994.
- GLASNECK, Johannes, **Türkiye’de Faşist Alman Propagandası**, (Çeviren: Arif Gelen), Onur Yayınları, 1978.
- GÖKAY, Bülent, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918- 1923)**, (Çeviren: Sermet Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları 68, İstanbul, 1998.
- GÖRGÜLÜ, İsmet, **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912 -1922 (Balkan - Birinci Dünya - İstiklal Harbi)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.
- GÖRÜRYILMAZ, Mustafa, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2007.

- GÜRÜN, Kâmuran, **Türk – Sovyet İlişkileri (1920 -1953)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- HALE, William, **Türk Dış Politikası 1774 -2000**, (Çeviren: Petek Demir), 2003 Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.
- HOPKIRK, Peter, **İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun** (Çeviren Mehmet Harmancı) Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, Bilgin Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- HOPKIRK, Peter, **Like Hidden Fire: The Plot to Bring Down the British Empire**, England, 1994.
- HOSTLER, Charles Warren, **The Turks of Central Asia**, Westport, Connecticut, London, 1993.
- HOVANNISIAN, Richard G., **The Republic of Armenia**, Volume I The First Year 1918 - 1919, University Of California Press, London 1971.
- İkinci Dünya Savaşının Gizli Belgeleri, Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya’nın Türkiye Politikası (1941-1943)**, May Yayınları, İstanbul 1968..
- İslam Ansiklopedisi Cilt 12/1** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974.
- İslam Ansiklopedisi Cilt, 11, 13, 21**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.
- İMANOV, Vügar, **Ali Merdan Topçubaşı (1865 -1934)**, **Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Temsili**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2003.
- İMANOV, Vügar, **Azerbaycan’ın Lider Bir Aydını: Ali Merdan Topçubaşı (1865- 1934)**, (Türkiye’de Eğitimlerini Sürdüren Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri - 9 Ocak 2005, İstanbul) Yayına Hazırlayan: Vügar İmanov, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, İstanbul, 2005.
- İZZET, Süleyman, (E. Kur. Yarbay) **“Büyük Harpte (1334 -1918) 15. Piyade Tümeni’nin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya’daki Hareket ve Muharebeleri”**, 103 Sayılı Askerî Mecmua, Sayı 44, Askeri Matbaa, İstanbul, 1936.
- JAESCHKE, Gotthard, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros’tan Mudanya’ya Kadar (30 Ekim 1918-11Ekim 1922)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- KAFLI, Kadırcan, **Şimali Kafkasya**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1942.
- KARABEKİR, Kazım, **Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, Erzurum, 1990.
- KARABEKİR, Kazım, **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969.
- KARABEKİR, Kazım, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, Menteş Matbaası, İstanbul 1967.

- KARASAPAN, Celâl Tevfik, (Büyükelçi), **Libya Trablusgarp, Bingazi ve Fizan**, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1960.
- KARPAT, Kemal, **Gagauzlar**, İslam Ansiklopedisi, Cilt 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.
- Kaymakam Rüştü, “**Büyükharpte Bakû Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası**”, 93 Sayılı **Askerî Mecmua’nın 34 sayılı Tarih Kısmı**, Askerî Matbaa, İstanbul, 1934.
- KEMALYERİ, Mucip, **Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı (1917- 1918)**, İstanbul 1972.
- Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, (Yayına Hazırlayan: M. Şükrü Hanioglu), Der Yayınları, İstanbul, 1999.
- KEYKURUN, Naki, (I. Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Emniyet Müdürü), **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920)**, İlke Kitabevi Yayınları., Ankara, 1998.
- KIRKPINAR, Kenan, (Yard. Doç. Dr.), **Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye (1919- 1922)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Kazım Karabekir**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- KİLLİGİL, Nuri, **Bir kiloluk Yangın, 10 kiloluk Tahrip, 50 kiloluk ve 250 kiloluk H Tipi Lâğım Tayyare Bombaları Tarifnamesi**, Zeytinburnu Demir Eşya Fabrikası, 1941.
- KOCATÜRK, Kenan, **Bir Subayın Anıları 1909 – 1999**, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1999.
- KOCATÜRK, Utkan, **Atatürk ve Türk Tarihi Kronolojisi 1918 -1938**, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1973.
- KOÇAK, Cemil, **Türkiye’de Milli Şef Dönemi, (1938- 1945)**, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- KURAT, Akdes Nimet, (Dr.) **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları / 1194, Kültür Eserleri Dizisi /150, Ankara 1990.
- KURTCEPHE, İsrail (Doç. Dr.), **Türk – İtalyan İlişkileri (1911 – 1916)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
- KRECKER, Lothar, **Deutschland und die Turkei im Zweiten Weltkrieg**, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1964.
- KRİKORİAN Robert O. “ **The Anguish of Karabagh: Pages Form the Diary of Aramais(Misak Ter-Danielyan) April 26-July 26 1919**”, **The Making Of Nogorno-Karabagh: From Secession to Republic**, (Edited by Levon Chorbajian), New York, Palgrave, 2001.
- KUTAY, Cemal, **Trablusgarp’ta Bir Avuç Kahraman**, Neşreden: Mustafa Unan, Tarih Yayınları, İstanbul, 1963.

- LANDAU, Jacob M., **Pantürkizm**, (Türkçesi: Mesut Akın), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999.
- MACFIE, A. L., **Osmanlının Son Yılları 1908 – 1923**, (Çevirenler : Damla Acar – Funda Soysal), Kitap Yayınevi.İstanbul, 2003.
- MACMUNN, George (Lieut. General Sir) – FALLS, Cyril, (Captain), **History of The Great War – Military Operations Egypt and Palestine (From The Outbreak of War with Germany to June 1917)**, The Battery Press, Nashville - Tennessee, 1996. (Orjinal Basımı, Londra, 1928.)
- MAHMUDOV, Yaqub, **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası (1. və 2. Cilt)** Lider Neşriyat- Bakı- 2004.
- MANOF, Atanos, **Gagauzlar (Hristiyan Türkler)**, (Çev.: Türker Acaroğlu), Varlık Neşriyatı, Ankara, 1939.
- MASSEY, W. T. (Official Correspondent of London Newspapers with The Egyptian Expeditionary Force), **The Desert Campaigns**, (With Illustrations from Drawings by James McBey), (Official Artist with the Egyptian Expeditionary Force), The Knickerbocker Press, New York, 1918.
- MEHMETZADE, Mirza Bala, **Milli Azərbaycan Hərəketi**, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Karaca), Azərbaycan Kültür Dərnəgi Yayınları No: 40, Ankara 1991.
- MEHMETZADE, Mirza Bala, **Azərbaycan Misak-ı Milli, 28 Mayıs İstiklal Bəyannaməsinin Təhlili**, (Yayına Hazırlayan: Alesker Aleskerli, Elşad Mahmudov), Azərbaycan Kültür Dərnəgi Yayınları, No: 50, Ankara, 2002.
- MERAM, Ali Kemal, **Türkçülük və Türkçülük Mücadeleləri Tarihi**, Kültür Kitabevi, İstanbul, 1969.
- MERAM, Ali Kemal, **Türk – Rus İlişkileri Tarihi**, Kitap Yayınları, İstanbul, 1969.
- MUMCU, Uğur, **40'ların Cadı Kazanı**, Um:ag Yayınları, Ankara 2002.
- MUSA, İsmayıl, **Azərbaycan- Osmanlı Siyasi- Askeri İlişkileri**, Belleten Cilt LXIV, Sayı: 240, Ağustos 2000, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.
- Muzaffer, (E. Miralay), **Büyük Harpte Mısır Seferi Çərçəvesi İçərisində Birinci Kanal Akını**, 92 sayılı Askerî Məcmuanın Tarih Kismı, Sayı: 33, Askerî Matbaa, İstanbul,1934.
- NECİYEYEV, Elçin, **Kafkaslarda Türk Katliamı**, Emre yayınları, İstanbul, 2006.
- NECİYEYEV, Elçin, **“31 Mart 1918 Bakü Katliamı”** (Türkiye’de Eğitimlerini Sürdüren Azərbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri- 9 Ocak 2005, İstanbul) Yayına Hazırlayan: Vügar İmanov, Azərbaycan Kültür və Dayanışma Dərnəgi Yayını, İstanbul, 2005.

- NUR, Rıza (Dr.), **Moskova / Sakarya Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.
- Nuri Paşa ve Fabrikası Neden Berhava Oldu?**, Dr. N. Akça Matbaası, İstanbul 1949.
- OĞUZ, Burhan, **Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar**, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000.
- OĞUZ, Burhan, **Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler**, İstanbul, 1983.
- OKYAR, Fethi, **Üç Devirde Bir Adam**, Yayına Hazırlayan: Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.
- ONK, Nizamettin, **Kafkas Seferimiz ve Millî Meyhane**, Su yay., İstanbul 1977.
- ÖNDER, Zehra, **Die Türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg**, R. Oldenburg Verlag München, 1977.
- ÖZDOĞAN, Günay Göksu, **“ II. Dünya Savaşı Yıllarında Türk-Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı Olarak Pan-Türkizm”** Türk Dış Politikasının Analizi, (Derleyen: Faruk Sönmezoğlu), Der Yayınları, İstanbul 2001.
- ÖZDOĞAN, Günay Göksu, **“Turan”dan “Bozkurt”a Tek Parti Döneminde Türkçülük 1931 -1946**, (İngilizce’den Çeviren: İsmail Kaplan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- ÖZTOPRAK, İzzet, (Prof.), **“Maverayı Kafkas Hükûmeti”** Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, **XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, (24 -26 Ekim 2001 İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003.
- ÖZTUNA, Yılmaz, **Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074 -1990)**, Cilt 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Öncü Basımevi, Ankara 2005.
- PEKER, Nurettin; **İstiklal Savaşı Resim ve Vesikalarla İnebolu – Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı**, Gün Basımevi, İstanbul, 1955.
- POLATKAN, Salih, (Emekli General) **Doküman ve Fotoğraflarla 1. ve 2. Dünya Savaşları Özeti**, Eko Matbaası, İstanbul, 1972.
- POMIANOWSKI, Josef, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü 1914 -1918 I. Dünya Savaşı**, (Çeviren: Dr. Kemal Turan), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1990.
- QASIMLI, Musa (Prof. Dr.), **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1920 – 1945)**, (Türkçesi: Ekber N. Necef), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006.
- QASIMOV, Musa, **Azerbaycan-Türkiye Diplomatik-Siyasi Münasebetleri (Aprel 1920-ci il – Dekabr 1922-ci il)**, Mütercim Neşriyat, Bakû, 1998.
- REMOND, Georges, **Aux Camps Turco – Arabes, Notes de Route Et De Guerre En Tripolitane Et En Cyrenaique**, Libraire Hachette Et Cie, Paris, 1913.

RESULZADE, Mehmet Emin, **Kafkasya Türkleri**, (Hazırlayanlar: Dr. Yavuz Akpınar- İrfan Murat Yıldırım- Selahattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul,1993.

RESULZADE, Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, (Hazırlayanlar: Dr. Yavuz Akpınar – İrfan Murat Yıldırım – Sabahattin Çağın), Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları: 1, İstanbul, 1990.

REVOL, İ. , (Kur. Yzb.) , **1911 – 1912 Türk İtalyan Harbi II. Cilt** , (Çev.: Em. Tümg. Kadri Demirkaya), 119 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Birincikanun – 1940, Sayı: 59, İstanbul Askeri Matbaası, 1940.

Sabık İtalya Başvekili (GIOLİTTİ)’nin Çok Mühim Hatıratı (Trablusgarb’ı Nasıl Aldık), Zaman Gazetesi, 29 Temmuz – 10 Eylül 1935.

SABİS, Ali İhsan, (General- Eski Altıncı ve Birinci Ordu Komutanı), **Harp Hatıralarım**, Cilt - 4, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.

SARAY, Mehmet, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi – 1, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993.

SARAY, Mehmet, **Atatürk’ün Sovyet Politikası**, Acar Yayınları, İstanbul, 1987.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin, **Azeri- Ermeni İlişkileri (1905- 1920)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi – Sayı: 92, Ankara, 2006.

SARIKOYUNCU, Ali (Prof.), ERŞAN, Mesut (Yard. Doç.), **“Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya Siyaseti ”** Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, **XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, (24- 26 Ekim 2001 İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003.

SAYDAM, Abdullah, **“Millî Mücadele Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri”**, **Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet**, Derya Kitabevi, Trabzon 1998.

SELÇUK, İlhan, **Yüzbaşı Selahattin’in Romanı**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.

SEYDİ, Süleyman; **Zor Yıllar 1939- 1945 2. Dünya Savaşında Türkiye’de İngiliz- Alman Propaganda ve İstihbarat Savaşı**, Asil Yayınları, Ankara 2006.

SİLİ, Timur, **Mürsel Paşa (1882- 1945)**, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Sayı: 344, Yıl: 50, Ankara, Eylül- Ekim 2002.

SONYEL, Salâhi R.(Dr.), **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika- I (Mondros Bırakışmasından Büyük Millet Meclisi’nin Açılışına Kadar)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

- SORGUN, Taylan, **Halil Paşa, İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997.
- SÖNMEZOĞLU, Faruk (Prof. Dr.), **"Kurtuluş Savaşı Dönemi Diplomasisi"** Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul, 2001.
- SÖYLERKAYA, Suat, **"Türkiye'de Millî Harp Sanayi"**, Türkiye Millî Harp Sanayi Semineri, (2 -3- 4 Ocak 1975), Ankara Ticaret Odası Araştırma Yayınları Nu: 3, Ankara 1975.
- STODDARD, Philip H., **Teşkilât-ı Mahsusa**, (Çev.: Tansel Demirel), Arba Yayınları İstanbul 1994.
- SÜLEYMANOV, Mehman, **Nuru Paşa**, Harbi Neşriyat, Bakû- 1999.
- SÜLEYMANOV, Mehman, **Azerbaycanda Türk Şehidlikleri**, Harbi Neşriyat, Bakû 2000.
- SÜLEYMANOV, Mehman, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Harbi Neşriyat, Bakû 1999.
- SÜLEYMANOV, Menaf, **İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakû, 1989.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905 -1920**, (Türkçesi: Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, **Russia And Azerbaijan, A Borderland In Transition** Columbia University Press, New York 1995.
- ŞERİF, Ahmet, **Arnavutluk'da, Suriye'de Trablusgarb'de Tanin II. Cilt**, Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- ŞIVGIN, Hale, **Trablusgarp Savaşı ve 1911 -1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, (Doç. Dr.), **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- TAHİR, Kemal, **Bir Mülkiyet Kalesi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1977.
- TANSU, Samih Nafiz, **İki Devrin Perde Arkası (Anlatan: Emekli Süvari Albayı Hüsamettin Ertürk, Teşkilatı Mahsusa Başkanı)**, Ararat Yayınevi, İstanbul, 1969.
- TAŞKIRAN, Cemalettin, **Kazım Karabekir Paşa Askeri Hayatı ve Komutanlığı**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1993.
- T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Cilt I, 23 Nisan 1920 – 21 Şubat 1921**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.
- TRUMPENER, Ulrich, **Germany and The Ottoman Empire (1914- 1918)**, Princeton University Press, New Jersey, 1968.

TUĞAÇ Hüsamettin, **Bir Neslin Dramı (Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusyasında Tutsaklıktan Anılar)**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

TURAN, Ömer, **“Bolşevik İhtilâlini Takip Eden Günlerde Kuzey Kafkasya’da Bağımsızlık Hareketleri ve Yusuf Ercan’ın Sohum Müfrezesi Hatıraları”**, Askeri Tarih Bülteni, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Sayı: 40, Ankara, Şubat 1996.

Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1992.

Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi 1919- 1921, Cilt III, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1965.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III ncü Cilt, 6ncı Kısım, (1908 -1920), 1nci Kitap, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1971,

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Osmanlı – İtalyan Harbi (1911 – 1912), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1981.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi, II. Cilt 2nci Kısım 2nci Kitap, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1981.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, “Xncü Cilt”, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1985.

TÜRKER, Rüştü (E. Yarbay), **Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni**, (Yayına Hazırlayanlar: Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik, Arş.Uzm. Mehmet Korkmaz), Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2006.

“ 1948 Türkiye İktisat Kongresi, İstanbul 22 -27 Kasım 1948”, D.P.T. Yayınları, Ankara, 1997.

TÜRSAN Nurettin - PAMUK Mustafa, **Kafkasya ve Azerbaycan’ın Dünü- Bugünü- Yarını**, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul, 1995.

ÜÇÖK, Coşkun, (Dr.), **Siyasal Tarih**, Ajans- Türk Matbaası, Ankara, 1961.

ÜLKÜSAL, Müstecib, **Kırım Yolunda Bir Ömür – Hatıralar**, Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Genel Merkezi Yayınları No: 3, Ankara, 1999.

ÜNAL, Ertan, **“2 Mart 1949’da İstanbul’u Sarsan Patlama İhmal mi Sabotaj mı?”** Popüler Tarih, Mart 2003.

- VAN DER LEEUW, Charles, **Azerbaijan A Quest For Identity, a short history**, St. Martin's Press, New York, 2000.
- VON ZUR MÜHLEN, Patrik, **Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında - İkinci Dünya Sovyet Doğu Halkları'nın Milliyetçiliği** (Türkçeye Çeviren: Eşref Bengi Özbilen), Mavi Yayınları, Ankara, 1984.
- WALLACH, Jehuda L., **Bir Askerî Yardımın Anatomisi**, (Çeviren: Em. Tuğg. Fahri Çeliker), Gnkur. Basımevi, Ankara, 1985.
- WEİSBAND, Edward, **İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası III**, (Çeviren: M. Ali Kayabal), Cumhuriyet Yayınları, 2000.
- YAMAUCHİ, Masayuki, **Hoşnut Olamamış Adam - Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995.
- YEĞİN, Süleyman İzzet, (E. Kurmay Yarbay), **Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15nci Piyade Tümeni**, (Yayına Hazırlayanlar: Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik – Arş.Uzm. Mehmet Korkmaz), Gnkur. ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.
- YEL, Selma, (Dr.) **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002.
- YERASİMOS, Stefanos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimattan 1. Dünya Savaşına Cilt II**, Gözlem yay., İstanbul 1975
- YERASİMOS, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden “ Milli Mücadele” ye** Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.
- YERASİMOS, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar- Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu** (Çeviren: Şirin Tekeli), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- YEŞİLOT, Okan, (Dr.) **Hacı Zeynelabidin Tagiyev (Şöhreti, Serveti ve Hayırseverliği)**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2004.
- YÜCEER, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002.
- YÜCEER, Saime, **Millî Mücadele Döneminde Türk Sovyet İlişkileri 1919 -1923**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1995.

EKLER LİSTESİ

- EK – 1:** Askerlik Safahatı Cetveli (M.S.B. Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası)
- EK – 2:** Not Defteri (Kara Harp Okulu Arşivi 23 No.lu Numara Defteri)
- EK – 3:** Padişahın 15 Ağustos 1331 tarihli Fahri Feriklik Fermanı (M.S.B. Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası)
- EK – 4:** Enver Paşa'nın Trablusgarp'da Nuri Paşa'ya yazdığı 28 Mayıs 1338 tarihli mektubu (Kazım Orbay Arşivi, KO B V- 43)
- EK –5:** Trablusgarp'ta Nuri Paşa'nın, Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya Yazdığı Mektup (Kazım Orbay Arşivi, KO B V- 138)
- EK– 6:** M.S.B.'lığının Nuri Paşa'nın İstiklâl Savaşı'na katılıp katılmadığını Kazım Karabekir Paşa'ya sorduğu yazısı; Kazım Karabekir Paşa'nın cevabı (M.S.B. Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası)
- EK – 7:** Emeklilik Kararnamesi (M.S.B. Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası)
- EK – 8:** Şahsi Dosya İstiklal Madalyası Yazısı (M.S.B. Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası)
- EK – 9:** Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nın Yazısı (M.S.B. Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası)
- EK –10:** Kafkas İslâm Ordusu'nun Teşkilâtı İle Vazifelerine Ait Talimatname (Nasır Yüceer, Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı..., s. 189.)
- EK – 11:** Nuri Paşa'nın 13 Eylül 1918 tarihli Bakü'ye Taarruz Emri (ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820 A, D. 11, F. 7- 040)
- EK –12:** Nuri Paşa'nın 15 Eylül 1918 tarihli Bakü'nün alınmasından sonra gönderdiği takdir emri (ATASE Arşivi, BDH K. 3820 A, D. 22, F. 12- 003)
- EK – 13:** Nuri Paşa'nın 15. Tümen Komutanlığı'na Derbent Harekâtı için gönderdiği emir (ATASE Arşivi, BDH Kol. K. 3820 A, D. 12, F. 034- 06)
- EK - 14:** Nuri Paşa'nın İngiliz Generali Thomson'a 08 Kasım 1918 tarihinde yazdığı mektup (Kazım Orbay Arşivi, KO B VI- 152)
- EK -15:** İngiliz Generali Thomson'un Nuri Paşa'ya 08 Kasım 1918 tarihinde yazdığı mektup (Kazım Orbay Arşivi, KO B VI- 120)
- EK- 16:** Kazım Karabekir Paşa'nın, Nuri Paşa'nın Batum Hapishanesi'nden kaçtığını Harbiye Nezaretine bildiren 12 Ağustos 1919 tarihli telgrafı (ATASE Arşivi, İSH Kol. K. 194, D. 244)
- EK - 17:** 31 Aralık 1933 tarihli Kararname (B.C.A. 030. 18. 01. 02. 41. 93. 4.)
- EK - 18:** 12 Mayıs 1938 tarihli Kararname (B.C.A. 030. 18. 01. 02. 83. 41. 7.)

- EK - 19:** 06 Ocak 1939 tarihli Kararname (B.C.A. 030. 18. 01. 02. 85. 112. 8.)
- EK - 20:** 21 Ağustos 1941 tarihli Kararname (B.C.A. 030. 18. 01. 02. 96. 74. 4.)
- EK - 21:** Müsteşar Yardımcısı Woermann'ın notu (Akten zur Deutschen Auswartigen Politik 1918 – 1945, Seri D, 1937 – 1941, XIII / 2)
- EK- 22:** Halazin Muharebesi Krokisi
- EK- 23:** Seydi Aziz Muharebesi Krokisi
- EK –24:** Mısır Batı Vahalarına Harekât ve Geri Çekiliş Krokisi
- EK – 25:** Agagir Muharebesi Krokisi
- EK – 26:** Suvani Bin Adem Muharebesi Krokisi
- EK – 27:** Bakü'ye Taarruz Krokisi
- EK – 28:** Derbent'e Taarruz Krokisi
- EK - 29:** Petrovsk'a Taarruz Krokisi
- EK – 30:** Aile Resimleri
- EK – 31:** Nuri Paşa'nın annesi ve eşi
- EK – 32:** Trablusgarp resimleri
- EK – 33:** Padişahın tahta çıkış yıldönümünde Derne'deki geçit töreni
- EK – 34:** Nuri Paşa'nın çeşitli resimleri
- EK – 35:** Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye girişi ve resmi geçit töreni
- EK– 36:** Nuri Paşa'nın hapsedildiği Ardahan Kışlası'nın şimdiki durumu
- EK– 37:** Kafkas İslam Ordusu'nda bir askere ait süngü ve Nuri Paşa'nın kendi icadı tabanca
- EK–38:** Nuri Paşa, Tahir Yapıcı, Halil Paşa (Fotoğraf, Nuri Paşa'nın Kastamonu Bozkurt'taki akrabası Aydın Kubilay YAPICI ve oğlu Vecdi YAPICI'dan alınmıştır.)
- EK – 39:** Sütlüce İnfilâkı ile ilgili resimler

Dördüncü sıradaki Nuri Paşa'nın notlarıdır.

[illegible]

امروز در اسلام قلمی

١٠٥١

جواز اداء بنیت اقامت در بیابانهای نامرئی
محمّد

باسمہ فواید دینی
صبرِ نافرمانی
انور

۱۰ صفر ۱۲۸۵ - ۶ محرم ۱۲۸۶

ASLINI FOTOKOPİDİR

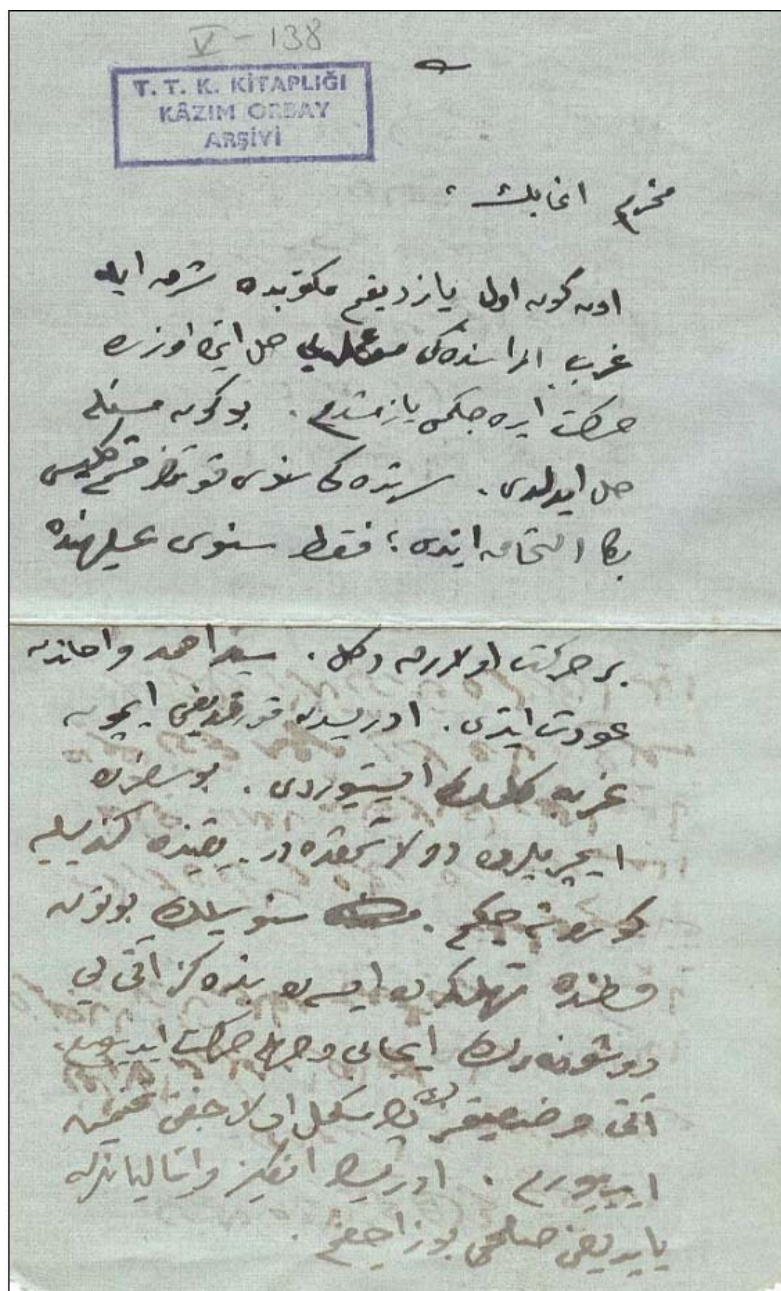
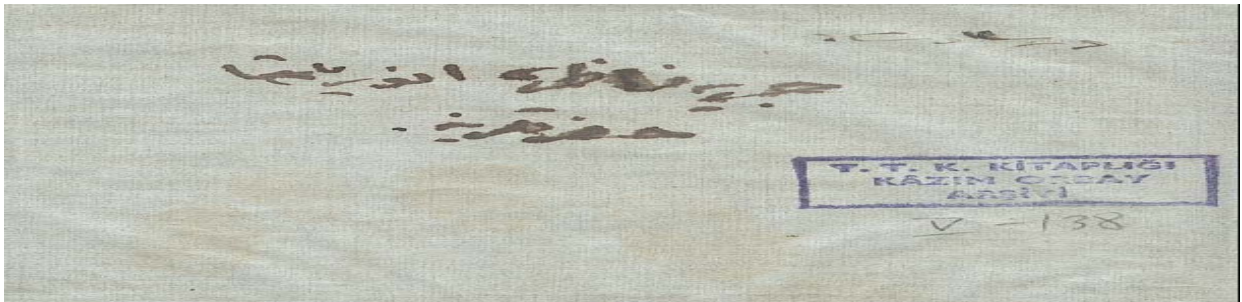
جہ بقاء نہ پایدہ حرم ۱۶ اقصیٰ ناریغ نرک نہ مصوفیہ -

Güngör EROĞLU
Svl.Mb. (MS.994-GN.68)
Belge Araştırma Uzmanı

T. T. K. KUTUPLARI
KUTUPLARI
ANKARA

2 .
V-43

ای نوزی !
 غلبا اسکره و والد . جمع سلف چلیو .
 خیل ایا سے نالقیه . آکلا جیم جمع . موصدا
 ردیه فی قلم زحمتو . عایه باقم مکرینه
 همزه طه حقا با حقیقه . زهد بلیغه
 ملعب آلویسیک ؟ همه اوردنه نکرینه
 نیایه نقره باز معوضه . باو جان دیلمه
 رفاکی قوتاره نرسه . بزبوراج حوده
 ابونیه . آغلا کونیه برسته حوی بهاده
 کس ایا . بزیم سلیمه آری ای انتظا مدرافه
 حلیو . همه منتظم قلمه کز زده مکره و رسته نیه

ایہ تحت الجبرک عن زمانہ کلمہ
 قوہ معزہ بی بہ آرند مردی
 انما بل؟ بورایہ کلمہ فدا کارلنی
 یایہ کنز حرب محمدی مطلقہ تائی یایہ جعفرہ
 قناعت وادہ
 البتہ توندورہ رطہ و ساروی بورادہ
 تأیید ایوہ ای لاتی نہ یالہر جیانہ
 صلاح یایہ لایع برقعہ قوتی تقویہ
 ایلہ اندر لورہ قاری تکرار کلمہ
 کابلہ . بوند ایوہ او طرعیہ طوبہ
 احیانہ اولیٰ یحییٰ از راقہ فوہالادہ
 زمرہ وارہ . خجہ آرزو نہ انجہ
 کنین ادایہ ایہ جلد جلدہ . شرمہ
 ایٹا یاندہ حقیقہ جری ازادہ انما ملک
 ارطکہ می قتل ایوہ
 ام قوہ و قلمی قنایانہ درمی لایندگی
 برکت الیہ ازادہ دت یولہ یایہ جعفرہ
 بوالطی ایلہ آریقا پوز گزی آفہ اندہ کلمہ
 و بوی ناموسدہ تأیید ایوہ کلمہ قناعت

وَرَكْعَتَيْنِ
إِنْفَعَلَيْنِ وَكَالِئِ

مَقَامِ قُرْبِهِ دَاخِلٌ فِيهِ بِإِسْمِ اللَّهِ

دوسری پہ درجہ اولیٰ جہی علی

[illegible]

وېرېله جكه، جواځېر ده، نه به اسمېله تاريخ و نو سرولېښك ډرې مېر حودر ،

آفره
۹۲۷ - -

№ 2 490
Piyade
51110874

I-- Mıcadelei Miliyeye iştirak itmeyen Ümeradan bulunduğu Zan -
Olunmasına binaen 25 - 9 - 339 Tarihli kanuna tevfi ken --
Tekalütü 4 - IO - 339 Tarihinde Tasdıkı Aliye iktiran eden --
P . Kaymekam Mustafa Nuri beyin " 325 -- 7 " 25 - 8 - 928 -
Tarihli istidasile Mıcadelei Milliye de Şark Cephesinde hıdmet
Eylediği Ve Mıtareke Tarihindenberi Mıstafi Olop Hiç bir Vazife
Almadığı Gibi Hiç bir bodçadan Maaş Ve saire Almadığı bildi-
rildiği cihetle Tekalüt muamelesinin ref' ile 334 senesindeki
Talebi Vechile mıstafi Addini istirham Eylemesi üzerine Tedkik
Ve Tahkik Olundukta Kafkas islam Ordusunun Azerbaycandan --
Gelens Süvari Alayile Şark cephesi emrinde Sarı kaniş istir-
dadında Ve Cephe imalathanelerinde Hüsnü Hıdmetde bulunduğu --
tebeyyün itmiş olduğundan tekalüt muamelesinin Keenlemeyekün -
Addile sınıfı ihtiyata naklen Ve bilfiil Onbeş seneyi ikmal
Eylediği 9 - II - 337 Tarihinden itibaren Kabuli istifası --
Tasdık kılınmıştır .

2 İşbu karar namenin Ahkâmının iorasına milli müdafaas Vekili
Memurdur . 4-XII-1928'

T . R . C
Yazıcı M. Kemal

M . H . V.

M. S. Bediüzzaman

B . Ş . V.

Y. İsmet

1175

Aslına mütalâkâ

ASLININ FOTOKOPİSİDİR

Cengiz EROĞLU
Syl.Me. (MS.994-GN.68)
Belge Araştırma Uzmanı

T.C.
M. M. V.
 Zat işleri dairesi
 Ş. *SP*
 Sayı *10844*
427

Ankara
31 - 7 - 1927

Hülasa : *Mustafa Kaya Mustafa*
Nuri Beyin istiklal
madalyası vesikası
gönderilme hakkında

Ankara merkez K.

Mustafa Kaya İstanbullu Ahmet Refik
oğlu Nuri beye ait 15260 numaralı istiklal
madalyası vesikası merbuttur. *elyeom*
Ankarada ticaretle istigal eden miri
mumailleyhe tevdi ile alınacak senedinin
raptan irsali vacıdır.

CF R.

M. M. V. na.
Katı

MK
455

İstiklal Madalyası
ve Vesikası
gönderilme hakkında

Cevaplarda hangi daire ve şubede kaç numara ile mukayyet
 olduğunun tarihi

ASLININ FOTOKOPİSİDİR

Cengiz EROĞLU
 Şv. No. (MS.994-GN.66)
 Belge Araştırma Uzmanı

T. C.
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI
KARA KUVVETLERİ KOMUTANLIĞI
ANKARA

1325-7
ç. k. s. 504

PER : 4004.325-7. 8921 .75.Tayın D.Yd.Sb.Ş.Üz.Ks.

14 Ocak 1975

KONU : Ankeri hizmet safahatı.

T.C.EMEKLİ SANDIĞI GENEL MÜDÜRLÜĞÜNE

ANKARA

İlgi : 16 Aralık 1974 gün ve 20-13/405900602 sayılı yazıya.

1. İlgi yazıda adı geçen müteverra P.Yb.Mustafa Huri KİLLİİL (1325-7)'in askerlik hizmet safahatı aşağıya çıkarılmıştır.

2. 1334 senesindeki istifa talebi, (15) seneyi tamamladığı cihetle kabul edilmeyerek bilhazre 1339 senesinde emeklilik işlemi yapılmış ise de ekte gönderilen onay suretinden de anlaşılabacağı üzere emekliliği iptal edilerek 9 Kasım 1337 tarihinden itibaren istifasının kabul edilmiş olduğuna bilgilerini rica ederim.

Ks.A.v.Yzb.Ş.ÖNEREN 13-4
Ş.Md.Alb.T.ÖREK 13

M. Kural

Tevhit KURAL
Tuğgeneral
Tayin Dairesi Başkanı 7.

İMLER :
EK-1. (4 Aralık 1978 tarihli
onay sureti)

ASKERİ HİZMET SAFAHATI

Tp.n. (Mülazımsanlığı) nasbı	: 13	Agustos	1325
Üstn. (Mülazımsanlığı) nasbı	: 6	Ekim	1328
Yzb.lığa nasbı	: 24	Ekim	1329
Bnb.lığa nasbı	: 11	Aralık	1332
Kaymakamlığa (Yb.lığa) nasbı	: 3	Nart	1334
Emekliliği	: 4	Ekim	1339

(İstanbul'da ağıkta ilken 25 Eylül 1339 tarihli kanunun 4 nci maddesi m. cübince 4 Ekim 1339 tarihinde tektidil testiki al ye iltiren etmiştir.

NOT : 16 Ekim 1330'dan 31 Ekim 1334 tarihine kadar Harbi İminiye iştirak etmiştir.

ASLININ FOTOKOPİSİDİR

Cengiz EROĞLU
Sv.No. (MS.994-GN.88)
Belge Araştırma Uzmanı

HH

Kafkas İslâm Ordusu'nun Teşkilâtı İle Vazifelerine Ait Talimatname

Nuri Paşa, Kafkas İslâm Ordusu teşkilâtı ile Komutanlığının vazifeleri hakkında 5 Nisan 1918 (1334) tarihli ve 12 maddeden ibaret Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın imzasını taşıyan aşağıdaki talimnameyi hâmil idi.

1. Kafkas Ordusu'ndan teşkil maksat, Kafkaslıların teşkil edeceği ordunun esasını vücuda getirmek ve bu esası tedricen genişletmek ve Kafkasyalı erlere eğitim göstermek ve Kafkasya'da yüksek İslâm menfaatlerini ve Hukuku Mukaddese-i Hilafeti ve Devlet-i Osmaniyye ile ravâbıtı siyyasiye ve Askeriyeyi tesis etmektedir. Bu teşkilat tedricen bütün Rusya dâhilindeki İslâmlara imkânı dairesinde teşmil edilecektir.

2. Ordu Komutanı şimdilik Osmanlı Hükümeti'nin ve İslâm Halifesi'nin Kafkasya'da en büyük mümessilidir.

3. Ordu Kurmay Başkanı yalnız askerî meselelerle meşgul olacak ve hiçbir suretle bunun dışındaki işlere müdahale etmeyecektir.

4. Ordu Komutanı siyasî meseleleri Siyasî İşler Şubesi aracılığı ile re'sen tedvir edecektir.

5. Ordu Komutanı lüzumlu gördüğü zaman Kurmay Başkanı ve Siyasî İşler Şubesi Müdürlüğü'nün mütalâalarını alarak karar verebilir.

6. Ordunun emir ve komutasına zat işlerini idare ve levazımına taalluk eden işlere aynen diğer ordular gibi Harbiye Nezareti Devâiri ve ait oldukları şubeler tarafından tedvir ettirilecek ve binaen-aleyh mezkûr işler hakkında nezarete müracaat olunacaktır.

7. İslâm meseleleri, siyasiye, iktisadiye re'sen Harbiye Nazırı'na arz olunacaktır.

8. Ordunun erleri mahallinden ikmâl ordu komutanlığına ait olup yalnız Osmanlı şahıslarına ait muamelelerin ikmâli nezaretçe ifa olunacaktır.

9. Ordunun teslihi ve teçhizi, ilbas ve iaşesi vesair masrafları şimdilik Osmanlı Harbiye Nezareti'nce tesviye edilecektir.

10. Kafkas Ordusu Mensubunun arasında cereyan edecek hukuki muameleler ve ceza işleri tamamen Osmanlı Ordusu'nda cari olan kanunlar ve kaidelere tabi olup, ancak Ordu Komutanı ahvali mahalliye göre yerli erler hakkında bazı hususi kanunların müsadese nisbetinde azaltmak veya çoğaltmakla yetkilidir.

EK- 10 (DEVAMI)

11. Fahri olarak üst alameti taşıyan subaylar Kafkasya'da bulundukları müddetçe fahri rütbelerin yetkilerine haizdiler.

12. Ordunun İstanbul'daki hususi muameleleri ile ordu mensuplarının aileleri işlerin burada takip ve çabuklaştırma, Umuru Şarkiyye'deki hususi şube tarafından icra edilecektir.

A	4/152.94
D	A
F	7-40

2. 5 12.

۱۵۰ حجاب

زود اردو غویہ خواہد آئے

دعای غنی دار و رعد و برق

• • ۵۰ •

45/ 4/ 14

۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶

 $\frac{1}{2}$ 100

۱ - باب الفارسی فی شرح منظومہ بحوالہ اکبریم ۹۹ / ۴ / ۹۹ صباغی یا سندھ جفر .

۲ - شیخی فرخیا در یوم ۱۹ / ۵ / ۴۹ صیاحی ایکی ده حفره موصوفه حجی حه کوی جو بنده صاری اولی کلبا استقامت
عمور شده ایدیه هکته باشد و نه با حقیق ابر کنگد ایله کنه روضتی بنده جده دیو اده برنه عبده . ایضا خط یکنه
دیو ابر کنگد ابر خط اده عبده .

۴ - دقت! ابو ایوب موفقی قبلی شفاعت طلبه قطعاً آنچه خلد و عیبه زانق استغایده نمیکند. چنانچه بدین مکتوبه او را مکتوبه فرستادیم. طبعی استغایده بکلیه چکار و ابداً به استغایده نرسد و هیچگونه. قراینده ایست که خط فرستاده را مکتوبه فرستاده و در زیر او.

۶۔ طوبی بہاد و زلف ابد بڑی انسانیت آفتہ نیر حیدر۔ وکھ بہاد و زلف حیدر کتہ ابد۔ نیز وکھ وکھ حیدر ابد بڑی تو کھوہ
وکنہ آکھجی، اچھی بھوہدی، کرکے وکھ بھوہدی تو کھوہ آفتہ ابد حیدر۔ بونا وکھ وکھ ابد بھوہدی۔
اہلہ وکھ حیدر با حیدر ابد حیدر کھوہ بھوہدی تو کھوہ آفتہ ابد حیدر۔ اور وکھ آفتہ ابد حیدر۔
وہا ابد بھوہدی گاہ ابد حیدر۔ رفاقت طوبی کھوہ ابد بھوہدی حیدر وکھ حیدر۔

۵- ۹.۷ و ۹.۶: نواحی آلوده حرکت می‌کنند. آلودگی می‌تواند با باد از دریا به دریا منتقل شود.

۲- بخشی قوم اور پھر آغا بزم زحمہ رهنہ مہیایان اسما بوز لونی ایدر رهنہ ووتی درونا منطقه فک و کتہ
آٹھ اوزرین جب ایدر جد و قوم ند صانع جانی کا فک ایدر حکم .

۷- اوهشنى قىزم قىزغا المىدە غىبار ، بالاسى ، سوراخىدا دۈمەك ، ساقمىدىن قولىغا ئىشلىتىلگەن
 قىزىق ئۆتۈش دىگەن مەنىدە ، دۈمەك ، دۈمەك ، دۈمەك ، دۈمەك .

فقہی اسم اردو قویٰ

۷۱-۱۵۲

اندره لیدہ انگلیز قضاوت

اردو قرار کا مئی بکلو

۸/۱۱/۷۷

یاوراک

بودارہ بولوانہ قطعات عثمانیہ قضاوت بالحوہ سونہ
 باشندہ۔ بنم قضاوت اسماعیل اللہ اولایاہ شالی تقاضہ کی
 قطعات وہ صاحبہ وہ رائے کیمبرک تجلیہ باشندہ
 قطعات اولادہ مذکورہ قضاوت اسماعیل بلدیہ
 دس کٹ تقاضہ قضاوت اسماعیل شکلاتہ دولوی تجلیہ
 علیہ سبب برقرار ادایا جیہ دس بانیہ مدت میں لافندہ
 ایجنٹ چاہیہ بند۔
 شالی تقاضہ قطعات ایجنٹ بکلو بولوانہ چکیت کورٹ
 صوبہ عثمانی قضاوت نہ زمانہ بکلو بکلو بکلو بکلو
 ایجنٹ ملکہ دکلہ۔ انڈیا انڈیا انڈیا انڈیا
 بکلو ملکہ ارادہ بکلو بکلو بکلو بکلو
 تحصیل ایجنٹ۔ لکھنؤ بکلو بکلو بکلو بکلو
 اولادہ از۔ ایجنٹ نامہ کی جمہوریت داردو بکلو
 اولادہ بکلو۔ حکومت ایجنٹ ایجنٹ وائس اولادہ تمام نامہ

کسیرینٹ انگلہ دستفردہ مخالف اولادہ قضاوت اعلام
 کندی طاعنہ شواحدہ علاوہ ایجنٹ ایجنٹ کہ داخل
 حکمتہ تاسی ایجنٹ اولادہ ایجنٹ ایجنٹ ایجنٹ
 مذکورہ حکمتہ ویدوینہ ایجنٹ

T. T. K. KİTAPLIĞI
KAZIM ÖRSAY
ARŞİVİ

VI-120

A Son EXCELLENCE le Commandant des Troupes Turques a Bakou.

E x c e l l e n c e ,

J'ai reçu vos messages en date du 3 et du 8 Novembre. Vous n'avez pas fait mention de la date de votre départ de Bakou, je dois donc la fixer moi-même. J'entrerai à Bakou à 10 heures du matin le 17 Novembre. Vous voudrez bien avoir la bonté d'évacuer vos troupes et votre matériel de guerre de Bakou dans les premières heures du même jour. Tout sujet des puissances centrales trouvé à Bakou à mon arrivée sera arrêté.

La lettre suivante ne manquera pas d'intérêt pour votre Excellence. C'est l'extrait, ci-après, d'une communication de Khalil Pacha au Général russe Baratov, datée de Décembre 1917, relative au pillage russe à Rewandouz :

" Comme j'ai reçu une communication officielle de mon Gouvernement que nos deux grands quartiers généraux ont conclu un armistice, je ne puis pas considérer un soldat russe qui, malgré cette convention mutuelle, continue les hostilités, comme un sujet d'une puissance belligérante. J'ai donné ordre de fusiller tout soldat russe qui trahit son pays en faisant acte d'hostilité pendant un armistice qui a été solennellement conclu".-

EK - 15 (DEVAMI)

La mesure visée ci-dessus s'applique entièrement au cas actuel. Au moment où les Allemands sont écrasés et demandent un armistice, au moment où la paix du monde est en vue, les Alliés ne peuvent pas permettre qu'une partie de l'armée turque soit une cause de désordre. Une fourberie comme celle qui consiste à cacher sous le nom de Gouvernement de l'Azerbeïdjan une création turque ne trompe personne. Une grave violation de l'armistice a eu lieu à Petrevsk. La moindre persistance de votre part, ou de la part de vos troupes, dans une pareille attitude, sera traitée de la façon la plus sévère.

Je parle ouvertement, comme c'est mon devoir de le faire, car la vie de nombreuses personnes est en jeu depuis celle de Neuri-Pacha jusqu'à celle du simple soldat qui, suivant les

paroles de Khail-Pacha, "trahit son pays" en violant l'armistice.

Ci-inclus deux copies de la présente lettre, une pour vous-même, une pour Neuri-Pacha.

Un certain nombre de Tatares notables reviennent à Baku par le bateau sur lequel se trouvent mes officiers d'état major; je vous prie de vouloir bien ne pas mettre d'obstacle à leur rentrée.

Mes officiers d'état-major ont reçu comme instructions de vous demander un accusé de réception de cette lettre.-

W. M. Thomson Major General.
Le Général, Commandant les forces
Anglaises de la Perse du Nord

ENZELI, le 10 Novembre 1918.

T. C.
BAŞVEKÂLET
MUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ

Sıra :
Sayı : K
15525

KARARNAME

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Yavuzun 28 lik ve 8.8 lik toplarında kullanılmak üzere lüzumu olan kanat emniyetli tapalar için muhtelif fabrikalarca yapılan tek-life Zeytinburnu demir eşya fabrikası sahibi Nuri Paşa tarafından en müsait gerait dermeyen ve yapılacak tecrübede namluda vukuu melhuz hasarata karşı banka teminatı vermeyi teahhüt eylediği bildirildiğinden nevi ve istimalindeki hususiyet ve mahremiyete binaen bu tapaların müzayede, münakasa ve ihalat kanununun 18 inci maddesinin "Z" fıkrasına göre pazarlıkla Zeytinburnu demireşya fabrikası sahibi Nuri paşadan satın alınması; Milli Müdafaa Vekillığının 16/12/933 tarih ve 1755/33710 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi ve Maliye Vekillığının 27/12/933 tarih ve 18395/657 sayılı mutaleanamesi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 31/12/933 toplanışında kabul olunmuştur .

31/12/933

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Hemmi

Ba. V.

[Signature]

Ad. V. V.

[Signature]

M. M. V.

[Signature]

Da. V.

[Signature]

Ha. V.

[Signature]

Ma. V.

[Signature]

Mi. V.

[Signature]

Na. V.

[Signature]

İk. V.

[Signature]

S. İ. M. V. V.

[Signature]

G. İ. V.

[Signature]

Zr. V.

[Signature]

030 33 01 02 61 93 6

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ

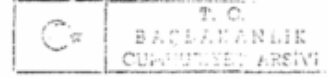
Karar sayısı
2

8764

GİZLİLİĞİ 20/06/1994 tarih ve
03371 sayılı Onayla KALDIRILDI

Kararname

Heinkel bombardıman tayyareleri için lüzumu olan muhtelif cins ve ebad'da Heinkel tayyare bombasının, bedeli 300,000 lirayı geçmemek kaydıla 2490 sayılı erttirme, eksiltme ve ihale kanununun 46 ıncı maddesinin K fıkrasına tevfikân İstanbulda Zeytin Burunda kâin Muri Killioğlu demir eşya fabrikasından pazarlıkla satın alınması; Millî Müdafaa Vekilliğinin 20/4/938 tarih ve 151/470 sayılı teklifi ve Maliye Vekilliğinin 11/5/938 tarih ve 13163/251/2595 sayılı mütaleesemesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 12/5/938 tarihinde onanmıştır.

12/5/938

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bş. V. V.

S. Kaya

Ad. V.

S. Samancı

M. M. V.

K. Ögür

Da. V.

S. Kaya

Ha. V. V.

S. Samancı

Ma. V.

A. Ağır

Mf. V.

T. Çirkin

Na. V.

A. Çetinkaya

İk. V.

S. Kaya

S. İ. M. V.

S. H. Akdoğan

G. İ. V.

Kaya Samancı

Zr. V.

G. Kaya

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ
Karar sayısı
2
10194

GİZLİLİĞİ 20 / 06 / 1994 Tarihinde
03371 sayılı Onayla KALDIRILDI

Kararname

Donanmada mevcut 40 m/m lik otomatik teyyare defii topları için lüzumu olan ve askerî fabrikalarca temini mümkün olmadığı için Nuri Killioğlu Fabrikasından tedariki icap eden hassas tapa ile birlikte 6,000 tahrirı denesi ile mevcut tapalarla kullanılmak üzere 1000 adet izli merminin, 2490 sayılı kanunun 46 ıncı maddesinin K fıkrasına tevfiaken pezerlâlıkla satın alınması; Millî Müdafes Vekillîğinin 31/10/938 tarih ve 32650 sayılı tezkeresile yapılan teklifi ve Maliye Vekillîğinin 1/12/938 tarih ve 13163/6625 sayılı mutesalemesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 6/1/939 tarihinde onanmıştır.

6/1/939

REİSİCUMHUR

İsmet İnönü

Bş. V.

C. Başer

Ad. V.

T. F. Klay

M. M. V.

K. Oğuz

Da. V.

S. P. Haydar

Ha. V.

S. Sımsık

Ma. V.

S. Akış

Mt. V.

Yücel

Na. V.

A. Ceterkay

İk. V.

A. Kahraman

S. İ. M. V.

S. H. Akar

G. İ. V.

Kana Karahan

Zr. V.

G. Karahan

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ
Karar sayı: 2

16459

Kararname

20 06 4

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Ordunun ihtiyacı bulunan on bin adet tabancanın Kuru Killi-
oğlu fabrikasından pazarlıkla satın alınması; Millî Müdafaa Vekilliği
nin 25/7/1941 tarih ve 86041 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi ve Ma-
liye Vekilliğinin 16/8/1941 tarih ve 112266-51/3648 sayılı mütaleana-
mesi üzerine, 2490 sayılı kanunun 43 nci maddesinin (D) fıkrası hükmüne
tevfiқан İcra Vekilleri Heyetince 21-10-1941 tarihinde kabul
olunmuştur.

Başvekil

İsmail Hakkı

Baş. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V.

Ha. V.

D. R. Haydaroglu, N. Ankar, T. Ayık, S. S. S. S.

Ma. V.

Mf. V.

Na. V.

İk. V.

S. İ. M. V.

A. F. Cebesoy, T. Ayık, D. R. Haydaroglu, S. S. S. S.

G. İ. V.

Zr. V.

Mü. V.

Tl. V.

S. Karadeniz, M. K. Y. Y. Y. Y. Y. Y. Y. Y. Y.

08 06 01 00 96 74 4

SEPTEMBER 1941

361.

265/173 285-92

Aufzeichnung des Leiters der Politischen Abteilung

U.St.S. Pol. Nr. 897

BERLIN, den 26. September 1941

I. Die Person Nuri.

Ich hatte am 11., 18. und 25. September Besprechungen mit Nuri Pascha, dem Vorkämpfer der panturanischen Bewegung.¹⁾ Die zweite dieser Besprechungen fand in Form eines gemeinsamen Mittagessens mit Botschafter von Papen und Botschaftsrat Hilger statt.

Zur Person Nuri ist voranzuschicken, daß dieser seine Jugend ganz im Banne seines Bruders, Enver Pascha, verbracht hat. Dieser war selbst ein Vorkämpfer der panturanischen Bewegung. Enver ist, nachdem er nach dem türkischen Zusammenbruch vorübergehend im Dienste Moskaus gestanden hatte, im Kampf gegen die Bolschewisten in Turkestan im Jahre 1921 gefallen.

Nuri Pascha hat als Offizier in Tripolis gegen Italien und im Weltkriege im Kaukasus gegen die Russen gekämpft. Er steht im Anfang der fünfziger Jahre und ist ein offensichtlich wohlhabender Fabrikbesitzer in der Türkei. Seine panturanischen Ideen haben einen gewissen romantischen Einschlag in Erinnerung an Enver Pascha.

II. Die panturanische Idee.

Die Gedankengänge, die Nuri Pascha entwickelte, sind im allgemeinen aus der Berichterstattung der Botschaft Ankara²⁾ bekannt und lassen sich folgendermaßen zusammenfassen:

1. Die panturanische Bewegung will für die außerhalb des Gebiets der heutigen Türkei liegenden Turkvölker selbständige Staatsgebilde schaffen. Diese Gebiete sollen also, von gewissen Grenzkorrekturen abgesehen, nicht von der Türkei annektiert werden, wohl aber ihre politische Ausrichtung von der Türkei erhalten.

2. Es handelt sich dabei nach Nuri Pascha in erster Linie um Völkerschaften, die auf dem Gebiet der bisherigen Sowjetunion wohnen. Von bisher sowjetischen Gebieten werden in erster Linie Aserbeidschan und das nördlich davon gelegene Daghestan beansprucht, also nicht ganz Transkaukasien, ferner die Krim sowie im großen und ganzen das Gebiet zwischen Wolga und Ural, und zwar nördlich hinaufgehend bis zur Sowjetrepublik Tatarien (Hauptstadt Kasan). Dabei wird anerkannt, daß diese Gebiete zum Teil turkvölkische Mehrheiten, zum Teil solche Minderheiten haben. Weiter wird zu dem Gebiete im wesentlichen der ganze alte Turkestan gerechnet, und zwar einschließlich des westlichen Teiles des formell zu China gehörigen, jetzt unter Sowjetinfluß stehenden früheren Ost-Turkestan, jetzt Sinkiang. Weiter beansprucht Nuri als turkvölkisch den Nordwestteil des Iran bis hinunter nach Hamadan und einen Grenzstreifen des nördlichen Persians vom Südostzipfel des Kaspischen Meeres entlang der alten Sowjetgrenze. Schließlich wird von irakischem Gebiet die Gegend von Kirkuk und Mossul sowie ein Streifen Syriens einbezogen.

Eine Kartenakizze 1 über das so umschriebene Gebiet ist hier beigelegt.³⁾

Ferner füge ich eine Karte 2 bei, aus der die schrittweise Annektierung Turkestans und Transkaukasiens durch Rußland im 19. Jahrhundert anschaulich gemacht ist.⁴⁾

(1) Siehe Serie D, Band XIII.1, Dokument Nr. 296.

(2) Siehe ebd., Dokument Nr. 194, Anm. 5.

(3) Nicht ermittelt.

457

ADAP, DXIII/2

SEPTEMBER 1941

3. Gegenüber dem Einwand, daß die Türkei entsprechend der Politik Atatürks ein reiner Nationalstaat bleiben wolle und, von gewissen Grenzkorrekturen abgesehen, keine Ziele außerhalb ihres jetzigen Staatsgebietes verfolge, antwortete Nuri, daß dies im Sinne Atatürks nur eine Zweckmäßigkeitspolitik gewesen sei, deren Motiv Angst vor der Sowjetunion gewesen sei. Mit Deutschland zusammen und gerade bei der jetzigen Aussicht, die Sowjetunion zu zerschlagen, falle dieses Motiv weg. Außerdem seien, wie erwähnt, die türkischen Ambitionen nicht territorialer Art.

4. Auf den Einwand, daß für diese Ideen zunächst einmal die Türkische Regierung und das türkische Volk gewonnen werden müßten, sagte Nuri, daß das ganze türkische Volk dafür zu haben sei und daß im geeigneten Augenblick sicher eine Regierung ans Ruder käme, die diese Ideen zu ihren eigenen mache. Im übrigen betonte Nuri auf eine dahingehende Bemerkung, daß er auch jetzt nicht hinter dem Rücken der Türkischen Regierung handle, vielmehr vor seiner Abreise nach Berlin den Ministerpräsidenten *) unterrichtet habe.

5. Die Frage nach dem in der Türkei beteiligten Personenkreis beantwortete Nuri dahin, daß große Teile der Armee für diese Ideen seien, insbesondere nannte er den ihm verwandtschaftlich nahestehenden Kommandierenden General an der Kaukasusfront, der im gegebenen Falle eine entscheidende Rolle spielen könne.

III. Beurteilung.

Bei der Beurteilung der Frage, ob eine Förderung der panturanischen Ideen im deutschen Interesse liegt, ist nach meiner Ansicht zu unterscheiden zwischen dem mehr taktischen Interesse im Augenblick und dem Interesse an einer wirklich praktischen Durchführung.

Was das Augenblicksinteresse betrifft, so ist es offensichtlich, daß die Türkei die panturanischen Ideen nur im Bundesverhältnis mit Deutschland verwirklichen kann, so daß eine panturanisch orientierte Türkei zwangsläufig eine pro-deutsch orientierte Türkei sein müßte. Die panturanischen Ideen bedeuten gleichzeitig einen türkischen Imperialismus auf Kosten der Sowjetunion, so daß auch insofern unser Spiel gespielt würde. Dies alles spricht dafür, die panturanischen Ideen mit der gebotenen Rücksicht auf die abweichende Haltung der gegenwärtigen Türkischen Regierung jedenfalls im Augenblick pfleglich zu behandeln.

Nach anderen Gesichtspunkten ist die Schaffung neuer turkvölkischer Gefolgsstaaten der Türkei zu beurteilen. Ich lasse dabei die bei den panturanischen Ideen mitspielenden Pläne einer tatsächlichen Vergrößerung türkischen Gebiets, etwa durch das Erdölgebiet von Mossul oder durch das transkaukasische Gebiet mit Batum und Baku, außer Betracht, wobei eine Rückgewinnung des Mossulgebiets vom Standpunkt unserer Erdölinteressen sicher nicht zu fördern, aber vielleicht doch erträglich wäre, während es überhaupt nicht in Frage kommen wird, das Gebiet von Batum und Baku in türkische Hände zu geben.

Im übrigen besteht nach meiner Ansicht ein entscheidender Unterschied zwischen dem mit Turkvölkern gemischten Gebiet am Kaukasus und zwischen Wolga und Ural einerseits und dem turkestanischen Gebiet östlich des Kaspischen Meers. Nach der Zerschlagung der Sowjetunion müßten weite Gebiete des alten russischen Reichs unter deutschen und nicht unter fremden Einfluß kommen. Es läge nicht in unserem Interesse, wenn in Transkaukasien und zwischen Wolga und Ural Staatsgebilde geschaffen würden, die sich politisch nach der Türkei ausrichteten und damit in ihrer Haltung von den Wechselfällen der Politik der sicher auch weiterhin von allen Mächten umworbenen Türkei abhängen würden. Anders steht es mit Turkestan. Ist Rußland entscheidend geschwächt, aber England nicht aus Indien vertrieben, so wird sich der englische Imperialismus sicher

*) Refik Seydam.

SEPTEMBER 1941

dieser auch wirtschaftlich (Baumwolle) zukunftsreichen und auch durch die Turk-Sib-Bahn erst teilweise erschlossenen Gebiete zu bemächtigen trachten. Zum eigentlichen Machtbereich Deutschlands gehören diese Länder schon nach ihrer geographischen Lage auch in Zukunft nicht. Infolgedessen wäre hier die Schaffung turkvölkischer und an die Türkei angelehnter Staatsgebilde nach meiner Ansicht zu fördern.

IV. Sofortprogramm.

Nuri Pascha hat einige Wünsche vorgebracht, die nach seiner Ansicht sofort verwirklicht werden könnten:

a) Es sollen die turkstämmigen und darüber hinaus alle mohammedanischen russischen Kriegsgefangenen ausgesondert und nach dem Muster des Lagers bei Wunstorf im letzten Weltkrieg in einem besonderen Lager zusammengefaßt werden. Es wäre dann später zu prüfen, ob aus diesen Kriegsgefangenen eine eigene Kampftruppe für die panturanische Bewegung geschaffen werden könne.

Nach Auskunft des Leiters der Kriegsgefangenen-Abteilung des OKW hat Reichsleiter Rosenberg bereits einen entsprechenden Wunsch an das OKW herangetragen.⁶⁾ Das OKW kann zur Zeit eine solche Aussonderung noch nicht durchführen. Sobald aber seine Hände etwas freier geworden sind, beabsichtigt es, an die Trennung der russischen Kriegsgefangenen nach Volks- und Rassenzugehörigkeit heranzugehen. Es ist zu erwarten, daß das OKW einem Ersuchen des Auswärtigen Amts auf Trennung der turkstämmigen und mohammedanischen russischen Kriegsgefangenen im Rahmen des Möglichen entsprechen wird.

Es wird um Ermächtigung gebeten, die Angelegenheit mit dem OKW offiziell aufzunehmen. Bis zur Verwirklichung werden zweifellos mehrere Monate vergehen.

b) Nuri Pascha wünscht, daß die Verwaltung der von Turkvölkern bewohnten Gebiete der eingeborenen turkstämmigen und mohammedanischen Bevölkerung gegeben werde, wobei als erstes derartiges Gebiet nach der jetzigen Lage die Krim in Frage komme.

Es wird vorgeschlagen, diesen Wunsch an das OKW in der Form weiter zu geben, daß bei der Heranziehung der örtlichen Bevölkerung zur Verwaltung der militärisch besetzten Gebiete die turkstämmige und mohammedanische Bevölkerung gebührend berücksichtigt wird, und um Entscheidung gebeten, ob über diese Angelegenheit durch Vermittlung des VLR Großkopf auch mit Reichsminister Rosenberg die Föhlung aufgenommen werden soll.

Durch eine Entscheidung im Sinne der Punkte a) und b) würde keine Festlegung auf die panturanischen Ideen Nuri Paschas erfolgen. Die Ausscheidung der mohammedanischen Kriegsgefangenen und die Heranziehung der mohammedanischen Bevölkerung in den besetzten Ostgebieten ist für unsere islamitische und Orientpolitik ganz allgemein empfehlenswert.

c) Nuri Pascha möchte selbst eine aktive Rolle in der panturanischen Bewegung spielen. Dabei schwebt ihm vor, daß er nach Einrichtung der mohammedanisch-turkvölkischen Kriegsgefangenenlager dort an der Sichtung des Menschenmaterials und an der Organisation irgendwie beteiligt wird. Er nimmt an, daß er dies mit stillschweigender Duldung der Türkischen Regierung tun könne. Es wird um Ermächtigung gebeten, auch in dieser Hinsicht zunächst in einen unverbindlichen Gedankenaustausch mit dem OKW zu treten.

Ferner denkt Nuri Pascha an die Gründung einer panturanischen Propaganda-

⁶⁾ Albrecht berichtete in seiner Anzeichnung vom 24. September (1047/311 660), daß nach Mitteilung des Oberleutnants Breyer, Leiter der Abteilung Kriegsgefangenenwesen im OKW, Rosenberg bereits an das OKW die Bitte herangetragen habe, „aus den russischen Kriegsgefangenen diejenigen auszusondern, die den Turkvölkern angehören“.

469

SEPTEMBER 1941

zentrale in Berlin, an der er und seine Freunde beteiligt werden sollen. Diese Frage wäre zunächst zurückzustellen.

Nuri Pascha, der etwas enttäuscht ist, daß wir nicht mit fliegenden Fahnen in sein Lager gehen, wird voraussichtlich noch etwa eine Woche in Berlin bleiben und dann in der Türkei die weiteren Entscheidungen abwarten.

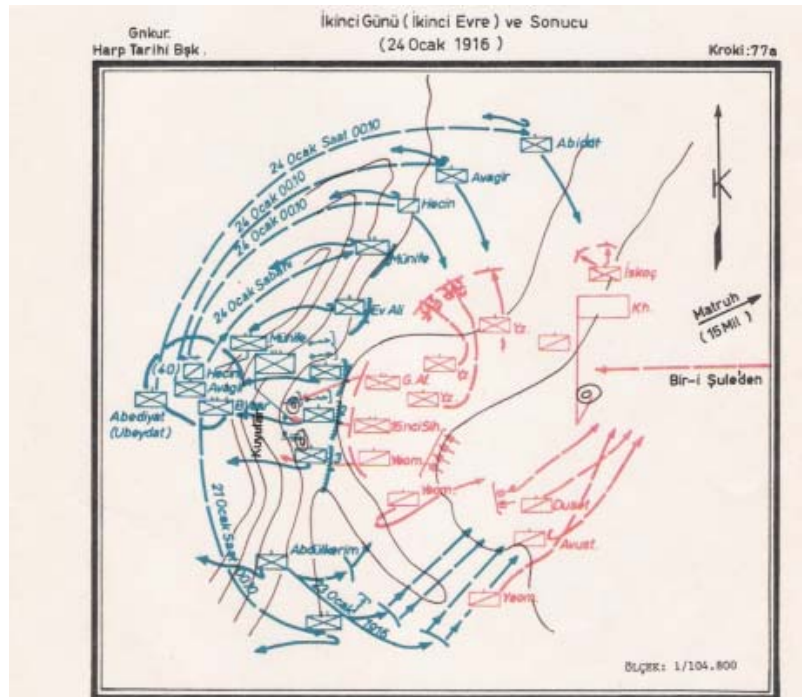
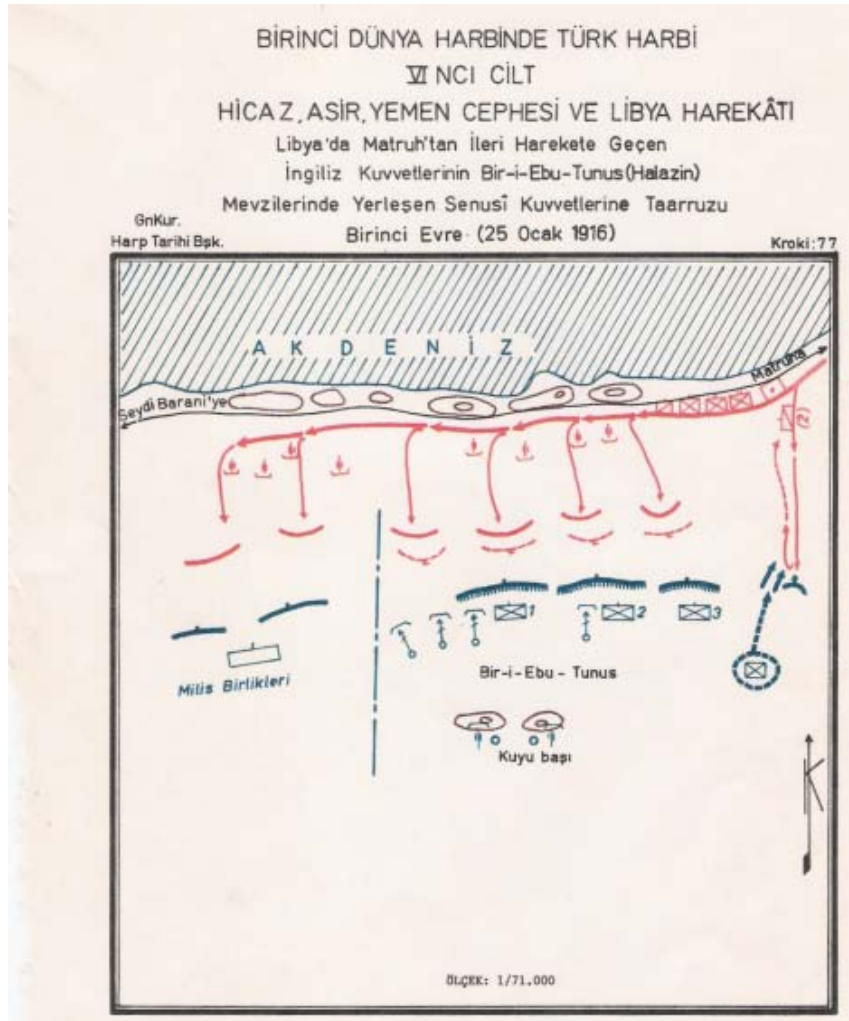
Die Karten sind zunächst nur den Exemplaren für den Herrn Reichsaußenminister und Pol. VII beigelegt.⁷⁾

Hiermit über den Herrn Staatssekretär dem Herrn Reichsaußenminister.⁷⁾

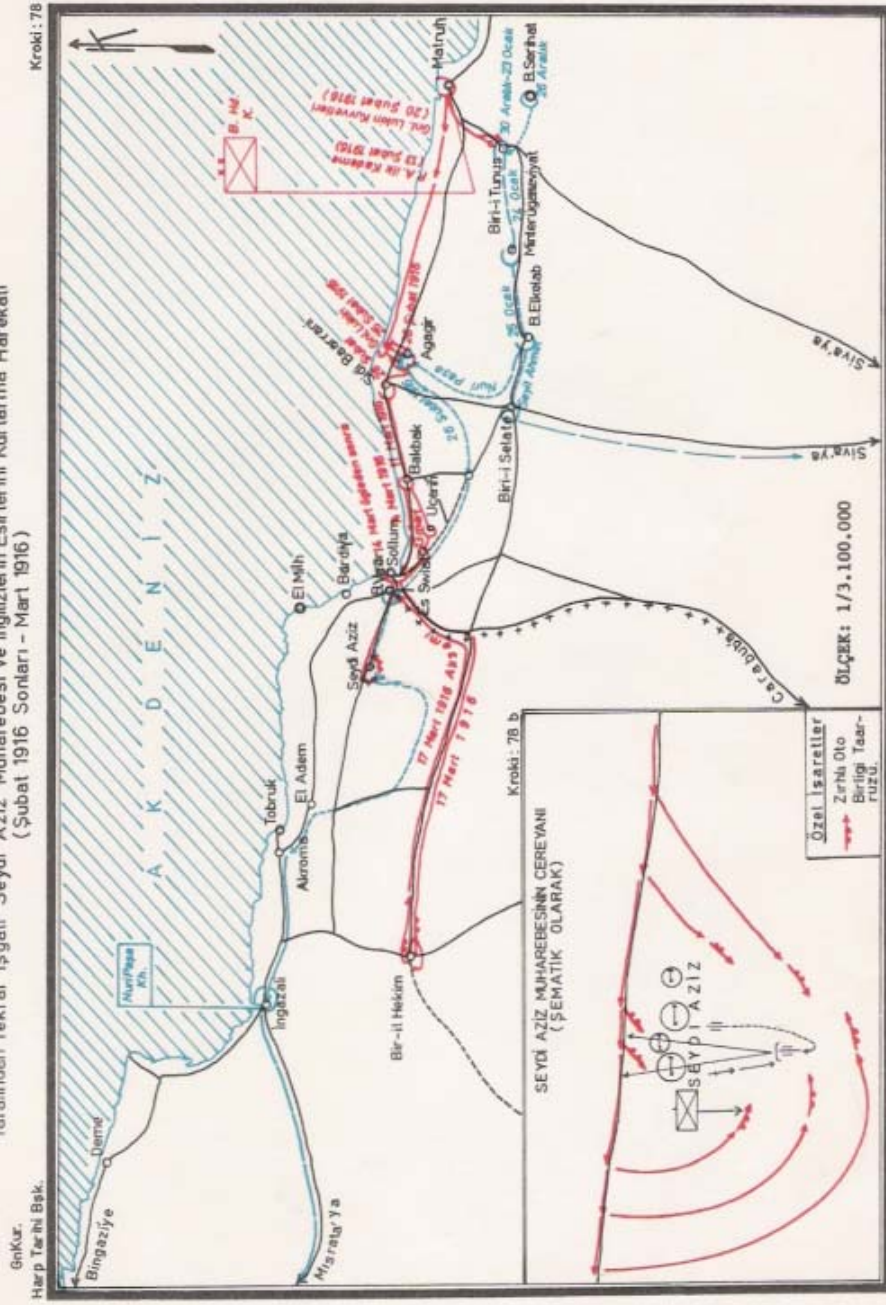
gez. WORMANN

⁶⁾ Siehe Anm. 3.

⁷⁾ Ungesicherte händr. Randbemerkung: „Ich glaube, daß Nuri Pascha bei weiterem deutschen Vorrücken gegen den Kaukasus uns hier gute Dienste leisten würde.“

**BİRİNCİ DÜNYA HARİNDE TÜRK HARBI
VI NCİ CİLT**
HICAZ, ASİR, YEMEN CEPHESİ VE LIBYA HAREKÂTI
Libya'da Nuri Paşa Kuvvetlerinin İtalyan Bölgesine Çekilmesi, Solunum İngilizler
Tarafından Tekrar İşgali, Seydi Aziz Muharebesi Ve İngilizlerin Esirlerini Kurtarma Harekâtı
(Şubat 1916 - Mart 1916)

BİRİNCİ DÜNYA HARBINDE TÜRK HARBI

VINCI CILT

HİCAZ ,ASİR, YEMEN CEPHESİ VE LİBYA HAREKÂTI

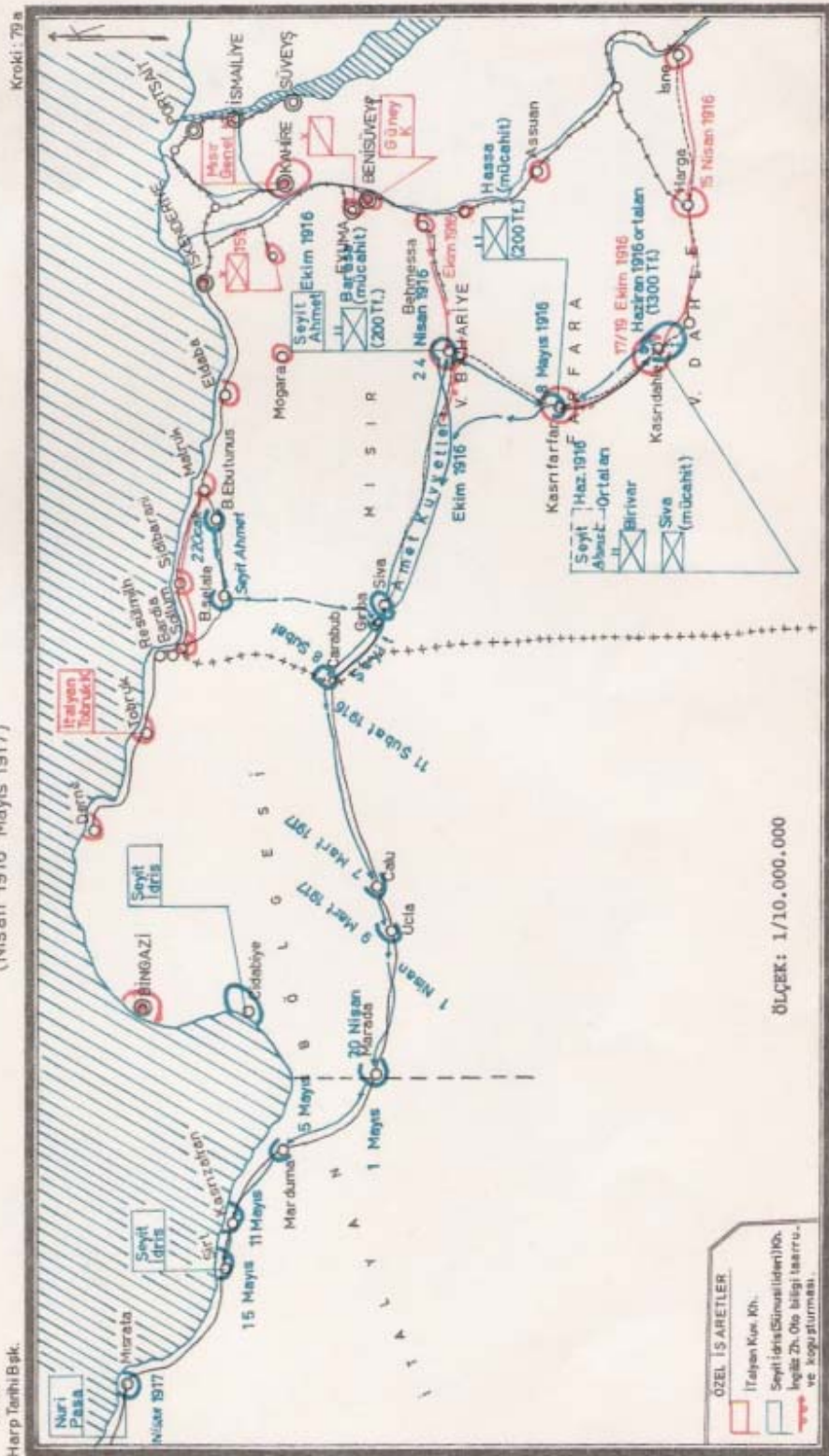
Libya'da Kuzey Kesimde Harekâtı Sürdüren Nuri Paşa'dan Anılan Seyit Ahmed'in Siva Üzerinden Mısır Babı Vehalarına Başlattığı İleri Harekât

Ve Sonucu

(Nisan 1916 Mayis 1917)

Harp Taritih Bsk.

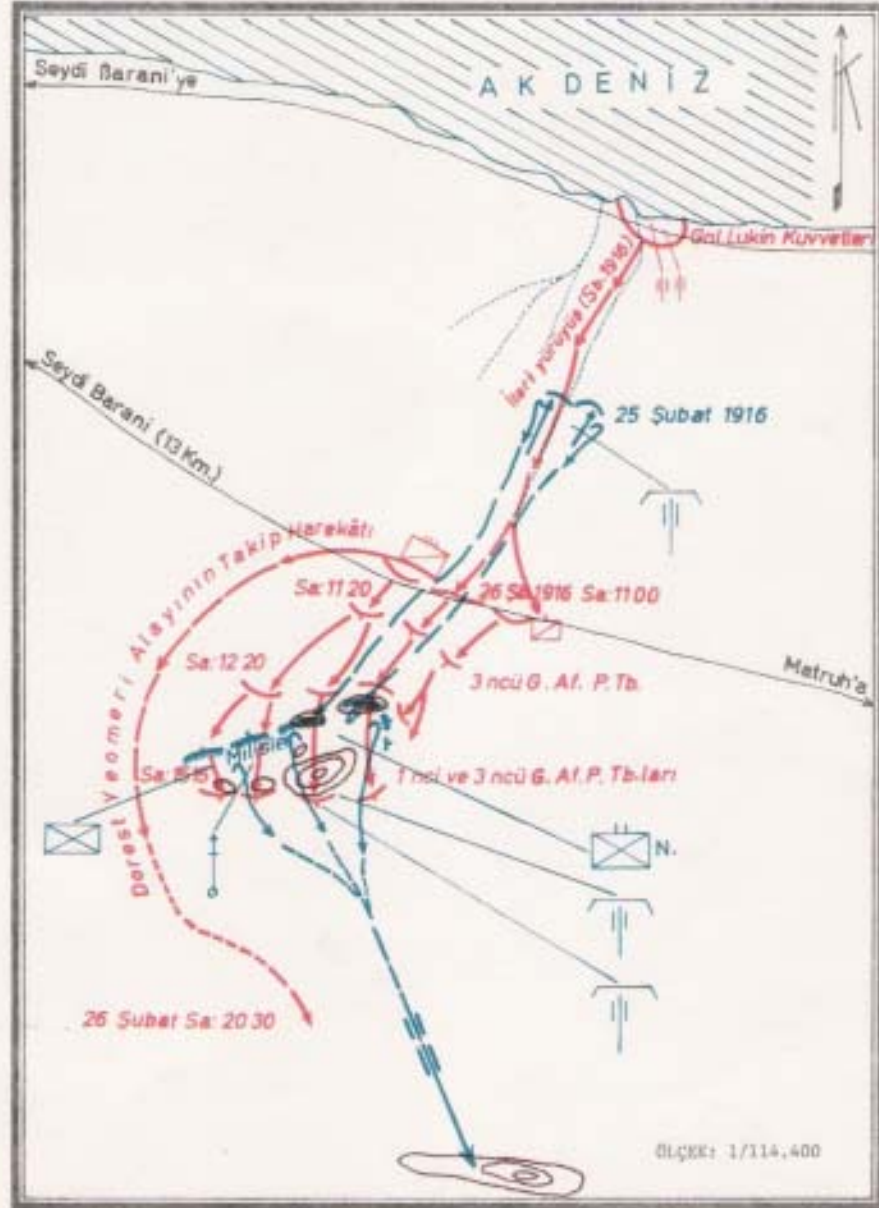
Kroki: 79 a

BİRİNCİ DÜNYA HARBİNDE TÜRK HARBI
 VİNCİ CİLT
 HİCAZ, ASİR, YEMEN CEPHESİ VE LİBYA HAREKÂTI
 Libya'da General Lukin Kuvvetlerinin Agagir(Agagiye)deki
 Senusi Mevzilerine Taarruzu ve Senusilerin Çekilmesi
 (İnci ve İncü Evreler)
 (26 Şubat 1916)

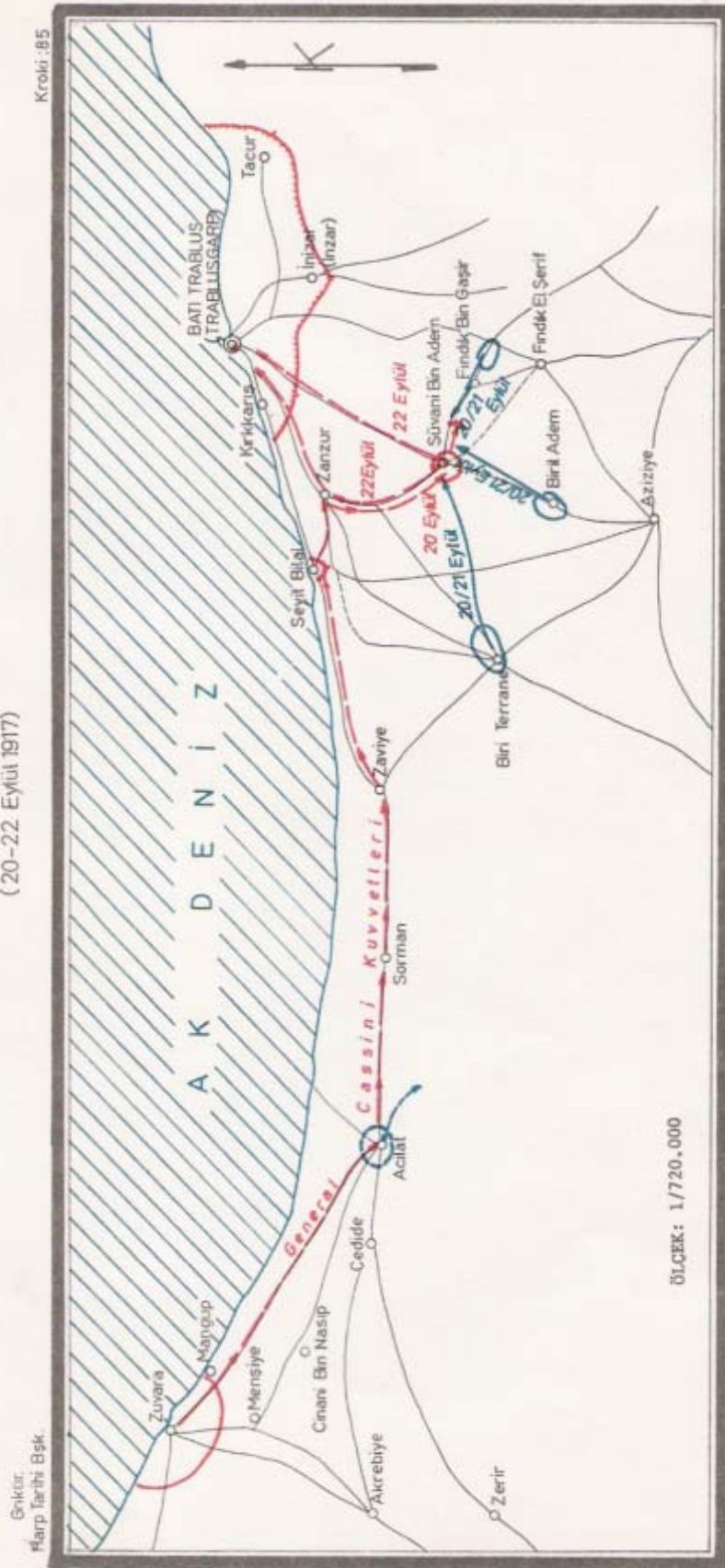
GnKur.
 Harp Tarihi Bşk.

Krokî: 78 a

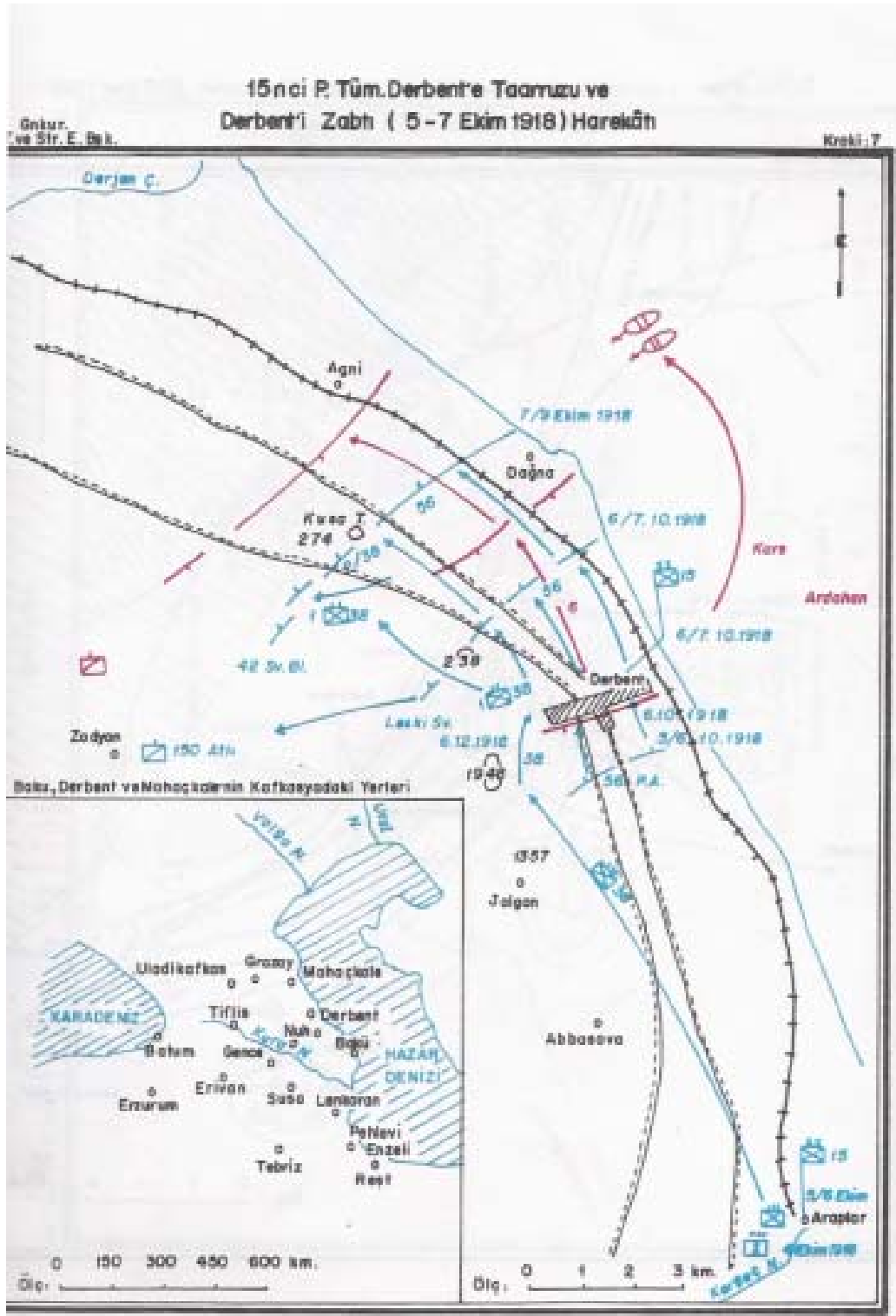

BİRİNCİ DÜNYA HARİNDE TÜRK HARBİ
 VİNCİ CİLT
 HİCAZ, ASİR, YEMEN CEPHESİ ve LİBYA HARİKÂTİ

Libya'da Batıdan (Zuvar'dan) Gelerak Süvânî Bin Ademîde Toplanan
General Cassini Kuvvetlerine Karşı Nuri Paşa Kuvvetlerinin Taarruzu ve Sonucu
(20-22 Eylül 1917)

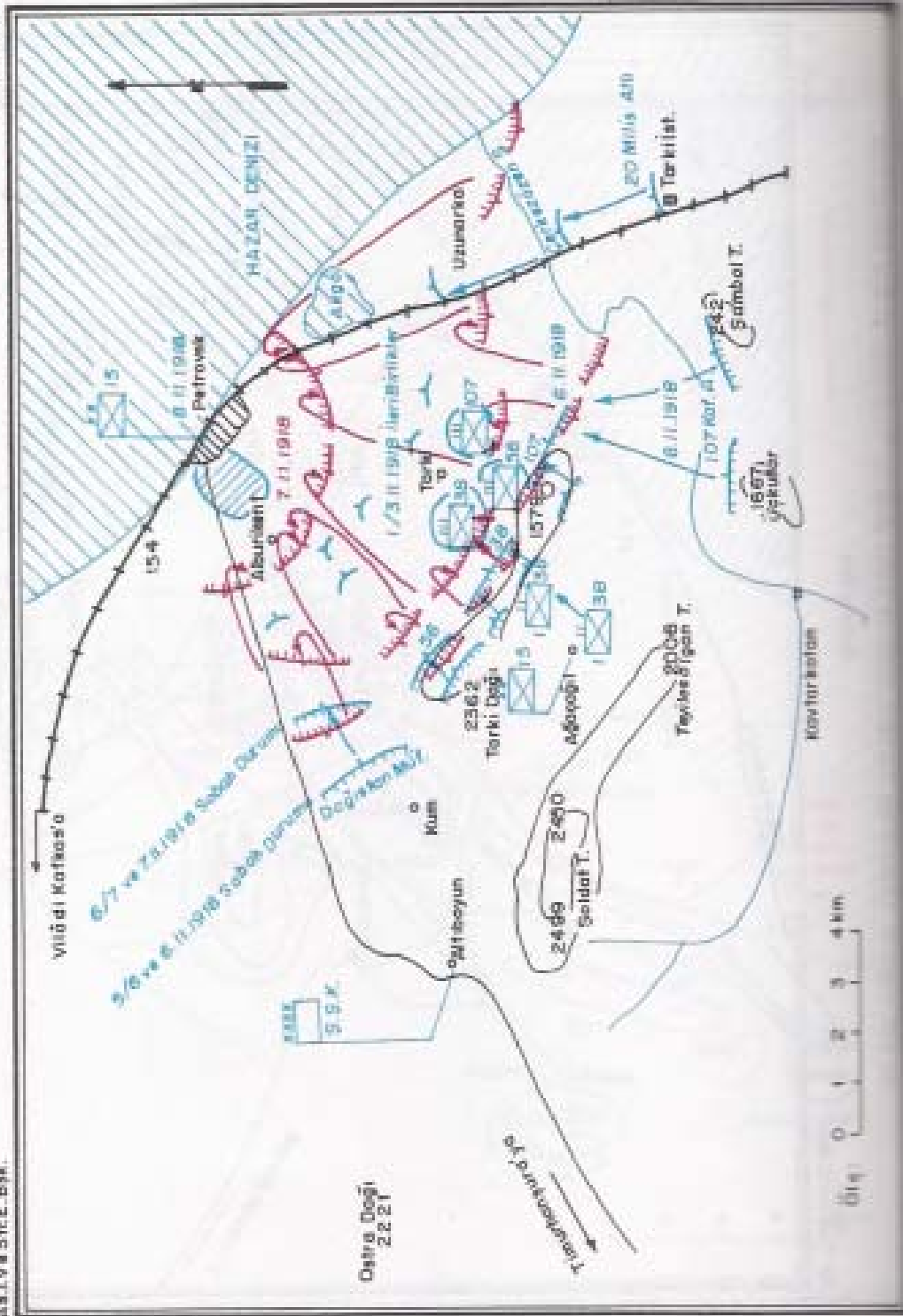

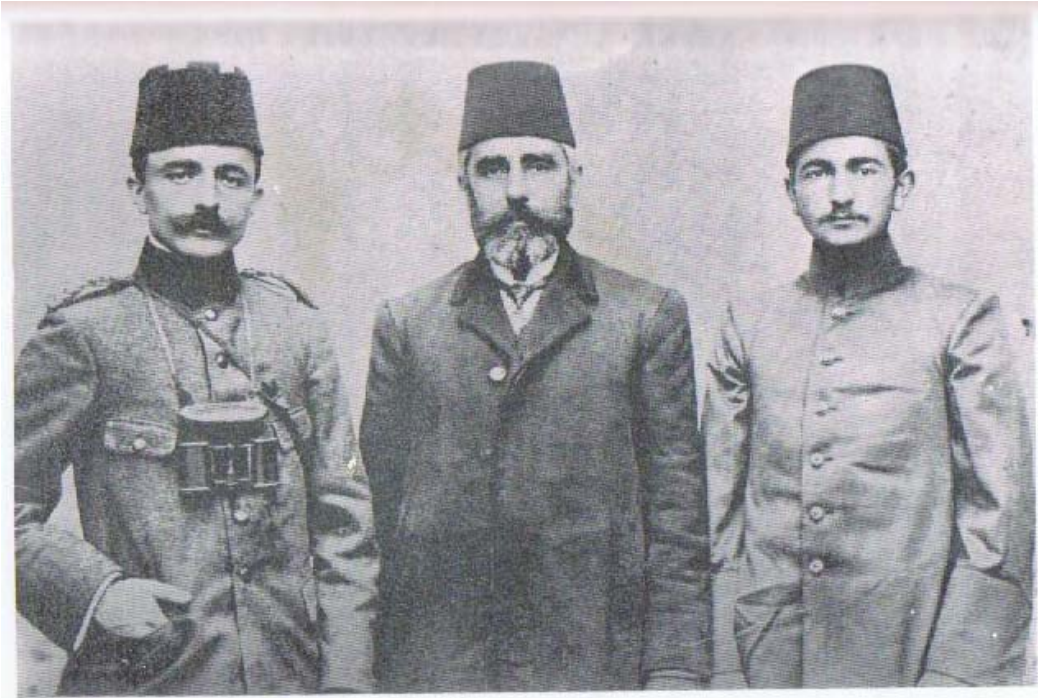
15nci Piyade Tümenin 6 Kasım 1918 Günü Tarruzu, Düşmanın Övöyü Dökölmesi, Tümenin 7/8 Kasım 1918 'de Petrovsk Yakınında Toplanması ve 8 Kasım 1918 'de Petrovsk'a Giriş

Center
for the Study of
the Environment

Üst sıra soldan sağa: Enver Paşa, Halil Paşa, Nuri Paşa; Alt sıra soldan sağa: Dr. Mehmet Bey, Dr. Hulusi Bey, Mediha Orbay, Hacı Ahmet Paşa, Kâmil Bey, Halim Bey.

Baba ve çocukları
Baba Ahmet Bey, sağında Binbaşı Enver Bey, solunda Öğrenci Nuri (Nuri Paşa).

Nuri Paşa'nın annesi Ayşe Hanım

Nuri Paşa'nın eşi Misli Melek Hanım

Afrika Gruplar Komutanı ve Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa (Kordonlu ve işaretli olan)

Şeyh Senusi (Seyit Ahmet), Türk Mücahit Subaylarıyla Bir Arada

**Türk Kafkas İslam Ordusu Komutanı
Nuri Paşa (sağda), emir subayı ile.**

Nuri Paşa

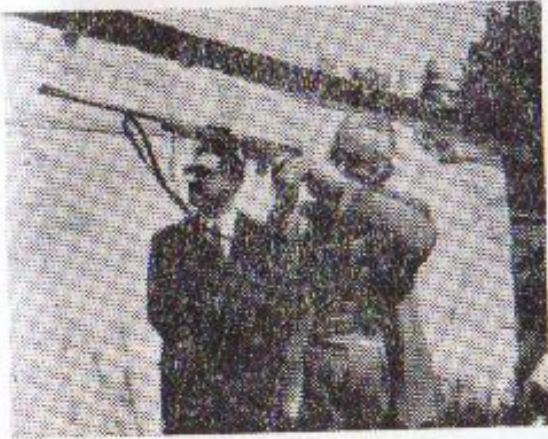
Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa

**"Nuri Paşanın Dürüşgehvar ile
alınmış bir resmi.**

Res. 119.— Nuri Paşa (X işaretli). Sağında Dr. Kamerettin Kanıçelebi. Ön sırada Burhan Oğuz ve sağdan ikinci, Enver Paşa'nın küçük kızı Türkân Hanım. Öbürleri, İstanbul'daki Amerikan Harp Haberler Bürosu erkânı olup Paşa onları sık davet eder ve Sovyetler'in aleyhine kışkırtmaya çalışırdı. Oysa ki onlar yiyip içip Paşa'ya sağlıklar dilerlerdi... (Kuruçeşme, Enver Paşa Köşkü, 1943).

Res. 120.— Eğlencelerimizden biri de nişan atmaktı. Resimde Nuri Paşa'yı görüyoruz (Seyreden Burhan Oğuz). Evlerimizde çeşitli tüfekler bulunurdu. Bu arada Alman Mauser tüfeği, tüm muharebe tüfeklerine alem olmuştı: İngiliz Mauseri... denirdi, tıpkı traş bıçağına Gillette dendiği gibi...

Res. 121.— Nuri Paşa (X) bir domuz avında. (XX). Dr. Kamerettin Kanıçelebi (Beylik Mandra, Beykoz, 1943).

Burhan Oğuz'un “Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar” adlı eserinden alınmıştır.

Bu tablo, üstteki siyah/beyaz fotoğraftan istifade ile yapılmıştır.

EK – 36

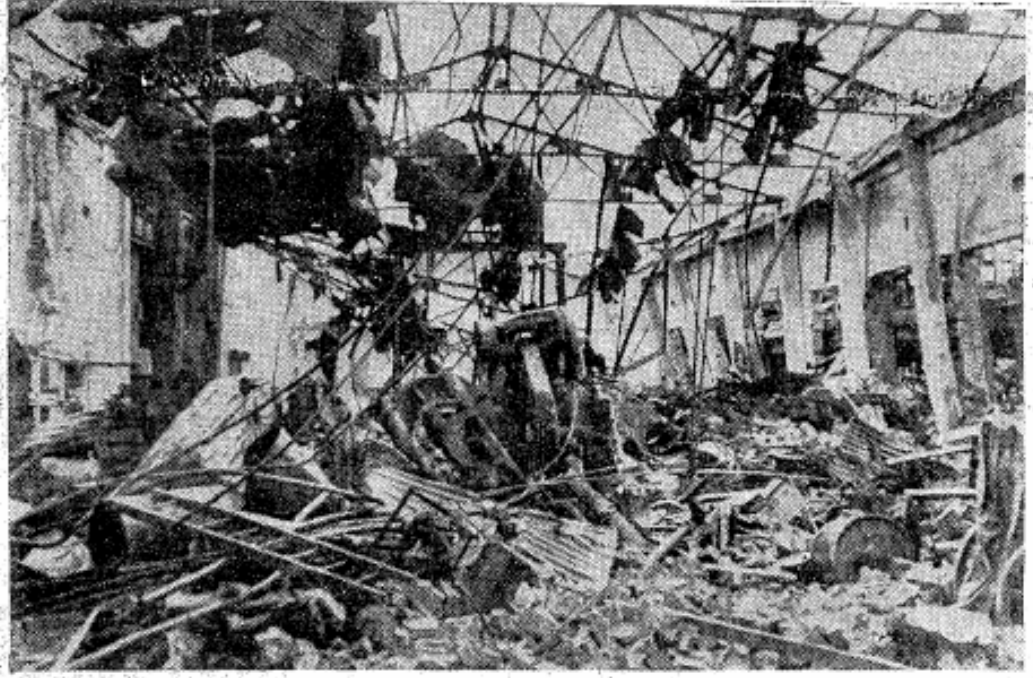

İstanbul'da Askeri Müzededir. Nuri Killigil tarafından tek olarak yapılmıştır. Tabanca aksamının bir kısmı İstanbul'da, bir kısmı da Polonya'da tamamlanmıştır.

Soldan sağı; Nuri Paşı, Tahir Yapıcı, Halil Paşı (Sütölçe'deki fabrikanın önünde olduğı tahmin edilmektedir.)

Bu fotoğraf, Kastamonu Bozkurt'taki akrabaları olan Aydın Kubilay Yapıcı ve oğılu Vecdi Yapıcı'dan alınmıştır.

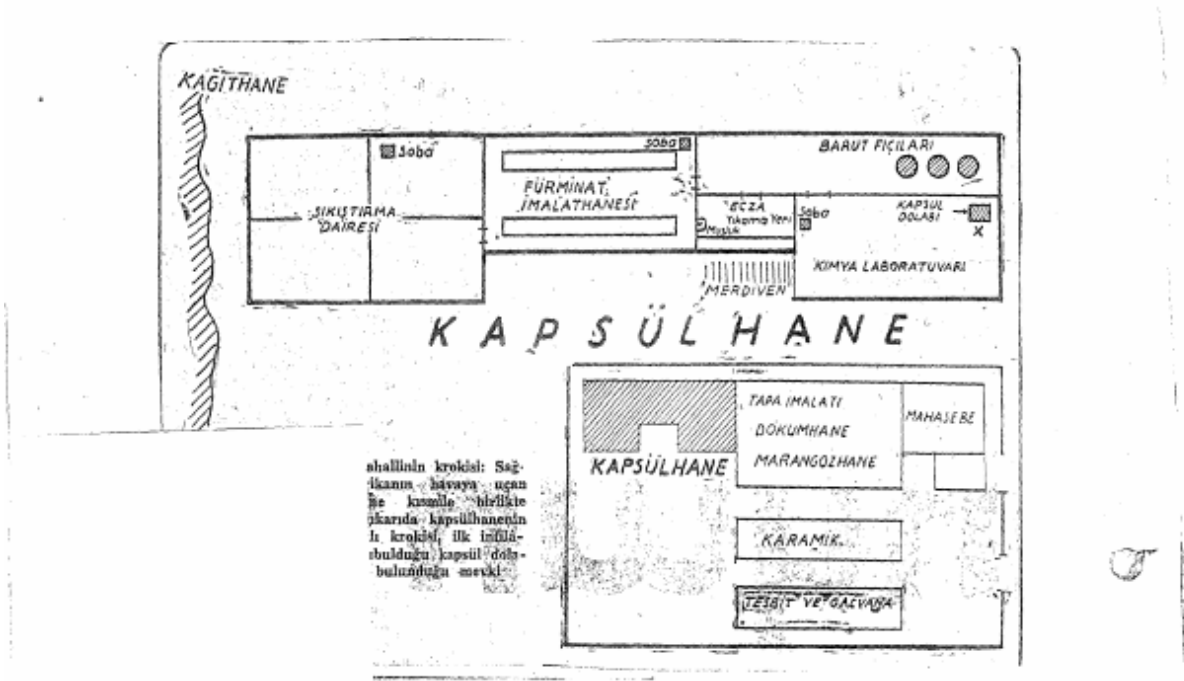

Havaya ucan kısmın yanındaki atölyelerden birinin tüyler ürpertici manzarası

Facia sahnesinin dün sabahki umumî görünüşü

EK – 39 (DEVAMI)

Kâzım Orbay ve Şahap Güler facia mahallinde (Foto: Bülhan — Yeni Sabah)

EK – 39 (DEVAMI)

Sütlüce fabrikasının sahibi Nuri Kılıç'ın da ceset parçaları, defteri dün bulunmuş ve Paşanın da infilâkte yatarak öldüğü kaf'i olarak anlaşılmıştır. Resimde, Nuri Paşanın teşhis edilen ayakbağını görüyorsunuz...

Cumhuriyet Savcısı İhsan Kökner, tahkikatın her ihtimali gözönünde tutularak devam ettiğini söylemiş, temizlemenin daha seri vasıtalarla yapılması lüzumunu şiddetle belirtmiştir.

Sütlücedeki infilâk sırasında şehit düşen illâhiye erlerinin cenazeleri Beyazıtta eller üzerinde taşınırken.